

**MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E BURSA'DA MİMARLIK ORTAMI



DOKTORA TEZİ

Hüseyin Gürsel BİLMİŞ

Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı

Türk İslam Sanatları Programı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Nurcan Yazıcı METİN

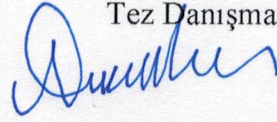
ARALIK 2019



H. Gürsel BILMIŞ tarafından hazırlanan Tanzimat'tan Cumhuriyet'e
Bursa'da Mimarlık Ortamı adlı bu
tezin Doktora tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Nurcan YAZICI METİN

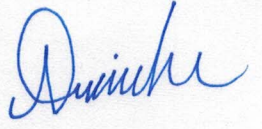
Tez Danışmanı



Bu çalışma, jürimiz tarafından Sanat Tarihi Anabilim Dalında
DOKTORA tezi olarak kabul edilmiştir.

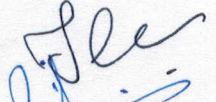
Danışman

Prof. Dr. Nurcan YAZICI METİN



Üye

Prof. Dr. Tarkan OKÇUOĞLU




Üye

Doç. Dr. Fikri SÖNMEZER



Üye

Prof. Dr. Mustafa ÖZER



Üye

Dr. Öğr. Üyesi Doğan YAVAS



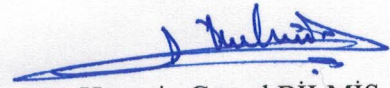
Bu tez, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna
uygun olarak yazılmıştır.



Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tez yazım klavuzuna uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- tez içindeki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel etik kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu,
- atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak gösterdiğimi,
- kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- ücret karşılığı başka kişilere yazdırmadığımı (dikte etme dışında), uygulamalarımı yaptırmadığımı,
- ve bu tezin herhangi bir bölümünü bu üniversite veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı

beyan ederim.


Hüseyin Gürsel BİLMİŞ



TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E BURSA'DA MİMARLIK ORTAMI

ÖZET

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin gerçekleştirdiği ıslahat hareketleri, idari, mali ve sosyal politikalar dışında fiziksel açıdan kentleri ve toplumu şekillendirmeye başlayan bir takım gelişmeleri de bünyesinde barındırmıştır. Osmanlı Coğrafyasında, çağın ihtiyaçlarına cevap veremez hale gelen ve eskiyen kurumların yerine, yenilikçi bir anlayışla yeniden düzenlenecek olan idari örgütlenme için çıkarılan yeni nizamnameler, oluşturulan yeni kurumlar ve vilayetlere atanan yeni yöneticiler, bu şekillendirme sürecinin ana aktörleridir. Bu süreçte başkent dışında, taşradaki kentlerde yoğun bir bayındırlık ve imar faaliyetlerine girilmiştir. 19.yüzyıl Bursa'sı da bu faaliyetlerin Osmanlı Coğrafyasında hızlı bir şekilde başladığı ilk kentlerden biri olmuştur.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar uzanan süreçte, Bursa'nın mimarlık ortamına Tanzimat'ın yenilikçi politikaları dışında etki eden en büyük faktör, şüphesiz kenti 1855 yılında harabeye çeviren depremler olmuştur. Bu depremler sonrasında şehrin büyük bir yıkıma uğraması, bir bakıma Bursa'nın yeniden imar edilmesinin zorunlu sebebidir. Nitekim Tanzimat'ın yeni düzenlemeleri bu süreçte Bursa'da uygulanmaya başlanmış; kente atanan idareciler bayındırlık ve imar faaliyetlerini çağın gereklerine uygun bir şekilde yürütmeye çalışmışlardır. Hüdavendigâr Vilayeti dahilinde 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğunlaşan imar faaliyetleri, dönemin mimarlık ortamına ışık tutacak nitelikte yapı üretimi, yapı üretimi kaynakları ve mimari örgütlenme örnekleri vermiştir.

Bu çalışmada, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bursa'da inşa edilen kamu, eğitim ve sağlık yapılarının seçilen örneklerinin plan şemaları, mimari üslupları ve süsleme özelliklerine değinilmiş, inşa süreçleri ve inşalarından sonra Cumhuriyet'e kadar olan zaman aralığında bu yapıların ihtiyaç duyduğu onarımlara yönelik gerçekleştirilen mimari faaliyetler ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Bu mimari faaliyetler, dönemin ulaşılabilen kaynaklarından hareketle aktarılmaya çalışılmıştır. Çalışmada ele alınan dini mimari örnekleri kapsamında Bursa'daki selatin yapıları ile Tanzimat'tan sonra inşa edilen seçilmiş dini mimari örneklerinin, inşa ve onarım süreçleri ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bursa merkezinde yürütülen onarım ve inşa faaliyetleri temelinde üretilen sivil ve dini yapılar için dönemin birinci el kaynakları kullanılmıştır. Araştırma sırasında başvuru belgelerden hareketle, Bursa yapılarıyla ilgili yeni bilgiler ortaya çıkarılmıştır. Tez içerisinde ele alınan sivil ve dini yapılar hakkında; yapı üretiminde etkin olan isimler, mimar/mühendis/kalfalar; inşaatların mali kaynakları; dönemin yapı malzemeleri, çeşitleri ve üretim yerleri; yapı onarımı/üretimi noktasında yaşanan sıkıntılar ve karşılaşılan zorluklar; Bursa mimarlık bürokrasisinin yapı üretimi/onarımı işlerindeki refleksleri ve nitelikleri; yerel basının kentte yürütülen inşaatlar özelinde Bursa mimarlık ortamına ayna

tutuğu, ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Çalışmada Başkanlık Osmanlı Arşivi'nden elde edilen kurumlar arası yazışmalar, raporlar, keşif defterleri, plan ve krokiler, tezin yazımında birinci el kaynaklar olarak kullanılmıştır. Bursa Salnameleri, Seyahatnameler, Gazeteler, Fotoğraf ve Gravürler de, metinleri destekleyen diğer kaynaklar olarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bursa, 19. Yüzyıl, Tanzimat Dönemi, Yapı Üretimi, Mimarlık Ortamı, Arşiv Belgeleri, Keşif Defterleri.



ARCHITECTURAL ENVIRONMENT IN BURSA FROM TANZIMAT TO REPUBLIC

ABSTRACT

The reform movements of the Ottoman State in the 19th century also contained several improvements which initiated the shaping of the cities and the society in physical terms, apart from the administrative, financial and social policies. In lieu of the superannuated and outdated institutions in the Ottoman Geography, the main actors of this shaping process were novel administrative regulations to be reformed by a contemporary insight, modernized institutions, and newly assigned administrators. During this period, aside from the capital, provincial cities as well went through an intensive public works and reconstruction process. The 19th century Bursa too, became one of the earliest cities that these activities commenced in the Ottoman Geography.

Undoubtedly, during the period from Tanzimat till the Republic, the most primary factor influencing the architectural environment of Bursa following the reformist policies of Tanzimat was the series of earthquakes which devastated the city in 1855. The colossal destruction of the city after these earthquakes was the compelling basis for the reconstruction of Bursa. Indeed, the new regulations proceeded to be put into practice and the assigned administrators made efforts to carry out the public works and reconstruction services in accordance with the contemporary conditions. The reconstruction activities increased as of the second half of the 19th century in the city of Hudavendigâr, reflecting illustrations of construction production, construction production resources and architectural organization, thereby giving light to the architectural environment of the period.

The purpose of the current study is to present the architectural schemes, styles and ornamentations of the selected samples of the state, education and healthcare buildings that were constructed in Bursa from Tanzimat to Republic, as well as to put forth the architectural activities carried out for the restorations needed during and after the construction processes till the Republic Era. These architectural activities were displayed based upon the accessible resources of the era. The study also aims to put forward the construction and restoration processes of the selatin (constructed by Ottoman Sultans and his family) buildings and the selected religious architectural building samples that were constructed in Bursa after Tanzimat.

The first-hand original resources of the era have been referred to for the civil and religious buildings which were constructed and restored in Bursa from Tanzimat to Republic. New information was obtained concerning Bursa with regard to the referred documents during the research. The active figures in the construction production, the architects/engineers/master-builders, the financial resources of the constructions, the construction materials of the era, their types and places of production, the difficulties experienced in construction production/restoration, the

reactions and qualifications of architectural bureaucracy in Bursa in relation to construction production/restoration, the mirroring of local press to Bursa architectural environment about the constructions in the city are introduced in relation to civil and religious buildings which are discussed within the scope of this study. The interinstitutional correspondences, reports, estimation registers, schemes and drawings obtained from Presidential Ottoman Archives are employed as the primary first-hand resources for the current study. Bursa chronicles, travel books, newspapers, photographs and gravures are also made use of to support the texts.

Key Words: Bursa, 19th century, Tanzimat Era, Construction Production, Architectural Environment, Archive Documents, Estimation Registers.



ÖNSÖZ

Bursa için söylenebilecek en anlamlı sözlerden biridir “Osmanlının dibâcesi”. Tanzimat döneminin önde gelen aydınlarından Keçecizade Fuat Paşa’ya bu sözü söyleten ise Bursa’nın o dönemde yaşadığı büyük doğal afetlerdir. Osmanlı Mimarisinin ilk eserlerinin, abidevi örneklerinin verildiği bu kadim şehir, kendisini neredeyse yok eden bu doğal afetlerden sonra 19. yüzyılın yenilikçi anlayışı doğrultusunda yeniden inşa edilmiştir. Bu dönemde Bursa’nın ayağa kaldırılışına Sanat Tarihi açısından bakabilmek ve bir bakıma ‘döneme şahit olabilmek’ amacıyla, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e kadar olan sürede Bursa’nın mimarlık ortamına bir sondaj yapmak niyeti ile bu çalışma ortaya çıktı denilebilir. Dönemin en temel kaynakları olması nedeniyle oldukça fazla arşiv belgesi tarandı ve okundu bu kapsamda. Satır aralarından bazıları ilk kez gün yüzüne çıkarılan verilerle, Tanzimat ile Cumhuriyet dönemi arasındaki süre zarfında Osmanlı taşrası olarak Bursa’nın mimarlık ortamının öznelere; kendisini oluşturan şartlardan hareketle, bu ortamı yönlendiren farklı etkenleriyle gözler önüne serilmeye çalışıldı.

Değerli hocam Banu Mahir’in, bu çalışmada danışmanım olan kıymetli hocam Nurcan Yazıcı Metin ile tanışmamı sağlaması, konu seçiminin ilk aşamasıydı. Bunun için ilk teşekkürü kendisine borç bilirim. Çalışma süresince her defasında beni yüreklendiren Danışman Hocam Nurcan Yazıcı Metin’in bu çalışmadaki olağanüstü sabrı, katkısı ve yönlendirmesine müteşekkirim. Çalışmalarım sırasında ihtiyacım olduğunda yardımlarını esirgemeyen, fikir ve önerileriyle beni destekleyen değerli arkadaşlarım Nazhan Aytaç ve Nilüfer Alkan Günay’a, özel arşivini gerektiğinde benimle paylaşan Raif Kaplanoğlu’na, bu günlere gelmemi sağlayan Anne ve Babama, her zaman görüş ve önerileri ile çalışmalarımı yön veren Lisans dönemi hocalarıma, Akademik hayata adım atmamı sağlayan ve her zaman beni motive eden kıymetli hocalarım İslam Seçen ve Yücel Öztürk’e, son olarak bu çalışmanın sonuçlanmasında en büyük pay sahibi olan eşim ve oğluma teşekkürlerimi sunuyorum.



İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET	VII
ABSTRACT	IX
ÖNSÖZ	XI
İÇİNDEKİLER	XIII
RESİM LİSTESİ	XVI
HARİTA LİSTESİ	XXIV
ŞEKİL LİSTESİ	XXVI
KISALTMALAR	XXVIII
1. GİRİŞ	1
1.1. Çalışmanın Amacı ve Kapsamı.....	2
1.2. Çalışmanın Yöntemi.....	4
2. TANZİMATTAN CUMHURİYETE OSMANLI MİMARLIK ORTAMI	6
2.1. Son Dönem / Dönemin Mimarlık Üslupları.....	6
2.2. Son Dönem / Dönemin Mimarlık Kurumları.....	11
2.3. Son Dönem / Dönemin Yapı Türleri.....	16
3. BURSA’NIN KENTSEL GELİŞİMİ	19
3.1. Osmanlı Öncesi Bursa.....	19
3.2. Osmanlı Döneminde Bursa.....	20
3.3. Tanzimat’tan Cumhuriyet’e (Uzanan Süreçte) Bursa’da Kentsel Gelişim.....	22
3.4. 19.Yüzyıl İkinci Yarısında Bursa'nın Kağıda Düşen Yansımaları: Suphi Bey ve Fransız Sigorta Haritaları.....	25
4. TANZİMAT’TAN CUMHURİYET’E BURSA’DA MİMARLIK ORTAMI	27
4.1. İnşa Edilen Yapılar.....	27
4.1.1. Sivil Yapılar.....	27
4.1.1.1. Kasr-ı Hümayun.....	28
4.1.1.2. Kız Muallim Mektebi/İnaş Rüşdiyesi/Bursa Kız Lisesi.....	38
4.1.1.3. Fransız Kilisesi Kompleksi (Okul, Dispanser, Çamaşırhane, Yetimhane ve Kilise).....	52
4.1.1.4. Gureba (Ahmet Vefik Paşa) Hastanesi Kompleksi.....	66
4.1.1.5. Bursa Vali Konağı/Hükümet Konağı.....	79
4.1.1.6. Bursa Belediye Binası.....	106
4.1.1.7. Hamidiye Mekteb-i Muallimin.....	117
4.1.1.8. Mekteb-i Fünun-u İdadi-i Şahane-Işıklar Askeri Lisesi.....	126
4.1.1.9. Hamidiye Ziraat Mektebi Kompleksi.....	147
4.1.1.10. Mekteb-i İdadi-i Mülki- Bursa Erkek Lisesi.....	170

4.1.1.11. Harir Daruttalimi-İpekçilik Okulu.....	196
4.1.1.12. Hamidiye Sanayi Mektebi Kompleksi.....	206
4.1.1.13. Bursa Saat ve Yangın Kuleleri.....	220
4.1.1.14. Bursa Hapishane ve Jandarma Dairesi.....	230
4.1.1.15. Cumhuriyet Alanı Kamu Binaları.....	268
4.1.1.15.1. Muhasebe-i Hususiye/Valilik Binası.....	274
4.1.1.15.2. Maliye (Defterdarlık) Binası.....	275
4.1.1.15.3. Adliye Binası (Kent Müzesi).....	276
4.1.2. Dini Yapılar.....	286
4.1.2.1. Şehadet Camii.....	286
4.1.2.2. Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbeleri.....	300
4.1.2.2.1. Osman Gazi Türbesi.....	300
4.1.2.2.2. Orhan Gazi Türbesi.....	303
4.1.2.3. Emir Sultan Türbesi.....	335
4.2. Onarılan Yapılar (1855 Bursa Depremleri Neticesinde Hasar Gören Selatin Yapılarının Onarımları).....	353
4.2.1. Orhan Camii.....	353
4.2.2. I. Murat (Hüdavendigâr) Külliyesi.....	369
4.2.2.1. I. Murad (Hüdavendigâr Gazi) Camii-Medresesi.....	369
4.2.2.2. I. Murad (Hüdavendigâr Gazi) İmareti.....	372
4.2.2.3. I. Murad (Hüdavendigâr Gazi) Türbesi.....	372
4.2.3. Camii Kebir/Bursa Ulu Camii.....	393
4.2.4. I. Bayezid (Yıldırım) Külliyesi.....	425
4.2.4.1. I. Bayezid (Yıldırım) Camii.....	425
4.2.4.2. I. Bayezid (Yıldırım) Medresesi.....	427
4.2.4.3. I. Bayezid (Yıldırım) Türbesi.....	428
4.2.5. I. Mehmet (Çelebi) Külliyesi.....	451
4.2.5.1. I. Mehmet (Çelebi) Cami (Yeşil Cami).....	452
4.2.5.2. I. Mehmet (Çelebi) Medresesi (Yeşil Medrese).....	458
4.2.5.3. I. Mehmet (Çelebi) Türbesi (Yeşil Türbe).....	458
4.2.6. II. Murat Külliyesi.....	477
4.2.6.1. II. Murat Camii.....	478
4.2.6.2. II. Murat Medresesi.....	479
4.2.6.3. II. Murat Türbesi.....	480
5. DEĞERLENDİRME.....	492
5.1. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bursa'da Mimarlık Ortamı ve Bursa Şehrinin Şekillenmesi/Bursa'yı Şekillendiren Etkenler.....	494
5.1.1. Büyük Yıkımlar Sonrası İlk Çalışmalar.....	494
5.1.2. Hükümet ve Tophane Meydanlarının 1857-1926 Arası Değişim ve Gelişimi: Meydan Düzenlemeleri.....	497
5.1.3. Bursa Basınında İnşa ve Onarımlar.....	507
5.1.4. İnşaat İşlerinde “ <i>Hile ve İrtikab</i> ”: Uygunsuz Yapılan İşler.....	510
5.2. Yapıların Mimari Özellikleri ve Dönemi İçindeki Yeri.....	512
5.3. Yapıların İnşa ve Onarım Sürecinde Etkin Olan İsimler.....	516
5.4. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bursa Mimarlığının Ana Yapı Malzemeleri.....	524
5.4.1. Keşif Defterlerinde Geçen Ana Yapı Malzemeleri ve Kullanımı.....	524
5.4.1.1. Belli Başlı Demir Malzemeler.....	526
5.4.1.1.1. Lame/Lama Demiri.....	526
5.4.1.1.2. Demir Kenet ve Zıvana.....	526
5.4.1.1.3. Demir Şebekeler.....	527

5.4.1.1.4. Mismâr.....	528
5.4.1.1.5. Putrel.....	529
5.4.1.2. Taş ve Pişmiş Toprak Malzemeler.....	529
5.4.1.2.1. Taş Malzemeler.....	529
5.4.1.2.2. Pişmiş Toprak Malzemeler.....	532
5.4.1.3. Ahşap Malzemeler.....	535
5.4.1.4. Temel Harç Malzemeleri.....	538
5.5. İnşa ve Onarım Sürecinde Örgütlenme.....	540
5.5.1. İnşa ve Onarım İşlerinin Keşif/İhale Süreçleri ve Bürokratik İşleyiş.....	540
5.5.1.1. Keşif Defterlerinin Düzenlenmesi.....	541
5.5.1.2. Osmanlı Yapı Taahhüt Sisteminin 19. Yüzyıl Bursa Örnekleri.....	542
5.5.1.2.1. Münâkasalı Yapılan Bazı İnşa ve Onarım İşleri.....	545
5.5.1.2.2. Emaneten Yapılan Bazı İnşa ve Onarım İşleri.....	546
5.5.2. Kurumsal Yazışmalarda Yaşanan Sıkıntılar ve Maliyet Karşılama Yöntemleri.....	548
5.5.2.1. Mimarlık Ortamı mı, Memurluk Ortamı mı?.....	549
5.5.2.2. Maliyet Karşılama Yöntemleri.....	552
5.5.3. Mimar/Mühendis/Kalfalar ve Keşiflerde Karşılaşılan Sorunlar.....	556
5.6. Osmanlı Taşrasında Mimari Örgütlenme Ve Üretimini Bursa Örneği.....	564
6. SONUÇ.....	567
7. KAYNAKLAR.....	571
8. EKLER.....	610
EK-1: Tablo 1. 1911 Bursa Hapishane Binası Projesi Fiyat Cetveli.....	610
EK-2: Tablo 2. Bursa Salnamelerinde Adı Geçen Belediye Mimar ve Mühendisleri.....	612
9. SÖZLÜK.....	614
10. ÖZGEÇMİŞ.....	616

RESİM LİSTESİ

Sayfa

Resim 4.1: Kasr'ın Güneydoğu'dan Görünüşü. Muhtemelen 1890 Civarı.	34
Resim 4.2: Kasr'ın Kuzeybatı'dan Muhtemelen 1890 Civarı.....	34
Resim 4.3: " <i>Le Kiosque Imperial a Brousse</i> "	35
Resim 4.4: Kasr'ın Güneybatıdan Görünüşü.....	35
Resim 4.5: Kasr'ın Kuzey Cepheden Görünümü	36
Resim 4.6: Kasr'ın Kabul Salonu.....	36
Resim 4.7: Kasr'ın Alt Kat Salonu.....	36
Resim 4.8, 4.9: Kasr'ın Salonlarından tavan süslemesi örnekleri.....	37
Resim 4.10: Kız Muallim Mektebi 1939 Yılı Hava Fotoğrafı.....	45
Resim 4.11: Kız Muallim Mektebi Taş Bina. Güneydoğudan Görünüşü.....	46
Resim 4.12: Kız Muallim Mektebi Taş Binasının Kuzeydoğudan Görünüşü	47
Resim 4.13: Kız Muallim Mektebi Taş Binasının Güneyden Görünüşü. 1920'lerin Sonu.....	48
Resim 4.14: Kız Muallim Mektebine Sonradan İlave Edilen Üst Katın İnşaatı. Güneydoğudan Görünüşü. 1924-.....	48
Resim 4.15: Kız Muallim Mektebine Sonradan İlave Edilen Üst Kat İnşaatı.1924..	49
Resim 4.16: Kız Muallim Mektebi Üst Kat Yatakhane Kısmı.....	50
Resim 4.17: Uludağ Yolundan Bursa Ve Kız Muallim Mektebinin Taş Binası.....	50
Resim 4.18: Kız Muallim Mektebi-Detay.....	51
Resim 4.19: Günümüzde Bursa Kız Lisesi ve Alanı	51
Resim 4.20: Fransız Kilisesi Binası Batı Cephesi.....	60
Resim 4.21: Fransız Kilisesi İç Mekânı.....	61
Resim 4.22: Gureba Hastanesinin Güney Cephesinden Görünüşü. Tarihsiz.....	75
Resim 4.23: Gureba Hastanesi'nin (1879) Kuzeydoğudan Görünüşü. Kartpostal....	75
Resim 4.24: Açıklamasında Sehven Erkek Lisesi Olarak Belirtilen Gureba Hastanesinin Kuzeydoğu'dan Görünümü.....	76
Resim 4.25: Reşid Mümtaz Paşa'nın Yaptırdığı Pavyonlardan En Batıdaki Bina....	76
Resim 4.26: Reşid Mümtaz Paşa'nın Katılımıyla Yapılan Açılış Merasimi.....	77
Resim 4.27: Reşid Mümtaz Paşa'nın Yaptırdığı Etıbbı Dairesi/Ofisler/İdari Bina- 1905.....	77
Resim 4.28: Hastane Yapılarının Havadan Görünüşü-1939 (Soldan Sağa; 1879 Ve 1905'te Yapılan Binalar.....	78
Resim 4.29: " <i>Müessesât-ı Hayrât-ı Âyât-ı Hilâfetpenâhiden Hamidiye Hastahanesi İçin Müceddeden İnşâ Kılman</i> " Muftak, Kiler Ve Anbar Dairesi.....	78
Resim 4.30: Hamidiye Caddesi (Bugünkü Cumhuriyet Caddesi) Üzerinde Bir Süre Hükümet Konağı Olarak Kullanılan Yapılar. 1900 Civarı.....	102

Resim 4.31: Konak Yapılarından Batıdakiinin Güney Cephesinden Görünüşü Ve Konakların Açılış Merasimi.....	103
Resim 4.32: 1900 Civarı Hamidiye Caddesi Üzerinde Hükümet Konağı.....	103
Resim 4.33: Yıkılan Konağın Yerinde Şark Dühan Binası-1920 Civarı.....	103
Resim 4.34: 1939 Hava fotoğrafında Bursa Belediye Binası.....	111
Resim 4.35: Fotoğrafında Otel Olarak Yanlış Nitelendirilen Belediye Binasının Güneybatıdan Görünüşü	112
Resim 4.36: Belediye Binasının Güneybatıdan Görünüşü.....	112
Resim 4.37: Belediye Binası Batı Cephe Detayı.....	113
Resim 4.38: Belediye Binasına 1902 Yılında İlave Edilen Salon	114
Resim 4.39: Belediye Binasına 1902 Yılında İlave Edilen Salon.....	114
Resim 4.40: Belediye Binasının Güneydoğudan Görünüşü. Güney Girişi, Genişletilen Salon Ve Çatıdaki Aydınlık Feneri.....	115
Resim 4.41: Belediye Binasının Batı Cephesinden Yüksek Bodrum Ve Zemin Kat Girişi.....	115
Resim 4.42: Belediye Binasının Batı Cephesinde Pencere Üzerleri Ve Aralarındaki Bezemeler.....	116
Resim 4.43: Belediye Binasının Kuzey Cephesinde Pencere Üzerlerindeki Bezemeler.....	116
Resim 4.44: Belediye Binasının Hamidiye Medrese-i Muallimîn Resmi Açılışı-1906.....	121
Resim 4.45: Hamidiye Medrese-i Muallimîn-Güney Ve Doğu Cepheleri.....	122
Resim 4.46: Hamidiye Medrese-i Muallimîn Hakkında Çıkan Servet-i Fünûn Haberi.....	123
Resim 4.47: Hamidiye Medrese-i Muallimin Ve İbtidai Mektebinin Güneydoğu Cephesinden Görünüşü.....	124
Resim 4.48: 1979'da Yanan Mekteb-i Muallimîn'in Yerinde Bulunan Çelebi Mehmet Lisesi.....	125
Resim 4.49: Bursa Mekteb-i Fünûn-ı İdâdîsi.....	136
Resim 4.50: Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi'nin Açılış Merasimi-Detay.1892.....	137
Resim 4.51: Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisinin Parapet Ve Kitabesiz Girişi	137
Resim 4.52: Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Kuzey Cephesi Ve Girişteki Kulübeler. 1892.....	138
Resim 4.53: 1892. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Kuzey Girişindeki Kulübeler Ve Süs Havuzu-Detay.....	138
Resim 4.54: Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Arkasında Devam Eden Depo, Yemekhane Ve Hamam Birimleri İnşaatları.....	138
Resim 4.55: Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Güney Cephesi. Muhtemelen 1892-1893 tarihli	139
Resim 4.56: Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Güneyindeki Yemekhane, Kiler Ve Mutfak Birimlerinin Batı Cephesinden Görünüşü. Muhtemelen 1893-94.....	139
Resim 4.57: Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Güneyinde İnşası Devam Eden Hamam. Hamamın Yanında Henüz Tek Katlı B Blok. Muhtemelen 1892-93.....	139

Resim 4.58: Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Güney Avlusu. Daha Sonra Üstüne İlave Edilecek Koğuşlar, Solda Depo, Tuvaletler Ve Hamam. Muhtemelen 1892-93.....	140
Resim 4.59: Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi'nin Güneydoğusunda Devam Eden Düzenlemeler. Muhtemelen 1896-97.....	140
Resim 4.60: Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Kütüphane Bölümü. 1892.....	141
Resim 4.61: Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Yemekhanesi. 1892.....	141
Resim 4.62: Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerî Kitabesi.....	142
Resim 4.63: Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi A-B-C blokları	143
Resim 4.64: Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Uydu Görüntüsü.....	144
Resim 4.65: Goltz Paşa'nın Teftiş Raporu.....	145
Resim 4.66: Bursa Mekteb-i İdadi-i Askerîsi Resmi Açılışının Haberi.....	146
Resim 4.67: Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Güney Cephesi.....	163
Resim 4.68: Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Kuzeybatı Cephesi.....	163
Resim 4.69: Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Güney Giriş Kapısı Ve Üzerindeki Kitabesi 1308/1891.....	164
Resim 4.70: Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Ana Bina Girişi. Özgün Kitabenin Üzerine Konulan Mermer İsimlik Ve En Üstte, Kaldırılan Armanın Yeri.....	165
Resim 4.71: Okulun Ana Bina Girişinde Özgün Kitabenin Üzerine Konulan Mermer Kitabe.....	166
Resim 4.72: Ana Binanın Güneye Bakan Girişin Sağ Cephesi.....	166
Resim 4.73: Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Ana Binanın Güneye Bakan Girişin Sol Cephesi.....	166
Resim 4.74 ve 4.75: Ana Binanın Giriş Ve İkinci Kat Merdivenleri.....	167
Resim 4.76: Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Özel Üretim “ <i>Mektebe Mahsus</i> ” Damgalı Tuğla Örneği.....	167
Resim 4.77: Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Dershane Ve Yatakhane Binası Güney Cephesi.....	168
Resim 4.78: Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Dershane Ve Yatakhane Binası Kuzey Cephesi.....	168
Resim 4.79: Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Dershane Ve Yatakhane Binası Güney Girişi Merdivenleri.....	168
Resim 4.80: Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi Ana Binası.....	188
Resim 4.81: Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi Ana Bina Ve İlave Yapılan Yatakhane Binası.....	188
Resim 4.82: Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi Ana Binasının İnşaatının Henüz Tamamlandığı Sırada Çekilen Bir Fotoğrafi. Kuzey Cephe.....	189
Resim 4.83: “Mekteb-i İdâdi-i Mülkî-i Şâhâneye İlâveten Ve Müceddeden İnşa Olunan Daire-i Mahsusa”	190
Resim 4.84: 1939 Yılına Ait Bir Hava Fotoğrafında Erkek Lisesi Binaları.....	190
Resim 4.85: Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi (Bursa Erkek Lisesi) Ana Binası Güney Cephesi.....	192
Resim 4.86: Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi (Bursa Erkek Lisesi) Ana Binası Kuzey Cephesi	192

Resim 4.87: Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi (Bursa Erkek Lisesi) Ana Binası Merdivenleri	193
Resim 4.88: Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi (Bursa Erkek Lisesi) Ana Binasının Üstü Kapatılan Aydınlik Kısmı.....	193
Resim 4.89: Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi (Bursa Erkek Lisesi) Ana Binası Güney Cephesi Girişi-Detay.....	194
Resim 4.90: Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi (Bursa Erkek Lisesi) Ana Bina Ve Ek Yapıları Uydu Görüntüsü.....	195
Resim 4.91: İpekçilik Mektebi'nin Açılış Merasimi 1894.....	201
Resim 4.92: İpekçilik Mektebi.....	201
Resim 4.93: Kuzeybatı Cephesinden İpekçilik Mektebi.....	202
Resim 4.94: Sonradan İlave Edilen Balkonlu İle Cumhuriyet'ten Sonra İpekçilik Mektebi.....	203
Resim 4.95: Ziraat Mektebi Bünyesinde 21 Eylül 1901'de Açılan Harir Darüttahsili.....	203
Resim 4.96: Harir Darüttahsili Güneydoğudan Görünüş.....	204
Resim 4.97: İpekçilik Mektebi Kuzey Giriş Cephesi.....	204
Resim 4.98: İpekçilik Mektebi Kuzeybatı Cepheden.....	205
Resim 4.99: İpekçilik Mektebi Güney Cepheden Görünüş.....	205
Resim 4.100: “Kısmen Müceddeden Ve Kısmen Ta'mir-i Mükemmel Suretiyle İnşa Ve Tesis Kılınan Hamidiye Sanayi Mektebinin Kapısı Ve Memurin Ve Bazı Sanayihaneler Dairesi”.....	214
Resim 4.101: Detay.....	214
Resim 4.102: “Hamidiye Sanayi Mektebi Dershaneler Dairesi”.....	215
Resim 4.103: Hamidiye Sanayi Mektebi Dershaneler Dairesi. Muhtemelen 1923 Sonrası.....	216
Resim 4.104: “Kısmen Müceddeden Ve Kısmen Ta'mir-i Mükemmel Suretiyle İnşa Ve Tesis Kılınan Hamidiye Sanayi Mektebinin Buhar İle Mütiharrik Marangozhanesi” [4.104: Marangozhane Sol Baştaki Kısım].....	217
Resim 4.105: Marangozhane Ortadaki Kısım.....	217
Resim 4.106: Marangozhane Sondaki Kısım.....	217
Resim 4.107: “Müceddeden İnşâ Kılınan Matbah Ve Kiler Ve Anbar Dâiresi”.....	218
Resim 4.108: Henüz Yıkılmamış Olan Mutfak/Kiler Binası (1939).....	219
Resim 4.109: Sultan II. Abdülhamid Döneminde 1890'da Tophane Osmancık Meydanı'nda Yapıtırılan İkinci Saat Kulesi.....	226
Resim 4.110: Bursa'da “Meydân-ı Osmânî ”de Yapılan Üçüncü Saat Kulesinin 1905'teki Açılış Merasimi.....	227
Resim 4.111: Saat Kulesinin Saçak Ayrıntısı.....	228
Resim 4.112: İkinci Saat Kulesinden Ayrıntı.....	228
Resim 4.113: Tophane Meydanı Ve İkinci Saat Kulesi. Detay.1891.....	229
Resim 4.114: Bursa'nın Batı Tarafından Tophane Sırtları Ve İkinci Saat Kulesi. Detay. 1892.....	229
Resim 4.115: 1927 Bursa Salnamesinde, “İnşaatın İkmâlinden Sonra” Notuyla Gösterilen Hapishane Binası Güneybatıdan Görünümü.....	266

Resim 4.116: Tamamlanan Hapishane Binasının Kuzey Doğudan Görünüşü. Muhtemelen 1930'lar.....	266
Resim 4.117: Yıkılmadan Önceki Haliyle Bursa Hapishanesinin Kuzey Cephesinden Görünüşü.....	267
Resim 4.118: Hapishane Binasının Kuzeydoğudan Giriş Cephesi.....	267
Resim 4.119: İnşaatı Bitme Aşamasındaki Muhasebe-i Hususiye Binası.....	280
Resim 4.120: 1927-28'den İtibaren "Hükümet Dairesi" Adını Alan Ve Valilik Olarak Kullanılan Muhasebe-i Hususiye Binası Doğu Cephesi-1927-28.....	280
Resim 4.121: Muhasebe-i Hususiye (Valilik) Binası Doğu Ve Kuzey Cephesi.....	281
Resim 4.122: İnşaat Halindeki Maliye Binası. Güneybatıdan Görünüş.....	281
Resim 4.123: Maliye Binası. Kuzeybatı'dan Görünüş.Muhtemelen 1927.....	282
Resim 4.124: Maliye (Defterdalık) Binası Batı Cephesi Ve Girişi	283
Resim 4.125: Maliye (Defterdalık) Binası Doğu Cephesi Ve Balkon.....	283
Resim 4.126: Heykel Meydanı, Adliye Binası, Hacılar Cami Ve Hükümet Dairesi. 1940 Civarı.....	284
Resim 4.127: Adliye Binasının Kuzeydoğudan Görünüşü. Muhtemelen 1927- 28.....	284
Resim 4.128: Adliye (Kent Müzesi) Binası Doğu Cephesi Ve Ana Giriş.....	285
Resim 4.129: Adliye (Kent Müzesi) Binası Batı Cephesi Ve Diğer Giriş.....	285
Resim 4.130: Camiinin 1855 Depremlerinden Sonraki Hali	294
Resim 4.131: 1890'larda Camiinin Harap Hali.....	294
Resim 4.132: Harap Haliyle Şehadet Camii Kuzey Cephesi.....	295
Resim 4.133: Harap Haliyle Şehadet Camii Kuzey Cephesi.....	295
Resim 4.134: Şehadet Camii Güney Cephesindeki Doğu Payandası.....	296
Resim 4.135: Şehadet Camii Güney Cephesindeki Batı Payandası.....	296
Resim 4.136: Şehadet Camii (1892-93'teki İnşası Sonrası).....	297
Resim 4.137: Şehadet Camii Doğu Cephesi Kemerleri, Pencere ve Doğu Girişi Üzerindeki Kitabesi.....	298
Resim 4.138: Kuzey Cephesi Ana Giriş Ve İnce Mermer Sütunlar	298
Resim 4.139: Şehadet Camii'nin Doğu Cephesi Girişi Üzerinde Bulunan Ve 1855 Depremleri Sonrasında Yıkılan Hisar'daki Orhan Camii'ne Ait Kitabe	299
Resim 4.140: Ressam Carl Gustaf Löwenhielm'e Ait 1824-27 Tarihli Suluboya Tabloda Osman Gazi Türbesinin Tasviri.....	326
Resim 4.141: 20. Yüzyıl Başında Osman Gazi Türbesi.....	326
Resim 4.142: Osman Gazi Türbesi Giriş Kapısı, İnce Sütunçeler Ve Sundurma.....	327
Resim 4.143, 4.144: Osman Gazi Türbesi İç Mekan Kalemışı Süslemeler.....	328
Resim 4.145: Osman Gazi Türbesi Doğu Cephesi Pencere Demir Şebekeleri.....	328
Resim 4.146: Osman Gazi Türbesi İnşa Kitabesi.....	329
Resim 4.147, 4.148: Sersikkegan Abdülfettah Efendi İmzalı Puşide.....	329
Resim 4.149: Ressam Carl Gustaf Löwenhielm'e Ait 1824-27 Tarihli Suluboya Tabloda Orhan Gazi Türbesinin Tasviri.....	330
Resim 4.150: Osman Ve Orhan Gazi Türbelerinin Kuzey Cepheden Görünüşü. 1894.....	331

Resim 4.151: 1866 Öncesi Osman Gazi Ve Orhan Gazi Türbelerinin Kuzey Cepheden Görünüşü.....	331
Resim 4.152: Sağda Orhan Gazi Türbesi Ve Girişteki Kapalı Mekan.....	332
Resim 4.153: Orhan Gazi Türbesi Girişi.....	332
Resim 4.154: Orhan Gazi Türbesi İç Mekan Barok Kalemışı Süslemeler.....	333
Resim 4.155: Orhan Gazi Türbesi İçinden Detay.....	333
Resim 4.156: Orhan Gazi Türbesi Zemin Mozaikleri.....	333
Resim 4.157: 1922’de Osman Gazi Türbesinde Sedef Kakma Şebekeli Sanduka, Puşide Üzerindeki Nişan Ve Duvarlardaki Kalemışı Süslemeler.....	334
Resim 4.158: Emir Sultan Türbesi Uydu Görüntüsü.....	348
Resim 4.159: Emir Sultan Türbesi Abdülmecid Dönemi İnşa Kitabesi.....	348
Resim 4.160: Emir Sultan Türbesi Abdülaziz dönemi inşa kitabesi.....	348
Resim 4.161: 19. Yüzyıl Sonlarına Doğru Emir Sultan Türbesi ve Revaklar. Muhtemelen 1894.....	349
Resim 4.162: Emir Sultan Türbesi Batı Girişindeki Revakta Ahşap Basık Kaş Kemer İç Dolgusu.....	349
Resim 4.163: Emir Sultan Türbesi Doğu Girişindeki Revakta Ahşap Basık Kaş Kemer İçleri.....	349
Resim 4.164: Emir Sultan Türbesi Kubbesi Ve Ziyaret Penceresi Üzerindeki Tonoz Örtüsü. 1894 Civarı	350
Resim 4.165: Emir Sultan Türbesi Kubbesi Ve Ziyaret Penceresi Üzerindeki Tonoz Örtüsü.....	350
Resim 4.166: Emir Sultan Türbesi Kuzey Cepheden Pencere Kemerleri İle Kubbeyi Taşıyan Battal Tuğla Kemerler.....	350
Resim 4.167: Emir Sultan Türbesi Ve Yan Odalarının Kuzey Cepheden Görünümü. Muhtemelen 1894.....	351
Resim 4.168: Emir Sultan Türbesi İç Süslemeleri.....	351
Resim 4.169: Emir Sultan Türbesi Doğu Odası Tuğla Duvar Örgüsü, Ahşap Hatıl, Çapraz Ve Dikmeler İle Ahşap Pencere Söveleri.....	352
Resim 4.170: Emir Sultan Türbesi Batı Odası Küfeki Taş-Tuğla Duvar Örgüsü, Ahşap Çapraz Ve Dikmeler	352
Resim 4.171: Orhan Camii Tamir Kitabesi.....	364
Resim 4.172: Orhan Camii Mihrap Önü Kubbesi Mukarnaslı Köşe Trompları.....	365
Resim 4.173: Orhan Camiinde Kuzeydeki Kubbenin Türk Üçgenleri.....	365
Resim 4.174: Orhan Camii Son Cemaat Yeri Ve Yan Revaklardaki Çift Kemerler.....	366
Resim 4.175: Orhan Camii Yan Revaklarda Devşirme Sekizgen Sütun Başlıkları Üzerine Taşman Çift Kemer Ve Alınlıklardaki Tuğla Bezeme.....	366
Resim 4.176: Orhan Camii Son Cemaat Yeri Revak Kemerleri Ve Tuğla Bezeme.....	367
Resim 4.177: Orhan Camiinin Doğu Cephesine Yapılan Kapının Açılış Merasimi Ve Kapı Üzerindeki Kitabesi.1905.....	367
Resim 4.178: Orhan Camii Batı Cephesi-1900’ler.....	368

Resim 4.179: Orhan Caminin 1905 Te Yeni Açılan Kapı Ve Avludaki Şadırvan İle Birlikte Genel Görünümü. 1905-1907 Arası.....	368
Resim 4.180: Hüdavendigâr Cami ve Türbenin Güneybatıdan Görünüşü.....	385
Resim 4.181: Cumhuriyetin İlk Yıllarında, Külliyesinin Kuşbakışı Vaziyeti. 1939...386	386
Resim 4.182: Hüdavendigâr Cami-Medresenin Tamir Kitabesi.....	387
Resim 4.183: Hüdavendigâr Cami-Medresenin Ön Cephesi.....	388
Resim 4.184, 4.185: Hüdavendigâr Camii Son Cemaat Yeri Ve Giriş.....	388
Resim 4.186: Hüdavendigâr Cami İç Mekanı Ve Yanlardaki Birimler.....	389
Resim 4.187, 4.188: Hüdavendigâr Cami Kubbe Örtüsü.....	389
Resim 4.189: Hüdavendigâr Gazi Türbesi.....	389
Resim 4.190: Hüdavendigâr Gazi Türbesi İç Mekânı, Taşıyıcı Sistemler Ve Üst Örtü.....	390
Resim 4.191: Hüdavendigâr Gazi Türbesi Tamir Kitabesi.....	390
Resim 4.192: Hüdavendigâr Gazi Türbesi Kuzey Duvarına Pandalaki Kalfa Tarafından İnşa Edilen Destek Ayakları.....	390
Resim 4.193: Temellerinden Yeniden İnşa Edilen Hüdavendigâr Aşevi.....	391
Resim 4.194: Hüdavendigâr Aşevi İnşa Kitabesi.....	391
Resim 4.195: Hüdavendigâr Camii'nin Bitirilen Onarımları Sonrası, II. Abdülhamid'in Tahta Çıkışının 30. Yıldönümünde Yapılan Açılışı.....	392
Resim 4.196: Ulucami'nin İnşa Halindeki Batı Minaresi Ve İskele İle Şerefeye Kadar Yıkık Doğu ('Güdük') Minare. Foto: Moustier-1862.....	418
Resim 4.197: (Sol) Ulucami'nin Yanmazdan Önceki Minare Külahları 1889 Öncesi. Foto: C.J.Fettel.1885.....	418
Resim 4.198: (Sağ) Ulucami'nin Yangını Sonrası Yapılan Yeni Minare Külahları. 1894 Civarı.....	418
Resim 4.199: Ulucami Avlusu Doğu Şadırvanı. 1900.....	419
Resim 4.200: Ulucami Avlusu Şadırvanlar ve Ahşap Saçak. 1905.....	419
Resim 4.201: Ulucami'nin Kostanti Kalfa İşi Taçkapı Saçağı. 1950'ler.....	420
Resim 4.202: Ulucami Batı Kapısı Saçağı Ve Çeşmeler. 1950'ler.....	420
Resim 4.203: Ulucami Doğu Kapısı Saçağı. 1950'ler.....	421
Resim 4.204: Ulucami Hünkâr Mahfili Giriş Kapısı Ve Saçağı.1950'ler.....	421
Resim 4.205: Ulucami'nin Mihrap-Taçkapı Ekseninde Üçüncü Sırada Bulunan Üstü Açık Kubbesi.....	422
Resim 4.206: Ulucami Kuzey Cephe Duvar Örgüsü.....	422
Resim 4.207: Ulucami'nin Kuzey Cephesi ve Avlusu İle Çatı Örtüsü.....	423
Resim 4.208: Hanlar Bölgesi Ve Ulucami'nin Havadan Görüntüsü.....	423
Resim 4.209: Ulucami'nin 1862-63 Tarihlerinde Yeniden Yapılan Ve Günümüze Ulaşan Müezzin Mahfili-Detay.....	424
Resim 4.210: Ulucami Batı Minaresi Kitabesi.....	424
Resim 4.211: I. Bayezid Külliyesinin Kuzeyden Görünümü.....	443
Resim 4.212: I. Bayezid (Yıldırım) Camiinin Doğu Cepheden Tasviri.....	444
Resim 4.213: Pandalaki Kalfanın 1884 Tarihli Keşfinden Önce, 1882'de Batı Cephesinden I. Bayezid (Yıldırım) Camiinin Durumu.....	445

Resim 4.214: I. Bayezid (Yıldırım) Külliye Yapılarının Güneybatıdan Görünüşü. Onarımları Biten Medrese Ve Türbe.....	445
Resim 4.215: I. Bayezid (Yıldırım) Camiinin Güneydoğudan Görünüşü.....	445
Resim 4.216: I. Bayezid (Yıldırım) Külliye Yapılarının Onarımlarının Bitirilmiş Hali. 1895 Civarı.....	446
Resim 4.217: I. Bayezid (Yıldırım) Caminin Batıdan Görünüşü. Muhtemelen 1893-1894.....	446
Resim 4.218: I. Bayezid (Yıldırım) Türbesinin Onarımdan Önceki Son Hali, 1882.....	448
Resim 4.219: I. Bayezid (Yıldırım) Türbesinin Tamamlanmış Hali.....	448
Resim 4.220: I. Bayezid (Yıldırım) Türbesi Kitabesi.....	449
Resim 4.221: I. Bayezid (Yıldırım) Medresesi. 1882.....	450
Resim 4.222: Günümüzde Yeşil Külliyesi.....	470
Resim 4.223: Yeşil Cami İnşa Kitabesi.....	470
Resim 4.224: Yeşil Külliye Mimarı Hacı İvaz Paşa'nın Sanatçı Kitabesi.....	470
Resim 4.225: Yeşil Cami'de Nakkaş Ali'nin Sanatçı Kitabesi.....	471
Resim 4.226: Yeşil Cami'de Hünkâr Mahfili Kemer Üzengileri Üzerinde Çini Ustası Sanatçı Kitabesi.....	471
Resim 4.227, 4.228: Yeşil Cami Ana Mekân Kubbeleri.....	473
Resim 4.229: Yeşil Cami Mihrabı Usta Kitabesi-“Amel-i üstâdân-ı Tebrîz”.....	474
Resim 4.230: Yeşil Cami Ve Medresesi. Foto: Yarbay Servili Ahmed Emin-1886.....	474
Resim 4.231: 1886 Tarihi İtibariyle Dış Cephesi Çinileri Sökülmüş Yeşil Türbe..	475
Resim 4.232. Güneydoğu'dan 1891 yılında Yeşil Türbe ve Yeşil Cami.....	476
Resim 4.233: 1894 Yılı İtibariyle Yeşil Türbe.....	476
Resim 4.234: 1866 Öncesi Muradiye Cami.....	490
Resim 4.235: 1866 Öncesi II. Murat Türbesi.....	490
Resim 4.236: 1870 Yılında Muradiye Cami. Foto: P.Sebah.....	491
Resim 4.237: 1894 Yılında Muradiye Cami İçi ve Tromplar.....	491
Resim 5.1. 1862 Yılı İstimlak Öncesi “Meydân-ı ‘Osmânî” Krokisi ve Uydu Görüntüsü İle Çakıştırması.....	506

HARİTA LİSTESİ

Sayfa

Harita 4.1: Kasr-ı Hümâyûn	33
Harita 4.2: Kasr-ı Millî.....	33
Harita 4.3: “ <i>Mekteb-i Rüşdiye-i Şahâne</i> ”.....	45
Harita 4.4: “ <i>école des filles</i> ” /Kız okulu).....	45
Harita 4.5: İnas (Kız) Rüşdiyesi.....	45
Harita 4.6: Darülmualimat.....	45
Harita 4.7: Kilise Kompleksi.....	60
Harita 4.8: Ahmet Vefik Paşa'nın Yaptırdığı İlk Hastane Binasının Konumu.....	74
Harita 4.9: Gurebâ Hastanesi Kompleksi-1879 ve 1905 Yapıları.....	74
Harita 4.10: 1860'larda Tophane Meydanı ve Hisariçi.....	101
Harita 4.11: Atik ve Cedid Paşa Kapısı.....	101
Harita 4.12: Hükümet Meydanı.....	102
Harita 4.13: Belediye Binası İnşa Edilmeden Önce Orhan İmaretî.....	110
Harita 4.14: 1924-32 Haritasında Bursa Belediyesi.....	110
Harita 4.15: Hamidiye Medrese-i Muallimîni.....	120
Harita 4.16: Darülmualimîn.....	120
Harita 4.17: İlk Askeri İdadi Binası Bölgesi.....	133
Harita 4.18: Işıklar Mahallesi'nde Bursa Mekteb-i İdadi-i Askerisi Bölgesi.....	133
Harita 4.19: 1907 Haritası Üzerinde Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi'nin Kurulduğu Alan	187
Harita 4.20: Cumhuriyet'in İlk Yıllarında “Birinci Lise”.....	187
Harita 4.21: 1893-94'lü Yıllarda İpekçilik Mektebi.....	200
Harita 4.22: Sanayi Mektebi Yapıları Ve Yerleşkesi.....	213
Harita 4.23: 1921 Tarihli Bursa Haritasında Sanayi Mektebi Yapıları Ve Yerleşkesi	213
Harita 4.24: Düzenleme Öncesi Osmancık Meydanı.....	225
Harita 4.25: Saat Kulesinin Gösterilmediği Meydan.....	225
Harita 4.26: 1907 Haritasında Meydân-ı Osmânî, Türbeler Ve “Saat Ve Harik Kulesi”.....	225
Harita 4.27: Hükümet Meydanında Hapishanenin Yeri.....	261
Harita 4.28: Hükümet Meydanında Hapishanenin Yeri.....	261
Harita 4.29: Hapishanenin Konumu. (Bugünkü Bursa Adliye Binası Alanı.....	263
Harita 4.30: Cumhuriyet Alanı ve Hükümet Daireleri.....	276
Harita 4.31: Türbeler ve Tophane Meydanı.....	325
Harita 4.32: Emir Sultan Türbesi ve Cami'nin Bulunduğu Alan.....	346
Harita 4.33: Orhan Külliyesi.....	363

Harita 4.34: Ulucami ve Çevresi.....	417
Harita 4.35: Ulucami ve Çevresi.....	417
Harita 4.36: I. Bayezid (Yıldırım) Külliyesi.....	442
Harita 4.37: Yeşil Külliyesi.....	469
Harita 4.38: Muradiye Külliyesi Bölgesi.....	489



ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa

Şekil 4.1: Kasr-ı Hümayun (Hünkar Köşkü) Giriş Kat Planı.....	37
Şekil 4.2: Fransız Kilisesi Yapı Kompleksi Vaziyet Planı.....	62
Şekil 4.3: Fransız Kilisesi Kompleksinde Yeniden İnşa Edilecek Dispanser Binası.....	63
Şekil 4.4: Fransız Kilisesi Kompleksinde İnşa Edilecek Çamaşırhane.....	64
Şekil 4.5: Fransız Kilisesi Kompleksinde İnşa Edilecek Çamaşırhane.....	65
Şekil 4.6: 1870 yılında Hükümet Meydanı Ve İdari Birimler.....	104
Şekil 4.7: 1916 Yangınında Hükümet Meydanı Hasar Durumu.....	105
Şekil 4.8: Belediye Binası Zemin Kat Planı.....	111
Şekil 4.9: Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Zemin Kat Planı.....	134
Şekil 4.10: Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Üst Kat Planı.....	135
Şekil 4.11: Ziraat Mektebi Ana Bina Giriş Kat Ve Arkasındaki Yapıların Vaziyet Planı 1308/1891.....	160
Şekil 4.12: Ziraat Mektebi Ana Binası Birinci Kat ile Çatı Katı. 1308/1891.....	161
Şekil 4.13: Hamidiye Ziraat Mektebi Binası.....	162
Şekil 4.14: Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Dershane Ve Yatakhane'nin Plan-Kesit-Krokisi.....	169
Şekil 4.15: Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi Hamamının 23 Mayıs 1907 Tarihli Planı.....	191
Şekil 4.16: 1862'de Meydân-ı Osmâni Düzenlemesi.....	225
Şekil 4.17: 60 Kişilik Hapishane Projesi Bodrum Kat Planı.....	253
Şekil 4.18: 60 Kişilik Hapishane Projesi Zemin Kat Planı.....	254
Şekil 4.19: 60 Kişilik Hapishane Projesi Çatı Örtüsü.....	255
Şekil 4.20: 60 Kişilik Hapishane Projesi Cephe Görünüş Ve Kesitleri.....	256
Şekil 4.21: 60 Kişilik Hapishane Projesi Cephe Görünüş Ve Kesitleri.....	257
Şekil 4.22: 1910 Tarihli Ve Mimar Kemaleddin İmzalı 130 Kişilik Hapishane Projesinin Cephe Görünüşü.....	258
Şekil 4.23: 1910 tarihli ve Mimar Kemaleddin İmzalı 130 Kişilik Hapishane Projesi Zemin Ve Birinci Kat Planları.....	259
Şekil 4.24: Mimar Kemalettin'in Bursa'da Uygulanan 300 Kişilik Hapishane Projesi Bodrum Kat Planı.....	260
Şekil 4.25: 1870 yılında "Eski habshâne dâiresi".....	262
Şekil 4.26. Hükümet Meydanında "Mahbushâne" ve "Tevfikhâne" Birimleri.....	263
Şekil 4.27. Vilayet Nafia Sermühendisi Baraçanos Efendi'nin Büyük Hapishane Binası Planı.....	264

Şekil 4.28: Vilayet Nafia Sermühendisi Baraçanos Efendi'nin Hazırladığı Jandarma Süvari Dairesi Ve Ahır Binası Planı.....	265
Şekil 4.29: 1903 Tarihli Hapishane Projesi Keşf-i Evvel Defterinde Yapılacak İşler ve Bedelleri.....	240
Şekil 4.30: 1911 Tarihinde Heykel'deki Hükümet Avlusunda Bulunan Hapishanenin Mevcut Bina Tespiti.....	245
Şekil 4.31: Bursa Adliye Binası Münakasa İlanı	272
Şekil 4.32: 1916 Yangın Haritası İle Günümüz Heykel Meydanı Çakıştırması.....	277
Şekil 4.33: Mimar Kemalettin'in Uygulanmayan 1911 Tarihli Bursa Hükümet Konağı Projesi.....	278
Şekil 4.34: Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal İmzalı Karar Metni.....	279
Şekil 4.35: Maliye (Defterdarlık) Binası Zemin Kat Planı.....	282
Şekil 4.36: Şehadet Camii'nin Restitüsyon Planı.....	291
Şekil 4.37: Şehadet Camii'nin Günümüzdeki Planı.....	292
Şekil 4.38: Şehadet Camii'nin Tamirinin Başladığını Aktaran Haber.....	293
Şekil 4.39: Osman Gazi Türbesi Planı.....	325
Şekil 4.40: Orhan Gazi Türbesi.....	330
Şekil 4.41: Emir Sultan Cami, Türbe ve Çevresi. Muhtemelen 1855-57 Arası.....	347
Şekil 4.42: Orhan Cami'nin Planı.....	363
Şekil 4.43: I. Murad (Hüdavendigar) Külliyesi Vaziyet Planı.....	385
Şekil 4.44: I. Murad (Hüdavendigar) Cami (Sol)-Medrese (Sağ) Plan Şeması.....	386
Şekil 4.45: Hüdavendigar Türbesi Kesit ve Planı.....	387
Şekil 4.46: Ulucami'nin 1855 Yılına Ait Hasar Durumunu Gösterir Plan.....	415
Şekil 4.47: Ulucami Planı.....	416
Şekil 4.48: I. Bayezid (Yıldırım) Külliyesi vaziyet planı.....	442
Şekil 4.49: I. Bayezid (Yıldırım) Cami Plan Şeması.....	444
Şekil 4.50: I. Bayezid (Yıldırım) Camii Planı (Pandalaki Kalfa).....	447
Şekil 4.51: I. Bayezid (Yıldırım) Türbesi Plan Ve Kesiti.....	449
Şekil 4.52: I. Bayezid (Yıldırım) Medresesinin Plan Ve Kesiti.....	450
Şekil 4.53: Yeşil Külliye Vaziyet Planı. 1.Cami, 2.Türbe, 3.İmaret, 4.Medrese.....	469
Şekil 4.54: Yeşil Camii Zemin Kat Planı.....	472
Şekil 4.55: Yeşil Medrese Planı.....	475
Şekil 4.56: Yeşil Türbe Plan Ve Kesiti.....	475
Şekil 4.57: Muradiye Külliyesi Vaziyet Planı.....	489
Şekil 5.1: 1/200 Ölçekte Hazırlanan İlk Kroki.....	505
Şekil 5.2: 1/200 Ölçekte Hazırlanan İkinci Kroki.....	505

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
bkz.	: Bakınız
BKVKBK	: Bursa Kültür Varlıkları Koruma Bölge Kurulu
FSH	: 1893-94 Fransız Sigorta Haritası
Hrt.	: Harita
İÜNEK	: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Koleksiyonu
IRCICA	: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
Res.	: Resim
SBH	: 1857-59 Suphi Bey Haritası
Arşiv Belgeleri	:
A.AMD	: Amedi Kalemî Evrakı
A.M	: Sadaret Müteferrik Evrak
A.MKT	: Sadaret Mektub Kalemî
A.MKT.DV	: Sadaret Deavi Evrakı
A.MKT.MHM	: Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı
A.MKT.MVL	: Sadaret Meclis-i Vala Evrakı
A.MKT.NZD	: Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı
A.MKT.UM	: Sadaret Umum Vilayet Evrakı
BEO	: Babıali Evrak Odası
BOA	: Başkanlık Osmanlı Arşivi
DH	: Dahiliye
DH.EUM 6.ŞB	: Dahiliye Altıncı Şube
DH.İ.UM	: Dahiliye İdare-i Umumiye
DH.İD	: Dahiliye İdare
DH.KMS	: Dahiliye Kalem-i Mahsus
DH.MB	: Dahiliye Mabeyn-i Hümayun Evrakı
DH.MB.HPS	: Dahiliye Hapishaneler Müdüriyeti
DH.MB.HPS.M	: Dahiliye Hapishaneler Müteferrik
DH.MKT	: Dahiliye Mektubi Kalemî
DH.MUI	: Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi
DH.SAİD.d	: Dahiliye Defterler
DH.TMIK.S	: Dahiliye Islahat
EV.d	: Evkaf Defterleri
HAT	: Hatt-ı Hümayun
HRT.h	: Haritalar
İ.AS	: İrade Askeri
İ.DH	: İrade Dahiliye

İ.HUS	: İrade Hususi
İ.MF	: İrade Maarif
İ.ML	: İrade Maliye
İ.MMS	: İrade Meclis-i Mahsus
İ.MVL	: İrade Meclis-i Vala
İ.OM	: İrade Orman ve Maadin
İ.ŞD	: İrade Şura-yı Devlet
İ.TAL	: İrade Taltifat
İ.TNF	: İrade Ticaret ve Nafia
MF	: Maarif
MF.MKT	: Maarif Mektubi Kalemi
MV	: Meclis-i Vükela Mazbataları
MVL	: Meclis-i Vala
PLK.p	: Plan-Proje
ŞD	: Şura-yı Devlet
TFR	: Tefrişat-ı Rumeli Evrakı
Y.MTV	: Yıldız Mütenevvi Maruzat
Y.PRK.ASK	: Yıldız Askeri Maruzat
Y.PRK.AZJ	: Yıldız Arzuhal Jurnal
Y.PRK.UM	: Yıldız Umumi

1. GİRİŞ

Binlerce yıllık geçmişiyle Sosyal bilimlerin farklı alanlarında pek çok araştırmaya ve çalışmaya konu olan Bursa, Sanat Tarihi çalışmaları açısından Osmanlı Devletinin kuruluşundan yıkılışına kadarki süre içerisinde, taşınabilir kültür varlıklarından, abidevi sanat eserlerine kadar incelenebilecek devasa bir müze/arşiv niteliğindedir. Bir tarih ve kültür şehri olarak bu özelliği ile Bursa, onlarca yıldır Osmanlı mimarisi araştırmaları için sayısız kaynak sağlamış, pek çok yayına konu olmuştur. Bursa'nın Tanzimat sonrası ve özellikle 19.yüzyılın ikinci yarısından Cumhuriyet dönemine kadar olan zaman aralığındaki kentsel gelişmesi ise yapılan az sayıdaki çalışmalarla tarihsel, ekonomik, fiziksel ve sosyal yönden değerlendirilmiş¹, Bursa merkezinde 19.yüzyılda inşa edilen mimari eslere ilişkin veriler ya genel ya da bazı yapılar özelinde ortaya koyulmuştur².

¹ Leila Erder, "Factory Districts In Bursa During The 1860's", M.E.T.U. Journal of the Faculty of Architecture, 1975, Vol.1, No.1, pp.85-99; Zeynep Dörtkök Abacı, **Modernleşme Sürecinde Bursa Kentinin Mekansal ve Sosyal Değişimi (1860-1910)**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa; 2005; a.mlf., "Bursa'nın Kent Dokusundaki Değişim: 18.-19.Yüzyıl", **Bursa'nın Kentsel ve Mimari Gelişimi Sempozyum Kitabı** (07-08 Nisan 2007-Bursa), Osmangazi Belediyesi Yayınları: İstanbul: 2007, s.165-182; Sevilay Kaygalak, **Kapitalistleşme Sürecinde Bir Osmanlı Anadolu Kenti: Bursa, 1840-1914**, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Ankara: 2006; Raif Kaplanoğlu, , "Bursa'nın Kentsel Gelişmesi", **Bursa Defteri**, 2008, Sayı 31-32, s. 39-51; a.mlf., **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa (1876-1926)**, Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, Bursa: 2006; Emre Satıcı, **19. Yüzyılda Hüdavendigâr Eyaleti**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: 2008; İlhan Tekeli, "Bursa'nın Tarihinde Üç Ayrı Dönüşüm Dönemi", **Uluslararası XI. Yapı Yaşam Kongresi, Osmanlı Devletinin Kuruluşunun 700. Yıldönümünde Bursa ve Yöresi**, (06-08 Mayıs 1999), s.7-28; Uğur Tanyeli, "Bursa'da Kentleşme Süreci", **Bursa Defteri**, 2:11; M. Baha Tanman, "Osmanlı Kimliğinin Kent, Külliye, Mimarlık ve Peyzaj Boyutlarının Oluşumunda Bursa'nın Yeri", **Bursa Araştırmaları**, Bursa Araştırmaları Vakfı Yayınları: Bursa: 2007, Sayı 17, s.3-11; Sibel Polat, **Kamusal Dış Mekânlarda Mimari Kimliği Değerlendirmek İçin Bir Yöntem Önerisi: Bursa-Cumhuriyet Alanı Örneği**, Nilüfer Belediyesi Yayınları, Bursa: 2013; Hakan Kaynar, "Siyasal İktidar ve Şehir: 19. Yüzyıl Osmanlı Şehirlerindeki Mekansal Değişimler Üzerine", **Kebikeç**, 2002, Sayı 10, s.141-158; Neslihan Türkün Dostoğlu- Özlem Oral, "Bir Osmanlı Kenti Bursa'nın Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Fiziksel Değişim Süreci", **Osmanlı Mimarlığı'nın 7 Yüzyıl "Uluslararası Bir Miras"**, YEM Yayınları, İstanbul: 1999, s.286-295; Neslihan Dostoğlu, **Osmanlı Döneminde Bursa: 19. Yüzyıl Ortalarından 20.Yüzyıla Bursa Fotoğrafları**, AKMED Yayınları, Antalya: 2001; a.mlf., "Modernleşme Döneminde Bursa'daki Kentsel Gelişme", **Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyumu 10-11 Nisan 2009 Bildiriler Kitabı**, Editör: Cafer Çiftçi, Osmangazi Belediyesi Yayınları, İstanbul: 2009, s. 11-30; Nilüfer Alkan Günay, "Modernleşme Dönemi Bursa'sında Ulaşımındaki Gelişmeler", Editör: Cafer Çiftçi, **Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyumu 10-11 Nisan 2009 Bildiriler Kitabı**, Osmangazi Belediyesi Yayınları, İstanbul: 2009, s.251-269; Yücel Öztürk, **Kuruluşundan 1950'ye Kadar Bursa Belediyesi Ve Hizmetleri**, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Erzurum: 2014.

² Kazım Baykal, **Bursa ve Anıtları**, TAÇ Vakfı Yayınları, İstanbul: 1982; Beatrice St. Laurent, **Ottomanization and Modernization The Architecture and Urban Development of Bursa and the Genesis of Tradition 1839-1914**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harvard University: 1989; Filiz Çalışlar Yenişehirlioğlu, "Urban Texture and Architectural Styles after the Tanzimat" **Economy and Society on Both Shores of the Aegean**, Editör: L.Tanatar Baruh and V.Kechriotis, Alphabank, Atina: 2010, s.487-527.Nurcan Yazıcı-Şennur Kaya, "Municipal

1.1. Çalışmanın Amacı ve Kapsamı

Bu çalışmada, 1839-1923 yılları arasında Bursa kent merkezinde inşa edilmiş olan sivil ve dini yapılar ile Selatin yapılarının seçilmiş örneklerinin Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar geçen sürede geçirdikleri inşa ve onarım faaliyetlerinden hareketle, Bursa'nın son dönem mimarlık ortamının incelenmesi amaçlanmıştır. Bugüne kadar söz konusu yapıların, hepsi olmamakla birlikte bazılarının dönemsel olarak parça parça ele alınması, bu çalışmayı oluşturan temel etkindir. Bu dönemde inşa edilen sivil ve dini yapılar ile Selatin yapılarının inşa ve onarım çalışmalarının derinlemesine incelenmesiyle, Bursa'nın 19.yüzyıl yapı üretiminin kaynakları, mimari örgütlenmesi, dönemin inşaat malzemeleri, yapılarda görülen mimari üsluplar ve bürokratik/kurumsal işleyişin mimari ortama etkisi ve yansıması ortaya çıkarılmak istenmiştir. Bu amaca yönelik bir çalışma ortaya koyabilmek için konunun sınırlarının belirlenmesi gerekmiş; her bir yapının söz konusu zaman içerisinde inşa ve onarım faaliyetleri aralıklarla yürütüldüğünden, döneme ilişkin

Buildings From Tanzimat To Republic: Bursa Province”, **Thirteenth International Congress of Turkish Art**, Editör: Geza David-Ibolya Gerelyes, Hungarian National Museum: Budapest, s.713-27; Sibel Polat-D.Yıldız, Karakaş, “Gökdere’den Pınarbaşı’na I. ve II. Ulusal Mimarlık Akımları Etkisindeki Kamu Yapıları”, **Bursa'nın Tarihi Mahalleleri-I**, Editör: N.Dostoğlu ve ark., Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları: Bursa: 2011, s.136-144; R. Kaplanoğlu, “Bursa Belediye Sarayı”, **Bursa Defteri**, 2000, s.80-82; Doğan Yavaş, “1855 Depreminden Sonra Bursa’da Osman ve Orhan Gazi Türbelerinin Yeniden İnşası”, **XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri** (14-16 Ekim 2009), Ed. Kadir Pektaş ve ark., Pamukkale Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınları, Denizli: 2010, s.681-692; a.mlf., “Bursa Yeşil Cami’de Yapılan Onarımlar”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, (Kasım-Aralık) Prof. Dr. Oktay Aslanapa Özel Sayısı, TDAV Yayınları, İstanbul: 2009, s.589-98; a.mlf., “Ulucami’nin Geçirdiği Tamirler”, **Bursa'nın Kalbi Ulucami**, Editör: M. Kara-B. Kemikli, Bursa İl Özel İdaresi Yayınları, Bursa: 2009, s. 133-44; a.mlf., “Belgelere Göre Muradiye Külliyesi’nde Yapılan Bazı Onarımlar”, **Sultan II. Murad ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri**, Bursa, Editör: İ.Yaşayanlar, Gaye Kitabevi, Bursa: 2015, s.220-230, a.mlf., “Bursa Harir Dârut-talimi Restorasyonu”, **XVI. Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu** (18-20 Ekim 2012) **Bildiriler Kitabı**, Sivas, s.819-828; Mefail Hızlı, “Hüdavendigâr Vilayeti İmar Faaliyetleri Defteri (1307-1309/1891-1893)”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1993, Cilt 5, Sayı 5, s.233-254; Miyuki Aoki, **Léon Parvillée: Osmanlı Moderleşmesinin Eşiğinde Bir Fransız Sanatçı**, İTÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: 2002; Nurten Çalışkan, **Bursa İle İlgili Osmanlı Devri Görsel Belgelerinin Sanat Tarihi Açısından Değerlendirilmesi**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya: 2010; Neslihan Dostoğlu, **Bursa Kültür Varlıkları Envanteri: Anıtsal Eserler**, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa: 2011; Fahri Yıldırım, **14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi’ne Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: 2013; Ayşe Budak, “Onarımın Tarihi Görsellerden Okunması: Bursa Orhan Camisi Örneği”, **Sanat Tarihi Yıllığı**, 2018, Sayı 27, s.39-62; a.mlf., “Bursa Yeşil Cami ve Türbesi’nin 1855 Depremi Sonrası Çizilmiş Planı ve Gerçekleştirilen Onarımlar”, **Mediterranean Journal of Humanities-Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi**, Akdeniz Üniversitesi, 2018, Cilt VIII, Sayı 1, s.67-85; Sezer Erer, “Osmanlılar Döneminde Bursa’da Yaptırılan Hastaneler”, **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2010, Yıl 11, Sayı 19, s.241-252; Selen Durak, Tülin Vural Arslan, “Geleneksel Osmanlı Kenti’nden Modern Cumhuriyet Kenti’ne Bursa’da İdari Yapılar”, **Bursa Kültür Varlıkları Envanteri: Anıtsal Eserler**, Hazırlayan: N.Türkün Dostoğlu, Hamdi Dostoğlu, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa: 2011, s.261-83; Atilla Çetin, 2002, “Bursa’da Bir Eğitim-Öğretim Kurumu: Bursa İdadisi (1883) ve Sosyo-Kültürel Önemi”, **XIII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler Kitabı**, Cilt:3/II, Ankara: 2002, s.785-99; Hasan Basri Öcalan, “Bursa Hamidiye Medrese-i Muallimîni”, **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2014, Sayı 26, s.71-85; Sadettin Eğri, “II.Abdülhamid Döneminde Eğitim Sisteminde Modernleşme Çabaları: Kızların Eğitimi ve Bursa İnas Rüşdiye Mektebi”, **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2014, Cilt 15, Sayı 26, s.127-48.

birinci el yazılı kaynakların sayısının da çok fazla olduğu göz önünde bulundurularak, Bursa merkezinde inşa edilen ve onarılan sivil ve dini yapıların örnekleriyle konu sınırlandırılmıştır.

Çalışmanın **ikinci bölümünde** Tanzimat döneminin mimarlık ortamına ana hatlarıyla değinilmiş; dönemin mimari üslupları, yenileşme hareketleri temelinde oluşturulan mimarlık kurumları ve bu dönemde inşa edilen yapı türleri anlatılmaya çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde Bursa'nın kentsel gelişimini izleyebilmek adına, Osmanlı öncesine ve Osmanlı dönemi Bursa'sına değinilmiş, son dönemde yenileşme hareketlerinin taşraya yansması olarak Bursa'nın kentsel gelişmesi hem fiziksel hem mimari açıdan ele alınmıştır. Tezin esas kısmını oluşturan **dördüncü bölüm** Tanzimat sonrası Bursa'da inşa edilen ve onarılan sivil ve dini yapılar olarak askeri, eğitim ve kamu yapılarının seçilmiş örneklerinden oluşmaktadır. Burada, inşa edilen sivil yapılar bölümünde on yedi yapı ve yapı kompleksi dönemin belgeleri üzerinden detaylandırılmış; yapıların inşa süreçleri, üzerlerine yapılan ilave birimler, günümüze ulaşan/ulaşmayan birimleri, Bursa idaresinin mimari örgütlenmesi ve yapı malzemeleri üzerinde durulmuştur. Yine bu dönemde inşa edilen dini yapılar da aynı açıdan ele alınmıştır. Onarılan selatin yapıları bölümünde ise, kuruluş devrinde Bursa'da inşa edilen külliyelerin 1855 depremleri sonrası yapılan onarımları, ulaşılabilen kaynaklar temelinde Cumhuriyet dönemine kadar takip edilmiş ve eldeki malzemenin okunmasıyla ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Çalışmanın kapsamlıca değerlendirildiği **beşinci bölüm** için altı başlık oluşturulmuş, burada tezin ana metninden çıkan veriler ışığında Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bursa'da mimarlık ortamı ve Bursa şehrinin şekillenmesi, başka bir deyişle Bursa'yı şekillendiren etkenler; yapıların mimari özellikleri ve dönemi içindeki yeri; yapıların inşa ve onarım sürecinde etkin olan isimler; Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bursa mimarlığının ana yapı malzemeleri; dönemin mimarlık ortamında gerçekleştirilen yapı üretimi/onarımı faaliyetlerinin teknik süreçleri ve yöntemleri ve son olarak Osmanlı taşrasında mimari üretim ve organizasyonun Bursa örneği tartışılmıştır. **Altıncı bölüm** olan sonuç bölümüyle de çalışmanın ortaya koyduğu verilerin ana hatları çizilmiştir.

1.1. Çalışmanın Yöntemi

Sanatsal üretimi ve eserleriyle bünyesinde köklü bir gelenek ve geçmiş barındıran Osmanlı mimarisi bu yönüyle araştırmacılara büyük bir çalışma alanı oluşturmaktadır. Günümüze kadar yapılan sayısız çalışmada üslup, süsleme, teknik, malzeme, maliye ve işgücü gibi alt başlıklarda sınırları çok geniş bir alanda incelenen Osmanlı mimarisinin klasik dönem dışında, son dönemi de azımsanamayacak derecede zengin içeriği sahiptir. Bu içeriğin Tanzimat sonrasının, bir taşra örneği olarak Bursa merkezine yansımaları görebilmek için bu tezde kullanılan ilk yöntem, dönemin sivil ve dini yapılarını tespit etmek olmuştur. Dönemin önde gelen idari yapılanmalarından Hüdavendigâr vilayetinin merkezi olan Bursa sancağı içerisinde, bu süreçte inşa edilen yapılar araştırılmaya başlanmış, kent merkezinde bulunan yapılar tespit edilmiştir. Daha sonra bu yapılar üzerinden örneklendirme yapılabilmesi amacıyla, tespit edilen sivil ve dini yapılardan çalışmaya konu olanlarla konu sınırlandırılmıştır.

Tezde incelenecek yapıların inşa ve onarım süreçlerinin izlerini sürebilmek için başvurulması gereken en önemli malzeme olarak döneme ilişkin arşiv belgelerinin Osmanlı Arşivi'nden taranmasına geçilmiştir. İnşa edilen yapılar Tanzimat döneminin başından (1839) itibaren inşa edilmiş tarihlerine göre kronolojik olarak sıraya konmuş, inşa tarihinden başlayarak, bazı istisna yapılar dışında Cumhuriyet dönemine (1923) kadarki zaman aralığında, her bir yapı için arşivden tespit edilen belgeler tasnif edilmiştir. Onarılan selatin yapıları hakkında ise; külliye birimlerinden Cami, medrese, imaret ve türbe yapıları seçilerek, bunların teze konu olan zaman aralığında seksen beş yıla yakın sürede aralıklarla yapılan onarımları için tespit edilebilen tüm belgeleri, aynı şekilde sınıflandırılmıştır. Her bir yapının inşa ve onarım sürecine ilişkin Osmanlı Arşivi'nde erişime açık keşif defterleri, inşaat defterleri, malzeme listeleri/rayıç bedelleri, harita/plan/krokileri, yapı üretim/onarım sırasında vilayet ile merkez arasında yapılan yazışmalar (inşa/onarım/teknik personel talebi, harcama izni, yapılan resm-i küşad bildirimleri vb.), vilayet/belediye meclisi evrakı, Meclis-i Vâlâ, Sadaret, ilgili Nezaret'in farklı kalemlerinden yazılan belgeler, şehremaneti hendesehânesinin yapılara ilişkin karar ve raporları, Nezaret mimarlarının rapor ve keşifleri, çalışma kapsamında kullanılan yüzlerce belgenin içeriklerini oluşturmuştur.

Teze dâhil edilen yapılar için belgeler dışında mevcut yayınlar da taranmış, birbirinin tekrarı sayılabilecek çalışmalardan ziyade, döneme ilişkin özgün veri sağlayacak yayınlar kaynakçaya alınmıştır. Bu yayınların dışında yine dönemin birinci el kaynakları olarak Bursa haritaları, Bursa vilayet salnameleri ile dönemin gazete ve dergileri taranmış, ayrıca dönemin seyahatnameleri ile yapıların ulaşılabilen fotoğraf ve gravürleri de ayrı ayrı değerlendirilmiştir. İlgili görsel malzeme, her yapının sonuna eklenmiş, metin içinde görsel malzemeye atıf yapılmıştır. Görsel malzemelerden özellikle harita ve fotoğrafların bu gibi araştırmalarda ne denli önemli, sağlam bilgiler sağladığına çalışma içerisinde de yer yer örnekler verilmiştir.

Yapıların inşa ve onarım süreçleri, belgelerin tek tek okunmasıyla ortaya çıkan bilgiler ışığında kendi içinde değerlendirilmiştir. Ana metnin yazılmasından sonra, tezin son bölümü olan değerlendirme ve sonuç yazılmıştır. Son olarak harita, plan, kroki, fotoğraf, gravür, haber metni gibi görsel malzemeler için gerekli listeler hazırlanarak çalışmaya eklenmiştir.

2. TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E OSMANLI MİMARLIK ORTAMI

Seyrini Batı etkisindeki sanat unsurları/üslupları/temsilcileri ile Lale devrinden itibaren klasik özelliklerinden sıyrılmaya başlayarak devam ettiren Osmanlı mimarlığı, 18 ve 19. yüzyılda bu dinamiklere paralel olarak farklı dönemlerde farklı üsluplar ya da aynı dönemde karma mimari akımların temsilcileri sayılan büyüklü küçüklü pek çok yapı üretmeye başlamıştır. Bu üretim aynı zamanda eskiyen yapı organizasyonunda yeni kurumların oluşturulmasını zorlayıcı bir etken olmuş, Tanzimat öncesi Batılılaşma etkisinde kurulan askeri eğitim kurumlarıyla; Tanzimat dönemiyle birlikte ise idari örgütlenmede kurulan yeni idari birimleriyle bu süreç daha merkezi bir eksene oturtulmuştur. Nihayetinde bu eksenden, askeri, idari, dini ve sosyal işlevselliği doğrultusunda farklı pek çok yapı tipi ortaya çıkmıştır. Bu bölümde Osmanlı mimarlığının seyrine yön veren mimari akımlar, bu akımların mimari üretiminin önünü açan/yönünü belirleyen mimarlık kurumları ve İmparatorluk coğrafyasında ortaya çıkan yapı tipleri ana hatlarıyla ele alınmıştır.

2.1. Son Dönem/Dönemin Mimarlık Üslupları Ve Mimarları

16. yüzyıla kadar oluşturulan klasik Osmanlı mimarlık üslubu, 17. yüzyılda da devam ettirilmeye çalışılmış, yüzyıllardır belirli bir çizgide gelişen Osmanlı mimarisi bir geçiş devri olarak nitelenen 18. yüzyılda değişerek ve Tanzimat'tan itibaren değişim ivmesini arttırarak devam etmiştir. Batılılaşma etkisinde oluşan bu geçiş devresinde Osmanlı mimarisinde batı kökenli barok ve rokoko unsurlar göze çarpmaktadır³. Osmanlı Devleti'nin Batı'ya açılma dönemi olarak bilinen 18. yüzyılda⁴ Barok ve rokoko üslupları sadece ihtal edildiği şekliyle ve bir kopya olarak Osmanlı mimarlığına eklenmemiş, burada şekillenerek Türk Barok ve Rokokosu

³ Nurcan Yazıcı Metin, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hükümet Konaklarının İnşa Süreci ve Mimarisi-Devlet Kapısı**, Kitabevi Yayınları, İstanbul: 2019, s.23.

⁴ Afife Batur, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 4, s.1038; Mustafa Cezar, **Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi**, İş Bankası Yayınları, I. Bs., İstanbul: 1971, s.42.

haline gelmiştir⁵. Başka bir deyişle “*Osmanlı mimarlığı geleneklerin canlı olduğu çağlarda kendi klasik mimari anlayışını değişik Batılı üsluplarda yapılar yaparak dile getirmiştir.*”⁶ Bu dile getirişte, üslubu uygulayan yabancı mimar, mühendis ve ustaların Rokoko-Barok biçim ve motiflerini Türk ustalar ve mimarlara tanıtması rol oynamıştır⁷. Rokoko-Barok üslup özellikleri uzun bir süre yapının kendisinden çok, yapının süslenmesi ve yapısal olmayan kapı, pencere ve yazıt çerçeveleri gibi kısımlarda görülmüştür. Yapısal düzeydeki uyarlama çabaları içerisinde gelişen Osmanlı Barok üslubu özgün görünümünü en çok türbe ve çeşmelerde ortaya koymuş⁸, Barok üslubun karakteristik öğeleri olan eğri yüzeyler, ekliptik pencereler/mekânlar, Neoklasik ve Ampir üsluplarla birlikte 19. yüzyıl ilk yarısında etkili olmuştur⁹.

19. yüzyılda II. Mahmut’un hüküm sürdüğü yıllarda (salt.1808-39) Osmanlı mimarisi, dönemin Napolyon idaresindeki Fransa’sının yeni üslubu olan Ampir üslubunun etkisi altına girer; bir dönem Barok ve Rokoko unsurlarla beraber kullanılarak, Türk Ampiri olarak boy gösterir¹⁰. Böylelikle ilkin “Lale Devri üslubu” ile ortaya çıkan mimari değişim, sonraki yıllarda Türk yorumlu “Rokoko ve Barok üslubu” ile sürmüş, özellikle II. Mahmut döneminde ağırlığını hissettiren “Ampir üslubu” ile Osmanlı mimarisine yön vermiştir. Tanzimat’a kadar bu şekilde süregelen mimari dil, İmparatorluğun her alanında olduğu gibi mimarlık alanında da batılı formları bünyesine uydurma aşaması geçirmiş, yapı tipleri dışında mimari tasarımda geleneksel tipolojiler değişmemiştir¹¹. Ampir stil öğelerinin hâkim olduğu, neoklasik anlayışla inşa edilmiş yapılarda cephede pilastrlar, Antik Yunan ve Roma sütun başlıkları, yalın bezeme, klasik ve simetrik kurgu, kat arası silmeleri, yuvarlak kemer ve üçgen alınlık ile belirginleşen özellikler, bu dönem yapılarında yaygın olarak rastlanan mimari bileşenlerdir. Bu dönemde yüksek bir bodrum kat üzerinde sık pencereli, merkez bölümün yüksek tutulduğu, sütunlara oturan üçgen alınlıklı

⁵ N.Y. Metin, **a.g.e.**, a.y.

⁶ Alidost Ertuğrul, “XIX. Yüzyılda Osmanlı’da Ortaya Çıkan Farklı Yapı Tipleri”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi-TALİD**, Cilt:7, Sayı:13, 2009, s.294. Bu çerçevede, anılan dönemde Barok üslubun yerel bir yorumu şeklinde ortaya çıktığı yapı olarak Nuruosmaniye Camii gösterilir. Bu yapı Osmanlı geç dönem mimarlığının Batı’ya açılmasının ikinci basamağı olarak nitelenmiştir. Bkz.: Doğan Kuban, **Osmanlı Mimarisi**, YEM Yayınları, İstanbul: 2007, s.505; A. Batur, “a.g.m.”, s.1043.

⁷ D. Kuban, **a.g.e.**, s.507.

⁸ A. Batur, “a.g.m.”, s.1039, 1044; Nur Urfalıoğlu, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Mimarlığında Aydınlanma Döneminin Yansımaları”, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt:15, s.344-49.

⁹ D. Kuban, **a.g.e.**, s.548.

¹⁰ N.Y. Metin, **a.g.e.**, a.y.

¹¹ D. Kuban, **a.g.e.**, s.505-506.

çıkımlar ile neoklasik düzende, anıtsal özellikte yapılar inşa edilmiştir¹². Mimari kompozisyonda Barok, bezemede Barok ve Ampir/Neoklasik bir karışım ve bunu takip eden Art-Nouveau, 19. yüzyıl süresince İstanbul ve taşrada İstanbul'dan etkilenen kentlerde sınırları belli olmayan bir seçmeciliğe yol açmıştır¹³.

Kendini mimari biçimlenişte, üslup özelliklerinde, inşa tekniklerinde, yapı malzemelerinde ve dahası büyük kentsel düzenlemelerde gösteren Tanzimat'ın getirdiği değişim süreci¹⁴, Devletin yenilikçi elçilerinin yurtdışı izlenimlerini raporlar halinde Padişah'a sunmaları ile hızlıca bir ivme kazanmıştır. 19. yüzyılda batılı başkentlerde görev yapan Türk elçilerin bir yandan buldukları şehirlere ait kent planları, geniş caddeler ve yüksek/abidevi yapılarla ilgili anlatıları ve bunlara duydukları hayranlığı dile getirmeleri, öte yandan Osmanlı kent dokusu ve mimarisine yönelik Avrupa basınının aşağılayıcı yayınları ve bunun paralelinde Osmanlı elçilerinin merkeze ilettikleri revizyonist düşünceleri, Osmanlı mimarisinin kentsel gelişim ve kent planlamalarıyla birlikte son dönemdeki sürecine model oluşturmuştur¹⁵. Plan kurgusu, yapı malzemesi ve üslup özellikleri açısından önemli yenilikler barındıran Tanzimat dönemi yapılarında evrensel bir dil olarak Neoklasik üslup ağırlıktadır¹⁶.

II. Mahmud döneminde Barok ile ampir birlikteliği yanında yalnızca ampir yapıların inşası, II. Mahmud sonrası bu birlikteliğin devam etmesi dışında, başka karışık üsluplarda ve nihayet belirli bir üslup kalıbına oturtulamayan tarzda eserlerin ortaya konması, 19. yüzyıl Osmanlı mimarisinde bir üslup birliği sağlanamamasına neden olmuştur. Bu dönemde mimaride belirli bir üslubun oturtulamaması, karışık üslupların birlikte kullanımı sadece Osmanlı'ya özgü, batılılaşma çabalarından kaynaklanan ve batı hayranlığından doğan bir karmaşanın sonucu değildir. Bu

¹² Gözde Çelik-Zeynep Kuban, "İstanbul Tarihi Yarımadası'nda Tanzimat Dönemi İdari Yapıları", **İtüdergisi/a Mimarlık, Planlama, Tasarım**, Cilt:8, Sayı:1, s.75.

¹³ D. Kuban, **a.g.e.**, s.508.

¹⁴ Tanzimat sonrası kentsel doku ve mimari üsluplar üzerine kapsamlı bir çalışma için bkz.: Filiz Çalışlar Yenişehirlioğlu, "Urban Texture and Architectural Styles after the Tanzimat" **Economy and Society on Both Shores of the Aegean** (ed. L.Tanatar Baruh and V.Kechriotis, Alphabank, Atina: 2010, s.487-527.

¹⁵ Cengiz Can, **İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı Ve Levanten Mimarların Yapıları Ve Koruma Sorunları**, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: 1992, s.35-36; a.mlf., "Tanzimat ve Mimarlık", **Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı**, "Uluslararası bir miras", YEM Yayınları, İstanbul: 2000, s.130-131; Stefanos Yerasimos, "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine", **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, (Ed. P.Dumont-F.Georgeon), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul: 1999, s.1; Gözde Çelik, "Tanzimat Döneminde Tarihi Yarımada: Tercihler, Yaklaşımlar, Görünümler", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi-TALİD**, Cilt:8, Sayı:16, 2010, s.229; Mustafa S. Akpolat, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Mimarlığı", **Türkler Ansiklopedisi**, (Haz.: Komisyon), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 2002, Cilt:15, s.350-59; Selman Can, "II.Abdülhamid Dönemi Osmanlı Mimarisi ve Sanat Anlayışı", **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid**, (Haz: Komisyon), Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri: 2011, Cilt:5, s.26.

¹⁶ C. Can, "a.g.m.", s.131.

karmaşık süreç o dönemde Batı'da da mevcuttur. Kısaca bu dönemin Avrupa mimarisi de eklektik bir mimaridir¹⁷. Başka bir deyişle bu dönem, mimari üslupların mimari ortamları belli oranda ve göreceli olarak etkilediği, ciddi bir üslup karakteristiği yaratacak bir düzeye ulaşmadığı bir dönem olmuştur¹⁸. Bunun devamında Osmanlı mimarlığı, Barok-Rokoko-Ampir-Neoklasik aşamaları katederek, mutlak bir seçmeciliğin hâkim olduğu bir dönemi yaşar. Yüzyılın ikinci yarısında daha çok İstanbul özelinde yaşanan bu dönemde, değişik üsluplarda eşzamanlı olarak inşa edilen yapılarda, Neo-grek, Neo-gotik, Neo-klasik gibi her türlü farklı üslubu bünyesinde barındıran ayrıntılar aynı yapı üzerinde kullanılmıştır. Bu eklektik/seçmesi formların yapıları biçimlendirdiği dönemde, Neoklasik üslup dönemin en yaygın uygulaması olarak Osmanlı mimarisinde sıkça temsil imkânı bulmuştur¹⁹. Bu seçmeci üsluplar özellikle yapıların cephe kurgularında kendini göstermiştir²⁰.

1876'dan itibaren II. Abdülhamid devrinde artık ampir üslup geride bırakılmış²¹, *“Revivalist (canlandırmacı) yaklaşımla ele alınan neo-grek, neo-gotik, neo-rönesans ve neo-barok üslupların yanı sıra, 19. Yüzyıl sonunda modern çağın getirdiği yalın ve düz çizgilere karşı doğanın kıvrak ve devingen çizgilerini öneren Art Nouveau, çeşitli yapı türleri özelinde tercih edilmiş; ayrıca tüm bu üslupların birbirine karıştırılarak yeniden yorumlandığı ya da bu üsluplarla doğu kaynaklı üsluplar bir araya getirilerek yaratılmaya çabalanan sentezler, dönemin mimarlarının hedefi olmuştur.”*²² Bu dönemde Osmanlı mimarisine damga vuran Balyanlar bir süre daha etkin olmuş, yabancı mimarlara sipariş edilen karma üsluba sahip ve doğu vurgulu/oryantalist eklektik yapılar inşa edilmiştir²³. Avrupa'da dinsel mimaride etkisini gösteren neo-gotik üslup, II. Abdülhamid dönemi Bursa'sında 1880'de inşa edilen Fransız Kilisesi ile örneklendirilmiştir. Bu dönemde inşa edilen diğer Bursa yapılarında Neoklasik üslup hâkim olmuştur.

¹⁷ M. Cezar, **a.g.e.**, s.42-43.

¹⁸ Zeki Sönmez, "Cumhuriyet Dönemi Mimarlığının Fikir Temelleri", **Cumhuriyetin Yetmişbeş Yılında Kültür ve Sanat Sempozyumu**, Sanat Tarihi Derneği Yayınları, İstanbul: 2000, s.66.

¹⁹ M. Cezar, **a.g.e.**, s.110; D. Kuban, **a.g.e.**, s.606.

²⁰ N.Y. Metin, **a.g.e.**, a.y.

²¹ M. Cezar, **a.g.e.**, s.110.

²² Neşe Yıldırım, "II. Abdülhamid Dönemi Mimarlığı", **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt:15, s.369-70.

²³ Günsel Renda, "Yenileşme Döneminde Kültür ve Sanat", **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt:15, s.265-283.

II. Abdülhamid dönemi, Batı-Osmanlı karışımı bir mimari anlayışla, doğu seçmeciliğinin Alman mimarlar eliyle şekil bulduğu örnekler de vermiştir²⁴. Ancak bu dönemde özellikle İstanbul'da uygulanan en yaygın üslup *Art Nouveau* olmuş, diğer üsluplara açık olan eklektisist tutumu nedeniyle bir bakıma İstanbul *Art Nouveausu*²⁵ yaratılmıştır. Sarkis Balyan, İsviçre asıllı Alexandre Vallaury, İtalyan Guilio Mongeri ve Raimondo d'Aronco, Alman Jachmund, Otto Ritter ve Helmuth Cuno bu dönemde etkin olan ve Osmanlı mimarisinin II. Abdülhamid dönemindeki faaliyetlerine yön veren en önemli mimarlardır²⁶. Yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı mimarlığı, mimarlık ve sanat eğitimi veren Mühendishane-i Berri-i Humayun ve Sanayi-i Nefise Mektebi gibi yüksekokullarda öğretim üyesi olarak da görev yapan A.Vallaury, G. Mongeri ve A. Jasmund gibi mimarların elinde şekillenmiş, onların yetiştirdiği genç Türk mimarlar I. Ulusal Mimarlık Dönemi olarak adlandırılan Osmanlı canlandırmacı mimarisinin öğretici ve uygulayıcıları olmuştur²⁷.

19. yüzyıl, Devlet'in kalkınmayı/gelişmeyi/iyileşmeyi batıdan alınacak yeniliklere bağlayarak kapılarını, İmparatorluk coğrafyası bünyesindeki pek çok mimari etkinlikte bulunacak yabancı sanatçılara açtığı bir dönem olmuştur. Batı'nın kendi okullarında yetişmiş yerli gayrimüslim ustalar tarafından da desteklenen bu dönemde, yabancı karakterde bir Türk sanatının yaygınlaşması sağlanmıştır. Osmanlı Türk sanatında iki yüzyılı içeren Batı etkisindeki mimari üretim, Sultan II. Abdülhamid Dönem'inde yetişen mimar Türk mimarlar Vedat Tek (1873-1942) ve Mimar Kemalettin (1870-1927) Beylerin hazırladıkları projeler ile eski klasik Türk mimarisine doğru bir dönüş yaratmış, bunun sonunda da *Birinci Türk mimarisi* ve

²⁴ Yıldırım Yavuz-Süha Özkan, "Osmanlı Mimarlığının Son Yılları", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:4, s.1080.

²⁵ İstanbul *Art Nouveausu* hakkında bkz.: A.Batur, "İstanbul Art Nouveau'su", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:4, s.1086-1088.

²⁶ N. Yıldırım, "a.g.m.", s.370-72. Batılı ve Levanten mimarlar/kalfalar hakkında geniş bilgi için bkz.: Neşe Yıldırım, **İstanbul'da II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Mimarisi**, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: 1989; Cengiz Can, **a.g.t.**, s.75-356; N. Yazıcı, **Osmanlılar'da Mimarlık Kurumunun Evrimi Ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: 2007; M.M. Fındıklıgil-Doğuoğlu, **19. Yüzyıl İstanbul'unda Alman Mimarî Etkinliği**, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: 2002.

²⁷ C. Can, **a.g.t.**, s.350; Vedat Tek ve Mimar Kemalettin'in yetişmesinde önemli katkısı bulunan Alman mimar Jasmund ve diğerleri hakkında kapsamlı çalışmalar için bkz.: Mehmet Yavuz, "Mimar August Jasmund Hakkında Bilmediklerimiz", **Sanat Tarihi Dergisi**, Sayı:8, Nisan 2004, s.181-205; a.mlf., **19. Yüzyıl Sonu 20. Yüzyıl Başlarında İstanbul'da Alman Mimarların Yaptıkları Mimari Eserler**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: 2001; a.mlf., "Osmanlı'da Alman Mimarlar ve Eserleri", **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt:15, s.400-411. Ayrıca bkz.: Göksun Akyürek, **Bilgiyi Yeniden İnşa Etmek: Tanzimat Döneminde Mimarlık, Bilgi ve İktidar**, TVYY., İstanbul: 2011.

Türk Neo-Klasîği denilen yeni bir akım başlamıştır²⁸. Selçuklu esintileriyle klasik Osmanlı mimari biçimlerinin/süsleme unsurlarının yeniden yorumlanarak revivalist bir yaklaşımla ortaya konması, etkili olduğu dönem içerisinde bu akımın ana prensibi olmuştur²⁹. Cumhuriyet'in kuruluşu ile birlikte Bursa bu yeni akımın kamu yapıları olarak üç örneğine kapılarını açmış, günümüze kadar ulaşan bu yapılarda ait olduğu akımı temsil etmeye devam etmiştir. Özetle, bu dönemde “yeni gereksinimler”, “yeni tipolojik kategoriler”, “yeni yapı şemaları” ve “yeni tasarım kalıpları” Osmanlı mimarlığının batılılaşma sürecinin halkalarıdır³⁰.

2.2. Son Dönem/Dönemin Mimarlık Kurumları

Diğer alanlarda olduğu gibi mimarlık alanında da yeni örgütlenme ve yasal düzenlemelerin ilk adımları Tanzimat öncesinde başlatılmış; II. Mahmud döneminde bayındırlık ve imar faaliyetleri geleneksel saray teşkilatlanmasından çıkarılıp devletin idari örgütünde ayrı bir yere oturtulmuştur³¹. 1831 yılına kadar saray teşkilatı içerisinde yer alan ve yapısını korumaya çalışan Hassa Mimarlar Ocağı, son dönem Osmanlı mimarlığının ihtiyaçlarına cevap veremez hale gelince, şehreminliği ile mimarbaşılık birleştirilerek³² 1831 yılında “*Ebniye-i Hassa Müdürlüğü*” kurulmuş, başına da “*fenn-i mi'marî ve hendesede mahareti olmak hasebiyle*”³³ Sermimaran-ı Hassa Seyyid Abdülhalim Efendi getirilmiştir³⁴. Müdürlük 1839'da yeni kurulan *Umur-ı Ticaret ve Nafia Nezareti*'ne 1849'da bağlanmış³⁵, böylece ayrı bir daire olarak merkezi bir yapıya kavuşmuştur³⁶.

1848 yılında, Ebniye Müdürlüğü bünyesinde çalışmak üzere, inşası tasarlanan yapıların ihalelerinin (münâkasa) yapılması, ihale kontratlarının hazırlanması, inşaat malzemelerinin kalite ve fiyat kontrolünün yapılması ve yapı üretimi noktasında

²⁸ S. Eyice, “Batı Sanat Akımlarının Değiştirdiği Osmanlı Dönemi Türk Sanatı”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt:15, s.284-309.

²⁹ Z. Sönmez, "a.g.m.", s.65.

³⁰ A. Batur, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", s.1046.

³¹ A. Batur, "a.g.m.", s.1047.

³² İ. Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara: 2016, 5.Bs., s.322.

³³ O. Erdenen, “Eski Mimarlarımızın Yetişmeleri”, *Mimarlık*, 1966, no:32, yıl: 4, Sayı:6, s.22.

³⁴ M. Cezar, *a.g.e.*, s.63; Nurca Yazıcı, *a.g.t.*, s.22.

³⁵ Şerafettin Turan, “Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları”, *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara: 1963, Cilt:1, Sayı:1, s.178, 179; Selman Can, *Osmanlı Mimarlık Teşkilatının XIX.Yüzyıldaki Değişim Süreci ve Eserleri İle Mimar Seyyid Abdülhalim Efendi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi İstanbul: 2002, s.17-30; Selman Can, *Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları İle Son Dönem Osmanlı Mimarlığı*, İstanbul: 2010, s.25-35; a.mlf., “Sultan Abdülmecid Dönemi Mimarlık Örgütünün Yapısı ve İşleyişi”, *Sultan Abdülmecid ve Dönemi (1823-1861)*, Editör: K. Kahraman-İ Baytar), İBB. Kültür AŞ. Yayınları, İstanbul: 2015, s.422-431.

³⁶ A. Batur, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", s.1047.

çıkan anlaşmazlıkların çözülmesi gibi görevleri yürütecek olan bir “*Ebniye Meclisi*” kurulur. Bu tarihlerde saray ve kasırların bakım ve onarım işlerine bakması amacıyla kurulan *Ebniye-i Miriyye Tamirat Müdürlüğü*, 1861’de *Ebniye-i Seniyye İdaresi* olarak yeniden yapılandırılır. Ticaret Nezaretine bağlı olarak çalışmaya başlayan Ebniye Meclisi bazı yolsuzluklara bulaşıp sorun oluşturmaya başlayınca 1861’de Ebniye Meclisi çatısı altında çalışmak üzere Ebniye Müdürlüğü yeniden kurulur. Bu yapılandırma ile eskisine nazaran saha sağlıklı bir yapıya kavuşan Meclis, 1868’den itibaren şehreminliği içerisinde oluşturulan Hendesehane’ye bağlanır ve Osmanlı Devleti’nin yıkılışına kadar görev yapar³⁷.

19.yüzyıl’da bir başka kurum Evkaf Nezareti bünyesinde oluşturulmuştur. Tanzimat öncesi 1826’da kurulan Evkaf-ı Hümayun Nezareti bünyesinde, vakıf eserlerin onarımlarını yürütecek olan *Evkaf Tamirat Müdürlüğü* kurulur³⁸. Bu birim yüzyılın sonlarına doğru *Evkaf Nezareti İnşaat ve Tamirat Müdürlüğü* ismini alır. Bu müdürlük özellikle 1909-1918 arasında *müdür-i umumi* ve *sermimar* sıfatlarıyla buraya atanan Mimar Kemalettin döneminde yaptığı çalışmalar ile öne çıkar. Kemalettin Bey kurumun başında bulunduğu yıllarda mimarlık kadrolarını genişleterek, yeni yetişen mimarlar ile ulusal mimarlık anlayışını da yaygınlaştırmaya çalışmıştır³⁹. Son olarak Evkaf-ı Hümayun Nezareti, 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiyye kanununa göre Ankara’da Meclisi hükümeti içinde Şer’iyye ve Evkaf Vekâleti olarak yeniden düzenlenmiş, bu vekâlet de 1924’te kaldırılarak başbakanlığa bağlı bir genel müdürlük haline getirilmiştir⁴⁰.

19.yüzyılın kurumsallaşan Devlet örgütlenmesi, ebniye nizamnameleri ile kentsel alanlardaki sivil yapıların belirli bir düzene koyulması ve denetlenmesini amaçlamıştır⁴¹. Bu aşamada ebniye nizamnamelerine giden süreçte, 1845’lerde Tanzimat’ın ilk yıllarında oluşturulan “*İmar Meclisleri*”nin önemi hatırlatılmalıdır. İmparatorluk bünyesinde yapılması düşünülen kapsamlı reform hareketlerinden önce, *nerelerde neler yapılması gerektiğinin* bilinmesi adına böyle bir teftiş heyetine ihtiyaç duyulmuştu. Vilayetlere gönderilen bu imar meclisleri, buldukları bölgelerde yaptıkları incelemeler sonucunda raporlar hazırlamış ve merkeze

³⁷ S. Can, **Bilinmeyen Aktörleri**, s.25-35; a.mlf., “Sultan Abdülmecid Dönemi..”, **a.g.e.**, s.422-431; a.mlf., **a.g.t.**, a.y.; N. Yazıcı, **a.g.t.**, s.22-38.

³⁸ Nazif Öztürk, “Evkaf-ı Hümayun Nezâreti”, **TDVİA**, Cilt:11, s.521-24; Tuba Akar, “Tanzimat Öncesinde Vakıf Kurumu ve Yapılarının Korunması”, **Vakıflar Dergisi**, Haziran 2010, Sayı:33, s.89-110.

³⁹ S. Can, **a.g.t.**, s.28-29; a.mlf., **Bilinmeyen Aktörleri**, s.34-35.

⁴⁰ Nazif Öztürk, “a.g.m.”, s.524.

⁴¹ A. Batur, “a.g.m.”, s.1051.

göndermiştir. Bayındırlık ve imar faaliyetlerinin gereği ve sürecine ilişkin ortaya konulacak yol haritasının tespiti noktasında oluşturulan bu meclislerden gereği gibi yararlanılamamışsa da, bu meclisler Tanzimat dönemi şehirlerin düzenlenmesi, imar faaliyetlerinin denetimi ve niteliğinin sistematik hale getirilebilmesi yönünde atılan önemli bir adım olarak görülmektedir⁴².

İmar meclislerinin oluşturulmasının hemen ardından 1849'da *Eyalet İdare Meclisleri* kurulmaya başlanmış⁴³, bu tarihlerde 1848'de sadece İstanbul için geçerli olan "*Ebniye Nizamnamesi*" çıkarıldıktan sonra 1849'da genel kapsamlı bir "*Ebniye Nizamnamesi ve Ebniye Beyannâmesi*" yayımlanmıştır. Bunu 1859'da "*Zokaklara Dair Nizamname*" ve 1863'te "*Turuk ve Ebniye Nizamnâmesi*" takip etmiştir. Bu nizamnamelerde temel amaç; şehirlerin yollarının genişletilmesi, buralara yeni yollar ve caddeler açılması, su, kanalizasyon, gaz boruları döşenmesi gibi kentsel altyapı sistemlerinin yapılması, kentlerin ahşap yapı stoku noktasında dönemin en büyük sorunu olan yangın tehlikesine karşı tedbir olarak yapı üretiminde uygulanmak istenen yeni inşaat teknikleri (kargir bina yapımı) ve bu uygulamaların geliştirilerek düzenli bir kentleşme modeli için gerekli standartların belirlenmesi idi⁴⁴. Turuk ve Ebniye Nizamnamesi (1863) ile Ebniye Memurları ile ilgili nizamnameler (1864-65) sonrasında belediyeler bünyesinde ebniye memurlarının ve Hendesehanelerin bulundurulması zorunlu olmuş, 1877 tarihinden sonra Dersaade Belediye Kanunu ile birlikte her belediyede başmühendis ve mühendis bulundurulması kararlaştırılmıştır. 1876'da I. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra "*Hendesehâne*", "*heyet-i fenniye*" ve "*başmühendislik*" olarak yeniden düzenlenmiştir. Bu birim daha sonra "*merkez heyet-i fenniyesi*", "*heyet-i mimari*", "*heyet-i mesaha*" ve "*heyet-i hendese*" olarak 1910 yılında ayrılmıştır. *Heyet-i Fenniyye Müdürlüğü*'nün 1911'de kurulmasıyla birlikte ebniye işleri bu birim altında toplanmış, Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar işlevini sürdürmüştür⁴⁵.

⁴² İmar meclislerinin gönderildikleri bölgeler ve üyeleri hakkında bkz.: Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri", **OTAM**, Sayı:3, s.323-32, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/835/10577.pdf>; M. Tayyib Gökbilgin, "Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilâtına Etkileri", **Belleten**, Cilt:31, Sayı:121, yıl: Ocak 1967, s.93-111; F. Yenişehirlioğlu, "a.g.m.", s.496.

⁴³ Musa Çadırcı, "Osmanlı Döneminde Yerel Meclisler", **Çağdaş Yerel Yönetimler**, Cilt:2, Sayı: 4, Eylül 1993, s.3-12.

⁴⁴ Bu nizamnamelerin maddeleri için bkz.: M. Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri (II): Zokaklara Dair Nizamname", **Çağdaş Yerel Yönetimler**, Cilt:5, Sayı:1, Ocak 1996, 59-70; a.mlf., "Yerel Yönetim Metinleri (V): Turuk ve Ebniye Nizamnamesi ve Getirdikleri", **Çağdaş Yerel Yönetimler**, Cilt:5, Sayı:3, Temmuz 1996, s.67-81.

⁴⁵ N. Yazıcı, **a.g.t.**, s.32-33; a.mlf., **Devlet Kapısı**, s.25-29.

Son dönem Osmanlı mimarlık örgütlenmesinde yukarıda değinilen kurumlarla paralel olarak, ancak biraz daha geriden başlayarak 18. yüzyılın sonlarından itibaren kurulmaya başlanan askeri okullar, Osmanlı mimarlık eğitimine yön verecektir. III. Selim döneminde askeri amaçlı bir okul olarak açılan *Mühendishane-i Berr-i Hümayun* Osmanlı Devleti'nde 18.yüzyılın son çeyreğinden itibaren Batılı anlamda eğitim veren ilk okullardandır. Hassa Mimarlar Ocağı'ndaki mimar halifelerinin eğitime tabi tutulduğu Mühendishane, Osmanlı son dönem mimarlık eğitiminin kurumsallaşmasının çıkış noktası olacaktır⁴⁶. Mühendishane, 1847'de yapılan bir düzenlemeyle “*Harbiye (Topçu ve İstihkâm) ve Mimar okuluna dönüştürüldü.*”⁴⁷Bunun öncesinde, mühendislik eğitimi içerisinde verilen “*mimarlık eğitiminin belli bir sistem içinde, bağımsız şekilde yürütülmesine dair görüş bildiren ilk kişi*”⁴⁸ Ebniye-i Hassa müdürü Seyyid Abdülhalim Efendi'dir. Abdülhalim Efendi 1834'te II. Mahmut'a sunduğu önerisinde mimarlık biliminin temelini şu beş esas üzerine kurmuştur: birincisi resim yapabilme yeteneği, çizgi sanatı; ikincisi Matematik bilgisi; üçüncüsü Hendese (Geometri) bilgisi; dördüncüsü alan, arazi ve inşaat ölçme bilgisi ve beşincisi, yapıların inşaatlarında kullanılacak taş, kereste, çivi, harç gibi pek çok malzemenin cinsleri, çapları, kalite ve sağlamlıklarının hakkıyla bilinmesi, fenni muayene ve keşif işlemlerinin mimari gerekliliklere göre öğrenilmiş olmasıdır⁴⁹. Abdülhalim Efendi, yukarıda belirttiği esaslar üzerine müstakil bir mimarlık okulu kurulmasını arzu etmesine rağmen henüz bu isteği hayata geçirilememiş, yine mühendislik ile birlikte yürütülecek mimarlık eğitimi sürecinde müstakil bir mimarlık okulu açılmamıştır. Buna sebep olarak Osmanlı Devleti için o tarihlerde hayati öneme sahip olan unsurun Askerlik ve bu alandaki ihtiyaçlar olduğu, o nedenle de müstakil bir mimarlık okulu yerine subay yetiştirmek amacıyla bir okul kurmanın öncelendiği düşünülebilir⁵⁰. Başka bir deyişle, “*Bağımsız bir mimarlık okulunun kurulmasına dair düşünsel girişimler, kuruluşundan itibaren askeri bir yapılanmaya sahip olan Osmanlı'nın, askeri amaçla kurulan okullara öncelik tanınmasıyla geri planda kalmış ve uzun süre uygulanamamıştır.*

⁴⁶ N. Y.Metin, “Osmanlılar'da Mimarlık Eğitimi”, **Sanat Tarihi Araştırmaları**, (Ed.Aziz Doğanay), Lale Yayıncılık, İstanbul: 2015, s.363-96; a.mlf., **a.g.t.**, s.46. Mühendishane tarihi ve eğitimi hakkında bkz.: **İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz**, Editör: Mehmet Karaca, İstanbul: 2012; Mustafa Kaçar, **Osmanlı Devleti'nde Mühendishânelerin Kuruluşu ve Bilim ve Eğitim Anlayışındaki Değişmeler**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: 1994; Emre Dölen, “Mühendislik Eğitimi”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:2, s.511-14.

⁴⁷ Emre Dölen, “a.g.m.”, s.513.

⁴⁸ N. Y. Metin, “Osmanlılar'da Mimarlık Eğitimi”, s.384.

⁴⁹ Cemal Bora, “İlk Türk Mimarlık Okulu”, **Mimarlık**, 1978, no: 155, Yıl: 16, Sayı: 2, s.14-15.

⁵⁰ M. Cezar, **a.g.e.**, s.63-65.

Mühendislikle ilgili girişimler de askeri yapılanma içinde ele alınmış, askeri mühendis yetiştiren kurumlarda mühendisliğin bir parçası olarak görülen mimarlık, 'sanayi-i mimariyye fünun-u hendesenin müteferriatındandır' denilmek suretiyle mimarlara eğitim verilmenin yanında burada yetişen mühendislere de mimarlık eğitimi verilerek çözümlenmeye çalışılmıştır."⁵¹

Abdülhalim Efendi'nin teklifini sunduğu tarihlerde, mühendislik eğitimi içerisinde *fenn-i mimari* dersleri de veren Mekteb-i Harbiye 1834'te açılacak ve Osmanlı Devleti'nin mimarlık eğitim sürecinde önemli bir yer tutacaktır. Bu okullardan yetişen subaylar o dönemde devletin önemli kademelerinde görev alacak ve devletin yeniden yapılanma sürecinde kilit rol üstleneceklerdir. Osmanlı'nın yetişmiş mimar-mühendis ihtiyacı da uzun süre bu okul mezunları tarafından karşılanacaktır. Maçka Kışlası'nda *Mekteb-i Harbiye* adıyla resmen kurulan okulun başına, eğitimini Avrupa'da tamamlayan ve Batı dillerine hâkim Nâmık Paşa getirilmiştir. Burada eğitim göreceğ öğrencilerin ihtiyaçları doğrultusunda kütüphane, hastahane, hamam, eczahane, matbaa ve diğer müstemilat okul bünyesinde oluşturulmuş, her türlü ders alet ve gereçleri Avrupa'dan getirtilmiştir⁵².

1839'da kurulan Nafia Nezareti'nin bayındırlık işlerinde uzman sivil mühendis ihtiyacına istinaden⁵³, 1867'de Mülkiye Mühendisi ve Islah-ı Sanayi Mektebi adıyla bir okul açıldı. Daha sonra bu okulun devamı niteliğinde 1874'te Galatasaray'daki Darülfünun-ı Sultani bünyesinde açılan okul, 1875'te Turuk ve Meabir Mektebi adını aldı. Bu okulu başarı ile bitirenlere *doktor* ve bunu başaramayanlara daha basit bir sınavla mühendis yardımcısı ya da tekniker anlamına gelen *kondüktör* diploması verilecektir. Bu okulla ilgili son kayıtların 1880 yılına ait olması nedeniyle, bu tarihten sonra okulun kapandığı anlaşılmaktadır⁵⁴. Bu okulun misyonunu, 1884'te *Hendese-i Mülkiye Mektebi* adıyla kurulan yeni bir yatılı ve sivil mühendislik mektebinde devam ettirdiği bilinmektedir. Okulun ilk mezunlarının tamamı Nafia Nezareti'nde istihdam edilmiş, sonraki mezunlardan bazıları kendi ofislerini açarak, kısa süre de olsa serbest çalışmaya başlamışlardır. Darülfünun'un kurulduğu tarihte

⁵¹ N. Yazıcı, *a.g.t.*, s.65.

⁵² **İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz**, s.138-40; N.Y. Metin, "Osmanlılar'da Mimarlık Eğitimi", s.378-81.

⁵³ Nafia Nezareti'ne ebniye ile ilgili işler bağlanınca, Nezaret'in görevleri arasına müsteid/yetenekli, bilgili mimar ve kalfa yetiştirilmesi de eklenmiştir. **Bkz.:** A.Akyıldız, **Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform**, Eren Yayıncılık, İstanbul: 1993, s.142.

⁵⁴ E. Dölen, "a.g.m.", s.514; **İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz**, s.141-46.

bu okul tamamen Nafia Nezareti'ne bağlanmış ve 1909'da tamamen sivil hale gelerek Mühendis Mekteb-i Âlisi adıyla anılmıştır⁵⁵.

Seyyid Abdülhalim Efendi'nin müstakil bir mimarlık okulu kurulması düşüncesi, aradan uzun bir süre geçtikten ve *Osmanlı mimarlık kavramının* ilk kez ortaya konulduğu 1873 yılından sonra⁵⁶ hayata geçirilebilmiştir. İlk bağımsız mimarlık okulu olan Sanayi-i Nefise Mektebi⁵⁷ için gerekli kuruluş hazırlıkları yapılmış, kuruluş gerekçesi ya da okulun kuruluş ve işleyiş yönetmeliği 1880'de hazırlanmış⁵⁸ ve okulun resmi açılışı 3 Mart 1883'te icra edilmiştir⁵⁹. Bütüncül bir yaklaşımla mimarlık eğitiminin verilmeye başlanacağı bu okulun hem programı hem de eğitim kadrosu, döneminin tüm mimarlık okullarında olduğu gibi Fransız Beaux Arts geleneği doğrultusunda düzenlenecektir. Osmanlı mimarlık eğitimine yön verecek olan Sanayi-i Nefise Mektebi Fransız etkisinin, Mühendishane-i Berr-i hümayun'a bağlı olarak 1883'te kurulan İnşaat mühendisliği ise tamamen Alman-Avusturya etkisinin geçerli olduğu kurumlar haline gelecektir⁶⁰.

2.3. Son Dönem/Dönemin Yapı Türleri

Islahatçı hükümdarlar olarak bilinen III. Selim ile II. Mahmud dönemlerinde; 18. yüzyılın sonu ile 19.yüzyılın başlarında, Osmanlı mimarisinin dönemin gereklerine göre yürütülmeye başlanan yapı faaliyetleri başka bir kimlik kazanmıştır. Islahat hareketleriyle doğrudan ilişkili olan bu yapı üretiminin III. Selim dönemindeki en önemli örnekleri, askerlik ve eğitim amaçlı inşa edilen kışlalardır. 18.yüzyılın sonu ile 19.yüzyılın ilk çeyreğini kapsayan ve yapım programı/tipoloji bakımında Tanzimat'a kadar süren Nizam-ı Cedid döneminde inşa edilen kışlaların, İstanbul'un sivil yapılarının hacim ölçülerinin ilk defa bozulup aşılmasının sağlandığı yapılar

⁵⁵ E. Dölen, "a.g.m.", s.514-15; **İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz**, s.149-58

⁵⁶ Bu kavramın ilk kez 1873 Viyana Dünya Sergisi için hazırlanan Usul-u Mimari-i Osmani adlı eserle gündeme getirildiği hakkında bkz.: N. Yazıcı, **a.g.t.**, s.75; a.mlf., "Osmanlılar'da Mimarlık Eğitimi", s.390.

⁵⁷ Sanayi-i Nefise Mektebi kurulduktan sonra bir süre daha Mühendishane'de fenn-i mimari derslerinin okutulduğu bilinmektedir. M. Cezar 1886 yılında bile bu dersin okutulmaya devam ettiğini belirtir. Bkz.: M. Cezar, **a.g.e.**, s.66.

⁵⁸ Ahmet Ersoy, "Başka Bir Darülfünun ve Kalfalığın Sonu Yahut Sarkis Bey'in Rüyası", **Batılılaşan İstanbul'un Ermeni Mimarları**, Hasan Kuruyazıcı (haz.), Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s.58-79.

⁵⁹ Cezar, **a.g.e.**, s.455.

⁶⁰ Yavuz-Özkan, "a.g.m.", s. 1079-82. Örneklendirmek gerekirse Alman Jasmund, İnşaat Mühendisliği okulunda öğretim üyeliği yaparken, dönemin bir diğer önemli mimarı A. Vallauray Sanayi-i Nefise Mektebi'nde mimarlık başöğretmeni olacaktır. Jasmund'un asistanı olarak yetişen Mimar Kemalettin İnşaat Mühendisliği bölümünde, Fransız mimarlık ekolünde yetişen Mimar Vedat Tek ise 1900 yılında Sanayi-i Nefise Mektebi'nde dersler verecektir. Farklı ekollerden yetişen bu mimarlar daha sonra Türk milliyetçiliğinin temel ilkelerinden hareketle ulusal mimarlık üslubunu oluşturacaklardır. Bkz.: Yavuz-Özkan, a.y. Ayrıca bkz.: N. Yazıcı, **a.g.t.**, s.78.

olduğu belirtilir. Bu yapıların ilk örneklerinin ahşap, sonrakilerinin de zamanla kargir hale getirildiği bilinmektedir⁶¹.

Tanzimatla birlikte başlayan süreçte Osmanlı mimarlığının yapı örneklerini, çağdaş malzemelerin kullanımıyla yığma kâgir tekniğinde inşa edilen ve iç dekorasyonunda, çatılarda ve döşemelerde ahşabın kullanıldığı yapılar oluşturmaya başlamıştır⁶². Tanzimat ve Islahat fermanları, devletin merkezileştiği ve yeni bürokratik yapıların gereksinim duyulduğu bir döneme kapı aralayarak, bu süreçte değişen devlet ve toplum yapısındaki ihtiyaçlara bağlı olarak şekillenen bir mimariye yol açmıştır. Bu amaçla hacim ölçüleri, plan şemaları, formları ve üslupları değişen yeni yapıların üretimi bu sürece damga vurmuştur. Başta askeri yapılar olmak üzere, sivil ve askeri okullar, hastaneler, fabrika, karakol, elçilik binası, hükümet konakları, iskele, saat ve yangın kulesi, tren istasyonları, saray, kasır, köşkler, konak, köprü, otel, tiyatro, çeşme, lokanta, pasaj, banka, mağaza, iş hanı ve büro gibi yapılar, yukarıda sözü edilen ve *ihtiyaçlara bağlı olarak şekillenen bir mimariye* verilebilecek başlıca örnekleri oluşturmaktadır⁶³. Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinin aksine, II. Abdülhamid döneminde ihtiyaç olmadıkça büyük ve mali yük getiren, kitlesel ölçüdeki yapılardan uzak durulmuş, eğitim ve sağlık başta olmak üzere sosyal amaçlı yapılar inşa edilmiştir⁶⁴.

Sultan Abdülmecid ile birlikte başlayan Tanzimat dönemi Bursa'sında, sivil ve dini mimari yapı türleri olarak ilkin bir köşk (1844'te Kasr-ı Hümayun), bir Türbe (1845'te Emir Sultan Türbesi), daha sonra bir okul (1854-60 arasında Kız Muallim Mektebi) yapıları inşa edilmiştir. Bu dönem, Bursa'nın büyük bir yıkıma uğradığı depremlere sahne olmuş ve Abdülmecid döneminin sonlarına doğru Bursa'da yapılan çalışmaların çoğunluğunu, hasar gören dini mimari örneklerinin onarımları oluşturmuştur. Abdülaziz dönemi (1861-1876) Bursa'sında, büyük yıkımlar sonrası şehrin yeniden inşasına hız verilmiş, bu dönemde dini yapıların inşa ve onarımları, kentin sembolleri sayılan kutsal yapılar özelinde gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda Abdülaziz döneminde 1857-68 tarihleri arasında Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbeleri, 1865-68 yılları arasında da Emir Sultan Türbesi yeniden inşa edilmiştir.

⁶¹ Mustafa Cezar, **a.g.e.**, s.24; A. Batur, "a.g.m.", s.1045-46.

⁶² C. Can, "Tanzimat ve Mimarlık", s.136.

⁶³ Bu dönemin örnek ve özellikleriyle yapım programı için bkz.: A.Batur, "a.g.m.", s.1055-66; Bu dönemin yapı türleri ve bunlarla ilgili seçilmiş bibliyografya için bkz.; Alidost Ertuğrul, "a.g.m.", s.294-312; S. Eyice, "a.g.m.", s.284-309; S. Can, "II.Abdülhamid Dönemi Osmanlı Mimarisi ve Sanat Anlayışı", **a.g.e.**, s..23-41.

⁶⁴ S. Can, "a.g.m.", s.27.

Bursa’da II. Abdülhamid iktidarının başlarından II. Meşrutiyet’e kadar olan sürede askeri ve sivil okullar, saat kuleleri, belediye, hastane binaları, tiyatro, postane, oteller, köprüler, köşk, tren istasyonu, fabrika, sivil mimari örnekleri; Fransız kilisesi ile Şehadet Camii ise dini mimari örnekleri olarak inşa edilmiştir. Bursa hapishanesi inşaatı ise II. Meşrutiyet döneminde 1912 yılında başlamış, Cumhuriyet’in ilk yıllarında tamamlanmıştır.



3. BURSA'NIN KENTSEL GELİŞİMİ

Bursa'nın kentsel gelişiminin ana hatlarıyla ele alındığı bu bölümde, öncelikle şehrin Osmanlı öncesindeki kuruluş sürecine değinilmiştir. Fetihle birlikte hızla büyümeye ve gelişmeye başlayan Bursa'nın, Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemi padişahları zamanında oluşturulan külliyeler çevresindeki gelişimi kısaca anlatılmıştır. Son olarak Bursa'nın yeniden kurulduğu Tanzimat dönemindeki gelişmeler ile 19. yüzyıl sonrası değişimi bayırdırlık ve imar faaliyetleri doğrultusunda değerlendirilmiştir.

3.1. Osmanlı Öncesi Bursa

Bursa kentinin en eski geçmişiyle ilgili bilgiler oldukça sınırlıdır⁶⁵. İlk ismiyle “*Prusias ad Olympum*” olarak anılan kent, pek çok uygarlığa ev sahipliği yapmış 2000 yıldan fazla bir geçmişe sahiptir. Marmara'nın güneyinde M.Ö. 187-186 yıllarında Bithynia Kralı I. Prusias'a atıfla bir tepe üzerinde kurulduğu bilinen kentin etrafı, bu bölgeye M.Ö.7.yüzyılda yerleşerek M.Ö.327'de bağımsız bir krallık haline gelen Bithynialılar tarafından, Bithynia Kralı I.Prusias (M.Ö.232-192) döneminde surlarla çevrilmiştir. Roma İmparatorluğu, kenti M.Ö. 74'te egemenliği altına almış, M.S. 395'te Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasından sonra ise bölgede Doğu Roma (Bizans) dönemi başlamıştır⁶⁶.

Olympos (Keşiş dağı/Uludağ) dağı eteklerine kurulu kent, coğrafi konumu ve iklim şartları ile her dönemde önemli bir şehir merkezi olmuştur. Bursa'nın Bitinya ve Roma döneminde şehir dokusunun bugünkü gibi karmaşık olmadığı, kentin gelişmesine yönelik en önemli çalışmaların İmparator Trianus döneminde yapıldığı, Trianus'un özel temsilcisi Plinius'un mektuplarında kentin özgün yapılarıyla tasvir edilmesinden anlaşılır. Diğer büyük Roma şehirleri gibi Roma dönemi Bursa'sında da kütüphane, gymnasium, stadyum, hamam, hipodrom, tapınaklar ve sütunlu bir

⁶⁵ Zeynep Dörtkök Abacı, **a.g.t.**, s.13.

⁶⁶ Neslihan Dostoğlu, “Bursa’da Geçmişten Günümüze Kentsel ve Mimari Değişim”, **Osmangazi Belediyesi Hisar Dergisi**, ‘Eskinin Bursa’sı’ sayısı, t.y., s.20-31; Sevilay Kaygalak, **a.g.t.**, s.85.

kent meydanı vardır. Bursa'nın kent yapısının Bizans döneminde de uzun süre fazla bir değişime uğramadığı, kent meydanının bulunduğu alanla, kamusal yapıların işlev değişikliğine uğrayarak da olsa varlıklarını sürdürdükleri bilinmektedir. Kentteki en önemli değişiklik sarayın yanında, bir iç kale inşa edilmesidir. Tekfur Sarayı olarak bilinen bu iç kale, Bursa'nın Osmanlı Devleti'ne başkentlik ettiği dönemde de bir idari merkez, yani saray olarak kullanılmıştır⁶⁷. Bu iç kalenin üç tarafı doğal olarak korunaklı, bir tarafı ise hendekle çevriliydi. Kulelerle daha güvenli hâle getirilen kale, Osmanlılar'ın Bursa'yı uzun süre kuşatma altında tutmasına rağmen şehrin direnebilmesine imkân verecek biçimde oldukça müstahkem bir yapıdır⁶⁸. Bursa'nın "*Prusias ad Olympum*" ismi Roma döneminde de aynen kullanılmış, Bizans döneminde ise kente sadece Prusa denilmeye başlanmıştır. İzmit, İznik ve Bursa Bithynia Krallığı'nın en önemli üç kentidir⁶⁹. Bizans İmparatorluğu döneminde kent, suriçi ile sınırlı kalmış ve o dönemde İznik'in daha önemli bir merkez haline gelmeye başlamasıyla daha çok yerel ve kendi halinde bir kent görüntüsü çizmiştir. Son olarak Bursa Osmanlılar'ın eline geçtikten sonra gelişmeye başlamış, hızla büyüyerek 14.yüzyıl ve sonrasında canlı bir ticaret merkezi haline gelmiştir⁷⁰.

3.2. Osmanlı Döneminde Bursa

6 Nisan 1326'da Bursa Osmanlılar'ın eline geçtikten sonra Türkler hisar içine, hisar içindeki eski sakinler ise hisar dışına yerleşmişlerdi. Bursa'da o dönemde hisar içindeki bölge, bir saray ve manastır dışında kamu binalarına ve ticaret birimlerine sahip değildi. Kentin fethiyle birlikte Orhan Bey (sal.1326-1359), hisardaki Bizans manastırını cami haline getirmiş, yanındaki tekfur sarayını da "Bey Sarayı"na dönüştürmüştü. Orhan Bey'in şehrin gelişmesine ve nüfusun arttırılmasına yönelik çalışmaları sonucunda başkent haline gelen şehirde; 1339 yılında hisar dışında bir cami, medrese, imaret, Emir Hanı/Bey Hanı ve Eski Bedesten olarak da bilinen bir han ve hamamdan oluşan bir külliye meydana getirilmişti. Külliye kısa sürede Osmanlı Bursa'sının merkezi haline gelecekti. Hisar'da yeni oluşturulan mahalleler,

⁶⁷ Raif Kaplanoğlu, "Bursa'nın Kentsel Gelişmesi", s. 39-51.

⁶⁸ Yücel Öztürk, **a.g.t.**, s.40.

⁶⁹ Kazım Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.6-10; Bu dönem Bursa'sı hakkında geniş bilgi için bkz.: Charles Texier, **Küçük Asya-Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi**, (Haz.: K.Yaşar Koprıman, M. Yıldız), Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara: 2002, Cilt:1, s.193-200.

⁷⁰ Z.Dörtkök Abacı, **a.g.t.**, s.14.

buraya inşa edilen camiler ve mescitler etrafında şekillenmeye başlamıştı⁷¹.

Kentin gelişerek büyümeye devam etmesinde şüphesiz sonraki dönemlerde oluşturulan külliyelerin etkisi ilk sıradadır. Osmanlı şehir planının egemen öğeleri cami, bedesten ve imaret siteleridir. Şehre ulaşan yollar bu birimlerde yoğunlaşır. Aralarında düzenli bir bağlantı bulunan bu odak noktaları arasında, ekonomik üretimin merkezi ve sahnesi olan çarşı ve pazar yerleri yoğun olarak bulunur. Bedesten şehrin ana merkezini oluştururken, etrafında hem konaklama hem de ticaret yeri olan hanlar yer almıştır. Genellikle burada da kentin büyük cami, ya da camilerinden bazıları yer alır. Şehrin büyümesi işe bu merkezden, daha sonraki Padişahlar tarafından oluşturulan diğer odak noktalarına doğru meydana gelirdi⁷². Bu doğrultuda Orhan Bey'in ölümünden sonra I. Murat (Hüdavendigâr) döneminde (sal.1359-1389) kent merkezine biraz uzakta başka bir bölge yerleşime açılmış, buraya inşa edilen Hüdavendigâr külliyesi ile müslüman nüfusun burada yerleşmesi sağlanmıştı. Sırayla I.Bayezid (Yıldırım) döneminde (sal.1389-1402) şehrin en doğusuna bir külliye ile merkeze bir câmi-i kebir inşa edilmiş, I. Mehmet (Çelebi) döneminde (sal.1413-1421) I. Bayezid (Yıldırım) külliyesi ile şehrin merkezini oluşturan Orhan külliyesi arasına ve son olarak II. Murat döneminde (sal.1421-1451) I.Murat ile şehrin merkezi arasına külliyeler kurulmuştu. Bu külliyeler ile şehrin farklı yönlerine doğru büyümesi sağlanmış, mahalleler oluşturulmuş, bu bölgeler sürekli imar faaliyetleri ile genişletilmiştir. Ticari birimlerle birlikte böylece klasik bir kent dokusu meydana getirilmiş, "*Osmanlı dönemindeki kentleşme modeli oluşmuştu*"⁷³. Bu süreçte kentin sosyo-ekonomik zenginliği de artmış, Bursa önemli bir ticaret ve kültür merkezi haline gelmişti. Başkent önce Edirne'ye daha sonra da İstanbul'a taşınsa da, Bursa önemli bir üretim ve ticari merkez olmaya devam etmiş, ancak 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren önceki süreçlere göre durağan bir döneme girmiştir⁷⁴.

⁷¹ Z.Dörtkök Abacı, a.g.t., s.14-15.

⁷² Özer Ergenç, "Payitaht Bursa'dan Hüdavendigâr Sancağı'na", **Osman Gazi ve Bursa Sempozyumu: "Payitaht Bursa'nın Kültürel ve Ekonomik İlişkileri"**, (4-5 Nisan 2005) Bildiriler Kitabı Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa: 2005, s.101-108.

⁷³ N. Dostoğlu, "Modernleşme Döneminde Bursa'daki Kentsel Gelişme", s.11.

⁷⁴ Daha geniş bilgi için bkz.: Abacı, a.g.t., s.13-31.

3.3. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Uzanan Süreçte Bursa'da Kentsel Gelişim

19.yüzyılın hemen başlarında Bursa büyük bir yangın felaketine maruz kalmıştır. 1801 yılında meydana gelen büyük yangında Bursa'nın üçte ikisi yanmış⁷⁵, bu yangında yerleşim yerleri ile bir çok mimari eserin yanında Osman Gazi türbesi kapısı üzerinde asılı duran Selçuklu davulu ve alemi yok olmuştur⁷⁶. 1855 yılında meydana gelen depremler ise Bursa'yı tam anlamıyla harabeye çevirmiştir. Osmanlı kentlerinin mekânsal yapısında 16.yüzyıldan 19.yüzyıla kadar süregelen durağan görünüm⁷⁷, Bursa özelinde yüzyılın başında ve ortasında yaşanan bu felaketlerin bir bakıma hızlandırıcı etkisiyle ve Tanzimat'ın yenilikçi anlayışı doğrultusunda ortaya koyulan çalışmalarla hızla değişmeye başlamıştır. Başka bir deyişle Bursa'nın yaşadığı bu büyük felaketler, Bursa'da modern şehirciliğin yürütülebilmesi için gereken fiziksel ve idari ortamı yaratmış, şehir yöneticilerinin de bu bağlamda işini kolaylaştırmıştır⁷⁸. Bu noktada Bursa, Tanzimat reformlarının başkent dışında uygulanmaya başlandığı ilk kent olacak; özellikle kent merkezi ve çevresinde yeni yolların açılması, var olanların genişletilmesi ve düzenlenmesi Bursa'nın kentsel değişiminin önemli bir boyutunu oluşturacaktır⁷⁹.

1855 depremleri sonrası, 1863-64 yılları arasında Bursa'nın yeniden imarı için görevlendirilen ve daha sonra vali olarak da Bursa'ya gelecek olan Ahmed Vefik Paşa⁸⁰, kentin bu anlamdaki gelişiminde önemli rol oynamıştır. 1863 yılı baharında göreve başlayan Vefik Paşa Yenişehir, İznik, Gemlik ve çevre il ve ilçelerinde yaptığı denetimler sonrası yeni bir Bursa kurmaya karar vermiş, bu amaçla Bursa'nın imarı için her gün yüzlerce işçi çalıştırılmıştır⁸¹. Vefik Paşa eyalet dâhilindeki büyük kentleri Bursa'ya bağlamak amacıyla kendi denetimindeki Fransız, Alman ve İngiliz mühendislerin çalışmaları ile Kütahya, Kırşehir ve Yenişehir'i Bursa merkezine bağlayacak yeni yollar açtırmıştır. Bu çalışmalar bu alanda Anadolu'nun ilk örnekleri

⁷⁵ Hasan Basri Öcalan, **B 97/302 Nolu Şer'iyye Siciline Göre Bursa'da Hayat**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: 1992, s.6.

⁷⁶ K. Baykal, **Tarihte Bursa Yangınları**, Emek Basımevi, Bursa: 1948, s.36.

⁷⁷ N. Dostoğlu-E.Özlem Oral, "a.g.m.", s.221.

⁷⁸ Kaplanoğlu, "Bursa'nın Kentsel Gelişimi", **Bursa Defteri**, Mayıs 2008, Sayı:31-32, s.42.

⁷⁹ Kaygalak, **a.g.t.**, s.178. Bursa kent planlamaları hakkında kapsamlı bilgi için bkz.: Rana Aslanoğlu, "Bursa Kent Planlama Tarihi", **Kent, Kimlik ve Küreselleşme**, Asa Kitabevi, Bursa: 1998, s.175-187; Koray Özcan, "Tanzimat'ın Kent Reformları: Türk İmar Sisteminin Kuruluş Sürecinde Erken Plânlama Deneyimleri (1839-1908)", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, VII/2 (2006), s.149-180.

⁸⁰ Ahmet Vefik Paşa'nın Anadolu Sağ Kol Müfettişi olarak görev aralığı: 22 Mart 1863-Ekim 1864, valiliği ise 4 Şubat 1879-16 Ekim 1882. Ahmet Vefik Paşa'nın Bursa görevleri ile ilgili bkz.: F.Abdullah Tansel, "Ahmed Vefik Paşa", **Belleten**, Sayı:109, s.117-139, Ankara: 1964; M.Zeki Pakalın, **Ahmed Vefik Paşa**, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul: 1942.

⁸¹ R. Kaplanoğlu, "Bursa'nın Kentsel Gelişimi", s.42.

olmuştur. Kent merkezinde de yine onun döneminde depremlerden zarar gören Irgandı ve Setbaşı köprüleri onarılmış, Çekirge Köyü'nü Bursa'ya bağlayan yeni bir yol açılmış, şehir içi ulaşımı kolaylaştırmak amacıyla yeni cadde ve sokaklar yapılmış, var olan yetersiz sokaklar yeniden düzenlenmiştir. Tüm bunlar Ahmet Vefik Paşa'nın kentin yol şebekesinin modernleştirilmesine yönelik hizmetleri arasındadır⁸². Kent içinde, kuzeydeki Deveciler Mezarlığı'ndan başlayıp merkezdeki Hükümet meydanına varan Yeni Yol (Gemlik Caddesi) adlı geniş bir cadde açıldı. Bu caddenin yapılmasını, kentin ana sokaklarının genişletilip düzleştirilmesi ve çıkmazların kaldırılması izledi. Hisar'dan başlayıp Ulucami'nin güneyinden geçen ve kent merkezi boyunca ilerleyip Setbaşı köprüsü'ne varan Saray Caddesi de genişletildi ve adı Hükümet Caddesi olarak değiştirildi. Bu yolun Setbaşı'ndaki ucundan başlayarak güneye Uludağ'ın eteklerine doğru ilerleyen ve Hünkâr köşküne ulaşan İpekçilik Caddesi de yine bu dönemde açıldı⁸³. Bu çalışmalardan başka Ahmet Vefik Paşa'nın 1879-82 yılları arasındaki valiliği döneminde bazı mahalleler yeniden düzenlenmiş, Balkanlar ve Kafkasya'dan gelen göçmenler için ızgara plan tipinde mahalleler kurulmuştur. Ahmet Vefik Paşa'nın müfettişliği döneminde Bursa'nın ilk hastanesinin çekirdeği, Damad Efendi konağının bu amaca yönelik dönüştürülmesiyle oluşturulmuş, valiliği döneminde ise Osmanlı modernleşmesinin kentteki en önemli simgeleri olarak batı mimarisi çizgileri taşıyan ilk saat kulesi⁸⁴, ilk büyük hastane, ilk belediye, ilk postane ve telgrafhane gibi yapılar kente kazandırılmıştı⁸⁵.

Ahmet Vefik Paşa'nın valiliğinden sonra da Bursa'nın kentsel gelişimi hem yeni inşa edilen sivil yapılar hem de kentsel planlama çerçevesinde açılan yeni caddeler temelinde sürdürülmüştür. Vali Nazif Paşa döneminde (1883-1885) Mudanya ve Uludağ yolları genişletilmiş, Geçit köprüsü inşa edilmişti. Vali Mahmut Celaleddin Paşa döneminde (1889-1891) Acemler-Karacabey arası yolu yapılmış, 1890'da şehrin

⁸² Rana Aslanoğlu, **a.g.e.**, s.180; Kaygalak, **a.g.t.**, s.178; Dostoğlu-Oral, "a.g.m.", s.223.

⁸³ F.A. Tansel, "a.g.m.", s.130; Beatrice St.Laurent, "Bir Tiyatro Aşığı: Ahmed Vefik Paşa ve XIX.Yüzyılın Son Çeyreğinde Bursa'nın Yeniden Şekillenmesi", **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, s.88; Kaygalak, **a.g.t.**, s.179; Dostoğlu-Oral, "a.g.m.", s.223; Kaplanoğlu, "**Bursa'nın Kentsel Gelişimi**", s.43; Dostoğlu, "Modernleşme Döneminde Bursa'daki Kentsel Gelişim", s.20-21; Z.Dörtkök Abacı, "Bursa'nın Kent Dokusundaki Değişim (18.-19.Yüzyıl)", s.178-180.

⁸⁴ Uzun yıllardır Bursa'nın ilk saat kulesinin Sultan Abdülaziz döneminde inşa edildiği bilinmekteyken, bu çalışma kapsamında ilk saat kulesinin Ahmet Vefik Paşa'nın valiliği döneminde inşa edildiği ortaya konulmuştur. Yine çalışma kapsamında yerel bir gazetede tespit edilen bilgilerden hareketle saat kulelerinin ikincisinin de 1890 yılında inşa edildiği, 1893'te lodos nedeniyle yıkıldığı ve hemen ardından bu ikinci saat kulesinin onarıldığı tespit edilmiştir. Bilindiği üzere günümüzdeki üçüncü saat kulesi ise 1905'te inşa edilmiştir. Bkz.: **Bölüm 4, Bursa Saat Kuleleri**.

⁸⁵ Laurent, "Bir Tiyatro Aşığı", s.86-87, 90-92.

ikinci saat kulesi inşa edilmiş, Ziraat Mektebi açılmıştır. Vali Ahmet Münir Paşa döneminde (1891-1897) Maksem caddesi açılmış, abidevi bir askeri okul, bir ipekçilik okulu ve bir mülki idadi'nin inşaatları tamamlanıp açılışları yapılmış, Sanayi mektebi tam kapasiteyle hizmet vermeye başlamıştır. Vali Reşid Mümtaz Paşa döneminde (1903-1906) hükümet caddesinin kuzeyinde, doğu-batı doğrultusunda konumlanan ve günümüzde Cumhuriyet caddesi olarak adlandırılan Hamidiye caddesi açılmıştır⁸⁶, Sanayi mektebine gelir getirmek amacıyla kiralanacak olan iki büyük neoklasik konak Hamidiye caddesine, yeni hastane binaları Gureba Hastanesi yanına ve şehrin üçüncü ve son saat kulesi Tophane Meydanı'na inşa edilmiştir. Sanayi mektebi yapıları da bu tarihlerde kısmen yenilenecek mevcut ihtiyaçlara göre düzenlenmiştir. H.1324 (1906/1907) Bursa Vilayet Salnamesi, o tarihlerde kentin genelinde mevcut bulunan yapıları/kurumları ve mekânları, adetleri itibariyle vermiştir. Buna göre, Bursa şehrinde bir kasr-ı hümâyûn, bir dâire-i hükümet, bir dâire-i askeriye, bir telgrafhane, iki hasta ve bimârthane, onaltı karakol, bir belediye dâiresi, bir reji nezâreti dâiresi, bir medrese-i muallimin, bir harir darü't-ta'limi, birer mekteb-i idadi-i mülki ve askeri, bir mekteb-i rüşdiye-i askeri, bir inâs mektebi rüşdiyesi, bir sanayi mektebi, 54 ibtidâi mektebi, cemâat-ı gayri müslimeye ait on dört mekteb ve 13.980 hane, 4228 dükkân, 433 kahvehane, 873 arsa, 21 otel, 86 han, 345 oda, 117 fırın, 5 yağhane, 9 acizhane, 42 harir fabrikası, 47 böceklik, 6 kiremit ve çömlekhane, 31 tabakhane, 1 şişehane, 1 balıkhane, 3 matbaa, 1 tiyatro, 114 ahır ve arpalık, 64 değirmen, 188 cami ve mescid-i şerif, 1 fetvâhane, 2 muvakkithane, 70 türbe-i şerife, 27 medrese, 8 imaret, 39 tekke, 156 kabristan, 10 kilise, 4 havra, 1 metropolithane, 2 murahasahane, 576 çeşme ve şadırvan, 24 köprü ve 9 meydan ve mesire alanı bulunmaktadır⁸⁷. Özetle, çalışma içerisinde görüleceği üzere 1855-1926 yılları arasında Bursa'da kentin modern simgeleri haline gelmiş okullar, hastane binaları, idari ve askeri yapılar, köşk, hapishane ve saat kuleleri gibi pek çok sivil ve askeri yapı inşa edilmiş, depremler nedeniyle zarar gören dini yapıların onarımları yapılmış, bazı dini yapılar yeniden inşa edilmiştir. Bu süreçte Bursa merkezinde inşa edilen askeri ve sivil idadiler, dini mimari örneklerin yanında tam anlamıyla *"kent fizyonomisinin büyük boyutlu öğeleri"*⁸⁸ haline gelmiştir.

⁸⁶ Dostoğlu-Oral, "a.g.m.", s.223-24; Dostoğlu, "Modernleşme Döneminde Bursa'daki Kentsel Gelişme", s.23; Abacı, "Bursa'nın Kent Dokusundaki Değişim (18.-19.Yüzyıl)", s.180; Kaplanoğlu, "Bursa'nın Kentsel Gelişmesi", s.44-45; Kaygalak, a.g.t., s.180.

⁸⁷ 1324 Bursa Salnamesi, s.280-81.

⁸⁸ D.Kuban, a.g.e., s.598.

3.4. 19. Yüzyıl İkinci Yarısında Bursa'nın Kağıda Düşen Yansımaları: Suphi Bey ve Fransız Sigorta Haritaları

Bursa'nın 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan yeniden kuruluşu, depremlerden hemen sonra 1857'de Bursa'ya gelerek şehrin kadastro planını çıkararak mühendis ekibinin hazırladığı 1/1600 ölçekli plan çerçevesinde yürütülmüştü. Ahmet Vefik Paşa'nın Bursa'daki çalışmalarında da bu plan belirleyici olmuştur⁸⁹.

1855 depremlerinden sonra hazırlanan bu planı ilk kez tanıtan Leila Erder'dir. Erder'e göre; *"Bu çalışmaya 1855'de kent merkezinin büyük bir kısmını yıkan zelzeleden sonra başlanmış ve o anda yıkılmış veya ayakta duran bütün binalar, büyük bir titizlikle tek tek sokak numaralarına kadar kaydedilmiştir. Ticari ve dini binaların hâkim olduğu kent merkezinde her han ve külliye'nin ve bunların çeşitli resimlerinin adı harita üzerinde belirlenmiştir."*⁹⁰ S. Shaw'ın *"The new cadastral system was first carried out successfully in the sancaks of Bursa and Janina in 1858 and 1859.."*⁹¹ ifadeleriyle Bursa'yı yeni kadastro sisteminin 1858'de başarılı bir şekilde uygulandığı ilk sancaklardan biri olarak sayması da, merkezi idarenin deprem sonrası Bursa'yı yeniden düzenleme amacıyla başarılı olduğunu ve bu kadastro planının etkisini göstermektedir. Kepecioğlu'na göre; *"1274/1857'de Harbiye ve Topçu Harbiyesi hocalarından ve bilgili askerlerden bir heyet Bursa'ya gelmiş, o zaman miralay ve kaymakam olup, sonraları Osmanlı ordusunda herkese kendilerini tanıtarak son rütbelere kadar eren Gazi Osman Paşa, Ali Saib Paşa, Macar Mehmed Ali Paşa, Teyfik Paşalar ve Defter-i Hâkânî Nâzırı [tapu ve kadastro bakanı] Subhi Bey de başta bulunarak Bursa'nın pek güzel ve mufassal bir planını resmeylemişler ve 1278/1861'de bu plân Mühendis Mektebi Matbaası'nda basılmıştır."*⁹²

Osmanlı Arşivi'nde bu planla ilgili Mayıs 1859 tarihli bir belge, *"...tanzim olunmuş olan Burûsa şehri haritası 'utufetlû Subhi beg efendi hazretlerinin bir kıt'a takriri ile beraber...'arz ve takdim kılını zikr olunan haritanın...müsvedesinden lüzûmü mikdârının tab' itdirilerek birer nüshasının meclis ve mahkeme-i eyâlet ve meclis-i vâlâda ve dîvân-ı hümâyûn kaleminde hıfz itdirilmesi hakkında..."* çıkarılan bir

⁸⁹ Laurent, "Bir Tiyatro Aşığı", s.86.

⁹⁰ Leila Erder, "a.g.m.", s.97.

⁹¹ Stanford J. Shaw, "The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 6, No. 4, (Oct., 1975), pp.421-459.

⁹² Kamil Kepecioğlu, "Harita", **a.g.e.**, Cilt:2, s.150; Ayrıca bkz.: Mülazım Abdülkadir, **Bursa Tarihi Kılavuzu**, s.199. Baykal'a göre ekibin başkanlığını Gazi Osman Paşa yapmıştır. Bkz.: Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.23.

iradedir⁹³. Belge metninden anlaşıldığı üzere, Suphi Bey tamamlanmış haliyle bu haritayı Mayıs 1859'da üst makamlara sunmuştur. Haritanın mühendishanede basılması ise harita üzerindeki tarih dikkate alınırca 1278/1861-62 tarihlerinde gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle harita 1862 tarihiyle anılmaktadır. Özetle 1857'de hazırlanmaya başlanan Bursa'nın bu ilk kadasto planı 1859 başlarında tamamlanmış ve Padişah'a sunulmuştur. Dolayısıyla bu plan Bursa'nın 1857-1859 tarihleri arasındaki mevcut durumunu gösterdiğinden, planın "*1857-59 Suphi Bey Haritası*"⁹⁴ olarak adlandırılmasının daha uygun olacağı düşünülmektedir. Nitekim bazı çalışmalarda görülen ve bu planın 1861-62 yıllarında hazırlandığı şeklinde yorumlanabilecek ifadeler⁹⁵ de böylelikle daha doğru bir nitelemeye kavuşacaktır.

Harita tarihlendirilmesi konusundaki bir başka karışıklık da, Bursa'nın 1890'larda hazırlanan bir sigorta haritası hakkındadır. Bu harita Raif Kaplanoğlu arşivinde olup ilkin Sevilay Kaygalak tarafından bir doktora çalışmasında kullanılmıştır. Kaygalak bu harita için "*1880'li yıllarda, bir Fransız sigorta şirketi tarafından hazırlanmıştır.*" ifadelerini kullanmış, harita tarihlendirmesi konusunda bir açıklama yapmamış ve bu harita 1880'li yıllara atfen bu şekilde tarihlendirilmiştir⁹⁶. Ancak bu çalışma kapsamında ele alınan yapılar üzerinde yapılan incelemelerde, haritanın atfedildiği tarihten çok sonra inşa edilmiş bazı yapıların harita üzerinde gösterildiği tespit edilmiştir. 1894'te açılan İpekçilik Mektebi binasının bu harita üzerinde gösterilmesinin tespitinden sonra, 1880'li yıllara ait olamayacağı düşüncesiyle bu haritanın yeniden tarihlendirilmesi zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Bursa kent tarihi literatürüne 1880'li yılların haritası olarak giren bu haritanın, yukarıdaki gerekçeye dayanarak en azından 1893-94'e tarihlendirilmesinin mümkün olabileceği görülmüştür. Bu nedenle çalışma içerisinde bu harita 1893-94 olarak tarihlendirilmiş, "1893-94 FSH" olarak kısaltılmıştır.

⁹³ BOA.İ.DH.432.28579.2.1 (Tarih: H.20 L 1275/M.23 Mayıs 1859). İrade: H.24 L 1275/M.27 Mayıs 1859)

⁹⁴ Çalışma içerisinde bu harita "1857-59 SBH" olarak kısaltılmıştır.

⁹⁵ Bu ifadeyi ilk kullanan Erder'dir: "*1861-62 yıllarında Erkân-ı Harbiyeden bir ekibin kadastrucu Suphi Bey yönetimi altında Bursa Kentine ait 1/1600 ölçekte hazırladıkları bir harita İstanbul'da basılmıştır.*" ifadesi için bkz.: Erder, "a.g.m.", s.97; Aynı paraleldeki bir başka ifade S. Kaygalak'da görülür: "*...Suphi Bey başkanlığındaki Erkân-ı Harbiye memurlarınca 1278 (1861-1862) yılında hazırlanmış bir kent planıdır.*" Bkz.: a.mlf., **a.g.t.**, s.22; Bir benzeri; "*1855 yılındaki büyük Bursa depreminin ardından Erkan-ı Harbiye'den bir ekip, kadastrucu Suphi Bey'in yönetiminde 1861-62 yıllarında Bursa kentinin 1/1600 ölçekli haritasını hazırlamakla görevlendirilmiştir.*" Bkz.: Dostoğlu-Oral, "a.g.m.", s.223.

⁹⁶ Kaygalak, **a.g.t.**, s.22. Yasemin Avcı SBH ile ilgili yukarıda belirtilen görüşe daha yakın bir ifadeyle haritanın 1858-59 yıllarında hazırlandığını belirtirken, Fransız sigorta haritası konusunda o da 1880 tarihini kullanmıştır. Bkz.: Y. Avcı, **Osmanlı Hükümet Konakları**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul: 2016, s.59, 274, 276.

4. TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E BURSA'DA MİMARLIK ORTAMI

4.1. İnşa Edilen Yapılar

Bu bölümde, teze konu olan süreçte Bursa'da inşa edilen sivil ve dini mimari örneklerinden seçilen eserler kronolojik sıraya göre incelenmiştir. Verilen sivil mimari örneklerinin bir kaçı dışında, günümüze ulaşan diğer yapılar halen işlevi kapsamında, ancak pek çok kez restore edilerek kullanılmaya devam etmektedir. Dini yapılar başlığı altında verilen örnekler ise Tanzimat'tan sonra inşa edilen yapılar arasından seçilerek ilgili başlıkları altında incelenmiştir. Bu yapılar da eskilerinin üzerine devrin mimari anlayışı doğrultusunda inşa edilmiş ve yine pek çok kez onarım geçirerek günümüze kadar ulaşmıştır.

4.1.1. Sivil Yapılar

Bu bölümde on yedi sivil mimari örneği incelenmiştir. Bu yapılardan *Kız Muallim Mektebi*, *Hamidiye Mekteb-i Muallimin*, *Gureba Hastanesi*, *Bursa Vali/Hükümet Konağı*, *Hamidiye Sanayi Mektebi*, *Harir Darüttahsili* (Ziraat mektebi bünyesinde inşa edilen yapı), *Hapishane* ve *Jandarma Dairesi* yapıları günümüze ulaşmamıştır. Diğer yapılardan bazıları ise *Fransız Kilisesi* ve *Erkek Lisesi* gibi ya kompleks bünyesindeki diğer birimlerini kaybetmiş olarak tek kalmış ya da zamanla değişen ve gelişen şartlara göre *Askeri Lise* veya *Ziraat Mektebi* gibi yeniden şekillendirilmiştir. Bunların dışında, *Saat Kulesi*, *Harir Darüttalimi* (*İpekçilik Mektebi*), *Adliye*, *Muhasebe* ve *Defterdarlık* binaları gibi büyük oranda özgünlüğünü koruyan yapılar da bulunmaktadır. Sivil yapıların büyük çoğunluğunu mesleki, idari ve askeri gibi farklı alanlarda kurulan okulla oluşturmuştur.

4.1.1.1. Kasr-ı Hümâyün

Sultan Abdülmecid'in (salt. 1839-1861) Bursa ve civarını kapsayan bir yurt gezisi kapsamında Bursa'ya geleceği haberi üzerine,⁹⁷ 1844'te dönemin Bursa valisi Salih Paşa tarafından yaptırılan ve günümüzde Hünkâr köşkü (Res.4.1, 4.2) olarak bilinen yapı, Meşrutiyet'ten sonra "Millet Köşkü" adını almıştır⁹⁸. Kentin güneyinde, Uludağ eteklerinde ve Gökdere'nin doğusunda kalan bu bölgede, bir rivayete göre Ebu Şahme Şeyhi Hasip Efendi'nin kulübeli bir bahçesinin bulunduğu⁹⁹ ve buraya 19 gün gibi kısa bir sürede sıvama yöntemiyle köşkün inşa edildiği belirtilmektedir¹⁰⁰ (Hrt.4.1, 4.2). Padişah'ın bu gezisi için önceden şehrin ihtiyaçlarına göre hazırlık ve çalışmalar yapmak amacıyla binden fazla işçi istihdam edilmiş, bu çalışmalar sırasında Kasr-ı Hümayun "*sihirbazlar gibi kısa sürede güzel bir şekilde*" yapılmış, içi en iyi şekilde ve zevkle döşenmiştir¹⁰¹. O dönemde Bursa'ya gelmiş bazı yabancı seyyahların seyahatnamelerinde anlatıldığı şekliyle, Köşkün bu kadar kısa sürede yapılabilmesinin nedeni, binanın malzemelerinin büyük bir kısmının kesilmiş, şekillendirilmiş, boyanıp verniklenmiş olarak hazır bir biçimde İstanbul'dan getirilmesidir. Köşk, Sultan Abdülmecid'in ziyaretinden sonra bir daha kullanılmamış, uzun bir süre terk edilmiş bir yapı olarak kalmıştır¹⁰². Sultan Abdülmecid'den sonra bu köşkü Bursa ziyaretleri sırasında kullanan bir diğer padişah, Nisan 1862 yılında şehzadeleri ile birlikte kente gelen Sultan Abdülaziz olmuştur¹⁰³ (salt.1861-1876). Sultan Abdülaziz, özellikle 1855 depremlerinin şehirde yol açtığı hasarı incelemek ve mali sıkıntılardan dolayı yeteri derecede devlet desteği sağlanamadığı için onarımları yapılamayan mimari eserlerin durumunu yerinde görmek istemiştir. Bu amaçla şehre gelen Abdülaziz de bu köşkte kalmıştır¹⁰⁴. Son

⁹⁷ Yılmaz Akkılıç, "Beş Padişahın Bursa Gezileri", **Bursa Defteri**, s.37-46

⁹⁸ Kamil Kepecioğlu, "Millet Köşkü", **Bursa Kütüğü**, Cilt:3, s.196-197; A.M.Turgut Koyunluoğlu, **Bursa ve İznik Tarihi**, Vilayet Matbaası, Bursa: 1935, s.100.

⁹⁹ Mülazım Abdülkadir, **Bursa Tarihi Kılavuzu**, (Haz: M.Fatih Birgül), s.196.

¹⁰⁰ Akkılıç, "a.g.m.", s.42.; Baykal'a göre; Kasr-ı Hümâyün'un yerinde Şerif Efendi isimli birinin köşkü bulunmaktaydı ve burası Sultan Abdülmecid gelmeden hemen önce satın alınıp yıkılarak bahsettiği köşk yapılmıştır. Bkz; Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.124; Kepecioğlu, "*ahalinin gayret ve çalışmalarıyla*" ifadesini kullanırken, 19 günde bitirildiğine dair bilgi vermez. Bkz.: Kepecioğlu, "Millet Köşkü", **a.g.e.**, s.196-197.

¹⁰¹ Schneider, E.C.A., **Letters From Brousa Asie Minor**, Letters VII, s.73; Fahri Yıldırım, **a.g.t.**, s.634-35.

¹⁰² F. Yıldırım, **a.g.t.**, a.y.

¹⁰³ Vasileios Kandes, **Kuruluşundan 19.Yüzyıl Sonlarına Kadar Bursa**, Gaye Kitabevi, Bursa: 2009, s.105, Mülazım Abdülkadir, **a.g.e.**, s.201,

¹⁰⁴ Akkılıç, "a.g.m.", s.44-45, Baykal, **a.g.e.**, a.y.

olarak bu köşkü, Eylül 1909 tarihindeki ziyareti sırasında Sultan V. Mehmed Reşad kullanmıştır¹⁰⁵.

Hünkâr Köşkü'nün civarındaki yapı ve bahçeler zamanla ihtiyaca göre kamulaştırılmış ve köşkün etrafı açılmıştır. 1905 tarihli bir belgeye göre; köşkün etrafında bu tür mülke sahip olan kişilerden biri de, Bursa Duyun-u Umumiye Nazırlığından emekli Rasim Paşa'dır. Paşa'nın vefatından sonra onun Kasr-ı Hümayun yakınlarındaki köşkü ile köşkün bitişiğindeki bahçesi, bu arsaya okul inşa etme amacıyla Fransız konsolosunun kardeşi tarafından satın alınmak istenmiştir. Söz konusu girişim, arazinin devlet tarafından 450 lira bedelle vilayet mal sandığına mubayaa edilmesiyle sonuçsuz bırakılmıştır¹⁰⁶.

Tanzimat'ın ilk yıllarının Bursa'sının, Batılılaşma akımının ilk örneklerinden biri olup daha çok eklektik bir üslup barındıran bu ilk kamu yapısı, iç mekân düzeni olarak geleneksel bazı izler taşır. Dış yapıda sadelik, iç kısımda özellikle tavan yüzeylerinde yoğun görülen kalemışı süslemeler, varak kaplama, bu üslubun belirgin özelliklerini oluşturur (Res. 4.4, 4.8, 4.9). Kuzey, doğu ve batı cephelerinden iki katlı, güney cephesinden ise tek katlı görünen köşkün dört cephesinde, daire içinde yeşil zemin üzerine sarı renkte beş köşeli yıldız motifi dikkat çeker. Köşkün toplam alanı 450 m²'dir¹⁰⁷. İki katlı olarak inşa edilen yapının zemin katının girişi güney cephesindedir. Zemin kattaki holden, duvarları ve tavanı gösterişli büyük kabul salonuna geçilir (Res. 4.6). Salonun doğusunda Sultan'ın yatak odası ve yanında da bir başka oda ile batısında diğer bir oda bulunur (Şekil 4.1). Bu kattaki en küçük oda ise dinlenme odasıdır. Ortasında küçük mermer bir havuz ve fiskiye bulunan bodrum katında bir salon, yemek odası, servis odası ve diğer odalar bulunur (Res. 4.7). Odaların tavanları ve duvarları, detaylı bir şekilde ve ince işçilikli çeşitli motiflerle süslenmiştir. Bahçenin güney duvarında, Kütahya çinisi¹⁰⁸ ile yapılan, üzeri geniş bir ahşap saçak ve kiremit kaplı bir çatı ile örtülü gösterişli bir çeşme yer alır. Kuzey

¹⁰⁵ Mülazım Abdülkadir, a.g.e., s.205; *Resimli Kitap* adlı süreli yayının 14 Ağustos 1909 tarihli sayısında görülen Kasr-ı Hümayûn fotoğrafının altında, "*Padişahın Bursa'ya teşriflerinde ikamet edeceği yer*" olarak bugünkü yapı gösterilmiştir; bkz.: **Resimli Kitap**, Cilt:2, f.11, s.1091 (R.1 Ağustos 1325); Doktor Osman Şevki [Uludağ], **Bursa ve Uludağ**, s.94 [O.Ş. Uludağ, eserinin bu kısmında üç gün süreyle Sultan Reşad'ın bu köşte kaldığını yazmakla birlikte, köşkün Sultan Abdülaziz tarafından yaptırıldığını ifade eder ancak bu bilginin kaynağını vermez. Bkz. s.93]. Beatrice St. Laurent de Osman Şevki Uludağ'ın bu ifadesini kaynak göstererek Abdülaziz döneminde bir köşk yapıldığından bahseder. bkz.; **Ottomanization and Modernization The Architecture and Urban Development of Bursa and the Genesis of Tradition 1839-1914**, 1989 Harvard University Yayınlanmamış Doktora Tezi, s.109-110.

¹⁰⁶ BOA.BEO.2649.198638 (Tarih: H.22 C 1323/M.24 Ağustos 1905)

¹⁰⁷ Zehra Anbarıtepe, "Geçmişten Günümüze Hünkâr Köşkü", **Bursa'nın Tarihi Mahalleleri-III**, s.212.

¹⁰⁸ Neslihan Dostoğlu, **Bursa Fotoğrafları**, s.396.

cephesinden Bursa ovasına bakan kısımda bulunan kameriyenin üzerini ise büyük bir tuğra ve Osmanlı arması süslemekteydi. Cumhuriyetin ilk yıllarında bu arma yapıdan kaldırılmıştır (Res. 4.5). 1844'te yapılan köşk, yapımından hemen sonra atıl vaziyette kalmış ve bir daha kullanılmamıştır. İrcica kayıtlarında *-tarih ve isimlendirmelerinde bir yanlışlık olduğu düşünülen-* 1886 tarihli ve Kasr'ı Hümâyûn olarak geçen bir fotoğrafta (Res. 4.3) ¹⁰⁹ görülen bina, mevcut Hünkâr Köşkü'nün civarında ancak ondan tamamen farklı ve daha çok bir konak yapısı şeklindedir. Bu bahsi geçen farklı yapı, Bursa Duyun-u Umumiye eski nazırı Rasim Paşa'nın vefatından sonra Kasr-ı Hümâyun yakınlarındaki istimlak edilen konağı olmalıdır.

Kasr- Hümâyûn'un 1844'teki inşa tarihinden sonraki onarım süreçlerine dair Osmanlı Arşivi'nde tespit edilebilen belgelerden ilki¹¹⁰ Mart 1887 tarihli'dir. Belgede "*Abdülmecid Han'ın Bursa'da inşâ-gerdeleri olup mâil-i harâb olan kasr-ı hümâyun'un*", Belediye tarafından yapılan tamirinin "*..reside-i hadd-ı hitam olduğu..*", yani bitirildiği belirtilmektedir. İnşa edildiği 1844 yılında dönemin Padişahını ağırladıktan sonra uzun bir süre atıl vaziyette kaldığı, 1887 tarihli bu yazışmadaki "*mâil-i harâb*" nitelemesinden anlaşılmaktadır. Yazışmanın devamında hem yapının hem de yapı içerisindeki eşyaların korunması için, Enderun'dan yetişmiş ve Bursa'da ikamet eden Edhem Efendi isimli bir kişinin bekçibaşılığına tayini hususunda valilikten yazı yazıldığı görülmektedir¹¹¹. Yapının bu onarımı, Belediye bünyesinde o tarihlerde Mühendis olan Avenik ile Kalfa Penayut'un sorumluluğunda yürütülmüş olmalıdır¹¹².

Nisan 1887 tarihli belgedeki¹¹³ "*Kasr-ı hümâyûn'un hitâm-ı tâmirâtında şân-ı âliye muvâfık suretde tefrişine irâde-i seniyye...şerefsâdır olmakla*" ifadesinden, onarım işlerinin hemen akabinde yapının kapı ve pencere perdeleri ile döşemeleri için bir irade çıktığı ve bu amaçla keşif defteri ile planın hazırlanmasının istendiği

¹⁰⁹ Bu fotoğrafın IRCICA arşivindeki diğer iki görselinden biri (no. 90761/19) Fransızca "Kiosk" ve diğeri (no. 90449/25) Osmanlıca "Kasr-ı Hümâyun" olarak geçmektedir. Günümüzdeki mevcut yapıya ait iki fotoğraf daha vardır. Bkz.: No. 90752/16 ve 90752/17. Bu fotoğrafın hem tarihlendirmesinde hem de isimlendirmesinde yanlışlık yapılmıştır. Bu fotoğraflar, kayıt bilgilerindeki hatalı nitelermeler düzeltilmediği için, İÜNEK ve IRCICA fotoğraf arşivini kaynak olarak kullanan araştırmacılarca da bu şekilde kullanılmaya devam etmektedir. Yakın tarihli bir çalışmada da bu durum tekrarlanmıştır. Bkz.: Fatih Önen, **Osmanlı Devleti'nde Fotoğrafçılığın Gelişimi Ve Fotoğrafın Tarihsel Kaynak Değeri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa: 2016, s. 132. Ayrıca bu fotoğrafta dikkat çeken arka plandaki yapının da ne olduğu konusunda kaynaklarda hiçbir bilgiye ulaşılamamıştır.

¹¹⁰ BOA.İ.DH.1023.80687 (Tarih: H.11 C 1304 / M.7 Mart 1887)

¹¹¹ Belgeye göre; Adı geçen kişi, "*çırağlık maaşına 300 kuruş zammile kasrın bekçibaşılığına tayin*" edilmiş, yanına bir de 200 kuruş maaşla bir yardımcı verilmiştir.

¹¹² Bkz. Ek-2.; Tablo 2.

¹¹³ BOA.DH.MKT.1502.84 (Tarih: H.9 Ş 1305/M.21 Nisan 1888)

anlaşılmaktadır. Bursa valiliğinden, tefrişat işleri için “20.000 kuruştan ziyâde para sarfına, hâlihazır hazine müsaid olmadığından olmkdâr ile tesviye-i maslahat olunması”, yani mali yetersizlikler nedeniyle, 20 bin kuruştan fazla para harcanmaması, bu miktarla gerekli düzenlemelerin yapılması istenmiştir. Ancak vilayet bu talebe kulak asmamış olacak ki, “.. kasr-ı hümayunun yalnız kapı ve pencere perdeleri ile döşemelerine ve levâzimat-ı sâiresine 19.989 kuruş sarf olunup mefruşât-ı sâire-i zaruriyesine karşılık bulunamadığı için emr-i tefrişin şân-ı âliye muvâfık bir surette ikmal olunamadığı”nı ve “gelecek ecnebî zevâtın açıkta kalacaklarını”da gerekçe göstererek, hazırlanan keşif defterleri gereğince tefrişin tamamlanması için, 53.000 kuruş daha ödenek talep etmiştir. Haziran 1887 tarihli diğer belgede¹¹⁴, Kasr-ı Hümayûn’un tefrişâtına ait olduğu önceki belgelerden anlaşılan resim ve keşif defterinin¹¹⁵, “fenn-i mimâriye ve tasarruf kaidelerine” uygunluğunun Şehremaneti’nce incelenmesi istenmiştir. Plan ve keşiflerin fenn-i mimâri’ye uygun olmasının¹¹⁶ yanı sıra, bütçenin de tasarruf kurallarına uygun bir şekilde kullanılmasının merkezce dikkatle takip edildiği görülmektedir. Her ne kadar plan ve keşiflerin mevcut kıstaslara uygunlukları konusunda bürokrasi hassas davransa da, bazen bu plan ve defterlerin kendileri bizâtihi sorun olabilmektedir. Bursa Kasr-ı Hümayûn örneğinde olduğu gibi, vilayette hazırlanıp bir mazbata ile merkeze takdim edilen keşif defterinin nüshaları bazen vilayetin ilgili kaleminde “zayi” olabilmekte ve merkezden ikinci nüshasının çıkarılarak tekrar vilayete yollanması istenebilmektedir¹¹⁷. Bunlardan başka Osmanlı Arşivi’nde taranılan belgeler arasında, 1887-1888 tarihli yazışmaların akabinde 1892 tarihinde yine yapının (niteliği-boyutu-aksâmı belirtilmeyen) tamiri için keşfi gereğince 4950 kuruşluk bir harcama yapılmasının gerekli olduğu anlaşılıyor¹¹⁸. Bu belgelerden yaklaşık yirmi yıl sonra, Hüdavendigâr valisi Azmi Paşa, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 16 Mayıs 1909 tarihli telgrafta, gazetelerden Sultan V. Mehmed Reşad’ın çok yakın bir zamanda Bursa’ya geleceğini öğrendiğini, fakat Sultan’ın Bursa’da bu köşkte ikameti için burasının ihtiyaç duyduğu tamir ve tefrişine, zaman yetersizliğinden dolayı imkân olmadığını ifade eder. O yüzden de Sultan’ın şehre

¹¹⁴ BOA.DH.MKT.1423.112 (Tarih: R.21 Mayıs 1303/M.2 Haziran 1887)

¹¹⁵ Belgede bahsedilen keşif defteri ve hazırlanan planı, henüz bulunamamıştır.

¹¹⁶ İncelemeler Şehremaneti Hendeşehânesi mühendislerince yapılır, burada keşif defteri ve resim/plan/kroki/harita örnekleri çıkarılıp tasdik edilirdi. Bkz: BOA.DH.MKT.1437.58.1.1 (Tarih: H.18 Za 1304/M.8 Ağustos 1887)

¹¹⁷ BOA.DH.MKT.1566.8.1.1(Tarih: R.7 Teşrin-i sâni 1304/M.19 Kasım 1888)

¹¹⁸ BOA.DH.MKT.1975.10 (Tarih: H.25 Z 1309/M.21 Temmuz 1892) Bu defter de henüz bulunamamıştır.

vardığında ikameti için başka bir yerin tahsis edilmesini, bu amaçla da merkezden yeteri kadar ödenek talep eder¹¹⁹. Ancak, Azmi Paşanın bu telgrafına karşılık vilayete Dâhiliye Mektûbi kaleminden gönderilen 18 Mayıs 1909 tarihli telgrafta ise Sultan'ın ikameti için bu köşkten başka Bursa'da uygun bir yer olmadığından, burasının bir an evvel hızlıca tamir ve tefriş edilmesi istenmiştir¹²⁰. Nitekim bu son belgenin tarihi dikkate alınırca Sultan'ın ziyaretine kadar yaklaşık dört ay içerisinde Köşk gerektiği gibi düzenlenmiş ve Sultan'ın ikametine uygun hale getirilmiştir. Bursa'yı ziyaret edecek son Osmanlı Padişahı olan Sultan V. Mehmed Reşad için yapılan 72.000 kuruşluk onarım masraflarının, “*Ebniye-i seniyye tamirat tertibi*”nden ödenmesi vilayetçe istenmişse de, Maliye Nezareti'nce bu hususta “*yapılacak bir şey yoktur*”. Bu sefer, “*Hazine-i Hassaca icabına bakılması*” istenmiştir. Ancak Hazine-i Hassa'nın da gerekli masrafı karşılamaına “*tahammülü bulunmadığı*” belirtilmiştir. Neticede, Meclis-i Vükelâ kararı sonucu buna izin verilmemiştir, ancak iç döşemeleri ve diğer mefruşatının Hereke Fabrikası üretimlerinden karşılanması kararlaştırılmıştır¹²¹. Sultan V. Mehmed Reşad'ın ziyaretinden yaklaşık on yıl sonra Köşk'ün daha başka ziyaretçilerinin de olduğu anlaşılıyor. Ancak, Bursa'ya gelecek olan Şeyh Sunûsi'ye tahsis edilen köşkün tamire ihtiyacı olduğundan, Şeyh'in burada ikametinin uygun olmayacağı merkeze bildirilmiştir¹²².

Sonuç olarak, yapının inşa ve onarımları hakkında kullanıma açılmış arşiv kaynaklarından yeteri kadar veri elde edilememiştir. 19 ve 20. yüzyılda dönemin üç Padişahına ev sahipliği yapan, ara dönemlerde ise bakımsız ve atıl durumda kaldığı anlaşılan Kasr-ı Hümayûn, Tanzimat'ın ilk yıllarında Batılı tarzda Bursa'nın en eski kamu yapısı/resmi konutu olarak inşa edilmiştir. Kasr-ı Hümayûn, günümüzde Hünkâr Köşkü adıyla Büyükşehir Belediyesi bünyesinde sosyal tesis niteliğinde hizmet vermeye devam etmektedir.

¹¹⁹ BOA.DH.MKT.2815.69.02.01(Tarih: R.3 Mayıs 1325/M.16 Mayıs 1909)

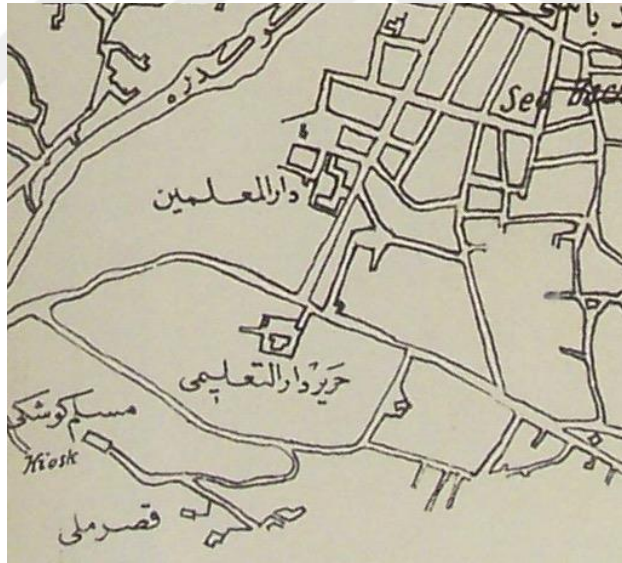
¹²⁰ BOA.DH.MKT.2815.69.05.02(Tarih: R.5 Mayıs 1325/M.18 Mayıs 1909). Belgeden, o senenin *Ebniye-i seniyye tamirat tertibi*'nin bütçesinin 48 bin lira olduğu anlaşılmaktadır.

¹²¹ BOA.MV.128.39 (Tarih: H.17 Ca 1327/M.6 Haziran 1909)

¹²² BOA.DH.KMS.52.61(Tarih: H.14 Ş 1337/M.15 Mayıs 1919)



Harita 4.1. “Kasr-ı Hümâyûn” (Kaynak: 1857-59 SBH)



Harita 4.2. “Kasr-ı Millî” (Kaynak: 1927 Bursa Salnamesi)



Resim 4.1. Kasrın Güneydoğu'dan Görünüşü. Muhtemelen 1890 Cıvarı. (Kaynak: İÜNEK-779-28-0023)



Resim 4.2. Kasrın Kuzeybatı'dan Görünümü. Muhtemelen 1890 Cıvarı. (Kaynak: İÜNEK-779-28-0021)



Resim 4.3. *"Le Kiosque Imperial a Brousse"* (Kaynak: İÜNEK-90758/20)



Resim 4.4. Kasr'ın Güneybatıdan Görünüşü. (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



Resim 4.5. Kuzey Cephe (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



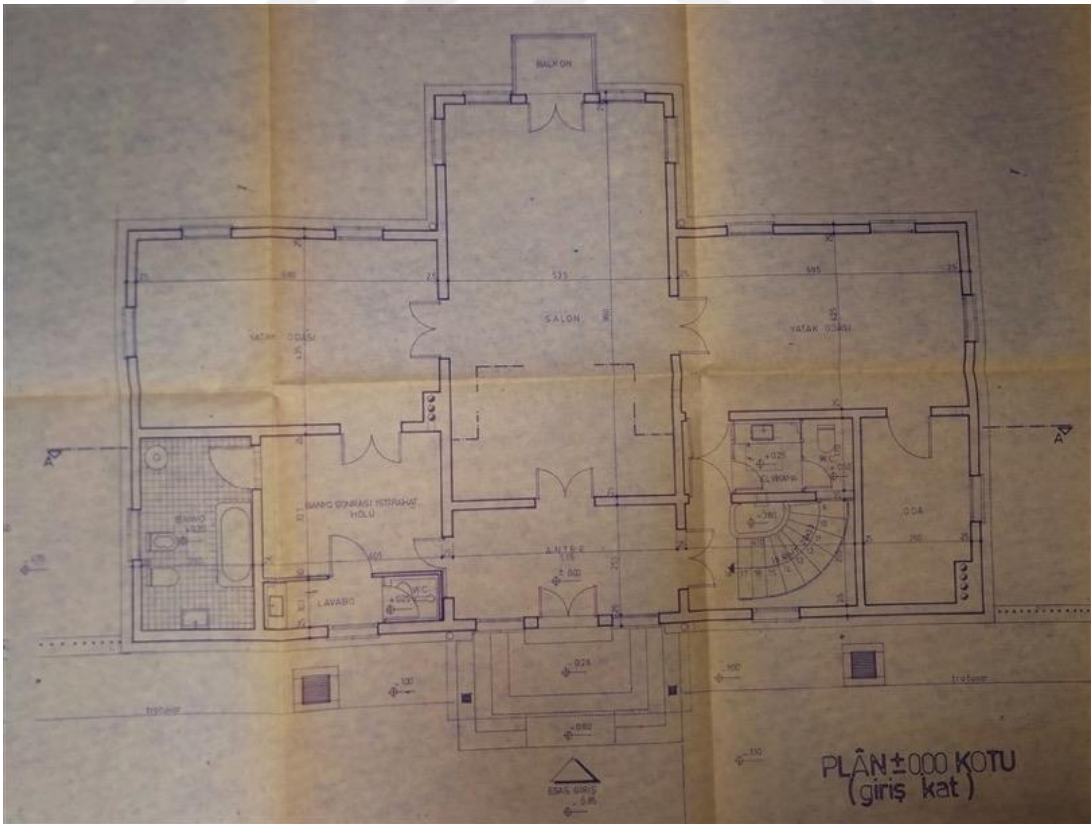
Resim 4.6. Kabul Salonu (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



Resim 4.7. Alt Kat Salonu (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



Resim 4.8, 4.9. Salonlardan Tavan Süslemesi rnekleri (Foto: H.Grsel Bilmiş-2019)



şekil 4.1. Kasr-ı Hümayun (Hünkar Köşkü) Giriş Kat (Kaynak: BKTVKBK Arşiv)

4.1.1.2. Kız Muallim Mektebi / İnas Rüşdiyesi / Bursa Kız Lisesi

Tanzimat döneminden çok daha önce başlayan eğitimde yenileşme hareketleri, 19 yüzyılın başlarından itibaren kademeli olarak kurumsallaşmaya devam etmiştir. 1846'da Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti kurulduktan sonra¹²³, eğitim alanında görülen bu kurumsallaşmaya paralel olarak “*sâir mahallere numûne olmak üzere nefsi-i Edirne ve Burûsa'da bir cesîm*¹²⁴ ve *münâsib*” rüşdiye mektepleri açılması düşünülmüştür¹²⁵. Bu amaçla Bursa'nın da aralarında bulunduğu 25 vilayet merkezinde 25 Rüşdiye Mektebi açılmasının Maarif Meclisince kararlaştırılmasından sonra, 1 Temmuz 1853'te çıkan irade ile Bursa'da bu yönde çalışmalar başlamıştır¹²⁶. İlk Bursa Mekteb-i Rüşdiye-i Mülkîsi¹²⁷ olarak 1854 yılında tek katlı, bodrumlu, kâgir ve çatısı ahşap olarak İbrahim Paşa Mahallesinde Mahkeme Hamamı karşısındaki araziye (Hrt. 4.3, 4.4, 4.5, 4.6) inşa süreci başlayan yapının¹²⁸, bir süre daha devam eden bazı tefrişat işlerinin tamamlanması sonrasında, 17 Temmuz 1860'ta şehrin tüm ileri gelenleri ile öğrencilerin hazır olduğu bir resmi törenle açılışı yapılmıştır¹²⁹. Yatakhane ayrı bir binada bulunan yapının üst katı ise 1924-1925'te ilave edilmiştir¹³⁰ (Res. 4.14, 4.15). 1892'de Erkek Rüşdiyesi Mülkî İdâdi ile

¹²³Mefail Hızlı, “Modernleşme Dönemi Bursa'sında Eğitim Öğretim”, **Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyum Kitabı (10-11 Nisan 2009)**, (Ed. Cafer Çiftçi), Bursa 2009, s.88

¹²⁴Cesim: İri, büyük.

¹²⁵BOA.İ.MVL.127/33247.1.1 (Tarih: H.18 S 1264/M. 25 Ocak 1948) ve BOA.İ.MVL.127/33247.2.1 (Tarih: H.24 S 1264/M.31 Ocak 1848)

¹²⁶Kepecioğlu, "Rüşdiye Mektebi", **a.g.e.**, Cilt:4, s.59

¹²⁷**1312 Bursa Salnamesi**, s.350; Kepecioğlu, "Kız Muallim Mektebi", **a.g.e.**, Cilt:3, s.42. Bazı çalışmalarda bu yapı ile ilgili ortaya koyulan verilerin sorunlu olduğu görülmüştür. H.1312/1894-95 Bursa Salnamesinde bu yapı Mülkî Rüşdiye olarak belirtilmesine rağmen, bir çalışmada “1854'te askeri rüşdiye olarak inşaatına başlanan okul.” ifadeleri ile bu sivil rüşdiye hem askeri rüşdiye olarak aktarılmış hem de 1854'te inşaatının başladığı ifade edilmiştir. Bkz.: Sadettin Eğri, “a.g.m.”, s.131. Oysa bu okul, Erkek Mülkî Rüşdiyesi olarak yapılmış, aşağıdaki belgelerin detaylarında görüleceği üzere inşaatına da ancak 1859 yılı içerisinde başlanmıştır. Benzer bir veri sorunu da, arşiv belgeleri özetleri üzerinden bilgi üretme/türetme çabasından ortaya çıkmış olmalıdır. 20. yüzyıl başlarında Bursa eğitim-öğretim faaliyetlerinin anlatıldığı bir tez çalışmasında, “*Bursa'nın ilk sivil rüşdiyesi 1858 yılında açılmıştır*” denilerek, bu iddiaya kaynak olarak aşağıda açıklanacak olan arşiv belgeleri (İ.MVL.130/69 Bursa'da inşâsı kararlaştırılan., A.MKT.NZD.145/73 Bursa'da inşa olunacak Mekteb-i Rüşdiye hakkındaki., MVL.321/15 Bursa'da mekteb-i rüşdiye inşası., A.MKT.MVL.94/51 Bursa'da rüşdiye mektebi açılması ve masraflarının temini, A.MKT.MVL.95/95 Mekteb-i Rüşdiye keşif defterinin gönderilmesi., A.AMD.84/12 Bursa'da yapılması kararlaştırılan rüşdiye mektebinin tertiplenen komisyon tarafından..) gösterilmiştir. Oysa söz konusu arşiv belgelerinin hiç birinde 1858 yılında bu okulun açıldığı bilgisi geçmez. Yazarın burada 1855 tarihli bir belgeyi (A.MKT.NZD.145/73 Bursa'da inşa olunacak Mekteb-i Rüşdiye hakkındaki.) 1858 yılında okulun açıldığı iddiasına kaynak olarak göstermesi, sehven yapılmış olsa gerektir. Söz konusu tez çalışması için bkz.; İsmail Girgin, **20. Yüzyıl Başlarında Bursa'da Eğitim Öğretim Faaliyetleri**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: 2011, s.44, dipnot: 217.

¹²⁸Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.85-86; **Bursa'nın Köklü Eğitim Kurumları: Bursa Kız Lisesi (Bursa Kız Muallim Mektebi)**, Komisyon, s.10.

¹²⁹Kepecioğlu, "Rüşdiye Mektebi", **a.g.e.**, a.y. Aşağıda görüleceği üzere okul binasının inşaatı 1860 yılı başlarında tamamlanmış halde idi. Bu tarihten Kepecioğlu'nun belirttiği resmi açılış tarihine kadar geçen sürede okulun tefrişat işleri tamamlanmış ve okulun resm-i küşâdı 17 Temmuz 1860'ta yapılmıştır.

¹³⁰Baykal, **a.g.e.**, a.y.; 1934 yılında Okul Müdürü olan Cemal Bey'in verdiği bilgilere göre; “*Son on sene zarfında mektebin binası, bir kat daha ilavesile büyütülmüş, istimlak edilen evlerde yatakhane pavyonları tesis edilmiş, laboratuar ve atölyeler ilave edilmiş.*”. Bkz.; Cemal Bey, “Kız Muallim Mektebi”, **1934 Bursa Yıllığı**,

birleştirilince, bu bina bir süre idâdi olarak hizmet vermiş, 1894-95 yıllarında İnas (Kız) Rüşdiyesi olarak¹³¹ ve daha sonra 1911 yılında Mal Hatun Mektebi adıyla hizmet vermeye devam etmiştir. 1914 yılında Kız Muallim Mektebine çevrilen yapı¹³², 1920-21 yılları arasında yunan işgali sırasında hastane olarak da kullanılmıştır¹³³. Hakkında mevcut yayınlarda çok az bilgi bulunan tarihi taş bina, 1968 yılında yıkılmıştır¹³⁴. Kız Muallim Mektebi adıyla bilinen yapının yerinde günümüzde Bursa Kız Lisesi (Res. 4.19) hizmet vermektedir. Mevcut otoğrafları incelendiğinde, günümüze ulaşmamış olan Kız Muallim Mektebi binasının, arşiv metinlerinde “*cesim*” kelimesiyle nitelendiği ve o günkü haliyle Bursa’nın en büyük sivil yapılarından biri olduğu görülmektedir (Res. 4.11, 4.12, 4.17, 4.18). Taş binanın Erkek Lisesinin tarihi binası gibi olduğu, içerisinde iki laboratuvar bulunduğu, alt katında yemekhane ile spor salonu, üst katında ise müzik odası, sınıf, kütüphane, sahne ve yatakhane (Res. 4.16) kısımlarının bulunduğu bilinmektedir¹³⁵. Erkek Lisesi tarihi binasında görüldüğü gibi orta kısmı açık avlulu olarak yapılan bina, kareye yakın bir planda ilkin bodrum ve zemin, daha sonra ilave edilen birinci kattan oluşmaktaydı (Res. 4.10, 4.14). Yapının her iki katında dört cephede onikişer adet bulunan sürgülü pencereleri basık kemerli olarak yapılmıştır. Binanın güney cephesine kalan merdivenli giriş kapısı üzerinde, iki yuvarlak sütunla taşınan bir balkon, onunda üstünde de yine iki yuvarlak sütunla taşınan ve barok bir alınlıkla sonlanan saçak kısmı bulunmaktaydı (Res.4.11, 4.13). Yapının üstü ise kırma çatı ile örtülmüştü.

İnşa süreci 1854’de, yapımı ise 1859’da başlayan ve 1860 yılında açılışı yapılan Kız Muallim Mektebi binasına dair Osmanlı Arşivinde tespit edilen bazı belgeler, yapının inşâ sürecinin bazı detaylarını izleme imkânı sağlamaktadır¹³⁶. Bunun için tarihsel

s.24. Ancak Neslihan Dostoğlu okul binası için; “*Fotoğraftaki bina iki katlı kagir olarak inşa edilmiştir. Bazı kaynaklarda binanın önce tek katlı olarak yapıldığı, sonradan ikinci katın eklendiği belirtilmektedir.*” der. Bkz.: Dostoğlu, **Bursa Fotoğrafları**, No: 143.; Hem Baykal hem de 1934 yılında Okul müdürü olan Cemal Bey’in verdiği bilgilere itibar edilir ise bina ilk olarak tek katlı yapılmış, 1924-25 yılları arasında üst katı ilave edilmiştir. Resim 5 ve 6 bu inşaat sürecini göstermektedir.

¹³¹ **1312 Bursa Salnamesi**, a.y.

¹³² Kepecioğlu, "Kız Muallim Mektebi", a.y.

¹³³ Baykal, **a.g.e.**, a.y.

¹³⁴ Kaplanoğlu, **a.g.e.**, s.89; **Bursa Kız Lisesi (Bursa Kız Muallim Mektebi)**, a.y; Baykal, Bursa ve Anıtları Kitabının 1982 baskısının sonuna ilave ettiği “*Kitabın ilk baskısından sonra (1950) yapılan onarım ve yok olma değişikliklerinin listesidir*” adlı bölümde, kız lisesinin ek binalarının yıkıldığını ve yerlerine 1965-1970 arasında yenilerinin yapıldığını bildirmektedir.

¹³⁵ **Bursa Kız Lisesi (Bursa Kız Muallim Mektebi)**, s.12.

¹³⁶ Çalışma kapsamında yapılan arşiv taramalarında, söz konusu yapıyla ilgili olan belgelerin tamamına yakınının eğitim-öğretim faaliyetleri konusunda olduğu görülmüştür. Öğrenci kayıtları, malzeme tedarikleri, öğretmen maaşları-tayinler-izinler gibi özlük işleri vb. belgeler haricinde, okulun inşa-onarım sürecine dair erişime açılan belgelerin sayısı çok azdır. Ayrıca bu okul ilkin erkek rüşdiye mektebi olarak inşa edilmiş, daha sonra inas

sıraya göre incelenen/açıklanan belgelere bakmak gerekecektir. Nisan 1855 tarihli ilk belgede, 1854'te inşa süreci başlayan “*mektebin ne suretle inşâ olunması iktizâ edeceğinin meclis-i maarife beyan ve iş’âr*” olunması, yani inşaatın hangi usulle yapılacağına Maarif Meclisine bildirilmesi istenmektedir. Belgede söz konusu usuller ya da bütçeyle ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır¹³⁷. Kasım-Aralık 1857 tarihli diğer yazışmaların ilkinden,¹³⁸ inşaatı için merkeze müracaat edilen Rüşdiye mektebine bütçe tahsis edilmesi amacıyla, Bursa Meclis-i kebirince keşif defterinin merkeze gönderildiği¹³⁹ ancak buna henüz bir cevap verilmediği anlaşılmaktadır. Yazışmanın ilerleyen satırlarında, Bursa Meclis-i kebirinin beklediği cevabın gelmemesinin, yani “*bu hususun biraz te’hir etmesi*”nin sebebi açıklanmaktadır. Bu durum “*hasb’el-usûl ticâret nezâreti celîlesiyle muhâbere ve hazînece mu’âmele-i kalemiye icrâ olunmasından*”¹⁴⁰ kaynaklanmıştır. Kısacası Bursa Meclisinin başvurusu, bir takım bürokratik süreçleri gerektirdiğinden, devlet organları arasındaki haberleşmelerin temeli olan yazı işleri noktasında usul gereği (*hasbelusûl*) ticaret nezareti ve hazine tarafından bazı yazı işleri (*muamele-i kalemiyye*) yapıldığı vurgulanmaktadır. Yapı üretimi noktasında, bütçe tahsisleri/fennî ve mâli incelemelerin gereken süreç ve işlemleri ne olursa olsun -ve hatta Erkek Lisesi yapıları örneğinde görüldüğü üzere istenen bir bütçe, inşaat başladıktan yıllar sonra gönderilmiş olsa da- Osmanlı bürokrasisinde herşeyin gereği, ne kadar sürede olursa olsun usulünce yapılmalıdır. Aynı tasnifteki ikinci belgede,¹⁴¹ inşaatın yapılan keşfine ve hazırlanan planına dair bazı veriler görülmektedir. Buna göre Erkek Rüşdiye Mektebi olarak inşası düşünülen yapının “*masârıf-ı keşfiyesi bin kise yüz otuz yedi kuruş*”tur. Bu masrafın yarısı “*sancak ahâli-i islâm virgüsüne ilâveten tesviye ve ifâsıyla*”, diğer yarısı ise hazînece karşılanacaktır. Son olarak, münakasa yapıldıktan sonra mukavele imzalanması ve inşaat bu işlemler sonunda başlanması ve inşaat bitiminde de keşf-i sâni defterinin gönderilmesi istenmektedir. Bu yazışmaların incelenmesi sonucunda ortaya çıkarılan bir başka veri ile Bursa’daki mimarlık ortamının daha önce bilinmeyen bir yüzü, ilkin Erkek Rüşdiye Mektebi olarak inşa edilen Kız Muallim Mektebi binası özelinde aydınlatılmış olacaktır.

rüşdiyesi, darümuallimât gibi farklı nitelikte okullar haline çevrilmiştir. Arşiv taramalarında bu durum dikkate alınmıştır.

¹³⁷ BOA.A.MKT.NZD.145.73.1.1 (Tarih: H.6 Ş 1271/M.24 Nisan 1855)

¹³⁸ BOA.İ.MVL.386.16865.1.1 (Tarih: H.6 R 1274/M.24 Kasım 1857)

¹³⁹ Belgeye göre keşif defteri H.4 Ra 1274/M.23 Ekim 1857 tarihinde Maarif Nezareti’ne gönderilmiştir.

¹⁴⁰ BOA.İ.MVL.386.16865.1.1 (Tarih: H.6 R 1274/M.24 Kasım 1857)

¹⁴¹ BOA.İ.MVL.386.16865.2.1 (Tarih: H.18 R 1274/M.6 Aralık 1857)

Şöyle ki; yapının inşa süreci 1854 yılında başlamış ancak henüz temel atılmamış, kurumlar arasındaki gerekli yazışmaların neticesi beklenmiştir. Aradan geçen üç yılın sonunda, o sıralarda 1857 yılında, “*Subhi beyin burûsada bulunduğu o anda, yapılacak mektebin resmi*” inşaat komisyonu tarafından Subhi Bey’e “*tanzim ettirilerek*” merkeze takdim edilmiştir. Subhi Bey, literatürde¹⁴² “*1862 Suphi Bey Haritası*” olarak anılan 1/1600 ölçekli Bursa şehir merkezi haritasını hazırlayan ekibin başındaki kadastrocudur. O tarihlerde bu amaçla Bursa’da çalışmalar yapılmaktadır. O sırada okulun keşif ve planının hazırlanması hususunda inşaat komisyonu, Subhi Bey’den ricada bulunmuş olmalıdır. Özellikle bu tarihlerde Bursa’da yetkin ve kapasiteli kalfa/mimar/mühendis bulamama durumları dikkate alınır, inşaat komisyonu için Bursa haritasını çıkarmakla görevlendirilen ekip bulunmaz bir fırsat olarak görülmüş olmalıdır. Komisyonun yetkin kalfa/mimar/mühendis bulamama durumunu, tamamı eğitilmiş kişilerden oluşan bu ekip yardımıyla, yapılması planlanan inşaatın lehine çevirdiği görülüyor. 1854’te başlayan kuruluş çalışmaları sırasında, Suphi Bey’e kadar okulun muhtemelen başka keşif ve planları da hazırlanmıştı. Suphi Bey ise kendi hazırladığı ve 1857 sonlarına doğru takdim ettiği keşif ve planına istinaden, haritada bu okulu göstermiştir. Nihayetinde, “*Meclis-i Vâlâ a’zâsından ‘utûfetlû Subhi Bey Efendi hazretlerinin geçende me’mûriyetle Burûsada bulunduğu esnâda*”¹⁴³ Erkek rüşdiye mektebi olarak inşasına başlanılan ve daha sonra Kız Muallim Mektebi adıyla hizmet verecek olan “*mektebin ebniyesi*” komisyon tarafından Subhi Bey’e “*keşf ve tersim*” ettirilecektir. Subhi Bey tarafından hazırlanan keşif ve resim/harita, “*mîr-i müşârun ileyh tarafından*”, yani kendisi tarafından komisyona sunulacak ve Ekim 1857’de bu evrak merkeze gönderilecektir. Meclis-i Vâlâ’dan Sadaret’e gönderilen belgenin devamında açıklanan inşaat komisyonunda, Subhi Bey gibi Bursa haritasını hazırlayan ekipten olan Mehmet Ali Paşa’nın da ismi geçmektedir. Buna göre komisyon, “*mahallince münâkasası bi’l-icrâ keşfine ve mevcud haritasına tevfikân tesviye ve inşâsına ve metânet ve resânetle dikkat ve i’tinâ itmek üzere Burûsada bulunan Mekteb- İdâdi Müdiri izzetlû Mustafa Bey ile Erkân-ı harbiye zâbitânından olub me’mûriyetle mahall-i mezkûrede (Bursa’da) bulunan Mehmed Ali Bey ve*

¹⁴² Sibel Polat, **Kamusal Dış Mekânlarda Mimari Kimliği Değerlendirmek İçin Bir Yöntem Önerisi: Bursa-Cumhuriyet Alanı Örneği**, Nilüfer Belediyesi Yayınları, Bursa:2013, s.152.

¹⁴³ BOA.İ.MVL.386.16865.3.1 (Tarih: H.3 Ca 1274/M.20 Aralık 1857)

Meclis a'zâsından Baha Efendi ve Âbid Efendi”den oluşmaktadır¹⁴⁴. Neticede vilayet tarafından yaptırılması istenen münakasası sonucu, keşif defterine uygun olarak binanın sağlam bir şekilde yapımına dikkat edilmesi yönünde, Hüdavendigâr valisine emirnâme gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Bu karar sonrasında gerekli irade, Aralık 1857 sonu itibarıyla çıkmıştır¹⁴⁵. Bu yazışmaların hemen sonrasında 1858 yılı başlarında vilayet meclisinin merkeze gönderdiği yazışmalardan, inşaatın münâkasası konusunda sorun yaşandığı anlaşılıyor. Merkezin bu hususta emri, inşaatın münakâsasının vilayet tarafından yaptırılması ve ona göre yapının inşa edilmesi yönündeydi. Tam da bu noktada vilayetin bildirdiği durum, 19.yüzyıl ikinci yarısında Bursa'nın mimarlık altyapısı, ortamı, yapı üretim gücü ve kalfa/yüklenici niteliği ve niceliğini ortaya koyan veriler sağlamaktadır. Bursa vilayet meclisinden çıkan karara göre; yapılacak olan binanın *“cesâmeti ve burada böyle büyük işleri üzerine alabilecek kadar kudretlû kalfa bulunmadığı ve bulunsa bile nizâmı vechile kefil irâe idemeyeceği”* ortadadır. Kısacası yapılacak binanın ve yapım işlerinin büyüklüğü nedeniyle Bursa'da o tarihlerde böyle bir işi üzerine alacak güçlü kalfa yoktur. Kalfa bulunsa bile kurallara uygun kefil gösteremeyecektir. Aynı zamanda *“husûsi kontratosu bi'l-icrâ maktu'ân virilen ebniyede matlubu vechile metânet ve resânet olamadığı meşhûrâtdan olub”*, yani özel kontrat ile maktuan ihale ve inşa ettirilen binaların sağlamlığı ve dayanıklılığının da istenen düzeyde olmadığı bilinmektedir. Bu zorunlu sebepler nedeniyle, vilayet hâlâ inşaatına başlanamayan yapının *“keşfine ve mevcud haritasına tevfikân inşâ ve metânet ve resânetine dikkat ve i'tinâ kılınmak ve her vechile tasarrufât-ı mümkineye bi'r-ri'âye masârif-i keşfini tecâvüz itmeyüb belki daha ehven sûretle yapıdırılmağa gayret olunmak üzere”* inşaat komisyonu tarafından ve komisyon nezaretinde yaptırılmasının uygun olacağı yönünde merkeze görüş bildirmiştir. Vilayetin amacı, keşfine ve planına uygun olarak yapıyı sağlam ve dayanıklı bir biçimde ve bu sırada keşif miktarını da aşmamak adına mümkün olan en iyi şekilde tasarruf ederek yapıyı inşa etmektir¹⁴⁶. Tasnifteki diğer belgelerden bu talebin merkezce de kabul gördüğü anlaşılıyor¹⁴⁷.

¹⁴⁴ 1858 yılı başlarında komisyon üyelerinden Mekteb-i İdâdi müdürü Mustafa Bey'in yerine Erkân-ı harbiye zâbitâm reisi Tevfik Bey'in tayini teklif edilmiştir, bkz.: BOA.MVL.321/15.1.1 (Tarih: H.28 C 1274/M.13 Şubat 1858)

¹⁴⁵ BOA.İ.MVL.386.16865.4.1 (Tarih: H.12 Ca 1274/M.29 Aralık 1857). Durumun vilayete bildirilmesi için hazırlanan Ocak 1858 tarihli şukka için bkz: BOA.A.MKT.MVL.94.51.1.1 (Tarih: H.26 Ca 1274/M.13 Ocak 1858)

¹⁴⁶ BOA.MVL.321.15.1.1 (Tarih: H.28 C 1274/M.13 Şubat 1858); BOA.A.MKT.MVL.95.95.3.1 (Tarih: H.10 B 1274/M.24 Şubat 1858)

¹⁴⁷ BOA.A.MKT.MVL.95.95.2.1 (Tarih: H.20 B 1274/M.6 Mart 1858)

Ancak bu süreç devam ederken merkezin bir yandan da başka amaçları gözettiği görülmektedir. Konuyla ilgili yazışmalarda merkez, vilayetlerde yapılacak bu okullar için “*az masrafla çok faide vücûda getirilmesi*”nin zorunlu olduğunu il idaresine hatırlatmaktadır. Bu amaçla öncelikle “*Burûsada bir mekteb-i rüşdiye ittihâzına elverişli mahal olduğu halde ne kadar masrafla icrâ-yı ta'miri hâsıl olacağı ve [mekteb-i rüşdiye ittihâzına elverişli mahal] olmadığı suretde müceddeden¹⁴⁸ bir cesîmce ahşâb mekteb inşâsı ne mikdâr masrafla vücûda geleceği evvele mirde bilinmek ve âna göre icâbına bakılmak*” amaçlanmıştır. Ayrıca Bursa’da okul olmaya elverişli olan ya da yapılacak binanın “*yüz çocuk okudabilecek derecede olarak ziynet ve nümâyişi elzem olmayarak esası ve ebniyesi muhkem olub adi suretde olmaması*” istenmektedir¹⁴⁹. Yukarıda geçen ifadelerle göre Merkezi idare ilk olarak okul olmaya elverişli bir mekân bulunur ise bunun ne kadar masrafla dönüştürülebileceği, yok ise de gösterişsiz sade ve büyük ahşap bir binanın ne kadar masrafla yapılabileceği bilgisi üzerinden hareket ederek yapı üretimi/dönüşümüne karar verecektir. Dolayısıyla merkezi idarenin bu tarihlerde, dönemin mimarlık ortamının özellikleri/nitelikleri/durumu nispetinde, yapı üretimi noktasında sıfırdan inşaatı değil yapı dönüşümünü öncelediği düşünülebilir. Kız Muallim Mektebi binası inşası konusundaki bu kararın, 1858 yılı Ekim sonlarında verildiği anlaşılmaktadır. Merkezi idare, Erkek Rüşdiye Mektebi olarak inşa edilmesi planlanan yapının - muhtemelen yüksek çıkan yapı dönüşüm masraflarının da etkisiyle- dönüşüm yoluyla değil, üretim yoluyla ve “*teşkil olunan komisyonun taht-ı nezâretinde bulunmak üzere mevcut haritasına tevfiikân müceddeden inşâsına*” karar vermiştir¹⁵⁰.

Özetle, o tarihlerde deprem sonrası Bursa’nın kent merkezi haritasını çıkarmakla görevli ekibin içerisinde bulunan Subhi Bey’in keşif ve planını hazırladığı Kız Muallim Mektebi binasının 1859 yılı içerisinde tek katlı olarak inşasına başlandığı

¹⁴⁸ Deniz Mazlum tarafından hazırlanan doktora çalışmasında, 18.yy onarım belgelerinde karşılaşılan yapı hasar tanımını ile ilgili ifadeleri şöyle değerlendirmiştir: Mazlum 18.yy onarım belgelerinde karşılaşılan müdahale türlerini; *tahtire muhtaç* (temizleme gerekli), *tamir ve termime muhtaç*, *meremmete muhtaç* (onarım gerekli), *fena-pezir* (kötü durumda), *şikest* (kırılmış), *rahmedar* (bozulmuş, zarara uğramış), *inhidama/haraba mütemayil* (yıkılmaya yüz tutmuş), *müşrif-i harab/ haraba müşrif* (harap durumda), *gayet-ül gaye harab* (son derece harap durumda), *münhedim* (yıkılmış), *külliyen münhedim* (tümüyle yıkılmış), *kabil-i tamir değil, müceddeden binaya (tecdide) muhtaç* (onarılması mümkün değil, yenilenmesi gerekli) şeklinde belirtmektedir. 18.yy belgelerinde “*vaz-ı kadim üzere tecdid*”, “*enkaz-ı mevcudeyle tecdid*” ya da “*nakzıyla tecdid*” şeklindeki ifadelerle, yapının eski durumuna uygun olarak yenilemesi ve enkaz malzemesinin kullanılması belirtilmektedir. Bkz: Deniz Mazlum, **Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında 22 Mayıs 1766 İstanbul Depremi Ve Ardından Gerçekleştirilen Yapı Onarımları**, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: 2001, s.41-42.

¹⁴⁹ BOA.A.MKT.NZD.254.103.1 (Tarih: H.6 Ş 1274/M.22 Mart 1858); BOA.A.MKT.MHM.130.69.1 (Tarih: H .21 N 1274/M.5 Mayıs 1858)

¹⁵⁰ BOA.A.MKT.MHM.144.1.1 (Tarih: H.18 Ra 1275/M.26 Ekim 1858)

söylenbilir. Bursa valisi Süleyman Paşa imzasıyla Sadaret'e gönderilen Ocak 1860 tarihli bir belgede geçen "*kemâl-i metânet ve resânetle bu kere resîde-i hîn-i hitâm olmağla*" ifadeleri ile de, 1860 yılı başlarında yapının tamamlanmış halde olduğu ortaya çıkmaktadır¹⁵¹. Bursa Kız Muallim Mektebi ile ilgili Osmanlı Arşiv'indeki yukarıda geçen kayda değer belgelerden başka, yapının açılışının üzerinden on iki yıl geçtikten sonra binanın ihtiyacı olan onarımlarla ilgili 1872 tarihli bir belge tespit edilmiştir. Belgede onarım için yapılan keşif gereği 5965 kuruşluk bir harcamaya ihtiyaç olduğu, ancak bunun içeriğinin verilmediği görülmektedir. Bu harcamanın şehrin yardımseverleri tarafından karşılanması, söz konusu tutarın tamamlanamaması durumunda ise, kalan kısmının belediye sandığından karşılanması istenmektedir¹⁵².

İlkin Erkek Rüşdiye Mektebi olarak inşa edilen ve daha sonra farklı eğitim birimlerine ev sahipliği yapan Kız Muallim Mektebi binası günümüze ulaşamamış olsa da, yıkılan taş bina hakkında tespit edilen arşiv belgeleri ve mevcut fotoğraflar, yapı hakkında Bursa'nın mimarlık ortamına dair önemli bilgiler vermektedir. Bursa'nın ilk kadastro haritasını çıkaran ekibin başındaki Suphi Bey'in keşif ve planını hazırlayarak inşa edildiği düşünülen ve döneminde Bursa'nın en büyük binalarından olan bu taş yapının yerinde bugün, Bursa Kız Lisesi hizmet vermektedir.

¹⁵¹ BOA.İ.DH.451.29806.1.1 (Tarih: H.24 C 1276/M.18 Ocak 1860)

¹⁵² BOA.MF.MKT.2.6.1.1 (Tarih: H.16 R 1289/M.23 Haziran 1872)



Harita 4.3. “Mekteb-i Rüşdiye-i Şahâne”
(Kaynak: 1857-59 SBH)



Harita 4.4. “école des filles”
/Kız okulu) (Kaynak: 1893-94 FSH)



Harita 4.5. İnas (Kız) Rüşdiyesi adıyla
(Kaynak: 1325 Bursa Salnamesi)



Harita 4.6. Darülmuaallimat
(Kaynak: 1927 Bursa Salnamesi)



Resim 4.10. Kız Muallim Mektebi 1939 Yılı Hava Fotoğrafi (Kaynak: B.B.B.Kent Belleği)



Resim 4.11. KIZ Muallim Mektebinin Güneydoğudan Görünüşü. Cumhuriyet Dönemi (Kaynak: Dostoğlu, Bursa Fotoğrafları, No:143)



Resim 4.12. Kız Muallim Mektebinin Kuzeydoğundan Görünüşü (Kaynak: Bursa Kız Lisesi, s.305)



Resim 4.13. Kız Muallim Mektebi Taş Binasının Güneyden Görünüşü. 1920'lerin Sonu. (Kaynak: <https://www.dunyabizim.com/images/haberler/thumbs/haber/2018/06/11/amerikan.jpg>) Erişim tarihi: 03.04.2019)



Resim 4.14. Kız Muallim Mektebine Sonradan İlave Edilen Üst Katın İnşaatı. Güneydoğudan Görünüşü. 1924-25 (Kaynak: Bursa Kız Lisesi, s.14)



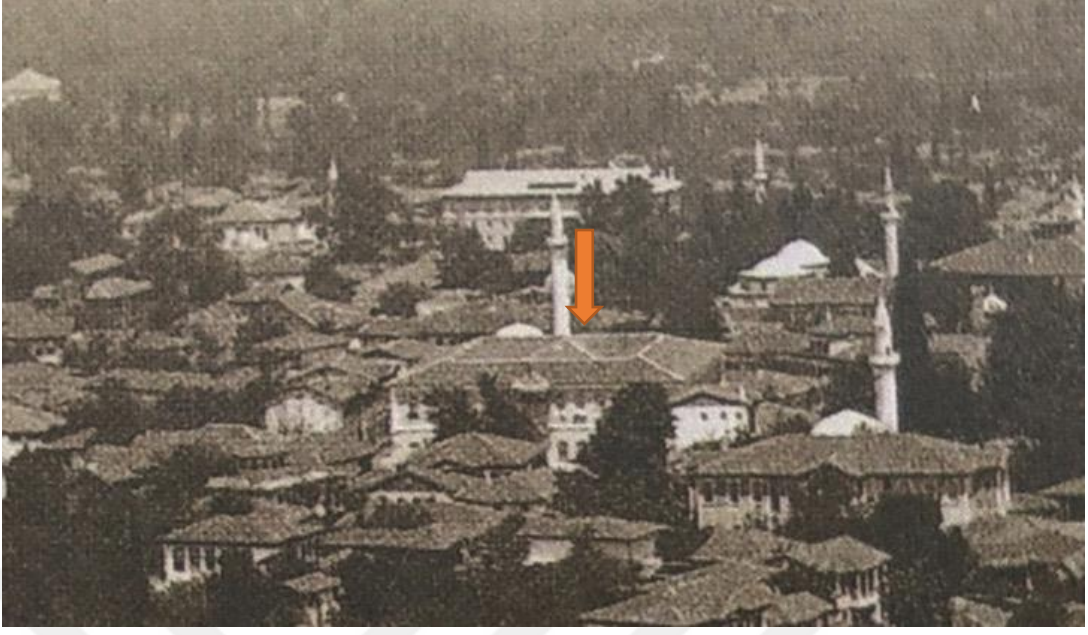
Resim 4.15. Kız Muallim Mektebine Sonradan İlave Edilen Üst Katın İnşaatı. 1924-25 (Kaynak: Bursa Kız Lisesi, s.323)



Resim 4.16. Kız Muallim Mektebi Üst Kat Yatakhane Kısmı. (Kaynak: Bursa Kız Lisesi, s.323)



Resim 4.17. Uludağ Yolundan Bursa Ve Kız Muallim Mektebinin Taş Binası (Kaynak: Dostoğlu, Bursa Fotoğrafları, No: 46.)



Resim 4.18. Kız Muallim Mektebi-Detay



Resim 4.19. Günümüzde Bursa Kız Lisesi Ve Alanı (Kaynak: Googleearth. Erişim Tarihi: 06.04.2019)

4.1.1.3. Fransız Katolik Kilisesi Kompleksi

Fransız Katolik Kilisesi, Bursa'nın merkez Hocaalızade Mahallesi'nde Necatibey Kız Meslek Lisesinin karşısında bulunmaktadır (Res.4.20). Tanzimat'tan sonra Osmanlı İmparatorluğunda faaliyet gösteren ilk misyoner organizasyonu olan¹⁵³ ve aşağıda da görüleceği üzere Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerinde "*Fi Dö La Şarite*", "*Döşarite*", "*Sen Vinsen dö Pol*" isimleriyle geçen "*Filles de la Charite*" misyonuna mensuptur. "*Soeurs Saint Vincent de Paul*" olarak da adlandırılan misyon, 1617 yılında St. Vincent de Paul tarafından fakir ve hastalara yardım amaçlı olarak "*charite*" adıyla faaliyet göstermeye başlamış, 1633'te ise Louise de Marillac önderliğinde "*Filles de la Charite*" misyonu kurulmuştur¹⁵⁴. İlk olarak İstanbul'da çalışmalarına başlayan misyon, Bursa'da da Fransız Kilisesi eliyle faaliyetlerine devam etmiştir. Bir diğer adının Santa Maria olduğu belirtilen¹⁵⁵ Kilise binası Edmond Dutemple'a göre 1880'de yapılmış olup, 1881 tarihinde de bu arazide bir barınak (manastır), bir yetimhane ve bir de kız okulu açılmıştır¹⁵⁶. Fransız konsolosluğundan dönemin Hüdavendigâr vilayeti valisi Halil Bey'e hitaben yazılan 15 Ağustos 1902 tarihli belgede¹⁵⁷ geçtiği şekliyle ise, "*25 sene önce inşa edilmiş Şapel isimli küçük Kilise*" ifadesinden, Kilise'nin 1877'de, yani Dutemple'in verdiği tarihten bir kaç sene önce inşa edilmiş olduğu ya da en azından inşâ sürecinin başladığı düşünülebilir. Kompleks içinde yer alan Kilise, yetimhane, manastır, muayenehane, iş odası, hastahane ve kız çocuklarına mahsus mektep yapılarından günümüze sadece Kilise binası ulaşabilmiştir.

Kilise binasının inşaatı *Filles de la Charite Misyonu*, dekorasyonu ise *Assomptionist* tarikatları tarafından ve 1927'deki dekorasyonu ise Rahip Prosper Lamerand ve bir Rus ressam tarafından yapılmıştır¹⁵⁸. Kilise, mimari anlamda kısaca "*pişmiş tuğla üzeri sıvalı ve Marsilya kremidi*¹⁵⁹ ile örtülü ahşap çatılı" olarak tanımlanmıştır¹⁶⁰. Narteks, ana kilise mekânı ve apsis, boyuna düzende tek nefli olarak tasarlanan bir

¹⁵³ Sezim Sezer Sevinç, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İstanbul'da Latin Katolik Yapıları**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: 1997, s.40.

¹⁵⁴ **A.g.t.**, s.42.

¹⁵⁵ Kaplanoğlu, "Bursa Kiliseleri", **Bursa Araştırmaları Dergisi**, yıl: 8, sayı: 30, Güz 2010, s.21

¹⁵⁶ Edmond Dutemple, **En Turquie D'asie**, s.150-153.

¹⁵⁷ BOA.ŞD.1584.19.11 ve 1584.19.12 (Tarih: M.15 Ağustos 1902), Fransızca'dan Tercümesi: BOA.ŞD.1584.19.13 (Tarih: R.4 Ağustos 1318/M.17 Ağustos 1902)

¹⁵⁸ Yakın zamana kadar Paris'te yaşamış olan Peder D'Anjou'dan alınan bu bilgi için bkz: Esin Şebin Aşık, "Bursa'da Fransız Katolik Kilisesi", **Bursa'nın Tarihi Mahalleleri-I**, s.104.

¹⁵⁹ Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.87.

¹⁶⁰ Beatrice S. Laurent, "Ottoman Power and Westernization: The Architecture and Urban Development of Nineteenth and Early Twentieth Century Bursa", **Anatolia Moderna-Yeni Anadolu 5** (Paris 1994), s.225-226.

plan şemasına sahip kilisenin planını belirlemektedir. Kuzeydoğu cephesinde yer alan iki sütunlu kapıdan girişi sağlanan yapıda, narteks'ten tek nefli olan ana mekâna girilir. Naos adı verilen ve cemaatin ibadet mekânı olan bu bölümün kuzeybatı ve güneydoğu duvarlarındaki pencere açıklıkları karşılıklı simetrik olarak düzenlenmiştir. Ana mekânın dört köşesindeki pendentifler ile dikdörtgen plan sekizgene çevrilerek ahşap tonoz örtüye geçilmiştir. Tek nefli bu yapının güneyinde, iki basamak yükselen ve apsisin önünde bulunan, halka kapalı bema bölümü yer alır. Cepheleri sade ve basit olan yapıya, giriş ve pencere açıklıklarıyla hareket kazandırılmıştır. Kuzeybatı ve güneydoğu cepheleri benzer olan yapıda, üzerinde çatı kiremidi bulunan ve tüm cepheyi dolanan bir saçak kornişli dikkat çeker. Dışardan bakıldığında yapının dikkat çeken başka bir noktası ise, beden duvarı üzerinde daralarak yükselen ve işlevsel olmayıp estetik amaçlı¹⁶¹ yapılan Gotik tarzda sekizgen planlı kademeli kuleler bulunmaktadır. Yapının gotik tarzdaki diğer elemanları ise ana kilise mekânının sivri kemerli pencereleridir. Kilisenin iç mekânları (Res. 4.21), sıva üzerine kalemişi tekniği ile yapılmış bitkisel ve geometrik motiflerle bezelidir. Narteks ve Naos duvarları ile sadece ana mekânın örtüsü bezemeli yüzey olarak düşünülmüştür. Yapının narteks ve ana kilise mekânında yaklaşık 90 cm. yüksekliğe kadar kahverengi bir bant üzerinde iki bitkisel motifin tekrarından oluşan bir kuşak bulunur. Yine iç mekânda pencerelerin başlangıç noktalarını kıvrımlı (S) dal motifli bir kuşak belirler. Bu kuşak üzerinde, pencere boşlukları arasında kuşakla aynı renkte daire motifi dikkat çeker. Bu dairenin merkezinde içinde iç içe geçmiş A-R-T¹⁶² harflerinin olduğu Assomption arması bulunur.

Fransız Kilisesi kompleksindeki onarım ve ilaveler hakkında Osmanlı Arşivi'nde birtakım belgeler mevcuttur. Ancak belgelerde, bu yapı kompleksi içerisinde *ilave olunan yapıların tarihleri* ile ilgili net bilgiler yoktur. 1893-94 FSH'nda (Hrt.7), kilisenin haricinde arazi üzerinde beş yapı daha gösterilmiştir. Kilise haricindeki bu beş yapıdan üçü, Dutemple'in 1881'de açıldığını söylediği Barınak (Manastır), Yetimhane ve Okul olmalıdır. Ancak Konsolos vekili G. BAY'ın, 1902 tarihli "*Yarım asırdan fazla bir müddetten beri müesses bu mahaller, İbrahim Paşa mahallesinde*

¹⁶¹ Esin Şebin Aşık, "a.g.m.", s.106.

¹⁶² *Adveniat Regnum Tuum*: "Mesih İsa'nın egemenliği gelsin" anlamındadır. Konuyla ilgili bilgisine başvurduğum Kilise görevlisi İsmail Bey'e, verdiği bilgiler nedeniyle teşekkür ederim.

*kain olub..*¹⁶³ ifadeleri dikkat çekicidir. Çünkü aşağıda görüleceği üzere bu arazi ve içinde bulunan konak yapısı, 1856 tarihinden itibaren onlara geçmiştir ve Kilisenin yapımından önce bu arazi üzerindeki konakta rahibelerin kaldığı anlaşılmaktadır.

Fransız Kilisesi'nin Defter-i Hâkânî'deki 22 Kasım 1881 tarihli emlak senedinde¹⁶⁴ burası; *"İbrahim Paşa Mahallesiinde 743 kapı numaralı arazi içerisinde önceleri konak olup bugün Fransız Kilisesi ve Gureba Hastahanesi"* olarak belirtilmiştir. Bu kayıttaki ifadelerden yapı kompleksi içerisinde Hastahane olarak, Kilise haricindeki diğer yapı olan bu konak binasının kullanıldığı anlaşılmaktadır. Vilayet Vergi Müdürü Hasan Hüsnü Efendi'nin ifadesine göre de Sarim Ağa uhdesinde olan 55.000 kuruş kıymetindeki hâne ve bulunduğu arazi, sonradan Kilise Mektep ve Hastane'ye çevrilmiştir¹⁶⁵. Bu yapı gurubu ile ilgili ilk sorunların, ruhsat konusunda olduğu görülür. Fransız Kilisesi yapı kompleksi içindeki Rahibeler Mektebi'nin tamir ve genişletilmesine, Mektep için ruhsat alınmadıkça izin verilemeyeceği ile ilgili 1898 tarihli yazışmalarda hem bu okula dair hem de dönemin mimarlık ortamının anlaşılmasına yardımcı olabilecek önemli bir takım bilgiler bulunmaktadır. Hüdavendigâr Vali vekilinin, Maarif Nezâreti'ne gönderdiği Nisan 1898 tarihli belgede,¹⁶⁶ yapı kompleksi içerisinde *"inas dariüşşafakası yatakhanesi ile derslane binaları yek diglerine muttasıl olmayıp ayrı ayrı daireler teşkil etmekte olduğu"* (binalar birleşik değil birbirinden ayrıdır) belirtilmiştir. Bu yüzden çocukların karlı ve yağmurlu havalarda binalar arası geçişlerinde çok zorluk çektikleri ifade edilmiştir¹⁶⁷. Bu soruna çözüm olarak da, iki ayrı daire şeklinde yapılmış olan bu binaların, arasına bir *"ebniye ihdâsıyla"* yani yeni bir yapı inşa edilerek mevcut binaların birleştirilmesi izninin, Mektep müdürü rahibenin verdiği dilekçe ile talep edildiği görülüyor. İlave binalara ilişkin bu belgede biraz daha ayrıntı bulunmaktadır. Buna göre dershanenin üst katından yatakhaneye bir geçit yapılacak ve yatakhane'nin alt katı yemekhane olacaktır. Önü ve üstü örtülü, altı açık, üç metre genişliğinde,

¹⁶³ BOA.ŞD.1584.19.11 ve 1584.19.12 (Tarih: 15 Ağustos 1902), Fransızca'dan Tercümesi: BOA.ŞD.1584.19.13

¹⁶⁴ BOA.ŞD.1584.19.14 (Tarih: R. 10 Teşrinisâni 1297 / M. 22 Kasım 1881) Bu emlak senedinde, Yapımın bulunduğu araziye ait emlak kaydında burasının sınırları da belirtilmiştir; *"Hacı Arif Efendi hanesi ve Müteveffa Müftü Hacı Refik Efendi bahçesi ve Atabey zevcesi Safiye Hanım ve tarikini tarik-i âm ile mahdud"* 3600 zira'a ölçüsündeki arazi Nakşibendi-i cedid vakfından senelik 6 kuruş icare-i müecceleli olarak *"Çoban bey mahallesiinden tüccâr-ı mu'teberânından Sarim Ağa'nın tasarrufuna verilmiş"* olarak geçmektedir. Arazi ilk olarak sahibi Hacı Hasibe Hanım tarafından H. Rebiülahir 1273 / Eylül 1856 tarihinde Latin halkından Sör Mari binti Losiyor'a terk edilmiştir. Sör Mari tarafından da 25 yıl sonra R.10 Teşrin-i sâni 1297/M. 22 Kasım 1881 tarihinde Sarim Ağa'ya 30.000 kuruş bedel karşılığında terk edilmiştir.

¹⁶⁵ BOA.ŞD.1584.19.12 (Tarih: R. 6 Ağustos 1318 / M. 19 Ağustos 1902)

¹⁶⁶ BOA.MF.MKT.398.21.2.1. (Tarih: H.27 Za 1315/M.19 Nisan 1898)

¹⁶⁷ Aşağıda açıklanan (Şekil 4.2) Temmuz 1912 tarihli vaziyet planında da yetimhane ile sınıflar arasındaki boşluk görülmektedir. Burası muhtemelen daha sonra 10 m²lik bir üst örtü ile kapatılmıştır.

bütün bina uzunluğunda bir taraça inşa edileceği, "belediye kalfasıyla gidilerek icra edilen keşif ve muayenesinden" anlaşılmıştır. Bu amaçla "tanzim olunan haritanın da" yazıyla ek olarak verildiği belirtilmiştir. Yazı daha sonra bilgi ve gereği için *Mekâtib-i Gayrimüslim ve Ecnebiye Müfettişliğine* gönderilmiştir¹⁶⁸. Bu belgede geçen ifadelerden anlaşıldığı gibi, bahsedilen binaların keşif ve muayenesini o tarihlerde belediyede görevli olan Kalfa Hacı Pandalaki yürütmüştür.

Hüdavendigâr vilayeti'nin ilgili kaleminden Maarif Nezareti'ne gönderilen 26 Mayıs 1898 tarihli belgeye göre¹⁶⁹ Rahibeler idaresindeki mekteb, "iki dâireye münkasım" bir yapıdır. Yazıda, rahibelerin Mekteb dâhilinde bir geçit ve bir taraça¹⁷⁰ (teras) inşa ettirmek istedikleri ve bunun için gereken *bina keşiflerini içeren planın da*¹⁷¹ yazıyla birlikte bizzat okul müdiresi tarafından müracaatla vilayete takdim edildiği ve bunun da İstanbul'a gönderildiği belirtilmektedir. Maarif Nezâreti'nde bu işlere bakan ilgili dâire olan *Umûm Mekâtib-i Gayrimüslim Maârif Nezâreti* kaleminin 12 Haziran 1898 tarihli mütalaa yazısından¹⁷², Fransız rahibeleri idaresindeki bu kız okulunun bir sorun ile karşı karşıya kaldığı anlaşılmaktadır; Okul ruhsatsızdır. Söz konusu okulun ruhsatının olmadığı, ilgili dairenin araştırması neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu yüzden ruhsatsız okulun tamirinin ya da yapı kompleksi içinde herhangi bir inşaat yapımının mümkün olmadığı belirtilerek, tüm bu taleplerin ancak *irade-i seniyye ile ruhsat alındıktan sonra* yerine getirilebileceğinin vilayete bildirilmesi istenmiştir¹⁷³. Son olarak Maarif Nezaretinden ilgili dairelerin mütâlaâları neticesinde 2 Temmuz 1898 tarihinde, bu durum vilayete bildirilmiştir¹⁷⁴. Söz konusu okul dâhilinde yapılması istenen inşaatlara yönelik işlerin takibi noktasında Okul idaresinin sıklıkla Bursa Maarif Müdürünü ziyaret ettiği anlaşılıyor. Nitekim bununla ilgili Bursa Maarif Müdürünün, İstanbul'a gönderdiği 9 Haziran 1898 tarihli telgrafta bu durum

¹⁶⁸ BOA.MF.MKT.398.21.2.2. (Tarih: R.25 Nisan 1314/M.7 Mayıs 1898)

¹⁶⁹ BOA.MF.MKT.403.6.2.1(Tarih: R.14 Mayıs 1314/M.26 Mayıs 1898). Burada okulun tamiri ve genişletilmesi ile ilgili okul müdiresi olan rahibenin vilayete müracaatı neticesinde vilayetten gönderilen ilk yazının R.6 Nisan 1314/M.18 Nisan 1898 tarihli olduğu anlaşılmakta, ancak bu ilk yazının belgesi arşiv taramasında bulunamamıştır.

¹⁷⁰ Geçit ve taraça, yukarıdaki belgede "ebniye ihdâsı" olarak kastedilen yapı ilaveleridir.

¹⁷¹ Taranan belgelerde ulaşılabilen tek plan, aşağıda görülecek olan 20 Temmuz 1912 tarihli plandır. Buradan anlaşıldığı üzere bu yapı kompleksi için ihtiyaca göre farklı tarihlerde bir takım plan ve projeler hazırlanıp merkeze sunulmuştur. Ancak 1898 tarihli bu belgede bahsedilen inşaatla dair arşiv kayıtlarında henüz bir plan bulunamamıştır.

¹⁷² BOA.MF.MKT.403.6.2.2(Tarih: R.31 Mayıs 1314/M.12 Haziran 1898)

¹⁷³ Belgede merkezle vilayet arasındaki yazışmaların, diğer ilgili yazılarla birleştirilip cevap yazılması için irade alınmak üzere ilgili kalemde bekletildiği da ayrıca vurgulanmaktadır. Bu da bürokratik yazışmaların süreç ve kuralları gereği olsa gerektir.

¹⁷⁴ BOA.MF.MKT.403.6.3.2(Tarih: R.20 Haziran 1314/M.2 Temmuz 1898)

görülebilmektedir. Belgede geçtiği şekliyle "*Sen Vincen de Pol*¹⁷⁵" rahibeleri idaresindeki Fransız Kız Mektebinde yapılmak istenen bazı inşaaat ruhsat talebi için, Rahibeler idaresi vilayet makamına gerekli yazıyı 18 Nisan 1898 tarihinde vermiştir. Aradan iki aya yakın bir süre geçmiş olmasına rağmen, gerekli ruhsatın henüz Rahibelere verilmediği ve bu nedenle de Mektebin müdiresi tarafından kendisine devamlı müracaatla durumun sorulduğu, bu sebeple de bir an önce talebin neticelendirilmesi Maarif müdürünün acil talebidir. Belgenin devamındaki cevabi yazıda, konuyla ilgili bir takım bürokratik yazışmalardan bahisle, gelen yazıların ilgili yerlere havale edildiği ve gerekenin yapıldığı anlatılmaktadır¹⁷⁶.

Fransız Kilisesi yapı kompleksindeki Okulun ruhsatsız yapılmış olduğunun tespitinden itibaren beş yıl geçmiş olmasına rağmen, söz konusu yapım işleri için hâlâ ruhsat alınmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim yine birtakım ilave yapım işleri için ruhsat talebi ile ilgili başka belgeler bulunmaktadır¹⁷⁷. 1903 yılına ait bu belgelerde, yapı kompleksi içindeki okulun bazı ilavelerle genişletilmesi ve ilave edilecek diğer binalar için bir ferman ile ruhsat verilmesi talebi, ilkin Fransız konsolos vekili G. Bay tarafından doğrudan Bursa Valisine hitaben, ekinde "*kroki ve hüccet*" olmak üzere yazı ile iletilmiştir.¹⁷⁸ Vali Halil İbrahim Bey de bu yazılı talebi ilk olarak Adliye ve Mezâhib Nezâreti'ne¹⁷⁹, daha sonra da Dâhiliye Nezâreti'ne¹⁸⁰ iletmiştir. Konsolos vekilinin ilgili yazısında hem kilisenin ebatlarına ilişkin hem de arazi üzerinde o tarih itibarıyla bulunan diğer binalara ilişkin net bilgiler bulunmaktadır. Bu belgelerde geçtiğine göre;

"Duvar ile kapalı bir daire içinde te'sis edilmiş olan binalar bir derece eskidir; 21 metre uzunluğunda 8 metre genişliğinde ve 14 metre yüksekliğinde olarak 25 sene önce inşa edilmiş Şapel isimli küçük Kilise, bir Manastır, bir Muayenehane, bir İş Odası, bir Öksüzhane, bir Hastahane, kız-erkek çocuklara mahsus bir Mektep. krokide kırmızı işaretli olarak gösterilen Mekteb binasını rahibeler tevsi' etmek için ruhsat çıkartacaklardır. Adı geçen Mekteb binası, arazi sınırları haricine çıkmaksızın 20 metre uzunluğunda 10 metre genişliğinde ve 9 metre yüksekliğinde olacaktır. Rahibeler bugün aşağıda geçen taleplerini tarafınızdan istirham etmektedirler: Evvelâ; ekteki krokide gösterilen tesisatlar için Fransa'ya tabi rahibeler nâmına bir kıt'a fermân-ı hümayûn

¹⁷⁵ BOA.MF.MKT.403.6.1.1 (Tarih: R.28 Mayıs 1314/M.9 Haziran 1898)

¹⁷⁶ BOA.MF.MKT.403.6.1.2

¹⁷⁷ BOA.ŞD.1584.19 (Tarih: H.1321/M.1903)

¹⁷⁸ Konsolosluktan gönderilen yazının Fransızca aslı: BOA.ŞD.1584.19.11 ve 1584.19.12 (Tarih: H.10 Ca 1320/M.15 Ağustos 1902), Tercümesi: BOA.ŞD.1584/19.13 (Tarih: R.4 Ağustos 1318/M.17 Ağustos 1902)

¹⁷⁹ BOA.ŞD.1584.19.9 (Tarih: R.14 Ağustos 1318/M.28 Ağustos 1902)

¹⁸⁰ BOA.ŞD.1584.19.7 (Tarih: H.18 Ş 1320/M.18 Ocak 1903)

alınması, Sâniyen; Yukarıda anlatıldığı ve ekli krokide gösterildiği üzere mektebelerin tevsi'ine (genişletilmesine) ruhsat verilmesi..hususlarının bir an evvel icrası hakkında gerekli işlemlerin yapılması için ilgili daireye iletilmesi. "¹⁸¹ talep edilmektedir.

20x10x9m.ölçülerinde yapılması düşünülen bu Okul binasının, "*krokide*¹⁸² gösterildiği şekilde genişletilmesi", hem de "*ilave inşaatlar için, ilgili belediye dairesi tarafından ruhsat verilmesinin vilayete tebliğ edildiği, ayrıca bu gibi yabancı müesseselerin tamir ve inşaat işleri için gerekli işlemlerin Nezaret tarafından değil, ilgili belediye dairesi tarafından yapıldığı*" ¹⁸³ belirtilecektir. Osmanlı idaresi dâhilinde yer alan gayri müslimlerin bu tür inşaat çalışmalarına merkezden ruhsat verilmesi hususunda bir takım yasal değişiklikler yapılmıştı¹⁸⁴. Ancak idari alanlarda gerçekleştirilen yapısal reformların uygulanmasında bürokratik yapı, bazen burada görüldüğü gibi yetki karmaşası yaşamıştır.

Yukarıda bahsedilen ruhsat sorunlarının üzerinden on yıl geçmiş olduğu halde, aynı şekilde 1914 tarihinde de, yapı kompleksi içerisindeki *muayenehane (dispanser) ve çamaşırhanenin yeniden, üstü kapalı avlusunun ise birtakım ilavelerle genişletilmesi* hususunda Fransa elçiliğince vilayetten yine ruhsat talep edilmiştir¹⁸⁵. Elçilik bu yazıda ayrıca, eski kayıtların [yeni bir düzenleme yapılarak]¹⁸⁶ düzeltilerek kompleks içerisinde bulunan yapılara ait yeni bir Sened-i Hâkânî verilmesini de istemektedir¹⁸⁷. Belgeye göre, yapı kompleksi içerisindeki binalardan muayenehane (dispanser) yıkılmıştır. Yıkılan bölüme 10 m. uzunluğunda ve 7 m. genişliğinde yeni bir muayenehane (dispanser) ve 8.20 m. uzunluğunda ve 7.15 m. genişliğinde yeni bir çamaşırhane inşa edilecektir¹⁸⁸. Ayrıca "*talebenin kışın soğuktan muhafazası için de çamaşırhanenin bitişiğindeki yere, 10.40 m. yüzü havi olmak üzere üstü kapalı irice*

¹⁸¹ Belge sadeleştirilerek aktarılmıştır. Bkz.: BOA.ŞD.1584.19.13 (Tarih: R.4 Ağustos 1318/M.17 Ağustos 1902)

¹⁸² Belge metninde bir krokiden bahsedilmekte ise de, adı geçen kroki belgeler içerisinde mevcut değildir.

¹⁸³ BOA.ŞD.1584.19.3 (Tarih: H.20 Za 1320/M.18 Şubat 1903)

¹⁸⁴ Bkz.: Dipnot 187; "Ruhsat verilmesi şartlarına dair..", Ayrıca Gayrimüslim mahallelerindeki imar denetimi için.; İ Ortaylı, **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Cedit Neşriyat, Ankara: 2016, 5.Bs., s.322-324.

¹⁸⁵ BOA.İ.MMS.187.8

¹⁸⁶ BOA.İ.MMS.1878.5.1(Tarih: R.14 Haziran 1330/M.27 Haziran 1914) Sadeleştirilerek: "*Bilinen bir şahıs üzerinde (Sarım Ağa) muvaza'aten [anlaşma yoluyla] kayıtlı bulunan müesseselerin Sör Döşarite namına düzeltilmesi şartıyla sened-i hâkânî'nin verilmesi*".

¹⁸⁷ Ruhsat verilmesi şartlarına dair ek bir bilgi olarak; "*1901 senesinde Fransa hükümeti ile imzalanan "suret-i i'tilafiyeh" gereğince Ruhban takımıyla bunların manastır vesâiresinin müstefid olduğu gümrük muâfiyeti bahş olunmuş ve Kilise, mâbed, hastahâne, muâyenehâne, yetimhâne gibi hayır müesseselerinin, hem muâfiyet-i rüsûmiyeden hem de emlak vergisi muâfiyetinden istifade edecekleri kararlaştırılmıştır. Ancak bazı iktisâdi sebeplere ve hazinenin bazı mülâhazalarına dayanarak, adı geçen müesseselerin te'sisat ve ilâvâtuna ve yeniden ihdâsına, vergi ve bilumum tekâlif-i sâireye tâbiyyet şartıyla ruhsat verilmesi hükmü de uygulanmıştır.*" BOA.İ.MMS.187.8.3.2 (Tarih: R.20 Nisan 1330 / M.3 Mayıs 1914)

¹⁸⁸ BOA.İ.MMS.187.8.5.1(Tarih: R.14 Haziran 1330/M.27 Haziran 1914)

bir avlu inşa” olunacaktır. Elçiliğin taleplerinin incelenmesi neticesinde, belgelerde ekli olan¹⁸⁹ *"haritası mucibince mebâni-i mezbûrenin inşâasına müsâade edilmesi"*¹⁹⁰ uygun görülmüştür. Sonuç olarak Fransız elçiliğinin yeni bir muayenehane (dispanser) ve çamaşırhane inşâasına ilişkin 1914 tarihli bu taleplerine, Meclis-i Vükelâ kararıyla¹⁹¹ ruhsat verilmiştir. Bu nihai onay, 1898'den sonraki taleplere verilen ilk olumlu karar olmalıdır. Özetle, buraya kadar verilen bilgilere göre; 1856'dan sonra yabancılara satılan arazi içindeki Konak, 1881 tarihli emlak kaydında geçtiği üzere rahibeler tarafından gurebâ hastanesi olarak kullanılmıştır. Dutemple'in verdiği bilgilerden 1881'de arazi üzerinde Kilise, Manastır (Barınak), Yetimhane ve Kız Okulu bulunması, 1881-1898 yılları arasında Konağın yetersiz kalması nedeniyle arazi üzerine ihtiyaca göre bir takım binaların inşa edildiğini göstermektedir. Nitekim 1902 tarihli belgelerden çıkan veriye göre de, arazi üzerinde Kilise, Manastır, Muayenehane, İş Odası, Yetimhane, Hastahane ve kız çocuklarına mahsus Mektep bulunmaktadır. Bu yapılardan zamanla harap olarak yıkılmaya yüz tutan hastane ve çamaşırhane için, planları Temmuz 1912'de elçilikçe yapılarak yeniden inşa izni alınmıştır. Yapılan arşiv taramalarında, kilise kompleksindeki yapılarla ilgili 1898 ve 1902 yıllarına ait belgelerde *"harita/kroki"* şeklinde geçen planlar bulunamamış, sadece yukarıda değinilen Temmuz 1912'de hazırlanan hastane ve çamaşırhane planları tespit edilebilmiştir. Kompleksin vaziyet planında arazinin merkezinde kilise ve onu çevreleyen yapılar bulunmaktadır (Şekil. 4.2). Kilisenin doğusunda Muayenehane (dispanser), bitişiğinde bir avlu ve avluya bitişik bir iş odası bulunurken, kilisenin batısında bir hastane, bir görüşme/toplantı odası ve buna bitişik bir yetimhane binası bulunmaktadır. Kompleksin kuzey duvarına bitişik vaziyette de derslik ve çamaşırhane ile tuvaletler bulunmaktadır. Vaziyet planında görüldüğü üzere Kilisenin doğusuna, yıkılmış olan muayenehane (dispanser) binası yeniden inşa edilecektir. Burası projede zemin kat ve bir üst kat olmak üzere iki kat olarak tasarlanmıştır (Şekil. 4.3). Zemin katında girişle ilişkili olarak bir bekleme odası planlanmıştır. Bekleme odasından eczane ve konsültasyon (danışma-doktor istişare odası) odasına birer kapı ile erişim sağlanmıştır. Laboratuvar odası ise, hem eczane hem de konsültasyon odasıyla ilişkilidir. Yapının üst katındaki çamaşır kurutma odasına ise, yapının dışında kurgulanan bir merdiven aracılığıyla erişilir.

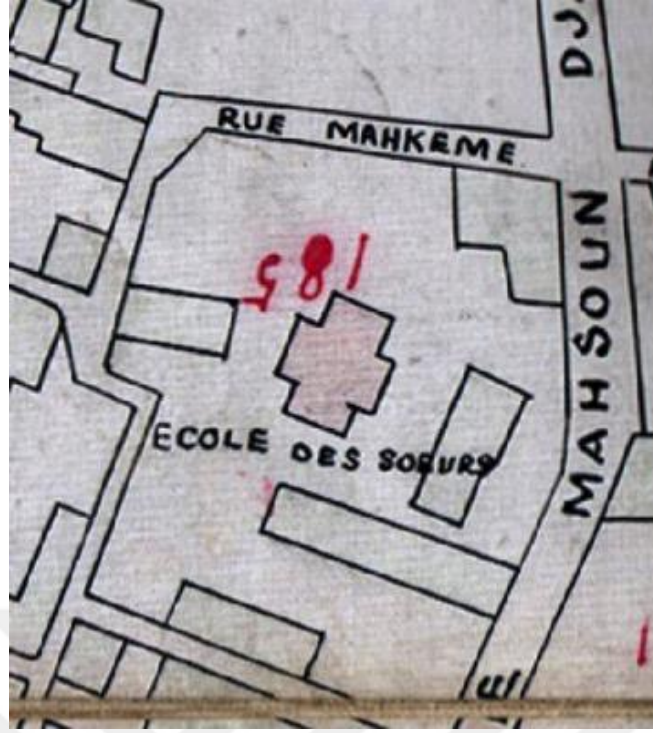
¹⁸⁹ BOA.İ.MMS.187.8.1.1, 8.1.2, 8.1.3, 8.1.4 (Tarih: M.20 Temmuz 1912)

¹⁹⁰ BOA.İ.MMS.187.8.3.4 (Tarih: R.20 Nisan 1330 / M.3 Mayıs 1914)

¹⁹¹ BOA.İ.MMS.187.8.6 (Tarih: R.14 Haziran 1330 / M.27 Haziran 1914)

Muayenehanenin (dispanser) projesinde ön görünüş ve bir kesit mevcuttur. Bu kesit çiziminde görüldüğü üzere yapı, kâgir zemin kat üzerine oturtulmuş ahşap üst kat ve çatıdan ibarettir. Cephe görünüşünde ise, yapının zeminden pencere alt seviyesine kadarki kısmında moloz taş bezeme görülür. Yapının kat silme ve pencere söveleri tuğla örgülüdür. Cephenin köşelerinde ve giriş kapısının sağ ve sol hattında tuğla örgülü sütun görünümlü öğeler kullanılmıştır. Çatısı ise eğimi dik bir kırma çatı olarak düşünülmüştür. Kırma çatının da mahya uçlarında birer alem gözükmektedir. Yapının cephe görünüşünde, çatının sağ ve solunda birer baca dikkat çeker. Kesit çiziminde ise yapının arkaya doğru bir metre çıkma yaptığı görülmektedir. Yapının planına göre, alt katta 7, üst katta ise 8 pencere bulunmaktadır. Çamaşırhane binası, kilisenin kuzeyine kalan giriş aksının karşısında bahçe duvarına bitişik olarak planlanmıştır (Şekil. 4.4, 4.5). Planına göre, çamaşırhane iki kısımlı olarak tasarlanmış olup, bir tarafında yıkama yeri diğer tarafında da kurutma mekânı bulunmaktadır.

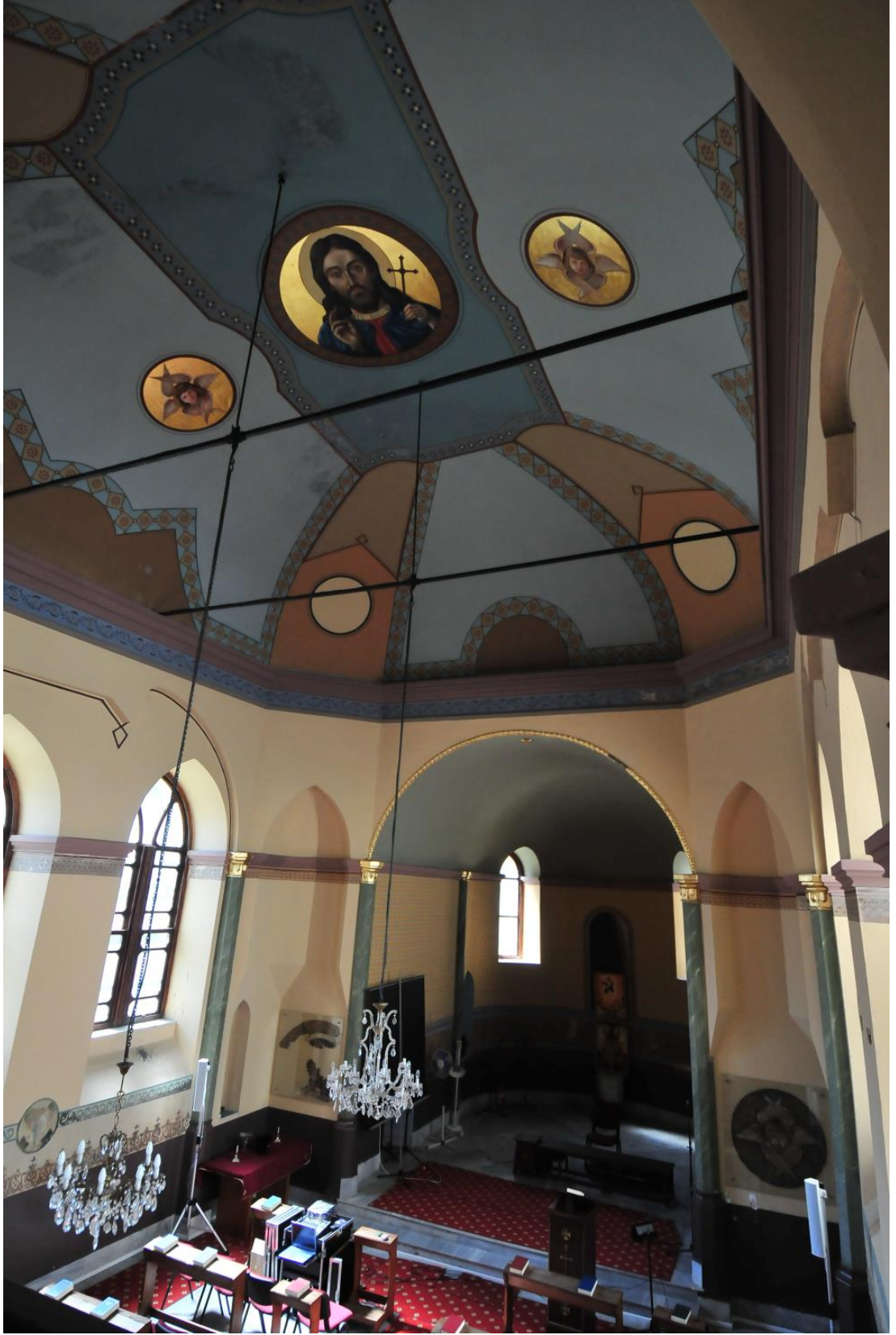
Buraya kadar açıklanan belgelere bakıldığında, yıllar içerisinde bir takım ihtiyaçlara göre bu yapı kompleksi üzerinde bazı binalar yapıldığı, bazılarının ilaveler yapıldığı, bazılarının ise zamanla harap olup yıkılmaya yüz tutması neticesinde, yıkılıp yeniden yapıldığı görülmektedir. Bursa'nın sosyal ve kültürel zenginliğinin göstergesi olan bu kilise binası, yapı kompleksinden geriye kalan tek yapı olarak bugün de asli işlevini sürdürmektedir.



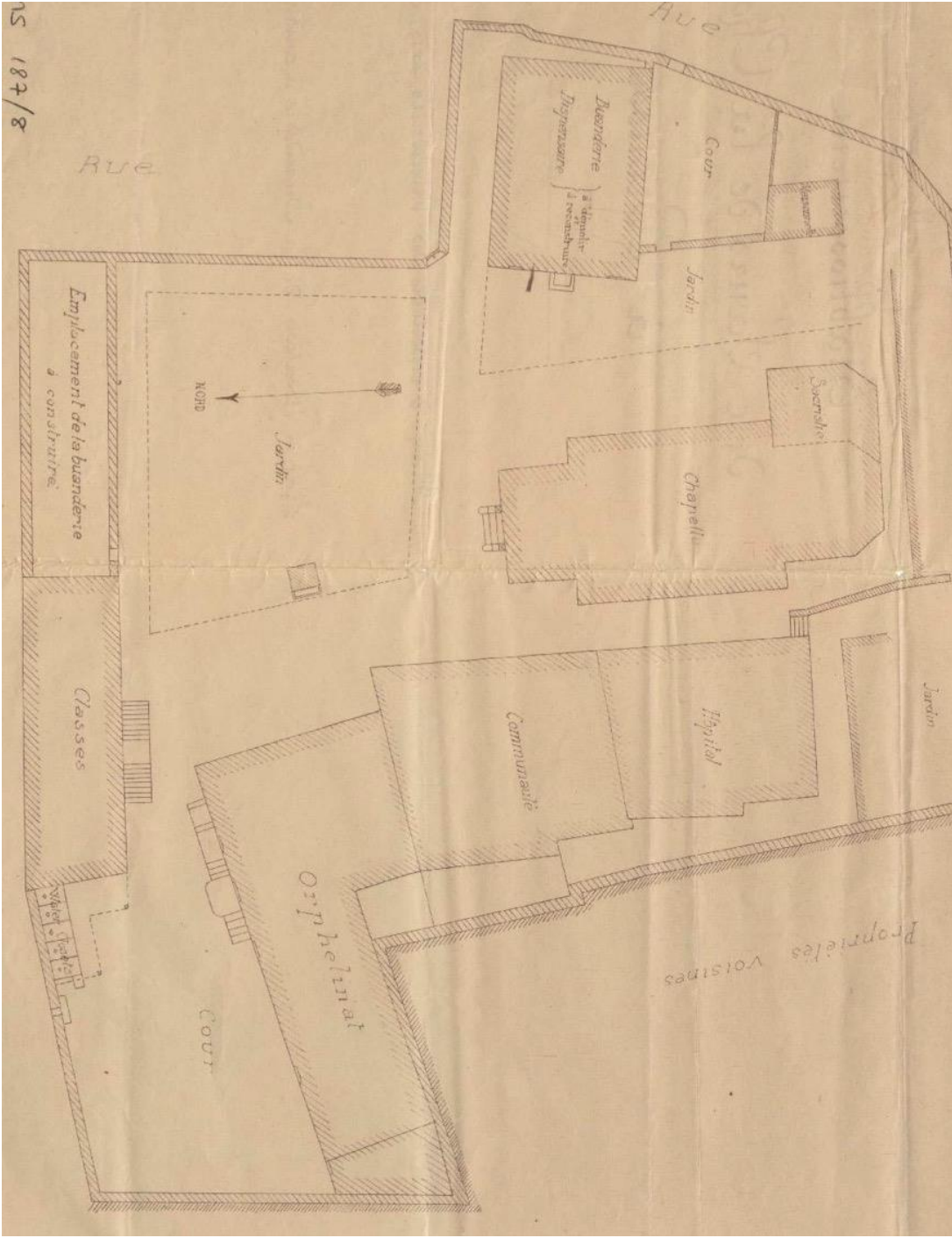
Harita 4.7. Kilise Kompleksi (Kaynak: 1893-94 FSH. R.Kaplanoğlu Arşivi)



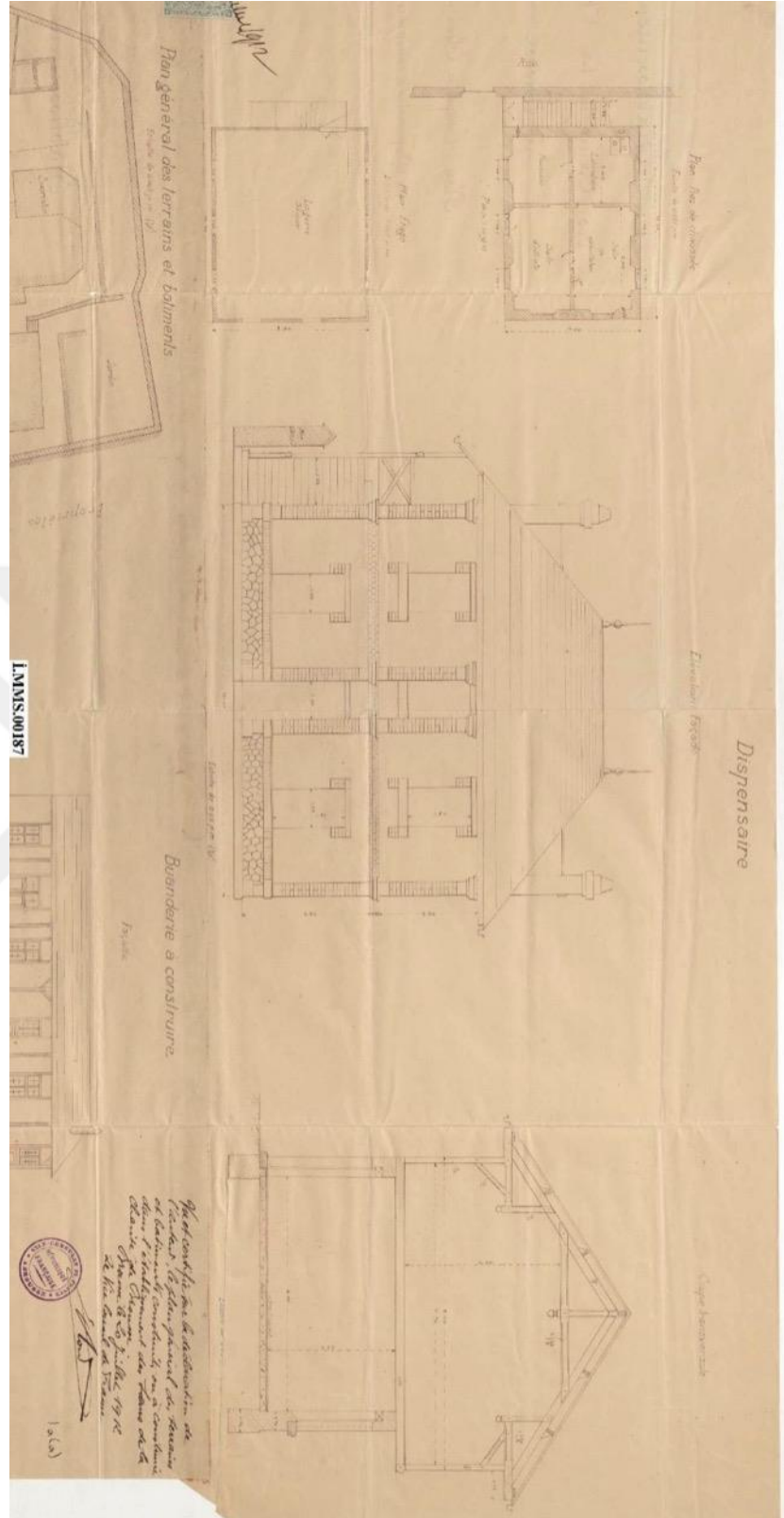
Resim 4.20. Fransız Kilisesi Binası Batı Cephesi. (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



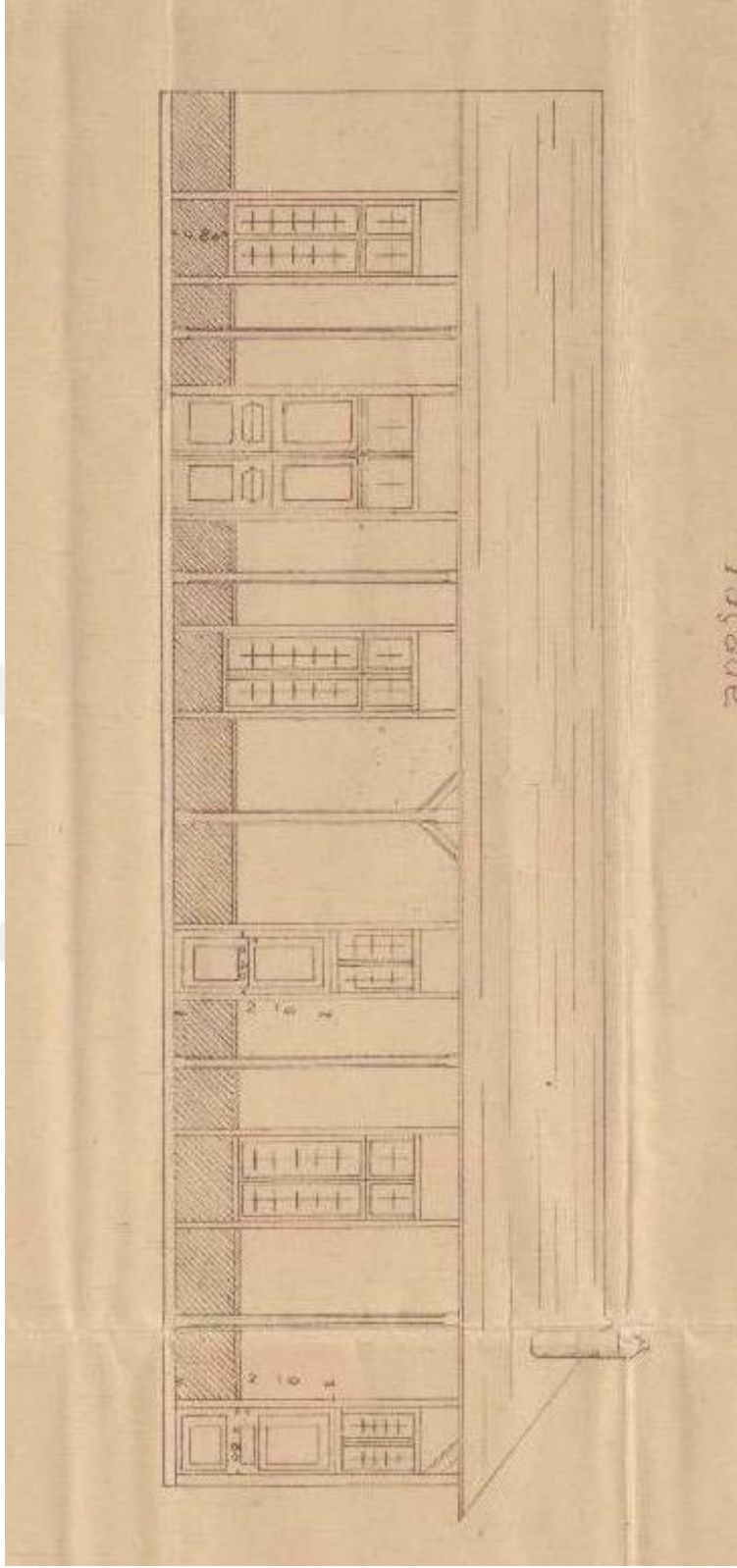
Resim 4.21. Fransız Kilisesi İç Mekânı (Kaynak: <https://kulturportali.gov.tr/turkiye/bursa/gezilecekyer/fransiz-kilisesi>)



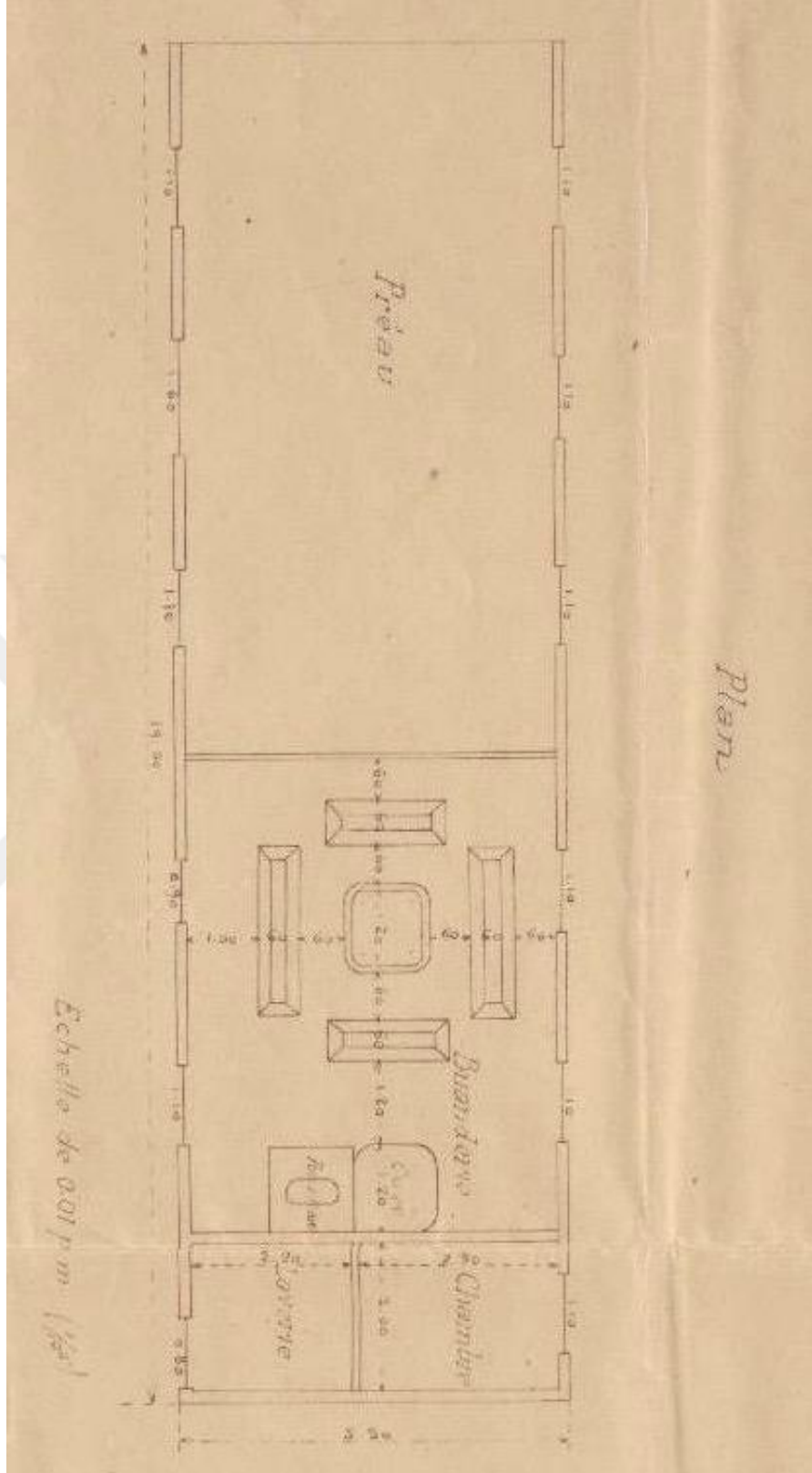
Şekil 4.2. Fransız Kilisesi Yapı Kompleksi Vaziyet Planı. (Kaynak: BOA.İ.MMS.187)



Şekil 4.3. Fransız Kilisesi Kompleksinde Yeniden İnşa Edilecek Dispanser Binası.
(Kaynak: BOA.İ.MMS.187)



Şekil 4.4. Fransız Kilisesi Kompleksinde İnşa Edilecek Çamaşırhane. (Kaynak: BOA.İ.MMS.187)



Şekil 4.5. Fransız Kilisesi Kompleksinde İnşa Edilecek Çamaşırhane. (Kaynak: BOA.İ.MMS.187)

4.1.1.4. Gureba/Hamidiye/Ahmet Vefik Paşa Hastanesi

1863-1864 yıllarında Müfettiş sıfatıyla Bursa'ya gelen Ahmet Vefik Paşa, şehirdeki sağlık hizmetlerinin yetersizliği karşısında Bursa'ya bir hastane kazandırmayı düşünmüş ve Hisar'da Damad Efendi Konağı olarak bilinen iki katlı binayı satın alarak tamir ettirmiştir¹⁹². Bursa'yı 19. yüzyılda ziyaret etmiş olan yabancı seyyahlardan Gallois'in 1864 tarihli raporuna göre; halka açık bir hastanenin inşası Ahmet Vefik Paşa tarafından başlatılmıştır. Daha önce mevcut olmayan ve inşasının birkaç ay içinde bitmesinin beklendiği, böyle nitelikli ve döneminin en iyileri arasına girecek bir kurum için Bab-ı Ali'den 60.000 kuruş alınmıştır¹⁹³. Fakat müfettişlik lağvedilip Ahmet Vefik Paşa Ekim 1864'te azledilince, hastanenin açılış töreni yapılamamıştır. Ahmet Vefik Paşa'nın azlinden sonra yarım kaldığı anlaşılan hastanenin resmi açılışı ancak Hakkı Paşazâde Hacı İzzet Bey'in valiliği sırasında 1868 yılında yapılabilmıştır¹⁹⁴.

Ahmet Vefik Paşa Bursa valisi olduğu 1879-1882 tarihleri arasında bu hastaneyi geliştirmiş ve 1879 yılında iki katlı olarak kârgir bir bina yaptırmıştır¹⁹⁵ (Res.4.22, 4.23, 4.24 ve Hrt. 4.8). Böylece iç hastalıkları pavyonu olarak 60 kişilik kapasiteye sahip hastane, "*Bursa Gurebâ Hastahânesi*" adıyla hizmet vermeye başlamıştır¹⁹⁶. Tanzimat dönemi modernleşme hareketlerinin bir örneği olarak, Bursa'nın en dikkat çekici bölgesine kurulan bu hastane, Bursa'da çağdaş anlamda tıp biliminin ve tıp binaları tipolojisinin uygulandığı ilk sağlık kuruluşu olmuştur¹⁹⁷. Bursa valilerinden Nazif Paşa (gör. 1883-1885) döneminde de hastane geliştirilmiş¹⁹⁸, 1904 tarihinde¹⁹⁹ vali Reşid Mümtaz Paşa (gör. 1903-1906) ise hastaneyi, Neo-Grek üslupta "*üç zarif*

¹⁹² **1927 Bursa Salnamesi**, s.206; Kepecioğlu, "Ahmet Vefik Paşa Hastanesi", **a.g.e.**, Cilt:1, s.95; Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.23, 70-71

¹⁹³ F. Yıldırım, **a.g.t.**,s.530

¹⁹⁴ Kepecioğlu, **a.g.e.**, s.96; Tansel, "a.g.m.", s.130; 1310/1892 Salnamesine göre 1867 (H.1284) tarihinde "*küşâdi*" yapılmıştır, bkz. s.30; Sezer Erer, "a.g.m.", s.241-252.

¹⁹⁵ **1927 Bursa Salnamesi**, s.206-207; Baykal, **a.g.e.**, s.70-71; Osman Şevki, **Bursa ve Uludağ**, s.100; N. Dostoğlu, **Anıtsal Eserler**, s.296. Fransız Sigorta haritasında, Hastane, bu tarihlerde henüz tek bir yapı olarak görülmektedir. Damad Efendi Konağı muhtemelen bu binanın inşası başlamadan önce yıkılmış ve yerine bu iki katlı bina yapılmıştır. Ancak kaynaklarda Damad Efendi Konağının akıbeti ile ilgili bir bilgiye ulaşılamamıştır.

¹⁹⁶ **1927 Bursa Salnamesi**, a.y.; **Bursa Ansiklopedisi**, "Ahmet Vefik Paşa Hastanesi", 2002, s.55.

¹⁹⁷ Dostoğlu, "Osmanlı'dan Erken Cumhuriyet Döneminde Bursa'da Sağlık Binaları", **Hekimce Bakış**, no. 54, 62-66;

¹⁹⁸ **Bursa Ansiklopedisi**, a.y.; Hastanenin geliştirilmesi ve masraflarını karşılayabilmesi için gelirlerini arttırmak amacıyla ilk olarak Ahmet Vefik Paşa'nın yaptığı düzenlemeler ve daha sonrası için bkz.: **1927 Bursa Salnamesi**, s.207.

¹⁹⁹ **1927 Bursa Salnamesi**, s.207

*pavyon*²⁰⁰ ilavesiyle genişletip, 1905'te açılışını yapmıştır²⁰¹. Bu yapılara ait görseller incelendiğinde, Ahmet Vefik Paşa'nın yaptırdığı ve “*tek bir bina olarak ıslah olunmuş*”²⁰² olan yapının batısına, fotoğraflarda görülen yapıların (Res.4.25, 4.26, 4.27²⁰³ ve Hrt.4.9), ilaveten inşa edildiği görülmektedir. 1930'lu yıllara ait olduğu sanılan bir hava fotoğrafında (Res.4.28) Reşid Mümtaz Paşa'nın inşa ettirdiği (2 pavyon ve bir etıbbâ [doktor dairesi/idari bina]) yapıların arasına, 1913 yılında Bursa Sıhhiye Müdürü Operatör Emin Bey'in girişimleri ile yaptırılan ameliyathane kısmı²⁰⁴ da net olarak görülmektedir.

Bursa'nın Yunan işgalinden itibaren 1922'de kurtuluşuna kadar işgal güçlerince kullanılan hastane, kurtuluştan sonraki süreçte bir müddet Askerî Hastane olarak hizmet vermiş, Cumhuriyet döneminde onarımı yapılarak 1927'de “*Memleket Hastanesi*” adıyla hizmete girmiş ve vali Haşim İşcan zamanına kadar kullanılmıştır²⁰⁵. Bu hastane binalarının güneyinde, vali Haşim İşcan döneminde yeni bir hastane inşa edilerek 1952'de açılmış, Ahmet Vefik Paşa'nın yaptırdığı iki katlı yapı ise 1956'da çıkan bir yangında büyük hasara uğrayarak yıkılmıştır²⁰⁶. Bu yapılara ve bunların bazı ayrıntılarına ilişkin günümüz kaynaklarında ya da arşiv belgelerinde yeterli bilgiye ulaşılamamıştır. 1927 Salnamesindeki detaylı bilgiler ise, hastanenin o günkü fiziki durumundan yapı birimlerinin işlevine kadar önemli veriler sunmaktadır. 1927 Salnamesinde o yıl itibariyle “*Hastahânenin şekl-i hâzırı*”, yani Hastane yapılarının mevcut durumu ayrıntılı olarak şöyle anlatılmaktadır²⁰⁷:

“Hâlen hastahâne eski surlar üzerinde 500 metre çapında ve Akasya ağaçlarıyla süslü bir arsada kurulu, kârgir dört büyük ve dört küçük binadan oluşmaktadır. Büyük binalardan birisi Ahmet Vefik Paşa'nın inşa ettirdiği kısım olup iki katlıdır²⁰⁸. Birinci katın tamirât ve boya işleri ile iç bölümlerinin ıslâhı henüz yaptırılmamış ise de resmi işlemlerinin halledilmesinden hemen sonra inşaata başlanmak üzere

²⁰⁰ **Cenûbî Marmara Havzası Bursa Vilayeti Coğrafyası**, Erkan-ı Harbiye-i umumiye Riyaseti Coğrafya Encümeni, cild 29, İstanbul 1927, s.142; Baykal, **a.g.e.**, a.y.

²⁰¹ **1927 Bursa Salnamesi**, a.y.; Hastane başhekimî Y. İzzettin'e göre; “*Reşit Mümtaz Paşanın himmetiyle..yarım ahşap iki pavyon ile muayene ve idare kısımlarını ihtiva eden memurin dairesi Reşit Mümtaz Paşa zamanında ve Abbas Halim paşanın valilikleri zamanında da iki pavyon arasına bir ameliyathane yapılarak tek bir bina haline konulmuştur*”. Bkz: Y. İzzettin, “Ahmet Vefik Paşa Hastahanesi”, **1934 Bursa Yıllığı**, s.34.

²⁰² **Cenûbî Marmara Havzası Bursa Vilayeti Coğrafyası**, a.y.

²⁰³ Reşid Mümtaz Paşa'nın yaptırdığı bu binalar, bir kaynaktan fotoğraf üzeri metinde “*Ahmet Vefik Paşa'nın yaptırdığı Gureba Hastanesi*” olarak geçmiştir. Ahmet Vefik Paşa'nın yaptırdığı esas bina bu fotoğrafın arkasında kalmakta olup, yazar burada genel olarak tüm hastane kompleksini kastetmiş olmalıdır. Bkz.: Kaplanoğlu, **a.g.e.** s.107.

²⁰⁴ **1927 Bursa Salnamesi**, s.208; **Bursa Ansiklopedisi**, “a.md.”, s.55.

²⁰⁵ **Bursa Ansiklopedisi**, “Gureba Hastanesi'nin Açılışı”, Cilt:4, s.1465.

²⁰⁶ Dostoğlu, **Bursa Fotoğrafları**, no:154.

²⁰⁷ Metin dili ve cümlelerin uzunluğu nedeniyle bu kısım sadeleştirilmiş, metindeki bilgiler günümüz diliyle aktarılmaya çalışılmıştır.

²⁰⁸ Res. 1-2-3

keşifnâmesi düzenlenmektedir. Bu katın bir kısmı tutuklulara, diğer kısımları poliklinik olarak ayrılmıştır. Binanın ikinci katı 60 yataklı olarak iç hastalıkları hastalarına ayrılmıştır. Bu katta Kadın ve erkeklerin genel ve özel odalarıyla, servis şefinin mesai odası, hasta yemekhanesi, geniş koridorlar, banyo odası bulunmaktadır. Bu esas binalardan ikincisi Reşid Paşa zamanında inşa edilen cerrahi pavyonu olup, 1,5. metre yüksekliğinde bodrum katı üstünde inşa edilmiştir²⁰⁹. İkinci katında karşılıklı ikişer odaya sahip dört kulesi bulunan büyük ve uzunlamasına bir binadır. Kule tarafındaki kısımlarda bulunan altı odadan başka, birinci katta altı büyük hasta koğuşu, 10 adet hususi hastaların tecrit odaları, ameliyathaneler, eğitim odası, erkek ve kadınlara mahsus yemekhane, operatör, göz, kulak, boğaz şefleri odalarıyla, bir laboratuvar ve göz cerrahi pansuman ve muayene odaları bulunmaktadır. Önceleri akıl hastalarına tahsis edilen pavyon, diğer binaların karşı tarafında olup, eskiden yapılmış hücrelere sahip kısımlarıyla hasta koğuşları ve geniş bir bahçeye sahiptir. Dördüncü bina iki kattan ibaret olup²¹⁰, bu binada poliklinik, idare odası, muhasebe odası, Kütüphane, Laboratuvar, Doktor yatak odaları, toplantı salonları, gözlem odaları ve röntgen dairesi bulunmaktadır. Birinci kat zemini mermerdir. Dört küçük binanın birisi çamaşırhane ve mutfaktır²¹¹. Diğerleri kadın hastalıklarına, üçüncüsü önceleri ahşap bir medrese iken hastaneye devredilen bina olup bulaşıcı hastalık taşıyan hastalara, dördüncüsü laboratuvar ile eczahane binalarıdır."²¹²

Bursa Gurebâ Hastanesi ile ilgili Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgelerin neredeyse tamamı, tamirat veya inşaat işlerinin haricindeki konularla ilgilidir²¹³. Bu nedenle Hastane yapıları ile ilgili keşif defterleri, inşaat defterleri, inşaat komisyonu raporları, plan-proje gibi teknik veri kaynaklarına henüz ulaşamamışsa da, binaların farklı tarihlerde çekilen fotoğrafları, yapıların en azından mimarisi hakkında önemli veriler sunmaktadır. Buradan hareketle, mevcut fotoğraflara göre ilk olarak Ahmet Vefik Paşa'nın yaptırdığı bina şöyle tanımlanabilir: kâgir ve iki katlı olarak inşa edilen hastane yapısı, doğu-batı ekseninde uzanan ana kütesinin uçlarına dik olarak eklenmiş iki blokun tanımladığı uzun dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir. Yapının üç açıklıklı kuzey ve güney girişi hafif ileri çıkıntı yapacak biçimde kurgulanmış, uçlardaki bloklar ise yapı işlevselliğine göre tasarlandığından cephelere nazaran ana küteden daha ilerde ve belirgin şekilde yapıya hareketlilik sağlamıştır. Yapının çatısı, her üç bölümde uçları üçgen alınlıklarla biten oluklu kiremit ile kaplı kırma

²⁰⁹ Res. 4-5

²¹⁰ Res. 6

²¹¹ Res. 8

²¹² **1927 Bursa Salnamesi**, s.209-210.

²¹³ Konu ile ilgili taranan arşivdeki tasniflerden, belgelerin daha çok memur (doktor, eczacı) atamaları, hastanenin gelir-gider hesapları, hastanenin idari masrafları için bütçe tahsisleri, hastane görevlilerinin taltifleri, maaş düzenlemeleri gibi hususlarda olduğu görülmüştür.

çatıdır. Yapının cephesinde, fotoğraflarından anlaşıldığı kadarıyla sık bir biçimde tekrar eden, eşdeğer büyüklüklerdeki düşey sürgülü (giyotin) dikdörtgen biçimli pencereler olduğu görülür. Bu pencerelerin zemin katta söveli olarak yapıldığı görülmektedir. Yapının kuzeyine açılan arka kapısı ise basık kemerli ve söveli olarak yapılmıştır. Reşid Mümtaz Paşa'nın yaptırdığı yapılar ise (Res.4.25, 4.26, 4.27, 4.29) yatay olarak konumlanmış olup, zeminden yaklaşık 1,5. m. yüksekliğinde bodrum katı üzerine inşa edilmiştir. Bodrum pencereleri basık kemerli yarım pencere biçiminde yapılmıştır. Binaların girişlerinin bulunduğu orta kısmı, yüksek tavanlı bir bölüme sahiptir. Sağ ve solunda da iki katlı kule şeklindeki kütleler, yapının dikkat çekici birimleridir. Her iki yapıda zemin kattaki büyük pencerelerin üzerinde daha küçük yatay havalandırma pencereleri bulunmaktadır. Genel olarak pencere açıklıkları, ilk hastane binasının aksine daha büyük ve daha geniş olarak tasarlanmıştır. Üst kat pencereleri ise, alt kat pencerelerine oranla daha küçüktür. Sağ ve sol kulelerin üçgen alınlarında daire şeklinde birer tepe penceresi bulunmaktadır. Yapıların farklı kademe ve doğrultularda (yatay ve dikey) seyreden kırma çatılardan oluşan bir üst örtüsü mevcuttur. Neo-grek üslupta tasarlanan yapıların saçak ve mahya uçlarında metalden yapıldığı düşünülen süslemeler göze çarpar. Yapıların her iki giriş birimi, simetrik merdivenli üçgen alınlıklı bir saçağa sahiptir. Bu kısımların üstünde de hastane isminin yazılı olduğu birer tepelik bulunmaktadır. Yapıların dikkat çeken bir başka kısımları ise, kulelere bitişik olarak yükselen çatılardır. Buralar muhtemelen içerden üst katlara erişimi sağlayan merdivenlerden dolayı, ana çatı seviyesinden biraz daha yüksek olarak inşa edilmiştir. Son olarak, bu yapıların arasına daha sonra, hava fotoğrafında görülen ameliyathane kısmı yapılarak, bu iki bina birleştirilmiştir (Res. 4.28).

Osmanlı Arşivi'nde, Bursa'da yapılacak Hastane yapılarına dair tespit edilebilen ilk belgeler 1864 tarihli'dir²¹⁴. Bu yazışmalara göre; o tarihlerde Bursa'ya müfettiş olarak gelmiş olan Ahmet Vefik Paşa tarafından "*Bu belediye-i cismiyede bir hastane küşâdı dahi tasavvur olunmuş*"tur. Bursa'da bulunan ve depremden dolayı hasar görmüş olup, "*tamir olunmak üzere oda sahiplerinden herkesin hissesine göre akçe toplattırılarak*" tamirine başlanmış olan Simkeş Han'ın "*Hancılık bedeli*", yıllık olarak ihale edilmektedir. Buradan elde edilen o seneye ait 5834 kuruşun, o

²¹⁴ BOA.İ.MVL.507.22890

tarikhlerde "*inşâsı tasavvur olunan hastahaneye i'âdesi*", teklif edilmektedir²¹⁵. Özetle, bir yandan vakıf bir eser olan Simkeş Han'ın onarımı için eşrâftan para toplanırken, diğer yandan Han'ın yıllık olarak ihale edilen Hancılık bedelinden gelecek gelir ile de şehre bir hastane yaptırılmak istenmektedir. Muhtemelen bu, yaptırmayı düşündüğü Hastanenin inşaat masraflarını temin etme noktasındaki zorluklara, Ahmet Vefik Paşa'nın çözümüdür.

Ahmed Vefik Paşa'nın bu teklifi, Meclis-i Vâlâ'dan Sadâret'e sunulmuş²¹⁶, netice olarak "*böyle bir eser-i hayrın meydana gelmesi zımnında*" Ahmet Vefik Paşa'nın bu teklifi kabul görmüş ve çıkan irade²¹⁷ ile de gereğinin yapılması kendisine bildirilmiştir. Mayıs 1864 tarihli irade ile Ahmet Vefik Paşa'nın azledildiği Ekim 1864 tarihi arasında beş aylık bir sürede Damad Efendi Konağı'nın hastane olarak düzenlenmesine başlanmıştır. Ancak bu düzenleme, tamirat, malzeme tedariki gibi sorunlar nedeniyle 1868 yılındaki açılışına kadar devam edecektir. Öyleyse ilk Hastane, Damad Efendi Konağı'nın 1868 yılındaki açılışından sonra hizmet vermeye başlamış olmalıdır. Ahmet Vefik Paşa, 1879 yılında inşa ettirdiği esas hastane binasının giderleri için, gelir temin edecek şekilde bir takım düzenlemeler²¹⁸ yapmıştır. Nitekim Gurebâ hastanesinin çekirdeği diyebileceğimiz Damad Efendi Konağı'nın hastaneye dönüştürülmesinden sonra açılışın yapılamamasının sebeplerinden birinin de mali sorunlar olduğu açıktır. Bu sorunlara karşı, Ahmet Vefik Paşa'nın bu yöndeki çözümlerinden başka, yapı üretimi için yerel yönetimlerin ya da merkezin ne tür çareler üreterek gelir sağlamaya çalıştığını gösteren belgeler mevcuttur. Bunlardan ilkinde Sadaret'ten Maliye Nezareti ile Hüdavendigâr vilayetine hitaplı Temmuz 1868 tarihli yazıya göre; Hastanenin yürütülen onarımları, bunlar için gerekli malzeme ve personel giderleri için ihtiyaç duyduğu mali destek, o dönem kurban derilerinin satılması ve herkesin bütçesine göre verdiği yardımlarla oluşturulan "*hastane sandığı*"ndan (Simkeş Han'ın tamirinde de görüldüğü gibi) karşılanmaya çalışılmıştır. Böylelikle "*mezkûr hastanenin bir an evvel küşâdı*"²¹⁹, yani resmi açılışı mümkün olabilecektir.

²¹⁵ BOA.İ.MVL.507.22890.1.1 (Tarih: H.24 R 1280/M.3 Mart 1864)

²¹⁶ BOA.İ.MVL.507.22890.3.1(Tarih: H.17 Za 1280/M.24 Nisan 1864)

²¹⁷ BOA.İ.MVL.507.22890.4.1(Tarih: H.24 Za 1280/M.1 Mayıs 1864) Ahmet Vefik Paşanın ilk ve en önemli projelerinden biri diyebileceğimiz Hastane inşâsı için irade ile izin gecikmeden çıkmıştır. Sağlık gibi hassas bir konuda, kamu yapıları arasında önceliğin Hastane yapılarına verilmesi dikkate değerdir.

²¹⁸ 1927 Bursa Salnamesi, s.208.

²¹⁹ BOA.A.MKT.MHM.414.94.1.1 (Tarih: H.7 Ra 1285/M.27 Temmuz 1868)

Bu konudaki diğere belge 1899 tarihlidir²²⁰. Buna göre; vilayetin bazı noktalarında görülen Frengi hastalığının tedavi masraflarına çevre belediyelerin bütçeleri yeterli olmadığından, Bursa Gureba Hastanesi civarında bir koğuş ya da bir yer inşa edilmesi söz konusudur. Yapılması düşünülen bu inşaat için gereken bütçenin, "*vilayet devâir-i belediyesi vâridâtından*" gelecek olan yüzde 5'ten 10'a kadar bir miktarın Bursa'ya aktarılması ile sağlanmasına izin verilmesi istenmektedir. Konu, toplum sağlığına hizmet edecek olması sebebiyle önemli ise de, Şura-yı devletçe konunun müzakeresi neticesinde gereği yapılacaktır. Belge tasniflerinde bu istekle ilgili başkaca bir yazışmaya ulaşılmadığından, yapılması düşünülen bu inşaat talebine dair süreç izlenememiştir.

Hüdavendigâr valisi Mehmed Tevfik Temmuz 1906'da merkeze gönderdiği yazıda²²¹, özetle Bursa Gureba Hastanesi'nin genişletilmesini ve hastanenin hizmet amacına uygun bir şekilde düzenlenmesini istemiştir. Reşid Mümtaz Paşa'nın 1905'te açılışını yaptığı binaların, memur ve doktorlar açısından yeniden düzenlenmesi ve genişletilmesi gerekmektedir. Ancak valinin ifadelerine göre bahsedilen yapıların "*esbâb-ı intizâmını tedkik ve ta'yin edebilecek kimseler*" yoktur. O günkü durumları itibariyle yapılar "*icâbât-ı hâzıra-i fenniyyeye*" yani mevcut bilimsel gerekliliklere uygun değildir. Bu amaçla yapıların söz konusu düzenlemeleri noktasında ihtiyaçlarını ve bunların gerekliliklerini teftiş etmeleri için Hamidiye Etfal Hastanesi doktorlarından oluşacak bir heyetin gönderilmesi talep edilmiştir. 1913 yılında Bursa Sıhhiye Müdürü Operatör Emin Bey'in girişimleri ile yaptırılan ameliyathane kısmı, belki de vali'nin talebindeki amaçlardan biri idi. Burada bahsedilen düzenlemelere ya da yapıların genişletilmelerine ilişkin, tasnifte başka herhangi bir yazışma tespit edilemediğinden bu konu şimdilik netlik kazanmamıştır.

Bursa Hamidiye Gureba Hastanesine Reşid Mümtaz Paşa'nın ilave ettirdiği yapılar ile Sanayi Mektebi inşaatı için verdikleri kerestenin parasını isteyen keresteci Mehmed ve arkadaşı, merkeze çektikleri telgrafta²²² paralarını alamadıklarından dolayı mağduriyetlerini dile getirmişlerdir. Dilekçelerinin neticesinde merkezden Hüdavendigâr vilayetine gönderilen emir²²³ ile "*icâbının ifâsı*" yani kerestecilerin paralarının ödenmesi sağlanmıştır. Yapım-onarım işlerinde mali kısıtlamalar, tasarruf

²²⁰ BOA.DH.MKT.2177.71 (Tarih: H.2 Za 1316/M.14 Mart 1899)

²²¹ BOA.Y.MTV.289.90.1.1 (Tarih: H.2 C 1324/M.24 Temmuz 1906)

²²² BOA.BEO.2914.218480 (Tarih: H.2 Ş 1324/M.21 Eylül 1906)

²²³ BOA.DH.MKT.1121.30 (Tarih: H.14 Ş 1324/M.3 Ekim 1906) Belgede ödenecek meblağa ve inşaatların tarihlerine dair bir bilgi bulunmamaktadır.

tedbirleri, bütçe bulunamaması ya da nitelikli, ehil elaman bulma noktasında yaşanan sıkıntıların haricinde, inşaatlar için malzeme sağlayan bu gibi tedarikçilerin de sorunları vardı. Onların karşılaştıkları sıkıntılardan en önemlisi güvenlik sorunuydu. Hastane ve Sanayi Mektebindeki yapım onarım işlerinin kereste tedarikçileri olan bu iki ortak, 3 Ekim’de paralarının ödenmesine dair yazının çıkmasından hemen sonra, muhtemelen paralarını almalarının akabinde 6 Ekim’de İnegöl-Bursa yolu üzerinde eşkiya tarafından soyulmuşlardı. Merkeze çektikleri 6 Ekim 1906 tarihli telgrafta mağduriyetlerinin yanında, bahsedilen güzergâhta karakola 10 dakika mesafede böyle bir olayın yaşanmasının şaşkınlığını dile getirmişlerdir²²⁴. Gureba Hastanesinde, mahkûm ve tutukluların tedavisi için ayrılan bir koğuş bulunmaktaydı. Zaman zaman bu kısımların da tamirleri veya ilaveleri için merkezle yazışmalar yapılmıştır. Bunlardan keşif cetvelini de içeren 31 Ocak 1920 tarihli yazıda²²⁵, “*idare-i hususiyenin*” yani İl Özel İdaresinin “*bu yolda bir masrafa karşılığı gayr-i mevcud*”, yani bütçesi olmadığından 2720 kuruşluk keşif bedelinin merkezden gönderilmesi (2720 kuruş için muktezi havâlenâmenin irsâline müsaade buyrulması) istenmektedir. Bu tutar, tutuklu ve mahkûmların tedavisine ayrılan koğuşun pencerelerine yapılacak demir parmaklıklar içindir. Vilayetin yazı ekinde gönderilen ve Hapishaneler Umum Müdüriyeti’nden geldiği anlaşılan heyet-i fenniye müdürünün onayladığı keşif cetveli²²⁶, yazıdan bir yıl önce hazırlanmıştır. Vilayetin havâlenâme talebini dile getirdiği yazı ile ek olarak Dâhiliye Nezaretine gönderdiği keşif cetvelinden, tutuklu ve mahkûmlar için hastane binası bünyesinde koğuş olarak, iki pencereyi bir odanın ayrıldığı anlaşılıyor. Odanın mevcut parmaklıkları üzerindeki iki adet demir kuşak güvenlik açısından yetersiz kaldığından, bu kısımlara lame demirden toplam 480 kuruşluk 16 adet kuşak eklenecektir. Nakliyecinin, eski parmaklıkların sökülüp demirciye götürmesi ve sonra hastaneye nakli için gidiş-geliş bedeli olarak alacağı 100 kuruştur. Demirci ustası ise ilave edilecek demir kuşakları delerek mevcut parmaklıklara geçirecek, mevcut kuşakların da uçlarını düzeltecektir. Demirci ustasının bu iş için hakkı ise yevmiyesi 200 kuruştan toplam 400 kuruştur. Duvarcı ustası da eski parmaklıkları söküp kuşaklamalar için pencerelerin yan duvarlarında yuva açarak parmaklıkları yerleştirecek ve kuşaklamaları sabitleyecektir. Onun da bu işten kazancı 3 gün için 600 kuruştur. Bu ve diğer

²²⁴BOA.BEO.2924.219257.2.1(Tarih: R.23 Eylül /M.6 Ekim 1906)

²²⁵BOA.DH.MB.HPS. 3.1 (Tarih: R.31 Kanunusâni 1336/M.31 Ocak 1920)

²²⁶BOA.DH.MB.HPS.165.20.2.1 ve DH.MB.HPS.165.20.3.1(Tarih: R.6 Kanunusâni 1335/M.6 Ocak 1919)

bedeller ile 2720 kuruş tutan bu ilave yapım işlerinde lame demirden kuşak ve kuşaklamalar ile çimento kullanılacaktır.²²⁷

Sonuç olarak, Damad Efendi Konağının tamir edilerek 1864'te Hastane olarak kullanılmaya başlanmasından sonra, Ahmet Vefik Paşa 1879'da ilk büyük Hastane binasını iki katlı olarak inşa ettirip hizmete açmıştır. Bu yapının batısına da 1904'te vali Reşid Mümtaz Paşa iki pavyon ve bir doktor dairesi/idari bina inşasını başlatıp, 1905 tarihinde bu ilave yapıların açılışını yapmıştır. 1913 yılında da iki pavyon arasına bir ameliyathane yaptırılarak bu iki yapı birleştirilmiştir. Tüm bu hastane yapıları, Yunan işgalinden 1922'deki kurtuluşuna kadar şehrin en büyük sağlık merkezi olarak hizmet vermeye devam etmiş ve 1950'li yıllara kadar varlığını sürdürmüştür. Günümüzde ise Gureba Hastanesi alanı, park olarak düzenlenmiştir.

²²⁷ A.y



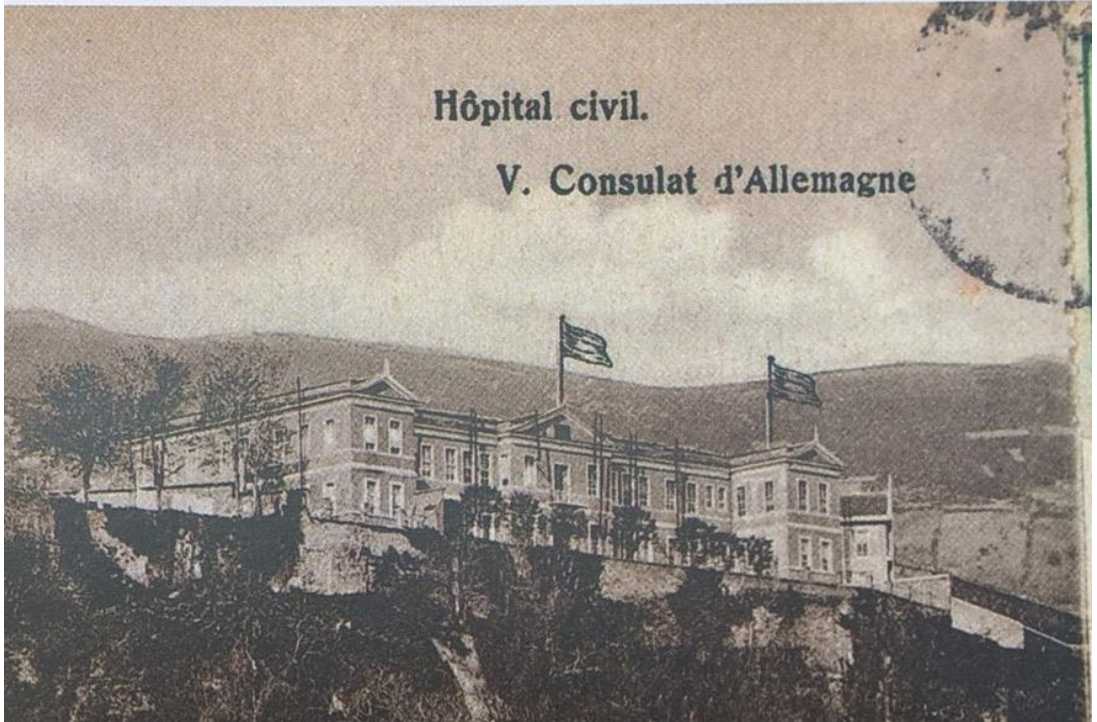
Harita 4.8. Ahmet Vefik Paşa'nın Yaptırdığı İlk Hastane Binasının Konumu
(Kaynak: 1893-94 FSH.R.Kaplanoğlu Arşivi)



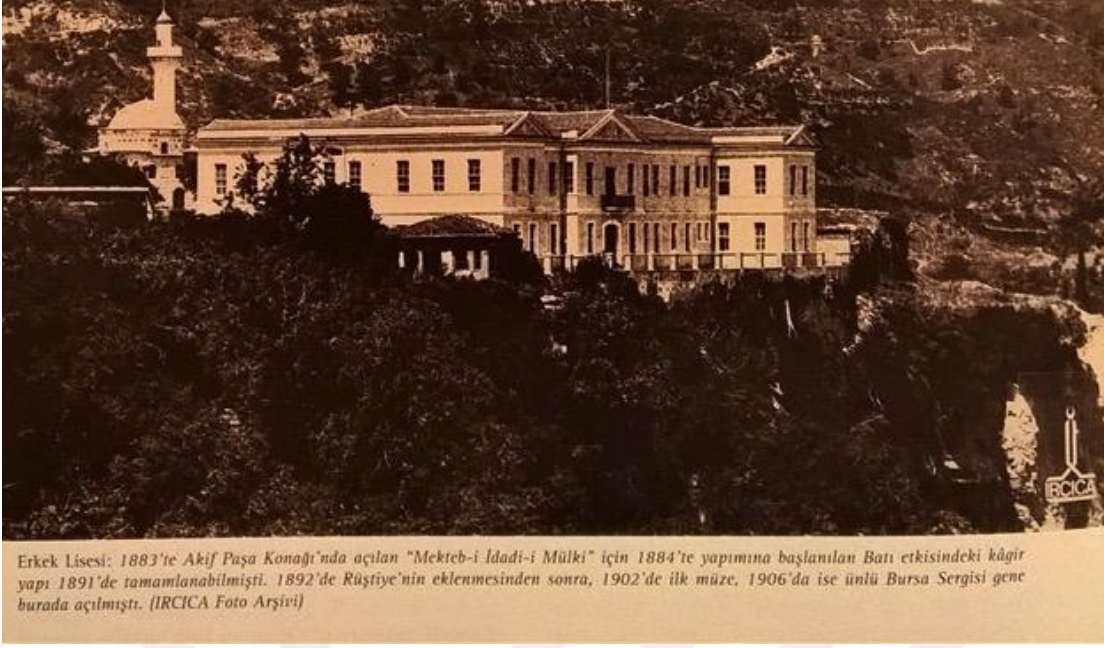
Harita 4.9. Gurebâ Hastanesi. Sağdan Sola; 1879'da Yapılan İki Katlı Bina, R. Mümtaz Paşa Zamanında Yapılan Etıbbâ Dairesi [İdari Bina] Ve Aralarına İnşa Edilen Ameliyathane İle Birlikte İki Pavyon . (Kaynak: 1921 Bursa Haritası)



Resim 4.22. Gureba Hastanesinin Güney Cephesinden Görünüşü. Tarihsiz. (Kaynak: Bursa Vilayeti Coğrafyası, s.143)



Resim 4.23. Gureba Hastanesi'nin (1879) Kuzeydoğudan Görünüşü. Kartpostal, 1900 Civarı. (Kaynak: Dostoğlu, Bursa Fotoğrafları, No:154).



Resim 4.24. Açıklamasında Sehven Erkek Lisesi Olarak Belirtilen Gureba Hastanesi'nin Kuzeydoğudan Görünüşü. (Kaynak: Bir Masaldı Bursa, S.110)



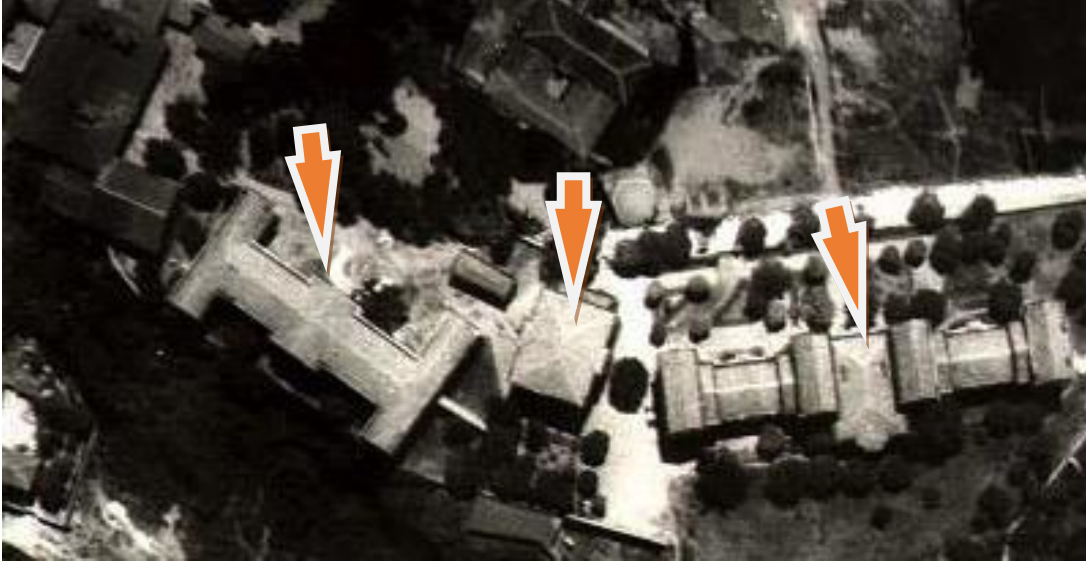
Resim 4.25. Reşid Mümtaz Paşa'nın Yaptırdığı Pavyonlardan En Batıdaki Bina. (Kaynak: IRCICA-90560/27c)



Resim 4.26. Reşid Mümtaz Paşa'nın Katılımıyla Yapılan Açılış Merasimi (1905) Ve Doğudaki Pavyon. (Kaynak: IRCICA-90560/27b)



Resim 4.27. Reşid Mümtaz Paşa'nın Yaptırdığı Etıbbı Dairesi/Ofisler/İdari Bina-1905 (Kaynak: IRCICA-90560/27a)



Resim 4.28. Hastane Yapılarının Havadan Görünüşü-1939 (Soldan Sağa; 1879 Ve 1905'te Yapılan Binalar. (Kaynak: B.B.B Kent Belleği)



Resim 4.29. "Müessesât-ı Hayrât-ı Âyât-ı Hilâfetpenâhiden Hamidiye Hastahanesi İçin Müceddeden İnşâ Kılınan" Muftak, Kiler Ve Anbar Dairesi. (Kaynak: İÜNEK-90560/22-Tarihsiz)

4.1.1.5. Bursa Vali Konağı / Hükümet Konağı

Tanzimatla birlikte ortaya çıkan yeni yönetim anlayışı, aynı doğrultuda yeni yönetim birimlerini gerektirmiş ve üstelik bu, İmparatorluk coğrafyasının her noktasına devlet erkini/otoritesini temsil edecek ve gösterecek biçimde yapılmaya çalışılmıştır. Dersaadet dışında taşradaki şehir ve kasabalar için yeni bir yapı türü olan hükümet binaları ve diğer resmi yapıların inşası, bir bakıma bürokrasinin artmasının ve vilayetlerin yeni bir statüye kavuşmalarının sonucudur²²⁸. Bu yeni yönetim birimleri/kamu binaları içerisinde ilk sırayı eyalet, sancak, kaza merkezi gibi yerlerde inşa edilmeye başlanan Hükümet Konağı yapıları alacaktır²²⁹. Ahşap ağırlıklı yapı stoğu nedeniyle sık sık ortaya çıkan yangınlar kamu yapılarını tahrip etmiş, hem devlete ait resmi kayıtların hem de can ve mal güvenliğinin daha iyi sağlanabilmesi de amaçlanarak, idari birimlerin Bursa örneğinde olduğu gibi şehrin farklı yerlerine dağılmasına sebep olmuştur. Genel anlamıyla da, Osmanlı coğrafyasının idari merkezlerindeki mevcut yetersiz konaklar ya onarımlarla “*tevsi'an*” (genişletilerek) ya da “*hedmile*” (yıkılarak) “*müceddeden*” (yeniden) inşa edilmiştir. Şehirlilerin, kasabalıların hükümet meydanı olarak adlandırdıkları alanda, 19. yüzyıl ortalarından itibaren genellikle amaca uygun yapıların seçilip kiralanması²³⁰ ile meydana getirilen ve içerisinde vilayet dairesi, eski hapisane dairesi, merkez mutasarrıflığı dairesi, zabıta dairesi (Şekil 4.6)²³¹ ya da adliye, jandarma taburu, polis/zabıta dairesi, evrak mahzeni, hapisane/tevkifhane gibi birimlerin bulunduğu bir yapı kompleksi (Şekil 4.7)²³² ortaya çıkmıştır. II. Meşrutiyet ve sonrasında ise daha çok iki ya da üç katlı olarak yapılan büyük konaklar sayesinde, adli, idari ve hukuki birimler müstakil yapılar halinde düzenlenmeye başlamıştır. Dikdörtgen şemada yatay düzlemde gelişen bu yapıların karakteristik özelliklerinden simetrik olarak ortadan öne doğru çıkıntı yapan giriş cephesi, çoğunlukla meydana bakacak şekilde tasarlanmıştır²³³.

²²⁸ M. Cezar, **a.g.e.**, s.83

²²⁹ Nurcan Yazıcı, "Trabzon Örneğinde Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hükümet Konağı Binaları", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, s.947.

²³⁰ Hükümet Konaklarının inşa süreci ve mimarisini incelediği kitabında Nurcan Yazıcı Metin, bu tür kamu yapılarının kiralanmasının dönemin ekonomik şartları içerisinde değerlendirildiğinde bir zorunluluk olduğunu, devlet örgütünde meydana gelen yeni kurumsal şekillenmenin gerektirdiği pek çok kamu binasının kısa sürede inşa edilmesinin bu sebeple mümkün olmadığını, bu süreçte çoğunlukla yerleşim yerlerinde bulunan büyük ölçekli konutların, konakların bu amaçla idari olarak işlevlendirildiğini ve bu kiralama yönteminin sadece hükümet konakları özelinde değil, askeri yapılar, eğitim ve sağlık yapıları için de tercih edildiğini belirtmektedir. Bkz.: a.mlf., **Devlet Kapısı**, s.88.

²³¹ BOA.PLK.p.2356

²³² BOA.DH.EUM.6.ŞB.51.52.21 (Tarih: R.30 Teşrinievvel 1332/M.12 Kasım 1916): Bu idari birimler 19.yüzyıl ikinci yarısından itibaren bu alanda toplanmıştır.

²³³ Yazıcı,"a.g.m.", a.y.

Tanzimat'tan önce yüzyılın başlarında Bursa idarecilerinin Hisarda, Tophane semtindeki muhtemelen kiralık bir Konağı hem idari hem de ikametgâh olarak kullandıkları (Hrt. 4.10) anlaşılmaktadır²³⁴. 1847'de Bursa'da bulunan²³⁵ yabancı seyyah Charles Macfarlane'in 1850'de basılan iki ciltlik eserinde, seyyahın "Paşa Konağı" olarak nitelediği konağın mevcut halinin tasviri yapılmaktadır. Konağın içine de girmeyi başaran Seyyaha göre²³⁶ çürümeye başlamış olan iki katlı ahşap konak çok eskidir ve önünde büyükçe bir avlusu vardır. Avlunun içinde de oldukça harap durumda olan bir hapishane bulunmaktadır²³⁷. 1850'lere kadar Hisar'da bulunan ve kiralık olarak kullanılan bu yapıdan sonra 1855'li yıllardaki yangınlar nedeniyle Hükümet Konağı olarak Heykel civarındaki Asâkir-i Redife Zâbitânı binası bir müddet kullanılmıştır²³⁸. Ancak buradaki binanın haricinde, dönemin seyahatname notlarına göre Hisar'da hâlâ Hükümet Konağı/Paşa Konağı adıyla kısmen idari kısmen de ikametgâh olarak başka yapıların da kullanıldığı düşünülmektedir.²³⁹ Yıllar içerisinde bu alanda -*bugünkü Heykel civarı*- Bursa'nın Eyalet merkezi olması ve bunun gerektirdiği idari yapılanmalar neticesinde meydana gelen değişimler nedeniyle, Osmanlı devletinin ilk kadaströ haritası²⁴⁰ olan SBH'nda "*Atik Paşa Kapısı*" ve "*Cedid Paşa Kapısı*" olarak (Hrt. 4.11) iki yapının vurgulandığı bir idarî kompleks ortaya çıkmıştır. SBH'nda atik paşa kapısı adıyla gösterilen binanın, yaklaşık on yıl sonra bu kez meydanın kuzeydoğusunda ve Münzevi dergâhı arsasına bitişik konumda hapishane binası olarak düzenlendiği görülecektir (Şekil.4.6)²⁴¹. 1893-94'lere gelindiğinde Hükümet Konağı'nın, Hacılar camiinin hemen kuzeyinde ve tam karşısında²⁴², bugünkü Heykel Meydanı üzerinde bulunduğu FSH'nda açıkça görülmektedir (Hrt. 4.12). Yaklaşık otuz yıl sonra,

²³⁴ 19. Yüzyılda Bursa'yı ziyaret eden yabancı seyyahların hemen hepsinin anlatımlarına bakılırsa 1830'lu yıllara kadar idari birim olarak Mütessellim Konağı'nın Hisariçi-Tophane'de bulunduğu görülmektedir. Hisar'daki Konaktan ilk olarak 1804 yılı Ağustos ayında Bursa'ya gelen ünlü Oryantalist Hammer bahsetmiştir. Bkz.; Emre Satıcı, **a.g.t.**, s. 86; F. Yıldırım, **a.g.t.**, s. 637-38.

²³⁵ E. Satıcı, **a.g.t.**, s.88

²³⁶ Yabancı seyyahların yada konsolosluk görevlilerinin anı ve raporlarının önemli bilgi kaynakları olması hususunda bkz.; Musa Çadırcı, **Tanzimat Sürecinde Türkiye: Anadolu Kentleri**, İmge Kitabevi Yayınları: İstanbul, s.16

²³⁷ Charles Macfarlane, **Turkey and Its Destiny**, Cilt:1, s.180-81.

²³⁸ "*Harikzede olmazdan evvel Bursa vali Konağına ve muahhıran Hükümet mahalli ittihaz kılınmış olan Asâkir-i Redife Zâbitânı dairesinin bazı ebnâsına...*": BOA.MVL.348/59 (Tarih: H.5 Ca1272/M.13 Ocak 1856)

²³⁹ F. Yıldırım, **a.g.e.**, s.430-431. Seyyahların, 1887 ve 1907 gibi tarihlerde Osman ve Orhan gazi türbelerine yakın mesafedeki konağın, hükümetin sarayı ve yönetim merkezi olduğunu ifade ettikleri görülür. Ancak burası muhtemelen Paşa'nın ikametine ayrılan yapı olmalıdır. O tarihlerde zaten sık sık meydana gelen yangınlar nedeniyle idari birimler ve personeller farklı yapılarda dağınık halde çalışmaktaydılar. Bununla beraber Haritalar 1860'lı yıllardan sonra Hükümet Konağı binalarının yerini net olarak göstermesi açısından önemlidir.

²⁴⁰ Yasemin Avcı, **Osmanlı Hükümet Konakları**, s. 64

²⁴¹ BOA.PLK.p.2356'daki planın üst yazısı için nkz.: BOA.İ.DH.42783 (Tarih: H.4 R 1287/M.4 Temmuz 1870)

²⁴² Hasan Taib, **Hatra ya da Bursa'nın Aynası**, s.100.

1909'da hazırladığı raporu merkeze sunan vilayet mühendislerinden Süleyman Sırrı Bey, bu alandaki Hükümet Konağı'nı şöyle anlatır: “*bina vaktiyle hususi bir hane iken bilahare hükümet konağı ittihâz edilmiş ve peyder pey görülen lüzum üzerine bazı aksam ilavesiyle ara yerde bir avlu ile müfrez (ayrılmış, bölünmüş) iki daire halinde ve bir cihetinde iki hapishane (biri tevkifhane diğeri hapishanedir) olunmak üzere müesses bulunmuştur*²⁴³. Bu yapılardan SBH’nda “*Cedid Paşa Kapısı*” olarak gösterileni, yıllar sonra bu meydandaki değişimleri de gözler önüne sererek, Mühendis Bedros Efendi’nin hazırladığı 1916 tarihli yangın hasar durumunu gösteren krokide artık eskimiş bir yapı olarak “*atik hükümet konağı*” şeklinde nitelenecektir (Şekil 4.7)²⁴⁴. 1916 tarihli krokide dikkat edilmesi gereken husus ise, eskiyen konağın krokide belirtilmesinin aksine, meydana o tarihlerde kullanılmakta olan bir hükümet konağı binasının gösterilmemesidir. Muhtemelen hükümet konağının bazı idari birimleri, Hamidiye Caddesi üzerinde, Sanayi mektebine gelir getirmesi amacıyla kâgir olarak inşa edilmiş olan üç katlı iki binaya o tarihlerde taşınmıştır²⁴⁵ (Res. 4.30, 4.31). Bir süre Hükümet Konağı olarak kullanılan ve inşa tarihi ile ilgili henüz bir belgeye ulaşamayan bu yapıların, valiliği sırasında kendisinin açtığı Hamidiye caddesine, Reşid Mümtaz Paşa'nın yaptırdığı belirtilmektedir²⁴⁶.

Çalışma kapsamında taranan kaynaklarda, bu iki konak binasına dair bir belge, keşif defteri, kroki, harita, plan vs. tespit edilememiştir. Ancak mevcut fotoğraflardan (Res. 4.32, 4.33) 1920'lere kadar varlığını sürdürdüğü anlaşılan yapının 1922'deki yangın²⁴⁷ sonrasında yıkıldığı anlaşılıyor. Kâgir²⁴⁸, üç katlı iki konak şeklinde inşa

²⁴³ BOA.DH.MUİ.3-3/9.20.1 (Tarih: 22 B 1327/M.9 Ağustos 1909)

²⁴⁴ BOA.DH.EUM.6.ŞB.51.52.21 (Tarih: R.30 Teşrinievvel 1332/M. 12 Kasım 1916). Dikkatlerden kaçan başka bir husus şudur: Bu krokiyi ilk kez yayınlayan Yasemin Avcı, burada “atik” olarak nitelenen hükümet konağını altmış yıllık bir yapı olarak göstermiş, bir bakıma kendisiyle çelişmiştir. Bkz.: Avcı, **a.g.e.**, s.76. Nitekim bu yapı 1857-59 SBH’nda cedid olarak gösterilmiş idi. SBH’nin hazırlandığı tarihlerde kiralık olarak bu yapı Hükümet Konağı işlevinde kullanılmaya başlanmıştı. Avcı’nın, altmış yıllık olarak nitelendiği bu konak varken 1863’te Vefik Paşa’nın yaptırdığı iddia edilen konak nerededir? Ahmet Vefik Paşa bir konak yaptırmış olsaydı o da kesinlikle dönemin haritalarında belirtilmiş olacaktı. SBH’de “Cedid paşa kapısı” olarak gösterilen yapı 1870 haritasında hala Vilayet konağı olarak nitelendiğine göre, yeni konak yapısından söz etmek de böylelikle mümkün olmamaktadır.

²⁴⁵ Dostoğlu, **Bursa Fotoğrafları**, no: 136; Bu iki yapı, halk arasında paşalar konağı olarak da geçmektedir. Bkz.: **Bursa Ansiklopedisi**, “Paşalar Konağı”, 2002, Cilt:4, s.1428

²⁴⁶ Sibel Polat, **Kamusal Dış Mekanlarda**, s.168; Ayrıca, 1324/1906-7 tarihli Bursa Salnamesinde görülen aynı yapının fotoğraf açıklamasında; “*Hamidiye Mekteb-i Sanayiine akar olmak üzere Hamidiye caddesinde inşa olunan konaklar*” ifadesi geçmektedir. Dolayısıyla bu yapıların, Sanayi mektebine gelir amaçlı yapıldığı ve Hükümet Konağı olarak da kiralandığı unutulmamalıdır. Bkz.; **1324 Bursa Salnamesi**, s. 276-77. Ancak Laurent bu konakları da Sanayi Mektebi zannetmiş, “*bazı zamanlarda yönetim merkezi olarak hizmet vermiş olabilir*” ifadelerini kullanmıştır. Bkz.: **a.g.t.**, s.137 ve dipnot: 25.

²⁴⁷ Polat, **a.g.e.**, a.y.

²⁴⁸ Kâgir olduğu mevcut görsellerinden anlaşılan bu yapıyı Yasemin Avcı “*ahşap bina*” olarak tanımlamıştır. Bkz.: Avcı, **a.g.e.**, s.73.

edilen yapı, zemin katında tek katlı bir kütle ile bağlanmıştır. Birebir aynı olarak inşa edilen bu konakların dış cephesinde neoklasik süslemeler dikkat çeker. Üç katlı yapıya simetrik iki kollu bir merdivenle girilir. Yapı cephesinin tamamında derzli sıvasız ateş tuğla kullanılmıştır. Yapıların cephe karakterini belirleyen bir diğer baskın unsur ise pencere etraflarındaki işlemeli söveler ve pencere başlıkları ile kat ve pencere hizalarında devam eden kat silmeleri ve köşe profilleridir. Fotoğraflardan anlaşıldığı kadarıyla konakların kat yükseklikleri iç mekân ferahlığını arttırmak amacıyla yüksek tutulmuştur. Bunun neticesi olarak da pencereler normalden daha yüksek boyutlarda tasarlanmıştır. Bu yüksek pencerelerin önlerine konulan ahşap kepenkler ise, büyük ebattaki ahşap kanatları açıp kapatmanın zahmetli olacağı kaygısıyla, bu büyük kanatların içerisinde bir insanın kolaylıkla açabileceği şekilde yatay menteşeli olarak açılan iç kanatlarla kurgulanmıştır. Pencere üst başlıklarındaki bitkisel bezemeler yapının dikkat çeken bir diğer unsurudur. Yapıların üçüncü kat hizası ile saçak hizasında görülen konsol profilleri ile süslenmiş kat silmeleri ayrıca baskın elemanlar olarak görülmektedir. Yapının üçüncü katının ön cephesini çepeçevre dolanan tuğla parapetli bir balkon vardır. Aynı balkon korkuluğu, saçak üstünde de görülmektedir.

Bursa'nın Tanzimat reformlarının öncülüğünde modern ve yeni yönetim anlayışına uygun bir şekilde yeniden inşa edilmesi için Osmanlı yönetimi, modernlik ile geleneği başarılı bir biçimde sentezleyerek yürüteceğine inandığı²⁴⁹ Ahmet Vefik Paşa'yı, 1863'de Anadolu Sağ Kol Müfettişi sıfatıyla Bursa'ya görevlendirmiştir. Görevine başlar başlamaz ilk olarak Ahmet Vefik Paşa, 1855 depremleri ve akabinde meydana gelen yangınlar neticesinde²⁵⁰ pek çok yapıda olduğu gibi, iyice harap olmuş ve defaaten tamirler geçirmiş olan valilik konağının durumunu ele alarak, modern bir hükümet binasının inşası yönünde girişimlerde bulunmuştur. Paşa bu amaçla Sadaret'e gönderdiği yazıda²⁵¹ bunun gerekçelerini açıklamıştır. Ahmet Vefik Paşa'ya göre; *“Bursada harik zuhurundan sonra kifayet etmiyor denilerek hükümet konağı terk ile (yangından sonra yetmiyor denilerek terk edilen hükümet konağı*

²⁴⁹ Selen Durak, "Geleneksel Osmanlı Kenti'nden Modern Cumhuriyet Kenti'ne: Bursa'da İdari Yapılar", **Anıtsal Eserler**, s.263.

²⁵⁰ Ocak 1860 tarihli bir belgede, dönemin valisi M. Nurettin Paşa, ahşap ve virane durumdaki eski konak binasının kısa bir süre önce yandığını; ayrıca yangın sırasında avlusunda bulunan hapishanenin de zarar gördüğünü ve yanan konak yerine valilik binası olarak kullanılan Konağın da ahşap olduğunu belirtiyor, bkz.: E. Satici, **a.g.t.**, s.88-89.

²⁵¹ *“Bursa'daki mahkeme, ticaret mahkemesi ve hükümet konağının eski hükümet konağı mahallinde inşası ile Telgrafhane ilavesine dair Ahmed Vefik Efendi'nin tahrirâtı”* BOA.MVL.660.25 (Tarih: H.13 C 1280/M.25 Kasım 1863)

yerine) bir başka mahal icâr olunub (kiralanı) altı sene zarfında 100 bin kuruşu mütecâviz (6 sene süresince 100 bin kuruşu aşan miktarda) kira verilmiş”, daha sonra gelen idareciler de ayrı haneler kiralayıp, bunlara da 1500 kuruş ve daha fazla kira ödemişlerdir. Ayrıca “hükümet konağı ittihaz olunan mahallin”, evrak saklayacak bir yeri de yoktur. Evraklar, uzak bir *ekmekçi dükkânı içinde harap bir mağazada* saklanmaktadır. Ahmet Vefik Paşa, yazısının ilerleyen satırlarında, yerel mahkeme dairelerinin de yanmış olması nedeniyle yaşanan sıkıntılara dikkat çeker. Devamında dağınık durumda hizmet vermeye çalışan dairelerin “*cümlesi bir yere*” toplanarak “*bu mahale daireler inşâsı*” dile getirilir. Buraya kadar anlaşıldığı üzere, heykel civarında dönemin Hükümet Konağı olarak kullanılan yapısı kiralık bir konaktır. Son olarak yazısının devamında Ahmet Vefik Paşa, “*burada birkaç mühendisin mevcut bulunmasından dolayı keşf icrâsı ve ayrıca kalfa istihdâmı gibi*” konuların da fazladan masraf olmayacağını, yapılmak istenen inşaata kendisinin nezaret etmesinin, kamu açısından tasarruf ve menfaat sağlayacağını vurgular. Ancak Paşa, “*bunun bu suretle i’âl ve inşâsı irâde-i âliyyeye tevâfık edip etmeyeceği (uygun olup olmayacağı) meçhul olmakdan nâşi inhâ ve istid’â-yı resmiyesi takdimine cür’et olunamayarak*” ifadeleri ile de, talebinin kabul görüp görmeyeceğini bilemediğinden resmi dilekçesini vermeye cüret edemediğini, bu amaçla “*evvelemirde istimzâc-ı keyfiyet*” etmek, yani ilk olarak durum hakkında nabız yoklamak ister²⁵². Hemen akabinde Paşa’nın bu talebi, Meclis-i Vâlâ’dan Maliye Nezaretine sunulmuş²⁵³, Nezâretin görüşüne göre de, Ahmet Vefik Paşa’nın bahsettiği yapıların 150.000 kuruş masrafla yapılabileceği anlaşılmıştır. Ancak burada sadece, yapıların bu şekilde “*usulüne tevfikân keşf defterinin tanzim ve irsâli*”, yani keşif defterinin usulüne uygun olarak düzenlenip gönderilmesi hakkında Müfettiş Paşa’ya cevap yazılması istenmiştir²⁵⁴. Sonrasında söz konusu inşaatın yapıldığına dair bir bilgi mevcut değildir. Dolayısıyla, bu tasnifteki belgelerin Kasım 1863 tarihi dikkate alınırca, neredeyse tüm kaynaklarda 1863 yılında inşa edildiği söylenen bir hükümet konağının henüz keşfinin bile yapılmadığı görülecektir. Bu belgelerin çözümü, konu hakkındaki karışıklığa ve yanlışlara açıklık getirmesi açısından önemlidir. Çünkü yukarıdaki belgelerde görüldüğü üzere, Ahmet Vefik Paşa ilk Bursa görevi sırasında bir hükümet konağı yaptırmak istemişti, ancak

²⁵² BOA.MVL.660.25.1.1 (Tarih: H.22 C 1280/M.4 Kasım 1863)

²⁵³ BOA.MVL.660.25.3.1 (Tarih: H.4 C 1280/M.16 Kasım 1863)

²⁵⁴ BOA.MVL.660/25.3.1 (Tarih: H.4 C 1280/M.16 Kasım 1863) Maliye Nezareti’nin cevabı bu belgenin altında ve 7 C 1280/19 Kasım 1863 tarihlidir.

yaptırmış değildi. Laurent'in bu konu hakkında karışıklığa sebep olan²⁵⁵ ve sonradan Bursa Tarihi'ne ait ya da onunla ilişkili pek çok çalışmaya²⁵⁶ kaynak teşkil eden iddiasına göre; Ahmet Vefik Paşa, 1863 tarihinde şehrin merkezinin doğusunda, Askeri İdâdi'nin yakınlarında bir Hükümet konağı yaptırdı. Onun bu iddiası, verdiği dipnotlara bakıldığında Edmond Dutemple'in eseri²⁵⁷ ile Osmanlı Arşivi'nden iki belgeye dayanmaktadır. Aynı çalışmada kaynak olarak gösterilen 1860 tarihli belge²⁵⁸ için; *"Irade Meclis-i Vala, no.19147, dated 1277/1860, indicates that the government procured the land for the hükümet konağı in 1860 [Konağın yerinin/arsasının hükümet tarafından alındığını gösterir]"* derken²⁵⁹, 1863 tarihli diğer belge²⁶⁰ için; *"Irade Dahiliye, no.35498, dated 1280/1863, indicates that the administrative building was actually constructed in 1863 and was mainly of kargir (brick or stone) [...idari bina aslında 1863 yılında inşa edildi ve esas olarak kargir (tuğla veya taş) idi...]"* demektedir²⁶¹. Oysa aşağıdaki görüleceği üzere müellifin kaynak gösterdiği 1860 tarihli ilk belgede esas mesele konağın arsasının değil konağın kendisinin satın alınmak istenmesidir. Belgede geçtiği şekliyle; *"Burûsada bâb-ı hükümet ittihâz olunan konağın mübâyâası mahallince kararlaştırılmış ise de bu suret hesâbü'l-hâl mümkün olamayacağından şimdilik mübâyâasından sarf-ı nazarla konağı mezkûrun şehri bin beş yüz (1500) guruşdan terâkim iden yedi bin beş yüz guruş bedel icârının tesviyesi zımında hazinece icra-yı iktizâsının..."*

²⁵⁵ Beatrice St. Laurent, **a.g.t.**, s.110-11. Laurent'in bu yanlışlığının sebebi Leila Erder olmalıdır. Çünkü Laurent'in kaynak gösterdiği belgelerden birini ilk kez bu müellif *"Factory Districts In Bursa During The 1860's"* adlı çalışmasında geçen *"government buildings"* ifadesine kaynak olarak vermiştir. Bkz. Erder, "a.g.m.", s.86'da dipnot 7.

²⁵⁶ Birkaç örnek için bkz.: S. Kaygalak, **a.g.t.**, s.190-191; R. Kaplanoğlu, **a.g.e.**, s.25; Z. Abacı, **a.g.t.**, s.86; Laurent, "Bir Tiyatro Aşığı", **Bir Masaldı Bursa**, (Haz: E.Yenal), s.105-117 s.105-117; a.mlf., "Bir Tiyatro Aşığı", **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, s.79-98. (*Bir Masaldı Bursa ve Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri* adlı toplu çalışmalardaki Laurent'in yayınları, tezinin ilgili bölümünden aynı veriler doğrultusunda hazırlanmıştır.); Polat, **a.g.e.**, s.119, 159, 167 (Polat da iddianın kaynağı olarak Laurent'i kullandığından aynı yanlışlığa düşmüştür. Polat ayrıca Dutemple'in söz konusu yapılar ile ilgili detaylı tasvirlerine de eserinde yer vermesine rağmen, Dutemple'in satırlarında da yapının 1863'te Ahmet Vefik Paşa tarafından yaptırıldığı bilgisi geçmez.); Yasemin Avcı, **Osmanlı Hükümet Konakları** adlı kitabında, Ahmet Vefik Paşa'nın Sadaret'e gönderdiği yazısını, *'Hükümet Konağı inşa edildi'* şeklinde değerlendirmiş, buna da kaynak olarak yukarıda açıklanan aynı belgeyi (BOA.MVL.660.25.1.1) göstermiştir. Avcı'nın, Paşa'nın yazısına verilen cevâbi yazıları da (BOA.MVL.660.25.3.1) görmediği anlaşılıyor. Çünkü görüldüğü üzere Paşa'ya verilen cevap (BOA.MVL.660.25.3.1) binayı inşa etmesi değil, *inşa için gerekli keşfin yapılması* şeklindedir. Avcı, akabinde de *"1863 yılında konağın inşasının onaylanmasından."* ifadelerini kullanmış ancak, iddia ettiği bu onay'a dair bir belge göstermemiştir. Bkz: Avcı, **a.g.e.**, s.64-76.; a.mlf., "Tanzimat Döneminde Osmanlı Belediyeciliği Üzerine Karşılaştırmalı Analizler", **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 24, 2016, s.189, dipnot:15; E. Satıcı, **a.g.t.**, s.90

²⁵⁷ 1880 yılında Bursa'da Fransız Konsolos vekili olarak görev yapan Dutemple'in eseri hakkında özet bir bilgi için bkz.: Nevin Özkan-Fatih Demirhan, "Seyahatnâmeler Işığında Modernleşme Dönemi Bursa'sı", **Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa**, s.320-24.

²⁵⁸ BOA.İ.MVL.434.19147.1.1 (Tarih: H. 4 M 1277/M. 23 Temmuz 1860)

²⁵⁹ Laurent, **a.g.t.**, s. 110.

²⁶⁰ BOA.İ.DH.521.35498.1.1 (Tarih: H. 19 Ş1280/M. 29 Ocak 1864)

²⁶¹ Laurent, **a.g.t.**, a.y.

yapılması istenmiştir. Yani, Hükümet kapısı olarak kullanılan konağın satın alınması yerine, 7500 kuruşluk birikmiş kira bedelinin karşılanması istenmiştir.²⁶² Laurent'in tezinde aynı yerde Bursa Hükümet Konağı'nın 1863 tarihinde inşa edildiği iddiasına kaynak gösterilen 1863 tarihli ikinci belgede ise, Konak dâhilinde evrak ve defterlerin muhafazası için bir yer ve bir de bekçi odası yapılması talebi bulunmaktadır. Yani burada da yeni bir Hükümet Konağı inşâsı değil, Konak dâhilinde *bir bekçi odası bir de evrak odası inşâsı* söz konusudur. Belgede geçtiği şekliyle; "*Bursa Hükümet konağında evrâk ve defâtirin hıfzı için gösterilen lüzûma mebni keşf olunan sekiz bin dokuz yüz (8900) kuruş masrafla bir kargir mağaza ve bir bekçi odasının inşâsı...*"²⁶³ ifadeleri şüpheye yer bırakmayacak derecede açıktır.

Bu belgeler dışında *En Turquied'Asie; Notes de Voyage en Anatolie* adlı seyahatname, Laurent'in diğer kaynağıdır. Edmond Dutemple'in 1883 tarihli bu kitabının ilgili kısmı incelendiğinde, burada daha çok yapıların ve çevrenin tasvirinin yapıldığı görülür²⁶⁴. Ayrıca Bursa'nın İngiliz Konsolosu Sandison 29 Haziran 1864 tarihli raporunda; "*yanan*²⁶⁵ *vali konağının olduğu yerde işleri kolaylaştırmak için bütün devlet dairelerinin ve mahkemelerin bulunduğu [müstakil] bir vilayet ve vali konağı inşa edilecek*"²⁶⁶ demektedir. O halde 1864'de ve hatta aşağıda görüleceği üzere 1867 sonlarına gelindiğinde dahi henüz müstakil bir Hükümet Konağı inşa edilememiştir. Çalışma kapsamında tespit ettiğimiz 1894 tarihli bir belge ise bu tartışmaya nokta koymaktadır. Dönemin Bursa valisi Münir Paşa'nın 1894 tarihli bir telgrafında belirttiği üzere mevcut konak 60 yıllıktır²⁶⁷. Dolayısıyla 1894 tarihli bu telgraf dikkate alındığında 1830'lardan beri Bursa'ya yeni bir Hükümet Konağı binası yapılmamış ve o bölgede mevcut bir konak idari birim olarak kiralanıp

²⁶² BOA.İ.MVL.434.19147.1.1 (Tarih: H. 4 M 1277/M. 23 Temmuz 1860) Avcı: "*Nitekim Osmanlı hükümeti uzun bir süre boyunca önce Paşa Kapısı, sonra hükümet konağı için kullandığı bu arsayı 1864 yılının Ocak ayında 60.000 kuruş karşılığında satın alarak miri emlak arasına katmıştır*" der; bkz.: **a.g.e.**, s.69., Bunu delillendirdiği iki satırlık belgede; "*Bursa'da hükümet dairesi itihâz olunan mahallerin 60.000 kuruşa mübayaaya olunduğuna*" ifadeleri geçer. Ancak 1864 Ocak, satın alma değil, evraktaki tarihtir. Dolayısıyla bu konak 1860-64 yılları arasında satın alınmış olmalıdır, Ocak 1864'de değil. Bkz.: A.MKT.MHM.290.94.1.1 (Tarih: 17 Ş 1280/M.27 Ocak 1864).

²⁶³ BOA.İ.DH.521.35498.1.1 (Tarih: H. 19 Ş 1280/M. 29 Ocak 1864)

²⁶⁴ Dutemple, **En Turquied'Asie; Notes de Voyage en Anatolie**, 1883 Paris, s.60-65 ve 82-85; (Konağın karşısında bir dizi ahşap yapı vardır. Yapılar bir kat bina ve çatıdan oluşmaktadır. Bunlar kahvehanelerdir. Önündeki kaldırımında düzenli bir şekilde sıralanmış kütükler var ve bu kütükler venedik işi sokak lambaları için hazırlanmıştır. Kafelerin önlerinde çok küçük tabureler var, ahali ister taburede ister yerde oturulabilir. Avukatlar, davalı ve davacılar ile şahitler, mahkemeden önce burada buluşur. Dutemple, adli bir olay üzerine şikâyet için Hâkim'e müracaat eder. Mahkemenin de bulunduğu Hükümet konağının içinde bir hol ve demir parmaklıklı, ince pencereci çok ışık almayan bir nezarethanenin olduğunu aktarır.)

²⁶⁵ 1863 Setbaşı yangını. Setbaşı'nda ortaya çıkmış ve batıya doğru yayılmıştır. Setbaşı ise mevki olarak Heykel bölgesine sınırdır. Bu yangın için bkz: Baykal, **Tarihte Bursa Yangınları**, s.38.

²⁶⁶ Rapor için bkz.; Günaydın-Kaplanoğlu, **Seyahatnamelerde Bursa**, s.135-136; F. Yıldırım, **a.g.t.**, s. 1284-85.

²⁶⁷ "*..Mezkûr konak zaten altmış senelik bir bina olub layıkıyla ta'mir görmemesinden nâşi...*": BOA.İ.DH.1316.28.4.1 (Tarih: R.8 Eylül 1310/M.20 Eylül 1894)

kullanılmıştır. Kaynakların belirttiği gibi 1863'te bu meydana müstakil bir Hükümet konağı yapılmış olsa idi, o yapı kullanılır ve o yapı da vali Paşa'nın yazısında en fazla 30 yıllık olarak nitelendirilmiş olurdu. Kısaca, söz konusu belgeler dikkatle incelenirse, son otuz yıldır Bursa tarihine yerleşmiş olan '1863 tarihinde Ahmet Vefik Paşa'nın bugünkü Heykel civarında bir Hükümet Konağı yaptırdığı' tezi de geçerliliğini yitirmektedir. Bu belgeler haricinde, Bursa tarihine dair dönemin önemli kaynakları arasında sayabileceğimiz Kepecioğlu'nun "Bursa Kütüğü", Mülazım Abdülkadir'in "Bursa Tarihi Kılavuzu", Hasan Tâib Efendi'nin "Hatıra yahut Mir'at-ı Bursa", Kazım Baykal'ın "Bursa ve Anıtları" gibi eserlerde ve yerel ya da başkent gazetelerinin hiç birinde; en önemlisi de devletin resmi yayını olan Salnamelerde²⁶⁸ dahi Ahmet Vefik Paşa'nın bu tarihlerde böyle bir Hükümet Konağı yaptırdığı bilgisi yoktur²⁶⁹. 1864 tarihli Tasvir-i Efkâr'da çıkan bir yazıda, Paşa'nın Bursa'daki imar işlerine ait detaylı bilgiler verilirken, (hastane inşaatı, açılan yollar, onarılan eserler vb.) Hükümet Konağı inşa ettirdiğine dair bir bilgi verilmemektedir²⁷⁰.

1855 depremleri şehre ne kadar zarar verdiyse, depremler sonrasında çıkan yangınlar da bir o kadar zarar vermiş, adeta şehri tüketmiştir. Şehirde farklı nedenlerle çıkan yangınların mimari anlamda neden olduğu zararların düzeltilmeye çalışıldığı tarihlerde dahi, yine irili ufaklı yangınlar meydana gelmekteydi. Setbaşı semtinden başlayan 1863 yangını da bunlardan bir tanesidir. Bu nedenle Osmanlı Arşivinde söz konusu Hükümet Konağı yapılarına dair belgeler, ağırlıklı olarak tamir ve yeniden inşa talepleri ile ilgilidir. Hükümet Konağı binalarına dair tespit edilebilen ilk arşiv

²⁶⁸ Diğer illerdeki nazarın Bursa salnameleri, Musa Çadırcı'ya göre; "sağlıklı bir değerlendirme ile kullanılabilir ve işe yarar bilgi kaynağı"dırlar. Bkz.: Çadırcı, a.g.e., s.16.

²⁶⁹Bunların haricinde; (1844, 1851-52, 1863) Bursa'yı farklı tarihlerde üç kez ziyaret etmiş olan ve özellikle üçüncü ziyaretinde Ahmet Vefik Paşa'nın Bursa icraatları hakkında önemli bilgiler veren Hayrullah Efendi'nin seyahat notlarında da Hükümet Konağı ile ilgili hiçbir ifade yoktur, bkz.: İ.H. Danişmend, "Hayrullah Efendi'nin Gördüğü Üç Bursa", **Yapı ve Kredi Bankası Bursa Şubasının Açılış Hatırası**, İstanbul 4 Haziran 1948, s.33-40; Naci Kum, Tanzimat Devri Bursa'sının önemli gelişmelerini sayarken, Ahmet Vefik Paşa'nın ilk icraatlarından Damad Efendi Konağı'nın hastane yapılmasına değinmiş ama bir Hükümet Konağı yapıldığı konusunda herhangi bir bilgi vermemiştir. Bkz: Naci Kum, "Tanzimat Devrinde Bursa", **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, Sayı:2, yıl:1939, s.35.; Ayrıca Tanzimat Devri'nin önemli devlet adamlarından Ahmet Vefik Paşa'yı konu edindiği yazısında da Paşa'nın, Hastane ve Tiyatro binalarını yaptırdığını söylerken, Hükümet Konağı inşa ettirdiğine dair herhangi bir bilgi vermemiştir, bkz., a.mlf., "Tanzimat Devri Ricalinden Ahmet Vefik Paşa", **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, Sayı:2, Yıl: 1939, s.11-16; ayrıca Uludağ dergisinde "*Bursa'ya Gelen Valiler*" başlıklı yazı dizisinde Vefik Paşa'nın işlendiği ve onun görev yaptığı yerlerin anlatıldığı bölümlerden birinde, "*Bursa'da Müfettiş iken*" başlığı altında Paşa'nın Tophane meydanındaki Osman ve Orhan Gazi Türbelerinin çevre düzenlemelerini ve Damad Efendi Konağı'nı hastane yaptığı anlatılırken, bu tarihlerde Hükümet Konağı inşasından bahsedilmez, bkz.: Necip Aksop, "Bursa'ya Gelen Valiler: Ahmet Vefik Paşa-1", **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, Sayı:56-57 Şubat-Mart, yıl:1943, s.17-26.

²⁷⁰ **Tasvir-i Efkâr**, 26 Z 1280/20 Mayıs 1864, no.199)

belgelerinde²⁷¹, söz konusu yapıların onarımları noktasında bazı bilgiler bulunmaktadır. Vali konağı olarak nitelendirilen yapının mevkiine ait herhangi bir ibarenin bulunmadığı bir belgede; “*Bursa’da vali konağının münhedim olan yerlerine, ber-mûcib-i defter sarf olunan 12.500 kuruş*” tutarında bir meblağ söz konusudur²⁷². “*Beylik Konağın şiddet-i şitâ ve barândan*” yani şiddetli kış ve rüzgârdan dolayı “*Harem dairesi tarafından her iki aded kebirce divarı münhedim*” olması nedeniyle, hem bu yıkımın çevreye verdiği zararlar hem de defter gereği yapılması gereken tamirleri için bu meblağ harcanmıştır²⁷³. Burada bahsedilen “*Beylik konak/vali konağı*”, şiddetli rüzgârlara maruz kaldığı coğrafi konum açısından dikkate alınır, o tarihlerde Tophane’de olduğu ifade edilen ve muhtemelen bir bölümü de vali konutu olarak kullanılmış olan yapı olmalıdır²⁷⁴. İlginç bir nokta olarak burada, merkezin mâli bir konudaki idâri bir tasarrufuna/göz yummasına da şahit olunmaktadır. Şöyle ki; harcaması yapılan “*12.500 kuruşun içinde, hadd-i ruhsatını tecavüz itmiş (harcama izni sınırını aşmış) akçe var*”dır. Ancak bu durum, “*hesabü'l-icâb (hesap gereği) vuk’u bulduğuna ve defter-i mezkûr (bahsedilen keşif defteri) fenn-i mi’mâriye muvâfık bulunduğuna (mimarlık kurallarına uygun olmasına) binaen*” göz ardı edilmiş yani “hesap gereği” olarak değerlendirilip, çıkan iradeyle de²⁷⁵ “*meblağ-ı mezkûrun icrâ-yı mahsubı*” gerçekleştirilerek işin yürütülmesi sağlanmıştır. Bu uygulamanın sebebi, imar ve inşâ işlerindeki bürokratik yazışmalardan bazen çok uzun sürelerde dahi netice alınamamasıdır. Bu amaçla inşâsı acil ihtiyaç duyulan yapıların, tekrar tekrar mimari/mühendislik aşamalarından (komisyon, keşif, proje, görevlendirme emirleri/olurları, ihale usulleri v.b.) geçirilmeden ufak tefek bazı hatalara göz yumularak, ya da bu hataların/eksikliklerin bir şekilde mevcut nizamnamelere/bütçe kalemlerine uydurularak işin bitirilmesinin amaçlanması olmalıdır. Çünkü yukarıda da görüldüğü üzere taviz verilmeyen esas nokta “*defter-i mezkûrun fenn-i mimariye muvâfık*” olup olmamasıdır.

²⁷¹ BOA.A.AMD.27.6 (Tarih: H.8 S 1267/M.13 Aralık 1850); BOA.İ.MVL.194.5903.1.1 (Tarih: H.3 S 1267/M. 8 Aralık 1850); BOA.İ.MVL.194.5903.2.1 (Tarih: H.12 S 1267/M.17 Aralık 1850-İrade: H.14 S 1267/M.19 Aralık 1850)

²⁷² BOA.A.AMD.27.6 (Tarih: H.8 S 1267/M.13 Aralık 1850)

²⁷³ BOA.İ.MVL.194.5903.1.1(Tarih: H.3 S 1267/M. 8 Aralık 1850)

²⁷⁴ Seyyah Charles Macfarlane'in Hisar'daki konak tasvirleri bağlamında düşünüldüğünde.

²⁷⁵ BOA.İ.MVL.194.5903.2.1 (Tarih: H.12 S 1267/M.17 Aralık 1850-İrade tarihi: H.14 S 1267/M.19 Aralık 1850)

Ocak 1856 tarihli başka bir belgeye göre²⁷⁶; 1855 depremleri sonrasında meydana gelen yangınlardan önce, belgede bahsedilen yapı “*Bursa vali konağı*” olarak kullanılmıştır. Yangınlardan sonra ise “*Hükümet mahalli*” olarak Asâkir-i Redife Zâbitânı Dairesinin koşulları kullanılmıştır. Bu yapıya iki kalemde 32.000 kuruş masraf edilmiştir. Heykel civarındaki “*dâire-i mezbure, me'muriyete derece-i kifâyede olmadığından ve konağ-ı mezkûrun inşâsı dahi vakte muhtâc olacağından şimdilik bunun inşâsından sarf-ı nazar..*” edilmiş, yani mevcut yapı bürokratik çalışmalar için mekânsal açıdan yeterli olmadığından ve bu sırada konağın inşası da zaman alacağından, o dönemde yeni konağın inşasından vazgeçilmiştir. Ayrıca devamında Bursa vali konağı'nın içinde olup yangından etkilenmeyen eski zabita koşullarının masraflarının da 50.000 kuruş tutarında olduğu belirtilmektedir. Bu onarımlar sonunda valinin, memurların ve il meclisi üyelerinin, onarılan bu eski zabita koşullarına nakledildiği anlaşılıyor²⁷⁷. Buraya kadar özetle, Konak yanmış, Zabita dairesinin bazı kısımları tamir edilip Hükümet mahalli olarak kullanılmıştır. Yangından etkilenmeyen konağın bazı kısımları da tamir edilerek bürokrat ve memurlarca kullanılmaya çalışılmıştır.

Depremlerden sonra meydana gelen yangınlar nedeniyle Bursa'da bin konak yanmıştır. Bunlardan biri olan Hükümet Konağının yerine ya da bazı kısımlarına, daha sonra geçici olduğu anlaşılan ahşap bir takım odalar yaptırılmıştır. Eylül 1856 tarihli belgede, 29.000 kuruşa yaptırılan bu ahşap odaların inşaatının “*uygunsuz*” olduğuna dair Hüdavendigâr valisi uyarılmaktadır. Yapılan incelemeler neticesinde, Hüdavendigâr valisine hitaben yazılan belgeye göre; İnşaat kapsamında idari ve güvenlik birimlerindeki personelin görev yapacakları yer olarak “*ağaç ve tahtadan ibaret*” yeni bir takım odalar yapıldığı anlaşılmıştır. İnşaat için düzenlenen keşif defteri ile *Nalbandoğlu Kalfa Hoca Agob*'un verdiği senet gereğince 29 bin kuruşluk masraf, mal sandığından ve 1853 senesi a'şâr bedellerinden karşılanmıştır. Burada belirtilen yerlerin inşaatının, Bursalı olduğu lakabından anlaşılan *Nalbandoğlu Kalfa Hoca Agob* adlı bir müteahhide ihale edildiği düşünülmektedir. Söz konusu inşaattaki uygunsuzluk ise, bu gibi *Ebniye-i Miriye* (Kamu binaları) tamiratları için izin verilen bedelden daha fazla harcama yapılmış olması, bu bedelin alacağı sayılan

²⁷⁶ “*Harikzede olmazdan evvel Bursa vali konağına ve muahhıran hükümet mahalli ittihaz kılınmış olan askeri redif zâbitânı dairesinin bazı ebniyesine sarf olunmuş olan iki kalem otuz iki bin kuruş masrafın icra-yı mahsubu ve daire-i mezbure me'muriyete derece-i kifâyede olmadığından..*”: BOA.MVL.348/59 (Tarih: H.5 Ca 1272/M.13 Ocak 1856)

²⁷⁷ BOA.MVL.349.15188 (Tarih: H.13 Ca 1272/M.20 Şubat 1856), BOA.A.MKT.MVL.78.51 (Tarih: H.20 Ca 1272/M.27 Şubat 1856)

harcamadan olup olmadığının (mahsuben) anlaşılabilmesi ve düzenlenen *keşif defterinin fenn-i mimariye uygun olarak kaleme alınmaması*²⁷⁸ olmasıdır.

Ekim 1859 tarihli belgeye göre²⁷⁹, yanmış olan hükümet konağının dört tarafını çeviren duvarlar, depremler ve yangınlar neticesinde yıkılmıştır. Hükümet dairesi içinde bulunan Hapishane ve askerlerin ikâmesine ait olan koğuş ve ahırlar da harap olmuştur. Bu amaçla bir keşif yapılmış ve yapının münakasa usulu ile gereğinin yapılmasına dair Bursa Meclisinden bir mazbata çıkmıştır. Mazbata ile birlikte senet ve keşif defteri merkeze onaya gönderilmiştir²⁸⁰. İdari binalar üzerinde onarımlar sıklıkla yapılırken, bir taraftan yeni ve müstakil bir Hükümet Konağı yapılması talebi de merkeze iletilmektedir²⁸¹. Konsolos Sandison'un raporunda belirttiği yapılması düşünülen yeni konak için arşiv belgelerinde, yapımının zaruretini gösteren ifadeler dikkat çeker. Nitekim bu amaçla 1865'te "*inşasına lüzum görülen*" Hükümet Konağının keşfi yapılmış, keşif defteri vilayet Meclisince düzenlenen mazbata ile Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye havale edilmiştir²⁸². Ancak ne bu yazışma gurubunda ne de diğer tasniflerde, bahsedilen bu keşif defterine henüz rastlanılmamıştır. Yaklaşık üç yıl sonra, 1867 yılında Bursa'da inşâsı düşünülen ve "*makdem inhâ olunan*" yani önceden merkeze bildirilen hükümet konağı ile bu sırada yapılması gereken depo ve hapishanenin merkezden gönderilen bir mühendis marifetiyle keşif defterlerinin hazırlanarak, "*resim ve haritaların*"²⁸³ da merkeze gönderildiği belirtilmektedir²⁸⁴. Bu yapıların masraflarının nasıl ve nereden karşılanacağı vilayete sorulmuş olup, gelen cevabi yazışmalar (*üç kıta tahrirat ve melfûfâtı ve evrâk-ı atıkası*) Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'den Sadaret'e havale edilmiştir. Öncelik, Hükümet Konağının süratle yapılmasıdır. Bu yüzden depo ve hapishanelerin o sene için bazı onarım ve temizliklerinin yapılarak kullanımının sağlanması ve gelecek sene gereğinin yapılması amacıyla da hemen konağın inşasına başlanması hakkında izin için Maliye Nezaretine müracaat edilmesi kararlaştırılmıştır.

²⁷⁸ BOA.A.MKT.MVL.81.55 (Tarih: H.2 M 1273/M.2 Eylül 1856)

²⁷⁹ BOA.A.MKT.MHM.167.9.1.1 (Tarih: H.7 Ra 1276/M.4 Ekim 1859)

²⁸⁰ 1859 tarihli bu tasnifte keşif defteri ile münakasa pusulası henüz ortaya çıkmamıştır.

²⁸¹ Buna merkezden gelen bir cevapta yangında harap olan Hükümet Konağı'nın yerine yenisinin yapılmasının mümkün olmadığına dair bkz.: BOA.A.MKT.UM.340.44.1 (Tarih: H.6 Ca 1275/M.11 Ocak 1859)

²⁸² BOA.MVL.665.26 (Tarih: H.4 Ş 1281/M.2 Ocak 1865)

²⁸³ Osmanlı mimarları inşa edecekleri yapılar için önceden bir plan yaparlardı buna da dönemin tabiri ile "*resim*" denilirdi. Osmanlı mimari terminolojisinde plan ve kroki karşılığı olarak "*resim ve tasvir*" kullanılırdı. Bkz.: Cengiz Orhonlu, "Şehir Mimarları", **Osmanlı Araştırmaları II**, İstanbul 1981, s.1-30; a.mlf., **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt:10 s.528-539. 19. Yüzyıl Bursa yapılarına ilişkin arşiv belgelerinde ise daha çok "*resim ve harita*" ifadelerinin birlikte kullanıldığı görülmektedir. Bu iki ifade "*plan ve kroki*"yi işaret etmektedir.

²⁸⁴ BOA.MVL.1054.40 (Tarih: H.16 Ş 1284/M.13 Aralık 1867)

Yukarıdaki belgeyle ilişkili sayılabilecek diğer yazışmada biraz daha farklı ve ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Belgeye göre²⁸⁵Bursa Meclis-i Kebir'i, yanmış olan hükümet konağının 150 bin kuruş masrafla yeniden inşasını düşünmektedir. Buna dayanak olarak Bursa Meclisi, o dönemde Konağın aylık kirasının 1500 kuruş olduğunu belirtmektedir. Yapılacak yeni binayla²⁸⁶ senelik bu kira masrafından kurtulmak, yani "*evvele mirde şu icâr kat' idilmek*"²⁸⁷ mümkün olacaktır. Bu amaçla, Bursa Meclisi kendilerine tahsis edilen 150 bin kuruştan 60 binlik tutarı ile adı geçen konağın (ayrıca konak arsası üzerinde bulunan iki evin de; *mezkûr haneler alınmadıkça konak inşâsı kabil olamayacağından*" biri 30 bin kuruşa diğer de 5 bin kuruşa pazarlık edilerek) satın alınmasını talep etmektedir. Devamında, merkeze keşif defteriyle birlikte gönderilen haritanın, yapılan incelemeler neticesinde, inşâ edilecek yapının "*adi bir satih resmi olduğu ve inşaatın arsa üzerine nasıl yapılacağı, ne kadar yükseklikte olacağı, kaç odalı olacağı, odaların kimlere tahsis edileceğinin bu harita üzerinde gösterilmediği*" uyarısı yapılmaktadır²⁸⁸. Yukarıda da vurgulandığı gibi, yapıların inşâ süreçlerinde merkezi idarenin dikkate aldığı en önemli hususlardan başı çeken, yapıların planlarının amaca ve tekniğe; keşif defterlerinin ise "*fenni- mimari*"ye uygun olup olmadığıdır.

Buraya kadar özetle, konak arsası üzerinde önceden yapılmış olan bir Hapishane binasının bulunuyor olması ile hem yanan konak binasının hem de mevcut arsa üzerinde bulunan iki evin yıkım masrafları da düşünüldüğünde bunların "*adeta israf nev'inden olarak beyhude bir takım masârif*"²⁸⁹ olduğu değerlendirilmiştir. Aynı zamanda belgede, devlet hazinesinin o günkü durumuna da vurgu yapılarak, yeni inşaat ve bu inşaat için yapılması düşünülen kamulaştırmaya da, "*kâide-i tasarrufiyeye kemâliyle i'tinâ kılınmak*" maksadıyla izin çıkmamıştır. Bu sebeplerden ötürü, mevcut görevlilerin "*bütün bütün sıkışmayacakları suretde ikametlerine kifayet edebileceği*" şekilde bir hükümet konağının detaylı plan-proje ve keşfinin hazırlanması²⁹⁰ve yapılacak Hükümet konağının resim ve haritasını düzenlemek, keşif defterini hazırlamak için de vilayetten uygun bir mühendisin görevlendirilmesi

²⁸⁵ BOA.MVL.739.36.4.1 (Tarih: H.18 Ş 1284/M.15 Aralık 1867)

²⁸⁶ Binaya duyulan ihtiyacın, mevcut görevlilere bile yetmediğinden hareketle, yeni oluşturulan Teşkilat'ın bünyesinde barındıracağı bürokratik yapıyla da (memurlar, meclis için salon, meclis görevlileri ve katipler vs.) ilgili olduğu belirtilmektedir: "*Şimdiki konak hey'et-i sâbıkaya bile kâfi olmadığı cihetle teşkilât-ı cedideden dolayı teşekkül eden me'murin ve mecâlis ve ketebeyi isti'âb edemediği gibi..*", BOA.MVL.739.36.4.1 (Tarih: H.18 Ş 1284/M.15 Aralık 1867)

²⁸⁷ BOA.MVL.739.36.1.2 (Tarih: H.18 Ş 1284/M.15 Aralık 1867)

²⁸⁸ BOA.MVL.739.36.4.1 (Tarih: H.18 Ş 1284/M.15 Aralık 1867)

²⁸⁹ BOA.MVL.739.36.1.2 (Tarih: H.18 Ş 1284/M.15 Aralık 1867)

²⁹⁰ BOA.MVL.739.36.1.2 (Tarih: H.18 Ş 1284/M.15 Aralık 1867)

istenmiştir²⁹¹. Dolayısıyla bu belgelerden de anlaşılacağı üzere 1867 sonlarında dahi yeni ve müstakil bir Hükümet Konağı henüz inşa edilmiş değildir. Ayrıca, kullanılmakta olan mevcut kiralık konak civarında bulunan hane ve dükkânlar da kiralama ve satın alma yoluyla konağa dâhil edilerek idari birimlerin fiziki hizmet alanları, ihtiyaç olduğunda devamlı genişletilmiştir. Özetle söylemek gerekirse, genel olarak bu süreçte en az masrafla bir takım onarımlar yaparak mevcut binaların hizmet süreleri olabildiğince uzatılmaya çalışılmıştır. Başka bir deyişle, "müceddeden inşa" yerine "tamir ve termim" anlayışının yüksek bütçeli yapı üretimi yerine, her zaman olmasa da bazı durumlarda tercih edildiği görülmektedir.

Hükümet konağı yapılarına dair eldeki mevcut kaynaklarda 1867'den 1890'lara kadar geçen süreye ait kayda değer bir belge tespit edilememiştir. İstisna olarak, Avusturya ve Macaristan Veliahdı Prens Arşidük Rudolf ve Prens Stefani'nin Bursa'ya geldiklerinde ikametlerine tahsis edilen Bursa Daire-i Belediyesi'nin tezyinatı ile Hükümet konağı'nın tamirinde ve mefruşatında harcadığı bildirilen 301.800 kuruşun hesaplamasında yanlışlık yapıldığı ve meblağın yanlış bildirildiğinin tespit edildiği 1889 tarihli bir tezkere gösterilebilir²⁹². Burada, Hükümet Konağında yapıldığı belirtilen tamiratlara dair bir bilgi yoktur. Sonrasında vilayet nezdinde, fazladan yapılan bu harcamayla ilgili gerekli araştırmanın yapılarak sonucun bildirilmesi istenmiştir²⁹³. Bursa Hükümet Konağı olarak kullanılan mevcut kiralık binanın onarım ihtiyaçlarına istinaden Dersaadet'in ilgili kalemleri ile yapılan görüşmelerde, onarımlar için Padişah iradelerinin durumu da sorulmuştur. Dâhiliye Nâzırı, vilayetin sıklıkla talep ettiği tamirat/yeni bina inşaatı bütçeleri kapsamında bazen ilgili kalemden vilayetin taleplerine cevap verebilmek adına söz konusu tamirlere dair bir irade çıkıp çıkmadığını -ya da son durum hakkında bilgi sahibi olmak adına- sorgulamıştır. Bu amaçla, ilgili kalemden çıkan bir notta; "*Bursa Hükümet Konağı'nın icrâ-yı ta'miri hakkında irâde-i seniyye şerefsâdır olduğuna dâir kayd bulunamadığı arz olunur*"²⁹⁴ denilerek, konu hakkında bir bilgi notu hazırlanmıştır. Dolayısıyla 1867'den sonraki tarih aralığında söz konusu yapının onarımlarına dair merkezden bir onay çıkmadığı, buna karşılık mevcut yapının muhtemelen küçük müdahaleler ile hizmet verebilmesinin sağlandığı anlaşılıyor. Bursa valisi Münir Paşa (gör. 1891-1897) bu durumu, yani ihtiyaç duyulan

²⁹¹ BOA.MVL.739.36.2.1 (Tarih: H.19 Ş 1284/M.16 Aralık 1867)

²⁹² BOA.DH.MKT.1608.25 (Tarih: H.19 B 1306/M.21 Mart 1889)

²⁹³ BOA.DH.MKT.275.73 (Tarih: H.24 S 1312/M.26 Ağustos 1894)

²⁹⁴ BOA.DH.MKT.275.73 (Tarih: H.24 S 1312/M.26 Ağustos 1894)

onarım/inşaat işlerine uzun süredir irade çıkmamasını Bursa'nın lehine çevirmek istemiş olmalı ki, İstanbul'a gönderdiği telgraftan bu sonuca varılabilmektedir. Münir Paşa telgrafında; *“Merkez vilayet hükümet dâiresinin binası kadim olup hayli vaktten beri ta'mirât-ı lâyika görmemesinden nâşi müşrif-i harab”* olduğunu vurgulayarak, mevcut yapının uzun zamandır gerektiği gibi esaslı bir şekilde tamir edilemediğine dikkat çekmektedir. Bu amaçla hazırlanan keşif defteriyle, yapılması düşünülen inşaatın *“24.948 kuruş iki para”* masrafla vücuda geleceği anlaşılmış, *“Meclis-i idare-i vilayet kararıyla da acilen meblağ-ı mezburun sarfına telgrafla me'zuniye-i acile”* verilmesinin istendiği görülmektedir²⁹⁵. Bu talebe dört gün sonra *“Cevaben 6 Temmuz 1310, dâire-i hükümetin keşfi mûcibince yigirmi dört bin tokuzyüz küsür kuruşla icrâ-yı ta'miri münâsibdir”* şeklinde cevap verilmiştir²⁹⁶. Beklenen cevap uygun görüşle gelse de, vali Münir Paşa'nın daha sonraki telgrafında görüleceği üzere, hükümet dairesi olarak kullanılan *“mezkûr konak zaten 60 yıllık bir bina”*dır. Son depremin etkisiyle *“temellerinin zayıf ve tabanlarının çürümüş olmasından dolayı temeller kâmilten kaymış olduğu”* görülmüştür. Temel direklerinin çoğunun yenilenmesi gerekmektedir ve bu masraflar da dâhil, ilaveten 15 bin kuruşa daha ihtiyaç vardır²⁹⁷. Bunun neticesinde 25 bin kuruşa yakın ilk keşif ile 15 bin kuruşluk ilave keşfin toplamı 39 bin kuruşun harcanması için irade çıkmıştır²⁹⁸. Münir Paşa'nın gayretleri sonucu çıkarılan irade ile *“ikamet edilemeyecek derecede tehlikeli”* olan binanın, yapılan keşif kapsamında zikredilen masraflarının harcanmasına izin verilmiştir. *“Masârif-ı mezkûre havâlenâmesinin irsâli lüzûmu”* noktasında acele edilmiş, *“keşf defterinin fenne muvafık ve fiyat-ı mevzuanın hadd-i i'tidalde idugi şehremanetince beyan ve tasdik olunmuş”*tur. Şûrâ-yı Devlet kararı neticesinde, bahsedilen masrafların bütçeden karşılığı da bulununca gereğinin, yani *“bermûcib-i istizân muâmele-i muktefiyesinin”* vilayete tebliğ edilmek üzere Dâhiliye Nezaretine *“keşf defteriyle rayiç pusuları”* ile birlikte sunulması kararlaştırılmıştır²⁹⁹. Şûrâ-yı Devlet'in bu kararı sonrasında, yapılacak bu tamiratın masraflarının vilayetin H.1311/M.1893-94 senesi muvazenesinde bulunan inşaat ve tamirat tertibinden karşılanması hususunda da irade çıkacaktır³⁰⁰. Netice itibariyle

²⁹⁵ BOA.İ.DH.1316.28.2.1 (Tarih: R.6 Temmuz 1310/M.18 Temmuz 1894) Belgede geçen, *“geçenlerde vuku bulan hareket-i arz”* ifadelerinden, o tarihlerde Bursa'da bir deprem meydana geldiği anlaşılmaktadır.

²⁹⁶ BOA.İ.DH.1316.28.3.1(Tarih: R.10 Temmuz 1310/M.22 Temmuz 1894)

²⁹⁷ BOA.İ.DH.1316.28.4.1 (Tarih: R.8 Eylül 1310/M.20 Eylül 1894)

²⁹⁸ BOA.İ.DH.1316.28.5.1 (Tarih: R.22 Eylül 1310/M.4 Ekim 1894)

²⁹⁹ BOA.İ.DH.1325.41.1.1 (Tarih: H.16 M 1313/M.9 Temmuz 1895)

³⁰⁰ BOA.İ.DH.1325.41.2.1 (Tarih: H.4 Ra 1313/M.25 Ağustos 1895-İrade tarihi: H.10 Ra 1313/M.31 Ağustos

“irâde-i seniyye-i hazret-i padişâhî mûcibince mezkûr konağın tâmirâtı hitâma resîde olarak (sona ererek) resm-i kûşâdı icrâ”³⁰¹ olunmuş, yani biten onarımlar sonrası 1895 yılı sonlarına doğru yapının resmi açılışı gerçekleştirilmiştir. Buradan anlaşıldığı kadarıyla yaklaşık bir yıl süren onarımlar, yıl sonuna doğru tamamlanmış ve binanın açılış töreni yapılmıştır. Ancak bu son belgedeki detaylara dikkat edilirse, yapının ilk keşfi ile ikinci keşfi arasında fark olduğu görülür. Keşf-i evvelde 24.318 olan onarım bütçesi, keşf-i sânide 58.327 kuruş 30 para olarak tespit edilmiştir. 58.327 kuruş’un 39.948 kuruşuna harcama izni verilmiş, fazladan sarf edilen tutar ise “Dâhiliye muvazenesi taşra inşaat ve tamirat tertibleri fazlasına ilaveten” karşılanmıştır³⁰². Neticede 60 yıldır gereği gibi bir türlü onarılamayan Hükümet Konağı binası, 1895 yılında fenn-i mimariye ve kabul edilebilir fiyat ortalamasına uygun olarak onarılmış ve kullanılmaya devam etmiştir.

Mart 1906 tarihli belge tasnifinde Bursa’da yeniden inşa edilmesi düşünülen³⁰³ hükümet dairesi ile bazı diğer binaların (postahane, vilayet matbaası ve hapishane) ayrıntılı keşif defteri bulunmaktadır³⁰⁴. On yıl önce yapılan esaslı tamirler sonrası resmi açılışı yapıp kullanılmaya devam eden mevcut Hükümet Konağı yapısı, artık bu tarihlerde ihtiyaçlara cevap veremez hale gelmiş olmalıdır ki, bu kez Bursa’ya yeni bir idari bina inşası talep edilecektir. Söz konusu keşif defteri, Bursa’nın mimarlık ortamına kırk yıla yakın bir sürede damgasını vurmuş olan *Pandalaki Kalfa*’nın da imzasını taşır. *Pandalaki kalfa* ve bir gurup mühendisin³⁰⁵ çalışmaları neticesinde ortaya çıkan bu defterin içeriği incelendiğinde, dönemin mimar-mühendislerinin benimsedikleri teknik/estetik anlayış, çağın getirdiği/gerektirdiği yenilik anlayışı bağlamında malzeme seçimindeki hassasiyetlerine dair ipuçları burada açık bir şekilde görülebilmektedir: Meşe ağacından çatı kirişleri, Frenk kiremidi olarak Arslan markalı Marsilya kiremidi, Salonların tavan süslemeleri,

1895)

³⁰¹ BOA.İ.DH.1330.17.1.1 (Tarih: H.23 Ca 1313/M.11 Kasım 1895)

³⁰² BOA.İ.DH.1325.41.1.1 (Tarih: H.16 M 1313/M.9 Temmuz 1895) Burada bahsedilen defterlere ulaşılamamıştır.

³⁰³ “Müceddeden inşa olunacak” ifadelerinden bu yapıların o tarihte inşası düşünülen yapılar olduğu açıktır. Oysa *Bursa Keşif Defterleri* adlı çalışmada bu yapılar, “Yeniden inşa edilen..” şeklinde hatalı olarak belirtilmiştir. Ayrıca bu yapıya örnek olarak da Sanayi Mektebine gelir amaçlı olarak Hamidiye Caddesi üzerinde inşa edilen kâgir üç katlı binalar gösterilmiştir. Yapılacak bazı işlemler için defterde “ber-mûcib-i resm” denilse de belge tasnifinde herhangi bir plan/kroki/harita yoktur. 1906 tarihli bu defter gereğince söz konusu yapıların inşa edilip edilmediği belli değilken ve Konak olarak atıf yapılan yapıların da inşa tarihi belirsizken, görsellerdeki söz konusu yapıları bu aşamada inşa edilmiş gibi göstermek, Bursa’nın Sanat tarihi açısından ciddi yanlışlıklara sebep olacaktır. Bahsedilen çalışma için bkz.: H. Başaralı, **Bursa Keşif Defterleri**, 2016, s.127-139.

³⁰⁴ BOA.Y.PRK.UM.78.61 (Tarih: H.23 M 1324/M.19 Mart 1906); Avcı, **a.g.e.**, s.73.

³⁰⁵ Belgeden okunan mühürlerine göre bu mühendisler; Hüdavendigâr vilayeti nafia mühendisi Osman Nuri, nafia mühendisi Mehmed Şefik ve nafia mühendisi Hüsnü.

alafranga serpmeye usulü sıva, mermer döşemeler, demir parmaklıklar, korkulukları mermerden ahşap merdivenler, cephelere konulan panjurlar, süpürgelikler, kat kornişleri, duvarlara ve tavanlara uygulanan yağlı ve renkli boyalar, cephe tezyinatı, somaki mermerden giriş kapısındaki sütunlar, yağmur için çinko oluklar ve tüm bunlar için çıkarılan 1.868.965, 70 kuruşluk bir meblağ gibi veriler buna örnek gösterilebilir³⁰⁶. Ancak defter içeriğinde Pandalaki Kalfa tarafından sadece Hükümet Konağı için kullanılacak malzemelerin rayiç bedelleri listelenmiş olup, diğer yapılarınkilere dair bir bilgi bulunmamaktadır.

1907 ve 1908 tarihli belgelere bakarak, 1906 tarihli keşif defterinde belirtilen Hükümet Konağı'nın bu tarihlerde de henüz modern bir bina olarak inşa edilmediğini söylemek mümkündür. Hükümet Konağı'nın yeniden inşa edilmek istenmesinin nedeni sadece bürokratlara gerekli mekânsal bir zaruret değil, aynı zamanda Bursa'nın turistik açıdan pekçok seyyah ve ziyaretçi çeken tarihi ve güzel bir şehir olarak böyle bir kentte göze çarpan ilk yapılardan birinin Hükümet Konağı olması, konağın mevcut kötü halinin de buraya gelen ve burayı kullanan yabancıların gözünde kötü bir intiba bırakıyor olmasıdır³⁰⁷. “*Harap bir halde*” olduğu vurgulanan Bursa hükümet konağı ile içinde bulunan hapisane ve tevkifhanenin “*müceddeden inşâsı*” için gerekli işlemlerin tamamlanmasının istendiği 1908 tarihli belgede dikkati çeken husus, yapılması tasarlanan binaların tamamlanabilmesi için “*gerekirse ahaliden de iane toplanmasına müsaade olunduğu*”³⁰⁸ ifadesidir. Hüdavendigâr vilayetine hitapla Dâhiliye Mektûbî kaleminden çıkan bu yazışmada, söz konusu yapıların “*müceddeden inşâsı için lede'l-keşf 38 bin kûsür liraya*” ihtiyaç duyulduğu ve “*himmethâh ahâli tarafından da muâvene-i mümkinine ifâsından geri durulmayacağı*” yani yardımsever halkın imkânları dâhilinde yardım yapmasına, tıpkı Tokat, Amasya ya da Marmaris hükümet konağı³⁰⁹ için yapıldığı gibi karşı

³⁰⁶ Belge tasnifinde Hükümet Konağı kısmı için bkz.: BOA.Y.PRK.UM.78.61.1.1, 78.61.1.2, 78.61.1.3, 78.61.1.4. (Tarih: H.23 M 1324/M.19 Mart 1906) Bu defterdeki önemli verilerden biri de şudur: O tarihlerde Heykel'deki Hükümet Dairesi bünyesinde bulunan hapisane, Hamidiye caddesi üzerinde Reşid Mümtaz Paşa zamanında yapıldığı belirtilen İki konaktan birinin içine nakledilmek istenmektedir, bkz.: BOA.Y.PRK.UM.78/61.1.9 ve 78/61.1.10 (Tarih: H.23 M 1324/M.19 Mart 1906)

³⁰⁷ Bursa valisi Mehmed Tevfik Bey (Gör. 1906-1909) imzasıyla doğrudan Padişahın baş kitabetine yazılan bu belge için bkz.: BOA.Y.MTV.298.83.1.1 (Tarih: H.20 R 1325/M.2 Haziran 1907)

³⁰⁸ BOA.DH.MKT.1285.11.1.2 (Tarih: H.25 B 1326/M.23 Ağustos 1908)

³⁰⁹ Osmanlı coğrafyasında halkın yardımlarıyla yapılan kamu binalarının sayısı fazladır. Arşiv belgeleri arasında okullar, karakolhaneler, hükümet konakları, hatta hapisaneler için bile halkın yardımlarıyla pekçok inşaat yapıldığına dair belgeler mevcuttur: Tokat'ta iane ile inşa olunan hükümet konağı için bkz. DH.MKT.2026.128 (Tarih: H.13 Ca 1310/M.3 Aralık 1892) ve DH.MKT.1955.61 (Tarih: H.4 Za 1309/M.31 Mayıs 1892); Amasya hükümet konağı için bkz. Nurcan Yazıcı, “Amasya Hükümet Konağı Binaları”, **Sanat Dergisi**, s.95.; Marmaris hükümet konağı için bkz. DH.MB.HPS.18.71 (Tarih: H.16 Za 1332/M.6 Ekim 1914); Sırbistan Preşova/Boyanofça köyünde iane ile inşa olunacak hükümet konağı için bkz. BEO.4351.326303 (Tarih:H.10 C

çıkılmayacağı belirtilmektedir. Amaç, uygun bir yer var ise oraya, yok ise; mahallince uygun görülen bir yerde bu yapıyı inşa etmektir. Söz konusu harcama, mevcut yılın inşaat ve tamirat tertibât-ı umumiyesi'nden karşılanacaktır. Ancak bu harcama kaleminden mevcut miktarın karşılanamaması durumunda hazinece karşılığı tedarik edilecektir³¹⁰. Söz konusu yapıların, ilk olarak keşfi yapan mimar tarafından ya da daha iyisi bulunamadığı takdirde, Ticaret ve Nafia Nezaretiyle haberleşerek görevlendirilmesi gereken ehil, yani “*müste'id bir mimar marifetiyle terakkiyât-ı hâzıra-i mi'mâriye muvâfık ve şân-ı âliye hakkıyla lâyıık bir tarz-ı nev'ide*”³¹¹ yapılması istenmektedir. Belge metnindeki bu son cümle, dönemin mimari anlayışının ve aynı zamanda mimarlık ortamının temel kaygılarından / hassasiyetlerinden ikisini gözler önüne serer niteliktedir. Birincisi gelişmekte olan dünyanın çağdaş mimarlık prensiplerine/anlayışına uygunluk; ikincisi ise iktidarın yani Sultan'ın hem sembolü hem de amaçladığı/uyguladığı toplumsal dönüşüme örnek olacak bu yapılara gösterilmesi gereken özen ve hassasiyeti. Özetle, şehirde kamusal temsiliyet noktasında, onun izni ve iradesiyle yapılan her kamu binası Sultan'a lâyıık olmalıdır. Nitekim “*Sâir vilâyet-i şâhâne merkezlerinde ve livâ ve kazâlarda şân-ı âli ile münâsib hükümet konakları vücûda gelmiş iken, en ehemmiyetli vilâyet merkezlerinden olub devlet-i âliye-i ebedi'd-devâmın pâyitaht-ı kadimi olmakla dahi hâiz-i şeref olan Burusa şehrinde hükümet konağının elyevm tecdid olunamaması*”³¹² şehre ve yöneticilerine adeta dert olmuş gibidir. Sürecin hızlıca devam ettirilmesi adına o sırada “*Burûsada yeşil câmi-i şerifinin ta'mirâtına nezâret etmekte olan evkâf-ı hümayûn nezâreti mi'mârı ref'etlü Âsım Bey'e bu babda icrâ ettirilmiş keşfiyyât*” neticesinde gerekli evraklar hazırlanmaya çalışılmış, münaka için gazetelere ilan verilmesi dahi istenmiştir³¹³.

1906 tarihli keşif defterinde tüm yapıların 2,5 milyon kuruşu bulan masrafları, 1909 sonlarına gelindiğinde aynı yapılar için il idare meclisince yapılan hesaba göre “*cem'an 7.649.200 kûsür milyon kuruş*”³¹⁴ olmuştur. Fakat imkân dâhilinde olan para 100 bin liradır ve bu nedenle ilk olarak en acil yapılması gereken binalar inşa

1333/M.25 Nisan 1915); Pravişte jandarma karakolu koğuşu ve Leftere karakolunun halktan toplanacak iane ile inşası ve tamiirine dair Selanik vilayeti'ne yazılan yazı için bkz: TFR.I.SL.84.8304 (Tarih: 14 B 1323/M.14 Eylül 1905); Bartın hükümet konağı civarında halkın ianesi ile inşa olunan hapisane için bkz. DH.MKT.606.6 (Tarih: H.30 B 1320/M.2 Kasım 1902)

³¹⁰ BOA.DH.MKT.1285.11.1.2 (Tarih: H.25 B 1326/M.23 Ağustos 1908)

³¹¹BOA.DH.MKT.1285.11.1.2 (Tarih: H.25 B 1326/M.23 Ağustos 1908)

³¹² BOA.BEO.3376.253131 (Tarih: H.7 B 1326/M.5 Ağustos 1908)

³¹³ BOA.BEO.3376.253131 (Tarih: H.7 B 1326/M.5 Ağustos 1908)

³¹⁴ BOA.DH.MUİ.3-3.9.1.1 (Tarih: H.17 Ş 1327/M.3 Eylül 1909)

edilmelidir³¹⁵. İnşa sürecinde de “*kavâid-i iktisâdiyeye mümkün olduğu kadar riayet edilmesi*”³¹⁶ istenmektedir. Bab-ı Âli’ye gönderilecek keşif evrakları ve planlar ile ilgili olup, vali Azmi Ömer Bey başkanlığındaki il idare meclisinden çıkan kararın³¹⁷ eki olan listede³¹⁸, mevcut yapılardan hükümet dairesi için; Cepheden görünüş resmi 1/100 ölçekli, Zemin kat planı 1/100 ölçekli, Giriş kat planı 1/100 ölçekli, Kat planı 1/100 ölçekli olmak üzere 4 plan ve resim hazırlandığı, bir keşif defteri ve bir de belediyeden onaylı rayiç varakası gönderildiği anlaşılıyor³¹⁹.

İl İdare Meclisinden çıkan karara göre; Bursa'nın meşhur tarihine uygun olarak inşa edilmesi düşünülen *Hükümet Konağı ve diğer yapıların planlarını, Evkaf nezareti mimarlarından Asım Bey hazırlamış,*³²⁰ “*Resim, keşif ve evraklar tahta muhafaza ile ayrıca postaya verilmiştir*”³²¹. “*El-yevm pek müteferrik bir halde bulunan bil cümle devâiri muhtevî olmak üzere*”, yani o tarihlerde oldukça dağınık halde bulunan bütün daireleri/idari birimleri tek bir çatı altında toplayacak şekilde bir hükümet konağı için 4.736.710 “*kuruş sarfi muktezi görünüyor ise de inşaat münakasaya vaz' olunacağı cihetle bu mikdârın tenzili kaviyyenme'muldu*”³²². Kısaca inşaat, münakasa sonucu daha az bir bedelle ihale edilebileceğinden, 5 milyona yakın bu miktar üzerinden bir indirim olacağı yönünde kuvvetli bir beklenti vardır. Ancak il meclisinin bu noktada bir endişesi olduğu görülmektedir. Meclisin Dâhiliye Nezâreti’ne gönderdiği karara göre; inşaatın büyüklüğü dikkate alınırca, bunun ihalesi için tâlip bulunup bulunmayacağı kestirilememektedir. Bulunsa bile inşaat tek bir kişiye ihale edilemediğinden diğer büyük yapılara kıyasla, ancak “*bilcümle aksam-ı inşaiye ve malzeme parça parça münakasa edilirse inşaatın bir an evvel itmâmı hususunda*” hızlıca hareket etmek imkânı bulunabilir. Yani meclise göre çözüm, inşâ edilecek yapı bölümleri ve inşaatla kullanılacak malzemeleri ayrı ayrı münakasa usulü ile ihale edip, inşâ sürecini bir an önce başlatmak ve hızlıca tamamlamaktır. “*İnşaat için vilayet merkezinde bulunan Nâfia mühendisleri dahi dâhil olmak üzere usül ve*

³¹⁵ BOA.DH.MUİ.3-3.9.1.1 (Tarih: H.17 Ş 1327/M.3 Eylül 1909)

³¹⁶ BOA.DH.MUİ.3-3.9.15.1 (Tarih: H.11 R 1327/M.26 Eylül 1909)

³¹⁷ BOA.DH.MUİ.3-3.9.21.1 (Tarih: H.8 B 1327/26 Temmuz 1909) Burada geçen bilgilere göre; Hükümet Konağı'nın mevkişi şehrin orta yerinde merkezde ve en şerefli bir yerde olduğu için, yerinin değiştirilmesine gerek yoktur. Hapishane ve Tevkifhane ile telgrafhane binalarının hükümet arsasına kalması gerektiğinden o esasa göre tertib ve tanzim ettirilen planlarla keşif defterleri listesi mucibince 17 adet olarak ekte takdim edilmiştir.

³¹⁸ BOA.DH.MUİ.3-3.9.18.1 (Tarih: H.8 B 1327/M.26 Temmuz 1909)

³¹⁹ Listedeki keşif bedeli 4.736.710,50 kuruş olup, bu miktar sadece hükümet dairesinin 1906 tarihli keşif bedeline göre (1.868.965,70) neredeyse üç katına çıkmıştır.

³²⁰ BOA.DH.MUİ.3-3.9.21.1 (Tarih: H.8 B 1327/26 Temmuz 1909) “*Beyan olunan mimardan daha mukteditleri*” bulunamamış olmalı ki, keşif Asım Bey’e yaptırılmıştır.

³²¹ BOA.DH.MUİ.3-3.9.17.1 (Tarih: R.27 Ağustos 1325/M.9 Eylül 1909)

³²² BOA.DH.MUİ.3-3.9.21.1 (Tarih: H.8 B 1327/26 Temmuz 1909)

icâba göre zev'at-ı münâsibeden mürekkeb (uygun kişilerden oluşan) bir komisyon teşkili tazammum edilmiş (komisyon oluşturulması konusunda uzlaşılmış) olup, heyet-i âcizânemizin tensibi üzerine, ayrıca iştiğal ederek planları vücuda getiren Asım Bey'e işbu hizmetine mukâbil inşâata nezâret tevcihi” uygun görülmüştür. Zaten planı yapan mimarın inşaata nezaret etmesi gerekli olduğundan *“bilcümle aksam-ı inşâiyye için tabiû büyüklükte resimler tanzim ve tersimi ve inşaatın bunlara tatbiki hususunda mimar muavini ve ressam gibi kimselerin istihdamı kendisine aid olmak şartıyla masarîf-ı inşâiyeden yüzde beş kuruşun verilmesi*” durumu da Asım Bey'in olurlarına ve meclis kararına bağlanmıştır³²³.

Vilayet Nâfiâ Sermühendisi Süleyman Sırrı Bey, mevcut Hükümet konağının 1909'da ki durumu hakkında bir rapor düzenlemiştir. Rapor, hükümet konağının ve alanının gelişimi hakkında birinci ağızdan bilgiler vermesi nedeniyle önemlidir. Süleyman Sırrı Bey durumu şöyle anlatmıştır: *“bina vaktiyle hususi bir hane iken bilahare hükümet konağı ittihâz edilmiş ve peyder pey görülen lüzum üzerine bazı aksam ilavesiyle ara yerde bir avlu ile müfrez (ayrılmış, bölünmüş) iki daire halinde ve bir cihetinde ki, hapishane olunmak üzere müesses bulunmuştur. Ebniyenin kâfe-i aksâmı ahşap direklerle tesis ve daireleri gayet fena cinsten tuğla ve kerpiçle yapılmıştır. Geçen zaman ile ahşap kısımların tamamı çürük bir hale gelmiş olmakla dayanmaya gücü kalmamış, esas kirişlerinin dayanak noktaları da çürümüştür.*³²⁴”

Yapıların bu perişan ve harap durumu, vilayet ricâlince üzüntüyle takip edilmektedir ki, valiler sık sık bu durumdan yakınmışlardır. Hatta *“Hükümet konağı ile hapishanenin hâl-i hâzır-ı harâbisi, teşrif-i hümayun esnâsında bizzat sadrazam paşa hazretleri tarafından dahi görülmüş*”³²⁵ olmasına rağmen, inşaatın âciliyeti hakkında vilayetten yeniden izahat istenmesine şaşılmaktadır. Zira Sadrazam Bursa'da bulunduğu sırada mevcut vahim durumu görüp derhal ilgili Bakana telgraf çekmiş ve acilen 5.000 kuruş gönderilmesini emretmiştir³²⁶. Görüldüğü üzere bu tarihlerde³²⁷ Konağın hali bizzat Sadrazamca görülmüş, bir miktar para da gönderilmesi emredilmiş; ancak son kertede yine vali'den inşaatın neden acil yapılmasının istendiği noktasında açıklama talep edilmiştir. İnşâsı zorunlu olan kamu binalarının

³²³ BOA.DH.MUİ.3-3.9.21.1(Tarih: 8 B 1327/26 Temmuz 1909) Masârîf-ı mutazarrîka; zararları tazmin için ayrılan bütçe masrafı olmalı. ???

³²⁴ BOA.DH.MUİ.3-3.9.20.1 (Tarih: 22 B 1327/M.9 Ağustos 1909)

³²⁵ BOA.DH.MUİ.3-3.9.15.1 (Tarih: 11 R 1327/M.26 Eylül 1909)

³²⁶ Vali Azmi Bey'in Dahiliye Nezareti'ne çektiği telgraftan; BOA.DH.MUİ.3-3.9.9.1 (Tarih: 25 Ş 1327/M.11 Eylül 1909)

³²⁷ Sultan Reşat'ın Bursa'yı ziyaretleri sırasında.

yapım aşamasında karşılaşılan sorunlar yalnızca mali değildi. Bu tarihte Bursa’da ehil ve yetkin bir mimar da bulunmamaktaydı. Bunu dile getiren de Hüdavendigâr valisi Ömer Azmi Bey’den başkası değildir: “*Burada mimar bulunmamasına binaen dersaadetçe ifâ-yı muktezâsına ve yeniden keşif icrâsına lüzum görüldüğü takdirde burada el-yevm mimar bulunmadığı cihetle kâbil olamayacağından dersaadetten bir mimar tayin ve iğrâmına veyahut evrâk-ı mürseleden (yollanan belgelerden) irâe edilen (gösterilen) inşaatın oraca münakasaya vaz’ına müsaade buyrulması*”³²⁸ istenmektedir.

Özetle, o tarihte Bursa’da mimar yoktur ve yeniden bir keşif yapılması istenirse, o zaman merkez bunu yapacak bir mimar göndermelidir. Ayrıca gönderilen plan ve keşif evraklarına bakılarak yapılmasına izin verilen inşaat için münakasasının da merkezce yapılması gerekecektir. Dolayısıyla bu yazışmalar, Devletin siyasi olarak çalkantılı süreçler yaşadığı ve aynı zamanda dünyanın kısa bir süre sonra kopacak olan büyük fırtınaya hazırlandığı o dönemin pek çok farklı alanlarından sadece birinin; mimarlık ortamının özetini, teknik yapı üreticileri/mimar/mühendis/kalfa ve yapı üretimi kaynağı/bütçe/ödenek açısından veriyor denilebilir. Bu tarihlerden sonra yine Hükümet Konağı/Dairesi’nin ihtiyaç duyduğu onarımlar için ödenek talepleri devam eder. 1914 tarihli bir belgeye göre;³²⁹ Bursa Hükümet Konağı kira bedeliyle eski binanın tamir edilebileceğinden, binanın bütün masraflarını gösteren yeni bir keşif varakasının gönderilmesi istenmiş, ancak birkaç ay sonraki başka bir belgede³³⁰, keşif varakasının incelenmesi sonucu olacak ki, bu talepten Hükümet konağının tamir edilemeyecek derecede harab olması nedeniyle vazgeçildiği anlaşılmıştır. 1916’nın Kasım ayı başlarında³³¹ (bugünkü Heykel alanında bulunan) Bursa Hükümet Konağı’nın bazı idari birimlerinin yanmasından sonra şehrin muhtelif yerlerine dağılmış vaziyette ve bazı birimleri itibariyle eski ahşap binalarda hizmet vermeye başlayan devlet dairelerinde, yangın için esaslı tedbirler alınmasının mümkün olup olmadığı da uzun yazışmalar şeklinde belgelere yansımıştır. Bu belgelerde, yangının detayları ile yanan mekânların krokisi ve gerekli tahkikatın yapılacağına dair yangın gecesi merkeze gönderilen telgraflar bulunmaktadır. Mühendis Bedros Efendi’nin hazırladığı yangın hasar durumunu gösterir krokide

³²⁸ BOA.DH.MUİ.3-3.9.15.1 (Tarih: H.11 R 1327/M.26 Eylül 1909)

³²⁹ BOA.DH.MB.HPS.150.6 (Tarih: H.1332/M.1914)

³³⁰ BOA.DH.MB.HPS.150.35 (Tarih: H.1332/M.1914)

³³¹ BOA.DH.EUM.6.Şb 51.52; Avcı, **a.g.e.**, s.76

kırmızı ile boyalı kısımlar, yanan bölgeler/birimlerdir³³². Vali'nin yangın gecesi merkeze gönderdiği 11 Kasım 1916 tarihli iki sayfalık rapora³³³ göre; Yangın "vilayet merkezinde eski hükümet dairesi namıyla yâd edilen ve adliye, şeri mahkeme, nüfus, polis, jandarma ve eytâm devâirini şâmil bulunan binanın adliye kısmının üst katında" başlamıştır. Krokide gösterilen kırmızı renkli yerler "mezkur binanın pek köhne" olması nedeniyle, görevli ve ahalinin tüm gayretlerine rağmen üç saat içinde tamamen yanmıştır. Jandarma dairesine bitişik bulunan posta ve telgrafhane dairesinin, jandarma dairesiyle arasında bulunan çavuşların ikametine mahsus yerin yıkılması suretiyle, yangının posta ve telgrafhaneye sıçramasına engel olunmuştur. Yangından çok az malzeme kurtarılabılmıştır. Yangın sabotaj değildir ancak, yangın sırasında dairelerde nöbete kalması gereken memur, görev yerini terk etmiştir. Yangın, görenlerin ifadelerine göre Adliye binasındaki İstinaf Mahkemeleri ile İstinaf Müdde-i Umumiyesi kalemî tarafında çıkmıştır. Bu yangının zararı ise yaklaşık 5 bin lira civarındadır ve yanan binaların hiçbiri sigortalı değildir³³⁴. Arşiv belgeleri arasındaki yangın raporlarından anlaşıldığı üzere, Kasım 1916 yangını, adliye, şeri mahkeme, nüfus, polis, jandarma ve yetim dairelerinin bulunduğu eski hükümet dairesi olarak anılan binanın adliye kısmının üst katında çıkmıştır. 1867-1890 ve 1895-1906 yılların arasında Hükümet Konağı yapılarına dair kayda değer bir bilgi henüz tespit edilemediği için bu belirsiz aralıklarda yapıların inşa süreçleri izlenememiştir. Özellikle 1855 depremlerinden sonra vilayet merkezinde toplandığı görülen bu idari kompleksi, bu belirsiz tarih aralıklarında etkileyen başka yangın görülmemektedir. Nitekim Baykal "*Tarihte Bursa Yangınları*" adlı eserinde, *Hükümet binaları yangınları* başlığı altında şu bilgileri verir³³⁵:

"Evvvelce Atatürk anıtı yerinde ve civarında şimdiki gibi daireler halinde hükümet binaları vardı ve etrafı duvarlarla çevrili idi. Birinci Cihan Harbinden önce asıl hükümet binaları yandı, daireler şimdiki koza borsası kuzeyinde, perşembe hamamı yanında, şimdi tütün deposu olan bina yerindeki ahşap yere taşınmıştı".

Baykal'ın burada verdiği bilgiler, belirtilen tarih aralığında Hükümet konağı yapılarını etkileyen herhangi bir yıkıcı etkinin ortaya çıkmadığını gösterse de, savaş öncesi bahsettiği yangın konusunda Baykal arşiv belgeleri ile çelişmektedir. 1914'te

³³² BOA.DH.EUM.6.ŞB.51.52.21. (Tarih: R.30 Teşrinievvel 1332/M.12 Kasım 1916),

³³³ BOA.DH.EUM.6.Şb 51.52.25 ve 51.52.19 (Tarih: H.15 M.1335/M.11 Kasım 1916)

³³⁴ BOA.DH.EUM.6.Şb 51.52.19 (Tarih: H.15 M.1335/M.11 Kasım 1916)

³³⁵ K. Baykal, *Tarihte Bursa Yangınları*, s.42.

konak tamir edilemeyecek derecede haraptır, ancak bazı birimleri 1916'da yanmış³³⁶ ve Hamidiye caddesi üzerinde yapılan iki binaya taşınmıştır³³⁷. 1922'de burası da yanınca bu idari birimler tekrar kentin çeşitli noktalarına dağılır. Ağırlıklı olarak yangınlar nedeniyle yapılan onarımlardan maksat, yapıların ömrünü mümkün olduğu kadar uzatabilmektir. Zaten devletin mâli politikası da yeniden inşa için daha fazla harcama yapmak yerine, küçük masraflar ve mimar/kalfaların ufak dokunuşlarıyla yapıların yaralarını sarmak şeklinde süregelmektedir. Ancak tamir edilemeyecek derecede harap olanlar için tek çare yangınlar gibi gözüküyor. Zaten yangınlara karşı alınabilecek çok fazla bir tedbir de yoktur. Başlıca tedbir, güvenlik birimlerinin devamlı surette periyodik olarak bölgeyi kontrol etmeleridir. Ancak bölgede binalar birbirine bitişik nizamda ve ahşaptır. Bu da yangına esaslı tedbirler almayı imkânsız kılmaktadır³³⁸.

Osmanlı Devletinin 1. Dünya Savaşı sırasında ekonomik olarak sarsılmasının mimarlık ortamı açısından sonuçları arasında gösterilebilecek örnekler mevcuttur. Bursa Vilayetine cevap olarak Ekim 1918'de Maliye'den Dâhiliye'ye gönderilen yazıya göre; Bursa'da yeni bir hükümet konağı inşa edilmek üzere inşaat masraflarının üç seneye taksim edilerek ertesi senenin bütçesinden karşılanması ve şimdilik yeteri kadar meblağın tahsisatı istenmişse de, bu tezkireye yazılan cevapta, mevcut sene bütçesinden talebin karşılanamayacağı gibi sonraki senenin bütçesinde bile yeni inşaatlar için tahsisat ayrılamayacağından, yeni bir Hükümet Konağı inşası için izin verilemeyeceği belirtilmiştir³³⁹.

Tanzimatla birlikte başlayan değişim/dönüşüm hareketleri, her yerde olduğu gibi Bursa vilayetinde de ilkin idari örgütlenmede kendini göstermiş, bunu takip eden süreçte ise daha somut bir hale gelerek, Bursa'nın yapı üretimine şekil veren bariz bir yenileşme göstergesi olmuştur. Bu hareketler sadece yapısal, mali, idari, hukuki ya da daha mikro ölçekte ifade edilecek olursa, mimari bir değişim/dönüşüm açısından değil, aynı zamanda emperyal gücün kentsel simgesi olarak da şehrin kimliğini yeniden şekillendirmeye başlamıştır. Bu noktada kent kimliğine yön veren, şehrin simgesi olarak görülen Hükümet binası, bugün de aynı yerinde fakat Cumhuriyetten

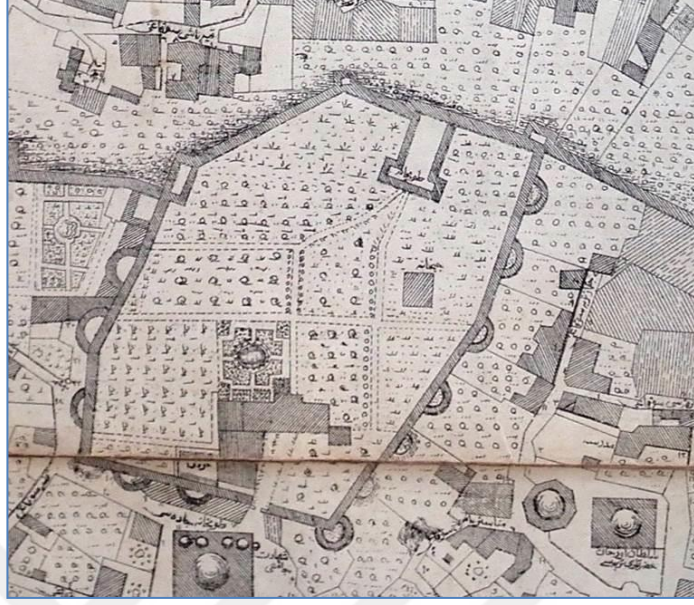
³³⁶ R. Kaplanoğlu 1916 yangınında Hükümet Konağının daha yeni yapılmışken yandığından bahseder. Ancak bu tarihlerde Konağın yeni olarak inşa edildiğine dair belge tespit edilememiştir, bkz: R. Kaplanoğlu, **a.g.e.**, s.143.

³³⁷ Bkz.: BOA.Y.PRK.UM.78.61 Hapishane kısmındaki açıklamalar.

³³⁸ BOA.DH.EUM.6.Şb 51.52.8 (Tarih: H.14 R 1335/M.7 Şubat 1917), 51.52.3 (Tarih: H.24 R 1335/M.17 Şubat 1917)

³³⁹ BOA.DH.MB.HPS 25.7.2.1 (Tarih: H.1 M 1337/M.7 Ekim 1918)

sonra yapılan binası ile (önce muhasebe-i hususiye binası olarak³⁴⁰) eskinin izleri üzerinde yeni kimliğiyle yaşamaya devam etmektedir.

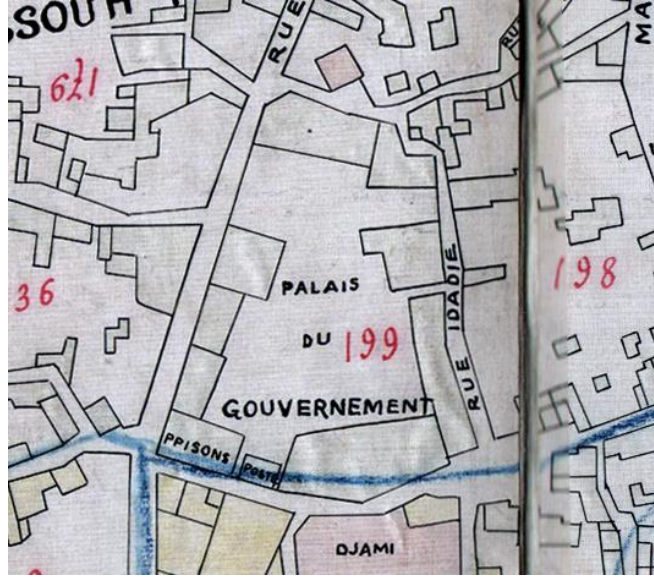


Harita 4.10. 1860'larda Tophane Meydanı ve Hisariçi (Kaynak: 1857-59 SBH)



Harita 4.11. Atik ve Cedid Paşa kapısı (Kaynak: 1857-59 SBH)

³⁴⁰ Bkz.: İlgili Adliye/Maliye/Defterdarlık konusu.



Harita 4.12. Hükümet meydanı (Kaynak: 1893-94 FSH. R.Kaplanoğlu Arşivi)



Resim 4.30. Hamidiye Caddesi (Bugünkü Cumhuriyet Caddesi) Üzerinde Bir Süre Hükümet Konağı Olarak Kullanılan Yapılar. 1900 Civarı. (Kaynak: Dostoğlu, Bursa Fotoğrafları, No:136)



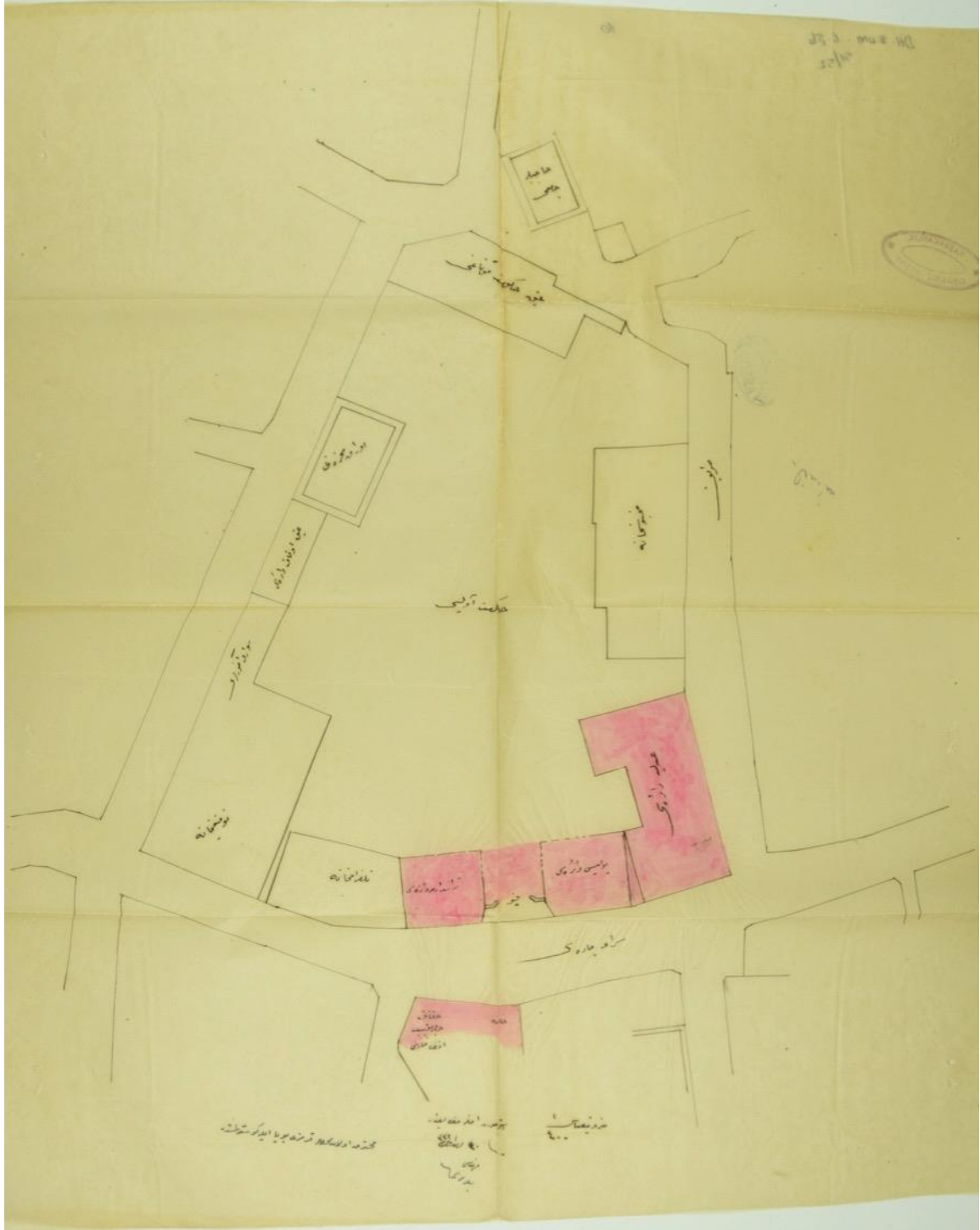
Resim 4.31. Konak Yapılarından Batıdakiğın Güney Cephesinden Görünüşü Ve Konakların Açılış Merasimi (Kaynak: İÜNEK.90560/16-Tarihsiz)



Resim 4.32. Hamidiye Caddesi Üzerindeki Konak-1900 civarı (Kaynak: Dostoğlu, Bursa Fotoğrafları, no: 39)



Resim 4.33. Yıkılan Konağın Yerinde Şark Dühan Binası-1920 Civarı. (Kaynak: Dostoğlu, Bursa Fotoğrafları, no: 41)



Şekil 4.7. 1916 Yangınında Hükümet Meydanı Hasar Durumu. (Kaynak: BOA.DH.EUM.6.ŞB.51.52.21)

4.1.1.6. Bursa Belediye Binası

Tanzimat öncesi devlet teşkilatında, belediye hizmetleri dersaadette olduğu gibi vilayetlerde de kadılar ve muhtesipler tarafından yürütülmekteydi³⁴¹. “*Yerel yönetimlerin kalbi olan belediyelerin kurulmasına 1854 yılında Şehremaneti'nin kurulmasıyla başlandı*”³⁴². Çağdaş belediyeciliğin temelleri³⁴³ sayılan asıl belediye teşkilatı ise, 11 Ca 1280/28 Aralık 1857 tarihinde yayınlanan bir nizamname ile ilk olarak İstanbul'da oluşturulmuş ve bunu 7 Ca 1280/20 Ekim 1863 tarihli Tarık ve Ebniye Nizamnâmesi'nin uygulanmaya başlanması takip etmiştir³⁴⁴. İstanbul dışında devletin bütününe kapsayan bu son nizamname ile Osmanlı şehirlerinin altyapı ve imar sorunlarını yasal zeminde çözüme kavuşturmak; kent planlaması ve kentsel dönüşüm çalışmaları yapmak, yangın bölgelerinin yeniden inşası, yolların genişletilmesi, bina cephelerinin düzenlenmesi, kâgir bina yapımının sağlanması gibi, kenti modern belediyeçilik anlayışı temelinde yeniden şekillendirmek amaçlanmıştı³⁴⁵. “*Vilâyâtda belediye usûlünün ilk olarak tatbiki, 'vilâyât dâhilinde şehir ve kasabalarda teşkil olunacak dâire-i belediye meclislerinin sûret-i tertibi ve me'mûrlarının vezâifi' hakkındaki 23 Ra 1284 [25 Temmuz 1867] tarihli bir ta'limâtnâme ile başlayabilmiştir.*”³⁴⁶ Ancak 1864-1876 yılları arasında yapılan bu beledî düzenlemeler istenilen gelişmeyi sağlayamamıştı³⁴⁷. Bu nedenle imparatorluk bünyesinde belediye örgütünün esas/gerçek temelleri I. Meşrutiyet ile atılmış, 1877'de çıkarılan Belediye Kanunu ve kanunun uygulanması, sonraki döneme de damgasını vurmuştur³⁴⁸. Bu noktada Bursa'da belediye teşkilatı, yukarıda geçtiği üzere 1284/1867 yılında kurulmuş, ancak aynı tarih itibarıyla bir idari binaya sahip olamamıştır.

19. Yüzyılda Bursa'da inşa edilip, hakkında çok az bilgi bulunan yapılardan biri de tarihi Belediye binasıdır. Osmanlı Arşivi'nde erişime açılan belgeler arasında yapılan taramalarda ve yerel süreli yayınlarda, Bursa Belediye binasının inşaat ve tamirat

³⁴¹ 1927 Bursa Salnamesi, s.395; İlber Ortaylı, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:1, s.232;

³⁴² Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Yerel Yönetim Metinleri (V): Turuk ve Ebniye Nizamnamesi ve Getirdikleri”, s.67-81; İlber Ortaylı, **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, s.436; a.mlf., “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler”, **a.g.e.**, s.241

³⁴³ Zafer Toprak, “Altıncı Daire-i Belediye”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt:1, s.220-223.

³⁴⁴ 1927 Bursa Salnamesi, s.395; Toprak, “a.g.m.”, a.y.; Seyitdanlıoğlu, “a.g.m.”, s.69

³⁴⁵ Seyitdanlıoğlu, a.y.

³⁴⁶ 1927 Bursa Salnamesi, s.396

³⁴⁷ Musa Çadırcı, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, s.223

³⁴⁸ Ortaylı, **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, s.439

işlerine dair herhangi bir belge tespit edilememiştir. Ayrıca yerel kaynaklarda (Bursa tarihi, yapıtları, eski eserleri ile ilgili yayınlarda) konuyla ilgili bilgiler birkaç satırdan; o da yapının kabaca mimari niteliklerinden bahseden metinlerden ibarettir. Kepecioğlu bu yapı için; “*Bursa Belediye binası 1879 yılında inşa edilmiş, 1902’de yarısından fazlası tevsi edilmiştir*”³⁴⁹ derken, mimarı ya da inşa sürecine dair herhangi bir bilgi vermez. Hayatını Bursa tarihine ve eski eserlerine adanmış Kazım Baykal da Belediye binası hakkında “*1879 da yapılmış, mimar kalfası da Kütahyalı Şehbenderdir. Büyük salonu 1902 de yapılmış*”³⁵⁰ demektedir. Bursa Ansiklopedisi’nde Türkiye’nin en eski belediye binası olarak nitelenen yapı için, “*yapılış tarihi ile ilgili kesin yazılı belgeler bulunmamakla birlikte, Kâzım Baykal tarafından gerçekleştirilen araştırmalara göre, Ahmet Vefik Paşa’nın valiliği döneminde 1297 H. (1880) yılında inşa edilmiştir. Mimarı bilinmemektedir*” ifadeleri geçmektedir³⁵¹. Baykal, kendi eserinde yapının mimarı ile ilgili bilgi vermişken, Bursa Ansiklopedisinde mimarının bilinmediği sonucuna nasıl varıldığı hususunda bir bilgi bulunmamaktadır. Sosyal bilimler açısından oldukça önemli veriler içeren Salnamelerde de yapının inşa süreci ya da sonraki onarımları hakkında bilgi verilmemekte, sadece “*Atık kuyûdâtına nazaran [eski kayıtlarına göre Bursa Belediye teşkilatı]*”³⁵² *1284 senesinde [1867/68] te’sis edilmiştir. Burûsanın vasatında ve oldukça muntazam bulunan belediye binâsı, 1297 [1879/80] tarihinde inşâ ve 1320 [1902/3] senesinde bir nısfı tevsi’ân ‘ilâve olunmuşdur*”³⁵³ ifadeleri geçmektedir. Mehmed Ziya’ya göre, Türk mimari üslubunda ve eski işçilikle yapılmış, geniş saçaklı kırmızı tuğladan inşa edilmiş güzel bir belediye dairesidir. Hüdavendigâr valisi Ahmet Vefik Paşa tarafından yaptırılan bu bina Bursa’nın başlıca binalarından biri haline gelmiştir. Resmi günlerde yapılan resmi törenlerin, Belediye binasına 1902 yılında ilave edilen ve II. Abdülhamid’in doğum gününde açılışı yapılan çok geniş ve süslü salonunda gerçekleştirilmesi, âdet haline gelmiştir³⁵⁴ (Res.4.38). “*Son derece mükemmel inşa edilmiş Belediye Binası*”,³⁵⁵

³⁴⁹ Kepecioğlu, “Belediye”, a.g.e., Cilt:1, s.194

³⁵⁰ Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.102; Ayrıca bkz.; Nurcan Yazıcı-Şennur Kaya, “a.g.m.”, s.713-727.

³⁵¹ **Bursa Ansiklopedisi**, “Belediye Sarayı (Bursa)”, Cilt:1, s.246-47. Laurent de yapı için “*Tanzimat dönemi Belediye yönetiminin ilk binasıydı*” der, bkz.; Laurent, “Bir Tiyatro Aşığı”, **Bir Masaldı Bursa**, s.113; Dostoğlu yapının Kütahyalı Şehbender tarafından tasarlanıp, 1879 yılında tamamlandığını belirtir. Bkz.: Dostoğlu-Oral, “a.g.m.”, s.237.

³⁵² Köşeli parantez içindeki ifadeler tez yazarına aittir.

³⁵³ **1927 Bursa Salnamesi**, s.396

³⁵⁴ Mehmed Ziya, **Bursa’dan Konya’ya Seyahat**, s.130

³⁵⁵ Hasan Taib, a.g.e., s.84; Bursa Sergisi münasebetiyle Bursa’ya gelen Daskalov isimli bir yabancı, Sergi için ey uygun bina olarak tespit edilip tahsis edilen Belediye binasını görmüş ve yapıyı bahçesinde bir şadırvan bulunan iki katlı ve hoş bir yapı olarak tanımlamıştır. Bkz.: F. Yıldırım, a.g.t., s.759

Orhan Külliyesindeki Orhan Camisinin doğusunda bulunan ve bir yangın sonrası boşalan arsa üzerinde, Orhan imaretinin yerine yapılmıştır³⁵⁶ (Hrt.4.13, Res. 4.34). Başka bir kaynakta ise, 1906-1907 tarihlerinde imaretin mevcut olduğu, belediye dairesinin hemen altında bulunduğu, imarete fakirlere ve talebelere yemek dağıtıldığı kaydedilmiştir³⁵⁷.

Ahmed Vefik Paşa'nın vali, Hüseyin Hüsnü Efendi'nin Belediye Başkanı olduğu dönemde³⁵⁸ inşa edilen Bursa Belediyesi binasının³⁵⁹, yapım tekniği ve cephe özellikleri bakımından, 18. yüzyıl sonrası Osmanlı mimarisinde görülmeye başlayan Batılılaşma etkisi ve eğilimini gösterdiği ifade edilir³⁶⁰. Farklı dönemlere ait mimari özelliklerin bir arada görülebildiği Bursa Belediye Binası, Nafia Nazırı İbrahim Ethem Paşa tarafından 1873 Viyana Uluslararası Sergisi için hazırlattırılan "*Usûl-i Mimâri-i Osmâni*" adlı eserde savunulan "*Neo Osmanlı*" görüşünü ve geleneksel Osmanlı konaklarının planını yansıtan bir yapı olarak tanımlanmıştır³⁶¹.

1889 yılında yangın tehlikesi atlatan ve 1902 yılında bir kısım ilavelerle genişletilen yapının mimari özellikleri ve plan şeması şöyle açıklanabilir (Şekil 4.8) : Yapının mimarisi ve süsleme özellikleri ampir üslubundadır. Doğu ve batı ekseninde olmak üzere iki girişi bulunan ve 28x22 m. ölçüsünde inşa edilen yapı, yüksek bodrum üzerine kurulu iki kattan oluşmaktadır. Geniş saçaklara ve kiremit örtülü çatıya sahip binanın doğu cephesinde, sekiz sütunun taşıdığı çıkma salonun altındaki ana giriş kapısına birkaç merdivenle, batı cephesinde, dört sütunla taşınan çıkmanın altındaki giriş kapısına ise iki taraflı yüksek merdivenlerle ulaşılır (Res.4.40, 4.41). Kesme taştan yapılan yüksek bodrum katında, değişik boyutlarda odalar ve tuvaletler ile pencereler bulunmaktadır. Zemin katının, etrafında odalar bulunan orta kısmındaki genişçe holün kuzey ve güney eksenine konumlandırılmış simetrik merdivenlerle, üst kata çıkılır. 1902'de değiştirilerek yeni kullanımı için uyarlanan³⁶² birinci katın planı, zemin katın planına benzemektedir. Alt ve üst katların pencereleri basık kemerli olarak yapılmıştır. Kuzey cephesi bazı pencere üzerlerinde, batı cephesi pencere üzerleri ve aralarında tuğladan yapılan servi ağaçları, güneş kursları, gülbezekler ve

³⁵⁶ **Bursa Ansiklopedisi**, a.y.; Dostoğlu, **a.g.e.**, ay; Laurent, "a.g.m.", a.y.

³⁵⁷ Yavaş, "Orhan Gazi Külliyesi", **TDVİA**, Cilt:33, s.387.

³⁵⁸ **Bursa Ansiklopedisi**, a.y.; Kaplanoğlu, "Bursa Belediye Sarayı", **Bursa Defteri**, Mart 2000, s.81

³⁵⁹ İÜNEK-90758/21 no.lu fotoğrafın orijinal iki kopyasından buraya alınan fotoğrafta (Res.4.35), Belediye binası otel olarak gösterilmiştir. İÜNEK foto arşivinde bu gibi yanlış ifadeler bulunmaktadır. Benzer sorunlar Hünkâr Köşkü görselleri için de geçerli idi. Bu fotoğrafın diğer kopyasında (90449/21) sorun yoktur.

³⁶⁰ Dostoğlu, **a.g.e.**, ay;

³⁶¹ Laurent, **a.g.t.**, s.114-16; a.mlf., "a.g.m.", s.115; Yazıcı-Kaya, "a.g.m.", s.718.

³⁶² Yazıcı-Kaya, "a.y."

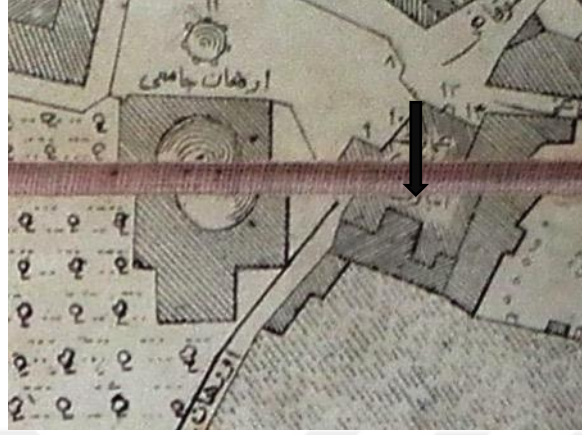
geometrik formlar ile Davut yıldızı sembolleri dikkat çeker (Res.4.37, 4.42, 4.43). Çalışma ve toplantı odalarının bulunduğu bu katın doğu cephesinde dışarıya doğru çıkıntı yapan bölümün, yapıya sonradan 1902 yılında eklendiği bilinmektedir³⁶³ (Res.4.34, 4.38, 4.39, 4.40). Binanın cephelerinde, Tanzimat döneminde yangına karşı alınması gereken tedbirler kapsamında ahşap karkas arasında ana dolgu malzemesi olarak kırmızı ateş tuğlası kullanılmıştır. Yapının karakteristik özelliği olarak göze çarpan en dikkat çekici kısmı ise geniş ahşap saçaklı çatısındaki, sekizgen formlu ve sekiz pencereci aydınlık feneridir (cihannümâ) (Res.4.40)³⁶⁴. 20.yüzyılın başlarında Belediye Binasının güney cephesinin bir duvarla çevrildiği görülmekte, böylelikle burasının bahçe olarak düzenlendiği düşünülmektedir (Res.4.36).

Binanın yapım süreciyle ilgili sadece bir kaynakta tespit edilen bilgiye göre; “*Kentin belediye binasının inşa edilmesi (1879) için malzeme taşınması maksadıyla hisarın şehrin içinde kalan sağ tarafındaki bölümünün yıkılması sırasında iki mermer levha bulunmuştur. Bu mermer levhalar ele geçenler arasında en güzelleriydiler ve bunlar belediye binasında duvara yerleştirilmişlerdir. Bunlardan birinin boyu 1.10 metre genişliği ise 0.70 metre idi ve... diğer levha ise 0.66 metre boyunda ve 0.44 metre eninde olup şu yazıyı içeriyordu: Loukios Kaision Rouphos.*”³⁶⁵ Kandes’in verdiği bilgilere bakılacak olursa, belediye binasının büyük olasılıkla temel inşaatında ya da yüksek bodrum duvarlarında kullanılmak üzere lazım olan taşlar, hisardaki surların bazı bölümlerinin yıkılması ile karşılanmıştır. Kandes’in bahsettiği mermer levhalar, antik dönem yazıtlarının parçaları olmalıdır. Çünkü surların yapımında önceki dönemlere ait antik taş/mermer parçalarının kullanıldığı bilinmektedir. Binanın inşaatı sırasında da bu mermer parçalar bahsedilen kısımlara yerleştirilmiş olmalıdır.

³⁶³ **Bursa Ansiklopedisi**, “Belediye Sarayı (Bursa)”, Cilt:1, s.247; Kaplanoğlu, “Bursa Belediye Sarayı”, **a.g.e.**, a.y. Padişah II. Abdülhamit’in doğum günü yıldönümünde açılışı yapılan bu kısım için fotoğraf altındaki yazıda “..dâire-yi belediyeye ilâveten inşâ kılınan dâire-i mahsûsanın salonu” ifadeleri geçmektedir.

³⁶⁴ Benzer bir aydınlık feneri, Yenişehir hükümet konağında da bulunmaktaydı. İlgili görsel için bkz.; **1325 Bursa Salnamesi**.

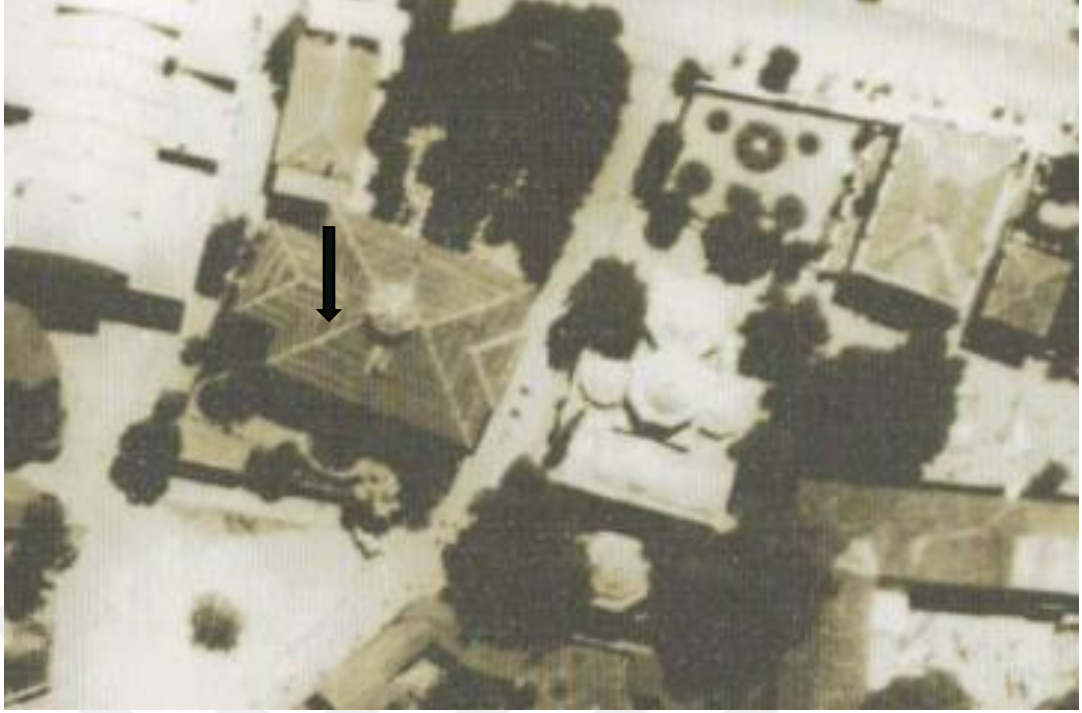
³⁶⁵ V. Kandes, **a.g.e.**, s. 112.



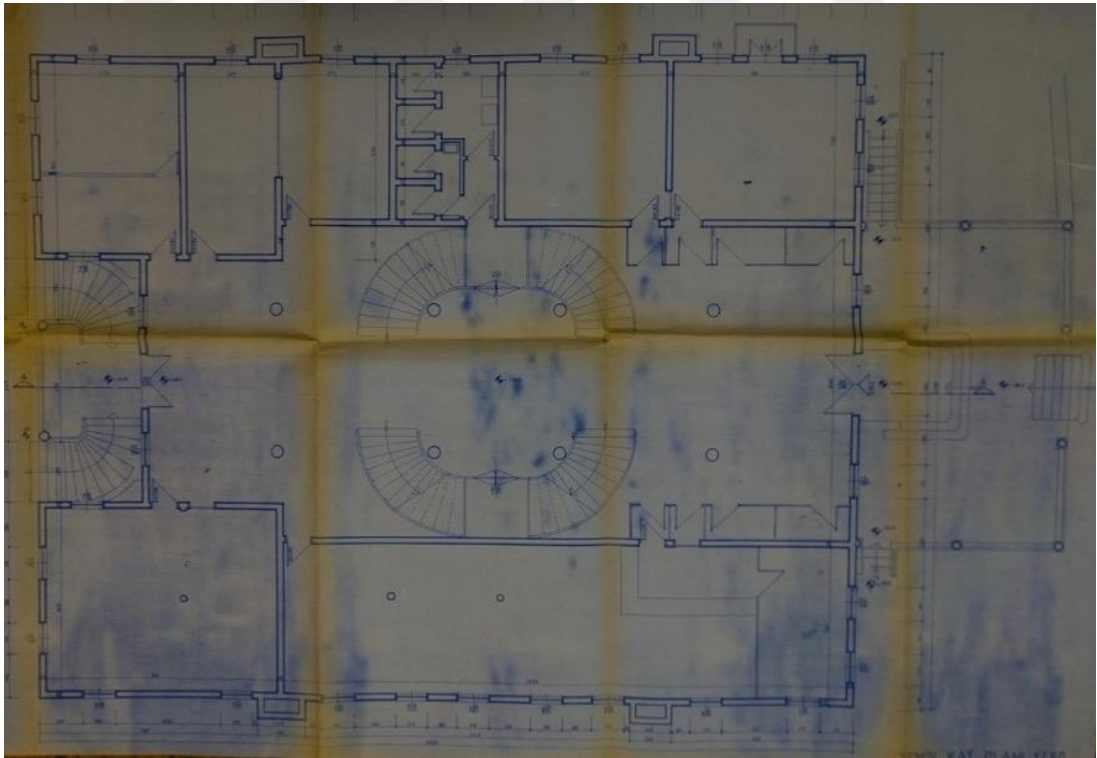
Harita 4.13. Belediye Binası İnşa Edilmeden Önce Orhan İmaretı (Kaynak: 1857-59 SBH)



Harita 4.14. 1924-32 Haritasında Bursa Belediyesi (Kaynak: R. Kaplanoğlu Arşivi)



Resim 4.34. 1939 Hava fotoğrafında Bursa Belediye Binası (Kaynak: B.B.B Kent Belleği Arşivi)



Şekil 4.8. Belediye Binası Zemin Kat Planı (Kaynak: BKVKBK)



Resim 4.35. Fotoğrafında Otel Olarak Yanlış Nitelendirilen Belediye Binasının Güneybatıdan Görünüşü (Kaynak: İÜNEK-90758/21)



Resim 4.36. Belediye Binasının Güneybatıdan Görünüşü (Kaynak: 1324 Bursa Salnamesi)



Resim 4.37. Belediye Binası Batı Cephe Detayı (Kaynak: İÜNEK-90758/21)



Resim 4.38. Belediye Binasına 1902 Yılında İlave Edilen Salon (Kaynak: İÜNEK-90560/1)



Resim 4.39. Belediye Binasına 1902 Yılında İlave Edilen Salon (Foto: H.Gürsel Bilmış-2019)



Resim 4.40. Belediye Binasının Güneydoğudan Görünüşü. Güney Girişi, Genişletilen Salon Ve Çatıdaki Aydınlık Feneri (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



Resim 4.41. Belediye Binasının Batı Cephesinden Yüksek Bodrum Ve Zemin Kat Girişi (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



Resim 4.42. Belediye Binasının Batı Cephesinde Pencere Üzerleri Ve Aralarındaki Bezemeler. (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



Resim 4.43. Belediye Binasının Kuzey Cephesinde Pencere Üzerlerindeki Bezemeler. (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)

4.1.1.7. Hamidiye Medrese-i Muallimin/Darümuallimîn

Bursa'nın Karaağaç Mahallesi'nde, bugünkü Çelebi Mehmet Lisesi'nin bulunduğu alanda kurulan ilk Darümuallimin hakkında, hem mevcut yayınlarda hem de Osmanlı arşivlerinde erişime açılmış belgelerdeki bilgiler çok kısıtlıdır. Hamidiye Medrese-i Muallimi/Darümuallimîni hakkında bazı bilgiler içeren yayınlarda, okulun inşa, onarım ya da genişletme gibi çalışmaları için birkaç cümle haricinde; eğitim müfredatı, öğrenci sayıları, öğretmen maaşları ve okul için ayrılan eğitim bütçeleri gibi konulara yer verilmiştir³⁶⁶. Aşağıda görüleceği üzere, bu yapıların inşa süreçleri ya da yapılan bazı onarımları için Osmanlı Arşivi'nde erişim sağlanabilen yazışmalardan yeterince bilgi edinmek mümkün olamamaktadır. Bunların haricinde 1324 ve 1325 Bursa Salnameleri'nde okulun kuruluş ve inşasına yönelik bazı bilgiler bulunmaktadır. Hamidiye Medrese-i Muallimîni hakkında birinci el kaynaklardan olan Salnamelerdeki verilere göre, Sıbyan ve İbtidâi mekteplerine öğretmen yetiştirmek amacıyla Bursa merkezinde ilk olarak R.1300 (1882-83) tarihinde bir Darümuallimîn açılmıştır. Açılan bu okul ihtiyaçlara cevap veremeyince, bu kez yatılı (leylî) bir medrese-i muallimîn açılması kararlaştırılmıştır. Burada okula bağlı bir de ibtidâi mektebi kurulmuştur³⁶⁷. "Hamidiye"³⁶⁸ olarak isimlendirilen her iki okulun R.19 Ağustos 1322/M.1 Eylül 1906'da resmi açılışı yapılmıştır³⁶⁹ (Res.4.44, Hrt. 4.15, 4.16).

Yapının eldeki mevcut görsellerde anlaşılabilirdiği kadarıyla mimari özellikleri şöyle ifade edilebilir: Topoğrafik olarak eğimli bir araziye yüksek bodrum kat üzerine

³⁶⁶ İsmail Girgin, **20. Yüzyıl Başlarında Bursa'da Eğitim Öğretim Faaliyetleri**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: 2011; Yeliz İlikli, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Öğretmen Yetiştirme Sorunu (Darümuallimin ve Darümuallimatlardan Öğretmen Okullarına)**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: 2010; Hamza Altın, "Osmanlı Son Döneminde Muallim Okulları Dışındaki Öğretmen Yetiştiren Kurumlara Genel Bir Bakış", **Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:1, Sayı:1, Haziran 2011, s.11-24; **Bursa Ansiklopedisi**, "Hamidiye Medrese-i Muallimini", Cilt:3., s.835; **a.g.e.**, "Darümuallimin", Cilt:2, s.509; Hasan Basri Öcalan, "Bursa Hamidiye Medrese-i Muallimîni", s.71-85.

³⁶⁷ **1324 Bursa Salnamesi**, s.596; **1325 Bursa Salnamesi**, s.337; **Bursa Ansiklopedisi**, "Hamidiye Medrese-i Muallimini", Cilt:3., s. 835; Girgin, **a.g.t.**, s.68-69; Kepecioğlu okulun açılış tarihi için; *"1323/1908 senesinde Hamidiye Medrese-i Muallimîni adıyla ahşap olarak yapılmıştır"* diyerek tarih konusunda sehven bir karışıklığa sebep olsa da, salnamelerdeki açık tarihler bu konuyu aydınlatmaktadır. Bkz.: Kepecioğlu, "Orta Mektep", **a.g.e.**, Cilt:4, s.14; Kaplanoğlu'da açılış tarihi olarak 1907 tarihini verir, bkz.: Kaplanoğlu, **a.g.e.**, s.87; Bursa Ansiklopedisi de başka bir maddede açılış tarihi olarak sehven 1904 tarihini verir, bkz.; **Bursa Ansiklopedisi**, "Darümuallimin", 2002, Cilt:2, s.509. 1904 tarihlendirmesi, Baykal'ın *"Evvvelce ahşap iken şimdi tuğla ile kâgirleştirilen bina 1904 de yapılmış uzun müddet erkek öğretmen okulu olarak kullanıldıktan sonra ortaokul haline getirildi.."* ifadelerinden kaynaklanmış olmalıdır. Baykal için bkz: **Bursa ve Anıtları**, s.125, Pafta 5 no:207,

³⁶⁸ *"Burûsada nâm-ı sâmî-i hümayûn-u cenâb-ı mülûkâneye mensub medrese-i mualliminin.."*: BOA.İ.MF.13.3.2.1 (Tarih: R.3 Kanunuevvel 1322/M.16 Aralık 1906)

³⁶⁹ **1324 Bursa Salnamesi**, s.596; **1325 Bursa Salnamesi**, s.337;

kâgir olarak inşa edilmiş olan yapının balkonlarının bulunduğu köşeleri pahlanmıştır. Yapının cephelerinde dikdörtgen açıklıklı ritmik pencere düzenine yer verilmiş, geniş saçaklı ve kiremit kaplı kırma çatı ile örtülmüştür. Saçak altında son katın balkonu üzerinde okulun adının yazılı olduğu levha bulunmaktadır. Merkezdeki yapın yanlarında bulunan diğer birimler de aynı özellikte inşa edilmiştir (Res.4.45).

Osmanlı Arşivi'nde, konuyla ilgili taranan belgelerde okulun inşa süreci, keşif bedelleri ve küçük çaplı onarım taleplerine dair bazı bilgiler tespit edilmiştir. Buna göre ilk olarak Yıldız Sarayı baş kitabetinden çıkan 23 Nisan 1906 tarihli yazıda, okulun inşası ve keşfine yönelik ilk verilere ulaşmak mümkündür. Okulun resmi açılışından beş ay öncesine tarihlenen belgeye göre³⁷⁰; "*Burûsada Karaağaç nâm mahalde bulunan binânın medrese-i mu'allimîn olarak inşâsı ve bir de mekteb-i ibtidâi 'ilâvesi emr-ü fermân buyrulmasıyla keşfi bi'l-icrâ bunun 349 bin kûsur kuruş sarfı lâzım geleceğinden*" ifadelerinden orada bir okul binası inşaatının daha önce başladığı ve burasının sonradan medrese-i muallimin olarak düzenlenmek istediği anlaşılmaktadır. Ayrıca buraya bir de ibtidai mektebi yapılacaktır ve tüm bunlar için 350 bin kuruşa yakın bir keşif bedeli çıkarılmıştır³⁷¹. Yaklaşık iki ay sonra yine Yıldız Sarayı Baş Kitabeti'nden çıkan 17 Haziran 1906 tarihli diğer belgede³⁷², o arsada yapılan ilk binanın niteliği ortaya çıkmaktadır: "*Fransız mektebi olmak üzere inşâsına mübâşeret*" olunmuş olan bina, hazine adına satın alınmıştır. Böylelikle "*binânın dâhilinde te'sisi emr-ü fermân buyrulan leylî medrese-i mu'allimîn ile mekteb-i ibtidâinin itmâm-ı inşââtına devam edilmekte*" yani inşaatın bitirilmesine çalışılmaktadır. Ancak "*mektebin mebni olduğu arsa vüs'at-i matlûbeyi hâiz*" değil, yani binanın bulunduğu arsa istenilen genişlikte değildir. Ayrıca binanın bitişiğindeki ev de, okulun ihtiyacı olan gerekli ışık ve havayı engellemektedir. Bu nedenle evin bahçesiyle birlikte satın alınması gerekmektedir. Bu amaçla valilik satın alım için 54 bin, gereken tadilat ve tezyinat için de maliyeden 30 bin kuruşun karşılanmasını talep etmiştir³⁷³. Bu tarihten açılışa kadar söz konusu inşaatlar için başka herhangi bir bilgi

³⁷⁰ BOA.İ.HUS.140.105.1.1 (Tarih: H.28 S 1324/M.23 Nisan 1906)

³⁷¹ Belge devamında 349 bin kûsur kuruş ile birlikte "*mektebin levâzım te'sisiyle mefrûşât masârîfi olan 149 bin kûsur kuruşun ber-mücib-i keşf mal sandığından tesviye olunması..*" konusu işlenmektedir.

³⁷² BOA.İ.HUS.142.70.1.1 (Tarih: H.24 R 1324/M.17 Haziran 1906)

³⁷³ BOA.İ.HUS.142.70.1.1 (Tarih: H.24 R 1324/M.17 Haziran 1906) Konu hakkında merkez ile vilayet arasında ve merkezdeki kurumların da birbirleri arasında bu kamulaştırma konusunda, söz konusu meblağın bütçe karşılığı noktasında bazı sorunlar yaşandığı görülmektedir. Bu meselenin 1906 ile 1909'un ilk çeyreğine kadar çözülmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca yukarıda vilayet maarif müdürü Azmi Bey'in belirttiği gibi kamulaştırma ve okul inşaatları Padişah tarafından karşılanmıştır. Nitekim belgelerde belirtilen "*mekteb-i mezburun tevsi'i*" ve "*masârîf-ı inşâiyenin mal sandığından tesviyesi*" ifadeleri, her iki okul dâhilinde (hem medrese-i muallimîn hem de mekteb-i ibtidâi için) yapılan bazı ilave inşaat ve tamirat işleri ile ilgilidir. Bu ilave inşaat ve onarım işlerinin

ya da arşiv belgesi tespit edilememiştir. Okulun resmi açılışından bir ay sonra R.21 Eylül 1322/M.4 Ekim 1906 tarihli Servet-i Fünûn haberinde, binanın açılışı duyurulmuş ve açılışı yapan Maarif müdürü Azmi Bey'in o günkü konuşmasına yer verilmiştir (Resim 4.46.). Burada geçtiği üzere; "*Mekteb Burûsanın Karaağaç mahallesinde ve güzel bir mevki'de inşâ edilmiştir. Arasasıyla birlikte mesârif-i inşâiyesi üçyüz bin kuruş raddesindedir*³⁷⁴" ve "*Binanın bedel-i iştirâsı ile mesârif-i inşâiyye ve tesisiiyesi taraf-ı eşref-i mülûkânelerinden ihsân ve inâyet..*", yani hem ev ile arsasının satın alma bedeli hem de yapılan inşaat masrafları 300 bin kuruş civarında olup, II. Abdülhamid'in şahsi hesabından karşılanmıştır³⁷⁵.

II. Abdülhamid tarafından karşılanan 350 bin kuruşluk masrafla inşa edilip, 1 Eylül 1906'da faaliyete geçen Medrese-i Muallimînin, açılışından sonraki süreçte de bazı inşa işlerinin yürütülmeye devam ettiği görülmektedir. Ne tür bir inşa faaliyeti yürütüldüğü belirtilmeyen Maarif Nezareti çıkışlı 24 Ekim 1907 tarihli yazıda,³⁷⁶ "*Burûsa'da müceddeden inşa ve geçen sene resm-i küşâdı icrâ idilmiş olan leyli medrese-i muallimînin inşaatı hitam bulmak*" üzeredir. Ancak bu kez okul arsası etrafındaki duvarlar rüzgâr etkisiyle (inhidâm ve inhirâf ederek) kısmen yıkılmış ve dağılmıştır. Söz konusu duvarların onarılıp inşa edilmesi için 52.842 kuruşluk bir keşif yapılmış, okul komisyonu ilgili keşif defterini nezarete göndermiştir. Defter üzerinde Nezaret mimarları tarafından yapılan incelemeler neticesinde de, keşif tutarında indirim yapılmış ve meblağ 33.628 kuruş 80 santim olarak revize edilmiştir. Bu tutar mal sandığından karşılanacaktır. Söz konusu duvarın tamir ve inşasının "*mahallince bi'l münakasa*" ile "*ve daha az masrafla irâde-i maslahât kâbil olduğu suretde emâneten*" yani, daha az masrafla bu tamir ve inşaat yapılabilecekse ihale yöntemi olarak emaneten yapılması istenmiştir³⁷⁷. Yazışma metinlerinde sıkça vurgulanan ve inşaat, onarım, tefrişat gibi işlerde merkezin yapılmasını tavsiye ettiği/emrettiği yöntemlerin başında münakasa usulü gelmektedir. Bu mümkün değilse, hemen her yazışmada emaneten yaptırılması kural olmanın ötesinde, çoğu zaman münakasaya girerek açık eksiltme yapacak

kapsam ve niteliği açık bir şekilde anlatılmamıştır. İlgili 1908-1909 tarihli yazışmalar için bkz.: BOA.ŞD.435.113.1 (Tarih: H.8 R 1326/M.10 Mayıs 1908), BOA.ŞD.435.113.3 (Tarih: H.28 M 1327/M.19 Şubat 1909), BOA.BEO.3511.263282.2.1 (Tarih: H.13 S 1327/M.6 Mart 1909)

³⁷⁴ **Servet-i Fünûn**, no:806, s.405, Cilt:31, yıl:16, R.21 Eylül 1322/M.4 Ekim 1906

³⁷⁵ **A.y.**

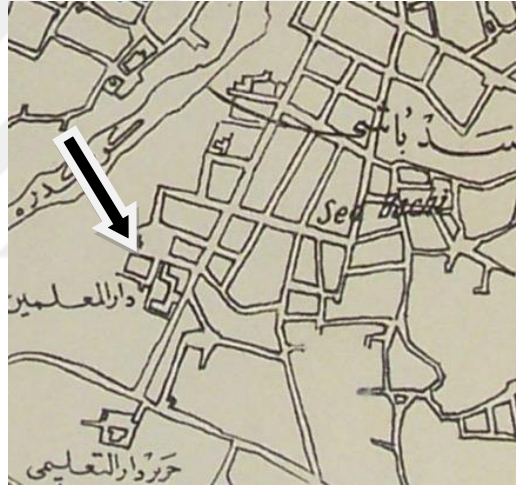
³⁷⁶ BOA.MF.MKT.974.75 (Tarih: H.15 Z.1324/M.30 Ocak 1907; BOA.ŞD.222.67.1 (Tarih: H.17 N 1325/M.24 Ekim 1907)

³⁷⁷ Ayrıca bu dosyadaki hülâsa evrakında (BOA.ŞD.222.67.3.1 (Tarih: H.24 N 1325/M.31 Ekim 1907) fiyat cetveli, keşif defteri ve resim olduğu yazsa da, bunlar dosyada bulunmamaktadır.

kalfalar/yükleniciler bulunamadığından zorunlu olarak emaneten usulünde icra edilmesi istenmiştir. Hamidiye Medrese-i Muallimîni hakkında incelenen yazışmalar arasında bu tarihten sonra kayda değer başka herhangi bir belge tespit edilememiştir. 1882-83 yılında açılan ilk Darülmualimîn'in yetersiz kalması sonucu, ancak 1906'da yeni binası inşa edilerek hizmet vermeye başlayacak olan Hamidiye Medrese-i Muallimîni, II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi sonrasında "Medrese-i Muallimîn" olarak, Cumhuriyet'ten sonra da "Erkek Muallim Mektebi" olarak isimlendirilmiş ve bir süre daha hizmet vermiştir. 1979'da yanan binasının (Res.4.44, 4.47) yerinde, bugün Çelebi Mehmet Lisesi hizmet vermektedir³⁷⁸ (Res.4.48).



Harita 4.15. Hamidiye Medrese-i Muallimîni.
(Kaynak: 1325 Bursa Salnamesi)



Harita 4.16. Darülmualimîn
(Kaynak: 1927 Bursa Salnamesi)

³⁷⁸ Bursa Ansiklopedisi, "a.md.", 2002, a.y.



Resim 4.44. Hamidiye Medrese-i Muallimîn Resmi Açılışı. 1 Eylül 1906. (Kaynak: 1325 Bursa Salnamesi)



Resim 4.45. Hamidiye Medrese-i Muallimîn-Güney Ve Doğu Cepheleri. (Kaynak: 1325 Bursa Salnamesi)



سابقہ مارفلوایہ حضرت خلافتناہیدہ بروسدہ جہدآ تأسیس و بنا ایڈیٹورک بوکرہ رسم کشادی اجرا ایدیش و تاقم اقدسی
جناب شہرپوری بہ اضافتہ توسیع فلسفی اولان مدرسه معلمین
La nouvelle école de Brösau.

بروسدہ حمیدیہ مدرسہ معلمین

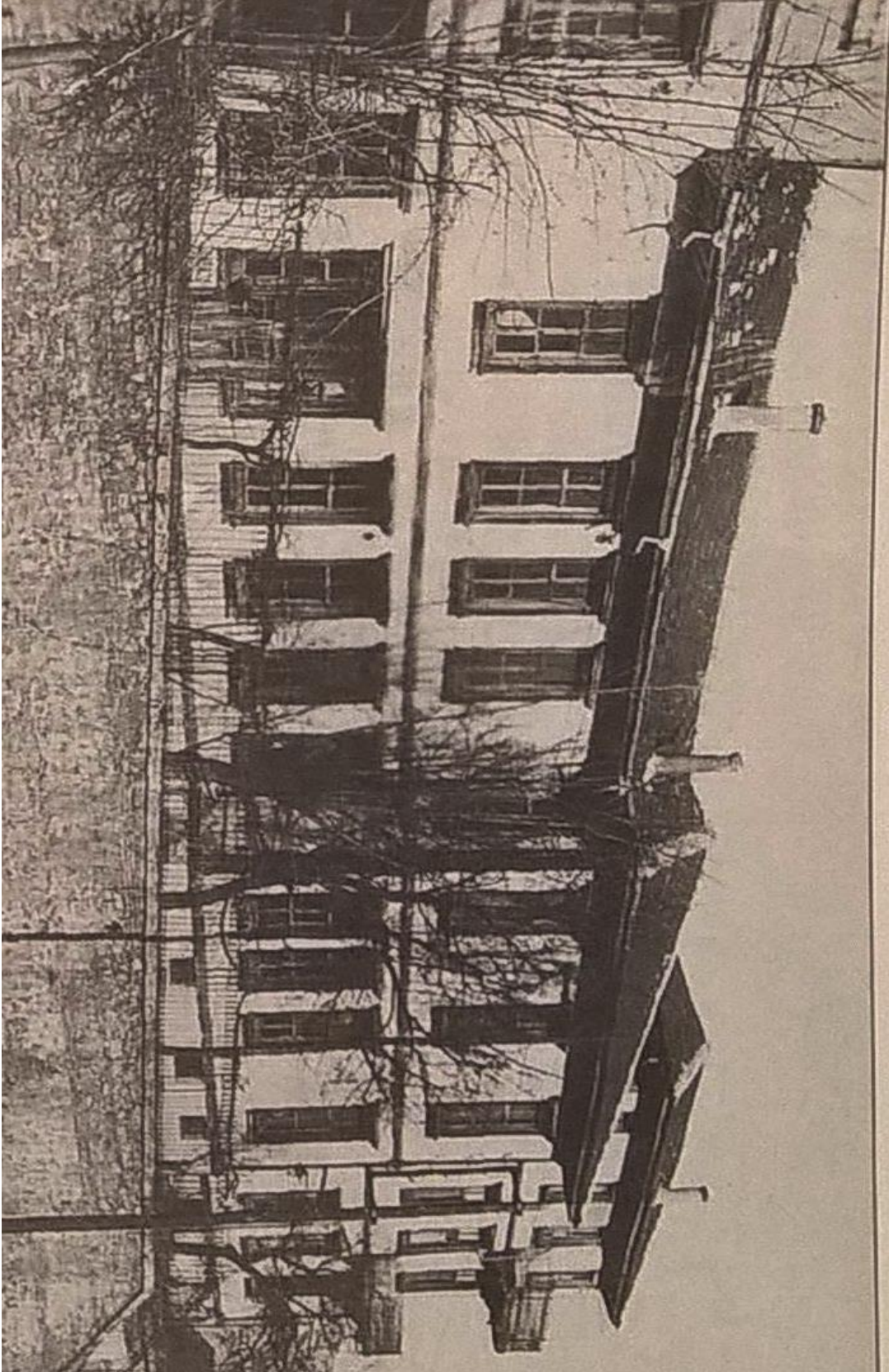
اخیراً بروسدہ نام نامی جناب جہانبانی بہ اضافتہ توسیع
اولان و رسم کشادی اجرا قلنان مدرسہ معلمین مکاتب ابتدائیہ
ایچون مقتدر معلمار بشدرمک اوزدہ تأسیس ایدیش برمکتب
مالی اولوب لیلی اولهوق الی طلبہ قید و قبولہ مساعد بر صورتہ
ترتیب اولغیش ومدت تحصیلہ اوج سندن عبارت بولغشدر .
مدرسہ معلمینک برده ابتدائی قسمی بوتوب معلمک تحصیل
ایدنار اوجنہی سستہدہ منابہ ایله بورادہ تدریس ساندہ بولہوق
بولہ جہ مائرسہ کسب ایله چکلردر . ابتدائی قسمتہ شمڈیک یوز
واجبانی حالتہ ایکی یوز شاگرد قبول ایدہ بیله چکلدر .

مکتب بروسدہ مک قرہ افواج مجھسندہ و کوزل بر موقعدہ انشا
ایدلشدر . عرضہ سبیلہ بر لکدہ مصارف انشائیہسی اوجیوز بیک
غرضش زادہ سندنہدر .

سابقہ ترقیاتیوایہ جناب ملوکانہدہ مکملآ وجودہ کان بومکتبک
رسم کشاندہ معارف مدبری سعادتلو عن می یک اقدسی حضرتلری
طریقندن ابراد ایدیش اولان لعلق مکتبک اہمیتہ وصورت تریبہ
دائر معلوماتی محتوی اولسیبہ بروسدہ زیر نقل ایدرز :

انسان ، جناب علام حکیمک احسان ایلدیکی جوهر عقل
وادراک سایسندہ قوای بدنیہ سندن زیادہ ملکات عقلیہسی
استعمال ایلک صورتیلہ یشاقق استمدادندہ بولندیندن اول امردہ
بوملکاتک تربیہ و تقویہ سستہ اعتا ایلک مجبور سندنہدر . ملکات
عقلیہ و بریلہ جاک تعلم و تربیہ دخی سن طفولیتدہ باشلامیلدر .
چونکہ اطفالک دعائی اشباب مرتبہ لیل غیبیلہ ضبط ایدن معلومغراف
جامد کئی کندیسستہ و بریلان معلوماتی تمامی تامتہ اخذ و قبول
ایلک استمدادندہ بولندینی حالہ سنک تزیادی نسبتندہ بوقابلت
شناقص و تحول ایلدیکندن بیوش ، سن معروف تحصیل کیرمش
اولانلری ایستلن بر طرف تریبہ پ تابع طوائق قابل اولمامقندہدر .
بنام علیہ اولاد ساحی اولانلرک الذی بولک دوشنجهسی وقتی کچمدن
چوچقلریک تربیہ عقلیہسی تمام ایلکنن عبارتدر . بوتربیک
ایسہ طرفاتی یک چوقدر بالمعوم اولای اطفالک بوتفرعاتی حقیقہ
بیلملری قابل اولسہ بیله تأمین مہیشت ایچون مجبور اولدقلری
معاہی روزمرہ دن اختلاس وقت ایدوبدہ چوچقلری حقیقہ
تعلیم و تربیہ بہ مقتدر اولہدیچقلری طیبندر . آتجق اولانلری
اطفال بوکون بودوشنجه دن ، چوچقلری بالذات تمام تربیہ
ایچک مجبورقندہ بولغندن آزادندہدر . چونکہ محیی حقیق دولت

Resim 4.46. Hamidiye Medrese-i Muallimîn Hakkında Çıkan Servet-i Fünûn Haber Ve Fotoğrafi. (Kaynak: Servet-i Fünûn, No:806, s.405, c.31, yıl:16, R.21 Eylül 1322/M.4 Ekim 1906)



Resim 4.47. Hamidiye Medrese-i Muallimin Ve İbtidai Mektebinin Güneydoğu Cephesinden Görünüşü (Kaynak: Bursa Ansiklopedisi, c.2, s.509)



Resim 4.48. 1979’da Yanan Mekteb-i Muallimîn’in Yerinde Bulunan Çelebi Mehmet Lisesi. (Kaynak: Googleearth-2019)

4.1.1.8. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Şahâne/Mekteb-i Fünûn-u İdâdi/Işıklar Askeri Lisesi

Sultan Abdülmecit döneminde (*sal.1839-1891*) eğitim alanında yapılmaya başlanan yenilikler kapsamında Edirne, Bursa ve Manastır vilayet merkezlerinde Askeri İdâdilerin açılması kararlaştırılmıştı³⁷⁹. Bunun üzerine “Mekteb-i Fünûn-ı İdâdî” adı altında Bursa’da ilk askeri lise açılmış oldu. Bursa’nın eski “hükümet meydanı” olan günümüz Heykel semtinin bulunduğu alanda, kumaş fabrikası olarak işlev gören bir yapının kamulaştırılarak okul haline getirilmesiyle, 1845’te Bursa Mekteb-i Fünûn-ı İdâdisinde eğitim-öğretim başladı (Res.4.49, Hrt.4.17.)³⁸⁰. Yatılı ve gündüzlü öğrencileri bulunan okul binası, 1855 depremlerinde ciddi oranda hasar görünce³⁸¹, çevresindeki yapıların kamulaştırılıp okulun genişletilmesiyle³⁸² kullanılmaya devam etmiş, ancak artan öğrenci sayısı nedeniyle günden güne yetersiz hale gelmişti. İhtiyacı karşılayacak ölçüde bir okul binası için netice alınamayan birkaç girişimin sonunda³⁸³ 6 Nisan 1889’da bugünkü (Işıklar Askeri Hava Lisesi) binaların “*vaz’ı esâs-ı âdimü’l-indirâsı*”³⁸⁴ yani temel atma töreni gerçekleştirilmiştir. Temelin atıldığı gün Hüdavendigâr valisi Hakkı Bey’in, “*Serkâtib-i Hazret-i Şehriyâri’ye*” hitabıyla,

³⁷⁹ Kepecioğlu, “Askeri İdâdisi”, **a.g.e.**, Cilt:1, s.144. “*Merkez ve muvâfık sâir münâsib mahallerde mekâtib-i idadiye tertib ve inşâsı*” Sultan Abdülmecid’in iradeleri iktizâsından olduğundan..., bkz.: **Ag.e.**, Cilt:1, s.143; Ayrıca bu iradenin imza tarihi (H.13 Ca 1261/M.20 Mayıs 1845) hem Kuleli Askeri Lisesi hem de Işıklar Askeri Lisesinin kuruluş tarihi olarak kabul edilir, bkz.: **Bursa Ansiklopedisi**, “Işıklar Askeri Lisesi”, Cilt:3, s.893; Hayri Gürmen’in Bursa Kütüğü’nden naklettiğine göre; irade gereği Bursa’da yapılacak İdadi binası için 60 öğrenci kapasiteli bir yatakhane, 50’şer öğrenci alabilecek iki dersane, bir kütüphane, bir depo, 4 memur ve 3 hizmetli odası bulunan, bir mutfağı ve yanında kileri, tuvaleti, 10 musluğu ve bahçesi olan bir bina tespiti görevi Binbaşı Mazhar Bey’e verilmiştir. Yapılan incelemeler sonucu, Süleyman Paşa konak ve arsası bu bina için uygun görülmüş, Mazhar Bey, Hassa Mimar Kaymakamı Tahir Ağa ve ehl-i vukuf kişilerle bir keşif yapılmıştır. Keşfe göre inşası 195.763 kuruşa inşâsı öngörülen bu bina yapılmamıştır. Bkz.: H. Gürmen, “Işıklar Lisesi”, **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, Sayı:63, Yıl: 1944, s.5-8.

³⁸⁰ Bu bina 1824 yılına kadar Bursa tüfenkçibaşı ve menzil ağalarına ayrılmış bir konak idi. 1824’te kumaş fabrikası olan bina, 1845’te Askeri İdadi ve 1890’da Askeri Rüşdiye binası olarak düzenlenmiştir. Son olarak bu bina cumhuriyet döneminde 1925’te yıkılarak yerine Hükümet Konağı (1926) yapılmıştır, bkz.: **Bursa Ansiklopedisi**, “a.g.md.”, 2002, a.y.; Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.147-148; Kepecioğlu, “a.g.md.”, s.144;

³⁸¹ 1855 depremi sonrasında oluşan hasarı tespit için, *meclis-i umumiyeden Ahmed Muhtar Bey ile mimar kaymakamı Yahya ağa* ve diğer kişilerce yapılan keşif 25.500 kuruş tutmuştur, bkz.: Kepecioğlu, a.y.; H. Gürmen, “a.g.m.”, s.6. İlk Kütük’te daha sonra Gürmen’de geçen bu keşif ile ilgili bilgi dışında herhangi bir belge tespit edilememiştir.

³⁸² **Bursa Ansiklopedisi**, “a.g.md.”, 2002, a.y.; N. Dostoğlu, **Anıtsal Eserler**, s.335.

³⁸³ BOA.Y.PRK.ASK.27.6.1.1 (Tarih: H.Ş 1302/M. Haziran 1885); Doğan Yavaş’ın Bursa Koruma Kurulu için hazırladığı bir raporda yayınladığı Hüdavendigâr kadısı Ahmet Zühdü’nün Hisariçi’ne idadi binası inşa teklifi ile ilgili belge için bkz.; Doğan Yavaş, “2013-Bursa Koruma Kurulu Askeri Hava Lisesi Hamamı Sanat Tarihi Raporu”, s.4-5.

³⁸⁴ BOA.Y.PRK.UM.14.59.1.1 (Tarih: R.25 Mart 1305/M.6 Nisan 1889): Temel atma merasimiyle ilgili belge de ilkin Doğan Yavaş’ın yukarıda geçen Sanat Tarihi raporunda yayınlanmıştır. Bkz.: “*a.g.r.*”, s.6, Aynı gün temel atma törenini merkeze bildirenlerden biri de inşaat komisyonu reisi Bursa Redif Miralayı Mehmet Reşit Bey’dir. Onun telgrafı da aynı tasnifte, benzer içeriktedir, bkz.: BOA.Y.PRK.UM.14.59.2.1 (Tarih: R.25 Mart 1305/M.6 Nisan 1889) İnşaat Komisyonu şu kişilerden oluşmaktadır: Komisyonu reisi Miralay Mehmet Bey, azaları ise; Esnaftan Hacı Latif Bey, okul müdürü Kaymakam Ali Rıza Bey, muhasebe memuru Alay Emni Mustafa Efendi, Kâtibî Yüzbaşı Rıza Efendilerdir. Komisyon ile ilgili haber metni için bkz.: **Bursa Gazetesi**, no: 147, s.3 (H.12 Ca 1311 /M.21 Kasım 1893)

İmparatorluk coğrafyasının sayılı eserlerinden birini inşa etmeye başlamalarının bilinciyle, bu 'kutlu haberi' otoritenin en yakınındaki isme, Padişah'ın başkâtibine telgrafla bildirmesi, binanın temelini atılması kadar önemli olmalıdır. Bu olağanüstü gün, simgesel gücün mimarlık ortamındaki gövde gösterilerinin vazgeçilmez müdavimleri olan yerli-yabancı bütün protokolün şahitliğini gerektirmekteydi. Bu nedenle *"erkân-ı vilâyet ve umûm ümerâ ve zâbitân-ı 'askeriye ve me'mûrin-i şer'iyeye ve mülkiye ve 'adliye ve rüesâ-yı rûhâniye ve a'yân ve eşrâf-ı memleket ve mekâtib-i 'askeriye me'mûrin ve talebesi hâzır oldukları halde"*³⁸⁵ Işıklar mahallesinde Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askeri binasının temeli atılmıştır³⁸⁶ (Hrt.4.18).

Kepecioğlu'nun bildirdiğine göre; yapının ilk keşfinde, alt kat kâgir ve üstü ahşap olarak 563.155 kuruş ile yapılması düşünülmüş iken, Bursa'da pek çok hizmetli olan vali Ahmed Münir Paşa'nın Dersaadete ısrarla müracaatları sonunda yapının üst katı da kâgire çevrilmiş ve 1.994.654 kuruşa her tarafı kâgir olmak üzere tamamlanmıştır³⁸⁷. Taşları Cilimboz deresi ile Kaynarca kaplıcasının bulunduğu yerlerden, kerestesi ise İnegöl ormanlarından getirilerek³⁸⁸ *"Işıklarda kargir olarak inşa edilen Bursa Mekteb-i İdadi-i Harbî-i Şâhanesinin 1309 sene-i hicriyesi zi'lka 'desinin 15. Cuma günü"*³⁸⁹..[11 Haziran 1892 Cuma günü] resmi küşâdı icrâ" edilmiştir (Res. 4.50). Bursa Gazetesi muhabiri, bu tarihi günü dakikası dakikasına not ederek, oldukça önemli bilgilerin günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Gazete muhabiri 10 Haziran 1892 Cuma günü okulun resmi açılış törenleri için yapılan kutlama ve programı şöyle anlatır³⁹⁰ (Res.4.66):

"Talebeler ilk olarak Cuma'dan çıkınca Hükümet civarındaki artık iyice köhne bir hale gelmiş eski ahşap mekteb-i idadi-i şahaneye geldiler. 40 seneden fazladır nice kıymetli asker ve

³⁸⁵ BOA.Y.PRK.UM.14.59.1.1 (Tarih: R.25 Mart 1305/M.6 Nisan 1889)

³⁸⁶ Tarihi ana bina ve müştemilatının temel atma merasimi için kaynaklar Kepecioğlu'nun verdiği tarihi esas almış ve 2 Haziran 1889 tarihini vermişlerdir. Oysa yukarıdaki belgede görüldüğü üzere, temel merasimi 6 Nisan 1889 günü gerçekleşmiştir. Haziran 1889 tarihini veren kaynaklar için, bkz.: Kepecioğlu, "a...md.", a.y.; Baykal, **a.g.e.**, s.148; **Bursa Ansiklopedisi**, "a.md.", Cilt:3, s.893.

³⁸⁷ Kepecioğlu, a.y.

³⁸⁸ Kepecioğlu, "a.md.", s.145

³⁸⁹ **Bursa Gazetesi**, no: 80, s.1-2 (H.18 Za 1309/M.14 Haziran 1892); **Bursa Ansiklopedisi**, 29 Mayıs 1308 Rumi tarihini miladi olarak 11 Haziran şeklinde vermiştir, bkz.: s.893; Kaplanoğlu, **a.g.e.**, s.90. Gazete verilen tarih hicridir. Tarih çevirmelerde hicri ile rumi tarih arasında da gün farkı vardır. Kitabede düşülen tarih ise 29 Mayıs 1308, tarih çevirme sonucu 10 Haziran 1892'ye denk gelmektedir. Ancak haber metninde verilen Cuma günü ibaresi dikkate alınır, açılışın R.29 Mayıs 1308/H.14 Za 1309/M.10 Haziran 1892'ye denk gelmesi gerekir. Gazete baskısında tarih 14 yerine 15 olarak basılmış olmalıdır. Dolayısıyla metinde okulun resmi açılış günü 10 Haziran 1892 olarak kabul edilecektir.

³⁹⁰ Gazete metninde oldukça uzun ve ağır bir dille anlatılan açılış günü izlenimleri, burada sadeleştirilerek aktarılmıştır.

paşalar yetiştiren bu okula, çalınan marşlar eşliğinde saygıda bulunmuşlardır³⁹¹”.

Şehrin tüm ileri gelenleri ve halktan 15 bin civarında insanın katılımıyla³⁹² vali Ahmet Münir Paşa'nın açılışını yapacağı binaya doğru yola çıkan gazete muhabiri, okul alanına varıldığında bina ve çevresi hakkındaki izlenimlerini aktarmaya devam eder:

“Avlu kapısının hemen sağ ve solunda dörder m. çapında köşk gibi zarif iki adet bekleme kulübesi inşa edilmiş³⁹³(Res. 4.52, 4.53). Bunların birisi bekçilere diğer ise ailelerin çocuklarıyla ziyaret zamanlarında görüşmesi için ayrılmış. Bütün okul ve avlusunun ölçüsü 14.000 m²dir. Bahçenin orasında 8-9 m. çapında yuvarlak bir havuz var. Ana bina 57 mt. uzunluğunda 43 m. genişliğinde, 1947 m² toplam alanı olan koğuş, dersane, odalar vesairesi ile toplam 38 bölüme sahiptir. Cephesinin ortasında İstanbul'dan özel gönderilen taş üzerine hakk edilmiş bir osmanlı arması ve yazılı levhalar vardır. Serasker mektupçusu Muhtar Bey, Tâk'ın üstündeki kitabeyi yazmıştır”³⁹⁴.

Okulun açıldığı gün gazetenin verdiği bilgilere göre, ilk inşâ edildiğinde 1947 m² toplam alana sahip ana binada koğuşlar, sınıflar, kütüphane (Res. 4.60), revir ve memur ile idareci odaları dâhil toplam 38 bölüm bulunmaktadır (Şekil 4.9, 4.10). Ayrıca hamamı, deposu ve 500 kişilik yemekhanesi (Res. 4.61) ana binanın arkasında inşâ edilmiştir (Res.4.54, 4.55, 4.56, 4.57, 4.58, 4.59). Haberde ilk önce “buraya 6 adet daha koğuş ilave edileceği”³⁹⁵ belirtilmiş, ancak ertesi yıl yapılan koğuş sayısı 8'e çıkmış, “Bursa Mekteb-i İdadi-i Askeri binasına ilâveten inşa edilen sekiz koğuştan dördü tamamlanmış, inşaatı devam eden hamamın da bitirilmek üzere olduğu”³⁹⁶ bildirilmiştir³⁹⁷. H.1312/M.1894-1895 Salnamesi de, daha sonra bu sekiz koğuşun bitirildiğini bildirecektir: “..Işıklar nam mahal-i ferah-fezâsında dâhilen otuzsekiz dâireyi ve hâricen ta'âm salonu ile devâir ve ebniye-i sâireyi müştemil olarak evvelce inşâ olunan mekteb-i idâdi-i askerîye 'ilâveten sekiz koğuş dahâ inşâ

³⁹¹ Bursa Gazetesi, no: 80, s.1-2 (H.18 Za 1309/M.14 Haziran 1892)

³⁹² Bursa Ansiklopedisi, a.y.

³⁹³ Aynı açıdan sonraki tarihlere ait bir fotoğraf için bkz.: 1324 Bursa Salnamesi, s.264-265.

³⁹⁴ Bursa Gazetesi, no: 80, s:2-3 (H.18 Za 1309/ M.14 Haziran 1892) Kitabe metni için bakınız: Res.4.62.

³⁹⁵ A.y.

³⁹⁶ Bursa Gazetesi, no: 147, s.3 (H.12 Ca 1311 /M.21 Kasım 1893)

³⁹⁷ Şekil 4.49 ve 4.50'de görüldüğü üzere ana binanın arkasındaki koğuşlar ilkin tek katlı olarak inşa edilip okul hizmete açılmış olmalıdır. Gazete haberinde ilave edileceği belirtilen koğuşlar bu tek katın üzerine ilave edilmiş ve planda bu kısımda görülen toplam 8 koğuş elde edilmiştir.

*olunmuştur.*³⁹⁸ Okulun inşaatında 1893 yılı sonlarına kadar yapılan ilave ve genişletme çalışmalarına dair başka bir kaynakta kısa da olsa bazı bilgilere ulaşmak mümkündür. Hüdavendigar vilayetinde 1891-1893 yılı sonları arasında yapılan inşaat ve tamirat faaliyetlerinin yazıldığı bu yazma defter³⁹⁹ vali Ahmet Münir Paşa'ya atfedilmiştir⁴⁰⁰. Defterde Askeri lise için, “*Mekâtib-i İ'dâdiye ve Rüşdiye ve İbtidâiye İnşaat ve Ta'mirâtı*” başlıklı sayfada geçen bilgilere göre, okulun “*tevsi'an inşâât ve ikmâl-i levâzımât ve tefrişâtına*” gayret edilmektedir. Bu işlemler için “*hazîne-i celîleden 34.568 lira 58 guruş sarfiyla pek mükemmel ve muntazam sûretde emr-i inşâât ve tezyînâtı hitâm bularak resm-i küşâdı icrâ*” edilmiştir⁴⁰¹.

1895'te inşasına başlanıp 1897'de tamamlanan ilave yapılarla okul kapasitesi arttırılmış, 1911 tarihinde de ana binanın kuzeyine Revir binası yaptırılmıştır⁴⁰². Aynı yıl idâdiler kaldırılınca “*Yatılı Askeri Rüşdiye Mektebi*” adını alan okul, Yunanlıların Bursa'yı işgaline kadar bu şekilde hizmet vermiştir. İşgal sırasında okulu da ele geçiren Yunanlılar, sınıfların bazı bölümleri ile hamamı ahır olarak kullanmışlardır. Yunanlılar Bursa'yı terk ederken burayı da yakmak istemişler, ancak son anda Işıklara inen Püskülsüz çetesi, okulun yakılmasına engel olmuştur. Son olarak Bursa Mekteb-i İdadi-i Askerîsi, “*Bursa İkinci Lisesi*” adını alarak⁴⁰³, Cumhuriyet döneminden sonra da farklı eğitim reformları çerçevesinde hizmet vermeye devam etmiştir.

Bursa Mekteb-i İdadi-i Askerîsi binası simetrik düzende dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir. Yığma kâgir olarak inşa edilen yapı bodrum kat, yüksek girişe sahip zemin kat ve birinci kattan meydana gelmektedir. Dönemin büyük idadi binaları tipolojisinde görüldüğü gibi ortası açık avlulu, aydınlık mekânı olarak düzenlenmiştir. Yapının iki taraflı yüksek merdivenleriyle erişilen dört sütunlu girişinin üstü, kitabeyi taşıyan balkon ile örtülmüştür⁴⁰⁴. Yapı simetrik bir cephe düzeninde, ileri çıkıntı yapan ortası ve köşeleri üçer açıklıkla ve farklı tipte pencere kemerleriyle vurgulanmıştır. Zemin kat pencere kemerleri yuvarlak, birinci kat pencere kemerleri ise basık kemerli olarak küfeki sövelerle çevrilmiştir. Kat ve saçak silmeleri, pencere kemer ve söveleri, dört köşeli sütunları ve sütun başlıkları ile

³⁹⁸ 1312 Bursa Salnamesi, s.350

³⁹⁹ Bursa YEBEK, Katalog no: 5432.

⁴⁰⁰ Mefail Hızlı, “Hüdavendigar Vilayeti İmar Faaliyetleri Defteri 1307-1309/1891-1893”, s.233-254

⁴⁰¹ YEBEK, 5432, s.4b

⁴⁰² Bursa Ansiklopedisi, a.y.

⁴⁰³ Kepecioğlu, “a.g.md.”, s.145; Bursa Ansiklopedisi, “a.md.”, Cilt:3, s.893-894

⁴⁰⁴ Henüz kitabesi yerleştirilmemiş haliyle bu kısmın görseli için bkz.: Res.4.51

revivalist nitelikte abidevi bir görünüme sahip yapı, Bursa'nın en güzel neoklasik örneklerinden biridir (Res.4.52, 4.63).

Osmanlı Arşivlerinde Bursa Mekteb-i İdadi-i Askerîsi ile ilgili belgelerin çoğunluğunu, okula öğrenci nakil ve kayıtları, öğretmen atamaları ve öğretmen taltifleri konulu belgeler oluşturmaktadır. Tasniflerde erişime açılan belgeler arasında Bursa Mekteb-i İdadi-i Askerîsine yönelik yapım ve onarım işlerine dair belgeler çok azdır. Ancak bu belgelerin çözümü bile, söz konusu okulun inşa ve onarım süreçlerine azımsanamayacak ölçüde katkı sağlamaktadır. Bu noktada, yukarıda bahsi geçen, yapının temel atma törenine dair belgelerden başka kayda değer diğer yazışmalara bakmak gerekir. Bursa Mekteb-i İdadi-i Askerîsinin kuruluş çalışmalarında üzerinde durulması gereken en önemli kişilerden biri “*yâverân-ı hazret-i şehriyâriyelerinden mekâtib-i askerî müfettişi-i umûmîsi*” Goltz Paşa’dır⁴⁰⁵. Osmanlı arşivlerinde tespit edilen bir belgede, Goltz Paşa’nın, askeri okullar genel müfettişi sıfatıyla Anadoludaki askeri okulların genel teftişini yaptığı görülmektedir. Goltz Paşa bu teftişler sırasında Bursa’ya da gelerek, söz konusu okullarda incelemeler yapmış ve teftiş sonunda tespitlerini rapor halinde II. Abdülhamid’e sunmuştur⁴⁰⁶ (Res.4.65). Belgeye göre Goltz Paşa Mayıs 1885’te Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerî ve Mekteb-i Rüşdiye-i Askeriyi binalarında incelemelerde bulunmuştur. Teftiş neticesine göre özetle, askeri idadi ve rüşdiye okullarının buldukları alanlar, “*her taraftan efrâd-ı ahâli hâneleriyle muhât bulunduğundan tevsi’i müşkil bulunduğu cihetle bu babda hususen ebniyenin icrâ-yı lüzûmu*” gerekmekte, yani etrafi evlerle çevrili okulların genişletilmesi zor olacağından ayrıca özel bir bina yapılmalıdır. Bu binaların yatakhane koşulları oldukça dardır ve öğrencilerin ders dışında teneffüslerini geçirebilecekleri bir mekânları da yoktur. Paşa’ya göre Mekteb-i İdâdi için yeni bir bina inşası üç-dört bin lirayla mümkün olabilir. “*Mukaddema bu babda yapılan bir keşif planında masârîf altı bin lira olarak gösterilmiş ise de*⁴⁰⁷ *bu meblağ gerek arsa ve gerekse levâzım-ı sâirenin*” tümünün hesap edilmesiyle ortaya çıkmıştır.

⁴⁰⁵ Colmar Von Der Goltz. 1883 yazından itibaren Osmanlı ordusunda görev yapmaya başlayan Alman Von Der Goltz Paşa hakkında detaylı bir araştırma ve kaynakça için bkz.; EROL Akcan, “Colmar Von Der Goltz Paşa’nın Osmanlı Ordusu Ve Asker-Sivil Aydınlar Üzerindeki Etkisi”, Uluslararası Tarihi ve Kültürel Yönleriyle II. Türk-Alman İlişkileri Sempozyumu (14-17 Kasım 2013), Julius-Maximilians-Universität Würzburg/Almanya, **Atatürk Dergisi**, Cilt:4, Sayı:1, (2015), s:13-35.

⁴⁰⁶ BOA.Y.PRK.ASK.27.6.2.1 (Tarih: R.30 Mayıs 1301/M.11 Haziran 1885)

⁴⁰⁷ Paşanın bu ifadelerinden Askerî İdadi binası için, mevkii belli olmamakla birlikte daha önce bir keşif yapıldığı ve 6.000 liralık bir masraf öngörüldüğü ortaya çıkmaktadır. Ancak arşiv taramasında henüz böyle bir keşif defteri

Daha önce Tophane meydanında Osman Gazi türbesi civarında bir Mülki Rüşdiyesi kurulması gündeme gelmiş, ancak mevcut Askeri İdâdinin yetersiz kalması dikkate alınarak buraya yeni bir Askeri İdâdi binası yapılmak istemiş ama bu girişim sonuçsuz kalmıştır⁴⁰⁸. Bundan iki yıl sonra 1887 başlarında, Hisariçi'nde bir arsaya Askeri idadi inşa girişimi olmuş, ancak bu da gerçekleşmemiştir⁴⁰⁹. Goltz Paşa'nın ise Askeri idadi için tespit ettiği mekânsal sorunlara çözümü, bizzat kendisinin işaret ettiği yer olarak Işıklar mevkiisidir: “*şehrin hâricinde kâin ışıklar nâm mevki'de ise yeni idâdinin te'sisi için gâyet iyi bir arsa mevcud olub mekteb-i idâdi orada inşâ*”⁴¹⁰ olunabilir. Goltz Paşa'nın Uludağ eteklerinde, kuzeye bakan ve şehre hakim yüksekçe bir tepede konumlu Işıklar bölgesini işaret etmesine karşın, tasnifteki diğer belgeyi yazan yetkilinin Işıklar yorumu şöyledir: “*..Paşa-yı mûmâ ileyhin tensib ve arz eylediği ışıklar mevkii bursa şehri haricinde ve mesâfeten dahi uzakça bir mahalde vâki olmağla beraber ahâli-i meskûnesi âdetâ köylü takımından olub terbiye-i medeniyyeden âtil*” durumdadır. Kısaca ışıklar hem uzak hemde yerleşik halkı alt takımdan ve medeni olmayan insanlardır⁴¹¹. Son belgede geçen yoruma rağmen Askeri Okullar Genel Müfettişi Goltz Paşa'nın tavsiyesi karşılık bulacak ve işaret ettiği yerde Bursa Mekteb-i İdadi-i Askerîsi inşa edilecektir. Okulun inşaatı sırasında gösterdikleri üstün gayret, vilayet idarecilerinin dikkatini çekince, inşaat komisyonu başkanı Bursa Redif Miralayı Mehmed Reşid Bey, komisyon azası ve okul müdürü Kaymakam Ali Bey ve Muhasebe memuru Alayemini Mustafa Bey ile Yüzbaşı Rıza Efendiler, vilayet tarafından Seraskerliğe müracaatla ödüllendirilmek istenmişlerdir. “*Lüzûm-ı inşâiyenin tevdi' tedârik ve istihzârı ve ebniyenin metânet ve resânetinin (sağlamlık ve dayanıklılık) matlûb-u âli dâiresinde vücûda getirilmesi emrinde ikdâmât (sürekli çalışmalar) ve mesâ'i-i fevkalâdeleri meşhûd olduğundan*”⁴¹², yani inşaatın gerekli herşeyinin sağlanması ve hazırlanması ile binaların sağlamlık ve dayanıklılığının Padişâhın istediği biçimde yapılması hususunda sürekli çalışmaları ve olağanüstü gayretleri, ödüllendirilmeyi haketmelerinin ölçütleri olarak sayılabilir. Nihayetinde Bursa Mekteb-i İdâdi-i

tespit edilememiştir. Paşa uygun bir mevkide okul için bir kamu arazisi (arazi-i emiriye) bulunursa 3-4 bin liraya söz konusu okul binasının pekâlâ yapılabileceğini vurgulamaktadır.

⁴⁰⁸ BOA.Y.PRK.ASK.27.6.1.1 (Tarih: H.Ş 1302/M. Haziran 1885)

⁴⁰⁹ Doğan Yavaş, “2013-Bursa Koruma Kurulu Askeri Hava Lisesi Hamamı Sanat Tarihi Raporu”, s.4-5.

⁴¹⁰ BOA.Y.PRK.ASK.27.6.2.1 R.30 Mayıs 1301/M.11 Haziran 1885)

⁴¹¹ BOA.Y.PRK.ASK.27.6.1.1 (Tarih: H.Ş 1302/M. Haziran 1885)

⁴¹² BOA.BEO.41.3075.1.2 (Tarih: H.2 M 1310/M.27 Temmuz 1892) ve BOA.İ.TAL.5.14.1.1 (Tarih: H.7 Ra 1310/M.29 Eylül 1892)

Askerisi gibi önemli bir yapım inşaat komisyonu başkanlığı ve üyeliği görevlerini üstün bir şekilde yapan komutanlar, mecdi nişânı ile ödüllendirileceklerdir⁴¹³.

Sultan'ın doğum günleri ile tahta çıkış yıldönümleri, yapım-onarım işleri ve inşaatları tamamlanan sivil-dini yapıların açılış merasimleri için özellikle programlanan ve hayli dikkat edilen önemli günlerdendi. Temel atılacaksa ya da açılış yapılacaksa bu tarihlere göre ayarlanır, günler öncesinden hazırlıklar yapılır, bütün vilayet ileri gelenleri programlanan yer ve saatte hazır bulunarak, resmi tören icra edilirdi. Yapılar için hazırlanan kitabelere de bu ifadeler⁴¹⁴ yazılır, daha sonra programı tertip edenler tarafından Dersaadet, konu hakkında ayrıca bilgilendirilirdi. Bu törenlerin, temel atma ya da açılış olaylarından bir adım daha öteye götürüldüğü durumlar da söz konusu olmuştur. Tıpkı Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisinin, tamamlanan bazı “*inşâat-ı dâhiliyesi*” ile okulda yapılan genel sınavların sonucunda verilen “*tevzi'-i mükâfat resimlerinin*” de tahta çıkış yıldönümüne yetiştirilerek Padişaha sunulmuş⁴¹⁵ olması gibi.

Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi ana bina ve müstemilatının tamamlanmasından sonra, ilerleyen yıllarda yapıların onarım işlerine dair yayınlarda başkaca bir bilgi tespit edilememiştir. Osmanlı arşivlerinde 1908 tarihli bir belge grubunda bir takım bilgiler tespit edilmiştir⁴¹⁶. Harbiye Nezareti İnşaat ve İstihkâm dairesinden çıkan Ağustos 1908 tarihli yazıda⁴¹⁷, Okulun bulunduğu mevkinin yüksek olması nedeniyle şiddetli rüzgârlara maruz kaldığı, bu rüzgârların etkisiyle de binanın oldukça hasar gördüğü ve kendilerine iletilen yazıyla da gerekli onarımların yapılmasının istendiği belirtiliyor. Bu noktada onarım işlerinin askeri bürokrasideki aşamalarının da izlenebildiği sürece göre, Bursa fırkası kumandanlığı gerekli onarımlar için bir keşifnâme hazırlamış ve bunu Hassa Ordu-yu Humâyûn erkân-ı harbiye dâiresine göndermiştir. Evrak buradan inşaat dâiresine iletilmiş, buradaki incelemeler neticesinde onarım bedelinin 25.000 kuruş olduğu görülmüştür. İnşaat dairesinde hazırlanan mazbata ile “*Hadd-i i'tidâlde olduğu*”⁴¹⁸ görülen onarım bedelinin Hassa Ordu-yu Humâyûn'un o yılki inşaat tahsisatından karşılanması, Harbiye Nazırı eliyle

⁴¹³ BOA.BEO.41.3075.2.1 (Tarih: H.3 R 1310/M.25 Ekim 1892)

⁴¹⁴ Bursa Müze-yi Hümayûn Şubesi için hazırlanan kitabe metninde geçtiği şekliyle: “*..cülûs-u hazret-i pâdişâhinin sene-i mes'ude devriyesine şeref-müsâdîf olan 1320 senesi Ağustosunun ondokuzuncu rûz-ı firûzunda ..küşâd olmuştur*”. Aynı şekilde Sanayi Mektebi de, “*velâdet-i hümayûn-u hazreti pâdişâhiye musâdîf yevm-i firûzda icrâ*” edilmiş, yani Sultan'ın doğum gününe (21 Eylül) denk gelen uğurlu günde açılmıştı.

⁴¹⁵ BOA.MF.MKT.181/51.1.1 (Tarih: R.7 Eylül 1309/M.19 Eylül 1893)

⁴¹⁶ BOA.İ.AS.73/21

⁴¹⁷ BOA.İ.AS.73/21.2.1 (Tarih: H.12 B 1326/M.10 Ağustos 1908)

⁴¹⁸ BOA.İ.AS.73/21.2.1 (Tarih: H.12 B 1326/M.10 Ağustos 1908)

Sadaret'ten Padişah'ın onayına sunulmuştur⁴¹⁹. Daha sonra çıkan irade ile söz konusu onarım bedeli için harcama izni çıkmıştır⁴²⁰. Son olarak Sadaret Mektûbi kalemi, onay bilgisini Harbiye Nezaretine iletmiştir⁴²¹.

Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi ana bina ve müştemilatının yapım-onarım işlerinin bu tarihlerden sonra ne yönde ilerlediğine dair başka herhangi bir belge ya da bilgi tespit edilememiştir. Cumhuriyet dönemiyle birlikte farklı eğitim programları kapsamında hizmet vermeye devam eden günümüz Bursa Işıklar Hava Lisesi, I. Meşrutiyet döneminden kalan sayılı yapılardan biri olarak, Bursa'nın mimarlık ortamının seçkin bir örneği olarak varlığını sürdürmektedir (Res. 4.64).



Harita 4.17. İlk Askeri İdadi Binası Bölgesi (Kaynak: 1857-59 SBH)

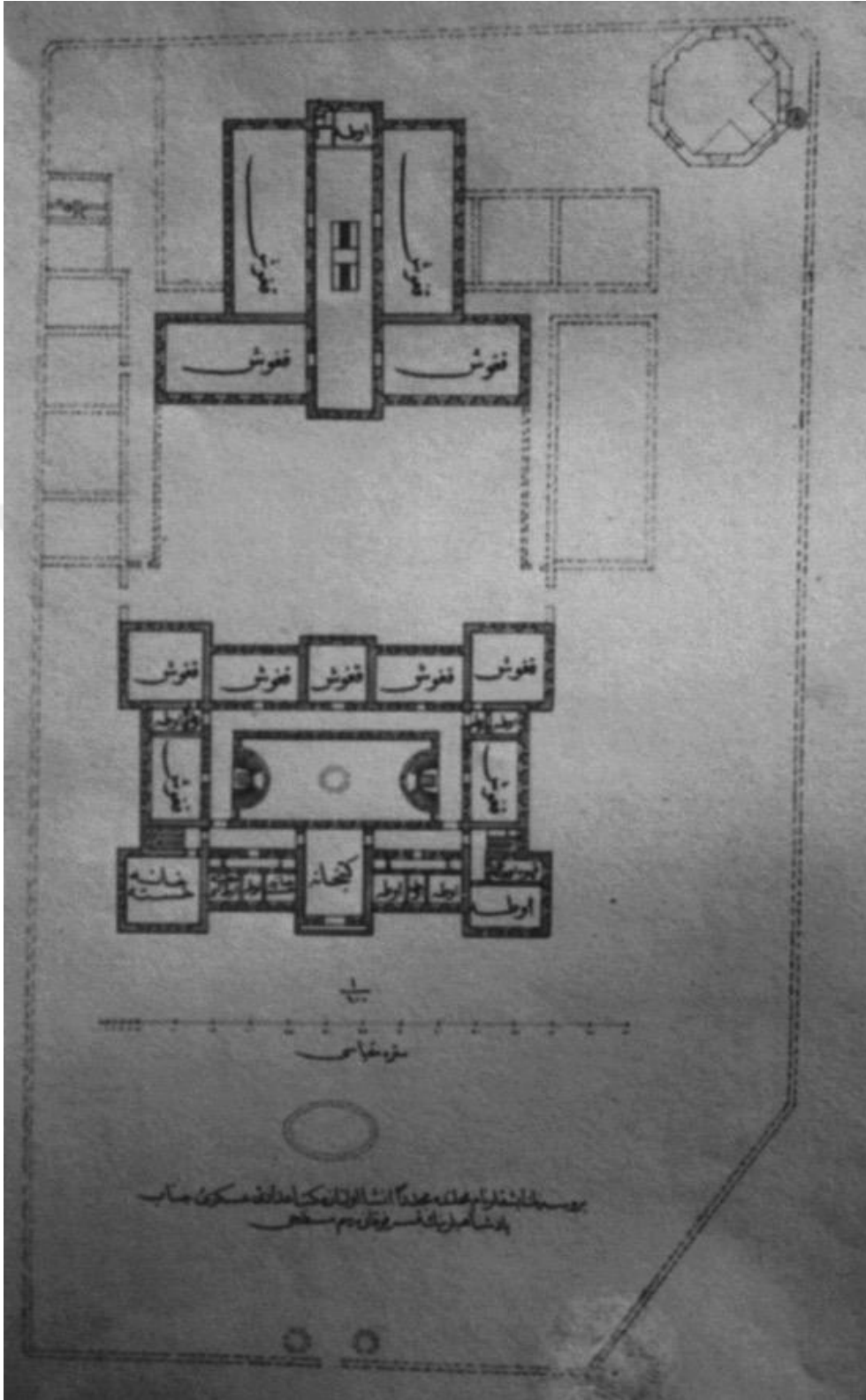


Harita 4.18. Işıklar Mahallesi'nde Bursa Mekteb-i İdadi-i Askerisi Bölgesi (Kaynak: 1325 Bursa Salnamesi)

⁴¹⁹ BOA.İ.AS.73/21.1.1 (Tarih: H.18 B 1326/M.16 Ağustos 1908)

⁴²⁰ BOA.İ.AS.73/21.4.1 (Tarih: H.23 B 1326/M.21 Ağustos 1908) İrade Tarihi: H.25 B 1326/M.23 Ağustos 1908

⁴²¹ BOA.BEO.3382/253610.1.1 (Tarih: H.27 B 1326/M.25 Ağustos 1908)



Şekil 4.10. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Üst Kat Planı. (Kaynak: II.Abdülhamid'in Yıldız Albümü. B.B.B. Kent Belleği)



Resim 4.49. Bursa Mekteb-i Fünûn-ı İdâdîsi. (Kaynak: B.B.B. Kent Belleği)



Resim 4.50. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi'nin Açılış Merasimi-Detay. (10 Haziran 1892) (Kaynak: İÜNEK-90852/0042)



Resim 4.51. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisinin Parapet Ve Kitabesiz Girişi (Kaynak: İÜNEK-90852/33 tarihsiz)



Resim 4.52. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Kuzey Cephesi Ve Girişteki Kulübeler. 1892. (Kaynak: İÜNEK-90852/0040)



Resim 4.53. 1892. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Kuzey Girişindeki Kulübeler Ve Süs Havuzu-Detay. (Kaynak: İÜNEK-90852/0039)



Resim 4.54. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Arkasında Devam Eden Depo, Yemekhane Ve Hamam Birimleri İnşaatları.(Kaynak: B.B.B. Kent Belleği. Muhtemelen 1891-1892)



Resim 4.55. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Güney Cephesi. Muhtemelen 1892-1893 tarihli (Kaynak: İÜNEK-90852-0038)



Resim 4.56. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Güneyindeki Yemekhane, Kiler Ve Mutfak Birimlerinin Batı Cephesinden Görünüşü. Muhtemelen 1893-94 (Kaynak: İÜNEK-90852/0034)



Resim 4.57. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Güneyinde İnşası Devam Eden Hamam. Hamamın Yanında Henüz Tek Katlı B blok. Muhtemelen 1892-93. (Kaynak: İÜNEK-90852/0035)



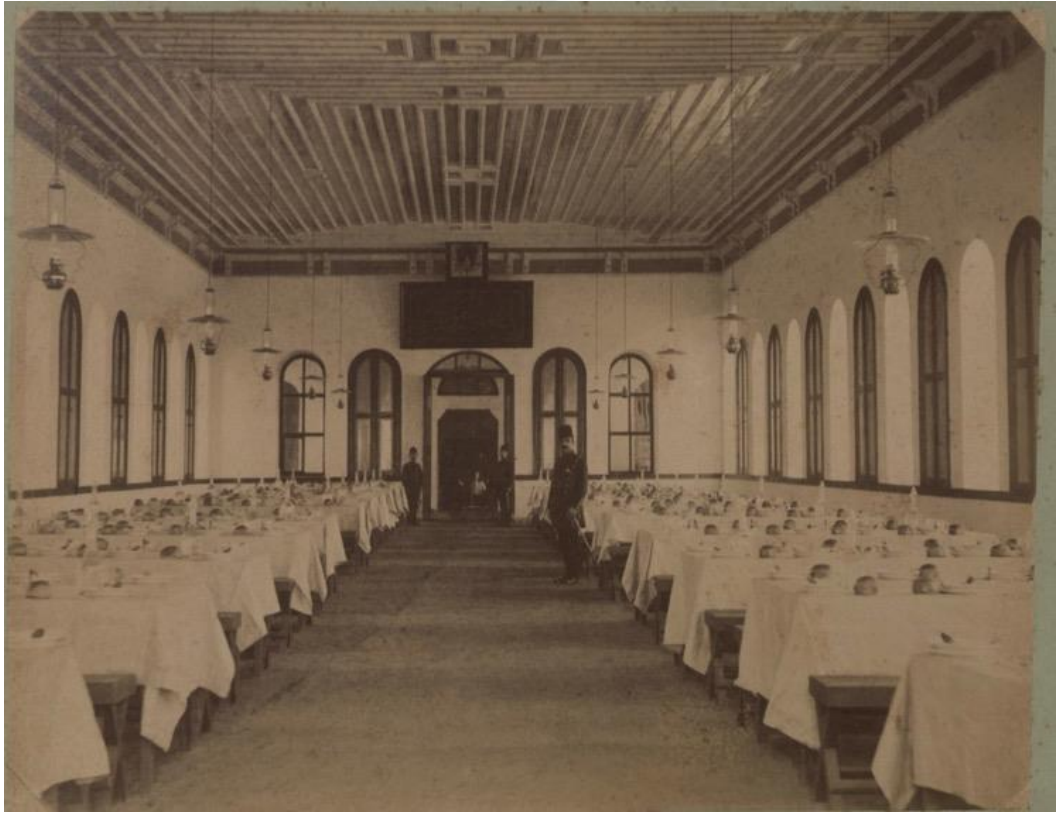
Resim 4.58. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Güney Avlusu. Daha Sonra Üstüne İlave Edilecek Koğuşlar, Solda Depo, Tuvaletler Ve Hamam. Muhtemelen 1892-93 (Kaynak: İÜNEK-90852/37)



Resim 4.59. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi'nin Güneydoğusunda Devam Eden Düzenlemeler. Muhtemelen 1896-97 (Kaynak: İÜNEK-90852/36)



Resim 4.60. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Kütüphane Bölümü. 1892 (Kaynak: İÜNEK-779/61/02)



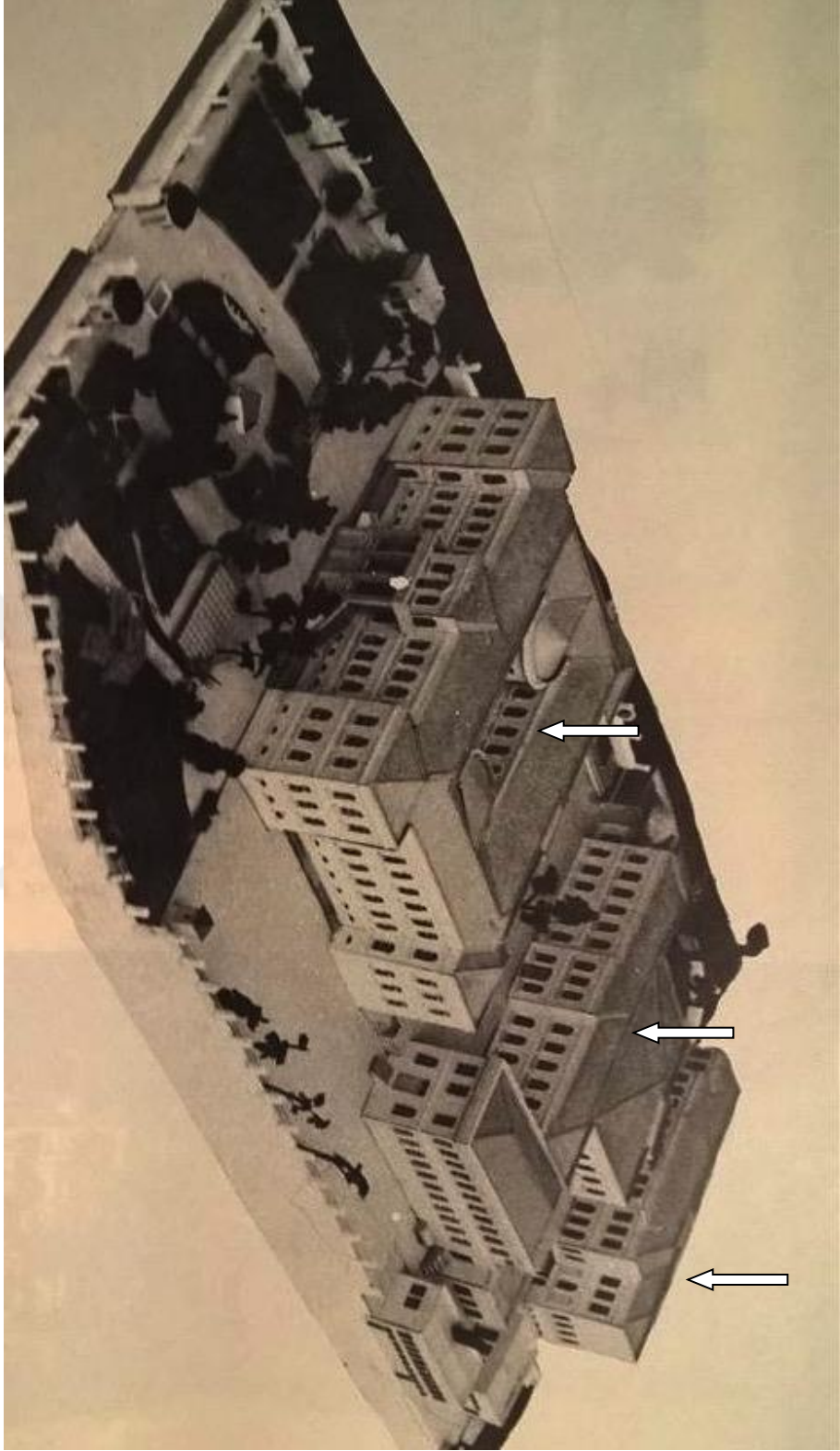
Resim 4.61. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Yemekhanesi. 1892 (Kaynak: İÜNEK-779/61/03)



Resim 4.62. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerî Kitabesi (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)

*Kabzedâr-ı seyf te'yid-i hilâfet-pâyegâh Hüsrev-i rûşen-nazâr şâh-ı hamîdiyü'l-
hisâl
Câhidû nassındaki hükm-i bedi'-i kudrete Zâhir u bâtında eyler her cihetten imtisâl
İzdiyâd-ı zâbitân-ı harb içün bu mektebi Tarh-u inşâ eyledi ol şehriyâr-i bî hemâl
Nakşolunsun tâkına Muhtâr bu târih-i tâm Mekteb-i i'dâdi-i harbiyyedir dâr-ı
kemâl*

(Halifelik makamının onayladığı kılıcı tutan aydınlık bakışlı, ahlakı övülmeye değer padişah, “Cihad ediniz” ayetindeki açık emrin kudretine, görünen ve görünmeyen her yönden gerçekleştirir, bu okulu harp subaylarının artması için o eşsiz padişah inşa edip düzenledi. Muhtar bu tam tarih kemerine yazılsın, mükemmel yer harbiyeye hazırlayan okuldur. 1308)



Resim 4.63. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi A-B-C blokları (Kaynak: 1975 Işıklar Yıllığı)



Resim 4.64. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Askerisi Uydu Görüntüsü (Kaynak: Googleearth. Erişim Tarihi: 06.19.2019)

محل اداره سي.

بجام كبير قارشوسنده كنجخانه امري در

امضامز و پوسته اجرتي و برلماش
مكتابت قبول اولماز ، غزته به درج
اولنجان اوراق صاحبنه اعاده ايدلز .
برنجه ۳۰ ياره در

پشينا اشتراسي

سنه اكي بروسه ده ۳۰ و خارجده ۴۰ غروشدر

عادي اعلانك بهر سطرندن ۱ و باقه
وامور صرافيه به متعلق اولاندن ۲
وحوادث صرسته كچيرلك استيلاندن
۵ غروش الور

بروسه

هفته در نشر اولور عثمانلي غزته سي در

۱۸ ذى القعدة سنه ۱۳۰۹ * منافع عامه به وكون و معارفه متعلق آثار ايجون ستونوزم آييقدر * ۱ حزيران سنه ۳۸

ايشقارده كان بروسه مكتب امدادي
* حرنى شاهانه نك متينارسم *
* كشادي *

مؤسس مكتب كون و مكان اولان
جناب رب مان تفهت ذاته عن الشبهه
والانصاف حضرتلى كرده آل عثمان
و مفضل زمين و زمان ولى العمت بي انسان
شوكتلو عظمتلو بادشاه ذيشانز اقدم
حضرتزيبى الى آخرالدوران تحت همايون
بخت ظل يزدايلرنده قرين موقيت فراوان
و كا كان ۴۰وم تبعه وزير دستان صداقت
نشانتزيبى مجمع محاسن كونا كون اولان
عمد همايون عظمت مقرون شاهانه لرنده
مألوف اولسدقلى و جهمله هرآن بر اثر
تعالى و شائى عيون شكران ايله كوره مرك
سابه مراجرايه ظل لهم لرنده مستظلم امن
وامان ايلسون آمين .

سايه عرا توياب حضرت بادشاهيده
هيج ركون بو قدر كه مالك محروسه المسالك
شاهانه لرنده اثار عظمه نثار شهر يار اعظميدن
برى ويا بر تاجى فوق المامل خبير آراى
حصول اولسون .

هيج بر لحظه آن بو قدر كه بندكان
صداقت مشهورتلى اولان زير دستانلى
دهاى مفروض الاى همايون تزي بر حرارت

و عليان درون ايله ايضا ايدرك مفضلت نمون
اولسون .

هيج بر فرد آفريده بو قدر كه فيضيب
عاطفت و جودى مفضل وجود بر سودي
اولديغيمز بويه بر بادشاه اعظم و خليفه
رسول اكرمك زمان نبوضات نشان ظل
الهيسته وقت زندگايينك حسن تصادف
وانتر ايدن طولانى بختيار امنى اقاده و احقاد
سات منداراته و صداقتكارانه سنى كمال وجود
ايله اعلان و نام على ملوكاه لرين زبور
زبان شكران ايتسون .

چون شكر سايه معارفويه حضرت
كيدنه تايده مالك شاهانه نك هر طرفى بر
معموره عدالت و مدنيت و هربرى بر دار
الفيض علوم و معرفت حاله يكيمش اولسندن
هر كجه كاييله استدلال اولمشدر كه افكار
ترقى ناز حضرت ناجدار اعظمى مردم
دولت ابد مدت عثمانيه نك امر اقباله و بلا
استقا افراد و اولاد مملكتك قبض استقباله
معطوف و مصروفدر .

از ان جمله بوكره مطلع شمس سلطنت عثمانيه و
مالك اثار الطاف سلطانيه اولمى ايله مرجع و مشرف
اولان بروسه شهر شهرى عصرأ بهد عصر
پايدار قله جقى و نام قدسيت اتنام حضرت
(عبدالحميد) خانى بى آند بره جقى اولان
ايشقارده عظيم و متين و جسم اوله رقى مجدد

و كار كبير انشا بوديلان بروسه شويى
رهمشلى دها تزي ايدرك شرملسدن
و بروسه به هر هائيكى طرفدن كلورسه
كلسون بروسه دهكى عمران پادشاهينك
الملك عمونه و برهائى اولمى او زره انظار
مفضلته چارمان بروسه مكتب امدادى
حرنى شاهانه ۱۳۰۹ سنه هجريم
بر تيمسى ذى القعدة سنه ۱۰نجى جمده كوئى
ساعت هيدى بار دة كرانت عاده حضرت
ظل الهى نيمأ رسم كشادى اجرا له جعى
مكتب مزبورك امر انشائى راس حصافت
ايبسى ياوران فغرى حضرت شهر يار بدن
مير الاى عزتلو محمد بك قدى طرفوندن
باتقارلر مخصوصه بالجمله لازم الحضور
ذوات كرامه اشعار و ايشار قلمش اولديغندن
بوم مزبورك حلوله دعوت و غير مدعوت
اولمى او زره بش التى بيكى تجوز اهالى
اول ستمه تهاجم المشدر و عومده كى شوق
و شادى به دعوى حضرت بادشاهيده ميا
بولنغنه لهما كه دال اولمى او زره شهرك
غرب جمعى اهاليبى مكتب مزبورك
بولنديغى شرق جهتنده كى جوامع شريفه ده
صلوة جمعه بى ابدالادا ايشقاره كمشلر
و مكتب امدادى عسكرى شاهانه شاگردان
صداقتشائلى دخی مجتمعا صلوة جمعه بى
بروسه نك اشرف جامى اولان جامع

Resim 4.66. Bursa Mekteb-i İdadi-i Askerîsi Resmî Açılışının Haberi (Kaynak: Bursa Gazetesi, no.80, s.1-4 (H.18 Za 1309/M.14 Haziran 1892))

4.1.1.9. Hamidiye Ziraat Mektebi

Tanzima dönemi, idari/bürokratik iyileşmelerin, düzenlemelerin paralelinde geleneksel Osmanlı eğitim kurumlarıyla yeni açılan askeri okullar haricinde, sivil alanlarda da çağdaş eğitim kurumlarının kurulmasına ön ayak olmuştur. Eğitim için hazırlanan raporlar ışığında, dönemin eğitim-öğretim sistemi sorgulanmış, ortaya çıkan sorunların analizi neticesinde de birtakım çözümler üretilerek, eğitimde yeni yapılanmaya gidilmiştir. Bu kapsamda açılan sanat okullarını diğer meslek okullarının açılması izlemiştir⁴²².

Kapsamlı modernleşme hareketleri arasında tarım politikaları neredeyse son sıradaydı. Oysa tarım toplumu olan Osmanlı'da tarımın hükümetten gerekli ilgiyi görmesi için uzunca bir süre geçmesi gerekcekti. 1890'larda, artık eğitim için gittikleri Avrupa'dan dönen gençlerin, müfettiş olarak Anadolu coğrafyasına dağılmaları ve hazırladıkları raporlar neticesinde az da olsa ziraat mekteplerinin açılmaya başlandığı görülür⁴²³. İlk uygulamalı tarım okulu 1842'de açılmış⁴²⁴ olsa da, Osmanlı Bursa'sına bu nitelikte bir okulun gelişi ancak yüzyılın sonlarına doğru mümkün olabilmiştir. Özellikle II. Abdülhamid döneminde mesleki ve teknik eğitim kurumlarının sayısındaki artışa paralel olarak, çağdaş tarım tekniklerini bilip uygulayabilecek, modern usullerde üretim yapabilecek, aynı zamanda bitki ve hayvan hastalıkları konusunda da uygulamalı eğitim almış gençler yetiştirilecekti⁴²⁵.

Hamidiye Ziraat Mektebi günümüzde Bursa'nın Osmangazi ilçesine bağlı Adalet Mahallesi'nde bulunmakta ve Bursa Ziraat Teknik Lisesi ve Tarım Meslek Lisesi adını taşımaktadır. Hamidiye Ziraat Mektebi, dönemin valisi⁴²⁶ Mahmut Celalettin Paşa'nın gayretleriyle⁴²⁷ 7 Mart 1890'da⁴²⁸ temeli atılarak kuruluş çalışmalarına başlanmış ve "*mükemmelen inşa*" edilerek⁴²⁹ yine vali Mahmut Celeleddin Paşa

⁴²² Tayyip Duman, "Mesleki ve Teknik Eğitimin Gelişimi", **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt:15, s.61-71.

⁴²³ Stanford Shaw, Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, (Çev: M. harmancı), E Yayınları, İstanbul 1994 s.283.

⁴²⁴ Duman, "A.g.m.", s.66.

⁴²⁵ Mustafa Ergün, **II. Meşrutiyet Devri Eğitim Hareketleri (1908-1914)**, Ocak Yayınları, Ankara:1996, s.248-250.

⁴²⁶ **R.1306 Bursa Salnamesi**, s. 46.

⁴²⁷ Necip Aksop, "Mahmut Celalettin Paşa", **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, Sayı:61, Bursa 1943, s.43-45; Ana binanın kitabesine de Mahmut Celeleddin Paşa tarih düşmüştür, ancak bu kitabe üzerinde bugün mermer bir isimlik bulunmaktadır.

⁴²⁸ Kepecioğlu, "Ziraat Mektebi", **a.g.e.**, Cilt:4, s.280. Okulun kuruluşu için yapılan arazi alımları ve okula öğrenci kabulü hususunda bkz.: Cafer Çiftçi, "Hüdâvendigâr Hamidiye Zirâat Ameliyât Mektebi", **Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa**, s.292-93.

⁴²⁹ **R.1307 Bursa Salnamesi**, s.103.

zamanında⁴³⁰ 2 Nisan 1891⁴³¹ tarihinde açılmıştır. Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi, Ziraat Mektebi Numune Çiftliği gibi isimlerle⁴³² de anılan okulun inşası ve geliştirilmesi, II. Abdülhamid döneminin eğitim-öğretim politikaları doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Yatılı ve parasız eğitim veren okulda ziraat ile ilgili her türlü teorik-pratik eğitim verilmeye başlanmıştır⁴³³. Okul, I. Dünya Savaşı yılları sırasında kapatılmış ve mevcut öğrencilerinden bir kısmı Çanakkale Savaşlarına katılmıştır⁴³⁴. Daha sonra, Bursa'nın Yunan işgalinde kaldığı dönem içerisinde Okul binası ve çevresindeki yapılarda ağır hasarlar meydana gelmiştir. Bursa'nın yerel gazetelerinden Ertuğrul gazetesinde Okul binasının Yunan askerleri tarafından 10 Eylül 1922 tarihinde bombalanarak patlatıldığı, diğer yapılarla birlikte ateşe verildiği, dersane, memur ve öğretmenlerin dairesinin çöktüğü, yemekhane, demirhane, kiler ve arabalık kısımları ile müze ve kütüphane kısmının ise tamamen yandığı belirtilmiştir⁴³⁵. 1934 tarihli Bursa Yılığında, Bursa Ziraat Mektebi müdürü Fehmi Bey'in verdiği bilgilere göre de⁴³⁶ Yunanlıların Eylül 1922 tarihlerinde Bursa'dan çekilmeleri esnasında Okul binası ve tesisleri, böcekhanesi (Harir Darüttahsili olan yapı) dışında tümüyle yakılmış, Yunanlıların çekilmesinden sonra bu yapılar yeniden yapılmış, malzeme ve araç gereçleri temin edilmiştir. Hüdavendigâr vali vekili'nin merkeze gönderdiği Şubat 1922 tarihli belgeye göre⁴³⁷ okula yeni kaydedilen 40 öğrenci ile tekrar açılan okul, günümüze kadar ihtiyaçları ölçüsünde geliştirilmiş ve bugünkü yapısına ulaşmıştır.

⁴³⁰ Kepecioğlu'na göre o tarihlere vali, Mahmut Celaleddin Paşa'dır, bkz.; "Vali", **a.g.e.**, s.220.

⁴³¹ Bursa Gazetesinin 23 Ş 1308/3 Nisan 1891 tarihli nüshasında: "dünkü Çarşamba günü resm-i kışâdı icrâ edildi" denilerek okulun resmi açılış tarihinin 2 Nisan 1891 olduğu net bir şekilde ortaya çıkmaktadır, bkz.: **Bursa Gazetesi**, 23 Ş 1308/3 Nisan 1891, No: 19, s.3; 1324 Bursa Salnamesi, açılış olarak sadece H.1308 tarihini verir, bkz.; **a.g.e.**, s. 596; Kaplanoğlu, ana binanın 20 Mart 1891'de tamamlandığı bilgisini verir ama eserindeki ilgili dipnotta buna yönelik bir bilgi geçmez, bkz.: Kaplanoğlu, **a.g.e.**, s.90.; Dostoğlu da 20 Mart 1891'i, okulun öğrenime başladığı tarih olarak belirtir, bkz.; N. Dostoğlu, **Anıtsal Eserler**, s.326. Bursa Ansiklopedisi'nde; "inşaat ve hazırlıkların tamamlanmasından sonra, okul, 20 Mart 1891 tarihinde 'Hüdâvendigâr Nümûne Çiftliği Ziraat Mektebi' adıyla eğitim-öğretim etkinliklerine başladı", bkz. **a.g.e.**, "Ziraat Mektebi", Cilt:4, s.1766. 20 Mart 1891 tarihi muhtemelen binanın tamamlanıp eğitime başladığı tarihtir, resmi açılış ise bir takım hazırlıklardan sonra 2 Nisan tarihinde yapılmış olmalıdır.

⁴³² 1927 Salnamesinde Okula ait fotoğrafta Bursa Mıntika Ziraat Mektebi adı kullanılmış, okulun Abdülhamid'e atfen Hamidiye olan ismi ile Hüdavendigâr isimleri kaldırılmıştır, bkz. **1927 Bursa Salnamesi**, s. 188-189; F. Dilek Koca, "Bursa Tarım Meslek Lisesi", **Bursa Defteri**, Mart 2004, s.80.

⁴³³ Bursa Kütüğü, a.y.; Ayrıca, yapının öğrenci mevcudiyeti ve diğer müstemilatı ile ilgili H.1325 Bursa Salnamesindeki bilgiler için bkz: **1325 Bursa Salnamesi**, s. 337-338

⁴³⁴ Fehmi Bey, "Bursa Ziraat Mektebi", **1934 Bursa Yılığ**, s. 25; Koca, "Bursa Tarım Meslek Lisesi", **Bursa'nın Köklü Eğitim Kurumları Bursa Ziraat Mektebi**, (Bursa Araştırmaları Merkezi), B.B.B. Yayınları, İstanbul 2010, s.23., a.mlf., "a.g.m.", s.81.; **Bursa Ansiklopedisi**, "Ziraat Mektebi", Cilt:4, s.1766-67.

⁴³⁵ Saime Yüceer, **Bursa'nın İşgal ve Kurtuluş Süreci**, U.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, No: 4, Bursa:2001. s.134

⁴³⁶ Koca, "a.g.m.", a.y.

⁴³⁷ BOA.DH.UMVM.76.38.4.1 (Tarih: H.4 C 1340/M.2 Şubat 1922)

Okul binası ve çevre yapılarının mimari özellikleri ile ilgili bilgiler mevcut yayınlarda bulunmamaktadır ancak, Okulun resmi açılışından⁴³⁸bir gün sonraki Bursa Gazetesi nüshasında, açılışı yapılan ana bina ve müştemilatının bir çizimine yer verilmiştir (Şekil 4.13)⁴³⁹. Üzerinde mekân tanımlamaları verilen Hüdavendigâr Ziraat Mektebi'nin ana binasının çizimi ile eldeki plan ve fotoğraflarına göre mimari özellikleri ve plan şeması şöyle açıklanabilir: Ana bina ve müştemilat; Cami, müdür çalışma ve yatak odası, müdür yardımcısı yatak odası, muhasebeci odası, salon, yatak koğuşu, dersane, öğrenci ve öğretmen yemekhaneleri, hamam, mutfak, sonraki yıllarda ilave edilen demirhane, marangozhane, alet odası, samanlık ve ahırlardan oluşmaktadır. Hüdavendigâr Ziraat Mektebi ana binasının orta aksı, üç pencere genişliğinde üç kat olarak düzenlenmiştir. Ana bina, kısa kenarlarda iki mekânın eklendiği dikdörtgen planlı, bodrum katla birlikte iki katlıdır (Şekil 4.11, 4.12)⁴⁴⁰. Cephede beden duvarları parapetle sonlanmaktadır. Kıрма çatı ile örtülü binanın cephesinde ort aks öne çekilerek vurgulanmıştır. Giriş ise iki sütunun taşıdığı sundurma şeklinde düzenlenmiştir (Res. 4.69, 4.70). Merdivenin bulunduğu giriş mekânı, sağda dersliklere, solda ise yemekhaneye açılır (Res. 4.74, 4.75). Yapının doğusunda dışardan erişilen tek katlı hamam ve tuvalet üniteleri, batı ucunda yemekhane ile ilişkili mutfak birimi vardır. Üst katta holden yatakhane ve yönetici odalarına geçilir, çatı arasında ise cami ile müdür ve muhasebeci yatak odaları bulunmaktadır. Yapıya ait fotoğraflarda görüldüğü üzere kâgir olarak inşa edilen okul binasının zemin kat duvarları sıvalı iken, üst katları okul için özel üretilen ve üzerinde “*mektebe mahsus*” yazısı görülebilen ateş tuğladan sıvasız olarak yapılmıştır⁴⁴¹ (Res. 4.67, 4.68, 4.76). Cephede kat pencereleri kilit taşıyla vurgulanmış, basık kemerli olarak yapılmıştır. Alt kat pencere söveleri sıvalı ve düz olarak yapılmışken, üst kat pencere söveleri ateş tuğlasından, kemeri ise kesme taş ve ateş tuğlanın ardışık dizimiyle kilit taşı olarak yapılmıştır. Bu kemer yapısı binanın cephe karakterinde dikkat çeken bir unsur olarak göze çarpar. Çatının doğu-batı cepheleri kalkan duvarla, kuzey-güney cepheleri ise parapetler (korkuluk) ile sonlanmıştır. Yapıya ait eski fotoğraflarda cephede, altında Osmanlı arması bulunan üçgen alınlık kullanıldığı görülmektedir. Üçgen alınlığı altındaki Osmanlı arması daha sonraki tarihlerde silinmiştir. Günümüzde kitabenin bulunduğu yer, latin harfli

⁴³⁸ Bursa Gazetesi 23 Ş 1308/3 Nisan 1891, No: 19, s.3.

⁴³⁹ Bursa Gazetesi 23 Ş 1308/3 Nisan 1891, No: 19, s.4.

⁴⁴⁰ Planlar: İÜNEK-90852/29, 90852/30.

⁴⁴¹ Günümüzde ana binanın tüm cepheleri sıvanarak beyaz boya ile kapatılmıştır (Res. 4-6-7)

bir mermer kitabe ile kapatılmıştır. Asıl kitabenin bunun altında olduğu düşünülmektedir (Res. 4.69, 4.70, 4.71). Son olarak kârgir ana binanın simetrik olarak kuzeyinde ve doğu-batı ekseninde, muhtemelen 1907-1910 civarında bir derslane ve yatakhane⁴⁴² binası yapılmıştır (Şekil 4.13, Res. 4.77, 4.78). Mahmut Celaleddin Paşa'nın, kendisi Hüdâvendigâr valisi iken tarih düşerek nazmettiği kitabe metni şöyledir:

*Hazret-i Abdülhâmid Han-ı me'âli himmetin - eylesün eyyâm-ı 'ömrü şevketin mevlâ meded,
Reşha-pâş⁴⁴³ oldıkca bir lütfi mülkü ve milete - bulmada mahsül-ü 'imrân sû-be-sû⁴⁴⁴ feyz-i
cedîd
Eyleyüb te'sîs bu mekteble işbu çiftliği - sâyesinde oldı heb ehl-i zirâ'at mustefîd⁴⁴⁵
Buldı bir târih tâm vâli iken Mahmud kulı - yaptı mekteb Burûsa zirâ'ına Sultan Hamid
(Sene: H.1308)*

Dönemin Padişahına dua ile başlayan kitabe metninde kısaca; II. Abdülhamid'in bu yapıyı kurarak/inşa ettirerek ziraat erbabının hizmetine ve istifadesine sunduğu, vali Mahmud Celalettin Paşa'nın da tarih düştüğü belirtilmektedir.

Hamidiye Ziraat Mektebi okul binasının 1890-91 tarihleri arasındaki ilk inşâ sürecine ilişkin planlarının⁴⁴⁶ haricinde (keşif defteri, inşaat komisyonu raporları, kalfalar, ustalar v.s. hakkında) henüz bir belge tespit edilememiştir. Okul inşaatının bitiminden ve okulun açılışından hemen sonra, hem okula yeni kaydedilecek öğrenciler için yatakhane, derslik hem de okul bünyesindeki hayvanlar için barınaklar, tarım aletleri, depolar vs. gibi ihtiyaç duyulan diğer müstemilat için mevcut kompleks yetersiz kalmış ve zamanla bu kompleks, aşağıdaki belgelerde de görüleceği üzere yapılan ilavelerle genişletilmiştir. Osmanlı Arşivi'nde konuya dair bir takım belgeler tespit edilmiştir. Okulun 1891'deki açılışından sonra, ilk olarak Eylül 1892 tarihli bir belgede, “Ziraat Mektebi Numune Çiftliği”nin [ilk] inşasına Hüseyin Hüsnü isimli birinin memur tayin edildiği görülmektedir. Ziraat Mektebi inşaatına bin kuruş maaşla görevlendirilen Hüseyin Hüsnü, inşaat bitince döndüğü İstanbul'da “açıkta ve zor durumda” kaldığını belirterek, münasip bir hizmete tayinini istemektedir⁴⁴⁷. Adı geçen kişinin⁴⁴⁸ dilekçe eki bulunmayan belgeden

⁴⁴² Çiftçi, “a.g.m.”, s.293'de Yatakhane olarak ifade edilen bu yapı, aşağıdaki belgelerde görüleceği üzere derslane ve yatakhane olarak yapılan ve günümüze ulaşan binadır.

⁴⁴³ Damla saçan: Ferit Develioğlu, a.g.e., s.888.

⁴⁴⁴ Her yana, her tarafa, her yanda: a.g.e., s.960.

⁴⁴⁵ İstifade eden, faydalanan: a.g.e., s.747.

⁴⁴⁶ Planlar: İÜNEK-90852/29, 90852/30.

⁴⁴⁷ BOA.BEO.77.5745 (Tarih: H.4 Ra 1310/M.26 Eylül 1892)

⁴⁴⁸ Belgede adı geçen kişinin, 1269/1852-53 İstanbul doğumlu ve Bab-ı Vala-yı Seraskeri İstihkamat ve İnşaat Dairesi İkinci Şubesi Mümeyyizi Hacı Mehmed Efendi'nin oğlu Hüseyin Hüsnü Efendi olması muhtemeldir. (bkz.; BOA.DH.SAİDd.37.439 (Tarih: H.29 Z 1269/M. 3 Ekim 1853)

anlaşıldığına göre, Hüseyin Hüsnü 1872 tarihinden beri memuriyetine devam etmektedir. Merkezden ebniye-i miriye inşaatlarına görevlendirildiği anlaşılan ve Bursa Ziraat Mektebi'nin de muhtemelen ilk inşaatına memur olarak görevlendirilen bu kişinin kim olduğuna ya da Bursa'daki inşaat görevlerine dair başka bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Okulun inşasından hemen sonra hem yapının hem de arsanın (yeni açılacak sınıflara alınacak öğrenci ve mevcut hayvanlara yetmeyen arazi için) genişletilmeye ihtiyacı olduğu, bu amaçla yapının "*ikmâl-i nevâkıs*"ına, yani eksikliklerinin tamamlanmasına çalışıldığı, Ticaret ve Nafia Nezareti'nden Şura-yı Devlet'e havale edilen Nisan 1893 tarihli belgeden anlaşılmaktadır. Belgeye göre⁴⁴⁹ mevcut okul binasının eksikliklerini ve yeni bina ilavelerinin gerekliliğini, Bursa'ya gönderilen "*Ziraat hey'et-i fenniyesi*"⁴⁵⁰ tespit etmiş ve merkeze sunmuştur. Bunun üzerine "*Vilayet Nafia ve Ziraat Müşaviri, Meclis-i İdare-i Vilayet azasından biri, Ziraat Bankası Müdürü, Okul Müdürü ve yerel ehl-i vukuftan birinin*" hazır oldukları inşaat komisyonunda⁴⁵¹, "*müceddeden ilavesine lüzum olan dairenin inşâsı ve mevcut binanın ikmâli nevâkısı*" için tayin edilen Kalfa Garko⁴⁵² Oseb marifetiyle mevcut iş "*keşf ettirilerek ilaveten ve müceddeden yapılacak olan daire için 145.000 ve mevcut binanın ikmâl edilecek nevâkısı için dahi 99.820 kuruş ki 244.820 kuruş*" tutarında bir meblağın gerekli olduğu anlaşılmıştır. Söz konusu bina ve eksikliklerin Dersaadet'ten gönderilecek bir Kalfa tarafından "*emaneten inşa ve ikmâlinin faydeli olacağı*" vali ile yapılan haberleşme sonrasında Şura-yı Devletçe kararlaştırılmış⁴⁵³, söz konusu masrafların tahsisinin de, çıkan irade ile Ziraat Bankası⁴⁵⁴ tarafından

⁴⁴⁹ BOA.İ.TNF.2.41.1.1 (Tarih: H.10 L 1310/M. 27 Nisan 1893)

⁴⁵⁰ Kasım 1892 tarihli başka bir belgeden, Bursa'ya gönderilen Ziraat Heyeti hakkında az da olsa bilgi edinmekteyiz. Belgeye göre Okulun açılışından bir yıl sonra Ziraat Mektebinin ve Numune Çiftliğinin ıslah edilmesi amacıyla İstanbul'dan "*Ziraat Heyet-i Fenniyesi Müdürü*" sıfatıyla Aram Efendi Bursa'ya gönderilmiştir. Aram Efendi Okul ve çiftlik arazisi üzerinde incelemelerde bulunup İstanbul'a dönüşünde bir rapor hazırlar. Okulun arazi-malzeme-araç gereç vs. ihtiyaçlarını ve okulun bina olarak yeni kaydolacak öğrencilere yetersiz kalacağını raporunda belirtir. Buradan hareketle başlayan ıslah çalışmaları neticesinde Bursa'da bir inşaat Komisyonu oluşturulup, bu kompleksin "*ikmal ve nevâkısı*" halledilmeye çalışılır; bkz: BOA.İ.HUS.4.128.1.1. (Tarih: H.22 R.1310/M.13 Kasım 1892)

⁴⁵¹ Komisyonun toplanmasıyla ilgili Bursa basınındaki haber şöyledir: "*Hüdavendigâr Vilayeti Ziraat Ameliyatı Mektebinin ikmâl-i inşâatıyla bu sene alınacak yigirmi nefer talebenin isti'âbına kifâyet itmek üzere iktizâsının icrâsı zımnında bir komisyonun teşkili Zirâat nezâreti aliyesinde taht-ı karara alınarak ic'abı lazım gelenlere bildirildiği işidilmiştir.*" bkz: **Bursa Gazetesi**, no: 125, s.3 (H.27 Za 1310 / 12 Haziran 1893)

⁴⁵² Belgede geçtiği şekliyle Kalfa adı; Garko Oseb'dir, bkz: BOA.ŞD.1198.15.1 (Tarih: H.9 N 1310/M.27 Mart 1893)

⁴⁵³ BOA.İ.TNF.2.41.1.1 (Tarih: H.10 L 1310/M.27 Nisan 1893)

⁴⁵⁴ 36 maddelik "*Nazari ve Ameli Hamidiye Zirâat Mektepleri Nizamnamesi*"nin 35. Maddesi uyarınca; "*Ziraat mektepleri ve numüne çiftliklerinin tesis ve küşad ve idareleri için sarfi iktiza eden meblâğ işbu mekâtibden müstefid olan bir veya bir kaç vilâyet Ziraat Bankası Şubeleri hâsılâtından tesviye ve i'tâ kılınacaktır.*", 12 Receb 1308/9 Şubat 1306/21 Şubat 1891, **Düstur**, I. Tertib, VI.Cilt, Ankara:1939, s.918-913.

yapılması istenmiştir⁴⁵⁵. Keşif defterlerinin bulunamadığı durumlarda yapıların inşa süreçlerine dair bazı yazışmalar oldukça detaylı ve önemli bilgiler içerebilmektedir. Kurumsal yazışmaların bazılarında -ki bunlar genelde üst yazılardır- daha özet bilgiler bulunurken, inşaatlar için oluşturulan komisyonların tespit edilebilen raporlarında ise inşa sürecine hazırlık (komisyon görevlendirmeleri, kalfa tayinleri), ihale ve inşa usülleri (emaneten, münakasa usulü) görevlendirilen kalfalar (merkezden ya da yerel idareden), malzeme tedarikçileri, keşif bedelleri, talep edilen bütçe v.s. gibi pekçok konuyu aydınlatacak detaylı veriler bulunmaktadır. Bu amaçla, incelenen Ziraat Mektebi ile ilgili yapılacak işlemlere ilişkin tespit edilen inşaat komisyonu raporuna (mazbatasına) daha yakından bakmak gerekecektir. Yukarıdaki belgede geçen bilgileri daha detaylı açıklayan inşaat komisyonu raporuna göre; *“Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi ebniye-i hâzıra nevâkısının (mevcut binanın eksikliklerinin) ve evvelce inşa olunan ebniyeye müvâzi (paralel) diğer bir binanın keşfini icrâ etmek üzere Ticaret ve Nâfia Nezaret-i âliyesinin R.26 Ağustos 1308/M.7 Eylül 1892) tarihli tahrirat-ı âliyesiyle iğrâm kılınan Dersaadet ebniye kalfalarından Garko Oseb kalfa”*⁴⁵⁶ görevlendirilmiştir. Dolayısıyla okulun açılışından sonraki süreçte yapılması düşünülen inşâ işleri için ilk keşfi, bu kalfa yapmıştır. Garko Oseb Kalfa'nın hazırlayıp Nezarete gönderdiği keşif defterine göre; yeni yapılacak bina; 197.777 kuruş, Bahçıvan odasıyla çamaşırhane; 27.990 kuruş, mevcut binanın eksikliklerinin tamamlanması için; 99.820 kuruş olarak, toplam 325.587⁴⁵⁷ kuruşluk bir harcama miktarı çıkarılmıştır. Çıkan harcama miktarı, Ziraat bankası ve Ziraat İdare-i Umumiyesi tarafından azaltılmıştır. Buna göre; yeni yapılacak bina için; 145.000 kuruş, mevcut binanın eksikliklerinin tamamlanması için; 99.820 kuruş olarak toplamda 244.820 kuruşluk bir bütçe ayrılmıştır⁴⁵⁸. Hüdavendigâr Ziraat Mektebi'nin yapılması ve eksikliklerin tamamlanması için yeniden düzenlenen keşif defterinde belirtilen tutarın tamamı harcandığı halde *“ebniye inşaatının bazı nevâkısından başkasının tamamlanması nedeniyle”* ayrılan bütçe yetmemiştir. Bahsedilen tutardan 210.000 kuruşu için %8 ve keşif toplamından kaç kuruş tasarruf edilirse, bunun için de %20 ikramiye verilmesi şartıyla, *“bâ-mukâvelenâme”* ebniye

⁴⁵⁵ BOA.İ.TNF.2.41.2.1 (Tarih: H.9 S 1311/M.22 Ağustos 1893), irade tarihi: H.11 S 1311/M.24 Ağustos 1893. Ayrıca, yapılan keşfe ait defter ile *“iki küt'a harita”*nın takdim edildiği burada belirtilse de, bahsi geçen defter ile planlar arşiv taramasında bulunamamıştır

⁴⁵⁶ BOA.ŞD.518.31.5 (Tarih: R.29 Haziran 1310/M.11 Temmuz 1894)

⁴⁵⁷ Hesap hatalıdır, doğru miktar: 325.497 olmalıdır.

⁴⁵⁸ Keşif defteri belge tasnifi içinde yoktur ancak metin içerisinde bu bilgiler verilmiştir. Ayrıca burada Bahçıvan odası ile çamaşırhanenin inşasından vazgeçildiği ve yeni yapılacak bina masraflarının kısmen azaltıldığı görülmektedir.

inşaatı, “*Dersaadet kalfalarından*” Bedros Kalfa’ya verilmiştir. Vali ve Bursa ziraat bankası şube meclisinden oluşacak bir heyetin nezaretinde, zikredilen binaların inşaatının Bedros Kalfa marifetiyle yaptırılması, *Orman ve Maadin ve Ziraat Nezaretinin* 16 Haziran 1309/28 Haziran 1893 tarihli yazısıyla tebliğ edilmiş, oluşturulan komisyon nezaretinde inşaat işleri Bedros Kalfa eliyle başlatılmıştır.

“*Ebniye-i mevcudeye havuz ve hayvanları sulamak için yalak ve koyun ahır için yemlik inşası ve ebniye derunun boyanması ve ebniyenin inşası sırasında açılan kuyuların kapatılması*” gibi bazı işlerin dahi inşasına “*kuvvetle ihtiyaç duyulması*” üzerine, gerek bunların ve gerek ziraat heyet-i fenniyesi 3. şube müfettişi Mazhar bey tarafından düzenlenen cetvelde⁴⁵⁹ yazılı yerlerin inşasıyla, memur odaları mefruşatının tamamlanması için bir keşf-i evvel ve inşa edilen ebniye keşf-i sanisinin yaptırılmasının gereği, komisyon tarafından 22 Şubat 1309/6 Mart 1894 tarihli mazbata ile vilayete arz edilmiştir. Bahsedilen keşf-i evvel ve keşf-i sani sermühendis vekili Şefik ve daire-i belediye kalfası Pandalaki ve Bursa ebniye kalfalarından Atanas ve Avenik kalfalar marifetiyle icra edilmiş ve keşif defterleri 25 Haziran 1310/7 Temmuz 1894 tarihinde komisyona verilmiştir. Adı geçen keşif defterleri ile *Orman ve Maadin ve Ziraat Nezaretinden* gelen 28 Kanun-u evvel 1309/9 Ocak 1894 tarihli yazı içeriğine uygun olarak düzenlenen hülâsa pusulası, ek olarak valiliğe takdim edilmiştir. Bu noktada aşağıda açıklandığı üzere; Ebniye inşaatı için Nezaretten 244.820 kuruşluk bir bütçe ayrılmıştır. “*Heyet-i mahsusa marifetiyle bu kere icra kılınan*” keşf-i sani defterlerinden 1 ve 2 numaralı defterlere göre “*ebniyenin vücuda gelmesi masrafiyle mektebde mevcud inşaat levazımı ve inşaatı yürütürken vefat eden merhum Bedros Kalfanın*⁴⁶⁰ *me’hûzâtı*” (alacağı para) 244.165 kuruş olarak keşf ve hesap edilmiştir. Yukarıda bahsedilen yapının eksikliklerinin tamamlanması ve bazı inşaatın yeniden icrası için, 3 numaralı keşif defterinde yazılı olduğu üzere 72.297 kuruş ve % 8 ücret karşılığında keşfi gereğince bina inşasını yürüten merhum Bedros Kalfa veresesine, kalan 13.800 kuruşluk ücretinin (ücret-i mütebâkiyesinin) toplamı olarak 86.097 kuruş verilmesi uygun

⁴⁵⁹ Mazhar Bey’in düzenlediği cetvel, *Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti’nden* R.28 Kanunievvel 1309/M.9 Ocak 1894 tarihli yazısının eki olarak belirtilmiş ancak arşiv taramalarında bu cetvele ulaşılamamıştır.

⁴⁶⁰ Osmanlı Arşivi’nde bulunan başka bir belge Bedros Kalfa’nın, yürüttüğü inşaatın bitmesine yakın vefatı sonrasında aydınlatması açısından önemlidir. Ekim 1894 tarihli belgeye göre “*Karaman köyünde müceddeden inşası bâ-mukâvelenâme pederi Bedros kalfaya ihâle ve tevdi’ edilmiş olan Ziraat Numune Mektebi hitâmına karîb bir zamanda vuku-u vefâtına mebni*”, yani inşaatın bitmesine yakın bir zamanda vefatı sebebiyle inşaat komisyonunun onayıyla mevcut inşaat, *Üçüncü Daire-i Belediye Mühendisi olan oğlu Kasbar tarafından tamamlanmıştır. Kasbar, Bursa’daki inşaatı tamamlaması sonucunda hak ettiği ve “bir seneden beri” ödenmediğini vurguladığı istihkakının verilmesini talep etmektedir. Bkz; BOA.BEO.501.37537.1.2 (Tarih: H.23 R 1312 /M.24 Ekim 1894)*

görülmüştür. Komisyonun, tuğla ve kiremitçi müteahhidine 1412 kuruş borcu vardır. Alacaklıların borçlarını tahsil edebilmek amacıyla *Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti*'ne gönderdikleri dilekçeler üzerine, Nezaretten 19 Kanun-u sani 1309/ 31 Ocak 1894 tarihli gelen cevap kapsamında, mevcut inşaat komisyonu bir mazbata hazırlamıştır. Mazbataya göre mülgâ inşaat komisyonun, *-mektebe icra edilen siva için künk vesaire borcu olarak*-alacaklılara olan borcu 24.396, Memur odalarının mefruşat bedeli 3555, *“Mektebin keşf-i sânisini icra eden kalfaların ücretleri”* ile araba masrafı 800 kuruştur. Merkezden talep edilen toplam tutar 116.260 kuruştur. Bu rakamdan bazı indirimler yapılarak *“mecidî 20 kuruş hesabıyla 111.371 kuruşun, mektebin kış mevsiminden evvel muntazaman ikmal-i inşâsını temin etmek için, sarfına izin verilmesi”* yönünde, *Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti*'ne yazılması kararlaştırılmıştır.

Yukarıda belirtilen ve son komisyon tarafından valiliğe takdim edilen defterler⁴⁶¹ vali Ahmet Münir Paşa imzasıyla Temmuz 1894'te Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'ne gönderilmiş, *“hülâsa pusulasında”* yazan *“111.371 kuruşun mecidî 20 kuruş hesabıyla bura Ziraat Bankası şubesinden alel-usul sarfı”* istenmiştir⁴⁶². Ancak aşağıda görüleceği üzere bu miktarın Ziraat Bankasından karşılanmadığı anlaşılmaktadır. Yaklaşık beş ay sonra vilayetin yazısına cevaben *Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti*'nden Şura-yı Devlet'e gönderilen Aralık 1894 tarihli yazıda⁴⁶³, daha önce harcanmasına izin verildiği belirtilen 244.820 kuruşluk tutardan 244.165 kuruşun harcandığı, ancak inşaatın tamamlanamadığı belirtilmektedir⁴⁶⁴. İnşaat komisyonu raporundaki bilgileri özetleyen bu belgede, İnşaat devam ederken vefat eden Bedros Kalfanın⁴⁶⁵ *“%8 hesabıyla ücret-i mütehakkikasından 13.800 ve tuğla ve kiremidci gibi bazı müteahhidlerin de 1412 ve eski binanın bidâyet-i inşâsında mülgâ inşaat komisyonu tarafından mektebe icrâ edilen siva için bazı kimselerin künk vesaire bedeli olarak 24.396 kuruş matlubları bulunduğu ve mektebin keşf-i*

⁴⁶¹ Evrak özeti belgesinde (BOA.ŞD.518.31.7 (Tarih: H.13 C 1312/M.12 Aralık 1894) belirtilen ve yazışmalarda bahsi geçen *“İlave edilecek ebniye için keşf-i sani defteri”*, *“ebniye-i hâzıra ikmâli için üç defter”* ve İnşaat komisyonu tarafından düzenlenen bir *“hülâsa cedveli* arşiv taramasında bulunamamıştır.

⁴⁶² BOA.ŞD.518.31.1 (Tarih: H.8 M 1312/M.12 Temmuz 1894)

⁴⁶³ BOA.ŞD.518.31.3 (Tarih: H.6 C 1312/M.5 Aralık 1894)

⁴⁶⁴ Kepecioğlu Okulun 29 Mayıs 1893'te 60 öğrenci alabilecek şekilde genişletilmesi için üç bin lira sarfına irade çıktığını, eşraftan Hacı Latif Bey'in başkanlığındaki komisyonun bu genişletme için 2.448 lira harcadığını ve bu kısmın 16 Temmuz 1893'te açıldığını belirtir, bkz.; *a.g.e.*, s.280-281. Kepecioğlu'nun tamamlanıp açıldığını belirttiği, belgelerin ise 1894 itibarıyla inşaatın tamamlanmadığını ifade ettiği yapı, yukarıda bahsedilen 244.820 kuruşun, *“ebniye inşaatının bazı nevâkasından başkasının tamamlanması nedeniyle”* ifadeleriyle anlatılan durum için geçerlidir. Dolayısıyla Kepecioğlu'nun bahsettiği yapı, birinin inşaatı devam ederken sonradan başlanılan bir yapı olmalıdır.

⁴⁶⁵ İstanbul'dan yapım işlerini yürütmesi amacıyla gönderilen ve yukarıdaki ilk belgede *“Dersaadet kalfası”* sıfatıyla nitelenen Bedros Kalfa için burada *“inşaat müteahhidi”* ifadesi kullanılmıştır.

sânisini icra eden kalfaların ücretleri, araba masrafı olarak 800 kuruşun dahi henüz tesviye olunmadığı cihetle nevâkıs-ı mezkûrenin ikmâliyle işbu düyûnun te'diye ve ifâsı için (zikredilen eksikliklerin tamamlanmasıyla işbu borcun ödenmesi için) 116.260 kuruşun daha sarfı” (indirimli olarak 111.371 kuruş) gerekmektedir. Bu tutarın “Umur-u Ziraatin 330 senesi tahsisatından” olup, Ankara ve Hüdavendigâr vilayetleriyle İzmit Sancağı memur ve mühendislerinin istihdamı için ayrılan, ancak bunların istihdam edilememeleri neticesinde tasarruf edilerek bütçede kalan paradan (Ankara ve Hüdavendigâr vilayetleriyle İzmit Sancağı memur ve mühendis maaşları kaleminden 170.000 kuruş) karşılanmasının Ticaret ve Nâfia Nezaretinde uygun görüldüğü belirtilerek, mevcut son durum bu haliyle Şura-yı Devlet’e havale edilmiştir⁴⁶⁶. Bu isteğe yaklaşık bir ay sonra, Ocak 1895 tarihi itibariyle Şura-yı Devlet’ten olumlu karar çıkmıştır⁴⁶⁷. Ancak Şura-yı Devlet’in bu kararından yaklaşık üç yıl sonra, Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi ve Numune Çiftliği’nin “ikmal ve nevâkısı” ve “düyûnâtın tesviyesi için” (borçların ödenmesi için) gereken meblağın, Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti’nin ilgili harcama kalemine halen geçirilmediği görülmektedir. Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti’nden Şura-yı Devlet’e gönderilen belgelerde⁴⁶⁸, bu durumun vilayet tarafından “te’kid ve isti’câl” edildiği (eleştirilip acele edilmesinin istendiği), bu nedenle de gerekli harcama miktarının Ticaret ve Nâfia Nezaretine tebliğ edilerek, oradan bir an önce kendilerine gönderilmesi talep edilmektedir. Bu noktada işin daha da ilginç, harcama miktarının bir türlü gönderilmemesi nedeniyle Orman ve Maadin ve Ziraat Nâzirinin, belgeye eklediği bir pusuladır⁴⁶⁹. Ödenek taleplerine ilişkin Orman ve Maadin ve Ziraat Nâzırı, daha önce gönderdiği yazılara atıfla⁴⁷⁰, “Melfuf pusulada numro ve tarihleri muharrer ondört kıt’a tezakir-i çâkerî üzerine henüz bir irâde-i âliye şerefvuku’ bulmamış olduğundan”, yani Bursa’dan Dersaadet’e gönderilen yazıya eklenen pusulada numara ve tarihleri yazılı 14 yazı yazılmasına rağmen, henüz bir irade çıkmamasından yakınmaktadır. Devlet eliyle yürütülen imar ve inşâ faaliyetlerinde, dönemin bürokratik işlemlerinin yürütülmesi sürecine ve mimarlığın bürokratik diline ilişkin çarpıcı veriler sunan bu belgeler, aynı zamanda

⁴⁶⁶ BOA.ŞD.518.31.3 (Tarih: H.6 C 1312/M.5 Aralık 1894)

⁴⁶⁷ BOA.İOM.5.24.5.1 (Tarih: H.11 B 1312/M.8 Ocak 1895)

⁴⁶⁸ BOA.İOM.5.24.1.1 (Tarih: H.23 L 1315/M.17 Mart 1898) ve BOA.İOM.5.24.4.1 (Tarih: H.25 S 1316/M.15 Temmuz 1898)

⁴⁶⁹ BOA.İOM.5.24.2.1 (Tarih: H.25 S 1316/M.15 Temmuz 1898)

⁴⁷⁰ Bahsedilen on dört yazıdan ilki R.21 Teşrinisâni 1310/M.3 Aralık 1894 ve sonuncusu R.10 Haziran 1314/M.22 Haziran 1898 tarihlidir.

mimarlık ortamının nasıl ve hangi şekillerde/şartlarda sürdürüldüğü/sürdürülmeye çalışıldığını göstermesi açısından da dikkate değerdir. Tüm bu yazışmaların nihayetinde mevcut “inşa ve ikmâl” durumu, Sadaret’ten Padişahın onayına sunulmuştur. Bu sürecin sonucunda *nevâkis-ı mezkûrenin ikmâliyle işbu düyûnun te’diye ve ifâsı (zikredilen eksikliklerin tamamlanması ve borcun ödenmesi)* için gereken “*mecidî 20 kuruş hesabıyla 111.371 kuruşun*” Padişah iradesi ancak Kasım 1898 tarihinde çıkabilmiştir⁴⁷¹. Fakat çıkan bu iradeye rağmen zikredilen meblağın, bu gibi harcamaların bütçe karşılıkları hususunda yaşanan bazı karışıklıklar sebebiyle 1899 yılı sonları itibariyle de hâlen harcanmadığı ilgili hesaplarda yapılan tetkikler sonucu ortaya çıkmıştır⁴⁷².

1900’lü yılların başında yine Okul bünyesinde yapılacak olan bir takım inşaat işlerine dair bazı yazışmalar tespit edilmiştir⁴⁷³. Buraya kadar incelenen yazışmalarda görüldüğü üzere, yapı kompleksinin önceki eksikliklerin tamamlanması hususunda harcanmasına izin verilen bütçenin bir kısmını “*usta ve amele vesaire ücretleri*” oluşturmaktaydı. Şura-yı Devlet’ten Sadâret’e gönderilen yazıda⁴⁷⁴, “*usta ve amele vesaire ücretleri olub, ashabının adm-i mürâcaâtlarından dolayı sarf edilmemiş olan altı bin küsür kuruşluk*” miktarın, bu tarihlerde okul idaresince inşâ ettirilmekte olan hamamın eksikliklerinin tamamlanmasında kullanılmak istendiği görülmektedir. Oysa “*mezkûr ücretlerin tesviyesi, 316 senesi içinde*” çıkarılan irade⁴⁷⁵ ile ne şekilde ödeneceği belirtilmişken, bu “*duyûnun -altı bin küsür kuruşluk meblağın- şimdi başka bir cihete sarfi gayr-i câiz*” bulunmuştur. Bu nedenle, “*ashâbı müracaat edinceye kadar*” yani alacaklıların borçlarını tahsil etmek için müracaat etmelerine kadar, bu miktarın ilgili kalemde tutulması ve “*inşâat-ı mezkûreye başka bir karşılık tedârîki lüzumu*”, yani hamam ile ilgili yapım işlerine başka bir karşılık bulunması gerektiği belirtilmiştir. Yazışmaların ikinci belgesinde de, “*altı bin küsür kuruşluk meblağın*” Okulun bir önceki yani 1902 yılı tahsisatından karşılanmasının kararlaştırıldığı ve bu yönde irade çıkarıldığı görülmektedir⁴⁷⁶. Burada bahsedilen hamamın inşasına dair başka bir belgeye ulaşılamamıştır. Osmanlı Arşivindeki 1904-

⁴⁷¹ BOA.İ.OM.5.24.7.1 (Tarih: H.12 B 1316/M.26 Kasım 1898, irade: H.16 B 1916/M.30 Kasım 1898)

⁴⁷² BOA.BEO.1411.105816.2.1 (Tarih: H.17 B 1317/M.21 Kasım 1899) ve BOA.BEO.1411.105816.1.1 (Tarih: 30 B 1317/4 Aralık 1899)

⁴⁷³ BOA.İ.OM.8.28.2.1 (Tarih: R.22 Kanunisâni 1318/M.4 Şubat 1903) ve BOA.İ.OM.8.28.3.1 (Tarih: R.1 Şubat 1318/M.14 Şubat 1903 İrade tarihi: R.8 Şubat 1318/M.21 Şubat 1903)

⁴⁷⁴ BOA.İ.OM.8.28.2.1 (Tarih: R.22 Kanunisâni 1318/M.4 Şubat 1903)

⁴⁷⁵ BOA.İ.OM.5.24.7.1 (Tarih: H.12 B 1316/M.26 Kasım 1898, irade: H.16 B 1916/M.30 Kasım 1898) (Ankara ve Hüdavendigar Vilayetleriyle İzmit Sancağı memur ve mühendislerinin istihdamı için ayrılan ancak bunların istihdam edilememeleri neticesinde tasarruf edilerek bütçede kalan paradan karşılanması)

⁴⁷⁶ BOA.İ.OM.8.28.3.1 (Tarih: R.1 Şubat 1318/M.14 Şubat 1903. İrade tarihi: R.8 Şubat 1318/M.21 Şubat 1903)

1907 tarihlerini kapsayan ve Okul binasına bu tarihlerde yapılması düşünülen ilavelere dair hazırlanmış bir planın da bulunduğu yazışmalarda, mevcut kompleksin yetersiz kaldığı açıkça görülmektedir. Orman ve Maadin ve Ziraat Nezaretince Şura-yı Devlet'e gönderilen Eylül 1906 tarihli yazıda⁴⁷⁷, kendilerine Hüdavendigâr vilayetinden okulun bazı kısımları ile yatakhânesinin öğrencilere yetersiz kalmasına dair bir yazının⁴⁷⁸ gönderildiğinden bahsedilmektedir. Buna göre vilayet, Okul kompleksine “60 kişilik bir yatakhâne ve münâsib bir hastâne ve bir de câmi ve elbise deposu vesâire inşâatı” yaptırılmasını istemiş ve bunun için de, yapılan keşif gereği 68.046 kuruşa ihtiyaç duyulduğunu bildirmiştir⁴⁷⁹. Vilayetin yazısının ekinde keşif defterinin ve yapılacak binanın planının da bulunduğu belirtilmiştir. Ancak arşivdeki bu yazışmalar içinde keşif defteri bulunmamaktadır. Aradan altı ay geçtikten sonra Mart 1907 itibariyle, yine Orman ve Maadin ve Ziraat Nâzırının ifadelerine göre⁴⁸⁰, bahsedilen ihtiyaçlar için *Ziraat bankasının umur-u zirâata mahsus temettuatı fazlasından 68.046 kuruşun*” karşılanması hususunda, Ticaret ve Nâfiâ Nezâretine tebligat yapılması istendiği halde, buna herhangi bir cevap verilmediği için arz edilen eksiklikler sebebiyle birtakım zorlukların yaşandığı görülmektedir. Vilayet tarafından da bu gecikmeler kendilerine “te'kid ve iş'âr kılınmış” ve inşaatın okulun tatil zamanına denk gelecek şekilde bir an önce başlatılması zorunluluğu tekraren vurgulanmıştır. Bu süreçte Orman ve Maadin ve Ziraat Nâzırının beklediği cevap⁴⁸¹, Ticaret ve Nâfiâ Nezaretinden Şura-yı Devlete gönderilmiştir. Burada, Ticaret Nezaretince “meblâğ-ı mezkûrun tahsisât dâhilinde tasarruf edilen akçeden tesviyesi” uygun görülmüş ve Nisan 1907 itibariyle masrafların karşılanması için gereken ödemenin de Ziraat Bankasına havale edilmesi istenmiştir⁴⁸². Nisan 1907'deki havale emrinden sonra, Şura-yı Devlet'ten çıkan

⁴⁷⁷ BOA.ŞD.537.41.7 (Tarih: H.14 B 1324/M.3 Eylül 1906)

⁴⁷⁸ Bahsedilen yazı, arşiv belgeleri içerisinde bulunamamıştır. Ancak, aşağıda görüleceği üzere bu tasnif içerisine alınmış olan Planın hazırlandığı Aralık 1904 tarihi dikkate alınrsa vilayet, ilgili talebini 1904 yılı sonu ya da 1905 başlarında merkeze iletmiş olmalıdır.

⁴⁷⁹ Bu yazışma gurubunda merkezden talep edilen ödenek miktarı 150 bin kuruş olup, bunun 100 bin'lik kısmının “mektebin nâ tamam aksâmiyla nevâkis-i sâiresinin (tamamlanamayan kısımlar ile başka eksikliklerin) ikmâli” için, kalan 50 bin'lik kısmının da “arazi bedeli olarak” ayrıldığı görülmektedir. Belgede geçen tamamlanamayan kısımlar ile bazı eksikliklerin ne olduğu konusunda açıklama yoktur. Ancak “Mekteb-i mezkûrun bazı aksâmiyla yatakhânesinin şâkirdânı isti'âya kâfi olmamasından dolayı altmış kişilik bir yatakhane ve münâsib bir hastahâne ve bir cami-i şerif ve elbise deposu vesaire inşâatı için 68.046 kuruşun sarfı iktizâ edeceği 'inde'l-keşf anlaşıldığından” bahsedilen tutarın Okulun tatil zamanında inşaatına başlanmak üzere bir an evvel gereğinin yapılması istenmektedir. Geçen ifadelere bakılırsa, bu süreçte bir takım inşa faaliyetlerine önceden başlanmış ve daha sonra ortaya çıkan ihtiyaçlara göre ayrıca bir keşif yaptırılmış ve bu 68.046 kuruşluk ihtiyaç çıkarılmış olmalıdır. Nitekim belgeye göre bir “keşf-i evvel defteriyle plan takdim” edilmiştir.

⁴⁸⁰ BOA.ŞD.537.41.1 (Tarih: H.17 M 1325/M.2 Mart 1907)

⁴⁸¹ BOA.ŞD.537.41.5 (Tarih: H.9 S1325/M.24 Mart 1907)

⁴⁸² BOA.ŞD.537.41.3. (Tarih: H.30 S 1325/M.4 Nisan 1907)

Mayıs 1907 tarihli kararda⁴⁸³, yukarıda bahsedilen hususlar haricinde yapının münakasasının icra edilerek inşaata başlanmasının istendiği bilgisi geçmektedir. Devamında, “*Münakasası bi’l-icrâ inşaata başlattırılmak üzere*” gereken bütçenin “*tahsisât dâhilinde tasarruf edilen akçeden tesviyesi*” kararı onanmış, yazı bu şekliyle Sadaret’e gönderilmiştir. Nihayetinde, mevcut kararı Sadaret 18 Mayıs 1907’de Padişah’a sunmuş ve 6 Haziran 1907 tarihinde çıkan irade ile meselenin bürokratik kısmı tamamlanmıştır. Günümüzde Ziraat Okulu kompleksi içerisinde, ana okul binasının simetrik olarak arkasında kalan yapı, söz konusu bu irade neticesinde 1907-1910 yılları arasında planda görülen haliyle inşa edilmiştir. Yapının daha sonra ortaya çıkabilecek keşif defterleri, inşaat komisyonu raporları, münakasa pusulaları gibi veri kaynaklarının çözümlenmesi ile de inşaat sürecine dair daha fazla bilgi elde edilebilecektir.

Bu tasnifteki yazışmalar arasında bulunan ancak burada değerlendirmesi sona bırakılan belge, dersane ve yatakhane binasına ait projedir (Şekil 4.14). “*Hüdâvendigâr Vilâyeti Nâfia Mühendisi*” İrfan tarafından hazırlanan Aralık 1904 tarihli proje,⁴⁸⁴ tespitlerini yaptığımız diğerlerine nazaran, muhtemelen acele ile ve özensiz bir şekilde hazırlanmış izlenimi vermektedir. Belge gurubunda inşâsı talep edilen yapılar, (60 kişilik bir yatakhâne..bir hastâne..bir de câmi ve elbise deposu vesâire) plandaki inşâ edilecek yapı olarak görülen “*Tedrisât dâiresiyle yatakhâne*”nin bünyesinde toplanmıştır. Bu yapı, kâgir ana binanın simetrik olarak arka tarafında, kuzey ekseninde bulunmaktadır (Res.4.77, 4.78). Bugün ayakta olmakla birlikte bakımsız ve kötü durumda bulunan yapının arka cephesinde, doğu-batı ekseninden kuzeye doğru uzanan iki katlı ilaveler dikkat çekmektedir ki, bu kısımlar yapıya sonradan eklenmiş olmalıdır (Res.4.78). Planda dikdörtgen bir şemaya sahip yapının zemin katında Kimyahane, Cami, Dershane ve tuvaletler, üst katında ise yatakhanelerin bulunduğu tahmin edilmektedir. Çünkü belgede yapının üst kat planı gösterilmemiştir. Belgelerde geçen “*münasib bir hastane*” de, ikinci katta uygun bir yere yerleştirilmiş olmalıdır. Yapının kütleli görünüşüne bakıldığında ise ana bir dikdörtgen hacmin (cami ve dersaneleri kapsayan) iki yanına eklenmiş ana mekân ile de ilişkili olmayan dışardan erişime sahip (Planda Kimyahane ve Helalar olarak gösterilen) birimler dikkat çeker. Bu birimlerin çatı bitişleri ana mekânınkinden daha alçak bir seviyededir. İki katlı olan bu eklemelerin üst katına

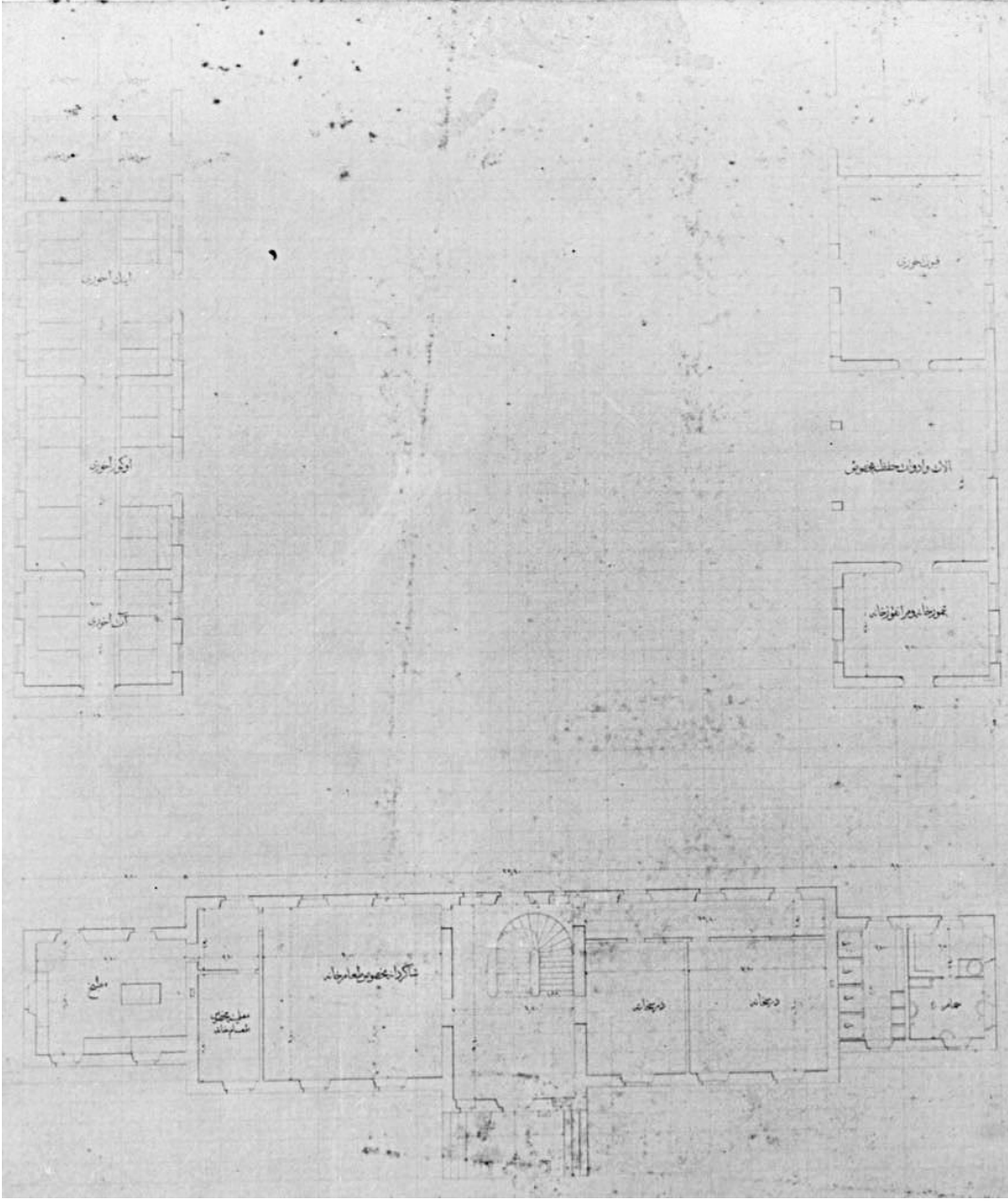
⁴⁸³ BOA.İ.OM.12/15.1.1. (Tarih: H.28 Ra 1325/M.11 Mayıs 1907)

⁴⁸⁴ BOA.ŞD.537.41.9 (Tarih: R.12 Kanunievvel 1320/M.24 Aralık 1904)

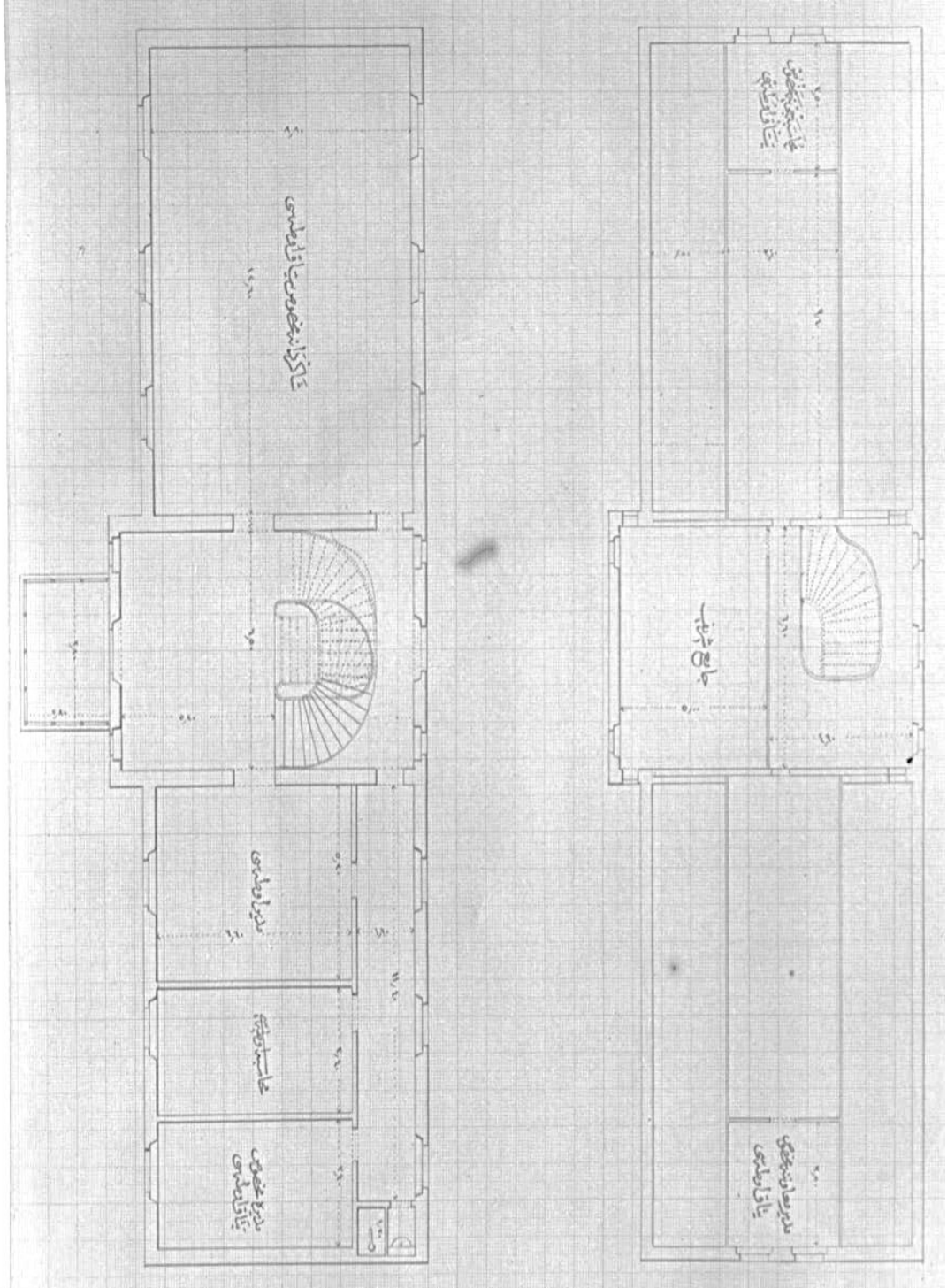
dışardan bir merdivenle erişildiği*görüür. Simetrik bir plana sahip ana binada ise giriş aksındaki öne doğru çıkma yapan kütle hareketi dikkat çekicidir. Planda binaya, içinde üst kata erişimi sağlayan merdivenin de olduğu (Res.4.79) bir sofayla girildikten sonra, giriş aksının sağ ve soluna dizilmiş mekânları (solda bir dersane ile cami/mescid odası ve sağda iki dersane odası) görmekteyiz. Pencereleri kemerli olarak tasarlanan yapının çizimdeki ifadesi oldukça yalındır. Son olarak, mevcut yemekhane binasının önüne yapılacak olan sundurma da planda ve kesitte gösterilmiştir. Planda görülen yemekhane binasının yerinde bugün iki katlı bir derslik bulunmaktadır.

Buraya kadar olan yazışmaları özetleyecek olursak; Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi ve Numune Çiftliği'nin ilk inşasına, bin kuruş maaşla İstanbul'dan Hüseyin Hüsnu isimli bir memur görevlendirilmiştir. Daha sonra Okulun "*ikmal-i nevâkısı*" ve "*düyûnâtın tesviyesi için*", yani eksikliklerinin tamamlanması ve borçlarının karşılanması amacıyla Ziraat Fenni Heyeti müdürü Aram Efendi'nin tespitleri ve raporu neticesinde 1892'de *Oseb Kalfa* keşif için görevlendirilmiştir. *Oseb Kalfa* ile başlayan yapım işleri süreci, Dersaadet kalfalarından *inşaat müteahhidi Bedros Kalfa* eliyle yürütölmüş, onun vefatı ile de inşaat komisyonunun onayıyla mevcut inşaat, *Üçüncü Daire-i Belediye Mühendisi* olan oğlu *Kasbar* tarafından tamamlanmıştır. Daha sonra tekrar ortaya çıkan eksikliklerin tamamlanması için, bu defa *Vilayet Sermühendis vekili Şefik, Daire-i Belediye Kalfası Pandalaki ve Bursa ebniye kalfalarından Atanas ve Avenik kalfalar* tarafından keşifler yapılmış ve yapım işleri sürdürölmüştür. Yeniden düzenlenen keşif defterleri ışığında yapım işlerinin, hesapların ve inşa/ikmal edilecek yapı ve ihtiyaçların birkaç kez revize edilmesi ile ancak aradan geçen yedi yıldan sonra, 1899 sonlarında neticelendirilebilmiştir. Belgelerde izi sürölebildiği ölçüde gözlenen gelişmeler ışığında, yapıya 1907-1910 tarihleri arasında bugün de ayakta olan derslik ve yatakhane binası ilave edilmiştir. Vilayet Nafia Mühendisi İrfan tarafından 1904'te planı hazırlanan bu yapının haricinde, yapı kompleksine yapılan ilave inşaatlar ya da onarımlar ile ilgili arşiv belgelerinde başka her hangi bir bilgiye ulaşılammıştır. Yapı günümüzde Ziraat Okulu olarak hizmet vermeye devam etmektedir (Res.4.72, 4.73, 4.74, 4.75).

* Bugünkü yapıda dışardan erişime sağlayan bu merdivenler bulunmamaktadır.



Şekil 4.11. Ziraat Mektebi Ana Bina Giriş Kat Ve Arkasındaki Yapıların Vaziyet Planı 1308/1891 (Kaynak: İÜNEK-90852/29)



Şekil 4.12. Ziraat Mektebi Ana Binası Birinci Kat ile Çatı Katı. 1308/1891. (Kaynak: İÜNEK-90852/30)



Şekil 4.13. Hamidiye Ziraat Mektebi Binası (Kaynak: Bursa Gazetesi 23 Ş 1308/3 Nisan 1891, No:19, s.3).



Resim 4.67. Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Güney Cephesi. (Kaynak: İÜNEK-90852/28, Tarih: 1308/ 1891)



Resim 4.68. Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Kuzeybatı Cephesi. (Kaynak: Dostoğlu, Bursa Fotoğrafları, no: 139.)



Resim 4.70. Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Ana Bina Girişİ. Özgün Kitabenin Üzerine Konulan Mermer İsimlik Ve En Üstte, Kaldırılan Armanın Yeri. (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2018)



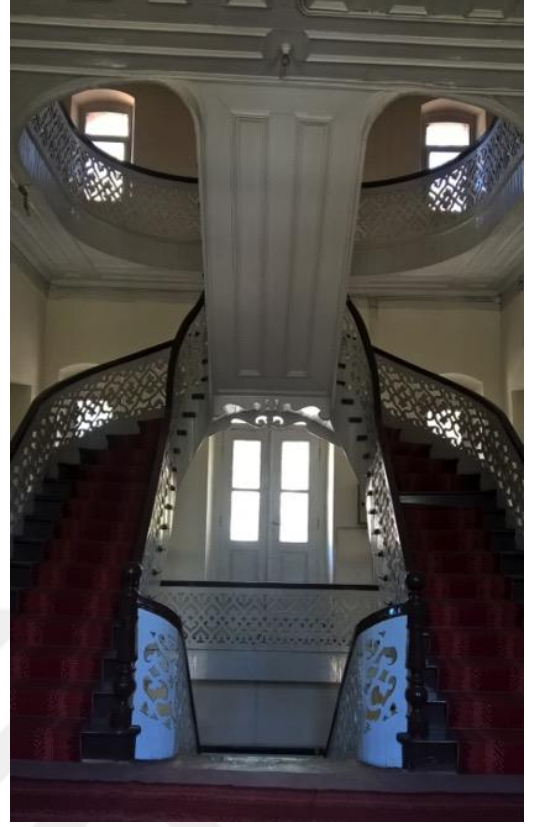
Resim 4.71. Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Ana Bina Girişinde Özgün Kitabenin Üzerine Konulan Mermer Kitabe (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2018)



Resim 4.72. Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Ana Binası Güneye Bakan Girişin Sağ Cephesi. (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2018)



Resim 4.73. Hüdavendigâr Ziraat Mektebi Ana Binanın Güneye Bakan Girişin Sol Cephesi. (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2018)



Resim 4.74 ve 4.75. Hüdevendigar Ziraat Mektebi Ana Binanın Giriş Ve İkinci Kat Merdivenleri (Foto: H.Gürsel Bilmış-2018)



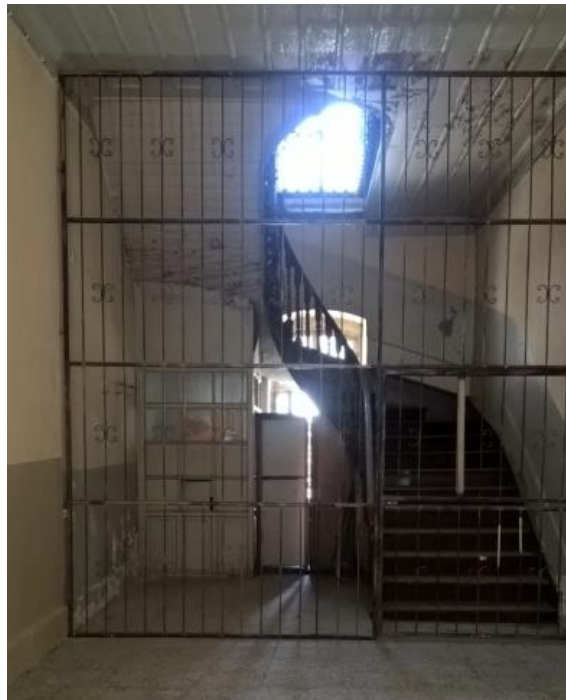
Resim 4.76. Hüdevendigar Ziraat Mektebi Özel Üretim “*Mektebe Mahsus*” Damgalı Tuğla Örneği. (Foto: H.Gürsel Bilmış-2018)



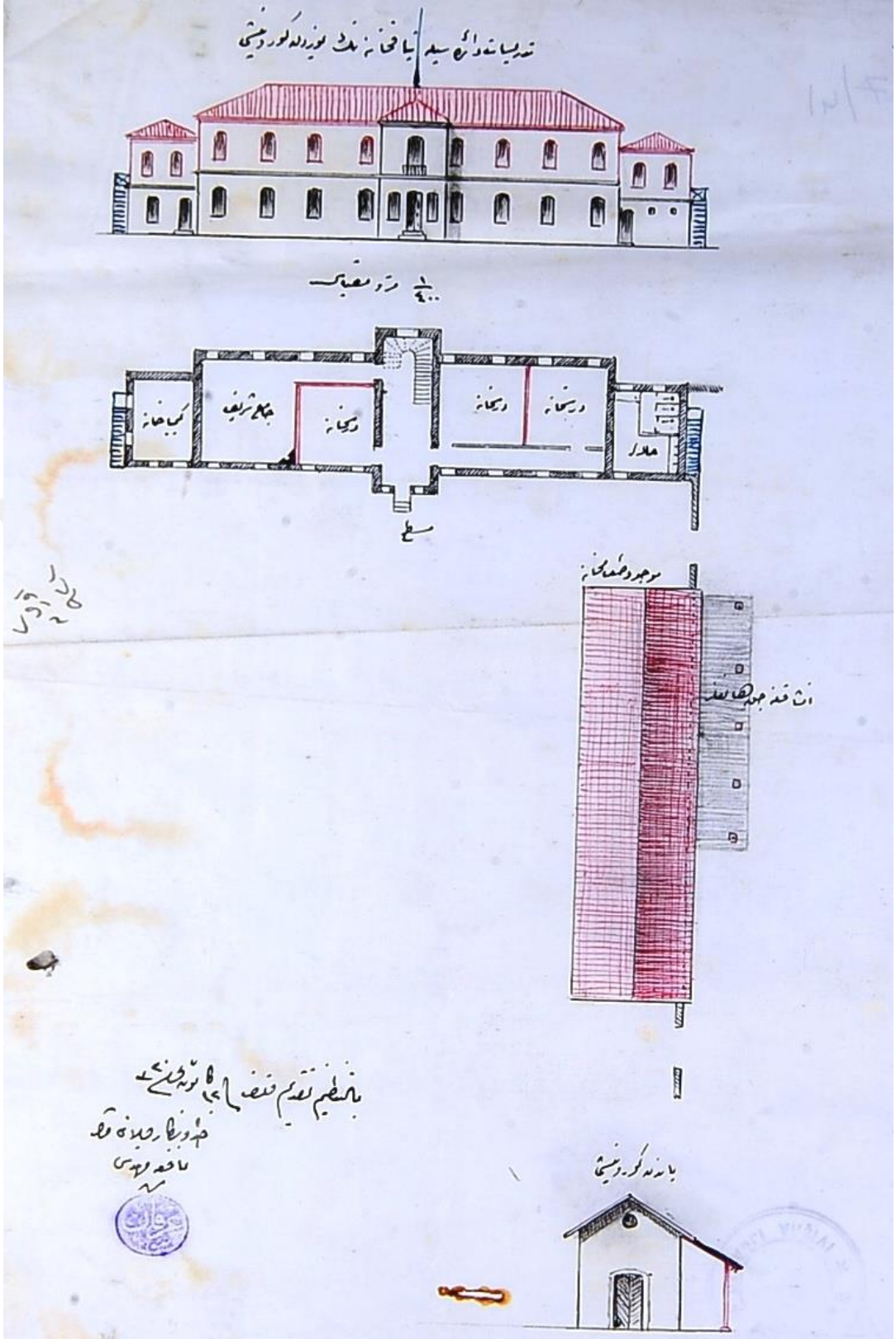
Resim 4.77. Hüdavendigar Ziraat Mektebi Dershane Ve Yatakhane Binası Güney Cephesi. (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2018)



Resim 4.78. Hüdavendigar Ziraat Mektebi Dershane Ve Yatakhane Binası Kuzey Cephesi. (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2018)



Resim 4.79. Hüdavendigar Ziraat Mektebi Dershane Ve Yatakhane Binası Güney Girişi Merdivenleri. (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2018)



Şekil 4.14. Hüdavendigar Ziraat Mektebi Dershane Ve Yatakhane'nin 1904 Tarihli Plan-Kesit-Krokisi. (Kaynak: BOA.ŞD.537/41.9)

4.1.1.10. Mekteb-i İdadi-i Mülki / Bursa Sultanisi / Erkek Lisesi

1885 yılında yirmi iki vilayette İdâdî mekteplerinin kurulmaya başlanmasıyla, büyük vilayet merkezlerinde İdâdî binalarının yapımı hız kazanmıştır⁴⁸⁵. 19. yüzyılın son çeyreğine girildiğinde, II. Abdülhamid döneminde okul inşaatları hususunda Sadrazam Said Paşa'nın büyük gayretleri olmuştur. Said Paşa yapılacak bu tarz binalar için *"..Usul-u mimarî-i millimizi ihya etmeğe gönül arzu eder amma, o yolda inşaat için mütehassisîn mefkut olduktan başka bunların vücudu farz olunsa bile inşaat tekellüfata muhtaç idi.."*⁴⁸⁶ diyerek, inşâsı düşünülen binaların mimari karakterlerinin milli olmasını istemiş, bu alanda ihtisas sahibi, yetişmiş ve tecrübesi olan kadroların olmamasından yakınmıştır. Said Paşa dile getirdiği sorunları çözmek adına, *"mekteplerin resimlerini, planlarını Avrupa'dan getirtmeye mecburiyet"* duyulması neticesinde, *"Paris sefiri Esat Paşa'dan muhtelif mektep resim ve planlarını"* getirterek bunları Maarif nezaretinde çoğalttırıp vilayetlere göndermiştir. Nihayetinde *"vücuda gelen mekatib-i idâdiyenin eşkal ve taksimatı Paris mekteplerininkine mutabık"* olmuştur⁴⁸⁷. Nitekim 19. Yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı coğrafyasındaki kamu binalarının gerek cephe gerekse plan ve kitle kuruluşlarındaki egemen devlet mimarisi, Avrupâi tarzda standart biçimler yoluyla yaygınlaşmıştır⁴⁸⁸. Bu bağlamda, Osmanlı coğrafyasında Avrupâi tarzdaki İdâdî binalarının ilklerinden sayılan Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkîsi, 19. yüzyılın sonlarına doğru inşa edilecektir. Bursa'da ilk Mekteb-i İdâdî-i Mülkîsi, R.22 Temmuz 1301/ M.3 Ağustos 1885 tarihinde⁴⁸⁹ Bursa'nın Velişemseddin Mahallesinde (Hrt.4.19), okulun bugünkü yerinde bulunan Akif Paşa Konağı'nda iki sınıf halinde hizmet vermeye başlamıştır⁴⁹⁰. Osmanlı Devletine başkentlik yapmış böylesi büyük bir merkezde, bu okulun iki sınıfla ihtiyaçlara cevap veremeyeceği öngörüldüğünden, Avrupâi tarzda mimari karaktere sahip ve çağdaş eğitim verebilecek nitelikte bir

⁴⁸⁵ Kepecioğlu, "Lise", **Kütük**, Cilt:3, s.78; Burcu Özgüven, "İdâdî Binaları", **Tarih ve Toplum**, Sayı:82, yıl:1990, s.44-47.

⁴⁸⁶ Said Paşa, **Hatırât-I**, İstanbul 1328, s.156

⁴⁸⁷ A.g.e., a.y.

⁴⁸⁸ Özgüven, "a.g.m.", s.45;

⁴⁸⁹ **1324 Bursa Salnamesi**, s.588; **1325 Bursa Salnamesi**, s.329; H.1302 "tesis" tarihi olarak: **1310 Bursa Salnamesi**, s.30. Okulun kuruluş tarihi resmi salnamede açıkça belirtilmişse de, Kazım Baykal 1884 tarihini vermiştir. Bu tür tarih kaymaları tarih çevirmelerinden kaynaklanmış olmalıdır, bkz.: Baykal, **2000 Yıllık Bursa'nın Belediyesi**, 1976, s.38.

⁴⁹⁰ Atilla Çetin, "Bursa'da Bir Eğitim-Öğretim Kurumu: Bursa İdâdisi (1883) ve Sosyo-Kültürel Önemi", **XIII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler Kitabı**, Cilt:3/II, Ankara:2002, s.786. Bina yapımı için Akif Paşa konağı ve arsası satın alınır, bkz: BOA.MV.46.63.1.2 (Tarih: H.28 Z 1306/M.25 Ağustos 1889) 1934 Bursa yıllığında okulun aynı mahallede, ancak Akhevvelzade Necip Bey konağında açıldığı belirtilmektedir, bkz. **Bursa Ansiklopedisi**, Cilt:1, s.391.

okulun kuruluş çalışmalarına başlanmıştır. Yapılan hazırlıklar doğrultusunda 1886'da mektep binası ilkin üç katlı olarak planlanmış, ancak 1887'de depreme uygun bir biçimde inşası istenen binanın yüksek çıkan keşif bedeli, 587.706 *kuruşa*, kat sayısı da iki kat olacak şekilde revize edilmiştir⁴⁹¹. 6 Aralık 1887'de çıkan irade ile de inşaat izni alınmıştır⁴⁹². 1888'de ana binanın temel atma merasimi yapılmıştır⁴⁹³. Dönemin Bursa valisi Mahmud Celaleddin Paşa (gör: Şubat 1889-Ağustos 1891⁴⁹⁴) okul inşaatının tamamlanması için büyük çaba sarf etmiş ancak, bina inşaatı tamamlanmadan önce Bursa'daki görevinden ayrılmıştır⁴⁹⁵. Okul binasının kendi döneminde bitirilip hizmete açılmasını çok istemiş olmalı ki, Mahmut Celelettin Paşa inşaat devam ederken okul binası için tarih bile düşmüş, ancak tarih düşülen kitabe, onun görevden ayrılması nedeniyle yerine konmamıştır⁴⁹⁶. Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkîsi inşaatı 1892 yılında, dönemin Bursa valisi olan Ahmed Münir Paşa (gör. 20 Eylül 1891-1896⁴⁹⁷) zamanında tamamlanıp, hizmete açılmıştır⁴⁹⁸ (Res.4.80⁴⁹⁹, 4.81, 4.82, 4.83). Asıl binanın mimarî birimi olan lâboratuar⁵⁰⁰, yatakhane, yemekhane, tenefüşhane bölümleri⁵⁰¹ 1903-1906 yılları arasında, 1900'de yapımına başlanan

⁴⁹¹ BOA.İMMS.94.3995.1.1 (Tarih: H.19 Ra 1305/M.5 Aralık 1887)

⁴⁹² BOA.İMMS.94.3995.3.1 (Tarih: H.20 Ra 1305/M.6 Aralık 1887)

⁴⁹³ **Bursa Ansiklopedisi**, 2002, a.y.; Kepecioğlu, eserinde binanın temel inşaatının atılıp bir müddet öylece kaldığını belirtir ancak tarih vermez, bkz. Kepecioğlu, "Lise", **a.g.e.**, Cilt:3, s.78.

⁴⁹⁴ Necip Aksop, "Mahmut Celelettin Paşa", **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, Sayı:61, Bursa 1943, s.44; Kepecioğlu, "Vali", **a.g.e.**, Cilt:4, s.220.

⁴⁹⁵ Hasan Turyan, "Bursa Erkek Lisesi", **Bursa Araştırmaları Dergisi**, Sayı:13, yaz 2006, s.46-47

⁴⁹⁶ "*Celâl itamına vali iken nazmeyledi tarih, bu âli mektebi Abdülhamid Han kaldı nev bünyad*" (bu yüce mektebi Abdülhamid Han yaptırdı, tamamlandığında vâli Celâl tarih düştü 1308": H. Turyan, a.y; **Nilüfer Mecmuası**, No: 52, H.1308/M.1891-1892, s.627. Mahmut Celaleddin Paşa'nın tarih düştüğü kitabenin Bursa Türk İslam Eserleri Müzesinde olduğuna dair bkz.; Kaplanoğlu, **a.g.e.**, s.89.

⁴⁹⁷ Kepecioğlu, "Vali", **a.g.e.**, Cilt:4, s.220

⁴⁹⁸ Taranan yayınlarda Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkîsi ana binası inşaatının tamamlanma ve okulun resmi açılış tarihi konusunda farklı tarihler verildiği görülmüştür. Bu hususta kaynağı belirsiz olarak Kepecioğlu 26 Kânunisânî 1891 tarihini verir, bkz.: Kepecioğlu, "Lise", a.y.; Bursa Ansiklopedisi'nde ise tarihi binanın temelinin 1888 yılında atıldığı ve 1897'de tamamlandığı yazar ve 1897 tarihi için kaynak vermez. Bkz: **a.g.e.**, a.y. Kaplanoğlu ise vali Mahmut Celaleddin Paşa'nın görevden ayrılması sonrası, yerine gelen vali Ahmet Münir Paşa zamanında 1893'te bugünkü tarihi binanın tamamlandığını belirtir, bkz. Kaplanoğlu, **a.g.e.**, a.y; H.1312/M.1894-95 Bursa Salnamesinde "*..bir tarz-ı zilnişin ve mükemmelede olarak müceddeden inşâ olunan Bursa mekteb-i idâdî-i mülkîsinin resm-i küşâdî icrâ edilmiştir*" denilmektedir. Bkz.: **a.g.e.**, s.350; Ancak aşağıda görüleceği üzere belgede geçen Ağustos 1892 tarihi dikkate alınırsa Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkîsi 1892 başlarında tamamlanıp açılmış ve eğitime başlamış ancak resmi açılış töreni 1893 yılında yapılmış olmalıdır. Bursa vilayet Meclisi H.9 M 1310/ M.3 Ağustos 1892 tarihinde merkeze bir yazı göndermiştir. Yazıda belirtilen okulun yatılıya çevrilmesi, ana binasının artık kullanılmaya başlandığını göstermektedir, bkz.: BOA.MF.MKT.161.69 (Tarih: H.9 Ş 1310/M.26 Şubat 1893)

⁴⁹⁹ Laurent, bu fotoğrafı 1880 öncesi olarak göstermiştir. Oysa okulun inşaatı 1888'de temel atılarak başlamıştır. Fotoğrafta okul inşa edilmiş olarak görüldüğü için fotoğraf 1890'lara ait olmalıdır. Bkz.: "Ottoman Power and Westernization: The Architecture and Urban Development of Nineteenth and Early Twentieth Century Bursa", *Anatolia Moderna-Yeni Anadolu* 5, Paris 1994, s.199-232. https://www.persee.fr/doc/anatm_1297-8094_1994_num_5_1_931 Erişim Tarihi: 24.11.2019. Metinde: "Illustration 2", s.203.

⁵⁰⁰ Laboratuvar birimi, ana binanın içindedir, bkz.: Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.85, Pafta.5 no. 115.

⁵⁰¹ Ana binanın batısındaki yemekhane ve yatakhane binaları için Baykal 1903'te yapıldığını belirtir, bkz.: **a.g.e.**, a.y.

hamam ise 1911 senesinde tamamlanmıştır⁵⁰². Bu tarihten sonra bina ve müştemilatına herhangi bir ilave yapılmayan okul, 1910-11 ders yılında Mektebi Sultanî ve 1923-24 ders yılında da Lise unvanını almıştır⁵⁰³(Hrt.4.20). Günümüzde tarihi bina, halen Bursa Erkek Lisesi olarak hizmet vermektedir (Res.4.85, 4.86, 4.87, 4.88).

Geniş bir avlu etrafında çevrili ana binadan oluşan Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkîsi binası, kareye yakın dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir (Res.4.84). Bodrum katı olmayan yapının kuzey ve güney cephesinde iki girişi yer almakta; bunlardan güney cephedeki giriş zeminle aynı seviyeye sahipken, kuzey cephesindeki girişe dört basamaklı merdiven ile erişim sağlanmaktadır. Kuzey cephedeki girişin üstünde, dört sütun üzerinde taşınan ikinci kat balkonu mevcuttur. Güney cephedeki balkon ise iki sütun üzerine yükselmiştir. Zemin kat ve birinci katta on bir oda mevcut olup burada kütüphane, derslikler, laboratuvar, idarî birimler oluşturulmuştur. 35.05 m. X 43.95 m. boyutlarındaki yapının orta kısmında büyükçe bir aydınlık mekânı oluşturulmuştur. Kat ve saçak silmeleri, giriş cepheleri ve pencere düzenlenişleri ile yapı Neoklasik bir görünüm arz eder. Tamamlanmasına yakın bir halini gösteren fotoğrafta görülen kuzey cephesi girişinde henüz sütunlar ve balkon yapılmamıştır (Res.4.82). Bu kısım yapıya daha sonra eklenmiştir (Res.4.86).

1888 tarihinde temeli atılan yeni binaya dair Osmanlı Arşivi'nde erişime açılan belgeler, okul arazisinde yapılacak binaların inşâ sürecinin bazı detaylarını izleme imkânı sağlamaktadır. Bunun için tarihsel sıraya göre incelenen/açıklanan belgelere bakmak yeterli olacaktır. Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkîsi inşaatlarına dair bu çalışma kapsamında ele alınan ilk belge⁵⁰⁴ 13 Nisan 1886 tarihlidir. Konak binasında hizmet veren okulun müdürü Mahmut Bey'in, Maarif Nâzırına hitapla gönderdiği yazışmadaki ifadeleri, Mekteb-i İdâdî-i Mülkîsinin inşâ sürecine dair birtakım veriler

⁵⁰² Kaplanoğlu, a.g.e., s.88-89; Turyan, a.y.; O.Çetin-M. Hızlı, "Bursa Mekteb-i Sultanisi (Bursa Erkek Lisesi) ve Şeref Defteri", U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:8, Cilt:8, 1999, s.77; Arşivdeki bir belgede geçen ifadeler, inşası başlatılan yapılar için net değilse de "devâir" ifadesinden bu yapıların kastedilmesi muhtemeldir. Belgeye göre; "316 senesinde Burûsa Mekteb-i İdâdisi binasına ilave edilmek üzere inşâsına başlanılab nâ-tamam kalan devâir ile hamamın ikmâl-i inşâsı zımnında.." ifadelerinden en azından Hamamın inşaatının o tarihte başladığı tespit edilmiş olmaktadır. Söz konusu birimler hamam hariç, 1905'te çıkan harcama iznini müteakip 1906 yılı içerisinde tamamlanmıştır. İlgili belge için bkz.: BOA.MF.MKT.1021.25.8.1 (Tarih: 3 Teşrinisâni 1323/M.16 Kasım 1907) Ayrıca Bursa Ansiklopedisi hamamın tamamlanma tarihini 1908 olarak verir, bkz; a.g.e., a.y. Atilla Çetin de hamamla ilgili o tarihlerde tespit edilemediği anlaşılan belgeler haricinde 1909 tarihli belgelere dayanarak (BOA.ŞD.225.23 (Tarih: H.2 B 1327/M.20 Temmuz 1909) hamam inşaatının 1908 de başladığını belirtmiştir, ancak aşağıda görüleceği üzere bu tarihlendirme söz konusu değildir. Bkz: Atilla Çetin, "a.g.m.", s.787.

⁵⁰³ Çetin-Hızlı, "a.g.m.", a.y.; a.mlf., Bursa Erkek Lisesi, s.8; Bursa Ansiklopedisi, a.y.

⁵⁰⁴ BOA.MF.MKT.94.99.1.1 (Tarih: R.1 Nisan 1302/M.13 Nisan 1886)

sunmaktadır. Mahmut Bey'e göre, "*Mekteb-i Mülkîye İdâdîsi iki seneden beri bir eski konak*⁵⁰⁵ *derûnunda zarûri bulunmaktadır*". "...*Mektebin keşif ve resmi vâli-i sâbık devletlü paşa hazretleri tarafından takdim buyrulmuş ise de emr-i inşâsı henüz şerefzuhûr etmemiştir. Eğerçi şimdi gelse ve i'mâline mübâşeret olsa dahi itmâmı lâ-akl bir seneye mütevâkîf*" olacaktır. Kısaca, o tarihlerde hazırlıklara başlanarak, yapılacak binanın keşif defteri ve resmi, onaya gönderilmiş ancak inşâsına dair henüz bir izin çıkmamıştır. Müdür Mahmut Bey'e göre, gerekli izin o gün itibariyle çıkmış olsa dahi, yapının tamamlanması bir seneyi bulacaktır. Bu ifadelerden hareketle, eski bir konak binası içinde iki seneden beri hizmet veren okul için, yeni binasının inşâsına yönelik ilk keşif ve resminin 1885 sonları-1886 yılı başlarında hazırlanmış olduğu düşünülebilir. Teknik hazırlıkların tamamlanmasının ardından uzunca bir süre geçmiş olmalıdır ki, Müdür Mahmut Bey yeni bina inşâsı için gereken emrin bir an önce gönderilmesini istemiştir. Ayrıca okul müdürü Mahmut Bey'in bahsettiği keşif ve resim, aşağıda görüleceği üzere ilkin 3 katlı olarak tasarlanan yapıya ait olmalıdır. Okul müdürü Mahmut beyin talebini içeren yazışmadan bir yıl sonra, Mayıs 1887 tarihinde Meclis-i Vükelâ'da görüşülüp karara bağlanan mesele, yapının keşif bedelinin düşürülmesi ile ilgilidir. Belgeye göre⁵⁰⁶; yapılacak mekteb-i idâdî inşâsının keşif bedeli 703.600 kûsür kuruştur. Mektebin keşif defteri ile resmi daha önce [Bursa'dan] gönderilmiş ve Maarif Nezaretinin H. 4 Şaban 1304/M. 28 Nisan 1887 tarihli tezkiresi ile gereğinin yapılması istenmişti. Yapılan inceleme neticesinde Meclisi Vükelâ kararına göre ise "*Mekteb-i mezbûrun inşâsı için sarfına me'zûniyet istenilen akçe istiksâr olmağla (çok görülme) mekteb-i idâdînin daha az masrafla vücûda getirilmesi*" yani, inşaat için harcanmak istenen bedelin yüksek görülmesi nedeniyle azaltılmaya çalışılarak, daha az bir harcamayla mektebin inşa edilmesi talebinin Nezarete bildirilmesi karara bağlanmıştır⁵⁰⁷. Böylelikle yapıya dair ilk keşfin bedeli olan 703.600 kûsür kuruşluk miktar revize edilmek üzere, "*evrâk-ı melfûfe i'âde ve irsâl kılınmış*"⁵⁰⁸, yani keşif defteri ve plan Bursa'ya iade edilmiştir. Ancak bu iade bilgisini içeren belge üzerinde bulunan bir diğer yazıda, Bursa'da yapılacak inşaat ile dönemin diğer vilayetlerinde inşa edilen idâdî mekteplerinin fiyat karşılaştırması dikkat çekmektedir. Öyle ki, Nâzır muavini imzalı yazıda geçen

⁵⁰⁵ Akif Paşa Konağı.

⁵⁰⁶ BOA.MV.20.49.1.2 (Tarih: H.6 R 1304/M.29 Mayıs 1887)

⁵⁰⁷ BOA.MV.20.49.1.2 (Tarih: H.6 R 1304/M.29 Mayıs 1887)

⁵⁰⁸ BOA.İ.MMS.94.3995.2.1 (Tarih: H.13 R 1304/M.5 Haziran 1887) Bu tasnif içindeki tarihsel sıralamada ilk sırayı alan bu belge üzerinde 4 ayrı tarihli yazışma mevcuttur. Metin içerisindeki bilgiler de bu tarihsel sıraya uygun olarak verilmiş, inşa süreci bu duruma uygun anlatılmaya çalışılmıştır.

ifadelere göre *"mezkûr mektebin ebniyesi 2030 zira'-ı atik olub, lede'l-hesâb (hesap gereği) arşını takriben 3 liraya yapılacağı ve böyle üç kat kârgir binânın bu fiyat ile inşâsı mu'tedil olub hattâ Selânîk ve Haleb ve diğer ba'zı vilâyetlerde yapılan idâdî mekteblerinin arşını 5-6 lira masrafla vücûda geldiği ve maamaflîh (bununla birlikte) buraca ba'zı erbâb-ı vukûfdan dahi bi'l-suâl (buradaki bazı bilirkişilere de sorularak) bu miktardan daha aşağı masrafla inşâsı kâbil olamayacağı tahkik kılınmış olmakla"*⁵⁰⁹ bu şekilde inşâsına Sadaret'ten izin verilmesi istenmektedir. Metinde geçtiği üzere, ilkin üç kat üzerinden projelendirilip keşif bedeli çıkartılan binanın kabaca metrekaresi hesabı, o dönemin Selanik, Halep ve diğer vilayetlerindeki idâdî binası inşaatlarına göre neredeyse yarı fiyatına karşılık gelmektedir. Dolayısıyla bilirkişilere de sorularak ulaşılan sonuca göre 3 katlı kâgir binanın bu fiyatla inşâsı gayet makuldür ve daha aşağıya bir fiyatla inşâsı mümkün değildir.

Aynı tarihlerde Bursa idaresine, yapılması düşünülen binanın inşa ölçütü sayılabilecek bir tavsiyede bulunulması kararlaştırılmıştır. Bu tavsiye, Bursa'nın mimari altyapısına pek çok kez büyük zararlar veren depremlerle ilgilidir. Meclis-i Valâ'dan çıkan bu tavsiye kararına göre; *"Burûsanın ahvâl-i tabi'iyeye-i ârziyesi hükmünce"* yani coğrafi sorunları/özellikleri⁵¹⁰ gereğince buralarda çokça sarsıntı meydana geldiğinden, *"Burûsada yapılacak bu misillü emâkinin icâbât-ı mevkiyeye göre inşâsı lüzûmu"* vardır. Kısacası yapılması düşünülen bu gibi binaların, mevkilerinin şartlarına göre inşa edilmeleri gerekmektedir. Bu nedenle bahsedilen *"mektebin üst katından sarf-ı nazarla iki kat olmak ve ahvâl-i mahalliye nazar-ı i'tibâra alınmak üzere inşâsı münâsib"* görülmüş, buna göre de *"yeniden keşfinin icrâsıyla defterinin celb ve irsâli"*, yani üçüncü katından vazgeçilip iki katlı olarak keşfinin yeniden yapılması ve keşif defterinin gönderilmesi istenmiştir⁵¹¹. Buradan çıkan sonuç, yapının 1885 sonları-1886 başlarında yapıldığı düşünülen ilk keşfinde binanın 3 katlı olarak tasarlandığı ve bu tavsiye gereği, daha sonra yapılan ikinci keşifle de yapının iki kata düşürüldüğüdür. Bu revizyonun temel nedeni, Bursa'da bu tarihlerden sonraki yapı üretimlerini, kentin depremselliği de dikkate alarak bu doğrultuda devam ettirmektir.

⁵⁰⁹ BOA.İ.MMS.94.3995.2.1 (Tarih: H.13 L 1304/M.5 Temmuz 1887) Bu tasnif içindeki tarihsel sıralamada ilk sırayı alan bu belge üzerindeki ikinci yazıda, muhtemelen Nezaret'ten fiyat araştırması yapılması istenmiş, konu bilirkişilere sorularak ve diğer vilayetlerdeki inşaat masrafları hesaplanarak 3 katlı kâgir bir yapının bu fiyatının makul olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ancak daha sonra aşağıda görüleceği üzere, yapılan son keşifle 2 kat üzerinden planlanan yapının keşif bedeli de, doğal olarak daha düşük çıkacaktır.

⁵¹⁰ Metinde vurgulanan nokta, bölgenin depremselliğidir.

⁵¹¹ BOA.MV.21.79.1.2 (Tarih: H.26 L 1304/M.18 Temmuz 1887) ve BOA.A.MKT.MHM.494.24.1.1 (Tarih: H.26 L 1304/M.18 Temmuz 1887)

Temmuz 1887'de merkezce talep edilen yeni keşif ve resimler bir kaç ay içerisinde tekrar hazırlanmış, kâgir ve iki katlı olarak tasarlanıp teknik hazırlıkları tamamlanan mekteb-i idâdînin inşasına ruhsat verilmesi için Ekim 1887'de Sadâret'ten izin istenmiştir⁵¹². Kasım 1887'de, yukarıdaki yazışmalarda geçtiği üzere binanın plan ve projelerinin revize edilmesi meselesi ile ilgili vilayetle yapılan yazışmalar sonuçlandırılmıştır. Buna göre; yapının kararlaştırılan son hali ile *"iki kat ve nim kâgir (yarısı kâgir) olarak 300 nefer talebe"* kapasitesine sahip olduğu görülmektedir. İki katlı bu yapının *"inşâsı 587.706 kuruş 13 pâre sarfiyla vücûda geleceği, yeniden icrâ-yı keşf ile anlaşılmış ve müceddeden tanzim edilen keşif defteriyle resmi gönderilmiştir."* Yapının yeni keşif bedeli makul düzeyde ve resmi de istenilen biçimdedir. Netice itibariyle Sadrazamdan *"meblağ-ı mezbûrun sarfiyla heman inşâsına müsâade edilmesi"*⁵¹³ istenmiştir. Hemen sonrasında Bakanlar Kurulu kararı⁵¹⁴ ile de Padişahın onayına sunulmuş ve çıkan irade⁵¹⁵ ile inşaaata izin verilmiştir. 1888 yılında Konak arsası üzerine yeni bina inşaatının temeli böylelikle atılmıştır⁵¹⁶. Okulun ileride daha da genişleyeceği öngörülerek inşaatın yanındaki 1200 zira' arsa, 1889 yılı yaz aylarında çıkan irade ile okul için 12.000 kuruş karşılığında satın alınmıştır⁵¹⁷. 1891 yılı başında, inşası devam eden yapıda birtakım sorunlar ortaya çıkmıştır. Merkezden bu konuda Bursa maarif müdürlüğüne ihtarlar yapıldığı, ancak bunlara cevap verilmediği görülmektedir. Yapımı devam eden binadaki sorunların kaynağı, *"mektebin alt kat pencerelerinin arkasında bulunan toprak kaldırtılarak, üst kat pencerelerine tatbiken yaptırılması lazım gelir iken, zemin hizâsında gayet ufak olarak"* yapılmasıdır. Belgenin devamında da *"mekteb-i mezbûr için bunca masraf ihtiyâr edildiği halde yine böyle mahzurdan sâlim olmayacak surette bina ve inşâsına"* dair uyarılar yapılmakta ve bunlara cevap verilmemesinin nedeni sorgulanmaktadır⁵¹⁸. Bu tasnifte başka herhangi bir belge bulunmadığından, yapının söz konusu sorunlarının ne olduğu ve yapının sonraki süreci henüz tespit edilememiştir. Kasım 1892 tarihli kısa bir belgenin verilerine

⁵¹² BOA.MF.MKT.95.52 (Tarih: H.7 S 1305/M.25 Ekim 1887)

⁵¹³ BOA.İ.MMS.94.3995.2.2 (Tarih: H.24 S 1305/M.11 Kasım 1887)

⁵¹⁴ BOA.İ.MMS.94.3995.1.1 (Tarih: H.19 Ra 1305/M.5 Aralık 1887)

⁵¹⁵ BOA.İ.MMS.94.3995.3.1 (Tarih: H.20 Ra 1305/M.6 Aralık 1887)

⁵¹⁶ Çetin-Hızlı, "a.g.m.", a.y.; **Bursa Ansikopedisi**, a.y. Bazı yayınlarda yeni binanın temelinin 1886 tarihinde atıldığı belirtilmektedir, bkz.; Turyan, "a.g.m.", s.47; N. Gürsakal, "Zor Zamanlarda Açılan Lise", **Bursa'nın Köklü Eğitim Kurumları Bursa Erkek Lisesi**, s.33; N. Dostoğlu, **Anısal Eserler**, s.325; Kaplanoğlu, **a.g.e.**, s.89. Oysa ilk olarak Akif Bey Konağında hizmet veren okulun müdürü Mahmut Bey'in 1886 tarihli yazısıyla diğer belgelere göre ise, temel inşaatı 1888 yılında atılmıştır.

⁵¹⁷ BOA.MV.46.63.1.2 (Tarih: H.28 Z 1306/M.25 Ağustos 1889); BOA.İ.DH.1153.90161.2.1 (İrade Tarihi: H.2 M 1307/M.29 Ağustos 1889)

⁵¹⁸ BOA.MF.MKT.124.75.1.1 (Tarih: H.25 Ca 1308/M.6 Ocak 1891)

bakılırsa, okulun ayrıca bazı ihtiyaçları için de bir keşif defteri düzenlendiği görülür. Ancak defteri inceleyen merkeze göre keşif defterinde eksik mühürler vardır ve acilen eksik mühürlerin tamamlanması gerekmektedir⁵¹⁹. Bursa İl yönetimi bazı durumlarda merkezden habersiz bir takım harcamalar yaparak, mevcut yapım işlerini hızlandırmayı amaçlamıştır. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkîsi özelinde bakıldığında buna sebep olan etkenler, vilayetin inşaat işlerini bahar ve yaz aylarında tamamlayabilme ve halkın talepleri nedeniyle ortaya çıkan yetersizlikleri okul kapasitesini arttırmaya yönelik giderme isteğidir. Aşağıdaki belge bu duruma bir örnek teşkil eder. Şubat 1893 tarihli belgede geçen ifadelerle göre⁵²⁰; Bursa il idare meclisi, Okulun "*âhiren leyliye tahvilinden dolayı*" yani sonrada yatılıya çevrilmesi nedeniyle "*mutfak vesaire ilave olunmak üzere sarfına lüzum görünen 170.125 kuruş 10 para*" tutarında bir bütçe için, merkeze H.9 M 1310/ M.3 Ağustos 1892 tarihli bir yazı göndermiştir. Tasnifte bulunmayan vilayetin bu yazısının merkezdeki değerlendirmesine göre, vilayet söz konusu inşaatı bitirmek için, merkezden "*bilâ-istîzân*" yani habersiz ve izinsiz olarak "*96.168 kuruş*" harcamıştır. Daha sonra, hem izinsiz harcanan paranın hesabının kapatılması hem de ilaveler için vilayetin talep ettiği 170.125 kuruş tutarındaki paranın (toplam 266.293 kuruş olarak) harcanmasına irade çıktığı belirtilmiştir. İzinsiz yapılan harcamayla inşaatın tamamlanmasından sonra, bu kez merkez hem "*kavâid-i tasarrufiyeye*" uyulması hem de "*keşfinin tecavüz ettirilmemesine i'tinâ*" gösterilmesine yani keşif bedelindeki tutarın asla aşılmasına dikkat edilmesi hususunda vilayeti uyarmıştır. Bir uyarı da inşaatın bitiminde keşf-i sâni ve masraf miktarını gösteren defterlerin gönderilmesi konusunda yapılmıştır. İkinci uyarıdaki "*hitâm-ı inşâatda*" yani 'inşaatın bitiminde' ifadesi, ilave yapılan mutfak vesaire işlerini işaret ediyor olmalıdır, çünkü anlaşıldığı kadarıyla vilayet ana binanın inşaatını izinsiz yapılan "*96.168 kuruş*" ile tamamlamış olmalıdır ki, okul eğitime başlamış, sonra yatılı hale getirilmiş ve sonra mutfak vesaire yapmak ihtiyacı doğmuştur.

Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkîsi'nin ilk binasının yapımı tamamlandıktan sonra, 1893 tarihinde okul alanının yine genişletilmesi ihtiyacı ortaya çıkmış, bu amaçla Eylül 1893'te de etrafındaki on ev satın alınıp okul arazisine dâhil edilmiştir⁵²¹. Konuyla ilgili Hüdavendigâr vilayeti idare meclisinden Ekim 1893 tarihli çıkan yazışmadan;

⁵¹⁹ BOA.MF.MKT.153.120.1 (Tarih: H.20 R 1310/M.11 Kasım 1892) Burada bahsedilen keşif defteri de arşiv taramasında tespit edilememiştir.

⁵²⁰ BOA.MF.MKT.161.69 (Tarih: H.9 Ş 1310/M.26 Şubat 1893)

⁵²¹ Kepecioğlu, "Lise", s.78.

okulun inşaat komisyonu tarafından bir mazbata düzenlendiği ve komisyonca onaylı bir keşif defterinin de merkeze gönderildiği anlaşılmaktadır. Yazışmaya göre “*hitâm-ı inşâat ile resm-i küşâdı icrâ kılınmış olan mekteb-i idâdî-i mülkî.*”⁵²² gördüğü rağbet sonucunda yetersiz kalmaktadır. Bu yetersiz kapasitesi nedeniyle talepler geri çevrilmekte, bu durumu önlemek adına öğrenci sayısını arttırmak amacıyla da ilave bir inşaat⁵²³ yapılması istenmektedir. “*Tevsi’ân*” yapılacak bu inşaatın keşif bedeli 499.100 kuruş 32 para’dır. Bu miktarın da “*sinîn-i sâbika (daha önceki seneler) maarif hassa i’ânesi tahsilâtından*” harcanması hususunda izin istenmektedir. Vilayetin bu talebi, ilgili kalemlerde incelendikten sonra, mali sıkıntılar nedeniyle geri çevrilmiş, “*şimdilik hâl-i hazırla idâre-i maslahat*” edilmesi istenmiştir⁵²⁴. Tasnifteki bir diğer belgede⁵²⁵ de mektebin inşâsı için o güne kadar harcanan para konusunda bir rakam verilmiştir. Buna göre “*mekteb-i mezbûrun inşâatı için şimdiye kadar 853.293 kuruş kadar masraf*” edilmiştir. Kısaca, okul binasının 1888 yılında temeli atıldıktan sonra bina ve müştemilatına yönelik 1893 yılına kadar yapılan harcamaların neredeyse bir milyon kuruşa yaklaştığı görülmektedir⁵²⁶. Tamamlanıp hizmete açılmış olan Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkîsi binasının, Şubat 1894’te okulun doğu tarafındaki bir evde çıkan yangın nedeniyle zarar gördüğü, arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Yangınla ilgili ilk belge tasnifinde Bursa maarif müdürünün durumu merkeze bildirdiği telgrafa⁵²⁷ verilecek cevabın özetine göre⁵²⁸ 1894’ün 11 Şubat gecesi meydana gelmiştir. Hemen işleme konan yazışmaya cevap olarak iki-üç bin kuruş kadar olduğu tahmin edilen zararın boyutu ve yangının nerelere zarar verdiği hakkında Bursa maarif müdürlüğünden bilgi ile gerekli tamiratın yapılabilmesi için keşif defteri hazırlanmasını istemiştir⁵²⁹. Maarif müdürü Mart 1894 tarihli merkezin talebini R.7 Nisan 1310/M.19 Nisan 1894’te vilayete bildirilmiştir⁵³⁰. Vilayet bu talimat üzerine, dönemin “*dâire-i belediye kalfası*” Pandalaki tarafından Haziran

⁵²² BOA.MF.MKT.188.30.1.1 (Tarih: H.20 Ra 1311/M.1 Ekim 1893)

⁵²³ Belgelerde bu inşaatın ne olduğu hususunda bir bilgi yoktur. Derslik mi yoksa yatakhane kısımları mı kastediliyor henüz net değildir.

⁵²⁴ BOA.MF.MKT.188.30.1.1 (Tarih: H.20 Ra 1311/M.1 Ekim 1893)

⁵²⁵ BOA.MF.MKT.188.30.1.2 (Tarih: R.12 Teşrinisâni 1309/M.24 Kasım 1893)

⁵²⁶ Belgeyi ve bahsedilen harcama miktarını (12.706 kuruş farkla) teyit eder nitelikte başka bir bilgi de vali Ahmet Münir Paşa’ya atfedilen vilayet tamirat ve inşaat işlerinin yazıldığı defterde geçmektedir. Buna göre Ahmet Münir Paşa 1891-1893 yılı Kasım sonları aralığında yapılan tamirat ve inşaat işlerini sıralarken bu okul binası için “*Burûsada müceddeden inşâsına başlanmış olan tâm kârgir Mekteb-i İ’âdî-i Mülkînin inşâat ve tefrişât ve tezyinâtı için 865.999 guruş sarfıyla pek muntazam bir sûretde ikmâl olunarak resm-i küşâdı icrâ*” ifadelerini kullanmıştır. Defter için bkz.; Bursa YEBEK, Katalog no: **5432**, s.5a.

⁵²⁷ BOA.MF.MKT.198.32.1.1 (Tarih: 31 Kanunisâni 1309/M.12 Şubat 1894) Bu belge tasnifindeki telgrafta “*dün gece*” ibaresinden yangının 30 Kanunisâni 1309/M.11 Şubat 1894 gecesinde meydana geldiği ortaya çıkmaktadır.

⁵²⁸ BOA.MF.MKT.198.32.2.1 (Tarih: 28 Şubat 1309/M.12 Mart 1894)

⁵²⁹ BOA.MF.MKT.198.32.2.1 (Tarih: 28 Şubat 1309/M.12 Mart 1894)

⁵³⁰ BOA.MF.MKT.221.21.6.1 (Tarih: R.23 Temmuz 1310/M.4 Ağustos 1894)

1894'te tamamlanan keşf-i evvel defterini, bu evrak ekinde 4 Ağustos 1894 itibariyle Nezarete göndermiştir. Yangının etkisinin haricinde, okulun set duvarları da şiddetli rüzgârdan dolayı yıkılmış, bu kısmın masrafları da deftere işlenmiştir. Böylelikle vilayet gerekli tamirler için izin talebini iletmiştir.

Bursa Belediye kalfalarından Pandalaki'nin düzenlediği Haziran 1894 tarihli keşf-i evvel defterine göre⁵³¹ yangın nedeniyle yapılması gereken onarımlar için gerekli miktar 3381 kuruş 4 para'dır. Defterdeki verilerden, okul binasının hangi kısımlarının yangından etkilediğine dair bazı bilgilere ulaşılabilmektedir. Buna göre "*sakıf*", "*helaların üzeri*" ve "*su mecrâsı*", yangından etkilenip zarar görmüştür. Vilayetin yazısıyla birlikte gönderilen keşif defterinin gereğinin yapılması için ilk olarak defter, Ağustos sonu itibariyle Maarif Nezareti'nden Şehremaneti'ne incelenmesi amacıyla gönderilmiştir⁵³². Bu arada Bursa Maarif müdürü, 1 Ekim 1894 tarihinde Nezarete tekrar bir telgraf çekerek muhtemelen yaklaşan kış nedeniyle, sürecin hızlandırılmasını istemiştir⁵³³. Ağustos başında Bursa'dan gönderilen keşif defteri, ayın sonunda Nezaret'ten Şehremaneti'ne "*hendesehânece tedkik olunmak üzere*"⁵³⁴ gönderilmişti. Buna karşın, "*me'zûniyet-i lâzimenin serian i'âtâsı mahallinden bu kere telgraf ile iş'âr ve isti'câl*" edilmesi, yani Bursa'nın gerekli izin için acele edilmesini istemesi nedeniyle Maarif Nezareti bu kez Şehremanetine "*henüz cevab vürûd etmediği*" gerekçesiyle bir an önce keşif defterinin raporunun kendilerine gönderilmesini istemiştir⁵³⁵. Bursa Maarif müdürlüğünün beklediği keşif defteri raporu⁵³⁶ nihayet Şehremaneti Hendesehâne kaleminden Maarif Nezaretine Kasım ayı başında gönderilmiştir⁵³⁷. Rapora göre⁵³⁸ "*sîm mecîdî 20 kuruş hesabıyla 3381 kuruş yekünü hâvi bulunan keşf-i evvel defterinin mündericâtı*", yani defter içeriği şöyledir: 500 adet Marsilya kiremidi ve 600 adet yerli kiremit, 40 adet suyolu künkü değişimi, 22 m³ mevcut taş ile duvar inşâsı ve 60 mt. uzunluğunda set duvarı üzerine "*kaygan taşı*" döşenmesi. Bursa'dan gönderilen evrak arasında "*her ne kadar râyic-i mahallî defteri yok ise de tamirât-ı mahbusenin cüz'iyetine nazaran (hesaplanan tamiratın az miktarda olması) fiyat-ı mevzu'anın hadd-i i'tidâlde*" görüldüğü ve

⁵³¹ BOA.MF.MKT.221.21.5.1 (Tarih: R.18 Haziran 1310/M.30 Haziran 1894)

⁵³² BOA.MF.MKT.221.21.6.2 (Tarih: R.18 Ağustos 1310/M.30 Ağustos 1894)

⁵³³ BOA.MF.MKT.221.21.3.1 (Tarih: R.19 Eylül 1310/M.1 Ekim 1894)

⁵³⁴ BOA.MF.MKT.221.21.4.2 (Tarih: R.3 Teşrinievvel 1310/M.15 Ekim 1894)

⁵³⁵ BOA.MF.MKT.221.21.4.2 (Tarih: R.3 Teşrinievvel 1310/M.15 Ekim 1894)

⁵³⁶ BOA.MF.MKT.221.21.7.1 (Tarih: R.20 Teşrinievvel 1310/M.1 Kasım 1894)

⁵³⁷ BOA.MF.MKT.221.21.8.1 (Tarih: R.24 Teşrinievvel 1310/M.5 Kasım 1894)

⁵³⁸ BOA.MF.MKT.221.21.7.1 (Tarih: R.20 Teşrinievvel 1310/M.1 Kasım 1894)

bunun da *"mühendis mümeyyizliğinden verilen mahfuz raporda⁵³⁹ beyan"* edildiği bildirilmiştir.

1894 tarihinden sonra Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkîsi binası ve müştemilatı ile ilgili kayda değer belge tespit edilememiştir. Ancak, 1898 tarihli bazı belgelerin çözümü neticesinde Şubat 1894 yangınından sonra, bina ve çevresinin onarımı için gereken 3381 kuruşluk onarımın halen yapılamadığı anlaşılmıştır. Aradan geçen dört yıl sonunda bu belgelerde⁵⁴⁰, onarımlar için yapılacak ihale usullerinin vilayete sorulduğu görülmektedir. Vilayet'ten Maarif Nezareti'ne gönderilen 26 Kasım 1898 tarihli yazıya göre⁵⁴¹; Merkez Mekteb-i idâdisinin bazı yerleri tamire muhtaçtır. Sonradan okul etrafında açılan bir sokak nedeniyle de okul kapısının yeniden yapılması gerekmektedir. Bu amaçla Bursa Belediye kalfası vasıtasıyla keşfi yaptırılmış ve keşif defteri hazırlanmıştır. Nâfiâ sermühendisliğine onaylatılan defter Nezarete gönderilmiştir⁵⁴². Mevsimin kışa girmiş olması nedeniyle gerekli onarımların bu esnada tamir edilmesi gerekmektedir. Aksi halde onarımlar icra edilmezse üst kat tamamıyla akarak⁵⁴³ ileride birçok masrafa sebep olacaktır. Keşif defterinde bahsedilen eksiklikler tamamlanmadan da yeni kapı açılmayacaktır. Bu da birtakım güvenlik sorunlarına yol açacaktır. Bu nedenle keşfi gereği *"tamirât için muktezi görünen (gerekli onarımların yapılabilmesi için gereken) 3300 kûsür kuruşun seri'ân sarfına me'zuniyet i'âtâsı (harcanmasına bir an önce izin verilmesi) hususunun, lâzım gelenlere emr-u fermân buyrulması⁵⁴⁴"* istenmektedir. Lazım gelenlere ifadesi, o tarihlerde yoğun ama hantal ve yetişmiş personel eksikliğine bir atıfta bulunmasının ötesinde, aslında bürokratik işlemlerin başında olanların harekete geçirilmesi için bir çağrıdır. Tasnifteki bir diğer belge, 1893 sonlarındaki ilave inşaatlar için keşif bedeli olarak 499.100 kuruş 32 para tutarındaki harcama konusu ile ilgili olmalıdır. Yüksek miktardaki harcamalara yönelik prosedür daha farklı yürütüldüğünden, mali kurallara ve ihale şekillerine uygun düzenlenmeyen keşif evrakları ve onarım talepleri uzun süre sürüncemede kalabilmiştir. Belgeye göre⁵⁴⁵;

⁵³⁹ Dersaadet Şehremaneti hendesehânesinin, *"mühendisîn mümeyyizliğinden"* fiyat araştırması yaptırdığı anlaşılıyor.

⁵⁴⁰ BOA.MF.MKT.431.18

⁵⁴¹ BOA.MF.MKT.431.18.1.1. (Tarih: H.12 B 1316/M.26 Kasım 1898)

⁵⁴² Belgede bahsedilen keşif defteri, Pandalaki Kalfa'nın hazırladığı Haziran 1894 tarihli defter olmalıdır, bkz: BOA.MF.MKT.221.21.5.1 (Tarih: R.18 Haziran 1310/M.30 Haziran 1894)

⁵⁴³ 1894 tarihli keşif defteri içerisinde 500 adet Marsilya ve 600 adet de yerli kiremit ihtiyacı belirtilmişti. Bu belgede ifade edilen üst katın tamamen akması meselesi, 1894'ten beri halen bu onarımların yapılmadığını göstermektedir.

⁵⁴⁴ BOA.MF.MKT.431.18.1.1. (Tarih: H.12 B 1316/M.26 Kasım 1898)

⁵⁴⁵ BOA.MF.MKT.431.18.1.2 (Tarih: R.28 Teşrinisâni 1314/M.10 Aralık 1898)

keşfi “*fenne muvafık*” ve *sermühendislikçe de tasdikli*” olmuş olsa da, daha önce Şura-yı devletten tebliğ edilip her tarafa (tüm vilayetlere) iletilen karar gereğince bütün tamirat ve inşaatın keşfini takiben, yapılacak işin münâkasa’ya konulması gerekir. Neticede ihâleten ya da emâneten yapılması şekillerinden faydalı olanının idare meclislerince karara bağlanıp onaylanmasından sonra, işin emaneten yapılmasına karar verildiği takdirde bunun da gerekçesinin belirtilmesi gerekmektedir. Bu aşamada, karara bağlanan şekilde yapılacak inşaat ve tamirat işlerine ait ihale evrakının defter ekinde merkeze gönderilmesi gerekir. Neticede Maarif müdürlüğünden bu şekilde gereğinin yapılması ve durumun bildirilmesi istenmiştir⁵⁴⁶. Bundan başka, Bursa Maarif müdürünün sıkıntısı ise çok daha küçük bütçeli ancak acilen yapılması gereken onarımlarla ilgili olan meselesidir ki, ilk inşa edilen okul binasının yangın sonrası sıkıntısı, aradan geçen süre ile daha da acil bir sorun haline gelmiştir. Müdür bir kez daha, yangından dolayı meydana gelmiş olan hasarın giderilmesine yönelik olan üç bin kësurluk harcama için izin istemiştir⁵⁴⁷. 1900 yılı başlarında, muhtemelen yukarıda geçen büyük bütçeli ilave inşaat maliyetleri, merkezin idrettiği teknik şartlar içerisinde görüşülüp karar bağlanmış olmalı ki, Bursa Maarif müdürlüğünden Dersaadet’e Mart 1900’de gönderildiği belirtilen belgedeki veriler buna işaret ediyor olabilir. Çünkü bu kez ihaleye çıkılmış ve sonucu da bildirilmiştir. Söz konusu belgede, “*Bursa Mekteb-i İdâdîsinin bermûcib-i keşif tevsi’ ve ta’mirâtı için usûlen icrâ olunan münâkasasında keşfi mikdârından noksana tâlib zuhur etmediği*⁵⁴⁸”, yani münâkasa usulü ile icrâ edilen ihale için keşif bedelinin altında fiyat verecek kimse çıkmadığı belirtilmiştir. Şehremaneti’nin, ilgili keşif ve fiyatları incelemesi sonucu her ikisinin de makul düzeyde olduğu anlaşılınca,⁵⁴⁹ Şurâ-yı Devlet, 304.437 kuruş⁵⁵⁰ ile söz konusu “*mektebin ta’dilât ve tevsi’âtının nâfi’a me’mûrîn-i fenniyesi nezâretiyle emâneten*

⁵⁴⁶ BOA.MF.MKT.431.18.1.2 (Tarih: R.28 Teşrinisâni 1314/M.10 Aralık 1898)

⁵⁴⁷ BOA.MF.MKT.431.18.4.1 (Tarih: R.21 Kânunievvel 1314/M.2 Ocak 1899) Bu yapı örneğinde görüldüğü üzere, bazen oldukça basit ya da sade onarımlar bile (gerekli incelemeler, fiyat araştırmaları, kurumlar arası yazışmaların yoğunluğu ya da en önemlisi şartlara uygun olmadan iş yapmaya çalışmak gibi nedenlerle) beş yıl gibi bir süre sonunda bile gerçekleştirilememiştir.

⁵⁴⁸ BOA.İ.MF.5.103.2.1 (Tarih: H.3 Z 1317/M.4 Nisan 1900)

⁵⁴⁹ “*şehremâtinden alınan cevapda keşif defterinin mûndericâtı muvâfık-ı usûl olduğu gibi itmâm-ı inşâiyeye mevzu’ fiyat da evsâf-ı eşkâline ve mahalli râyicinin mahsubâtına göre mu’tedil bulunduğ..*”: BOA.İ.MF.5.103.2.1 (Tarih: H.3 Z 1317/M.4 Nisan 1900)

⁵⁵⁰ “*serh ile tasmin olunan sühuyât-ı hesâbiyeden dolayı mahallince tahmin olunan masârif 304.437 kuruşa tenzil edildiği bildirilmiş olub..*”

icrâsına” karar vermiştir⁵⁵¹. Sonrasında bu kararla ilgili onay çıkmıştır⁵⁵².

Osmanlı Arşivi tasniflerinde, Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkîsi hakkında tespit edilen kayda değer 1904-1905 tarihli belgeler, yukarıda 1903-1906 yılları arasında yapıldığı belirtilen lâboratuar, yatakhane, yemekhane, teneffüşhane bölümleri ile ilgilidir. Tasnifteki ilk belgede⁵⁵³ okul müdürü Ahmed Hilmi'nin verdiği bilgilere göre; o tarih itibariyle kullanılmakta olan yatakhane binası 100 öğrenci kapasiteli yapıldığı halde, okulun öğrenci mevcudu 150 olmuştur. Belgedeki ifadelerden, yatakhane üst katında bir depo ve bir müdür odası bulunduğu, buralara da yataklar serilerek, sağlıksız bir şekilde öğrencilerin depo ve müdür odasında konaklamalarının sağlanmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır (Res.4.81, 4.83). Ayrıca belgede *“ilaveten inşâsına mübâşeret olunarak nâ-tamam kalmış olan binanın ikmâl-i nevâkısı”*nın tamamlanması istenmektedir. Görüldüğü üzere Mekteb-i İdâdî-i Mülki bünyesinde o tarihlerde mevcut bulunan yatakhane yetersiz, ayrıca ilave edilen bir bina inşası da yarım kalmış durumdadır. Ahmed Hilmi Bey aynı tarihli ikinci yazısında da⁵⁵⁴ Mülkî İdâdî kompleksi hakkında önemli bilgiler vermeye devam eder. Buna göre; eski okul binasının ihtiyaca cevap veremeyeceği *“bundan beş sene evvel nazar-ı dikkate alınarak o vakit ilaveten bir bina daha inşâsına mübâşeret”* edilmiş, yani 1899 tarihinde yeni bir derslik binası inşası başlamıştır. İnşaat başladığı halde, *“tahsisatın kifayet etmemesine mebnî üç sene evvel inşâat ta'til olunub”* ifadelerinden de, ilave derslik inşaatı başladıktan iki sene sonra 1901 tarihinde ödenek yetersizliği yüzünden yapım işlerinin durduğu görülmektedir. Ayrıca ek derslik binası inşaatı durdurulunca bina *“hâli üzere bırakılmış olduğundan bu nâ-tamam binânın üzerinden her kış geçtikçe vuku'a gelen tahribat ilerlemekte ve bu sene yağacak kar ve yağmurlar dahi bu tahribâtı bir misli daha”* arttıracaktır. Kısaca yarım kalan inşaat bu haliyle durmaya devam ederse, kar ve yağmur nedeniyle daha fazla hasara uğrayacak ve bu da *“şimdiye kadar sarf edilmiş olan birkaç bin liranın mahv ve heba olması”* demek olacaktır. Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkîsi müdürü Ahmed Hilmi'nin verdiği bilgileri özetleyecek olursak, o tarihlerde okul arsası üzerinde, inşası bitip kullanılmakta olan bir yatakhane binası vardır. Bunun haricinde ilave bir yatakhane inşası daha başlamış ancak bu yarım kalmıştır. Ayrıca okul bünyesinde 1899 tarihinde yeni bir derslik

⁵⁵¹ BOA.İ.MF.5.103.2.1 (Tarih: H.3 Z 1317/M.4 Nisan 1900) Bu Şura-yı devlet kararında, ek belgeler olarak *“keşf-i evvel defteriyle münâkasa kâimesi ve râyic defteri ve resim leffen takdim kalındı”* ifadeleri geçmektedir. Ancak tasnifte bu belgeler bulunmamaktadır.

⁵⁵² BOA.İ.MF.5.103.3.1 (Tarih: H.18 Z 1317/M.19 Nisan 1900)

⁵⁵³ BOA.MF.MKT.825.36.1.1. (Tarih: H.9 Ş 1322/M.19 Ekim 1904)

⁵⁵⁴ BOA.MF.MKT.825.36.2.1. (Tarih: H.9 Ş 1322/M.19 Ekim 1904)

binası inşâsı başlamış, ancak iki sene sonra 1901 tarihinde ödenek yetersizliği nedeniyle bu da durdurulmak zorunda kalmıştır.

Tasnifteki bir diğer belgeden, Bursa maarif müdürünün, yatakhane ve ek derslik binası inşaatının tamamlanması için ödenek talep ettiği ve yatakhane için yarım kalan inşaatına mali yılın başında (Mart 1905) başlanmasının planlandığı görülmektedir⁵⁵⁵. Vilayetin bu yazılarının daha sonra Maarif Nezareti muhasebe kaleminde incelendiği ve söz konusu inşaatlar için keşif evrakının daha önce Şehremanetine incelenmek üzere gönderildiği ve halen oradan bir cevap gelmediği ve bu nedenle keşif evrakının inceleme neticesinin Nezarete henüz iletilmediği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla inşaatın yarım kalmasının sebeplerinden biri olarak da bu keşif incelemesinin uzun sürmesi gösterilmektedir⁵⁵⁶. Son olarak muhasebe kaleminin belge üzerine düştüğü nottan, bu yazışmalar neticesinde Şehremaneti'nin, keşif evrakının incelemesini yapıp Sadaret'e gönderdiği⁵⁵⁷, Sadaret'in de keşfi uygun bulduğu görülmektedir⁵⁵⁸. Yukarıda belirtilen inşaat işlerine devam edilebilmesi için sürecin hızlandırılması taleplerinin ardından, Bursa'dan muhtemelen Nisan 1905 tarihinde Maarif nezaretine gönderilen evrak, oradan da Şûrâ-yı Devlet'e ekleriyle⁵⁵⁹ beraber havale edilmiş, Şûrâ-yı Devlet'te Mayıs ortalarında görüşülmüştür⁵⁶⁰. Burada alınan karara göre; *"Mekteb-i İdâdisine ilâveten yapılmakta olan dâirenin masârîf-i inşâiyesi, mecdi 19 kuruluş hesabıyla 402.511,84 santim'e bâliğ olduğu hendesehânece tanzim olunan"*⁵⁶¹ keşif defteriyle şehremanetinden cevâben alınan tezkirede iş'âr kılınmış"tır. Söz konusu miktarın, sonraki yıl bütçesine yazılan inşaat tahsisatından karşılanması istenmiştir. *"Mektebin tevsi'i zımında bir dâirenin ilâveten inşâsı lüzumu"* yani, okulun genişletilmesi noktasında bir dairenin ilâveten inşâsı gerekmektedir. Bu amaçla yapılan *"keşfi dahi usûlüne muvâfık"* yani keşfi, gereği gibi yapılmıştır⁵⁶². Keşif ve planları Hendesehâne tarafından hazırlanan *"Bursa Mekteb-i İdâdisine*

⁵⁵⁵ BOA.MF.MKT.825.36.3.1. (Tarih: H.13 Ş 1322/M.23 Ekim 1904)

⁵⁵⁶ BOA.MF.MKT.825.36.3.3. (Tarih: R.4 Teşrînisâni 1320/M.17 Kasım 1904)

⁵⁵⁷ BOA.MF.MKT.825.36.3.3. (Tarih: R.4 Teşrînisâni 1320/M.17 Kasım 1904)

⁵⁵⁸ BOA.MF.MKT.825.36.4.2. (Tarih: R.30 Kânunievvel 1320/M.12 Ocak 1905)

⁵⁵⁹İlgili evrak özeti belgesinde *"Bursa Mekteb-i İdâdisine ilâveten yapılmakta olan dâire hakkında icrâ kılınan keşfi hâvi evrakların gönderildiğine dâir"* ifadesi ile kaydedilen ek belgeler: bir adet Maarif Nezareti Tezkiresi, altı adet Keşif evrakı ve bir adet harita, bkz: BOA.ŞD.220.39.3 (Tarih: H.1 S 1323/M.7 Nisan 1905)

⁵⁶⁰ BOA.İ.MF.11.25.1 (Tarih: H.11 Ra 1323/M.16 Mayıs 1905)

⁵⁶¹ İlgili diğer belgede, *"nezâret-i âcizî mi'mârlığınca tanzim edilen keşifnâme"* ifadeleriyle, keşif defterinin keşifnâmesinin, Maarif Nezareti mimarları tarafından düzenlendiği anlaşılmaktadır, bkz: BOA.ŞD.220.39.1 (Tarih: 28 M 1323/M.4 Nisan 1905)

⁵⁶² BOA.İ.MF.11.25.1 (Tarih: H.11 Ra 1323/M.16 Mayıs 1905). 1905 yılında basılan kitabında Hasan Taib, yapının genişletileceğini hatta bu amaçla ilk keşfinin de yapıldığını haber verir; *"mülkî idâdinin genişletilmesine de karar verilmiş hatta ilk keşif yapılmıştır."* ki, bu genişletme 1903-1906 arasında yapıldığı belirtilen yatakhane, yemekhane gibi kısımlar için olmalıdır, bkz.: Hasan Taib, a.g.e., s.109.

ilaveten yapılmakta olan dairenin" masrafların karşılanması, Sadâret'ten Padişah onayına sunulmuş, bir ay sonra da söz konusu onay çıkmıştır⁵⁶³. Onayın çıkmasının ardından, 1903-1906 arasında inşa edildiği belirtilen lâboratuvar, yatakhane, yemekhane, teneffüşhane bölümleri⁵⁶⁴ inşâsı tamamlanmıştır.

Osmanlı Arşivi'nde tespit edilen 1907 tarihli belge grubu⁵⁶⁵ okul bünyesinde inşa edilen yapılardan hamam ile ilgili olup, çok sayıda belge ihtiva eder. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkîsi bünyesindeki yapılardan biri olmakla birlikte, daha önceki belgelerde adı geçmeyen hamamın uzun yıllar atıl vaziyette kaldığı ve bir türlü bitirilemediği görülmüştür. 1907 yılı itibariyle hamamın yarım haldeki inşaatının tamamlanabilmesi için Bursa Nâfia Serkondüktörü Rıza imzasıyla hazırlanan keşif-i evvel defteri⁵⁶⁶, Belediye Mühendisi imzasıyla Osman Nuri tarafından "*râyiç-i beldeye muvâfık suretde tanzim kılınmıştır*" notuyla onaylanmıştır. Defterde yapılacak işlere dair verilerden kısaca hamamın, etraf duvarlarının inşası, kubbelerinin horasan harcıyla ve kubbeye mahsus özel tuğla ile örtülmesi, harc-ı hâlis, takoz tuğla, kemer tuğlası, Çalı kireci, frenk mermeri, mermer taştan kurna, demir putrel, lame demiri, meşe ağacından dikme ve payandalar, Avrupa kiremidi, Marsilya kiremidi, Arnabud tavan tahtası, merteklik senâber biçmesi, doğramacıkârî orta tavan tahtası gibi daha pek çok malzeme ile 50.423 kuruşa tamamlanacağı belirtilmektedir. Serkondüktör Rıza tarafından hazırlanan planı (Şekil 4.15)⁵⁶⁷ ve keşif defteri ile belediye mühendisi Osman Nuri'nin onayladığı Râyiç pusulası⁵⁶⁸, tüm bu keşif evrakının hazırlanmasının ardından iki ay geçtikten sonra, vilayet idare meclisi üst yazısıyla⁵⁶⁹ birlikte keşif bedeli için harcama ve emaneten inşa izni talebiyle Maarif Nezaretine gönderilmiştir. Üst yazı ve ekleri Maarif nezaretine ulaştıktan sonra, incelenmek üzere Nezaret mimarlığına iletilmiştir⁵⁷⁰. Maarif Nezareti mimarı Pavli'nin incelemesi, keşif bedelleri üzerinde sorunlar olduğunu

⁵⁶³ BOA.İ.MF.11.25.2 (Tarih: H.20 Ra 1323/M.25 Mayıs 1905). İrade tarihi: H.22 Ra 1323/M.26 Haziran 1905)

⁵⁶⁴ Yukarıdaki belgelerde mevcut ilk yatakhane binası haricinde bir yatakhane binası daha inşa edildiği görülmüştü. Burada belirtilen birimlerin hepsi muhtemelen ayrı daireler şeklinde değil bazıları tek bir yapı içinde düzenlenmişti. Bu birimlerden Yemekhane ile teneffüşhane birimleri tek bir yapı içinde düzenlenmiş olmalıdır. Laboratuvar ise okul dahilinde bulunmaktaydı.

⁵⁶⁵ BOA.MF.MKT.1021.25

⁵⁶⁶ BOA.MF.MKT.1021.25.3.1 ve 3.2 (Tarih: R.10 Mayıs 1323/M.23 Mayıs 1907)

⁵⁶⁷ BOA.MF.MKT.1021.25.2.1 (Tarih: R.10 Mayıs 1323/M.23 Mayıs 1907)

⁵⁶⁸ Sim mecidi 20 kuruş hesabıyla hazırlanan râyiç bedellere dönemin malzeme tedarikçileri olarak imza atanlar; Bakırcı Nikola, Kiremitçi tuğlacı (mühür yok), Kireççi Kosti, Demirci Noterciyân ve Süleyman, Keresteci Abdullah, Keresteci esnafından İnegöllü Tahtacı, bkz.: BOA.MF.MKT.1021.25.1.1 (Tarih: R. 8 Mayıs 1323/M.21 Mayıs 1907)

⁵⁶⁹ BOA.MF.MKT.1021.25.4.1 (Tarih: R.26 Haziran 1323/M.9 Temmuz 1907)

⁵⁷⁰ Belge arkasındaki derkenara göre; BOA.MF.MKT.1021.25.4.2 (Tarih: R. 31 Temmuz 1323/M.13 Ağustos 1907)

ortaya koymaktadır. Mimar Pavli, *“hamamın keşf-i evvel mûcibince yapılıp yapılmadığı ve yapıldığı takdirde masârifin ne sebebe mebnî tecâvüz eylediği”* konusunu açığa kavuşturmak amacıyla, hamamın ilk inşaatı için hazırlanan *“keşf-i evvel defteriyle şimdiye değin vuk’ubulân masârifin icmâl defteri”* ile eğer hamamın planı da değişmiş ise, önceki planın da incelenmek üzere gönderilmesi gerektiğini belirtir. Çünkü bunlar üzerinde yapılacak inceleme sonucu *“âna göre bu def’a taleb olunan fazla elli bin küsur kuruşun tatbik ve tedkik kılınabileceği”* ifade edilmiştir⁵⁷¹. Kısaca bu son keşif defterindeki tutarın fazla olduğu görülmüş ve Nezaret mimarı vilayetten, hamamın eski plan ve keşifleri ile o zamana kadar harcanan toplam bedelin bilgisini istemiştir. Yukarıdaki talepleri içeren telgraf⁵⁷², Ekim 1907’de vilayete gönderilir, Bursa Maarif Müdürlüğü de buna cevaben, o zamana kadar yapılan harcamaların bilgisini verir. Buna göre 1900 tarihinde başlayan inşaatlara, hamam masrafları hariç, usta ve amele yevmiyesi 99308, 20 kuruş, mütereffika suretiyle sarf olunan 32905, 20 kuruş, kereste, tahta vesaireye sarf olunan 291.483,10 kuruş ile (akçe farkı düşüldükten sonra) toplam 402.511,10 kuruş harcanmıştır⁵⁷³. Tasnifteki diğer yazışmalar incelendiğinde Hamam için ilk harcama izninin diğer yapılar gibi R.1316/M.1900 yılında verildiği, hamamın inşaatının da başladığı, ancak izin verilen harcama miktarının diğer binalar öncelendiği için onlara harcandığı ve hamamın inşaatını tamamlamaya yetmediği görülmektedir. *“316 senesinde burûsa mekteb-i idâdisi binasına ilave edilmek üzere inşâsına başlanılıb nâ-tamam kalan devâir ile hamamın ikmâl-i inşâsı zımında geçen 321 senesinde 402.511, 10 kuruşun sarfına me’zûniyet⁵⁷⁴”* verilmesi söz konusu olmuştur⁵⁷⁵. Dolayısıyla *“o müddet zarfında râyiç-i mahallinin fevkalade terakkî”* etmesi yani geçen zaman içinde rayiç bedellerinin de çok fazla artması nedeniyle, beş altı sene sonra harcama izni çıkan söz konusu para ile *“hamamdan ma’ada bi’l-cümle mebâni ikmâl”* olunmuş, yani diğer binaların (laboratuar, yatakhane, yemekhane vs.) tamamlanması sağlanmış ve hamam için para kalmamıştır. Nihayetinde bu son talep edilen miktar da (50.423 kuruş) gönderilmez ise bunun da rayiç bedellerin devamlı artması

⁵⁷¹ Pavli Efendinin evrak arkasına yazdığı not için bkz.: BOA.MF.MKT.1021.25.4.2 (Tarih: R. 17 Ağustos 1323/M.30 Ağustos 1907) Pavli’nin bu ifadeleri neticesinde Nezaretin muhasebe kalemi evrakın iadesini ve vilayete cevabının yazılmasını karar kılmıştır, bkz.: BOA.MF.MKT.1021.25.4.2. (Tarih: R.4 Eylül 1323/M.17 Eylül 1907)

⁵⁷² BOA.MF.MKT.1021.25.5.2 (Tarih: R.26 Eylül 1323/M.9 Ekim 1907)

⁵⁷³ BOA.MF.MKT.1021.25.6.1 (Tarih: R.18 Teşrînievvel 1323/M.31 Ekim 1907)

⁵⁷⁴ BOA.MF.MKT.1021.25.8.1 (Tarih: R.3 Teşrînisânî 1323/M.16 Kasım 1907)

⁵⁷⁵ Bu izin yukarıda yatakhanein tamamlanması ile ilgili kısımda geçen iradedir: BOA.İ.MF.11.25.2 (Tarih: H.20 Ra 1323/M.25 Mayıs 1905). İrade tarihi: H.22 Ra 1323/M.26 Haziran 1905)

nedeniyle yetmeyeceği, ayrıca hava şartlarının etkisi ile de inşaatın yapısal sorunlarının artacağına dikkat çekilmiştir.

Tasnifteki belgelerin devamında, mimar Pavli Efendi'nin Nezaret emriyle (Maarif meclisi kararıyla) *“Bursa Mekteb-i İdâdi hamamı binasının ikmâli zımnında sarfına lüzûm gösterilen elli bin kûsûr kuruşun doğru olup olmadığı beyan edilmek üzere”* öncelikle keşif evrakını incelediği anlaşıyor⁵⁷⁶. Mimar Pavli'nin keşif evrakını incelemesi sonucu⁵⁷⁷, kendi çıkardığı hesap ile keşif defterindeki hesap arasında 13 bin kuruşa yakın bir fark çıkınca, Pavli Efendi Nezaret tarafından *“600 kuruş maktu' harcırah i'atâsiyla keşfiyât-ı lâzımede bulunmak üzere”* Bursa'ya gönderilir⁵⁷⁸. Pavli Efendi, Dersaadet'e dönüşünde Nezarete verdiği raporda, öncelikle hamamın mevcut halini ve yapılmış olan kısımları anlatmış, daha sonra eksik kısımları ve bunlar için harcanacak miktarın tasarruf kaidelerine uyulursa mecdi 19 kuruş hesabıyla 38.070 kuruşa *“hiçbir noksan ve tamire muhtaç bir mahal kalmayacağı”* biçimde yapılabileceği yönünde tespitlerini ve görüşlerini iletmiştir⁵⁷⁹. Pavli'nin tespitleri neticesinde hamamın inşa meselesi, bir kaç ay sonra Şura-yı Devlet'e sunulmuş, fakat burada da başka bir sorun ortaya çıkmıştır. Şura-yı Devlet maliye dairesi, kendilerine gelen son evrakı inceledikten sonra *“inşaat ve ta'mirât-ı mezkûrenin münâkasaya vaz' edilüb edilmediğine dair bir serâhat görülememiş olmasına nazaran”* yani yapılacak tamir ve inşa işlerinin münakasa usulü ile yapılıp yapılmayacağına dair bir açıklama olmadığı için, tüm keşif evrakının iade edilmesine⁵⁸⁰ karar vermiştir. İki yıla yakın süren tüm bu yazışmaların sonunda, inşaatın münakasa edilmesi ve il idare meclisi onaylı münakasa kâimesinin merkeze gönderilmesi talebiyle bütün keşif evrakı Bursa'ya iade edilecektir⁵⁸¹ ve süreç bir türlü tamamlanamayacaktır. 1900 yılından beri bir türlü bitirilemediği yukarıdaki belgelerden anlaşılan hamamın 1909 yılı ortalarında mevcut durumunun devam ettiği görülmektedir. Serkondüktör Rıza'nın planını hazırlayıp keşfini çıkardığı hamamın rayiç bedelleri de hazırlanmış idi. Ancak tüm bu keşif evrakları, münakasası yapılmadığı için 1908 yılı sonlarında Bursa'ya iade edilmişti. Münâkasa usulü ile

⁵⁷⁶ BOA.MF.MKT.1021.25.7.2 (Tarih: R.18 Teşrînievvel 1323/M.31 Ekim 1907)

⁵⁷⁷ BOA.MF.MKT.1021.25.8.2 (Tarih: R.29 Kanunievvel 1323/M.11 Ocak 1908)

⁵⁷⁸ BOA.MF.MKT.1021.25.8.2 (Tarih: R.19 Şubat 1323/M.3 Mart 1908)

⁵⁷⁹ Pavli Efendi'nin Bursa'daki tespitlerinden sonra Dersaadet'e dönüşünde Maarif Nezâreti'ne verdiği detaylı rapor için bkz: BOA.MF.MKT.1021.25.8.3 (Tarih: R.8 Mayıs 1324/M.21 Mayıs 1908)

⁵⁸⁰ BOA.MF.MKT.1021.25.14.1 (Tarih: R.23 Eylül 1324/M.6 Ekim 1908)

⁵⁸¹ BOA.MF.MKT.1021.25.14.2 (Tarih: R.18 Teşrînievvel 1324/M.31 Ekim 1908). Şurâ-yı Devlet'in son kararı Bursa'ya telgraf müsveddesi olarak hazırlanmış, muhtemelen de bu tarihte Bursa'ya telgraf çekilmiştir, bkz: BOA.MF.MKT.1021.25.15.2 (Tarih: R. 22 Teşrinisâni 1324/M.6 Aralık 1908) Tasnifte son telgraf belgesi bulunmamaktadır.

yapımına başlanmış ve daha sonra emaneten yaptırılması zorunluluğu ortaya çıkan hamamın eksikliklerinin tamamlanması için keşfi gereği 35.863 kuruş 20 para, su isâlesi ve teferruatı için de 2.117 kuruş, toplamda 37.980 kuruşa ihtiyaç vardır. Yapının işlerini tamamlayacak bir yüklenici de çıkmadığından, inşaatın emaneten yaptırılması talebi, keşif evrakı ile birlikte vilayetten maarif nezaretine, oradan da Sadâret'e iletilmiştir⁵⁸². Tasnifteki evrak özeti belgesinde⁵⁸³, Maarif Nezaretinden Sadâret'e gönderilen evrâkın ekleri olarak, bir adet münâkasa kâimesi, iki adet gazete, bir adet ilân varakası ve iki adet keşif defteri bulunduğu geçse de, bu ekler henüz arşiv taramasında tespit edilememiştir. Burada belirtilen keşif bedeli ile Pavli Efendi'nin tespit ettiği bedel arasında, belgelerde herhangi bir açıklama olmadığından, bunun ne şekilde hesaplandığı tespit edilememiştir.

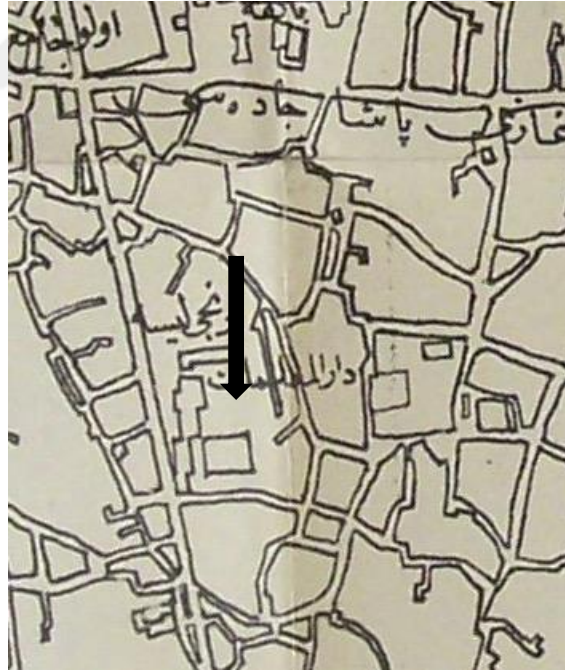
I. Meşrutiyet döneminde II. Abdülhamid'in eğitimde hız verdiği modernizasyon çabalarının Osmanlı coğrafyasındaki ilk örneklerinden biri olarak Bursa'ya yaptırılan bu eğitim kompleksi, uzun yıllara yayılan bir inşa ve onarım süreci geçirmiştir. Bugün tarihi ana binası haricinde diğer yapılardan iz yoktur. Tarihi bina ise, bugün kentin en gözde eğitim kurumlarından "Bursa Erkek Lisesi" olarak hizmet vermeye devam etmektedir (Res.4.89, 4.90).

⁵⁸² BOA.ŞD.225.23.1 (Tarih: H.2 B 1327/M.20 Temmuz 1909)

⁵⁸³ BOA.ŞD.225.23.3 (Tarih: H.2 B 1327/M.20 Temmuz 1909)



Harita 4.19. 1907 Haritası Üzerinde Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi'nin Kurulduğu Alan (Kaynak: 1325 Bursa Salnamesi)



Harita 4.20. Cumhuriyet'in İlk Yıllarında "Birinci Lise" (Kaynak: 1927 Bursa Salnamesi)



Resim 4.80. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi Ana Binası. (Kaynak: Beatrice St. Laurent, https://www.persee.fr/doc/anatm_1297-8094_1994_num_5_1_931#anatm_1297-8094_1994_num_5_1_T2_0213_0000)



Resim 4.81. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi Ana Bina Ve İlave Yapılan Yatakhane Binası. (Kaynak: BKTVKBK Röleve Analiz Raporu-Dosya no.16.00.1153)



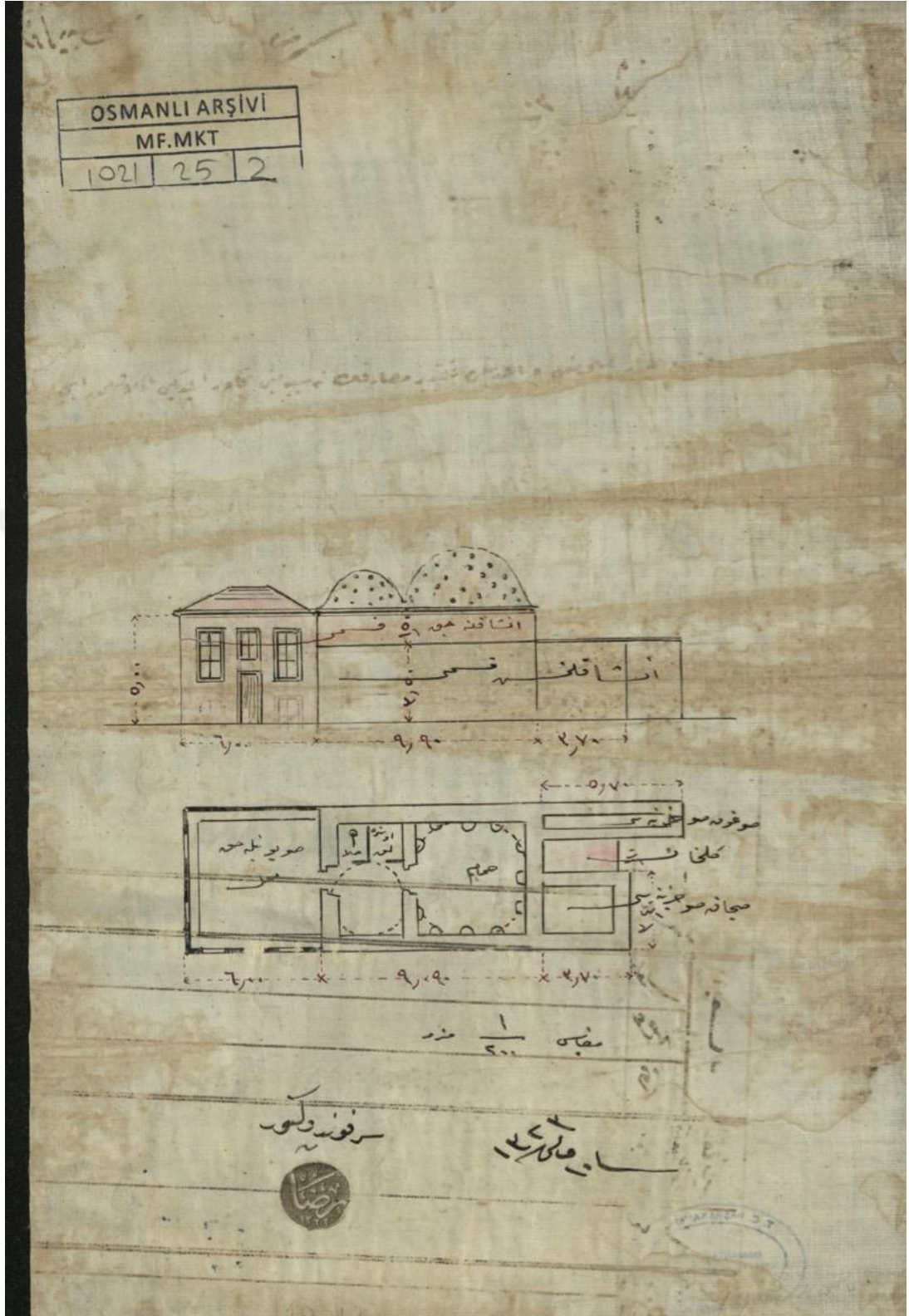
Resim 4.82. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi Ana Binasının İnşaatının Henüz Tamamlandığı Sırada Çekilen Bir Fotoğrafi. Kuzey Cephe (Kaynak: İÜNEK-9525/23-Sebah & Joillier-tarihsiz)



Resim 4.83. “*Mekteb-i İdâdi-i Mülkî-i Şâhâneye İlâveten Ve Müceddeden İnşa Olunan Daire-i Mahsusa*” (Kaynak: İÜNEK-90560/05 tarihsiz)



Resim 4.84. 1939 Yılına Ait Bir Hava Fotoğrafında Erkek Lisesi Binaları (Kaynak: B.B.B. Kent Belleği)



Şekil 4.15. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi Hamamının 23 Mayıs 1907 Tarihli Planı
(Kaynak: BOA.MF.MKT.1021/25.2.1)



Resim 4.85. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi (Bursa Erkek Lisesi) Ana Binası Güney Cephesi. (Kaynak: H.G.B.2018)



Resim 4.86. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi (Bursa Erkek Lisesi) Ana Binası Kuzey Cephesi. (Kaynak: H.G.B.2018)



Resim 4.87. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi (Bursa Erkek Lisesi) Ana Binası Merdivenleri (Kaynak: H.G.B.2018)



Resim 4.88. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi (Bursa Erkek Lisesi) Ana Binasının Üstü Kapatılan Aydınlık Kısmı. (Kaynak: H.G.B.2018)



Resim 4.89. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi (Bursa Erkek Lisesi) Ana Binası Güney Cephesi Girişi-Detay (Kaynak: H.G.B.2018)



Resim 4.90. Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi (Bursa Erkek Lisesi) Ana Bina Ve Ek Yapıları Uydu Görüntüsü. (Kaynak: Googleearth)

4.1.1.11. Harir Dârüttalîmi (İpekçilik Mektebi)

Harir Dârüt-ta'lîmi (İpekçilik Okulu), dönemin Padişahına sunulan bir rapor neticesinde çıkan irade-i seniyye ile ilk olarak 1888 yılında⁵⁸⁴ Şhreküstü mahallesinde, Kazzaz Ahmet Muhtar Efendi'nin evi istimlak edilerek orada açılmıştır⁵⁸⁵. Açılan okul, talepleri karşılayamayınca, sonraki yıl Setbaşı taraflarında Karaağaç Mahallesi'nde⁵⁸⁶ fabrikatör Burdurluoğlu Osman Fevzi'nin evine taşınmış⁵⁸⁷ ve yeni yapılan binasına taşınana kadar burada faaliyet göstermiştir. Burada da okulun rağbet görmesi nedeniyle fiziksel yetersizlik ortaya çıkınca, İpekçilik Okulu Mollaarap Mahallesi'ndeki bugün İpekçilik olarak adlandırılan yerde inşa edilen yeni binasına 1894'te taşınmış ve okulun resmi açılışı yapılmıştır⁵⁸⁸ (Res.4.91, Hrt.4.21). Ayrıca daha sonra Hamidiye Ziraat Mektebi bünyesinde de "harir darüttahsili" adıyla ayrı bir yapı inşa edilmiş ve bunun da 21 Eylül 1901 tarihinde resmi açılışı yapılmıştır⁵⁸⁹ (Res.4.95, 4.96)⁵⁹⁰.

Bursa Salnamesinde Harir Darüttalimi binasının mimarisinin, Fransız ve Japon İpekçilik okullarını andırdığı, "Ebniye Fransa'nın Seine eyâletindeki böcekhanelerle Japonya böcekhanelerinin tarz-ı inşâlarının mezciyle (karışımıyla) bazı tâdilât icrâ edilmek suretiyle inşâ edilmiştir"⁵⁹¹ ifadeleriyle anlatılmıştır. 800 m²'lik bir arsa içinde yer alan ve ahşap elemanları ile kiremitleri Fransa'dan getirilen⁵⁹² yapı, ters "T" şeklinde, depo ve ısıtma maksatlı kullanılan bodrum katı ile birlikte 4 katlı olarak planlanmıştır (Res.4.92, 4.93, 4.99). Dört sütunun taşıdığı giriş bölümünde bulunan holün sağında ve solunda müdüriyet odası, laboratuvar, iki kuluçka odası, koza

⁵⁸⁴ **1325 Bursa Salnamesi**, s.262; Bu rapor sonucunda Duyun-u umumiye idaresi tarafından Torkomyan Efendi idaresinde bir okul kurulmasına karar verilmiştir, bkz: **Bursa Gazetesi**, no: 120, s.4 (R.26 Nisan 1309/M.8 Mayıs 1893)

⁵⁸⁵ R. Kaplanoğlu, **a.g.e.**, s.90., Baykal, **a.g.e.**, s. 125.

⁵⁸⁶ **1325 Bursa Salnamesi**, s.262-263,

⁵⁸⁷ R. Kaplanoğlu, **a.g.e.**, a.y.

⁵⁸⁸ **1325 Bursa Salnamesi**, a.y; Yavaş, "Harir Dârüt-Talimi", **Bursa'nın Tarihi Mahalleleri-III**, s.219.

⁵⁸⁹ **1324 Bursa Salnamesi**, s.597, **1325 Bursa Salnamesi**, s. 338. Hüdavendigâr vilayet dahilinde yapılan bazı inşa faaliyetlerinin, Sultan II.Abdülhamid'in doğum gününe (21 Eylül) denk gelen günde resmi açılışlarının yapıldığına dair tespit edilen bir arşiv belgesinde, sayılan diğer yapılar haricinde Harir Darüttahsili'nin de resmi açılışının yapıldığı görülmektedir. Buna göre Bursa Harir Darüttahsili 21 Eylül 1901 yılında açılmıştır. Hüdavendigâr valisi Halil Bey imzasıyla gönderilen telgraf için bkz.: BOA.Y.A.HUS.422.65.2.1 (Tarih: 15 Teşrinisâni 1317/M.28 Kasım 1901)

⁵⁹⁰ IRCICA fotoğraflarındaki tarihlendirmeler, Resim 4.95 ve 4.96'da görülen Darüttahsil için değil, genel anlamda ipekçilik okulunun 1888-1894 tarihleri arasındaki ilk kurumsallaşma tarihleri olmalıdır. Çünkü Ziraat Mektebi bünyesinde açılan bu darüttahsilin, hem Bursa Salnamelerinde hem de vali Halil Bey'in telgrafında geçtiği üzere açılış tarihi 1901'dir.

⁵⁹¹ **1927 Salnamesi**, s.177. Yapının Cumhuriyet dönemindeki durumu hakkında aynı salnamede şu bilgiler geçmektedir: "Mekteb ebniyesi üç katdan müteşekkil olup birinci katta müdüriyet odasıyla küçük bir laboratuvar, iki kuluçka ve bir mühnek? odalarıyla 120 talebeyi isti'âyâ kâfi bir dershâne ve bir yemek odasını ihtivâ eder. İkinci katında cenâhında iki böcekthane ile bir kelebkhâneyi ve bir de müzeyi muhtevîdir. Üçüncü katta yatak, tuvalet, istirahat odaları olmak üzere üç oda mevcuttur": Bkz: s.177

⁵⁹²Yavaş, "a.g.m.", s.220

kurutma odası, tuvalet, yemekhane ve binanın arka kısmına kalan dersane odaları bulunmaktadır. Birinci katın duvar ve tavanlarını, zengin barok kalemışı bezemeler süslemektedir. Binanın ikinci katına ahşap merdivenlerle çıkılır. Bu katın her iki yanı, üç taraftan balkon ile çevrilidir. Bu katta da iki böcekخانه, bir kelebekخانه ve müze bölümü bulunur. Üçüncü katta ise bir istirahat odası, bir yatak odası ve bir de tuvalet bulunmaktadır.

Binanın ilk yapılışında ön cephesinde bulunmayan balkon kısmı, yapıya sonradan ilave edilmiştir (Res.4.92, 4.93). Yapı ile ilgili mevcut fotoğraflardan birinde bu balkon görülmektedir (Res.4.94)⁵⁹³. Ayrıca yapının bu eski halini gösteren fotoğraflarda, binanın üçgen alınlarında saçak altlarında ahşap işlemeli bitişler yapıldığı görülür (Res.4.93). Bu saçaklar günümüzde yapılan onarımlar neticesinde yenilenmiştir. Ahşap karkas olarak inşa edilen yapının ahşap dikme, kuşak ve çaprazları, binanın cephesinin ve karakterinin belirleyici unsurlarıdır (Res.4.93, 4.98). Dört sütunlu girişin üstünde kalan cephede dikme, çapraz ve kuşakların arasında ahşap kaplama varken, yapının diğer yüzeylerinde bu kısımların sıvalı yüzeyler olduğu görülür. Saçak ve mahya uçları, dönemin yapılarında olduğu gibi burada da ahşap alemler ile süslenmiştir. Yapının sağ ve sol kanadında, beşik çatı üzerinden yükselen birer havalandırma bacası bulunmaktadır. Son olarak binanın bodrum katında görülen küçük açıklıklar, Böcekخانه ve kelebekخانهnin bulunduğu ikinci katta da görülmektedir. Bu açıklıklar, böcekخانه ve kelebekخانهnin ihtiyacı olan havalandırma ve kurutma işlemleri göz önünde bulundurularak yapılmış olmalıdır.

Harir darüttahsili olarak Ziraat Mektebi bünyesinde açılan okulun binasının fotoğraflarda görüldüğü şekliyle ise mimarisi şöyle tanımlanabilir (Res.4.94, 4.95): Bodrum, zemin ve birinci kat olmak üzere iki katlı olarak inşa edilen yapının kârgir zemin katında su basman seviyesine kadar moloz taş örgüsü dikkat çekmektedir. Bu katın dikdörtgen zemin kat pencereleri, basık kemerli olarak inşa edilmiştir. Basık kemerli bir giriş kapısına sahip yapının üst katı ise ahşap karkastır. Bu katın dikme, çapraz ve kuşakların arası ateş tuğla dolguludur. Yapının beşik çatı örtüsü üzerinde ise iki adet havalandırma bacası bulunmaktadır. Üst kattaki kurutma mekanının havalandırma işlevini görebilmesi için ihtiyaç duyduğu hava dolaşımını sağlamak adına, ayrıca pencere seviyesinin altında daire şeklinde havalandırma açıklıkları

⁵⁹³ Günümüzdeki yapıdan bu balkon kaldırılmıştır. Bkz.: Res. 7

açılmıştır. Bu katın düşey sürgülü (giyotin) pencereleri dikdörtgen ve ahşap doğramalı olarak yapılmıştır. Girişin üstünde çıkma şeklinde dökme demirden payandalar üzerine oturan bir de balkonu bulunmaktadır.

Bursa Gazetesi'nin 7 Ağustos 1893 tarihli haberinde, yapımı devam eden harir mektebinin inşâ masraflarının 2400 liraya keşif olunduğu ve inşaatın resmi açılışının Kasım ayında yapılacağı⁵⁹⁴ bildirilmektedir. Ancak Bursa Duyun-u Umumiye Komisyonundan Dâhiliye Nezaretine⁵⁹⁵ gönderilen 21 Nisan 1310/3 Mayıs 1894 tarihli yazıda⁵⁹⁶, "*inşaatı karib-i hüsn-ü hitam olan Burusa Harir Darü't-ta'liminin gelecek mayıs zarfında resm-i gûşâdının icrası hususunda*" açılışın 1894 yılının Mayıs ayı içerisinde yapılmasının istendiği görülür. Maliye Nazırınca binanın "*resm-i küşâdının icrası zımında vilâyet-i müşârun ileyhâya bâb-ı âlice tebligat ve evâmiri mukteziyenin icrâ buyrulması münâsib*" görülmüş, yani vilayete yapılacak tebligatla talebin uygun görüldüğü ve gereğinin yapılması⁵⁹⁷ istenmiştir. Ancak mayıs sonlarına da yetişmediği anlaşılan okulun açılışının haziran ayından sonraki bir tarihte gerçekleştiği anlaşılmaktadır⁵⁹⁸. Yazışmalarda yapıyla ilgili herhangi bir plan ve keşif defterine rastlanılamamışsa da, yukarıdaki gazete haberinde geçen keşif bedelini⁵⁹⁹ doğrulayan belgede, arsa satın alma bedeli ve inşaat için ayrılan yıllık ödenek ile ilgili bazı bilgiler mevcuttur. Buna göre; yapının arsası 300 mecdi altına satın alınmıştır. "*420 arşın murabbağı üzerine*" planları gereğince inşası kararlaştırılan bina için "*2000 bu kadar altın sarfına ve bunun mukaddemâ (önceden) senevi tahsisi buyrulmuş olan 1200 altın üzerinden beher sene 400 altın ifrazıyla (ayrılmasıyla) tesviye olunmasına (ödenmesine) meclis-i idarece karar ve icra-yı icâbı zımında müdürîyet-i umûmiyeden me'zûniyet verildiği*" yani, 2000 altından fazla bir bütçe ile inşası kararlaştırılan yapının masraflarının, senelik tahsisat olan 1200 altın üzerinden her sene 400 altın ayrılarak ödenmesi, önceden duyun-u umumiye komiserliğinden gönderilen tezkirede belirtilmiştir. Kurumlar arasında bazı hususlarda gözden kaçan detaylar olmalı ki, "*darül hariri için senevi bir meblağ tahsis olunduğuna dair hazinece malumat olmamasına mebni*" yapılan yazışmalarda

⁵⁹⁴ **Bursa Gazetesi**, no:132, s.2 (H.24 Muharrem 1311/M.7 Ağustos 1893). Kaplanoğlu'na göre açılış tarihi: 18 Ağustos 1893, bkz: **a.g.e.**, a.y.,

⁵⁹⁵ BOA.BEO.415.31073.2.1 (Tarih: H.6 Zilhicce 1311/M.10 Haziran 1894)

⁵⁹⁶ BOA.DH.MKT.237.9.1.2 (Tarih: H.11 Zilka'de 1311/M.16 Mayıs 1894)

⁵⁹⁷ BOA.BEO.415.31073.2.1 (Tarih: H.6 Zilhicce 1311/M.10 Haziran 1894)

⁵⁹⁸ BOA.Y.A.HUS.301.4.1.1 (Tarih: H.21 Zilhicce 1311/M.25 Haziran 1894)

⁵⁹⁹ Gazete haberi ve belgelerde hemen hemen aynı şekilde geçen inşaat keşif bedeli, Bursa Kütüğü'nde Kepecioğlu tarafından: "*8 Ağustos 1893'te Eşrefîler mahallesinde vaz'-ı esas icra kılınan 'Amelî ve Nazarî Harir Dârü'ttalimi'nin mesarif-i inşâyesi 1.400 lira keşfedilmiştir.*" şeklinde verilmiştir. Bkz. Kepecioğlu, "**a.g.e.**", Cilt:2, s. 239.

ve komiserlikten alınan cavaplarda, okulun arsa ve binasıyla diğer müstemilatına 2465 altın sarf edildiği görülecektir⁶⁰⁰. Açılışından ve faaliyete geçmesinden sonra geçen süre zarfında, binaya bir takım ilaveler ve onarımlar yapılması gerekli olmuştur. Maliye Nezaretinden Şura-yı Devlet'e iletilen yazıya⁶⁰¹ istinaden çıkan Şubat 1906 tarihli kararda⁶⁰² Okul ile ilgili bir tespit dikkat çeker. Okulun açılışının üzerinden 10 yıl geçmiş ancak, bu süre sonunda "*Burusa Harir Darü't-ta'limi ebniyesinin şehr-i mezkûrda ipekçilik terakkiyatı ile gayr-i mütenâsib bir halde*" olduğu anlaşılmıştır. Okulun bu ipekçilik gelişmelerine⁶⁰³ aykırı haldeki durumunun, okula yapılacak "*gerek bazı ilaveler inşâsı gerek bir takım ta'mirât ifâsı*" neticesinde düzeltileceği düşünülmüştür. Bu amaçla "*inde'l-keşf sarfa lüzum görünen cem'an 23.920 kuruşun sarfi meclis-i idârece kararlaştırılarak müdiriyet-i umumiyyeye me'zûniyet verilmiş*" ve yazı Sadaret'e iletilmiştir. Sadareten de onaya sunulmasının akabinde gereğinin yapılması hususunda irade çıkmıştır⁶⁰⁴. Çıkan irade Maliyeye bildirilerek⁶⁰⁵, ilave inşaat ve tamirler için gereken harcama miktarının gönderilmesi istenmiştir. Özetle, yukarıdaki karara göre Okulun, günün ipekçilik teknolojisi ve anlayışına uygun olarak ıslah edilmesi gerekmektedir. Bu amaçla yapılan keşif sonunda ilave tamirler için 23.920 kuruşluk bir harcama bütçesi gerektiği anlaşılmıştır. Harcamaya ilişkin gerekli emir ve izinler verilmiş, ancak bu tasnifte bahsedilen keşif defteri bulunmadığından, yapılacak 23.920 kuruşluk işlemler hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

⁶⁰⁰ BOA.BEO.415.31073.3.1. (Tarih:H. 6 Zilhicce 1311/M.10 Haziran 1894): Belgenin devamında ödenek konuları ile ilgili olarak; "*Bunun da tahsisât-ı fevkalâde ile bütçeyi kabartmamak için evvelce tahsis edilen 1200 lira üzerinden 5-6 senede senevi beşer altışar yüz lira derecesinde edilen tasarrufla terâkim etdirildiği ve idareye ait ve meclisin daire-i salâhiyeti dahilinde bulunan bu gibi masârif için Meclis-i İdârece irâde-i seniyye istihsâline nizamnâmede bir kayıt bulunmadığı gibi öyle bir okul inşâsıyla Duyûn-u Umûmiye me'mûriyet ve nezâretlerine mahsus olub mâil-i inhidâm veya müteharrik olan dâirelerin yeniden inşâsı arasında Meclis-i Nezârette bir fark olmadığı ve ale'l-husus okulun lüzum ve faydası gayr-ı münker ve devâir-i resmîyye musaddık bulunduğu gibi senevi tahsisat olunan 1200 lira, okulun gerekli memurları ve masrafları için olup bu babda irâde istihsâline hâcet olmamakla beraber zaten bu akçenin alel usul bütçeye idhâl ve masârif...bundan tasarruf edilerek karşılandığı Meclis-i İdârenin ifadelerine atfen beyân ve sonradan ulaşan diğer tezkirede dahi okulun kısa bir süre önce tamamlandığından içinde bulunulan ay içinde resmi küşâdının icrâsı zımında Hüdâvendigâr vilâyet-i celîlesine gerekli tebliğât-ı lâzime*" yapıldığı belirtilmektedir.

⁶⁰¹ BOA.ŞD.426.59.1 (Tarih: 22 Şevval 1323/M.20 Aralık 1905) Belgenin arşivdeki tasnifi sırasında ay ve yılı karıştırılarak verilmiştir. Belgede geçen tarihler şöyledir: 22 L 1323/5 Kanunievvel 1321, burada da tarih çevirirken hicri tarihi kistas alınmıştır.

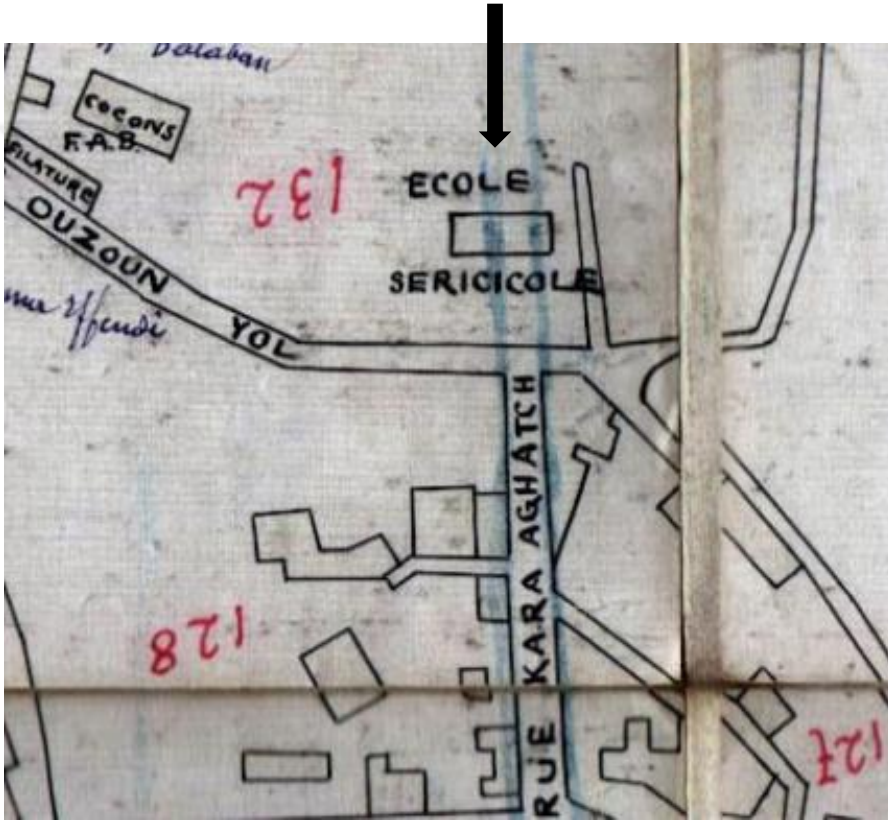
⁶⁰² BOA.İ.ML.69.40.1.1 (Tarih: H.5 Zilhicce 1323/M.31 Ocak 1906)

⁶⁰³ Belgede uygunsuzluğundan bahsedilen durum hakkında detay yoksa da muhtemelen bu husus, üretim-egitim-teknoloji v.s. hakkında olmalıdır.

⁶⁰⁴BOA.İ.ML.69.40.2.1 (Tarih: H.19 Zilhicce 1323/M.14 Şubat 1906) irade tarihi: 19 Şubat 1906. Belgelerde ancak Maliye Nezaretinden sonraki süreçlerini takip edebildiğimiz konunun, Maliye, Şura-yı Devlet, Saderet ve Padişah Onayı süreci kapsamında yaklaşık 3 ay içinde sonuçlandığı görülmektedir. Çıkan irade ile ilave ve tamir işlemlerinin 1906 bahar aylarında başladığı düşünülebilir. Ancak daha öncesinde vilâyet'ten çıkan yazılar ve keşif defteri henüz tasnifte bulunamamıştır.

⁶⁰⁵BOA.BEO.2765.207365.1.1(Tarih: H. 27 Z 1323/M.22 Şubat 1906)

Sonuç itibariyle 1894 yılı ortalarında tamamlanıp açılarak aynı yılın sonlarında faaliyete geçen Okul binası daha özgün bir yapı özelliğine sahip olması sebebiyle, fiziki olarak çok fazla bir değişime uğramamıştır. Bursanın tarihi eğitim kurumlarından biri olarak hizmet vermiş olan Harir Darüttalimi binası günümüzde Bursa İpekçilik Anadolu İmam Hatip Lisesi adı altında varlığını devam ettirmektedir (Resim.4.97, 4.98, 4.99).



Harita 4.21. 1893-94'lü Yıllarda İpekçilik Mektebi (Kaynak: 1893-94 FSH. R.Kaplıanoğlu Arşivi)



Resim 4.91. İpekçilik Mektebi'nin Açılış Merasimi 1894 (Kaynak: E. Özendes, Osmanlı'nın İlk Başkenti Bursa, s.105)



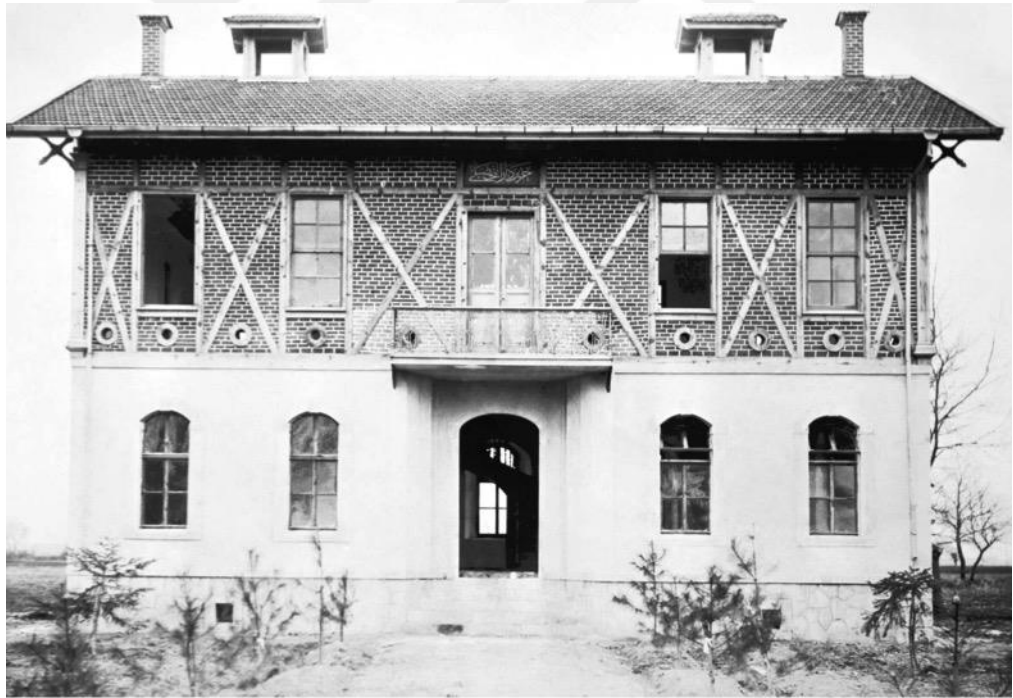
Resim 4.92. İpekçilik Mektebi. (Kaynak: İÜNEK-90422/02-tarihsiz.)



Resim 4.93. Kuzeybatı Cephesinden İpekçilik Mektebi. (Kaynak: İÜNEK-90422/01-tarihsiz.)



Resim 4.94. Sonradan İlave Edilen Balkonu İle Cumhuriyet'ten Sonra İpekçilik Mektebi. (Kaynak: 1927 Salnamesi)



BURSA ZİRAAT OKULU'NA BAĞLI İPEKÇİLİK EĞİTİM YURDU'NUN (HARİR DÂRÜ' T-TAHSİLİ) ÖNDEN ÇEKİLMİŞ GÖRÜNTÜSÜ.
1888-1894

Resim 4.95. Ziraat Mektebi Bünyesinde 21 Eylül 1901'de Açılan Harir Darü'ttahsili. (Kaynak: IRCICA-779-73/51)



Resim 4.96. Harir Darüttahsili Güneydoğudan Görünüş. (Kaynak: İÜNEK-779-73/52)



Resim 4.97. İpekçilik Mektebi Kuzey Giriş Cephesi (Foto: H.Gürsel Bilmiş- 2019)



Resim 4.98. İpekçilik Mektebi Kuzeybatı Cepheden Görünüş (Foto: H.Gürsel Bilmış- 2019)



Resim 4.99. İpekçilik Mektebi Güney Cepheden Görünüş (Foto: H.Gürsel Bilmış- 2019)

4.1.1.12. Hamidiye Sanayi Mektebi

19.yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı Coğrafyasında mesleki ve teknik eğitim alanında henüz kayda değer bir gelişme görülememişti. İmparatorluk coğrafyasında batılılaşma/çağdaş seviyeyi yakalama yönündeki yenilik hamleleri olan Tanzimat ve Islahat fermanlarında, mesleki eğitim konusuna yönelik bir öneri bulunmamaktaydı. Eğitim ve eğitim kurumlarındaki sorunları çözmek, sistemi düzene sokmak için 1869'da çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde bile Mesleki ve Teknik eğitime hiç yer verilmemişti⁶⁰⁶. Ancak bu dönemde 1860'tan sonra Mithat Paşa'nın gayretleri ile sanat okulları açılmış, Islahhâne adıyla mesleki eğitim vermeye başlanmıştı. Mali sorunlar nedeniyle Tanzimattan itibaren bir türlü açılmayan Sanayi Mektepleri ise 1868'de yayınlanan "*Mekteb-i Sanayi Nizamnâmesi*" doğrultusunda Osmanlı coğrafyasında açılmaya başlanmıştır⁶⁰⁷.

Bursa'nın köklü eğitim kurumlarından biri olan ve günümüze ulaşmayan Hamidiye Sanayi Mektebi 1324 Salnamesine göre; ilk olarak "*Islahhane*" adıyla Filiboz mahallesinde (Hisar'da) Türkmenoğlu Konağı olarak bilinen evde 1286/1869 yılında⁶⁰⁸ açılmış, 1298/1881 yılında eski Vilayet Matbaasının karşısında o zaman var olan bir konağa⁶⁰⁹, 1301/1884 yılında Kız Rüşdiyesi'nin alt katına taşınmıştır. Daha sonra 1302/1885'te o dönemin postane binasının karşısındaki Tiyatro Binasına ve farklı tarihlerde daha birçok yerlere taşındıktan sonra, Mahmut Celalettin Paşa (gör: 1889-1891) bir türlü yerleşemeyen okulun ve öğrencilerin bu durumuna son vermek amacıyla hastanenin bulunduğu arazide uygun bir yeri istimlak ederek yatakhane ve sınıfların bulunduğu binayı inşa ettirmiştir⁶¹⁰. Son olarak okul, 1315/1897'de Hisar'da Tophane semtinde bugünkü yerinde inşa edilen binalarda hizmet vermeye başlamıştır⁶¹¹ (Hrt 4.22, 4.23). Sultan II. Abdülhamid'in, İmparatorluk coğrafyasında modern eğitim öğretim sisteminin yaygınlaştırılması çabasına örnek olan Okulun isminin, II. Abdülhamid'e atfen Hamidiye Sanayi

⁶⁰⁶ Tayyip Duman, "Mesleki ve Teknik Eğitimin Gelişmesi", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt:15, s.61-71.

⁶⁰⁷ "a.g.m.", s.67.

⁶⁰⁸ Bursa'nın yerel gazetesi Hüdavendigâr'da, Islahhane'nin gerekli levazımının tamamlanıp 10 Nisan 1869'da açılışının Vali tarafından yapıldığı belirtilmektedir. Bkz.: *Hüdavendigâr Gazetesi*, no.13, 10 Nisan 1869, s.49

⁶⁰⁹ Hacı Arif Efendi Konağı. Bu konakta çıkan yangın neticesinde mektep daha sonra Kız Rüşdiyesinin alt katına taşınmıştır. Bkz.: *1927 Bursa Salnamesi*, s.325.

⁶¹⁰ Baykal, *Bursa ve Anıtları*, s.70

⁶¹¹ *1324 Bursa Salnamesi*, s.596.; *1325 Bursa Salnamesi*, s.337, her iki salnamede Okul binasının birbirinden bağımsız dört daireyi kapsadığı belirtilmiştir ancak ne salnamelerde ne de diğer kaynaklarda Okul kompleksinin ilk yapılarının inşa tarihlerine dair bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bkz.: Kepecioğlu, "Sanayi Mektebi", *a.g.e.*, s.78; Komisyon, *Bursa'nın Köklü Eğitim Kurumları: Tophane Teknik ve Endüstri Meslek Lisesi*, s.10-13.

Mektebi olması için gerekli izin Aralık 1899'da çıkmış⁶¹² ve yapının resmi açılışı, “*velâdet-i hümâyûn-u hazreti pâdişâhiye musâdıf yevm-i firûzda icrâ*” edilmiş, yani Sultan'ın doğum gününe (21 Eylül) denk gelen uğurlu günde gerçekleştirilmiştir⁶¹³. Hasan Taib Efendi, Sanayi Mektebi yapılarının Sultan II. Abdülhamid tarafından tamir ettirilerek bir takım ilave yapılarla yeniden düzenlendiğinden bahseder⁶¹⁴. Yapıların 1905'e tarihlenen fotoğrafları dikkate alınırca, bu onarım ve düzenlemelerin Vali Reşid Mümtaz Paşa zamanında yapıldığı anlaşılmaktadır. 1909'da II. Meşrutiyetin ilanından sonra, yapılan düzenlemeler ile okulun gelir kaynakları iptal edilince ve peşi sıra süregelen savaşlar başlayınca, Okul ve mevcut yapı kompleksi bir süre atıl vaziyette kalmıştır. I. Dünya savaşı yıllarında Askeri amaçlı olarak üretim yapmaya başlayan okul, ülke genelinde takdir toplamış, işgal yıllarına kadar üretimlerine devam etmiştir. Yunan işgali sırasında Yunanlılarca otomobil tamirhanesi haline getirilen kompleks, Bursa'nın kurtuluşundan sonra ve Cumhuriyetin ilk yıllarında tekrar önem kazanmaya başlamıştır. İşgalden sonra bakımsız kalan yapı kompleksi, Vali Hacı Adil Bey'in gayretleriyle⁶¹⁵ onarılıp düzene konulmuştur. İlk inşa sürecinden itibaren ilavelerle genişletilen yapı kompleksinin (dershane binası, Mutfak-ambar-kiler binası ve atölyeler) eldeki mevcut fotoğrafları üzerinden mimari özellikleri şöyle tanımlanabilir: Fotoğrafında “*memurin ve bazı sanayihaneler dairesi*” olarak geçen bina, muhtemelen kompleksin ana giriş kapısının karşısında bulunan ve iki katlı, kâgir ve kırma çatılı olarak yapılan binadır (Res.4.100, 4.101). Yapının üst katında ahşap doğramalı pervazlı dikdörtgen biçimli pencerelerinin üzerinde, havalandırma maksatlı yapıldığı düşünülen küçük pencereler görülmektedir. Binanın alt katının sanayihane, üst katının da yatakhane olarak kullanılmış olduğu düşünülmektedir. “Hamidiye Sanayi Mektebi” yazısının yer aldığı tabelanın altında kalan pencere ise diğerlerinden daha geniş olarak yapılmıştır. Binada çatı kaplama malzemesi olarak da alaturka kiremit kullanıldığı görülmektedir. Kaynaklarda “*Hamidiye Sanati Mektebi Dershaneler Dairesi*” ifadesiyle geçen dersane binası ise yine iki katlı (üst katı yatakhane) kâgir olarak yapılmıştır. İlk 1899'da teknik sınıflar binası⁶¹⁶ olarak yapılan bina, Vali Reşid Mümtaz Paşa zamanında kısmen tamir görerek ve kısmen yenilerek elden

⁶¹²BOA.BEO.1425.106858.1.1 (Tarih: H.27 Ş 1317/M.31 Aralık 1899)

⁶¹³BOA.DH.MKT.2307.66.1.1 (Tarih: H.17 L 1317/M. 18 Şubat 1900)

⁶¹⁴Hasan Taib, **a.g.e.**, s.51; Kaplanoğlu, **a.g.e.**, s.91.

⁶¹⁵Komisyon, **Bursa'nın Köklü Eğitim Kurumları: Tophane Teknik ve Endüstri Meslek Lisesi**, s.14-17.

⁶¹⁶ Komisyon, **Bursa'nın Köklü Eğitim Kurumları: Tophane Teknik ve Endüstri Meslek Lisesi**, s.23.

geçirilmiştir (Res.4.102). Girişteki sanayihaneler binasının kuzeydoğusunda kalan dikdörtgen biçimli bu yapının doğu cephesindeki pencere açıklıklarından biri, Reşid Mümtaz Paşa döneminde merdivenle çıkılan bir giriş olarak yeniden düzenlenmiştir. Yapının görünen cephelerinde sık bir şekilde tekrar eden dikdörtgen biçimli ahşap giyotin pencereler vardır. Kimetir kaplı kırma çatı ile örtülü yapının zemin kat pencerelerinin etrafı söveli iken, üst kat pencereleri pervazlı olarak yapılmıştır. 1905 tarihli fotoğrafta, yapının kuzey cephesi orta aksında yükselen kalkan duvarı dikkat çeker. Bu kısmın üçgen alınlığı üzerinde yapı kitabesi ve bayrak direği görülmektedir. Bu kısımdaki üçgen alınlık ve altındaki balkon, batı cephesine açılan kapı ile birlikte yapının diğer fotoğrafında görüldüğü üzere daha sonraki tadilatlar sırasında ya da Cumhuriyet döneminde kaldırılmış olmalıdır. Nitekim doğu cephesine önceden açılan kapı ve merdiven izleri sonraki tarihlere ait olduğu düşünülen fotoğrafta görülebilmektedir (Res.4.103). Sanayi Mektebi'nin diğer yapıları olan Marangozhane ve atölye tek katlı olarak inşa edilmiş olup, en doğudaki yapının bodrum kat üzere inşa edildiği görülmektedir (Res.4.104, 4.105, 4.106). Bu yapılarda dikkat çeken özellik ise cephe yüzeylerindeki pencere ve kapı açıklıklarının daha geniş olarak yapılmasıdır. Yapıların giriş kapıları ise üçgen alınlıkla vurgulanmıştır. Tek katlı olarak inşa edilmiş olan Mutfak-kiler-ambar binası, bu bölgede bulunan her iki yapı kompleksinin (hastane ve sanayi mektebinin) arasında olup, farklı bir özellik arz etmektedir (Res.4.107, 4.108). İkiz plan şemasına sahip olduğu tahmin edilen bu yapı, hem hastane hem de okul kompleksine hizmet verecek şekilde, tek bir çatı altında yapılmıştır⁶¹⁷. Her iki bölümde ikişer olmak üzere dört büyük havalandırma bacasına sahiptir. Revaklı yapılan simetrik binaya, hastane ve sanayi mektebinin kendi bölgelerinden, yani her iki taraftan erişim sağlanabildiği düşünülmektedir.

Okul ile ilgili Osmanlı Arşivinde erişime açılan yazışmaların neredeyse tamamını okula öğrenci kayıtları, okul bünyesinde öğretmen ve memur görevlendirmeleri, araç-makine-teçhizat alımları, bunlar için yapılan tahsisat/bütçe ve hem genel idari hem de bazı eksiklikleri noktasında okulun bütçesine yönelik gelir temin etme arayışları konulu belgeler oluşturmaktadır⁶¹⁸. Bununla birlikte, okul binalarının

⁶¹⁷ Gureba Hastahanesi bölümündeki hava fotoğrafında yapının bahsedilen amaca yönelik iki taraflı yapıldığı görülebilmektedir. Tophane semtinde bu iki kompleksin kurulu olduğu alanda, böyle bir yapı inşa etmekteki amaç, yer sıkıntısından kaynaklanan yapı yerleşim meselesini halletmek olmalıdır.

⁶¹⁸ Örneğin, okulun ihtiyaçlarını karşılamak ve eğitim kalitesini yükseltebilmek adına okul için bazı tarihlerde piyangolar düzenlenmiştir. "Mektebin istihsâl ve istikmâli-i esbâb-ı terakkisi için" yapılması düşünülen bu tarz

yapım onarım işlerine dair bazı bilgiler de, söz konusu belgelerin satır aralarında saklıdır. Yapı kompleksinin ilk inşaa sürecine dair henüz bir belge tespit edilemiştir. Bununla birlikte Sanayi Mektebi bünyesinde vali Reşid mümtaz Paşa zamanında yapılan ilave ve yenilemelerle ilgili merkeze, valinin Padişah'ın ikinci katibi İzzet Paşa'ya hitaben yazdığı yazıyla bilgi verdiği, onarım ve ilave işlerin 1905 son baharında tamamlanarak resmi açılışlarının yapıldığı anlaşılmaktadır⁶¹⁹.

Yapı kompleksinin özellikle Reşid Mümtaz Paşa zamanında inşa edilen kısımları için, İmparatorluk sınırları içinde idarenin genel olarak karşılaştığı bütçe sorunları nedeniyle, Bursa'nın orta sınıf bürokratları diyebileceğimiz bazı memurları veya ileri gelenlerinden bazı kişilerin, inşaat masraflarının karşılanması (belki de paylaşılması) konusunda nakdi yardımları olmuştur. Dönemin yapım-onarım işlerinin bu şekilde yapılan yardımların da katkısıyla yürütölmeye çalışıldığı bilinmektedir. Devlet bu yardımlara karşılık, hem bu tür bağışları toplumsal tabanda özendirmek hem de bağışçıları onurlandırmak için otoritenin simgesel gücü anlamına gelen nişan ve rütbelere dağıtmıştır. II. Abdülhamid döneminde inşa edilen bu tür kamu yapıları, aslında bizâtihi kendileri iktidarın erk/otorite simgeleri iken, aynı zamanda bu tür bağışçılara verilen nişanlar da bir başka kategoride⁶²⁰ sayılan simgelerdendir. Bunun örnekleri çoktur. Nitekim, söz konusu tasniflerde 1902 tarihli bir belgeye göre, Bursa Turuk ve Maabir mühendislerinden İzzet Efendi, Reşid Mümtaz Paşa zamanında inşa edilen yapılar için 50 Osmanlı Lirası bağışlamıştır. İzzet Efendinin bu yardımı büyük takdir görmüş ve vilayetçe yapılan teklifle de (taltif talebi neticesinde) İzzet Efendiye

işlere Devletin önce sıcak baktığı daha sonra ise piyango tertibinin birtakım sorunlara yol açması ve bazı öncelikli/zaruri kamusal işlere mani olması nedeniyle bu tip uygulamalardan en azından bu tarihlerde kaçındığı anlaşılıyor. Bursa'nın önde gelen şahsiyetlerinden birinin teklifi ile şartnamesinin dahi hazırlandığı bir piyango tertibi, İstanbul'dan daha uygun şartlarda teklif veren bir tüccar tarafından sekteye uğratılabiliyor. Ya da daha başka örnekleri için bkz.: BOA.Y.MTV.227.146.1.1 (Tarih: H. 26 Z.1319/M.5 Nisan 1902: "*Bursa Hamidi Mekteb-i Sanayii menfaatına piyango tertibine ruhsat verilmesi talebini havi Bursa Valiliği'nin tahrirati*"); BOA.DH.MKT.1035.5 (H.26 L 1323/M.24 Aralık 1905: "*Hamidiye Bursa Sanayi Mektebi menfaatına muteber tüccarlardan Nemlizade Tahsin Paşa ile piyango çekilmesi hususunda mukavele tanzim edilmek üzere olduğu, fakat kendisinin daha uygun şartlarda piyango tertip edeceği taahhüdüyle Dersaadet Sirkeci'de sakin Tüccar Mehmed Mirat tarafından ruhsat talep edildiği*"); BOA.BEO.2757.206727 (Tarih: H. 16 Z.1323/M.11 Şubat 1909: "*Bursa Hastahanesi ile Sanayi Mekebi için tertip edilen piyango..*"); BOA.BEO.2757.206723 (Tarih: H.16 Z.1323/11 Şubat 1906: "*Bursa Hastahanesi ile Sanayi Mektebi için piyango tertibinin tecviz olunamayacağından işar-ı sabık vechile muamele olunması*"); BOA.BEO.2757.206740 (Tarih: H.16 Z.1323/M.11 Şubat 1909: "*Hüdavendigâr vilayetince Bursa Hastahanesi ile Sanayi Mektebi için tertip edilip satışa başlanılan piyango biletlerinin muhacirin iskan ve ziraiyesini destek için tertip edilen piyango faaliyetini sektedar edeceğinden hastane ve mekteb için piyango düzenlenmesinden vazgeçilmesi.*")

⁶¹⁹ BOA.Y.PRK.UM.77.47.1.1.ve 1.3 (Tarih: R. 2 Teşrinievvel 1321/M.15 Ekim 1905)

⁶²⁰ Deringil, bu noktada iktidarın simgelerini dört kategoriye ayırır. Nişanlar da bu kategoride ikinci sırayı almaktadır. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz: Selim Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji-II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)**, s.34-35

rütbe-i sâlise⁶²¹ verilmiştir. Aynı şekilde Bursalı bir hayvan tüccarı olan Bahçivanzâde Mehmed Efendi'nin Sanayi Mektebi için "*hıdmet ve muâveneti*" oldukça önemsenmiş ve sadece yardımları değil aynı zamanda hizmetleri için de "*rütbe-i râbi'a*"yı hakettiği düşünülmüştür⁶²². Bu tür ödüllendirmeler haricinde, yapı üretiminin kilit halkalarından olan tedarikçilerin sıkıntıları da dikkate değerdir. 1905 tarihinde tuğla Müteahhidi Mustafa ve rüfekâsı yani ortağı/arkadaşı, Hamidî Bursa Sanayi Mektebi inşaatına kereste vermiş ancak paralarını alamamıştır. Temmuz 1907 itibariyle durumu telgrafla doğrudan Dâhiliye Nâzırına bildirmelerinin akabinde Nâzırın emri ile iki yıldır geciken paralarının ödenmesi işi, okul müdürüne havale edilmiş ve tedarikçilere olan borcun ödendiğine dair daha sonra vilayet, ilgili bakanlığı bilgilendirmiştir⁶²³. Aslında tedarikçilerin şikâyetlerinin temelinde, Okul sandığında 1100 lirayı aşan miktarda para varken bu ödemenin kendilerine yapılmaması yatmaktadır⁶²⁴. Aynı şekilde bu durumun başka bir örneği de Keresteci Mehmed üzerinden yaşanmış, o da şikâyeti sonucunda borcunu tahsil edebilmiştir⁶²⁵. Dönemin mimarlık ortamının özellikle yapı üretimi noktasında, kısıtlı bütçe/tahsilat açısından sıkıntılı olduğu dönemlerde, bazı kalemlerde "*kâide-yi tasarrufiyeye*" uyulması beklense de, bu kural tedarikçiler için biraz daha esnetilmeye çalışılmış, inşa/tamirat işlerinin çok da hızlı ilerlemeyen sürecinin bu gibi sorunlarla daha fazla sekteye uğramamasına dikkat edilmiştir. İlerleyen tarihlerde yapı kompleksi kapanma durumuyla karşı karşıya kalmış ve bu sorunu aşmak için merkezden yardım talep edilmiştir. Vilayet'ten Eylül 1908'de Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıya göre; Okul sandığında yeterli para bulunamadığı durumlarda, müteahhitlerin alacakları ödenememiş ve bu yüzden alacaklılar tarafından yapılan işler "*ta'til-i taahhüd*" edilmek istenmiştir. II. Meşrutiyetin ilanı neticesinde yürürlüğe giren Kanun-u Esasi gereğince de okulun gelir kaynakları iptal edilmiştir⁶²⁶. Sultan II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesi ve akabinde gelişen siyasi olaylar, başlayan savaşlar ve nihayetinde I. Dünya savaşına girilmesi, her alanda olduğu gibi burada da ağır sonuçlar doğurmuştur. Gelir kaynakları büyük oranda azalan Okulun gereksinimleri karşılanamaz hale gelmiş, hem eğitim öğretim hem de

⁶²¹BOA.BEO.1823.136703.1.1 (Tarih: H.28 Z.1319/M.7 Nisan 1902); BOA.MF.MKT.640.48 (Tarih: H.25 Ra.1320/M.12 Haziran 1902)

⁶²²BOA.DH.MKT.758.65 (Tarih: H.11 Ş 1321/M.2 Kasım 1903)

⁶²³BOA.DH.MKT.1184.76.1.1 (Tarih: H.24 C 1325/M.4 Ağustos 1907)

⁶²⁴BOA.DH.MKT.1184.76.2.2 (Tarih: H.11 C 1325/M.22 Temmuz 1907)

⁶²⁵BOA.BEO.2914.218480 (Tarih: H.2 Ş 1324/M.21 Eylül 1906); BOA.DH.MKT.1121.30 (Tarih: H.14 Ş.1324/M.3 Ekim 1906)

⁶²⁶BOA.DH.MKT.2614.69.1.1 (Tarih: H.27 Ş 1326/M.24 Eylül 1908)

fiziki yetersizlikler nedeniyle okul yönetimi zor durumda, okul ise kapanma durumuyla karşı karşıya kalmıştır. Bu duruma çare bulmak adına Vali İsmail Hakkı Bey imzasıyla Dâhiliye Nezaretine Haziran 1916 başlarında gönderilen bir yazıda; Okulun artık Sanayi Mektebi olmaktan çıktığı, kimsesizler için bir yetimhane konumuna geldiği ve yeterli araç-gereçten mahrum kaldığı belirtilmiştir. Binaları da Sanayi Mektebi olmaya elverişli olmayıp, mevkisi de uygun değildir. Hastanenin ihtiyaca binaen genişleme durumu nedeniyle mevcut yapıların Hastane bünyesine katılması düşünülmektedir. Bu amaçla şehirdeki “*sanathanelerle râbitası kolay olacak diğer bir noktanın*” tespit edilerek burada bir Sanayi mektebi kurulması, “*yeniden inşâsı tasavvur edilmektedir*”. Vilayetin bütçesi buna imkân veremeyeceği için de, “*bu mebâninin vücûda getirilmesi için bütçeden başka bir çare düşünülmektedir*”: “*Hüdavendigâr vilayetinde inşâ ve ikmalî yapılacak Sanayi Mektebi ile Darülaceze için, ipeğini satacak şahıslardan bir miktar koza alınması (kendi istekleriyle getirmeleri)*” sağlanacaktır. Dolayısıyla vatandaşın “*kendi arzusuyla hediye edeceği üç beş kozanın*” yapılması düşünülen Sanayi Mektebi için toplanması ve buradan elde edilecek gelir ile de gerekli binaların inşa edilmesi amaçlanmıştır⁶²⁷. Ancak merkezin konu hakkında hükmü kısa ve nettir: “*hususun kanun ve nizamlara muhalif olduğu...*”⁶²⁸. Hüdavendigâr Valisi İsmail Hakkı Bey (gör: 1915-1918) pes etmemiş, bu sefer başka bir çare düşünmüştür, yeni bir Sanayi Mektebi inşa ettirebilmek adına. Koza bağış projesine izin çıkmayınca bu kez de “*Aydın Vilayetinde yapıldığı gibi*”, Vilayetteki muhâcirlere dağıtılan zeytin hasılatından, “*inşat masârifına karşılık*” yüzde üç oranında vergi alınması düşünülmüştür. İl idaresi tarafından “*Mektebin münâsib bir surette inşâsıyla evlâd u vatan ve memleketin işbu müessese-i hayriyeden istifâdelerinin*”⁶²⁹ amaçlandığı görülse de bu talebe verilen cevap bir öncekinden farklı olmamıştır⁶³⁰.

Bursa Valisi İsmail Hakkı Bey, “*Robert Koleji gibi binası muhteşem, programları yüksek, sanathaneleri mütekemmil ve bilhassa talebesinin ekserisi aile çocuklarından mürekkebe*”⁶³¹ bir okul kurmayı kafasına koymuş olmalı ki, bu sefer başka bir proje ile

⁶²⁷ BOA.DH.İ.U.M.91.4.2.1 (Tarih: H.7 Ş 1334/M.9 Haziran 1916)

⁶²⁸ BOA.DH.İ.U.M.91.4.1.1 (Tarih: R.9 Haziran 1332/M.22 Haziran 1916)

⁶²⁹ BOA.DH.UMVM.47.29.1.1 (Tarih: H.20 Ş 1334/M.22 Haziran 1916)

⁶³⁰ BOA.DH.UMVM.47.29.2.1 (Tarih: R.15 Haziran 1332/M.28 Haziran 1916)

⁶³¹ BOA.DH.UMVM.78.211.1. ve 78.21.1.2. (Tarih: R.15 Teşrinievvel 1332/M.28 Ekim 1916): Vali Ekim 1916'da, bu kez daha ikna edici bir dil ile Memleketin kalkınabilmesi için Sanayi mekteplerinin önemini vurgulamıştır. Bursa'daki mektebin hâl-i hazır için bir yetimhane ve darülaceze benzetmeleri yaptıktan sonra bu kez yeni bir proje teklif etmiştir merkeze: Mudanya-Bursa demiryolu biletlerine cüz'i bir zam yapıp, Okulun binası ile atölyelerinin inşâsının bitimine kadar bu gelirin devam ettirilmesi. Buna cevap olarak Ticaret ve Ziraat

yeni bir Sanayi mektebi ve atölyehaneler inşa ettirmek amacındadır. Yazışmalardan görüldüğü kadarıyla, adeta bir yetimhane/darülaceze konumuna gelmiş Hamidiye Sanayi Mektebi için artık il yönetimi, tahsisli mali kaynak bir yana, azar azar da olsa gelecek gelirler ile yeni bir Sanayi Mektebi inşaatına başlamaya razıdılar. Bu tarihlerden sonra Osmanlı arşivinde bu yapı kompleksine dair kayda değer başka bir belge henüz tespit edilememiştir. Kompleksin inşa ve onarımlarına dair daha sonra ortaya çıkabilecek tasniflerde tespit edilebilecek keşif defterleri, inşaat komisyonu raporları gibi belgeler ile Bursa'nın bu köklü kurumu hakkında daha kapsamlı bilgiler ortaya konulabilecektir. Hamidiye Sanayi Mektebi'nin kurulduğu alanda bugün Tophane semtinde aynı hizmeti, Tophane Endüstri Meslek Lisesi kompleksi sürdürmektedir.

Nezareti'nden Dahiliyeye gönderilen yazıyla, yeni bir bina inşa talebinin 1333 Mali sene bütçesine alındığı belirtilmiştir.: BOA.DH.UMVM.78.21.3.1 (Tarih: H.17 M 1335/M.14 Kasım 1916); BOA.DH.UMVM.78.21.4.1 (Tarih: R.3 Teşrinisâni 1332/M.16 Kasım 1916)



Harita 4.22. Sanayi Mektebi Yapıları Ve Yerleşkesi (Kaynak: 1893-94 FSH. R.Kaplıanoğlu Arşivi)

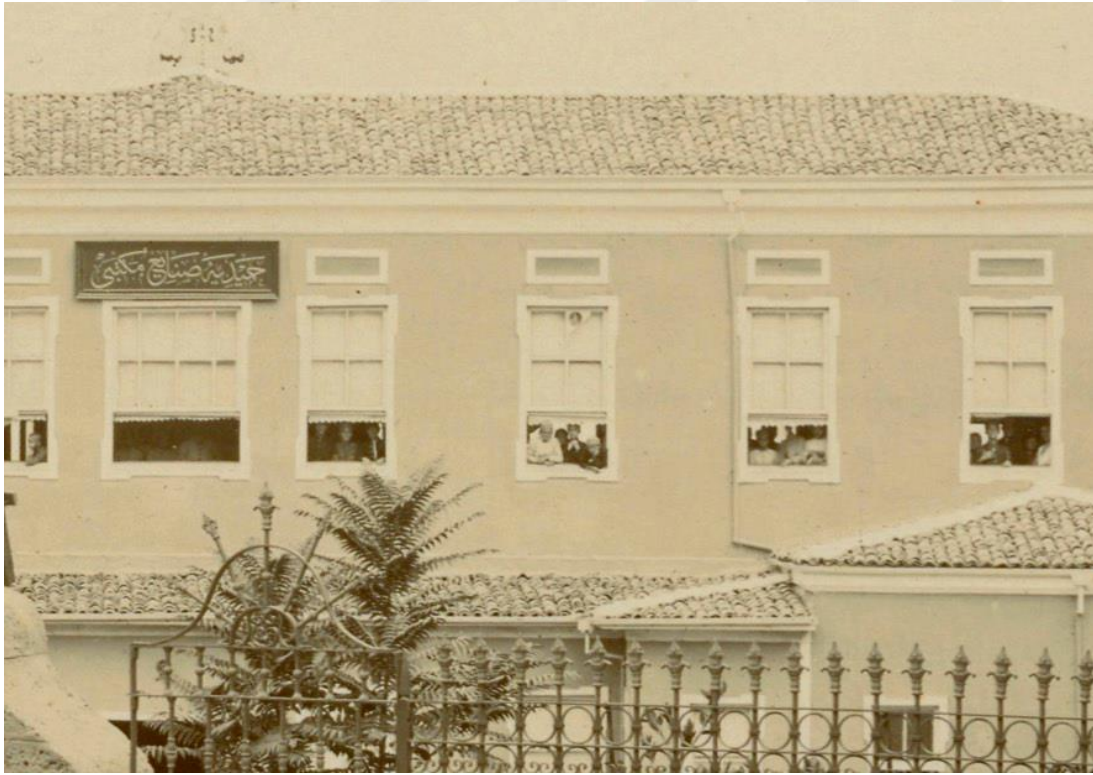


Harita 4.23. 1921 Tarihli Bursa Haritasında Sanayi Mektebi Yapıları Ve Yerleşkesi (Kaynak: 1921 Haritası)

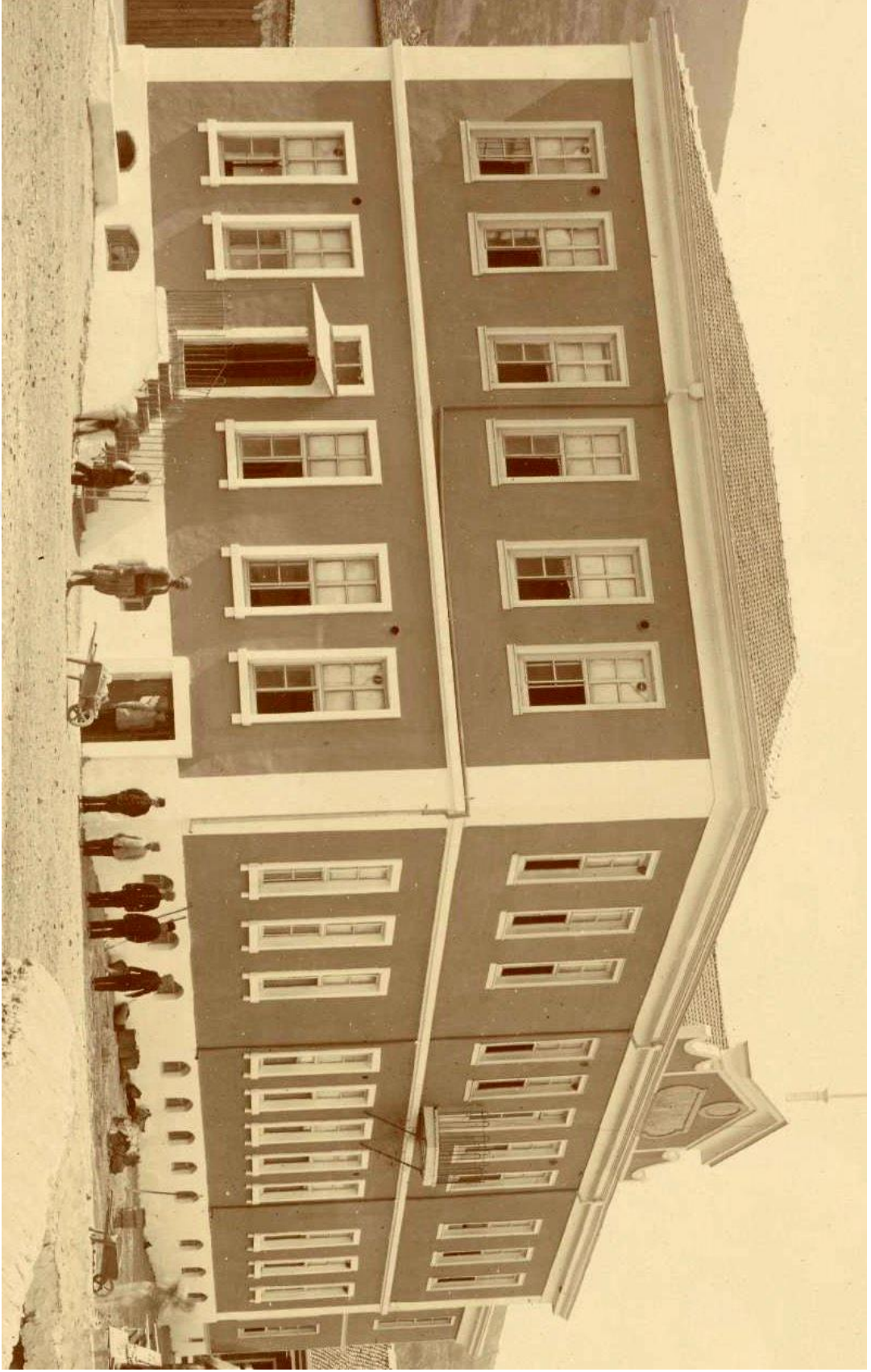


مؤسسات فیض غایات حضرتت غلامتینا اهدان اولق اودره قیما مجده وقیما جمده و قیما صوره بئله انشاء ما بنس قلنا ان جدیدہ صنایع تکمیلک قوبسی و ما موزن و بعض صنایع خار کسره لیسره بئیم

Resim 4.100. “Kısmen Müceddeden Ve Kısmen Ta’mir-i Mükemmel Suretiyle İnşa Ve Tesis Kılınan Hamidiye Sanayi Mektebinin Kapısı Ve Memurin Ve Bazı Sanayihaneler Dairesi”. (1905 İÜNEK-90560/17)



Resim 4.101. Detay. (1905 İÜNEK-90560/17)



Resim 4.102. “Hamidiye Sanayi Mektebi Dershaneler Dairesi” (1905 İÜNEK-90560/18)



Resim 4.103. Hamidiye Sanayi Mektebi Dershaneler Dairesi. Muhtemelen 1923 sonrası.(Kaynak: B.B.B. Kent Belleği)



Resim 4.104. “*Kısmen Müceddeden Ve Kısmen Tağmir-i Mükemmel Suretiyle İnşa Ve Tesis Kılınan Hamidiye Sanayi Mektebinin Buhar İle Mütelharrik Marangozhanesi*”
(Marangozhane Sol Baştaki Kısım.. Kaynak: 1905 İÜNEK-90560/20)



Resim 4.105: Marangozhane Ortadaki Kısım. Kaynak: 1905 İÜNEK-90560/20)



Resim 4.106: Marangozhane Sondaki Kısım. Kaynak: 1905 İÜNEK-90560/20)



Resim 4.107 “Müceddeden İnşâ Kılınan Matbah Ve Kiler Ve Anbar Dâiresi” (1905 İÜNEK-90560/21)



Resim 4.108. Henüz Yıkılmamış Olan Mutfak/Kiler Binası. 1939. (Kaynak: B.B.B Kent Belleği)

4.1.1.13. Bursa Saat ve Yangın Kuleleri

Şehirlerin meydanlarını ya da hâkim noktalarını süsleyen birer anıt ve sembol olan⁶³² saat kuleleri bu özelliklerinin yanında, mimari birer öge olarak⁶³³ da görülmektedir. Kilise ve sarayların kulelerine yerleştirilen saatlerle 13. yüzyılda Batı'da (İngiltere-Fransa-İtalya) başlayan saat kulesi uygulaması, zaman göstergesi olmasının yanında artık birer mimari nesne olarak da bu eserlerin yaygınlık kazanmasını sağlamıştı⁶³⁴. Osmanlı İmparatorluğunda 16. yüzyıl sonlarında örnekleri görülmeye başlanan⁶³⁵ saat kulelerinin inşası, 18. yüzyılda devam etmekle birlikte özellikle 19. yüzyılda artış göstermiştir⁶³⁶. II. Abdülhamid dönemi ise, Osmanlı coğrafyasında saat kuleleri inşasının adeta geleneğe dönüşmesinin temelidir denilebilir. Burada en önemli etken şüphesiz Sultan'ın tahta oturma (Cülûs) yıldönümleridir. Bu yıldönümlerinde temeli atılan ya da açılışı yapılan saat kuleleri⁶³⁷ II. Abdülhamid döneminin modernleşmesinin birer sembolü olarak Osmanlı coğrafyasının en önemli noktalarına serpiştirilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğunun ilk Payitahtı olan Bursa, zamanın yanı sıra, modernleşme/gelişme/mimari olarak yapı üretim gücü göstergesi haline de gelen saat kulelerinden bir kaç tanesine ev sahipliği yapmıştır. Şehrin en hâkim noktası olan Tophane Meydanında bugüne kadar, üç farklı üslup ve büyüklükte saat/yangın kulesi inşâ edilmiştir. Günümüzde bu yapı ile ilgili elimizde mevcut olan iki farklı saat kulesi fotoğrafı ise bu alana *en az iki farklı saat kulesi* yapıldığını kanıtlamaktadır. Ancak Hakkı Acun, Sultan Abdülaziz döneminde (sal.1861-1876) yapıldığını söylediği kuleye ilişkin her iki eserinde de kaynak olarak dipnotunda aşağıda görülen (Resim 4.109) fotoğrafı "90752/28" kodu ile vermiş, ayrıca bu bilgiye dair başka bir kaynak göstermemiştir⁶³⁸. Oysa çalışma kapsamında taradığımız belge, seyahatname, fotoğraf, gravür, gazete ve dergi gibi diğer kaynaklarda Abdülaziz döneminde

⁶³² Hakkı Acun, **Osmanlı İmparatorluğu Saat Kuleleri**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara: 2011, s.5

⁶³³ Nurcan Yazıcı, "II. Abdülhamid Dönemi'nde İstanbul'da Yapılması Düşünülen ve Yapılan Saat Kuleleri", **Safranbolu Saat Kulesi ve Zaman Ölçerler Sempozyumu (21-22 Mayıs 2010) Bildiriler Kitabı**, (Ed. Prof. Dr. Ahmet Gürbüz), Safranbolu: 2011, s.97

⁶³⁴ Acun, **Anadolu Saat Kuleleri**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara: 1994, s.5

⁶³⁵ Kienitz'e göre Kanuni Sultan Süleyman döneminden (1520-1456) hemen sonra saat kulelerinin ilk örnekleri olarak Bosna'da inşa edilen Sarajevo Saat kulesi, "*zarif dört köşeli*" bir kuledir. Bkz: Friedrich Karl Kienitz, **Sultanların Şehirleri**, (Çev: M.Haydar Gümüş), Yeditepe Yayınları, İstanbul: 2014, s. 301.

⁶³⁶ Acun, **Osmanlı İmparatorluğu Saat Kuleleri**, s.6-7

⁶³⁷ Yazıcı, a.y.; II. Abdülhamid Döneminde İstanbul Dışı Ve Türkiye Geneline İnşa Edilen Saat Kuleleri Tipolojileri İçin Bkz.: H. Hanım Halaç-S.Özdemir İlhan, "Kentsel İmge Olarak Saat Kuleleri; II. Abdülhamit Han Dönemi Saat Kulelerinin İstanbul Dışı Türkiye Coğrafyasında Dağılımları Ve Bir Tipoloji Denemesi", **E-Journal of New World Sciences Academy (NWSA-Humanities)**, 4C0189, 9, (4), pp.190-200.

⁶³⁸ H. Acun, **Anadolu Saat Kuleleri**, s.12; a.mlf., **Osmanlı İmparatorluğu Saat Kuleleri**, s.28.

Bursa'ya bir saat kulesi inşa edildiğine dair bir bilgi tespit edilememiştir. Dolayısıyla müellifin tanımladığı dönemde burada bir saat kulesinin olmadığı düşünülmektedir. Ayrıca aşağıda görüleceği üzere mühendis Batyano tarafından hazırlanan 1862 tarihli Meydân-i Osmâni çevre düzenlemesi krokisinde de burada saat kulesi değil bir **“sancak kulesi”** yapılacağı belirtilmiştir (Şekil 4.16). Üstelik Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbelerinin inşa ve onarımlarının devam ettiği bu döneme ilişkin keşif defterlerinde, bu meydanda inşa edilmiş bir saat kulesine dair herhangi bir ifade bulunmamaktadır. Hakkı Acun'un bir fotoğrafa dayandırdığı bu tespit, sonraki kaynaklarda tekrarlanmış ve literatüre bu şekilde girmiştir⁶³⁹..

Günümüzde Tophane semtinde, Osman ve Orhan Gazi Türbelerinin bulunduğu (Meydân-ı Osmâni) park içerisinde yer alan (Hrt.4.24, 4.25, 4.26)⁶⁴⁰ saat kulesinin ilkinin, Ahmet Vefik Paşa tarafından valiliği sırasında (1879-1882) yapıldığı anlaşılmaktadır. Diğer iki saat kulesi de (1890 ve 1905 tarihli kuleler) II. Abdülhamid döneminin (1876-1909) imar hareketlerinin Bursa'ya ait birer numunesi olarak yaptırılmıştır. Konuyla ilgili eldeki mevcut kaynaklardan ilkinde, İbnü'l-Celâl Sezâi, 1891'de basılan ve önsözünde üç yıl önce yazdığını belirttiği eserinde⁶⁴¹, 1888 yılındaki Bursa seyahatine dair izlenimlerini anlatır. Kitabında Osman ve Orhan Gazi türbelerinin bulunduğu meydanı şöyle tarif eder: *"Mahall-i mezkûr ebhetlû devletlû Ahmet Vefik Paşa hazretlerinin zaman-ı vilâyetlerinde meydanlığın ovaya nazır olan ciheti uçurum olmak cihetle o tarafa demir parmaklık çevrilmiş ve meydanlığın ortasına bir saat kulesi "kule" inşâ ve ötesi berisi çiçeklerle tanzim olunarak..mamañih saat kulesi mahall-i mezkûru şimdiki halde yine müzeyyen göstermektedir. Mezkûr saatin darbesi pek uzak bir yerde bulunan insanın bile*

⁶³⁹ Konu ile ilgili yayınlardaki bu eski bilgi için bkz.: Hakan Kaynar, "a.g.m.", s.141-158; **Bursa Ansiklopedisi**, "Saat Kulesi", 2002, Cilt:4, s.1460; O. Çetin, "Bursa Tarihinde Yer Alan Bazı Sosyal ve Kültürel Yapılar", **Anıtsal Eserler**, s.293; Meltem Cansever de eserinde şimdiki kuleye dair bilgiler verdikten sonra; *"Ama 1890'a ait kayıtlardan mevcut yapının bulunduğu yerde Sultan Abdülaziz döneminde yaptırılan başka bir kulenin daha olduğu anlaşılıyor. Dört katlı ve kare planlı olduğu bilinen eski saat kulesinin ne zaman ve nasıl yıkıldığı hakkında bilgi yok"* derken 1890'da yapılan dört katlı ikinci saat kulesini kastetmiş, bahsettiği kaynaklara dair bir kaynak göstermemiştir. Bkz.: Cansever, **Türkiye'nin Kültür Mirası: 100 Saat Kulesi**, NTV Yayınları, İstanbul: 2009, s.68; Bu eski bilginin tekrarlandığı kaynaklar olarak bkz.: N. Dostoğlu, **Anıtsal Eserler**, s.308, a.mlf., **Bursa Fotoğrafları**, s.340; A.Şevki Duymaz, **II. Abdülhamid Dönemi İmar Faaliyetleri (Türkiye Örneği)**, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta: 2003, s.158-159; Yasemin Avcı da aynı yanlışlığı tekrarlayarak 1890'da yapılan dört katlı kuleyi Abdülaziz dönemine atfeder ve ilk saat kulesi ifadesini kullanır. Bkz.: Y. Avcı, **Osmanlı Hükümet Konakları**, s.61; Aynı şekilde Kaygalak, **a.g.t.**, s.192.

⁶⁴⁰ 1893-94 olarak tarihlenen Fransız Sigorta Haritasında saat kulesi belirtilmemiştir. Aynı durum Mülki İdadi binası için de geçerlidir. Hem saat kulesi hem de Mülki İdadi o tarihlerde mevcut haldeyken söz konusu haritada gösterilmemesinin sebebi bilinmemektedir. Bkz.: Hrt.4.25.

⁶⁴¹ İbnü'l-Celâl Sezâi, **Bursa'ya Seyahat**, Kostantiniyye, Alem Mat. 1308., s.20-21.

*sımâhında tanîn-endâz olurmuş*⁶⁴². " Sezâi'nin verdiği bilgilere göre bu meydana yapılan ilk saat kulesi, Ahmet Vefik Paşa'nın "*zaman-ı vilâyetinde*" yani valiliği zamanında 1879-1882 yılları arasında yaptırılmış olmalıdır. Sezai'nin bizzat görüp bahsettiği bu ilk saat kulesi, muhtemelen onun ziyaretinin hemen ardından, 1890'dan önce yıkılmıştır. Çünkü kaynaklarda 1890 tarihinde bu meydana yeni bir saat kulesi yapıldığı bilgisi geçmektedir (Res.4.109, 4.112, 4.113, 4.114). 1891/92 tarihli Bursa Salnamesinde de, "*Osmancık meydanında saat kulesi şehrin ebniye-i âliyelerinden*⁶⁴³" biri olarak sayılmaktadır. Kepecioğlu da, "*Hisardaki saat kulesi 1890 tarihlerinde yapılmıştır*"⁶⁴⁴der.

1890'da yapılan bu ikinci saat kulesi, Ocak 1893 tarihinde "*yukarısından yarım metre mahalli şiddetli lodos rüzgârlarının tesiriyle*⁶⁴⁵" yıkılmıştır. "*Küfeki taşından kargir olarak yapıldığı halde, rüzgârın şiddetine tahammül edemeyen kule, derhal tamir edilmiştir*⁶⁴⁶". Araştırma kapsamında taranan süreli yayınlardan haftalık Bursa Gazetesi'nin 16 Ocak 1893 tarihli "*Inhidâm*" başlıklı bu haberi, Kepecioğlu'nun verdiği bilgilerle aynıdır; "*Burusa'da Meydân-ı Osmâni'de vâki' saat kulesinin bâlâsından yarım metre mahalli şiddetle hubûb eden lodos rüzgârlarının tesiriyle geçen cuma günü münhedim olmuş ise de, hamd olsun sakatlık vuku bulmadığı işidilmiştir. Mezkûr kule birkaç sene evvel küfeki taşından kargir olarak inşa olduğundan kısm-ı mütebâkisinin keşf ve muayenesiyle, herhangi bir tehlikeye mahal bırakılmaması lüzumu dâire-i âidesinden intizar olunur*⁶⁴⁷." 1890'da inşa edilen dört katlı ikinci kule, Abdülaziz döneminde inşa edilmiş olarak gösterilmişse de, yukarıda görüldüğü üzere, bu kule Abdülhamid döneminin ve "*Meydân-ı Osmâni*"nin ikinci kulesidir. Dört katlı olarak 1890'da inşa edilen, 1893'te lodos nedeniyle hasar görüp onarılan kâgir kulenin, sebebi ve tarihi henüz bilinmeyen

⁶⁴² **A.g.e.**, a.y.; Hakan Kaynar, Sezâi'deki bu ifadeleri ve Acun'u kaynak göstererek; "*Bursa saat kulesi ise Orhan ve Osman Gazi türbelerinin bulunduğu şehrin en yüksek alanlarından kale hisarın üzerindedir. Daha önce Abdülaziz dönemi 1861-1868 yılları arasında yapılmış olan eskisi gibi 1905'te yapılan yenisinin de aynı yere yapılması...*" ifadelerini kullanır. Kaynar ilk saat kulesini Abdülaziz dönemine atfetmiş, 1905 yılında inşa edilen saat kulesini de ikinci saat kulesi sanmıştır. 1890 yılında inşa edilen ikinci saat kulesinden ise diğer kaynaklarda olduğu gibi Kaynar da bahsetmemiştir. Bkz.: H.Kaynar, "a.g.m.", s.155.

⁶⁴³ **R.1307 Bursa Salnamesi**, s.103.

⁶⁴⁴ Kepecioğlu, "Saat Kulesi", **a.g.e.** Cilt:4, s.61; Ali Asaf da Bursa'yı anlatan kitabında Tophane meydanını tasvir ederken "*..ve osmancık meydanında saat kulesi şehrin ebniye-i âliyesi meyânında zikrolunabilir*" ifadelerini kullanır. Bkz.: Ali Asaf, **Hüdavendigâr Vilayeti Coğrafya ve Ahvâl-i Umumiyesi**, I.bs., Bursa Matbaa-i Vilayet, H.1308/1890/91, s.15; Laurent de Acun gibi yanılgıya düşerek, Ali Asaf'ı kaynak göstererek 1890'da yapılan bu ikinci saat kulesini 7 bölümlü olarak tanımlamış, günümüzdeki kule ile karıştırmıştır. Bkz.: Laurent, **a.g.t.**, s.131.

⁶⁴⁵ Kepecioğlu, "a.md."

⁶⁴⁶ Kepecioğlu, a.y.; ayrıca 1891/92 salnamesindeki bu bilgi, Kepecioğlu'nun verdiği 1890 inşa tarihini de doğrular.

⁶⁴⁷ **Bursa Gazetesi**, no: 105, s.4 (4 Kanunisâni 1308 / 16 Ocak 1893 Pazartesi)

yıkılışından sonra⁶⁴⁸, son olarak 2 Ağustos 1904 yılında Vali Reşit Mümtaz Paşa ve Belediye Reisi Mehmet Emin Bey tarafından başlatılan "*Saat ve harik kulesi*"⁶⁴⁹ inşası tamamlanıp, Sultan II. Abdülhamid'in cülûsunun 29. yılında, 31 Ağustos 1905'te (R.18 Ağustos 1321)⁶⁵⁰ törenle açılmıştır (Res.4.110). Hem saat hem de yangın kulesi vazifesi gören yapı, 1890 tarihli ikinci saat kulesinin aynı yerine, kesme taş malzemedен 33 m. yüksekliğinde 7 katlı olarak inşa edilmiştir. Kaynaklarda geçtiği şekli ve mevcut görselleriyle ikinci saat kulesinin⁶⁵¹, kare planda 4 katlı kargir olarak küfeki taşından yapılmış olduğu görülmektedir (Res.4.109, 4.112, 4.113, 4.114). Görsele göre, yukarıya doğru daralarak yükselen kulenin birinci katında güneye bakan giriş kapısı, doğu, batı ve kuzey yönlerine bakan sivri kemerli üç penceresi bulunur. Giriş kapısı ile pencerelerin yanlarına yapılmış olan simetrik nişler de yapıya hareket kazandırır. Kulenin ikinci katında dikkat çeken ayrıntı, bir ve üçüncü katların aksine sadece bu katın dört kenarının kaideli, yuvarlak gövdeli ve yuvarlak başlıklı sütun şeklinde yapılmış olmasıdır (Res.4.112). İkinci katı üçüncü kattan ayıran genişçe saçak, bu katın dikkat çeken bir diğer ayrıntısıdır. Bu katın da dört cephesinde sivri kemerli dört pencere bulunmaktadır. Kulenin üçüncü ve dördüncü katlarında, dört cepheyi de saran balkonlar göze çarpar. İkinci kattaki yuvarlak kenar sütunları üzerine oturtulmuş hissi veren üçüncü katın dört cephesinde, aynı şekilde pencereler ve simetrik nişler bulunur. Eldeki mevcut fotoğrafa göre, kulenin üçüncü katına yerleştirilen yuvarlak saat, doğu cephesinde şehre bakacak şekilde konumlandırılmıştır. Son olarak kulenin tepesinde görülen çan biçimindeki külâhın dört cephesi, yangın ikaz çanının sesini her yöne duyurabilmek maksadıyla açık olarak yapılmıştır.

Günümüzdeki üçüncü saat kulesi, çan kısmı ile birlikte 7 katlı olarak yine kare planda, yıkılan ikinci kulenin yerine kesme taştan inşa edilmiştir (Res.4.110, 4.111).

⁶⁴⁸ Lodos nedeniyle yıkılan kule, gazete haberindeki ikâzı da hatırlayarak düşünürsek bu tarihlerden hemen sonra onarılmıştır. Çünkü Fahrünnisa Hanım'ın 1896'daki Bursa gezisinde, meydanı anlatan satırlarında ortada bir saat kulesi ve şadırvan olduğundan bahsetmiştir. Bkz.: Günaydın-Kaplanoğlu, **Seyahatnamelerde Bursa**, s.188; aynı şekilde 1897'de Bursa'da bulunmuş olan Nafizade Ahmet Fuad'ın ifadelerine göre de bu meydanda "*gayet metin ve müzeyyen bir saat*" vardır. Bkz.: **a.g.e.**, s.209; Ancak, Bursa'yı 1893'teki ziyareti sırasında Tophane meydanını da gezen Georgina Max Muller ise, meydanı ve Osmangazi-Orhangazi türbelerini anlatırken saat kulesine dair bir bilgi vermemiştir. Bkz.: **a.g.e.**, s.180.

⁶⁴⁹ Baykal, **Bursa ve Anıtları**, Bursa 1950, s.55.

⁶⁵⁰ H. Acun, **Anadolu Saat Kuleleri**, s.12; a.mlf., **Osmanlı İmparatorluğu Saat Kuleleri**, s.28; Ş. Duymaz, **a.g.t.**, s.158-159; N. Dostoğlu, **Anıtsal Eserler**, s.308; Dostoğlu bir diğer eserinde tarih olarak 1 Eylül 1905/R.19 Ağustos 1321'i verir: a.mlf., **Bursa Fotoğrafları**, s.340; **Bursa Ansiklopedisi**, "a.md."; Hasan Taib Efendi'ye göre; "*Gönül alıcı mimari görüntüsüyle saat kulesi.*", **a.g.e.**, s.46;

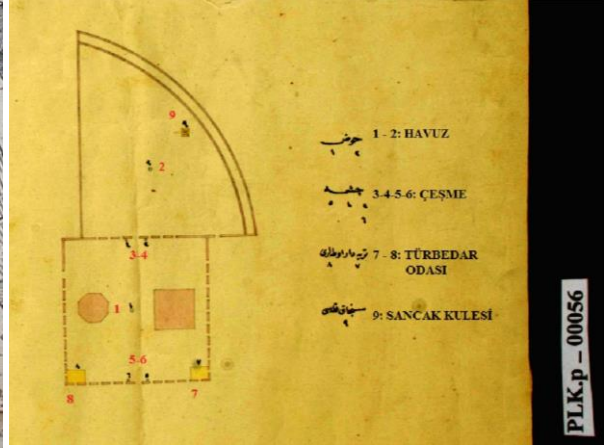
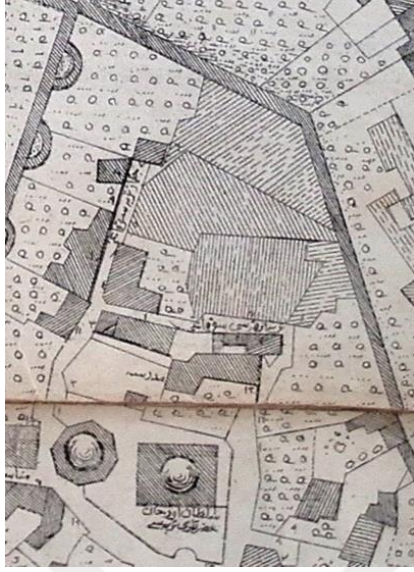
⁶⁵¹ İkinci ve üçüncü kulelere dair Osmanlı Arşivi'ndeki taramalarda henüz bir belgeye ulaşılamamıştır. II. Abdülhamid döneminin mimari eserlerinin fotoğraflanması çalışmaları sayesinde, Tophane meydanına yapılmış olan ikinci kulenin sadece fotoğrafının olması bile, bu alandaki bilgi yokluğunun boşluğunu bir nebze de olsa doldurmaktadır.

Yukarıya doğru daralarak yükselen kuleye, güney cephesindeki üç basamaklı ve yuvarlak kemerli kapıdan girilir. Kulenin kenar kısımları, kaideli ve başlıklı dikdörtgen sütunlar şeklinde yapılmıştır. Bu sütunlara bindirilen saçaklarla kule altı parçaya bölünmüştür. 4 ile 5. katı ayıran saçak, diğerlerinden daha irice, gösterişli ve alt yüzeyi neoklasik tarzda yapılmıştır (**Res.4.111**). Kulenin bütün katlarında, dört cephenin pencereleri, yuvarlak kemerli dikdörtgen olarak yapılmıştır. Altıncı katın dört cephesi üzerinde, uzun ve dar ikişer dikdörtgen pencereler ve bunların hemen üstünde saatler bulunmaktadır. Bu katın üstünde ise demir parmaklıklarla çevrili ve demirden yapılmış kafesin altına konulmuş olan ikaz çanı bulunmaktadır.

Sonuç olarak, Tanzimatla birlikte başlayan Batılılaşma sürecinde ve özellikle de II. Abdülhamid döneminde sosyal, kültürel ve ekonomik değişim/gelişimin göstergeleri olarak, İmparatorluk coğrafyasındaki kentlere pek çok yeni eser inşa ettirilmiştir. Bunu aynı zamanda devletin resmi ideolojisi ve iktidarının sembolik göstergesi olarak en iyi ve etkili şekilde kullanan Sultan II. Abdülhamid olmuştur. Zira onun döneminin ideolojisi, saptarılan ihtiyaçlar ile model ithâlâtında belirleyici olan ihtiyatlı batılılaşma olarak, gelenekle birlikte var olan modernleşmedir⁶⁵². İşte bu noktada, Anadolu'nun dört bir köşesinde birer yeni zaman ve yeni iktidar kavramının tezahürü olarak kentlerin yeni imgesi haline gelen saat kuleleri, çağdaşlığın teknik araçları olarak kullanılmıştır.⁶⁵³ Bursa da, bu tezahürün aynı Sultan dönemine belgelenen ve kendisiyle özdeşleşen bir mimari sembol olarak üç farklı üslup ve büyüklükte inşa edilmiş örneklerine ev sahipliği yapmış ve yapmaya devam etmektedir.

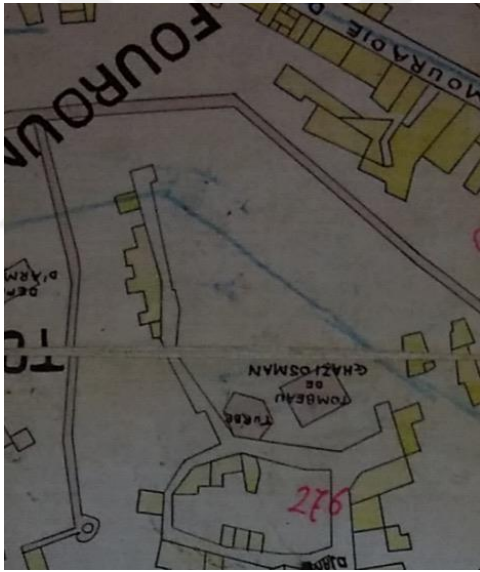
⁶⁵² İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Alkım Yayınevi, İstanbul: 2006, s.24-25, 31-32.

⁶⁵³ Deringil, **a.g.e.**, s.43.

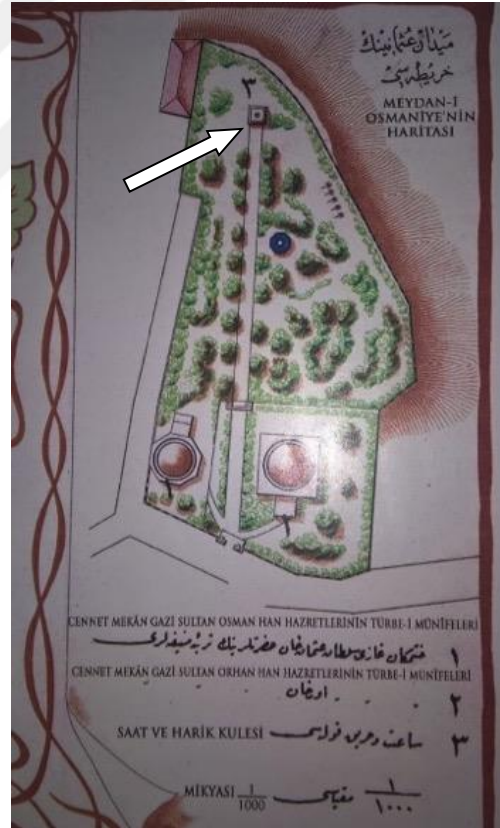


Şekil 4.16. 1862’de Meydân-ı Osmâni Düzenlemesi
(Kaynak: BOA.PLK.p.56)

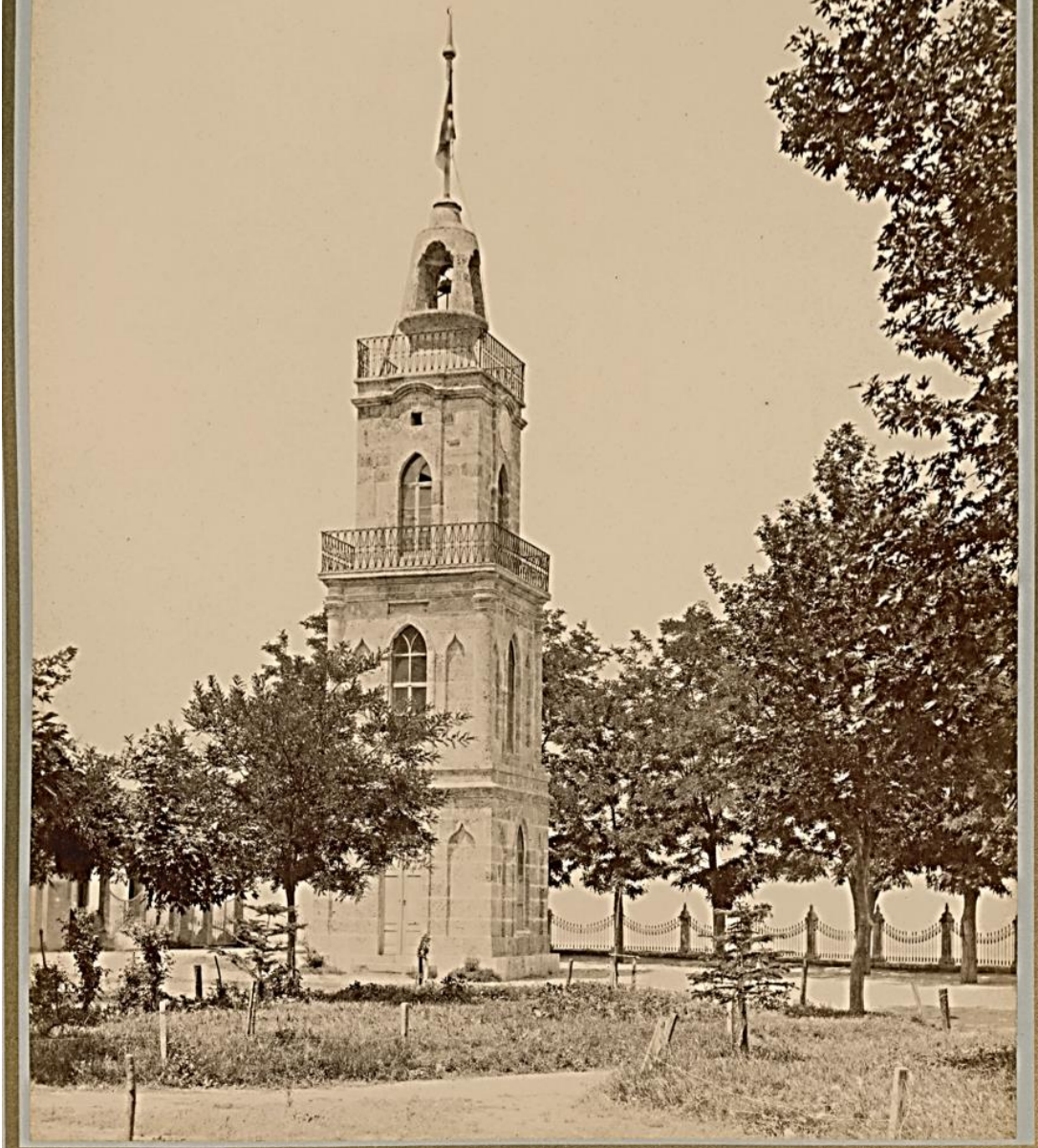
Harita 4.24. Düzenleme Öncesi Osmancık Meydanı
(Kaynak: 1857-59 SBH)



Harita 4.25. Yıkıldığı Tarihlerde, İkinci Saat Kulesinin Gösterilmediği Meydan (Kaynak: 1893-94 FSH. R.Kaplıanoğlu Arşivi)



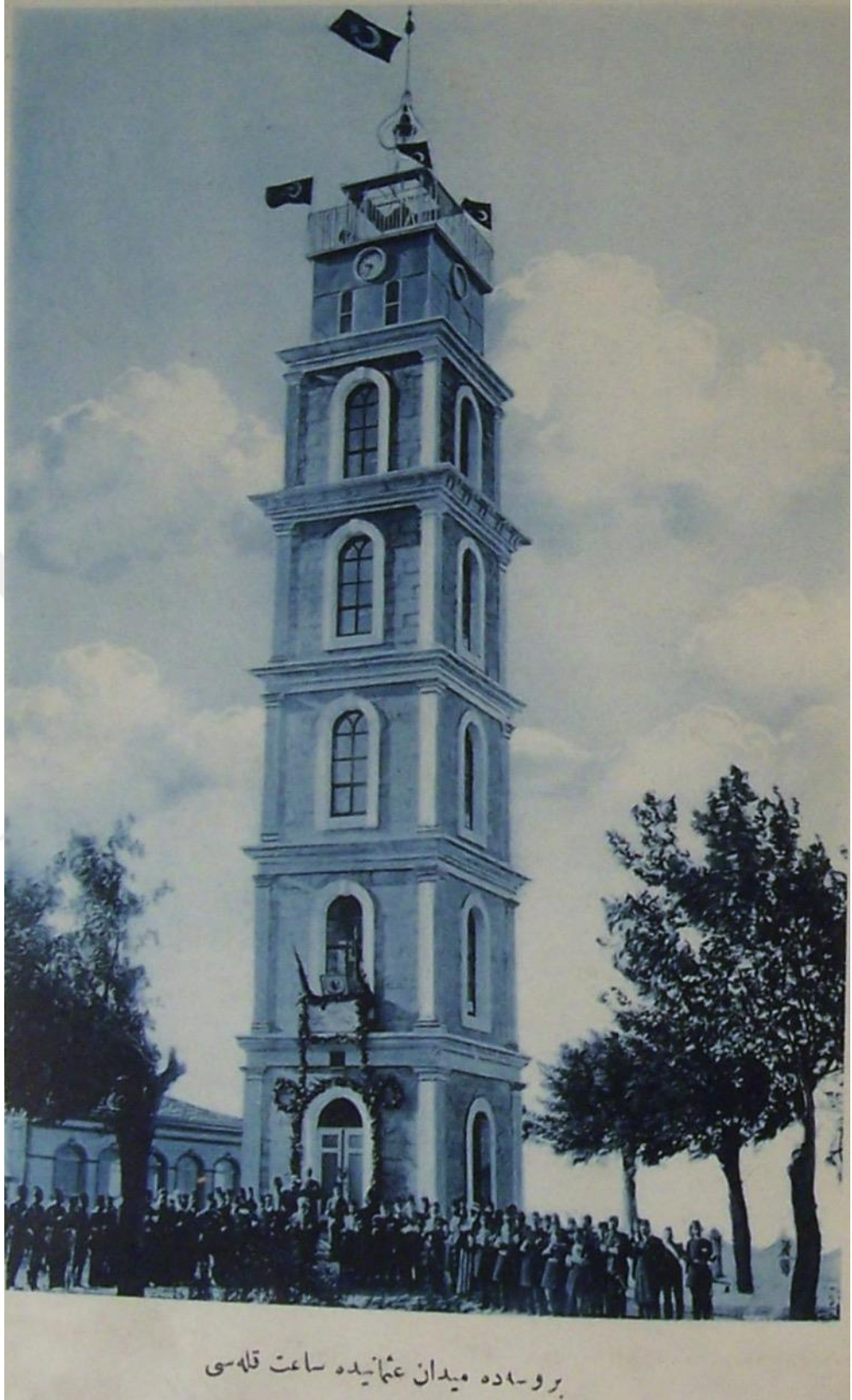
Harita 4.26. 1907 Haritasında Meydân-ı Osmâni, Türbeler, Üçüncü “Saat Ve Harik Kulesi”.
(Kaynak: 1325 Bursa Salnamesi)



مؤسس بنیان دولت سلطان عثمان خان غازی حضرت تالریلک زینب شریفه لری بجه سینه منی ساعت کولسی

ESTANBUL UNIVERSITESI
90752
KUTUPHANESI

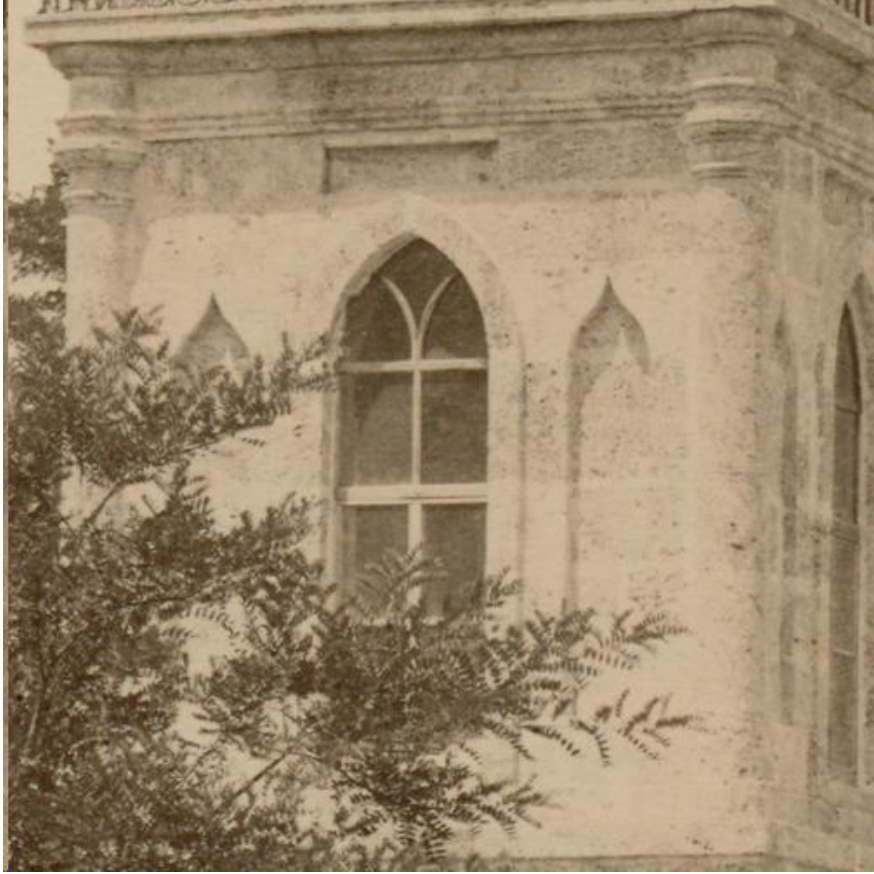
Resim 4.109. Sultan II. Abdülhamid Döneminde 1890'da Tophane "Osmancık Meydanı"nda Yapıtılan İkinci Saat Kulesi. (Kaynak: İÜNEK-90752/28)



Resim 4.110. Bursa'da “Meydân-ı Osmânî”de Yapılan Üçüncü Saat Kulesinin 1905'teki Açılış Merasimi. (Kaynak: 1325 Bursa Salnamesi)



Resim 4.111. Saat Kulesinin Saçak Ayrıntısı (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2018)



Resim 4.112. İkinci Saat Kulesinden Ayrıntı. (Kaynak: İÜNEK-90752/28)



Resim 4.113. Tophane Meydanı Ve İkinci Saat Kulesi. Detay. Kargapoulo-1891.
(Kaynak: IRCICA)



Resim 4.114. Bursa'nın Batı Tarafından Tophane Sırtları Ve İkinci Saat Kulesi.
Detay. 1892 (Kaynak: IRCICA)

4.1.1.14. Bursa Hapishanesi Ve Jandarma Süvari Dairesi

Osmanlı coğrafyası genelinde hapishanelerin uymak zorunda oldukları fiziki ve idari koşulları belirlemek amacıyla 1880’de “*Tevkifhane ve Hapishane Nizamnamesi*” yayınlanmıştır. Söz konusu Nizamnamede, hapishane düzeni ile ilgili olması gerekenler ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır⁶⁵⁴. 1893 yılında hazırlanan bir başka nizamnamede, mevcut hapishanelerde en fazla problemin yaşandığı konu olan kapasite ve sağlık şartlarının iyileştirilmesi amaçlanmıştır. Ardından hapishanelerin iç düzenleriyle ilgili ayrıntılı önlemler sıralanmış ve yapılan iyileştirmeler kapsamında, 1898’de ilk kez hücre tipi havalandırma ve merkezi ısıtma sistemine sahip tam donanımlı hapishane projesi, II. Abdülhamid’e sunulmuştur. O dönemde milyon kuruşları bulan meblağları nedeniyle gerçekleştirilemeyen 450 hücrelik bu pahalı proje 1902’de tekrar gündeme gelmesine rağmen, devletin içinde bulunduğu mali kaynak yetersizlikleri nedeniyle bir türlü uygulanamamıştır⁶⁵⁵. Hapishane ve tevkifhanelerdeki şartların iyileştirilmelerine yönelik 20. yüzyıl başlarında da bir takım çalışmalar yapılmıştır. 16 Mart 1911 tarihinde tüm vilayetlere gönderilen bir genelge⁶⁵⁶ kapsamında kapasitelerine göre değişen (düşük-orta-yüksek kapasiteli) üç farklı hapishane ve tevkifhane projesi geliştirilmiştir. Dâhiliye Nezaretinden gönderilen genelgede belirtildiği üzere⁶⁵⁷, “*vilâyât-ı osmâniyede bundan sonra yapılacak hapishanelerin bi’n-netice kabul olunan usûle tevfikân inşâası muktezi görülmüş ve hapishaneler hakkında vilâyâtdan şimdiye kadar gönderilen projelerin*

⁶⁵⁴ Nizamname metni için bkz.; Gültekin Yıldız, **Mapushane Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)**, Kitabevi, İstanbul: 2012, s.475-489; Oya Şenyurt, “20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Anadolu ve İstanbul’da Bazı Hapishane İnşaatları”, **Arredamento Mimarlık**, 100+61, 2003, s.76; Yasemin Saner Gönen, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Hapishaneleri İyileştirme Girişimi”, **Hapishane Kitabı**, (Ed.: E. G. Naskali-H. O. Aytun), Kitabevi, İstanbul: 2010, s. 174; Timur Demirtaş, “Hürriyeti Bağlayıcı Cezaların ve Cezaevlerinin Evrimi”, **Hapishane Kitabı**, s.3-40; Özgür Yıldız, “Osmanlı Hapishaneleri Üzerine Bir Değerlendirme: Karesi Hapishanesi Örneği”, **Akademik Bakış**, Cilt:9, Sayı:17, Kış 2015, s.: 95

⁶⁵⁵ Ömer Şen, **Osmanlı’da Mahkum Olmak-Avrupalaşma Sürecinde Hapishaneler**, Kapı Yayınları, İstanbul: 2007, s.40-42; Saadet Tekin-Sevilay Özkeş, “Cumhuriyet Öncesi Türkiye’de Hapishane Sorunu”, **ÇTTAD**, VII/16-17, 2008 Bahar-Güz, s.189, 190

⁶⁵⁶ Yüksel Çelik, “Üsküdar Paşakapısı Tevfikhanesi: İnşaat ve İşgali (1912-1923)”, **Üsküdar Sempozyumu IV 3-4 Kasım 2006 Bildiriler Kitabı**, Cilt:2, İstanbul: 2006, s.235; Şenyurt, **Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm**, Doğu Kitabevi, İstanbul: 2011, s.109.

⁶⁵⁷ BOA.DH.MB.HPS.M.1.24.1.1 (Tarih: 16 Mart 1327/M.16 Mart 1911); Gönen, "a.g.m.", s.175; Şenyurt, “a.g.m.”, s.78; Aynı tasnifteki ikinci belgede detayları açıklanan projeler içinde kapasite olarak, 75-100, 130-200 ve 300-450 arası mahkûm için bodrum-zemin-birinci ve ikinci katlardan oluşan 3 proje tasarlanmıştır. Vilayetlerden, kendi özel şartları ve iklimleri de dikkate alınarak bazı değişiklik yapma hakları olmakla beraber, bu kıstaslara uygun resim, keşif ve şartnamelerini tanzim etmeleri istenmiştir. Bkz: BOA.DH.MB.HPS.M.1.24.2.1 (Tarih: 16 Mart 1327/M.16 Mart 1911). Çalışma kapsamında bu bölüm yazıldıktan sonra yayınlanan bir çalışmada Mimar Kemalettin’in 75-100, 130-200 ve 300-450 hapishane projeleri ele alınmış, 60 kişilik hapishane projesine değinilmemiştir. 60 kişilik bu proje ile birlikte Mimar Kemalettin’in 4 farklı hapishane projesi tasarladığı düşünülmektedir. 75 kişilik proje hakkında bilgi için bkz.: Bkz. Remzi Aydın, “Mimar Kemalettin Bey’in Hapishane Projeleri”, **Osmanlı Sanatında Değişim ve Dönüşüm**, (Ed.: A.Budak-M.Yılmaz), LİTERATÜRK Academia Yayınları, Konya: Mart 2019, s.11-36.

usul ve ihtiyâca” uygun olmaması nedeniyle⁶⁵⁸, bundan sonra *“inşa edilecek hapisanelerin kâffesi bir tarz ve şekilde ve ihtiyâcâta muvâfık bir surette olmak için erbâb-ı ihtisâs tarafından birbirinden büyük olarak üç takım⁶⁵⁹ proje tertib”* edilmiştir. Nezaretçe Mimar Ali Kemal'e (Mimar Kemaleddin) hazırlattırılan projelerden en düşük kapasiteli 60 kişilik olup, bu proje *kaza merkezlerinde yapılacak hapisane ve tevkifhaneler için* düzenlenmiştir (Şekil.4.17, 4.18, 4.19, 4.20, 4.21)⁶⁶⁰. Bina planı kabaca yüksek bodrum şeklinde (Şekil.4.17) ⁶⁶¹, giriş (zemin) katı (Şekil. 4.18) ⁶⁶² ve üst örtü olarak kırma çatıdan (Şekil.4.19) ⁶⁶³ oluşmaktadır. Üç cepheye sahip; uzun bir ön cephe ile sağ ve soldan arkaya doğru uzanan iki blok halinde tasarlanan yapının, ayrıca tüm cephe görünüş ve kesitlerine de (Şekil.4.20) ⁶⁶⁴ yer verilmiş, son olarak kapı ve doğrama detayları (Şekil.4.21) ⁶⁶⁵ ile proje tamamlanmıştır. Mimar Ali Kemal'in *“inşaat ve ta'mirât müdiri ve sermi'mârı”* sıfatıyla hazırladığı 1910 tarihli diğer planlar orta kapasiteli olup, *“yüz otuz mahbus için habshâne projesi”* olarak isimlendirilmiştir⁶⁶⁶. Planlardan ilki, yapılması düşünülen 130 mahkûm kapasiteli hapisane binasının cephe görünümüdür (Şekil.4.22) ⁶⁶⁷. Plana göre yapı, yüksek bodrum, zemin, birinci ve ikinci kat olarak yükselmekte, üst örtü kırma çatı ile sonlanmaktadır. İkinci plan ise *“Muhtelit ve münferid yüz otuz mahbus için habshâne projesi”* başlığı ile zemin,

⁶⁵⁸ Dahiliye Nezareti'nin Genelgede vurguladığı ve *“vilâyâtdan şimdiye kadar gönderilen projelerin usul ve ihtiyaca”* uygun olmayanlarından biri, yayımlanan bir makalede *“1329 tarihli vilayet, liva ve kazalarda yapılması düşünülen hapisane binalarına ait örnek”* planmış gibi aktarılmıştır. Bkz: Tekin-Özkes, “a.g.m.”, s.196. Oysa bahsedilen plan (DH.MB.HPS.143.3.1.1) incelendiğinde, o hapisane planının *“karye/Gerye/Geriyye? kazâsına mahsus”* olduğu görülecektir. Doğrusu buradaki plan örnek verilecekse, vilayetlerin istinaf müdde-i umumiliklerinden gönderilen ve aslında genelgede belirtilen şartlara *“uygun olmayan”* planlara bir örnek olarak gösterilmeliydi. Bu plan ve nezarete hangi vilayetlerin proje yolladığına dair bilgi için bkz.: Plan: BOA.DH.MB.HPS.143.3.1.1. Liste: BOA.DH.MB.HPS.143.3.3.1 (Tarih: H.10 Ra 1329/M.11 Mart 1911)

⁶⁵⁹ Projeler, planların üzerinde belirtildiği şekliyle 60, 130 ve 300 kişilik olarak adlandırılmıştır.

⁶⁶⁰ BOA.DH.MB.HPS.M.53.26 (Tarih: H.2 Ş 1329/M.29 Temmuz 1911)

⁶⁶¹ BOA.DH.MB.HPS.M.53.26.1: *“Tevkifhane ile müşterek olmak üzere bâ'zı kazâ merkezlerinde inşası musavver altmış mevcudlu habshânelerin resmidir”* başlığını taşıyan bu plan, binanın bodrum katına aittir. Burada plana göre sağ blokta kadın tevkifhanesi ve gasilhanesi ile sol blokta kadın hapisanesi ve gasilhanesi vardır. Ön cephede girişin aksında memurların zemin kat koridoru, sağ ve solda odalar ile odacı ve kahve ocağı bölümleri yer almaktadır. Bu planın arşivde tespit edilen bir kopyası için bkz.: BOA.DH.MB.HPS.146.83 (Tarih: H.29 Z 1331/M.29 Kasım 1913)

⁶⁶² BOA.DH.MB.HPS.M.53.26.2: Planda zemin kat girişi, sağlı sollu olarak idari memur odalarına ayrılmıştır. Uzun ön cephenin sağında erkek tevkifhane ve koğuşları olarak üç oda, sağ blokta erkek tevkifhane ve tecrit odaları olarak üç oda, bir gardiyan odası, üç kişilik tuvalet kısmı, kadın tevkifhane koğuşu ile bir oda, bir adet iki kişilik kadın tevkifhane tuvaleti, bir kadın gardiyan odası ve Giriş aksında arka tarafta kadınlara mahsus mutfak ile çamaşırhane için bir oda bulunmaktadır. Uzun ön cephenin solunda erkek koğuşu olarak üç oda, sol blokta ise altı adet erkek tecrit hücresi, bir gardiyan odası, blokun arka ucunda bir kadın hapisane koğuşu ve bir oda, bir kadın gardiyan odası, iki kişilik bir adet tuvalet ile kadın çamaşırhane ve mutfağına bitişik aynı işlevde bir oda yer almaktadır.

⁶⁶³ BOA.DH.MB.HPS.M.53.26.3

⁶⁶⁴ BOA.DH.MB.HPS.M.53.26.4

⁶⁶⁵ BOA.DH.MB.HPS.M.53.26.5

⁶⁶⁶ BOA.PLK.p.1752 (Tarih: 1910)

⁶⁶⁷ BOA.PLK.p.1752.1 (Tarih: 1910)

birinci ve ikinci katı göstermektedir (Şekil.4.23)⁶⁶⁸. Planda dikkat çeken kısım, girişin öne doğru çıkıntı yapan geniş cephesidir. Hazırlanan bu tip projelerin sonuncusu, 300 mahkûm kapasiteli olarak tasarlanmış ve Bursa'da uygulanmıştır (Şekil.4.24)⁶⁶⁹. Remiz Aydın'ın çalışmasında yayınlanmamış ancak "*diğerlerinde olduğu gibi bodrum kat planı bu projede de gösterilmemiştir...var olduğu düşünülmelidir...*" şeklinde nitelediği⁶⁷⁰ "*Üç yüz mahbusu isti'âb ider habshânenin bodrum katı*" başlığını taşıyan plan, ilkin bu çalışma kapsamında yayınlanacaktır. Planda ana binanın önünde ve ana binaya simetrik biçimde sağ ve solda memur daireleri olarak kurgulanan iki bağımsız yapı dikkat çeker⁶⁷¹. Bu bağımsız iki yapının birimleri plan üzerinde numaralandırılarak açıklanmıştır. Buna göre; bağımsız yapılardan biri erkek diğeri kadın memurlara ayrılmış ve bunlar, içerisinde hamam, çamaşırhane, tuvalet ve yatakhane birimlerini bulunduracak biçimde tasarlanmıştır. Ana binada ise dört koğuş, bir depo, iki memur ya da gardiyan odası, dört yemekhane, dört hamam, iki soğukluk yeri, ana binada üç, bağımsız yapılarda birer adet olmak üzere beş çamaşırhane, bir mutfak ve bir kalorifer dairesi bulunmaktadır⁶⁷².

Bursa Hapishanesi binası haç şeklinde, birbirini dikeyde ve yatayda kesen iki büyük uzun dikdörtgen kütleden meydana gelen bir plan şemasına sahiptir (Res.4.115, 4.116, 4.117). Tamamen simetrik bir tasarıma sahip üç katlı kâgir yapının girişinin yüksekte kurgulandığı görülmektedir. Zemin katına yüksek bir merdivenle erişim sağlanır. Giriş cephesi diğere cephelere nazaran daha gösterişli, diğere cephelerinin ise basık kemerli söveli dikdörtgen pencerelerle ve kat hizalarındaki silmelerle sade bir biçimde yapıldığı görülmektedir. Yapının kuzeye bakan giriş cephesi, üçgen alınlık, basık kemerli büyük kapısı, kapı üstündeki saçak ve köşe pahları ile dikkat çeker. Yapının ilk yıllarına ait fotoğrafında görülen üçgen alınlık üzerinde yarım daire içindeki pencerelerin (Res.4.116) daha sonraki yıllara ait fotoğraflarda (Res.4.17, 4.18) kapatıldığı görülür. Yapının üstünde, orta kısmından yükselen, aydınlık ya da gözetleme işlevi görebilecek nitelikte bir kule bulunmaktadır. Buraya kadar görüldüğü üzere, merkezce hazırlanarak tüm vilayetlere gönderilen nizamnameler ile Osmanlı coğrafyası genelindeki hapishane yapıları ve şartları ıslah edilmeye

⁶⁶⁸ BOA.PLK.p.1752.2 (Tarih: 1910)

⁶⁶⁹ BOA.DH.MB.HPS.M.52.27.1 (Tarih: H.12 Ca 1328/M.22 Mayıs 1910)

⁶⁷⁰ Remzi Aydın, "Mimar Kemaleddin Bey'in Hapishane Projeleri", s.25.

⁶⁷¹ Bu kısımlar projede gösterilmesine karşın, uygulanmamış, Bursa örneğinde sadece ana mekân inşa edilmiştir.

⁶⁷² Bursa Hapishane binasının diğere kat planları için bkz.: Remzi Aydın, "a.g.m.", s.24-28

çalışılmış, bu amaçla bu tür yapılar için bundan sonra hazırlanacak plan ve projelerin taslağı belirlenmiş, inşa edilecek hapishane binalarının, belirlenen şart ve özelliklerde inşası için plan ve keşiflerinin ona göre hazırlanması istenmiştir. Neticede Osmanlı Devleti'nin II. Meşrutiyetin hemen sonrasında karşılaştığı peşi sıra savaşlar, amaçlanan düzenleme/iyileştirme çalışmaları için yeterli maddi kaynağın bulunamamasına neden olmuş, bu nedenle hapishanelerdeki benzer sorunların çözümü de Cumhuriyet dönemine kalmıştır.

Tanzimat döneminin Bursa Hapishanesi, 19. yüzyılın ilk yarısına kadar Hisar'da Tophane meydanı civarındaki Hükümet Konağı'nın karşısındaki büyük avlunun içinde etrafı yüksek duvarlarla çevrili bir yapıydı⁶⁷³. 1855'lerden sonraki süreçte Hapishane ve Tevkifhane binalarının buldukları alanlar, mevcut belge ve detaylı harita-krokilerden izlenebilmektedir (Hrt.4.27, 4.28, Şekil 4.25, 4.26). 1857-59 tarihli SBH'nda yapılara dair herhangi bir işaret yoktur (Hrt.4.27)⁶⁷⁴. Osmanlı arşivlerinde tespit edilen ve 1870 yılında hazırlanan⁶⁷⁵ krokiye⁶⁷⁶ göre bu tarihlerde hapishane binası, meydanın kuzeydoğusunda ve Münzevi dergâhı arsasına bitişik konumdadır (Şekil 4.25). 1893-94'lerde de FSH'na göre bina mevcut konumunda, yani aynı yerdedir. 1902-1903 tarihleri arasındaki onarımlar sırasında tamamen yıkılan hapishane binası yerine geçici olarak 1903 yılında bir bina yapılmıştı⁶⁷⁷. Hükümet meydanındaki hapishane yapılarının pek çok kez zarar görüp harap bir vaziyette kalmaları ve kapasite sorunları nedeniyle, 1906'da Vilayet Nâfia Mühendislerinin çalışmaları neticesinde bu kez, mahkûmların bir kısmının Hamidiye caddesi üzerindeki Konakların içinde ayrılan bir bölüme taşınması düşünülmüştür⁶⁷⁸. Ancak bu süreçten sonra da, yapılan onca yazışmalara rağmen bir türlü inşaatlara başlanamamıştır. 1916 tarihli bir yangın krokisinde⁶⁷⁹ Hapishane dairesi, 1870'lerin krokisinde görülen zabıta dairesi yerinde "*mahbushâne*" olarak, tevkifhane ise eski

⁶⁷³ Charles Macfarlane, **Turkey and Its Destiny**, London: 1850, Cilt:1, s.180.

⁶⁷⁴ Haritaya göre Hapishane binasının yerinde, "*Atik Paşa Kapusu*" olduğu görülür. Muhtemelen eski paşa konağı, daha sonra hapishane olarak düzenlenmiştir.

⁶⁷⁵ Krokinin 1870'lere ait olabileceği kanaati, aynı tarihli bir belgede geçen bilgilere dayanmaktadır. Belgeye göre, Temmuz 1870'te vilayet Meclisi, hapishane binası ile ilgili merkeze bir yazı gönderir. Yazıdan ayrıca o tarihlerde bir yangın geçirdiği anlaşılan Münzevî Abdullah Efendi dergâhı arsasından bir kısmının satın alınarak, bu arsa üzerine bir hapishane binası yapılması istenmiştir. Bu satın alma için gerekli 112.000 kuruluşluk masrafın da "mahallî emvâl"den karşılanacağı belirtilen yazıya göre hapishane binası dergâh arsasının bitişiğindedir. Hazırlanan kroki bu yazı ekine ait olmalıdır. Çünkü belgede söz edilen kısımlar krokide anlatılmıştır. Belge için bkz: BOA.İ.DH.42783 (Tarih: H.4 R 1287/M.4 Temmuz 1870)

⁶⁷⁶ BOA.PLK.p.2356 (Kroki üzerinde tarih bulunmamaktadır)

⁶⁷⁷ BOA.İ.DH.1406.7.01.01 (Tarih: H.21 L 1320/M. 21 Ocak 1903)

⁶⁷⁸ "*Dâire-i Hükümet dâhilindeki hapishânenin Hamidî Sanayi Mektebi akârâtından olub ta'miri icrâ edilecek kargir hâneye nakli için ta'mir masârifi..*" vilayet Nâfia mühendisleri tarafından hazırlanan defterde hapishane kısmı için bkz.; (BOA.Y.PRK.UM.78.61.1.9 ve 78.61.1.10 (Tarih: H.23 M 1324/M.19 Mart 1906)

⁶⁷⁹ BOA.DH.EUM.6.ŞB.51.52.21 (Tarih: R.30 Teşrinievvel 1332/M. 12 Kasım 1916)

hapishane yerinde görülmektedir (Şekil 4.26)⁶⁸⁰. Buna göre, Hapishane binası saray caddesine göre güney batıda adliye dairesinin güneyinde, tevkifhane binası ise aynı caddeye göre avlunun kuzeydoğu köşesinde caddeye bakan taraftaydı⁶⁸¹. Son olarak, artık her yönüyle yetersiz kalan hapishanenin "*hıfzıssıhha*" açısından standartları daha yüksek bir bina inşası için, Demirtaş tren istasyonu civarındaki büyük arazi üzerine 1915'te çalışmalar başlamıştır⁶⁸² (Hrt. 4.29). Yapım sürecinde bazı aksamalar yaşansa da, yapının kaba inşaatının 1917-18 yıllarında bitirilmeye çalışıldığı görülmektedir⁶⁸³. Dört tip projeden en büyüğü olarak Bursa Hapishanesinde şekil bulacak olan yapının inşa sürecinin tamamlanması ise ancak Cumhuriyet'ten sonra mümkün olabilmiştir (Res.4.115, 4.116, 4.117, 4.118).

Osmanlı Arşivinde Bursa merkezindeki hapishane yapılarına dair tespit edilen kayda değer ilk yazışmalar Nisan 1856 tarihlidir. Hapishane binası o tarihlerde merkezi idarenin adliye, evkaf, polis, jandarma ve zabıta daireleri, hükümet konağı gibi kamu birimlerinin bulunduğu meydandadır (Hrt.4.27). Yazışmanın diliyle; "*muhterik paşa kapusu derûnunda kâin atik hapishane dâiresi, pek de mazbut ve muntazam değilse de vuk'u bulan zelzelelerden nâşi, ziyade harab olarak tamir ve tesviyeye*" muhtaçtır⁶⁸⁴. Depremler ve yangınlar neticesinde, özellikle kamu binalarındaki hasarın tespiti için görevlendirilen ve o sırada Bursa'da olan Akif Bey ile arkadaşının katılımıyla yapılan keşif gereği, yapı için 7675 kuruşluk bir masraf çıkarılmıştır. Çıkarılan bu masrafla yapının tamirinin yapılabileceği belirtilmiştir. Bu amaçla hazırlanan keşif defteri ve mazbatası Hüdavendigâr Eyaleti Valisi Mehmed Nâmık mührüyle Eyalet Meclisinden çıkan kararla birlikte merkeze sunulmuştur⁶⁸⁵. Bu tarihten sonra çok harap durumdaki hapishanenin tamiri yerine, 1860'ta "*Hüdavendigâr Mutasarrıfına*" hitaplı yazıdan anlaşıldığı üzere, yeni bir bina yapılması düşünülmüş, bu yönde keşif yapılarak resimlerinin de gönderilmesi istenmiştir. Yeni bina yapımı nihayetinde mali engellere takılmış ve yapılamamıştır⁶⁸⁶. Bu tarihten on yıl sonra da Hükümet Meydanı bölgesinde bulunan

⁶⁸⁰BOA.DH.EUM.6.ŞB.51.52.21 (Tarih: R.30 Teşrinievvel 1332/M. 12 Kasım 1916)

⁶⁸¹ Bu alanda ortaya çıkan bir takım zorunluluklar sebebiyle zaman zaman hapishane binası ile tevkifhane binası yer değiştirmiştir.

⁶⁸²BOA.DH.MB.HPS.113.22.1.1 ve 113/22.2.1 (Tarih: 30 Kanunievvel 1333/12 Ocak 1915)

⁶⁸³BOA.DH.MB.HPS.39.35 (Mayıs-Ağustos 1917)

⁶⁸⁴BOA.A.MKT.UM.237.27.1.1 (Tarih: H.13 Ş.1272/M.20 Nisan 1856). Eyalet Meclisi Kararı: 237.27.2.1 (19 Nisan 1856), yazışmalarda ek olarak gönderildiği belirtilen keşif defteri bu tasnifte bulunmamaktadır.

⁶⁸⁵ BOA.A.MKT.UM.237.27.1.1 (Tarih: H.13 Ş.1272/M.1 Nisan 1856)

⁶⁸⁶ BOA.A.MKT.UM.393.91.1.1 (Tarih: H.9 B 1276/M.1 Şubat 1860) Daha önce 2003 yılındaki bir çalışmada özetle bahsedilen bu belge için, keşif yapılmış, keşif sonrası binanın yapılıp yapılmadığı belli değildir denilse de,

hapishane binasının harap ve oldukça kalabalık olmasından dolayı yaşanan sıkıntıların devam ettiği görülmektedir. Mahkûmların firarını engelleyecek ve güvenliği sağlayan askerlerin ikame edebileceği, hayvanlarının da barınabileceği, altı ahır olacak şekilde bir hapishane binası inşâsı tasarlanmış, "*dört tarafı kâgir*" bu binanın, eski hapishanenin yerine inşa edilmesi düşünülmüştür. Eski hapishane olarak tanımlanan bu yapı, belgeden o tarihlerde yandığı anlaşılan Münzevi Abdullah Efendi dergâhı arsasına bitişiktir. Vilayet meclisi bu duruma çare olarak, söz konusu dergâhın arsasının satın alınıp üzerine yeni bir hapishane binası yaptırılmasını düşünmüştür. Ancak bu sorunun da çözülemediği ve sadece merkeze iletilen bir teklif olarak kaldığı anlaşılmaktadır⁶⁸⁷. Çünkü bu yazışmalardan altı yıl sonra bu kez mevcut sorunlara çare olarak vilayet idare meclisinin bir teklifi daha olacaktır. Buna göre, Bursa merkezindeki bir hamam (Timurtaş Hamamı) tamir edilerek, kürek cezasına mahkûm ağır suçlular, hapishaneden buraya nakledilecektir. Bunun için yapılan keşfe göre, hamam 66.380 kuruşa tamir edilebilecek, 36.260 kuruşa da ehl-i sanat mahkûmlar için orada dükkânlar inşa edilebilecekti. Mali sıkıntılar yüzünden dükkân inşaatlarının sonraya bırakılması, hamamın tamir masraflarının da nakdî ceza hasılatından karşılanması şartıyla vilayetın bu teklifi Şura-yı Devlet tarafından onaylanacaktır⁶⁸⁸. Ancak bu projenin sonucuna dair henüz bir bilgiye ulaşamamıştır. Yukarıdaki son yazışmalardan başka, Osmanlı arşiv tasniflerinde henüz 19. yüzyılın sonlarına kadar başka bir belge tespit edilememiştir. 1899 yılı başlarında Hüdavendigâr Hapishanesi'nin tamir ve ıslahı hakkında Vilayet'ten merkeze bazı yazılar gönderilmiştir. Dersaadetten gönderilen Nisan 1899 tarihli yazıya göre; mevcut yapı "*kavâid-i hıfzıssıhaya muvâfık*" bir şekilde, ya mümkünse Hükümet konağı arsası veya bahçesinden uygun miktarda yer alınarak, ya da çevreden yeteri kadar arsa ilave edilerek, Vilayete merkezden daha önce gönderildiği anlaşılan "*resme tevfikân tamiri ve ıslahının*" öncelikli olarak yapılması tavsiye edilmiştir.⁶⁸⁹

Vilayet bu tarihten sonra merkezin gönderdiği "*resm*" üzerinden çalışmalara başlamış olmalıdır. Çünkü daha sonra yapılması istenen bu tamir ve ıslah işlemleri için bir keşif yapılmıştır. Ekim 1901 tarihli Şura-yı Devlet Maliye Dairesinin

Belge içeriğine göre henüz keşfi yapılmamış sadece yeni bir bina inşâsı için bu yönde keşif yapılması istenmiştir. Bkz.: Şenyurt, "a.g.m.", s.77

⁶⁸⁷ BOA.İ.DH.42783 (Tarih: H.4 R 1287/M.4 Temmuz 1870)

⁶⁸⁸ BOA.İ.ŞD.31.1525 (Tarih: 20 C 1293/M.13 Temmuz 1876); Gültekin Yıldız, **a.g.e.**, s.340-41

⁶⁸⁹ BOA.DH.TMIK.S.24.61 (Tarih: H.9 Z 1316/M.20 Nisan 1899)

mazbatasından⁶⁹⁰, Vilayetin keşfi neticesinde, “*müşrif-i harab*” olduğu vurgulanan merkez tevkifhanesinin tamiri için 33.636 kuruşluk bir masraf çıkarıldığı anlaşılıyor. Sorun “*masârîf-ı inşâiyenin sûret-i tesviyesinde ihtilaf*”, yani bu paranın hangi bütçeden karşılanacağı konusundaki fikir ayrılığıdır. Ayrıca yapılması düşünülen iş “*tamir ve ıslah*” iken, gönderilen keşf evrakı “*binanın yıkılıp yeniden yapılması*” şeklinde hazırlanmış ve fazladan da 5.000 kuruşluk bir miktar çıkarılmıştır.

Burada merkezin vilayete bir de uyarı ve hatırlatması söz konusudur: “*inşaatın keşif evrakıyla beraber resm-i musattahı⁶⁹¹ gönderilmedikçe icrasına mezuniyet verilemeyeceği ebniye nizamnamesi*” hükümlerindedir. Yani yapılacak işlemler için keşif defteri gönderilmiş ama vaziyet planı ortada yoktur. Ayrıca “*tevkifhane ve hapishanelerin kavaid-i hıfzıssıhate muvâfık*” olması için, Nisan 1899 tarihli belgede önceden gönderildiği belirtilen “*numuneye tatbiken inşaaı lazım olduğundan*” inşaatın, “*resm-i musattahın numunesine*” yani örnek vaziyet planına uygun olarak tanzim edilmesi gerekir.⁶⁹² İnşaat için “*emaneten yahut ihaleten yaptırılması şekillerinden hangisi menfaât-ı hazineye muvâfık ise*” onun yapılması gerekir denmekteyken hemen akabinde “*ihâleten inşası suretinde münâkasasıyla pusulasının*” gönderilmesi istenmiştir. Belgeden anlaşıldığı kadarıyla merkez vilayet tevkifhane ve hapishanesi için ayrıca büyük bir proje olarak, 5-6 yüz bin kuruş tutarında bir harcamayla bu yapıların yeniden inşası da düşünülmüştür. Çünkü bu büyük projenin “*evrak-ı keşfiyesi derdest tanzim ve tisyâr*” yani hazırlanıp gönderilmiştir. Ancak bu boyuttaki “*müceddeden inşaat vakte mütevakkiף*” yani inşası zamana bağlıdır. Ayrıca bir an önce “*gayet harap bulunan tevkifhanenin inhidâm tehlikesinden muhafazası*” gerekmektedir. Aksi halde “*tutukluların enkaz altında kalmak*” tehlikesi söz konusudur.

Hapishanenin masraflarının karşılanmasında ihtilaf edilince, konu bilirkişilere götürülmüştür. “*Üç râi*” yani bilirkişiler, inşa masraflarının, vilayetin R.1317/1901 senesi tamirat ve inşaat tertibinden karşılanması imkânı varken, buna aykırı şekilde geçmiş sene gelirlerinden⁶⁹³ karşılanmasının mümkün olmadığı şeklinde karar vermişlerdir. Ancak bu karar da uygulanmamış olacak ki bilirkişilerin çözümü olan “*sene-i hâliye inşaat tertibinden karşılanması gereği dermiyan kılınmış ise de*

⁶⁹⁰ BOA.İ.DH.1388.36.1.1 (Tarih: H.4 C 1319/M.18 Eylül 1901).

⁶⁹¹ Musattah: satırlandırılmış, düz, bkz.: Develioğlu, a.g.e., s.687. (Resm-i musattah burada vaziyet planı, kroki anlamında kullanılmıştır.)

⁶⁹² BOA.İ.DH.1388.36.1.1 (Tarih: H.4 C 1319/M.18 Eylül 1901)

⁶⁹³ Vilayet bir an önce tamirlerin yapılabilmesi için kasasında önceki yıldan kalan para ile işe başlamak niyetindedir.

gösterilen lüzum ve ehemmiyetce zikredilen masrafların 1316 senesi bütçesinde yazılı inşaat ve tamirat tertibinden arta kalan meblağlarından karşılanması karara bağlanmıştır. Son olarak zikredilen tutarın R.1316/1900 yılı “*inşaat ve tamirat tertibinden*” kalan meblağlardan karşılanması için irade çıkmıştır⁶⁹⁴.

Söz konusu onarım masraflarının karşılanması hususunda 1901 sonlarına doğru vilayete izin verilmiş verilmesine fakat onarımlara başlandığı sırada bir önceki belgede geçtiği şekliyle “*gayet harap bulunan tevkifhanenin inhidâm tehlikesinden*” dolayı artık tamamen yıkıldığı görülmektedir. Vilayetten yazılan belge ile birlikte gönderilen inşaat komisyonu mazbatası ve keşf-i sâni defterinin, Şura-yı Devlet Maliye Dairesinde incelendiği belirtilen belgeden Hapishane binasının, “*tamirine teşebbüs olunduğu sırada harâbiyeti cihetiyle külliye münhedim olduğu*” ve inşaatın durduğu ifade ediliyor⁶⁹⁵. Bu sebeple daha sonra yeniden bir inşaat başlayacak ve bu inşaat sırasında fazladan (17.162 kuruş 30 para) bir sarfiyat yapıldığı, İnşaat Komisyonu mazbatasının incelenmesi ile ortaya çıkacaktır. Bu fazladan sarfiyatın, Hapishanenin yeniden inşa edilmesi nedeniyle mecburen yapıldığı, “*..hapishanenin müceddeden inşa olunmasından neş’et eylediği cihetle kabul ve mahsubı, umur-u tabiiyyeden bulunmuş olmakla*” ifadesiyle de tabi olarak karşılandığı belirtilecektir. Dolayısıyla, hapishane binasının onarımları sırasında tamamen yıkılması yüzünden, 1902-1903 yılları arasında 50.798 kuruş 30 para ile geçici bir hapishane binasının hükümet konağı avlusunda yeniden inşa edildiği anlaşılıyor.

Reşid Mümtaz Paşanın Valiliği sırasında Bursa’daki Hapishane meselesi üzerine epeyce kafa yorulmuş, mevcut mekân, kapasite ve sağlık koşulları sorunlarını aşmak için Mühendis ve mimarlar bazı çalışmalar yapmıştır. Bu amaçla Eylül 1903’te Hüdavendigâr Vilayeti Nâfiâ Sermühendisi Baraçanos Efendi, oldukça büyük ve modern bir hapishane binası için ayrıntılı plan⁶⁹⁶ hazırlamıştır. Planda görüldüğü üzere, yığma kâgir olarak inşâsı düşünülen yapı, zemin kat üzeri iki normal kattan oluşmaktadır (Şekil 4.27). Yapı ile yüksek dış duvar arasında kaldığı görülen gezinti

⁶⁹⁴ BOA.İ.DH.1388.36.3.1 (Tarih: 15 C 1319/M.29 Eylül 1901) İrade: H.27 C 1319/M.11 Ekim 1901)

⁶⁹⁵ BOA.İ.DH.1406.7.1.1 (Tarih: H.21 L 1320/M. 21 Ocak 1903)

⁶⁹⁶ BOA.HRT.h.2138.1 (Tarih: R.1 Eylül 1319/M.14 Eylül 1903) Bu planın, Nisan 1899 tarihli belgede geçen ve vilayetlere yapılması düşünülen hapishane inşaatlarının Dersaadetçe kararlaştırılan ve “*önceden gönderilen numuneye tatbiken*” ifadesindeki örnek planla ilişkisi henüz tam olarak aydınlatılamamış ise de, yapının boyutları ve işlevselliği, onun bu yönde hazırlandığı konusunda bazı ipuçları veriyor denilebilir. Çünkü daha önce Dersaadetten bu yönde yapılacak inşaatların “*resm-i musattahına muvâfik*” olarak hazırlanması istenmiştir. Muhtemelen bu plan, o tarihte keşif defteri gönderilen ama kendisi gönderilmeyen plandır. Nitekim oldukça yoğun olarak çalışan Bursalı mimar-mühendisler, planı iki yılda ancak hazırlamış olmalıdır. Plan görseli ilk olarak Yasemin Avcı tarafından yayınlanmış, ancak plan hakkında herhangi bir detay verilmemiştir. Bkz.; a.mlf., a.g.e., 72, 75.

mahalli, binanın yanları ile arkasını çevirmektedir. Merkezi simetrik bir plan şemasına sahip yapının giriş aksının sonunda ve karşısında bulunan iki merdiven ile katlar arası geçiş sağlanmıştır. Yapının ortasında bulunan geniş avlu, üst katlara aydınlık (galeri) olarak devam etmektedir. Yapının dikdörtgen plan şeması, genel olarak avlu ve üstteki koridorların etrafına dizilmiş mekânlardan oluşmaktadır. Zemin katta (planı okuduğumuz yöne göre) sağ alt köşede bulunan dışarıdan müstakil girişe sahip ve yapıyla ilişkisi sadece bu kısım ile sağlanan bir kadınlar koğuşu da bulunur. Bu kısmın da kendine ait küçük bir gezinti mahalli bulunmaktadır. Yapının giriş aksıyla birlikte sağ ve solundaki odaları da içeren cephe bölümü, diğer cephelerine nazaran daha gösterişli olarak ele alınmıştır. Bu bölümün pencereleri söveli, demir parmaklıklı ve yapının diğer pencerelerine göre daha büyük boyuttadır. Bu bölümdeki pencere boşlukları ile koğuşlar ve diğer mekânlardaki pencere boşlukları birbirinden farklı olarak düzenlenmiştir. Koğuşlarda ve diğer mekânlarda daha küçük boyutlu pencereler tasarlanmıştır. Yine bu cephede kat silmeleri, sütun ve sütun başlıklarıyla bir takım süslemeler yapılmıştır. Dönemin yapılarında karakteristik diyebileceğimiz öne doğru çıkıntı yapan Giriş aksı, burada düz olarak tasarlanmıştır. Giriş aksında kemerli bir giriş kapısı ve yine bu aksta cephenin bittiği yerde üçgen bir alınlık da dikkat çekmektedir. Yapının çatısı ise görünüşte kırma çatı olarak gözükmekte olup, burada yapının içerisindeki galeriyi aydınlatan bir çatı ışıklığı olup olmadığı anlaşılamamaktadır.

Nezaretin tip projeleri hazırlamasından önce, Bursa vilayet Sermühendisi Baraçanos Efendi'nin hazırladığı bu büyük hapisane binası projesi; toplamda 17 erkek koğuşu, 1 kadın koğuşu, 1 hastanesi, 1 hamamı, 4 gardiyan odası, 1 polis ve 1 zabıta odası, 2 memur odası ve 1 çamaşırhanesi ile kapasitesi yüksek ve modern bir yapı olarak tasarlanmıştır. Bu projenin, Mimar Kemalettin'in projelerine öncü olduğu düşünülebilir.

Baraçanos Efendinin Hüdavendigâr Vilayeti Nâfia Sermühendisi sıfatıyla çizimlerini yaptığı ancak keşif defteri henüz tespit edilememiş olan bu hapisane projesi, uygulanmamış ve tekrar revize edilmiş olmalıdır. Genellikle hapisane yapılarıyla birlikte jandarma koğuşları ve dairelerine ait yapılar birlikte tasarlandığından⁶⁹⁷, Baraçanos Efendi, Hapisane planı ile aynı gün bir de Jandarma Süvari Dairesi ve

⁶⁹⁷ Şenyurt, **Değişim ve Dönüşüm**, s.110

ahırları binası planı (Şekil 4.28)⁶⁹⁸ ile keşf-i evvel defterini hazırlamıştır. Bu yapıların rayiç mazbatası ise Bursa Belediye Mimarı Pandalaki imzası taşır⁶⁹⁹. Hapishanenin güvenliğini sağlayan Jandarma Süvarileri için tasarlanan daire ile atlar için tasarlanan ahırın mevcut planına göre yapı, birbirine bitişik olarak tasarlanmış 20,60 m. X 12,5 m. ölçüsünde, 3,5 m. yüksekliğinde iki katlı süvari dairesiyle, 7,65 m. X 12,50 m ölçüsünde, 8 m. yüksekliğinde tek katlı ahır bölümünden oluşur. Süvari dairesi ve ahırın beden duvarları yığma taştan kagir olarak yapılacaktır. Yapıya ait çizimlerde Süvari dairesinin çatısı kırma çatı olarak gözükmekte, Ahırın çatı örtüsü, keşif defterinden de anlaşılacağı üzere ahşap dikmeler üzerine ahşap karkas olarak düşünülmüştür. Bununla birlikte yine keşif defterinde geçen "*Ahırın arka taraf duvarlarının üzerine çatıya kadar müselles kısım duvarları*" ifadesinden⁷⁰⁰, arka taraftaki beden duvarının üçgenleşerek bittiğini anlıyoruz. Dolayısıyla da böyle bir duvarın üzerine beşik çatı uygulamasının yapılacağı düşünülebilir. Süvari dairesinin giriş katında zabita odası, nöbetçi odası ve ambar bulunurken, üst katı süvari koğuşu olarak düşünülmüştür. Süvari dairesinin hem zemin katı hem de üst katında üç cephede de dikdörtgen biçimli pencere açıklıkları bulunur. Ahır kısmında ise plandan görüldüğü kadarıyla sadece arka tarafta iki adet pencere boşluğu bırakılmıştır. Plandan, hem hayvanların hem de görevlilerin aynı girişi kullanacakları anlaşılmaktadır. Son olarak, süvari dairesinin cephesi, kat silmeleri ve sütun görünümlü cephe elemanları ile yalın bir şekilde kurgulanmıştır.

Hüdavendigâr vilayet nâfia ser mühendisi Baraçanos Efendi ile Bursa Belediye Mimarı Pandalaki'nin birlikte düzenledikleri süvari dairesi ve ahırının keşf-i evvel defterinden⁷⁰¹, bahsedilen planda görülen yapıların inşaatı için kullanılacak malzemeye dair önemli veriler çıkmaktadır. "*Mecidi yeni kuruştan elli iki bin beş yüz altmış bir kuruş*" masrafla inşaatın, indirimle birlikte toplam tutarı 50.058 kuruştur. Her iki yapının inşaatında kullanılması planlanan malzemelere bakılacak olursa özetle; temel duvarları için has süzölmüş kireç ve dere kumundan oluşan harç ile yeni taş; zeminden yukarı pencere ve kapıların kenar ve köşeleri için 80 cm.lik üç sıra yerli tuğla; duvar içlerine ve pencere kemerleri üzerine lame (lama) demirden bağlamalar; dikme ve payandalar için meşe, taban ve kuşaklar için çıralı çam ağacı;

⁶⁹⁸BOA.HRT.h.1300.3 (Tarih: R.1 Eylül 1319/M.14 Eylül 1903); Bu plan görseli de ilk olarak yine Avcı tarafından yayınlanmış, ancak plan okuması ve keşif defteri tetkiki yapılmamıştır, bkz.; a.mlf., a.g.e., 72, 74.

⁶⁹⁹BOA.HRT.h.1300.2 (Tarih: R.1 Eylül 1319/M.14 Eylül 1903)

⁷⁰⁰BOA.HRT.h.1300.1 ve HRT.h.1300.2 (Tarih: R.1 Eylül 1319/M.14 Eylül 1903)

⁷⁰¹BOA.HRT.h.1300.1 ve 1300.2 EHT -Ölçek 1/100 (Tarih: R.1 Eylül 1319/M.14 Eylül 1903)

ahşap bölmeler için çırallı çam ağacından 1,5 cm.lik badanalı tahtalar; kapı, pencere ve doğramalar için yağlı boya; merdivenler ile ahırın çatısının taban ve gergi ağaçları için çırallı çam; beton zeminler için kırma taş ve adi harç; şap olarak da İngiliz çimentosu; çatının tabanları için meşe; mahyaları, bağlamaları ve kirişleri için çırallı çam ağacı ve üzerine de çırallı çamdan 1 cm.lik tahta kaplama; çatı için yerli kiremit; pencereler için ince tarakla yontma küfeki taş; ahır sütunlarının zemini için yontma taş; ahır sütunları için meşe ağacı kullanılacaktır.

Kısaca bu yapılar için kum, kireç, küfeki taş, yerli tuğla, İngiliz çimentosu, yerli kiremit, senaber ağacı, yedilik senaber ağacı, meşe, çırallı çam ve arnabud yaş ve kuru tahtalar kullanılması planlanmıştır. İnşaatta çalışacak ustalardan dülger günlük 18, duvarcı günlük 16, demirci günlük 16, doğramacı günlük 16, sıvacı günlük 18, rençber günlük 8 ve taşçı ustası günlük 18 kuruş alacaktır. Bu inşaatla yapılacak işler ve tahmini harcama şöyle kaydedilmiştir (Şekil 4.29):

Şekil 4.29.

1903 Tarihli Hapishane Projesi Keşf-i Evvel Defterinde Yapılacak İşler ve Bedelleri

Yapılacak İşlemler	Tahmini Bedel
Süvari dairesinin temel duvarları hafriyat dahil:	10.761 kuruş
Üç sıra tuğladan hatıl ve tüm duvarların zeminden yukarı inşası:	12.647 kuruş
Lame demir bağlamaları ile dikme, payanda ve ahşap bölme duvarları	1748 kuruş
Tüm pencere ve kapı doğramaları:	2373 kuruş
Zemin ve tavan döşemeleri:	3357 kuruş
Ahırın ahşap merdiven ve zemin döşemeleri ve diğer aksam:	6962 kuruş
Tüm çatı inşaatı:	8828 kuruş
Tüm sıva işleri:	2570 kuruş
Diğer masraflar için:	808 kuruş
TOPLAM	50.054 kuruş

Böylelikle inşa edilmesi düşünülen ahır ve jandarma dairesinin malzeme ve işçilik dâhil toplam masrafı 50.054 kuruş olarak hesaplanmıştır.

1903'te yapılan geçici Hapishane binasından sonra, süvari dairesinin yapılıp yapılmadığına dair yazışmalarda ve diğer kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunamamıştır. Hapishanenin mevcut durumunu ortaya koyan raporlarda Tevkifhaneye, mahkûmların bir kısmının nakledildiği belirtilmişti. Hükümet Meydanında bulunan yapıların kapasite ve güvenlik sıkıntıları artarak devam edince, diğer idari birimlerdeki (Hükümet Konağı, adliye birimleri v.s.) fiziki sorunlar da dikkate alınarak, nihayetinde 1906 yılı başlarında Bursa Hapishane binasını da içeren büyük bir yapı kompleksi inşa edilmek istenmiştir. 1906 başlarında hazırlanan keşif defteri haricinde, tasniflerde bu sürece ilişkin başka bir bilgi tespit edilememiştir. Hükümet avlusundaki hapishane ve tevkifhaneden mahkûmların bir kısmının, Hamidiye caddesinde bu tarihten birkaç sene önce “*Sanayi Mektebine gelir getirmesi için inşa edilen Konakların*” tamir edilecek kısımlarına (*kâgir haneye*) nakledilmeleri için gerekli keşif yapılmış ve 135.309 kuruşluk bir masraf çıkartılmıştır⁷⁰².

Keşif defterindeki bilgilerden hareketle tasarlanan inşaat ana hatlarıyla şu şekildedir: Mevcut binanın etrafında temeliyle birlikte muhafaza duvarı inşa edilecek, “*ahşap cephenin kâgir tahvili*” yani ahşap olan cephesi kâgire dönüştürülecektir. Bahçe içerisinde ayrı bir muhafaza duvarı inşa edilecektir. Bahçenin ortasına da bir kulübe inşası söz konusudur. Demir parmaklıklı (her pencereye yirmişer kıyye demir koyularak) pencereler, demir kapılar (eski hapishaneden çıkarılacak ve buraya koyulacak), üst tarafı tuğladan yapılacak ve iki katının zemini kereste döşemeli, üst gezinti kısmı parmaklıklı demir kapılı kule, ibadethane, zemini kereste döşeli koğuşlar, koğuşların önüne inşa olunacak üzeri saç levhalı (meşe direkler üzerine oluklu saç koyularak yapılacaktır) ve kaldırım taşı döşeli koridorlar, binanın dört köşesine inşa olunacak dört adet kulübeden oluşacaktır. Bu işlemler içerisinde duvar inşası için öngörülen harcama (66144 kuruş), toplam masrafın yarısını oluşturmaktadır. Diğer harcamalar için; koğuşların sıva ve badanaları 9920 kuruş, kapı ve pencere demir parmaklıkları 6365 kuruş, müstemilatı ile birlikte ibadethane ve lağımları 5700 kuruş, Koğuşların tavan ve zemin döşemeleri ile önüne yapılacak üzeri saç levhalı kaldırım taşlı koridor 33,600 kuruş ve kule ile kulübelere 13 bin kuruşluk masraf öngörülmüştür.

⁷⁰² BOA.Y.PRK.UM.78.61.1.9 ve 78.61.1.10 (Tarih: H.23 M 1324/M.19 Mart 1906)

1902-1903'te yapılan geçici hapisane binasından sonra, Hükümet Meydanı için 1906'da yapımı tasarlanan kompleksin hayata geçirilemediği anlaşılmaktadır. 1906 tarihli keşif defterindeki ek hapisane binasının Hükümet meydanına değil, Hamidiye caddesindeki konakların içinde yapılacak inşaat ile ilgili olduğu unutulmamalıdır. Ancak 1906 tarihinde bu ilave inşaatın yapılıp mahkûmların Hamidiye caddesindeki konakların oraya nakledilip edilmediği hususunda da kaynaklarda bir bilgi bulunamamıştır. Hükümet Konağı başlığı altında Ağustos 1908 tarihli belgede⁷⁰³ "*Harap bir halde*" olduğu vurgulanan Bursa hükümet konağı ile içinde bulunan hapisane ve tevkifhanenin "*müceddeden inşâsı*" için gerekli işlemlerin tamamlanması istenmekteydi. Anlaşılan 1903 yılında yapılan geçici hapisane, 1908'e gelindiğinde harap haliyle kullanılmaya devam etmiştir. Haziran 1908'de Vilayetin gönderdiği yazı, Şura-yı Devlet Maliye Dairesinde incelenmiş, işlemlerin hızlıca devam ettirilmesi adına o sırada "*Burûsada yeşil câmi-i şerifinin ta'mirâtına nezâret etmekte olan evkâf-ı hümayûn nezâreti mi'mârı ref'etlü Âsım Bey'e bu babda icrâ ettirilmiş keşfiyyât*"⁷⁰⁴ neticesinde gerekli evraklar hazırlanmış, merkezden münakasa için gazetelere ilan verilmesi dahi istenmiştir. Bu yazışmalar süregele dursun, Vilayet defalarca yazılan yazılarla adeta Dersaadetin kapısını aşındırmasına, mevcut halin Bursa'ya yakışmadığını vurgulamasına, diğer Vilayetleri örnek göstermesine ve hatta sağlık açısından maruz kalınan sorunları da raporlamasına rağmen bir türlü sonuca ulaşmak mümkün olamamaktadır⁷⁰⁵. Aradan bir yıl geçtikten sonra Bab-ı Âli'ye gönderilmek üzere, Evkaf Nezaretine Mimarî Asım Bey'in hazırladığı "*Resim, keşif ve evraklar tahta muhafaza ile ayrıca postaya verilmiştir*"⁷⁰⁶. Vali Azmi Ömer Bey başkanlığında İl İdare Meclisinden çıkan kararın⁷⁰⁷ eki olan listede⁷⁰⁸, mevcut yapılardan 564.430 kuruş masrafi çıkarılan Hapishane ve teferruatı için, cepheden görünüş resmiyle arzânî (enine) maktâî (kesiti) 1/200 ölçekli, giriş kat planı ve birinci kat planı olmak üzere planlarının hazırlandığı, bir keşif defteri ve bir de belediyeden onaylı rayiç varakası gönderildiği anlaşılmaktadır. Valilikten Dâhiliye Nezaretine gönderilen Mart 1911 tarihli

⁷⁰³ BOA.DH.MKT.1285.11.1.2 (Tarih: H.25 B 1326/M.23 Ağustos 1908)

⁷⁰⁴ BOA.BEO.3376.253131 (Tarih: H.7 B 1326/M.5 Ağustos 1908)

⁷⁰⁵ Nitekim, Sultan Reşad'ın Bursa ziyareti sırasında "*bizzat sadrazam paşa hazretleri tarafından dahi*" görülecek olan yapılar için acilen 5.000 kuruş gönderilmesi emredilmişse de buradan da bir sonuç çıkmayacaktır: BOA.DH.MUİ.3-3.9.15.1 (Tarih: 11 R 1327/M.26 Eylül 1909)

⁷⁰⁶ BOA.DH.MUİ.3-3.9.17.1 (Tarih: R.27 Ağustos 1325/M.9 Eylül 1909)

⁷⁰⁷ BOA.DH.MUİ.3-3.9.21.1 (Tarih: H.8 B 1327/26 Temmuz 1909) Burada geçen bilgilere göre; Hapishane ve Tevkifhane ile telgrafhane binalarının hükümet arsasına kalması gerektiğinden, o esasa göre tertib ve tanzim ettirilen planlarla keşif defterleri listesi gereğince ekte takdim edilmiştir.

⁷⁰⁸ BOA.DH.MUİ.3-3.9.18.1 (Tarih: H.8 B 1327/M.26 Temmuz 1909)

yazıda⁷⁰⁹; Hükümet dairesi avlusunda iki ayrı bölümden oluşan hapisane ve tevfikhanenin hava ve ışıktan tamamen yoksun olmasının yanında, tamamen yıkılmak üzere olduğuna da dikkat çekilmektedir. Belgeye göre; Mahkûm ve tutukluların sağlık durumları oldukça kötü durumdadır. Ayrıca bu gibi binalar pek çok ülkede şehrin dışındayken, bizde ise şehrin içinde, merkezde bulunmaktadır. Bu amaçla gerek hapisanenin gerek tevfikhanenin şehrin dışında kalacak şekilde yeniden inşa edilmesi gerekmektedir. Bunun için Bursa civarında uygun bir yer, *"sath-ı müstevî"⁷¹⁰* bulunmuş ve gerekli kamulaştırma çalışmaları başlamıştır. Yapılacak binanın, sonradan Nezaretten çıkan yazı⁷¹¹ ile çerçevesi belirlenen projelere uygun ve yeni düzenlemelere, *"şerait-i sıhhiyeye"* göre ve *"bu işlerde ihtisası olan bir mimar tarafından tanzim kılınması"* istenmektedir. Ancak, Vilayetin *"ahvâl-i mi'mâriyyesi"* ortadadır: *"Bursa'da böyle bir mimar bulunmadığı gibi nâfia memurları vezâif-i asliyelerini bile ifâ'ya vakit bulamayacak derecede meşgul oldukları"* için ne resim ne de keşifnâme burada yapılamamıştır. Kısaca Bursa'da bu dönemde Nezaretin şartlarını belirlediği proje usullerini uygulayabilecek mimar yoktur. Nâfia memurları ise kendi işlerine bile yetişememektedirler. Yapılması düşünülen inşaat için gerekli tahsisat da alınamamış olmakla birlikte, bu inşaatın bir an önce tamamlanması da çok önemli olduğu için, *"Nezaretçe keşifnâme ve resimlerinin hazırlanması"* ve yazı ekindeki fiyat cetveline⁷¹² (*silsile-i fiyat cetveli*) göre gerekli tahsisatın verilmesi istenmektedir⁷¹³. 1911'de vilayetlere gönderilen genelge kapsamında, Nezaretin hazırladığı Hapishane projeleri örneğinden hareketle yeniden yapı planlamaları revize edilmek istenmişti. Genelgenin kapsamı ve içeriği o tarihlerde hazırlanmakta olduğu sıralarda olsa gerek, 1908'de Asım Bey'in hazırladığı tüm o proje de böylelikle kabul edilmemiştir. Nisan 1911'de Vilayet durumun âciliyetini tekrar bildirmek zorunda kalır. Şehir dışında tespit edilen yere yeni hapisane binası inşaatı için gerekli keşif ve resimlerinin yaptırılarak tahsisat

⁷⁰⁹ BOA.DH.MB.HPS.34.22.2.1 (Tarih: H.27 Ra 1329/M.28 Mart 1911)

⁷¹⁰ Sath-ı müstevî: Düzlem, Plan. Bkz.; Develioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, 1998, s. 921.(Sözlükte bu anlamlarda geçen kelimeyi, belgede "arazi" olarak okumak yerinde olacaktır.)

⁷¹¹ 3 Mart 1327/16 Mart 1911 tarihinde Bursa'ya gönderilen yazı *"tahrirat-ı umûmi"*, yani tüm vilayetlere gönderilen genel bir talimatname yazısıdır. Talimatnamede kısaca, inşası yapılacak hapisane ve tevkifhane binalarının plan ve projelerinin, Nezaretçe hazırlanan proje bağlamında hazırlanması *"emr ve iş'âr"* kılınmıştır. Vilayetler de planlarını buna göre düzenlemek zorundadırlar, bkz: BOA.DH.MB.HPS.34.22.2.1 (Tarih: H27 Ra.1329/M.28 Mart 1911)

⁷¹² Bkz.: EK-1-Tablo 1 (BOA.DH.MB.HPS.34.22.5.1 Tarih: 15 Mart 1327/M.28 Mart 1911)

⁷¹³ BOA.DH.MB.HPS.34.22.2.1 (Tarih: H.27 Ra 1329/M.28 Mart 1911)

havalenmesiyle bir an önce gönderilmesi istenir. Çünkü bu işlemlere dair Dersaadet'ten henüz hiçbir yazı gelmemiştir⁷¹⁴.

Dersaadet, Vilayetin bu serzenişleri karşısında hareket geçmiş olmalı ki yıkılmak üzere olan mevcut binanın fiziki ve sıhhi durumu hakkında vilayetten rapor istenmiştir. Vilayet Merkez Mühendislerinden Ömer Lütfi'nin raporun göre, hava ve ışıktan yoksun olan yapının “*beden duvarlarında harç yerine çamur isti'mâl olunmasından*” dolayı rutubet had safhadadır. Binada adam başına 1.30 m² bir alan düşmektedir. Hapishane avlusu, mahkûmların yarısına bile yetecek durumda değildir⁷¹⁵. Bina tamir edilecek durumda değildir, çünkü temelleri bile tamire muhtaçtır. Mevcut yapının esaslı bir şekilde tamir için tahminen 600 lira gereklidir. Bu paranın biraz arttırılması ile yeni bir inşaatın yapılması uygun olacaktır⁷¹⁶. Adliye Nezareti'ne Mühendis Ömer Lütfi'nin raporuyla birlikte sunulan daha ayrıntılı ikinci rapora göre 1911 tarihinde Heykel'deki hükümet avlusunda bulunan hapishanenin mevcut bina tespiti⁷¹⁷ şöyledir:

⁷¹⁴ BOA.DH.MB.HPS.34.22.4.1 (Tarih: H.25 R.1329/M.25 Nisan 1911)

⁷¹⁵ Yazışmalarda geçen rakamlara göre hapishanedeki mahkûm sayısı: 345, Tevkifhanedeki tutuklu sayısı: 142.

⁷¹⁶ BOA.DH.MB.HPS.34.22.7.1 (Tarih: R.14 Mayıs 1327/M.27 Mayıs 1911)

⁷¹⁷ BOA.DH.MB.HPS.34.22.8.1 (Tarih: R.23 Mayıs 1327/M.5 Haziran 1911) İkinci rapordaki bu tespitleri Bursa adliyesinde görevli mahkeme başkanları ile savcılar (*müdde-i umumiler*) hazırlamıştır.

Şekil 4.30.

1911 Tarihinde Heykel'deki Hükümet Avlusunda Bulunan Hapishanenin Mevcut Bina Tespiti

<i>Bölüm</i>		<i>Ölçüleri</i>	<i>Fiziki Tanım</i>	<i>Mahkûm Adedi</i>
<i>Kat</i>	<i>Koşuş</i>			
Alt	1.	11 m.uzunlukta 6 m.genişlikte	Sokağa bakan 6 Gezinti alanına bakan 3 penceresi mevcut.	47
Alt	2.	11 m.uzunlukta 6 m.genişlikte	Sokağa bakan 6 Gezinti alanına bakan 4 penceresi mevcut.	50
Alt	3.	11 m.uzunlukta 6 m.genişlikte	Sokağa bakan 5 Gezinti alanına bakan 3 penceresi mevcut.	49
Üst	1.	7,5 m. uzunlukta 5,5 m. genişlikte	Sokağa bakan 5 Hükümet konağına bakan 3 penceresi mevcut.	27
Üst	2.	5,5 m. uzunlukta 7 m. genişlikte	Sokağa bakan 6 pencere mevcut	23
Üst	3.	6 m. uzunlukta 8 m. genişlikte	Hükümet avlusuna bakan 8 penceresi mevcut. (sofa olarak geçen bu kısımda teneffüs ve gezinti alanı yoktur.)	32

Binanın teneffüs alanı 30 m. uzunluğunda, 3 m. genişliğinde “*kaldırım döşeli*” bir yerdir. Mahkûmlar yemeklerini koşuşlarda hazırlamaktadırlar. Aşağı katın her koşuşunda ayrı ayrı birer ibadethane bulunmaktadır. Mahkûmlardan bazıları yer yetersizliği nedeniyle Tevkifhanenin üç koşuşuna yerleştirilmiştir. Tevkifhanenin alt katında 4, üst katında 6 koşuş bulunmaktadır. Burada da 193 mahkûm bulunur. Bu kısmın gezinti ve teneffüs yeri de yok denecek kadardır. Netice itibariyle yeni bir bina kati surette bir an evvel yapılmalıdır⁷¹⁸.

1911 yılı itibariyle Hapishane ve Tevkifhane binalarının fiziki ve sıhhi durumlarını kapsamlı olarak anlatan tüm bu yazışmalara rağmen Dersaadet, Bursa Merkez Vilayet Hapishane ve Tevkifhanesinin yeniden inşası için istenen tahsisatın dikkate alınmasının, keşifname ve resminin gönderilmesine bağlı olduğundan öncelikle bunların gönderilmesini istemektedir⁷¹⁹. Oysa yukarıda görüldüğü üzere 20. Yüzyılın ilk çeyreğinde Bursa’da Nezaretin şartlarını belirlediği proje usullerini

⁷¹⁸ BOA.DH.MB.HPS.34.22.8.1 (Tarih: R.23 Mayıs 1327/M.5 Haziran 1911)

⁷¹⁹ BOA.DH.MB.HPS.34.22.15.1 (Tarih: R.27 Temmuz 1327/M.9 Ağustos 1911)

uygulayabilecek mimar yoktur ve Nâfia memurları ise kendi işlerine bile yetişememektedir.

1912 tarihinde Merkez Hapishanesinin inşaatının başlayacağı yönünde bazı bilgiler mevcuttur. Vilayetin ilgili makamlarla yaptığı yazışmalarda, Dimitri Naci isimli Mühendisin 3000 kuruş maaşla inşaatın fenni sorumluluğunu üstlenmek üzere Bursa'ya gönderilmesini talep ettiği anlaşılıyor⁷²⁰. Cevabi yazıda da⁷²¹ adı geçenin belirtilen maaşla Bursa'ya birkaç gün içerisinde gönderileceği belirtiliyor. Ancak bu söz konusu inşaatın başlayıp başlamadığına dair 1912-1915 tarihlerde net bir bilgi tespit edilememiştir. 1915 tarihli bazı belgelerde ise Merkez Hapishanesi olarak hükümet avlusundaki yapının bu tarihlerde kullanılmaya devam ettiği ve şehirde büyük bir hapishane inşaatının başladığı anlaşılıyor. Hükümet Meydanındaki hapishane binası ile ilgili yazışmalardan ilkinde, mevcut hapishanenin “*son derece müzdehim bulunduğu ve umumi hapishanenin inşâsına kadar hâl-i hâzırın devâmı kat'iyen câiz olamayacağı beyanıyla münâsib bir mahalde hafif cezalıları*” için Bursa Vilayetince bir koğuş inşası düşünülmüş ve bunun için 5.000 kuruş talep edilmiştir⁷²². Bu harcama miktarı, mevcut yılın bütçesinin 13. İnşaat ve tamirat faslından karşılanması için Nezarete onaya gönderilmiş ve ertesi gün bahsi geçen miktarın havalenamesi onaylanmıştır⁷²³. Bu ilave koğuşun gelen para ile yapılmış olduğu düşünülebilir. Bu tarihteki diğer yazışma ise yapımına başlanmış olan büyük hapishanenin, 1915 Ocak ayı itibarıyla temel ve duvarları yapılmış iken incelenmesi sonucu sunulan rapordan ibarettir. 30 Kanun-u evvel 1333/12 Ocak 1915 tarihli talimat ile Bursa Hapishanesi inşaatı hakkında incelemeler için Bursa'ya gelen heyet, çalışmalarını tamamlayıp bir rapor⁷²⁴ hazırlamıştır. Rapora göre;

- 1- Hapishane binası için istimlak edilen arsa Bursa eteğinde ve Demirtaş istasyonu caddesi üzerindedir⁷²⁵. Bursa Daire-i Belediye Mühendisliğince

⁷²⁰ BOA.DH.MB.HPS.85.77.4.1 (Tarih: R.28 Nisan 1328/M.11 Mayıs 1912); BOA.DH.MB.HPS.85.77.5.1 (Tarih: R.1 Mayıs 1328/M.14 Mayıs 1912)

⁷²¹ BOA.DH.MB.HPS.85.77.3.1 (Tarih: R.2 Mayıs 1328/M.15 Mayıs 1912)

⁷²² BOA.DH.MB.HPS.38.24.2.1 (Tarih: R.15 Nisan 1331/M.28 Nisan 1915)

⁷²³ BOA.DH.MB.HPS.38.24.1.1 (Tarih: R.21 Nisan 1331/M.4 Mayıs 1915)

⁷²⁴ BOA.DH.MB.HPS.113.22.1.1 ve 113.22.2.1 (Tarih: R.30 Kanunievvel 1333/12 Ocak 1915) Dahiliye Nezareti Mebâni-i Emiriye ve Hapishaneler İdaresi Müdüriyeti'ne ait olan bu yazışmalarda, Müdüriyetçe görevlendirilen heyete dair herhangi bir isim, mühür ya da tarih bilgisi yoktur. Ancak, metnin başında 30 Kanunievvel 1333/12 Ocak 1915 tarihli müzekkere ile Bursa'ya gidildiği belirtilmektedir. Dolayısıyla belge tarihi olarak bu kullanılmıştır.

⁷²⁵ Bkz.; Harita-3: (1325 Salnamesi)

musaddık (onaylı) haritaya göre 17 dönüm 3 evlek⁷²⁶ zira⁷²⁶ ölçülerinde ki arazi, yerinde yapılan ölçümlere göre 26 dönüm 2 evleke⁷²⁷ ulaşmıştır.

- 2- Belirtilen arsa üzerine, haritaya göre bir tarafı 124, bir tarafı 158,25, bir tarafı 105,8 ve diğeri de 126,35 metre uzunluğunda 4,45 m. yüksekliğinde dış duvarlar yapılmıştır. Temel duvarları da 1,20-1,30 m. aralığında değişken yüksekliktedir.
- 3- Ebniye (bina): Haritada gösterildiği üzere dış duvarların oluşturdukları sınır dâhilindeki arsanın, ana cephesi olması gereken büyük şoseyle (yol ile) hiçbir bağlantısı olmayacak biçimde konumlandırılmıştır.
- 4- İnşaat: İlk olarak dış duvarları, yapıldığı zamandan beri hava şartlarının etkisinden dolayı üzerinden 0,60 cm (60 cm) miktarı çürümüş olduğundan yıkılması gerekir. Yapılışında temellerde dere taşı kırılmaksızın ve zeminden yukarısı ayrıca satın alınan taş ile inşa edilmiş ise de kullanılan harcın eksik olması nedeniyle, resâneti (dayanıklılığı, sağlamlığı) istenen seviyede değildir. Kabul edilmiş olan yeni plan gereğince, karakol postayolu içine ikinci bir duvar inşa edileceği için, mevcut duvardaki sorunlar nedeniyle bu duvar, posta yolunun harici kısmı olarak devam ettirilmeli ve üzerindeki çürük kısmı yıkarak takviye etmelidir. İkinci olarak, asıl hapishane temelleri, önceden vilayetlere gönderildiği sırada Bursa'ya da gönderilmiş olan naksî (eksik) plan⁷²⁸ üzerine başlanmış ve vilayetçe de bu plan eksik görülerek değiştirilmek suretiyle yapılmaya başlanmıştır. Zeminden 1 m. aşağıdaki temel kısımları, dere taşıyla karışık kum üzerine yapılmıştır. Temelin bazı yerlerinde rastlanılan yuvarlak büyük parçalar (zemin kayaları olmalı) çıkarılmayarak duvar bunlara dayandırılmış, bazı yerlerde yirmiden otuz santimetreye kadar eksik bölümler görülmüştür. Temel kenarlarına açılan kapılardan temelin yeteri kadar derin yapılmadığı anlaşılmıştır. Şu itibarla bugün tüm yapıya oranla sülâ derecesinde (3/1 oranında) imlâ edilmiş olan (doldurulmuş olan) temel duvarları, binanın ağırlığını kaldırma noktasında meşkül

⁷²⁶ 1 dönüm: 1000 m², 1 Evlek: 250 m², Zira' ise uzunluk ölçüsü olup, 75-90 cm arasında değişkendir.

⁷²⁷ Sonradan çevresinden alınan/istimlak edilen topraklarla mevcut arazinin 26.500 m²'ye ulaştığı görülüyor.

⁷²⁸ R.3 Mart 1327/16 Mart 1911 tarihinde Bursa'ya gönderilen "tahrirat-ı umûmi"nin daha sonra eksik plan olarak görülmesi dikkate değerdir. 1911'de Nezaret'in hazırlattığı 3 projenin ne şekilde ve hangi açılardan eksik olduğu ise belirtilmemiştir. Raporu daha önce yayınlayan Oya Şenyurt da bu konu hakkında başkaca bir bilgi vermemiştir. Bkz: a.mlf., *Değişim ve Dönüşüm*., s.197-198.

(şüpheli) bir kuvvete sahip olduğundan, bu temellere göre inşaat devam ettirilemez.

- 5- Eski plandan vazgeçildiği için işbu temel aksamı tamamen kaldırılarak arsanın şoseye nisbet vaziyet-i asliyesi itibariyle cephe tayin edilerek yeni planlara göre inşaaata yeniden başlanılmalıdır.
- 6- Bugün mevcut olan inşaat ve bina kıymeti yapılan keşifle, henüz harcanmayıp orada bulunan inşaat malzemelerinin fiyatı ve harcanan su olmak üzere 621.713,53 kuruş miktarında tespit edilmiş ve düzenlenen keşifname sunulmuştur⁷²⁹.

Bu yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla, daha önce Mart 1911 tarihli yazıda⁷³⁰ belirtilen “*sath-ı müstevi*” yani, Demirtaş istasyonu caddesi üzerinde bulunan araziye 1912-1915 arasında ve muhtemelen mühendis Dimitri Naci kontrolünde büyük bir hapishane inşaatı başlamıştır. Raporu göre detaylı haritaları hazırlanan yapının ilk problemi konumlandırılması ile ilgilidir. Yapı cephesinin ana yola göre yeniden konumlandırılması için mevcut temellerinin kaldırılıp yeniden temel inşaatının yapılması gereklidir. Dış duvarların diplerinde, hava şartları ve kullanılan malzeme/inşa tekniği kaynaklı fiziksel bozulmalar, yani belge diliyle “*çürüme*” meydana gelmiştir. Ana binanın, ilkin Nezaretten gönderilen ancak sonradan revize edilen eksik plana göre yapımı başlanan temelleri ise kırılmadan kullanılan dere taşı ve kum ile eksik harç kullanılarak inşa edildiğinden, temellerin ana yapının yükünü çekecek derecede bir mukavemeti yoktur. Ayrıca yeteri kadar derin de yapılmayan bu temellere göre inşaat devam ettirilemez. Son olarak yapı için ayrılan bütçe ile o ana kadar yapılan harcamalar ve mevcut malzeme değeri hususunda Vilayet müfettişlere bir cevap verememiştir. Tüm düzenlemeler yeniden yapıldığında ise ortaya çıkan harcama miktarı oldukça fazladır.

Bu tarihten sonra, Bursa'daki Hapishane inşaatının 1917-18 yıllarındaki sürecine ait yazışmalar özellikle usta, kalfa ve işgücü ihtiyacı konuludur. Taşrada yapılan ve bir an önce tamamlanması gereken bu tür büyük inşaatlarda çok sayıda mimar, usta ve kalfa çalıştırılması nedeniyle, başka inşaat faaliyetlerinin de sekteye uğradığı

⁷²⁹ Belge tasnifinde bu tarihlere ait keşif defteri henüz ortaya çıkmamıştır. Ancak raporun son maddesindeki bilgilerden özetle; 1.525.928,40 kuruşun, yeniden yapılması gereken Bursa hapishanesi inşaat masrafı olarak kabulü ile havalesi verilerek uygun mevsimde işe başlanması ve oradaki malzemenin korunması gerektiği belirtilerek rapor bitirilmiştir.

⁷³⁰BOA.DH.MB.HPS.34.22.2.1(Tarih: H.27 Ra 1329/M.28 Mart 1911)

ortadadır⁷³¹. Bu nedenle Orduya asker olarak alınmış olup, buldukları yerlerde başlayan ya da devam eden inşa faaliyetlerinde istihdam edilmek istenen kalfa, mimar, ustalar için ilgili birimler arasında pek çok yazışma yapılmıştır. Bu yazışmalara bakılırsa, yapıların inşa süreçlerindeki iş gücünün neredeyse tamamının Ordu içinden karşılandığı görülmektedir. “*Kısmen inşâ edilip aksâm-ı mütebâkisinin ikmâline çalışılmakta*” olan Bursa Merkez Hapishanesi inşaatında çalıştırılmak istenen asker ustaların izin durumları da yazışmalara konu olmuştur. Bu ustaların inşaat bitene kadar izinli sayılması, mümkün olan en kısa sürede inşaatların bitirilmesi, mahalli gelirlerin yetersiz olduğu yerlere ameale ve araç tedarikinin sağlanması, “*devletce bir siyaset-i acile olarak*” görülmüş, bu amaçla komutanlıklara yapılacak müracaatlara hemen cevap verilmesi ve gelir durumu müsait olmayan yerlere de hemen gereken harcama bütçesinin gönderilmesi Harbiye ile Maliye Nezaretlerine bildirilmiştir⁷³². Ayrıca, komutanlıklara yapılacak müracaatla ve lüzum görülür ise Nâfia Mühendisine uygun bir yevmiye vererek, inşaata nezaret ettirilmesi de ve bir an önce inşaatların bitirilmesi sağlanmalıdır⁷³³.

1917-1918 arasında Bursa Hapishanesi inşaatında çalışan ya da çalışması istenen kalifiye asker ustalardan, duvarcı olarak inşaatta çalışmaya devam eden Bursa Pınarbaşı mahallesinden Süleyman oğlu Sadık için inşaat bitimine kadar izin⁷³⁴, inşaatta kalfa olarak istihdam edilen Trilyeli (Bursa/Mudanya’dan) Andonoğlu Aleksandri’nin ise demirciliğe ve ziraat aletleri imalatına aşına olması sebebiyle askerliğinin “*hitam-ı inşaata kadar*” tecil edilmesi istenmiştir. Bu gibi inşaatlarda kalfa bulmanın çok zor olduğu, adı geçen kalfanın da bilgisinden ve hizmetinden çokça istifade edildiği de belgede ayrıca vurgulanmıştır⁷³⁵. Ancak adı geçen kalfanın “*şu günlerde cihet-i askeriyece sevki tabî bulunmamış ise de*” Vilayet, (askeriyeden istenilen ustalara izin verilmesine dair) daha önceki emri hatırlatıp iznin bir an önce

⁷³¹ Şenyurt, **Değişim ve Dönüşüm**, s.110.

⁷³² BOA.DH.MB.HPS.39.35.4.1 (Tarih: H.18 C 1335/M.11 Nisan 1917): Vilayetlerdeki Hapishane inşaatları hususunda Mebâni-i Emiriye ve Hapishaneler Umum Müdürlüğü, muhtemelen 1917 içinde hazırladığı cetveller ile Adliye Nezaretini bilgilendirmiş, Adliye Nezareti de bu cetvellere dayanarak, belgeye konu olan bu yazıyı Bursa vilayetine göndermiştir.

⁷³³ BOA.DH.MB.HPS.39.35.1.1 (Tarih: R.16 Mayıs 1333/M.16 Mayıs 1917); BOA.DH.MB.HPS.39.35.3.1 (Tarih: R.23 Mayıs 1333/M.23 Mayıs 1917); BOA.DH.MB.HPS.39.35.9.1 (Tarih: R.24 Mayıs 1333/M.24 Mayıs 1917)

⁷³⁴ BOA.DH.MB.HPS.39.35.7.1 (Tarih: R.30 Temmuz 1333/M.30 Temmuz 1917)

⁷³⁵ BOA.DH.MB.HPS.39.33.2 (Tarih: H.21 R 1335/R.12 Temmuz 1333/M.11 Temmuz 1917) Daha önce çalışmasında belgeyi değerlendiren Oya Şenyurt belge tarihini 10 Şevval 1335/30 Temmuz 1917 şeklinde vermiştir. Bkz.: a.mlf., “a.g.m.”, s.76. Bu gibi tarihlendirme problemleri, araştırmacılar için web ortamındaki belgelerin özetlerine verilen tarihlerin belge tarihi olarak gösterilmesinden kaynaklanmaktadır. Oysa her tasnif tek bir belgeden oluşmaz. Birden fazla belge içeren tasniflerde her belgenin tarihi ayrıdır ama belge özeti sayfasında tek tarih verilmiştir. Bu çalışmada belge tarama sayfasındaki özetlere verilen tarih yerine, her belgenin kendi tarihi verilmiştir.

verilmesini istemiştir⁷³⁶. Sıkıntı sadece usta ya da kalfa konusunda değil, inşaatların malzeme tedarikçileri için de benzer durumlar yaşanmaktadır. Hapishanenin tuğla müteahhidi Hacı Emin oğlu Muhammed tecil işlemleri halledilemediği için askere alınmak üzeredir. Bu durumun zor şartlar altında devam eden inşaat için malzeme tedarikini olumsuz etkilemesinden endişe edilmektedir⁷³⁷. Mevcut inşaatta çalışan asker ustaların tecil durumları haricinde, farklı birliklerde görev yapanların inşaat istihdamları için talep edilmeleri de sıkça görülmüştür. Hatta her zaman talep edilen ustaların verilmesi de söz konusu olmamaktadır. Topçu mektebi mürettebatından olup izinli olarak Bursa'ya gelen Şehreküstü mahallesinden Fettah oğlu Hayreddin'in usta, hapishane inşaatında istihdam edilmekte ise de izin süresi bittiğinden gitmek üzeredir. Asker olarak Hayreddin'in burada kalması talep edilmektedir⁷³⁸. Ancak Harbiye nezaretinin Vilayetin bu isteğine cevabı; "*Fettah oğlu Hayreddin'in küt'asınca vücuduna ihtiyac olub infikâkına imkân bulunmadığı*" şeklinde olmuş⁷³⁹, adı geçen usta Bursa Hapishanesi inşaatına verilmemiştir. Hapishane inşaatı için yeteri miktarda usta tedarik edilemediğinden, 3. kolorduya mensup Tekfur dağında inşaat müfrezesi efradından ve Bursa'nın Temenyâ-ı kebir eşrefiler mahallesinden olup, bir ay süreyle Bursa'da izinde bulunan Mazlum Ahmet oğlu Niyazi için Vilayet girişimde bulunmuştur. Ancak bir sorun vardır ki, Vilayet Niyazi'nin duvarcı ustası olduğu sanılmaktadır⁷⁴⁰. Harbiye nezaretinin cevabı ise konuyu netleştirmektedir: Niyazinin "*hitâm-ı me'zûniyeti hasebiyle küt'asına avdet eylediği*" (izni bitmiş ve birliğine dönmüştür)ve "*san'atının divarcı olmayub marangoz olduğu ve hâlen mezkûr müfrezede bundan başka marangoz bulunmadığı*"⁷⁴¹. Ayrıca usta ve kalfaların haricinde, Hapishane inşaatı için amele olarak çalıştırılmak üzere vasıfsız eleman ihtiyacı da ortaya çıkmış, Harbiye Nezaretinden istenilen 100 asker 1917 sonlarına doğru Bursa'ya gönderilmiştir⁷⁴². Bandırma İnşaat bölümünde görevli iken, hava değişimi nedeniyle Bursa'ya gelen başka bir duvar ustası Kamil oğlu Mehmed, Hapishane inşaatında istihdam edilebilmiştir⁷⁴³. Bazen de istenen bir usta başka bir yerde istihdam edilmesi nedeniyle, Bursa'da getirilememiştir; Tuzla İnşaat müfrezesinde aynı görevle çalıştığından Bursa Hapishanesinde istihdam edilememiş

⁷³⁶ BOA.DH.MB.HPS.39.33.1 (Tarih: R.28 Temmuz 1333/M.28 Temmuz 1917)

⁷³⁷ BOA.DH.MB.HPS.M.26.73.1 (Tarih: H.22 Ra 1336/M.5 Ocak 1918)

⁷³⁸ BOA.DH.MB.HPS.39.41.2.1 (Tarih: R.11 Ağustos 1333/M.11 Ağustos 1917)

⁷³⁹ BOA.DH.MB.HPS.39.41.4.1 (Tarih: R.2 Teşrinievvel 1333/M.2 Ekim 1917)

⁷⁴⁰ BOA.DH.MB.HPS.39.44.2 (Tarih: H.21 Z 1335/M.8 Ekim 1917)

⁷⁴¹ BOA.DH.MB.HPS.39.44.5 (Tarih: R.20 Teşrinisâni 1333/M.20 Kasım 1917)

⁷⁴² BOA.DH.MB.HPS.39.47 (Tarih: R.23 Kanunievvel 1333/M.23 Aralık 1917)

⁷⁴³ BOA. DH.MB.HPS.80.7 (Tarih: H.7 L 1336/M.16 Temmuz 1918)

olan Dülger Ustası Numan oğlu Aziz gibi⁷⁴⁴. Bu tür yazışmaların yoğunluğundan ya da memurların dikkatsizliğinden olacak ki, mevcut olmayan bir bölükten ya da taburdan ismi ile asker bile istenmiştir. Bahriye’de inşaat-ı istihkâmiye ikinci taburu adı altında bir kıta bulunmadığı için, Bursa Hapishane inşaatında istihdamı istenen Karayani oğlu Tanaş için yapacak bir şey yoktur⁷⁴⁵. Ekim 1918 sonlarına doğru inşaatla dülger ve duvarcıya şiddetle ihtiyaç olduğu görülmektedir. Bu amaçla Dülger ve duvarcı Raşid oğlu Salih bir an önce Bursa’ya gönderilmelidir⁷⁴⁶. Ağustos 1919 tarihinde inşaat devam etmekte olup, çalışmaları bitirebilmek adına Bandırmadan İnşaat bölüğünden 4 duvarcı ustası daha istenmiştir⁷⁴⁷. 1920 Ocak ayında Vilayetten gönderilen bir telgrafa⁷⁴⁸ göre, Bursa’nın iki hapishanesinin de ocak ayı sonlarına doğru büyük oranda tamamlanacağı düşünülmektedir. Eski hapishanedeki 90 mahkûmun, yeni yapılan Hapishaneye nakledildiği ve Hükümet meydanı içerisindeki eski hapishanede mahkûmlardan kimsenin kalmadığı, bunların yerine tutukluların nakledildiği bilgisi verilmektedir. Dolayısıyla belgeden anlaşıldığı üzere, Ocak 1920 itibarıyla inşaatın büyük bir yüzdesi bitmiştir ki mahkûmların artık oraya nakledilmesi mümkün olabilmıştır. Eski hapishane ise bundan sonra Tutukevi olarak kullanılacaktır. Bursa Hapishane inşaatının kalan kısımları için çalışmalar 1920 Mart aylarında devam etmektedir ve Maliyeden istenen meblağ gelirse inşaat bitirilebilecektir⁷⁴⁹. Hapishane inşaatının tam olarak ne zaman bittiği belli değilse de, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında bitirildiği düşüncesini güçlendiren bir bilgi de 1925 tarihli Yeni Fikir Gazetesinde geçmektedir. Gazete haberine göre; hükümet meydanında bulunan eski hapishane, tamamlanması yaklaşmış olan yeni hapishaneye aktarıldıktan sonra yıktırılacaktır. Gazete haberindeki “*tamamlanması yaklaşmış olan yeni hapishaneye..*” ifadeleri, 1920’den sonra yapının tamamlanması için istenen mali kaynağın gönderilemediğini, ülkenin işgal ve kurtuluş savaşı süreçlerini

⁷⁴⁴ BOA. DH.MB.HPS.79.16 (Tarih: H.16 M 1337/M.22 Ekim 1918)

⁷⁴⁵ BOA. DH.MB.HPS.80.6 (Tarih: H.6 N 1336/M.15 Haziran 1918)

⁷⁴⁶ BOA. DH.MB.HPS.M.35.94.3 (Tarih: H.17 M 1337/M.23 Ekim 1918)

⁷⁴⁷ BOA. DH.MB.HPS.40.42 (Tarih: H.4 Za 1337/M.1 Ağustos 1919)

⁷⁴⁸ BOA.DH.MB.HPS.164.46.2 (Tarih: R.7 Kanunîsâni 1336/M.7 Ocak 1920) Belgeyi daha önce yayımlayan Şenyurt; “*Bursa’da iki hapishane inşa edilerek eski hapishanedeki mahkûmların bu yeni binalara yerleştirildiği anlaşılmaktadır*” demiştir. Bkz: a.mlf., “a.g.m.”, s.77. Belgedeki “*iki hapishanede Kanunîsâni ibtidâsına kadar ikmâli takarrur eden mahallerin inşaatı ikmâl ve eski hapishânedeki 90 mahkûm..*” ifadelerinden, iki yeni Hapishane inşaatı yapıldığı anlaşılmış olmalıdır. Oysa bu tarihlerde Hapishane için Bursa’da sadece bir yeni inşaat yapılmakta olduğundan, burada ancak eski yapının tamir edilmesi durumu söz konusu olabilir. Tamirler bitince oradaki mahkûmlar yeni binaya taşınmış, orası da artık tutukevi olarak kullanılmaya başlanmıştır.

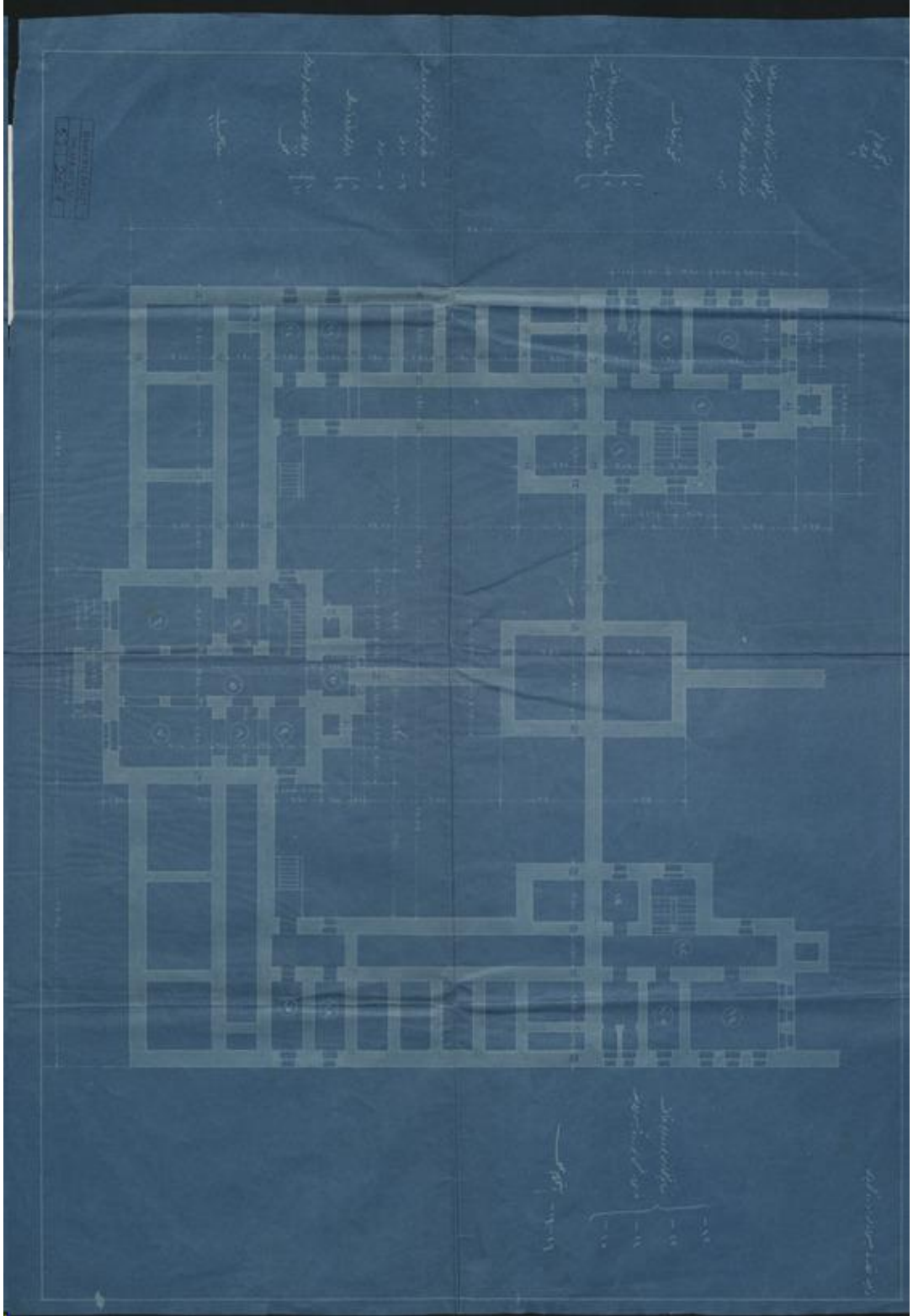
⁷⁴⁹ BOA.DH.MB.HPS.40.58 (Tarih: H.10 C 1338/M.1 Mart 1920)

atlandıktan sonra ancak 1925 yılı içerisinde yeni hapisane binasının tamamlanmış olabileceğini göstermektedir⁷⁵⁰.

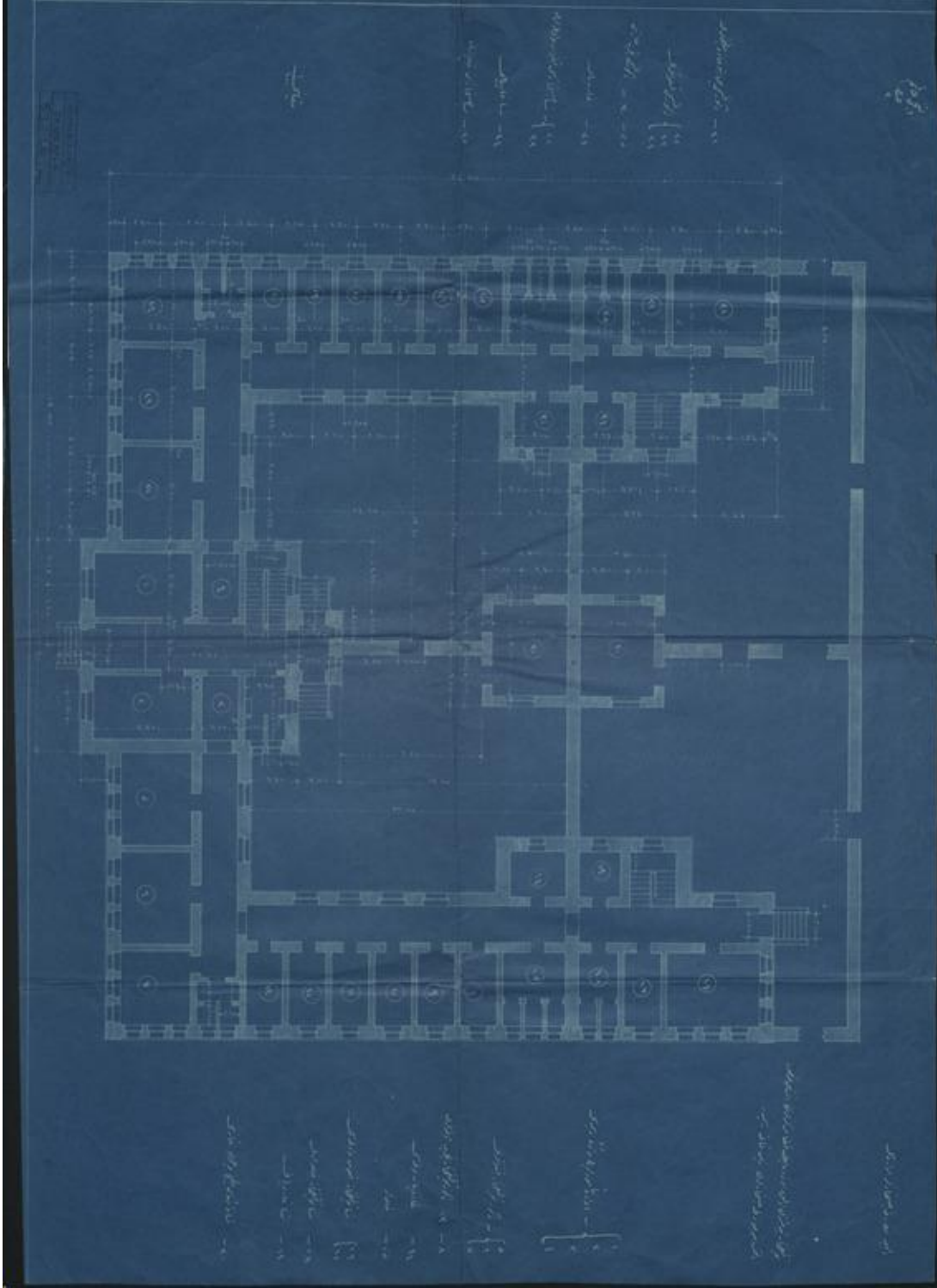
Sonuç olarak taşradaki mimarlık ortamı, eksik planlar, “müsteid” proje uygulayıcılarının yokluğu, yoğun çalışan nâfia memurları ve bu durumdan kaynaklanan hatalı planlamalar, zaten yetersiz olan bütçeye rağmen yanlış uygulamaların boşa giden harcamaları, kalitesiz ve uygunsuz malzeme kullanımı ve bu gibi diğer sorunlar içerisinde, şehirlerin karakterlerini oluşturacak yapıları üretmeye devam etmişti. Ancak Bursa'nın 20.yüzyıl başlarındaki en büyük ve Osmanlı Devletinin son eseri⁷⁵¹ olarak Mimar Kemalettin'in planları çerçevesinde uygulanma imkânı bulan böyle bir yapının yakın tarihlerde yıkılması, kentin hafızası için önemli bir kayıp olmuştur.

⁷⁵⁰ Yeni Fikir Gazete nüshaları için yapılan arşiv taramalarında, sadece Ankara Milli Kütüphane koleksiyonlarında iki nüsha (Yeni Fikir, 1 Haziran 1341, no:10 ve 1 Mart 1928, no: 59 Koleksiyon no: 1962 SÇ 264), Hakkı Tarık Us Kütüphanesinde de bir nüsha (2 Temmuz 1341/2 Temmuz 1925, no: 24 tespit edilmiştir. Akkılıç'ın bahsettiği 18 Mart 1925 tarihli gazete nüshasına ise ulaşılamamıştır. Hapisane konusıyla ilgili haber metni için bkz: Yılmaz Akkılıç, “1925 Yeni Hükümet Binalarının Yapım Çalışmaları”, **Bursa Ansiklopedisi**, Bursa Hakimiyet, 1987, s.305

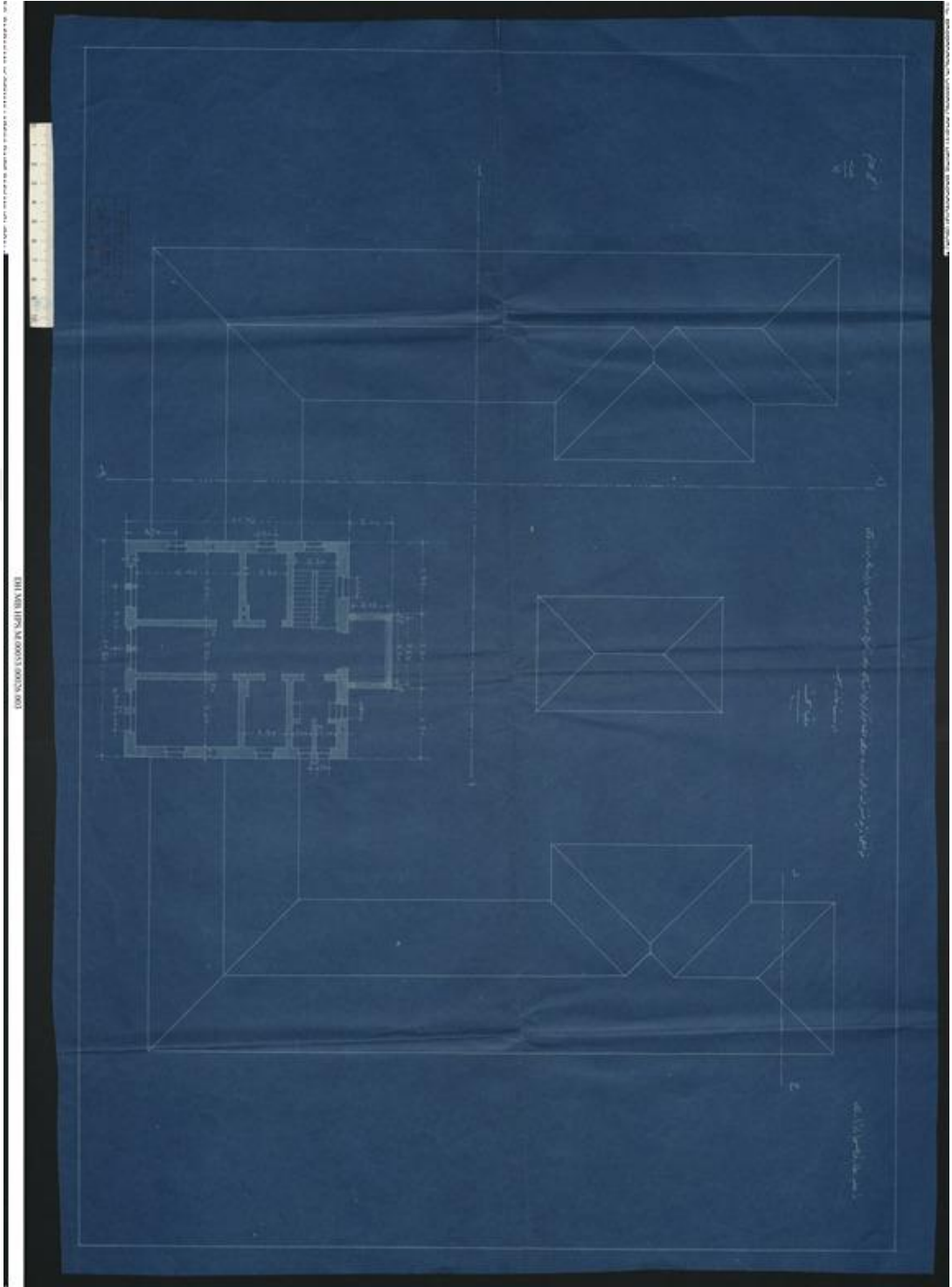
⁷⁵¹ Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.158



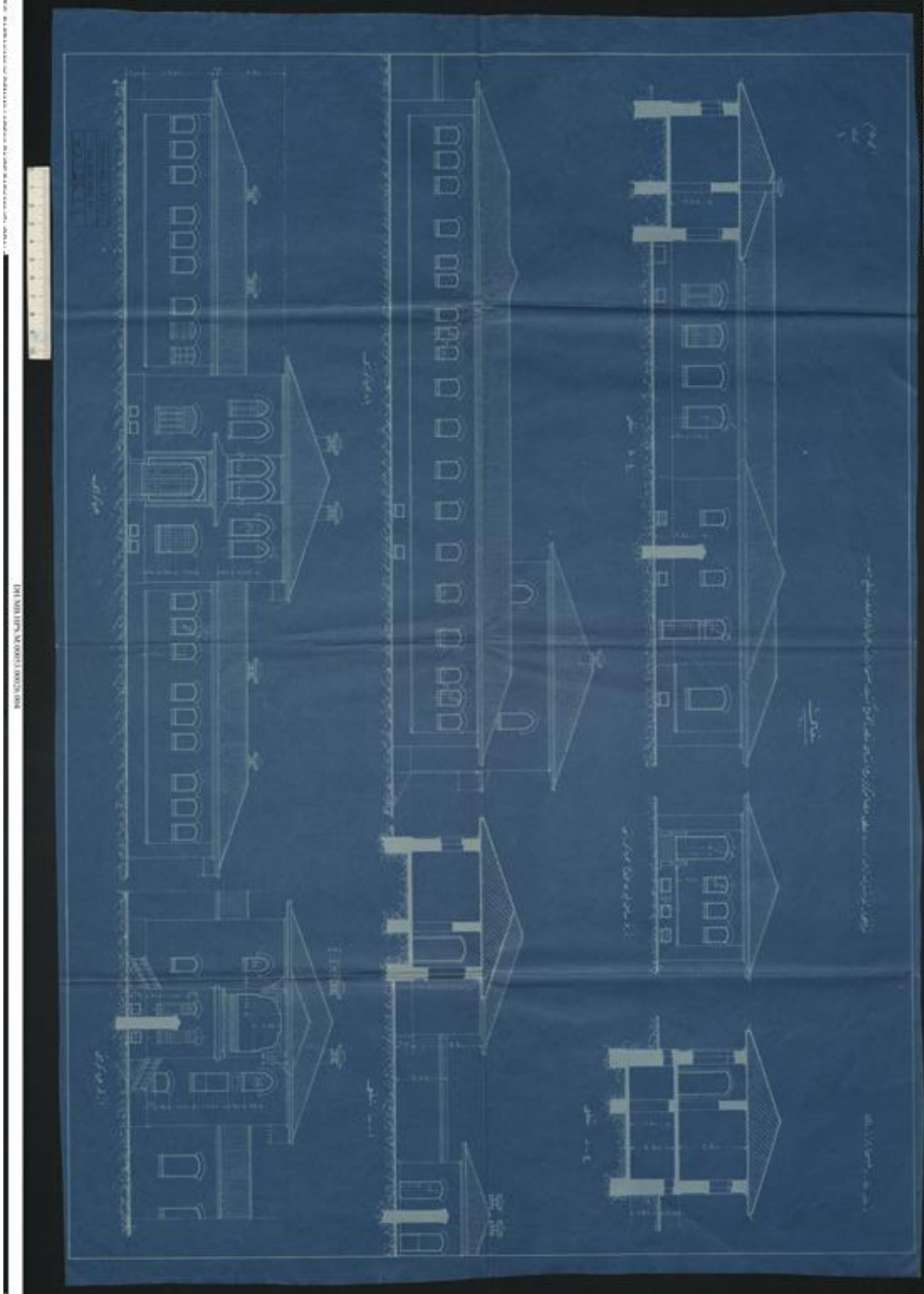
Şekil 4.17. 60 Kişilik Hapishane Projesi Bodrum Kat Planı (Kaynak: BOA.DH.MB.HPS.M.53/26.1)



Şekil 4.18. 60 Kişilik Hapishane Projesi Zemin Kat Planı (Kaynak:
BOA.DH.MB.HPS.M.53/26.2)



Şekil 4.19. 60 Kişilik Hapishane Projesi Çatı Örtüsü (Kaynak: BOA.DH.MB.HPS.M.53/26.3)



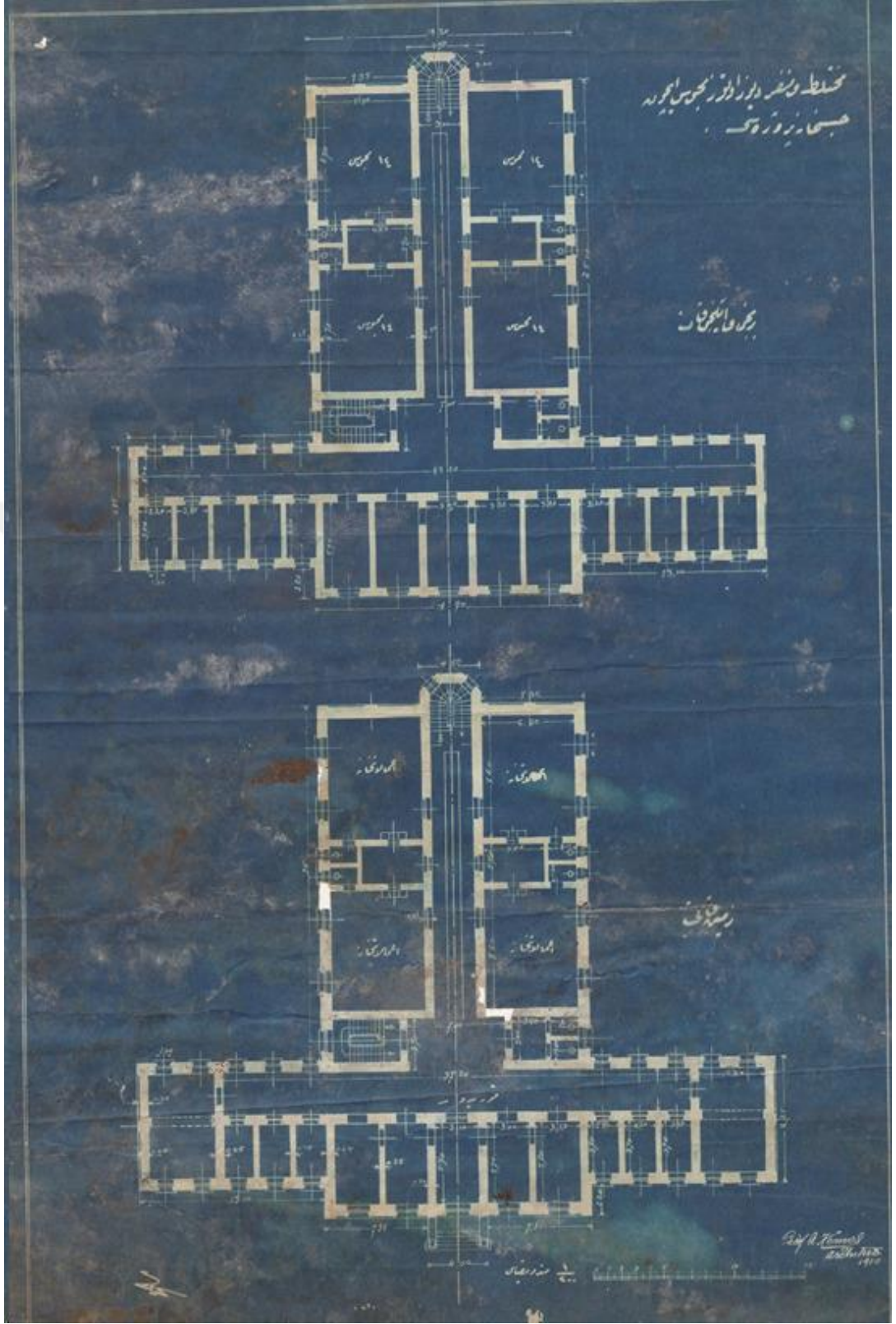
Şekil 4.20. 60 Kişilik Hapishane Projesi Cephe Görünüşü Ve Kesitleri
(Kaynak: BOA.DH.MB.HPS.M.53/26.4)



Şekil 4.21. 60 Kişilik Hapishane Projesi Cephe Görünüş Ve Kesitleri (Kaynak: BOA.DH.MB.HPS.M.53/26.5)



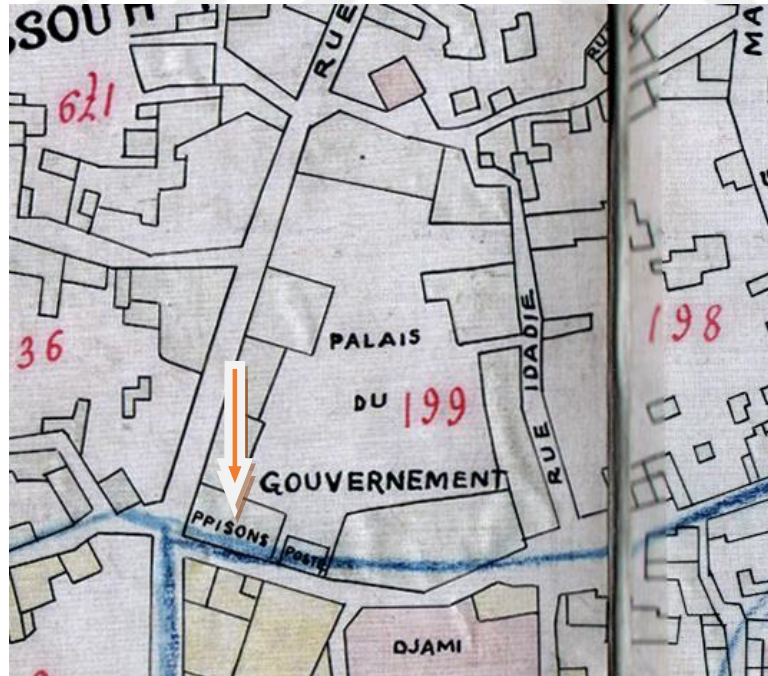
Şekil 4.22. 1910 Tarihli Ve Mimar Kemaleddin İmzalı 130 Kişilik Hapishane Projesinin Cephe Görünüşü. (Kaynak: BOA.PLK.p.1752.1)



Şekil 4.23. 1910 tarihli ve Mimar Kemaleddin İmzalı 130 Kişilik Hapishane Projesi Zemin Ve Birinci Kat Planları (Kaynak: BOA.PLK.p.1752.2)



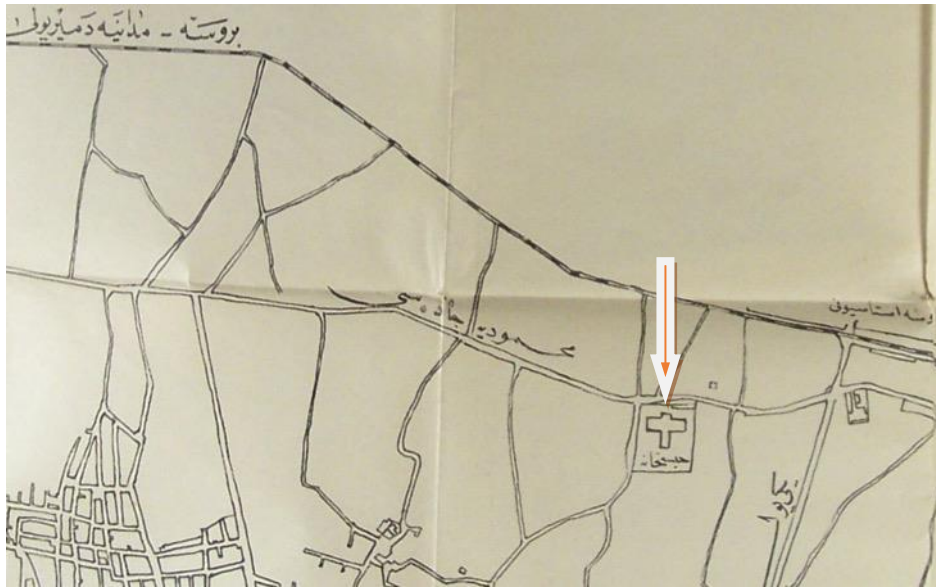
Harita 4.27. Hükümet Meydanında Hapishanenin Yeri (Kaynak: 1857-59 SBH)



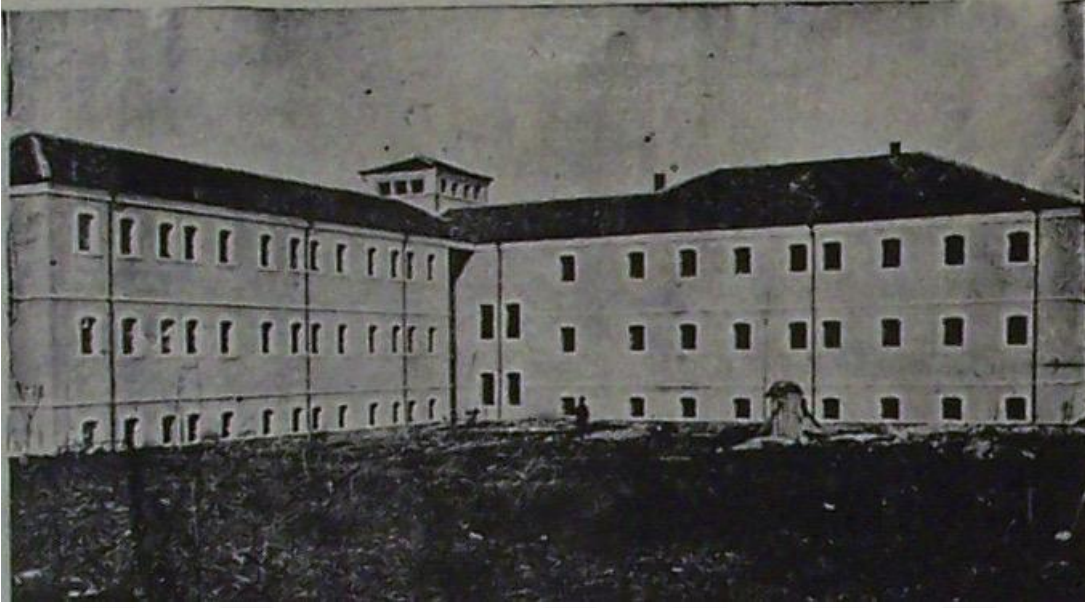
Harita 4.28. Hükümet Meydanında Hapishanenin Yeri (Kaynak: 1893-94 FSH.
R.Kaplanoğlu Arşivi)



Şekil 4.26. Hükümet Meydanında “Mahbushâne” ve “Tevfikhâne” Birimleri. (Kaynak: BOA.DH.EUM.6.ŞB.51/52.21)



Harita 4.29. Hapishanenin Konumu. (Bugünkü Bursa Adliye Binasının Olduğu Yer.) (Kaynak: 1927 Bursa Salnamesi.)



Resim 4.115. 1927 Bursa Salnamesinde, “*İnşaatın İkmâlinden Sonra*” Notuyla Gösterilen Hapishane Binası Güneybatıdan Görünümü. (Kaynak: 1927 Bursa Salnamesi)



Resim 4.116. Tamamlanan Hapishane Binasının Kuzey Doğudan Görünüşü. Muhtemelen 1930’lar. (Kaynak: www.bursakutuphanesi.com Erişim Tarihi: 24.8.2018)



Resim 4.117. Yıkılmadan Önceki Haliyle Bursa Hapishanesinin Kuzey Cehfesinden Görünüşü. (Kaynak: www.bursakutuphanesi. Erişim Tarihi: 24.8.2018)



Resim 4.118. Hapishane Binasının Kuzeydoğudan Giriş Cehhesi (Kaynak: www.bursakutuphanesi. Erişim Tarihi: 24.8.2018)

4.1.1.15. Cumhuriyet Alanı Kamu Binaları: Muhasebe-i Hususiye (Hükümet Dairesi/Valilik), Maliye (Defterdarlık) Ve Adliye (Kent Müzesi) Binaları

Fetih öncesi Hisar semtinde çekirdeği oluşan Bursa şehri, Osmanlıların Bursa'yı fethiyle birlikte Hisar dışına doğru gelişmeye başlamış, Orhan Bey döneminde Orhan külliyesi, daha sonra I. Murat, I. Bayezid, Çelebi Mehmet, II. Murad dönemlerinde kurulan külliyeler çevresinde Bursa kentinin Osmanlı kimliği geliştirilmiştir⁷⁵². 19.yüzyıla gelindiğinde ise, 1855 depremleri sonrasında yeniden imar edilmeye çalışılan Bursa şehrinde kent meydanı, şehrin merkezinde gelişmeye başlamış, bu alan hükümet meydanı olarak, idari, adli, mali birimlere ev sahipliği yapmıştır. Yeni Türkiye devletinin kuruluşundan hemen sonra, Osmanlı Devleti'nin hükümet meydanı isim değiştirirse de yine idari yapılanmanın mimari kurumlarına bu kez Cumhuriyet bünyesinde ev sahipliği yapacaktır. Bu amaçla Cumhuriyet dönemi Bursa idari yapılarından ilki olarak bu meydana inşa edilen Muhasebe-i Hususiye binası, yıkılan askeri idadi binası⁷⁵³ yerine yapılmıştır. Yeni iktidarın yeni meydanının ilk simgeleri olan Muhasebe-i Hususiye, Adliye ve Defterdarlık binalarına ilişkin Başkanlık Cumhuriyet Arşivi'nde, Adliye binası ile ilgili tek sayfalık bir Bakanlar Kurulu kararı haricinde başka bir bilgiye ulaşılamamıştır. Söz konusu yapıların inşaat süreçlerine dair veriler, yerel kaynaklardaki sınırlı haber metinleri ve bir münakasa ilanı ötesinde birkaç paragrafı geçmemektedir. Meydanın ilk yapısı olan Muhasebe-i Hususiye binasının inşa sürecine dair ilk bilgiler, Bursa araştırmaları ile bilinen Gazeteci Yılmaz Akkılıç'ın, Bursa'nın yerel gazetelerinden Yeni Fikir'in 18 Mart 1925 tarihli nüshasından⁷⁵⁴ "1925 Yeni Hükümet Binalarının Yapım Çalışmaları" başlığı ile aktardığı bir haberde görülmektedir⁷⁵⁵:

"Maliye ve Adliye binaları:

Hükümet dairesinin yanması üzerine dağınık olarak kentin değişik semtlerindeki binalarına yerleşen Hükümet daireleri bir araya toplanmak üzere. Birçok daireyi kapsayacak bir biçim ve büyüklükte yapılmakta olan Hususi Muhasebe binası (bugünkü Vilayet Konağı)'ndan başka, şimdi de yıkılan evrak

⁷⁵² Akkılıç, "Bursa", **Bursa Ansiklopedisi**, 2002, Cilt:1, s.370-372.

⁷⁵³ Bu bina ilkin 1818 yılında Tüfçübaşı ve Menzil Ağası için inşa edilmiştir. 1824'ten itibaren Kumaş fabrikası olan ve son olarak bazı eğitim kurumlarına ev sahipliği yapan bina yıkılarak yerine Muhasebe-i Hususiye binası (Valilik binası) yapılmıştır.

⁷⁵⁴ Yapılan taramalarda 18 Mart 1925 tarihli Yeni Fikir Gazetesi nüshasına ulaşılamamıştır.

⁷⁵⁵ Akkılıç, **Bursa Ansiklopedisi**, 1987, a.y.

mahzeni yanındaki bina yerine yapılacak olan Maliye Binası (bugünkü Defterdarlık)da, Hususi Muhasebe binası müteahhitleri Celal ve Ekrem Bey'lere kırk bin liraya verilmiş ve inşaatla yakında başlanması kararlaştırılmıştır. Bunlardan başka tamamlanması yaklaşmış olan yeni hapishaneye aktarılmasından sonra yıktırılacak olan hapishanenin yerinde Adliye Binası ve gelecek yıllarda da bugün için Jandarma kıışlası olan yere maliye için bir bina yapılacak ve birkaç yıl içinde tüm daireler Hükümet Sarayı içinde toplanmış olacaktır. Kentin gelecekte alacağı şekli gösteren projede meydan olarak gösterilen (Cumhuriyet Alanı) Sarayönü, bu yeni ve güzel binalarla kente başka bir güzellik verecektir. Vali Kemal Bey'in bu yöndeki çalışmaları takdire değer bulunmaktadır.”

Çok yönlü bilgi içeren bu habere göre; Hükümet daireleri kentin farklı bölgelerinde hizmet vermektedir. Muhasebe-i Hususiye binası Mart 1925 tarihi itibariyle inşaat halindedir. Bu alanın 1916 tarihli krokisinde (Şekil 4.32) görülen evrak mahzeni yıkılmıştır ve onun arsası 1925'li yıllarda Jandarma kıışlası olarak kullanılmaktadır. Cumhuriyet alanının ikinci yapısı olan Maliye (defterdarlık) binası da 40 bin lira civarında bir bedelle bu arsa üzerine inşa edilecektir. Maliye binası yapım işi, Muhasebe-i Hususiye binası inşaatını yapan Müteahhitlere (Celal ve Ekrem Hakkı Ayverdi) verilmiştir. Bu meydana inşa edilecek olan son yapı Adliye binasıdır. Adliye binası da, 1916 tarihli krokide görülen “mahbushâne”nin alanına, burası yıkıldıktan sonra yaptırılacaktır. Son olarak dönemin valisi Kemal Bey'in (Gör: 24 Mart 1924-16 Kasım 1926)⁷⁵⁶ bu inşaat faaliyetlerinde önemli katkısı/gayreti olmuştur.

Yukarıda bahsedilen gazete haberinden başka, İ. Aydın Yüksel'in Ekrem Hakkı Ayverdi ile ilgili hazırladığı biyografide, Muhasebe-i Hususiye binasının inşa tarihi ile ilgili bu zamana kadar mevcut yayınlarda karşılaşılmayan bir bilgi tespit edilmiştir⁷⁵⁷. Ayverdi ile uzun yıllar birlikte çalıştığı bilinen Aydın Yüksel, Ayverdi'nin mimari çalışmalarının dökümünü yapmıştır. Burada, vilayet konağı olarak nitelediği Muhasebe-i Hususiye binası hakkında “Ekrem Hakkı Ayverdi'nin

⁷⁵⁶ Akkılıç, “Vali”, **Bursa Ansiklopedisi**, Cilt:4, s.1683.

⁷⁵⁷ İ.Aydın Yüksel, “Ekrem Hakkı Ayverdi Biyografisi”, **Ekrem Hakkı Ayverdi Hatırâ Kitabı**, (Komisyon), İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul: 1995, s.11-24.

müteahhit olarak inşa ve restore ettiği eserlerin tesbit edilebilenleri şunlardır:” diyerek tarihsel sıraya göre yapı listesi verilmiştir. Listede “*Bursa Vilayet Konağı 1923*”⁷⁵⁸ ifadesi geçmektedir. Yüksel’in verdiği listede bundan başka, Maliye binası hakkında da “*Bursa Mâliye-Defterdarlık Dâiresi 1924*”⁷⁵⁹ bilgisi geçmektedir. Bursa Tarihi araştırmalarının öncülerinden Kazım Baykal ise bu konuda tek tek yapı ismi vermez. Bursa ve Anıtları isimli kitabının 1982 ve 1993 baskılarında Baykal, kitabın sonuna “*Kitabın İkinci Baskısından Sonra (1982) Yapılan Onarım Ve Yoklama Değişikliklerinin Listesidir*” bölümü eklemiştir. Listede Kazım Baykal, kendisine Ekrem Hakkı Ayverdi tarafından söylenen bilgiyi aktarır ve şöyle der: “*1924 de bugünkü üç binayı yüksek mimar mülif Ekrem Hakkı Ayverdi kendi planı ve mütaahhitliği ile kendi yaptı*”⁷⁶⁰. Bu verilerden çıkan sonuca göre, Mekteb-i İdâdi yıkıldıktan sonra arsası üzerine *Muhasebe-i Hususiye* binasının inşa süreci 1923 yılında başlamış, 1925 başlarında ilk binanın inşaatı sürerken, Maliye binasının inşa süreci de hız kazanmıştır. Nitekim, yeni meydanın düzenlenmesi sırasında yıkılan evrak mahzeninin arsası üzerine, 19 Mart 1925 tarihinde Maliye binasının temel atma töreninin yapıldığı, 21 Mart 1925 tarihli Yeni Fikir Gazetesinden öğrenilmektedir⁷⁶¹. Gazetede habere göre; müteahhit Celal ve mühendis Ekrem beyler Maliye binası yapım işini 40.600 liraya almıştır. Üç katlı olarak yapılacak binada 28 oda ve bir salon bulunacak, tavanı ve döşemeleri beton olacaktır. Binanın inşa süresi ise 8 ay olarak belirlenmiştir⁷⁶². Cumhuriyet alanının son yapısı olan Adliye binası ise daha önce inşaatları başlamış olan iki yapının arasında, yıkılan eski hapisane binası arsası üzerine yapılacaktır. Planları ve müteahhitliği Celal ve Ekrem Hakkı Beyler tarafından yapılan üç binadan, 1923 yılında inşa süreci başlayan Muhasebe-i Hususiye binası ile 19 Mart 1925’te temeli atılan Maliye binasından hemen sonra Adliye binası inşa süreci de başlamıştır. Bu amaçla Adliye binası yapım işi, 18 Mayıs 1341/18 Mayıs 1925’ten itibaren iki ay süreyle münakasaya konulmuştur. Ankara Milli Kütüphane Arşivi’ndeki taramalarda, 1 Haziran 1341/1 Haziran 1925 tarihli Yeni Fikir Gazetesinde tespit edilen münakasa ilanı⁷⁶³metninden, bu son yapı ile ilgili önemli bazı bilgilere ulaşılmıştır (Şekil 4.31).

⁷⁵⁸ A.g.e., s.13

⁷⁵⁹ A.g.e., s.14

⁷⁶⁰ Liste ve bu bilgi için bkz.: Baykal, **Bursa ve Anıtları**, Çekül Vakfı Yayınları, İstanbul: 1993 (3. Bs.), EK liste’de “S.91, S.25:” kısmı.; Kaplanoğlu meydan düzenlemeleri ve bina inşaatlarının 1922 yılında başladığını belirtir. Bkz.: a.g.e., a.y.

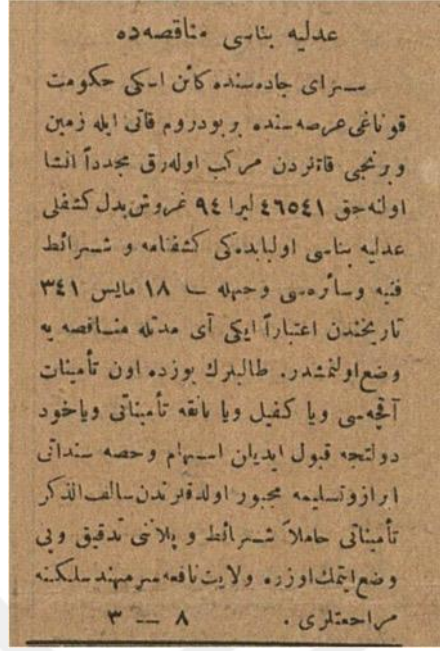
⁷⁶¹ Akkılıç, **Bursa Ansiklopedisi**, 1987, a.y.

⁷⁶² Akkılıç, a.y., Yapılan taramalarda 21 Mart 1925 tarihli Yeni Fikir Gazetesi nüshasına ulaşılamamıştır.

⁷⁶³ **Yeni Fikir Gazetesi**, sene: 1, no: 15, s.2, 1 Haziran 1341/1 Haziran 1925 (Milli Kütüphane no. 1962 SÇ 264)

Münakasa ilanına göre, yapılacak Adliye binası bodrum, zemin ve birinci kattan oluşacaktır. “*Müceddeden inşa olunacak*” yapının keşif bedeli, 46.541 lira 94 kuruştur. Münakasaya katılacak taliplerin %10 teminat akçesi, kefil, banka teminatı veya devlet tarafından kabul edilen senetlerden birini ibraz ve teslim etmeleri gerekmektedir. Bu şartları taşıyan tâlipler, Adliye binası yapım şartnâmesi ve planını incelemek üzere vilayet nâfiâ sermühendisliğine müracaat edeceklerdir. Münakasa süresi 18 Temmuz’da dolduktan sonra, meydanda bulunan hapisane binasının yıkılması ve enkazının kaldırılmasını takiben, Adliye binasının inşa sürecinin diğer iki binanın proje yüklenicileri tarafından 1925 yılı son çeyreği içinde başlatıldığı düşünülebilir. Ancak kaynaklarda hapisane binasının ne zaman yıkıldığı ve Adliye binasının temelini ne zaman atıldığı konusunda net bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bununla birlikte, Başkanlık Cumhuriyet Arşivi’nde tespit edilen bir belge⁷⁶⁴, Adliye binası inşaatının yıl sonuna doğru başlamış olabileceğini düşündürmektedir (Şekil 4.34). Çünkü belgeye göre; “*Müteahhidinin müterâkim matlubâtı te’diye olunamadığından (Müteahhidin birikmiş alacağıının karşılanamaması nedeniyle) inşaatı te’hir eden Bursa adliye binası inşaat müddetinin iki ay temdidi*”, Maliye’den teklif edilmiş ve teklif Bakanlar Kurulunca da onaylanmıştır. Yani Adliye binası inşaatı, yüklenici Ekrem Hakkı ve Celal Beylere ödeme yapılamaması nedeniyle 1926 yılı bahar-yaz ayları arasında durmuştur. Bu nedenle de inşaat süresi iki ay daha uzatılmıştır. Bakanlar Kurulu karar tarihi dikkate alındığında, diğer iki yapı ile birlikte Adliye binası inşaatının, Ekim ayı başlarında ya da 1926 yılı sonlarında, kış mevsiminden önce bitirilmiş olduğu düşünülmektedir. 1923-26 yılları arasında Bursa’da, yeni Türkiye Devletinin erkini simgeleyecek biçimde düzenlenmekte olan kamusal alanının anıtsal yapıları, Muhasebe-i Hususiye, Maliye ve Adliye binalarıdır. Maliye ve Adliye binasının keşif/inşa bedelleri ile ilgili, taranılan yayın ve arşiv belgelerinde az da olsa bazı verilere ulaşılmıştır. Buna karşın, meydanın ilk anıtsal yapısı olan Muhasebe-i Hususiye binası hakkında bir bilgi elde edilememiştir. Maliye binasının yapım işi 40.600 lira, Adliye binasının keşif bedeli ise 46.541 lira 94 kuruştur. Yapıların boyut, plan ve inşa teknikleri dikkate alınırca, Muhasebe-i Hususiye binasının da aynı yüklenicilere 40 bin lira civarında bir bedelle verildiğini söylemek mümkündür. Neticede bu üç yapının o tarihlerdeki maliyetinin de 120 bin lira civarında olduğu düşünülmektedir.

⁷⁶⁴ C.C.A. Dosya: 36-14, Yer: 20-50-16. Kurum: 30-18-1-1 Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928). Tarih: 4 Ağustos 1926



Şekil 4.31. Bursa Adliye Binası Mınakasa İlanı (Kaynak: Yeni Fikir Gazetesi, 1 Haziran 1341/1 Haziran 1925)

Söz konusu yapıların inşa süreçlerine dair mevcut bilgiler ışığında, Celal ve Ekrem Hakkı Beylerin, yapıların plan ve müteahhitliğini yaptığı anlaşılmıştır. Bununla birlikte, I. Ulusal Mimarlık Akımı örneklerinden⁷⁶⁵ olmalarından hareketle bu yapıların mimarı hakkında son yıllarda Mimar Kemalettin üzerinden bir kurgu oluşturulduğu görülmektedir. Konuyla ilgili bir çalışmada “*Vilayet Binası'nın mimarının Birinci Ulusal Mimarlık Akımı'nın öncülerinden Kemalettin Bey olduğu belgelenmiştir*” denilmiş⁷⁶⁶ve bu iddia Yıldırım Yavuz'un 1981 tarihli “*Mimar Kemalettin ve Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi*” adlı eserine dayandırılmıştır⁷⁶⁷. Yıldırım'ın daha sonra kapsamlı bir şekilde hazırlanmış son çalışmasına bakıldığında, müelliflerin sözünü ettikleri ‘belgelenme’nin geçerliliğini yitirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim müelliflerin dayandığı ve önceleri tarihi tespit edilememiş olan, ancak daha sonra Yavuz'un 2009 tarihli çalışmasında yayınladığı özel bir koleksiyondaki Bursa hükümet konağı planının, 1911 tarihli⁷⁶⁸ olduğu görülmüştür (Şekil 4.33). Ayrıca üzerindeki açıklamasında görüldüğü gibi bu plan o tarihlerde “*Bursa'da inşası mutasavver Hükümet Dairesi*”nin birinci kat planıdır ve Muhasebe-

⁷⁶⁵ Mithat Kırayoğlu, “Cumhuriyet Döneminde Bursa'da Mimari Değişim”, **Bursa'da Yaşam-1**, 1988, s.39.

⁷⁶⁶ Selen Durak, T. Vural Arslan, “Geleneksel Osmanlı Kenti'nden Modern Cumhuriyet Kenti'ne Bursa'da İdari Yapılar”, **Anıtsal Eserler**, (Haz.: N.Türkün Dostoğlu, Hamdi Dostoğlu), Bursa: 2011, s.264.

⁷⁶⁷ Durak-Arslan, “a.g.m.”, s.266'da 13.dipnot.

⁷⁶⁸ Yıldırım Yavuz, **İmparatorlukta Cumhuriyete Mimar Kemalettin 1870-1927**, TMMOB Mimarlar Odası ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Ortak Yayını, Ankara: 2009, s.365.

i Hususiye binası plan şeması ile arasında herhangi bir benzerlik bulunmamaktadır (Hrt.4.30). Yıldırım Yavuz'un ifadesiyle, 1911 tarihinde "*Bursa Hükümet Konağı için yapılmış olan bu ön çalışma gerçekleştirilmemiş*"⁷⁶⁹, sadece bir tasarı olarak kalmış, ancak buna rağmen 1911 tarihli plandan hareketle fakat Yavuz'un aksine Mimar Kemalettin'in Cumhuriyet meydanındaki yapıların mimarı olduğu iddia edilegelmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken bir başka nokta da, inşa edilen ilk yapının Hükümet dairesi olarak değil, Muhasebe-i Hususiye binası olarak yapıldığı ve 1928 yılından itibaren burasının Hükümet Dairesi (Valilik)⁷⁷⁰ olarak kullanılmaya başlandığıdır (Res.4.120). Aksi halde Kemalettin'in, tasarı olarak kalan planına da hükümet dairesi yerine Muhasebe-i Hususiye binası ibaresini yazması gerekirdi. Konuyla ilgili başka bir çalışmada aynı şekilde Cumhuriyet alanındaki "*diğer iki binanın mimarları kesin olmamakla birlikte, söz konusu üç binanın aynı yılda ve aynı mimari üslupta yapılmış olmaları Kemalettin Bey'in diğer iki binanın da mimarı olduğunu düşündürmektedir*" denilmiş, diğer binaların mimarının da Kemalettin olabileceğini ileri sürülmüştür⁷⁷¹. Başka bir yayın yine Hükümet Konağı'nın mimarının Kemalettin Bey olduğunun belgelendiğini, diğer iki yapının mimarının kesin olmamakla birlikte Kemalettin Bey olabileceğini ifade etmektedir⁷⁷². Bu görüşü savunan diğer araştırmacıların iddialarının⁷⁷³ temeli ise İlhan Tekeli ve Selim İlkin tarafından 1997 yılında yayınlanan "*Mimar Kemalettin'in Yazdıkları*" adlı derleme eserdir. Müelliflerin, "*Ancak 'Mimar Kemalettin'in Yazdıkları' adlı kitapta, Kemalettin Bey'in tarihi saptanamayan tasarımları arasında Bursa Hükümet Konağı'nın da ismi geçmektedir. Bu nedenle binanın tasarımı Mimar Kemalettin'e ait olabilir*"⁷⁷⁴ ifadeleriyle kaynak gösterdikleri eserde, Kemalettin Bey'in 1901-1927 yılları arasındaki inşa ettiği tüm yapıları ile tarihi belli olan/olmayan tasarımları liste halinde verilmiştir⁷⁷⁵. Listenin tarihi saptanamayan tasarımlar kısmında "(?).....*Bursa Hükümet Konağı*" ibaresi geçmektedir⁷⁷⁶. Müellifler, o yıllarda

⁷⁶⁹ Yavuz, a.g.e., a.y.

⁷⁷⁰ Akkılıç, "a.g.m.", 1987, a.y.

⁷⁷¹ Durak-Arslan, "a.g.m.", s.264; müellifin başka bir çalışmasında da konuyla ilgili iddiası aynıdır. Bkz.: Durak, "Vilayet-Adliye-Maliye Binaları", **Güney Marmara Mimarlık Dergisi**, Haziran 2002, no:13, s.12-17.

⁷⁷² N. Dostoğlu, **Anıtsal Eserler**, s.267, 270, 276.; a.mlf., "Bursa Kent Müzesi: Yaşayan Kent, Yaşayan Müze", **Mimarlık Dergisi**, Mayıs-Haziran 2004, s.317:

<http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=29>

⁷⁷³ Sibel Polat, D. Yıldız Karakaş, "a.g.m.", s.136-144.

⁷⁷⁴ A.g.m., s. 138. Aynı ifadeler, Polat'ın 2013 yılında kitaplaştırılan doktora çalışmasında da geçmektedir. Bkz.: Polat, **Kamusal Dış Mekanlarda**, s.183.

⁷⁷⁵ İlhan Tekeli, Selim İlkin, **Mimar Kemalettin'in Yazdıkları**, I.Bs., Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı Yayınları, Ankara: 1997, s.243-246.

⁷⁷⁶ A.g.e., s.246.

henüz tarihi belli olmayan ancak daha sonra 2009 yılında planı Yıldırım Yavuz tarafından yayınlanan uygulanmamış bu tasarımdan hareketle, Ekrem Hakkı Ayverdi'nin planladığı ve inşa ettiği Muhasebe-i Hususiye binasının mimarlığını Kemalettin'e atfetmişlerdir. Mimar Kemalettin'in yaşamı ve tüm eserlerine dair yapılan belli başlı yayınlarda, uygulanmayıp tasarım olarak kalan 1911 tarihli Hükümet Konağı projesi ile 1914-1918 arasında tasarladığı ve uygulanamayan Bursa Kaplıca kompleksi projesi⁷⁷⁷ (içinde oteller, banyolar, gazino, tiyatro ve evlerden oluşan bir kaplıca kompleksi) haricinde Bursa ile ilgili uygulanmış/uygulanmamış bir eser/tasarım/proje geçmemektedir⁷⁷⁸. Dolayısıyla 1981 ve 1997 tarihli çalışmalarda geçen ve henüz o tarihlerde belirsiz olan bir bilgiye dayanarak, yakın tarihli çalışmalarda Mimar Kemalettin'e yapılan bu atıfların, yukarıda ortaya koyulan veriler ışığında geçerliliğini yitirdiği düşünülmektedir.

Cumhuriyet alanında önceki idadi, hapishane ve evrak mahzeni binalarının arsaları üzerine (Şekil 4.32)⁷⁷⁹ 1923-1926 yılları içerisinde inşa edilen ve I. Uusal Mimarlık Akımının Bursa örnekleri olan yapıların plan şemaları ve mimari özellikleri şöyle açıklanabilir:

4.1.1.15.1. Muhasebe-i Hususiye (Hükümet Dairesi/Valilik) Binası

Cumhuriyet alanının batısında bulunan yapı, yığma betonarme tekniğinde ve "E" plan şemasına göre eğimli bir arazide inşa edilmiştir. Yapının özgün projesinin "U" şeklinde bir plan şemasına sahip olduğu tezi⁷⁸⁰, 1924-1932 haritası incelendiğinde gerçekçi görülmemektedir (Hrt.4.30). Yapı, özgün "E" plan şemasını 1957 yılına kadar korumuş, daha sonraki yıllarda yapılan restorasyon ve ilavelerle özgünlüğünü yitirmiştir⁷⁸¹. Bordum, zemin ve birinci kat şeklinde kırma çatılı olarak inşa edilen yapının ön cephesi, temsil ettiği akımın özelliklerini yansıtır niteliktedir. Simetrik ve dört yönde geniş saçaklı olarak inşa edilen yapının orta aksındaki iki sütunlu basık

⁷⁷⁷ A.g.e., s.245, 1914-1918 arasına tarihlenen Bursa Kaplıca Kompleksi Projesi hakkında Milli Kütüphane koleksiyonunda tespit edilen 1926 tarihli Yeni Ses gazetesindeki "Bursamız büyük bir kaplıca şehri olacak" başlıklı haberi için bkz.: **Yeni Ses Gazetesi**, Milli Kütüphane Koleksiyon no: 1962 SÇ 114 (6 Mart 1926, 1.sene, no:10, s.1)

⁷⁷⁸ Bkz.: Mimar Nihat, "Mimar Kemalettin ve Eserleri", **Arkitekt**, Cilt:1933, Sayı:1933-01 (25) s.19-21; Ahmet Vefa Çobanoğlu, Özkan Ertuğrul, "Kemâleddin Bey, Mimar (1870-1927)", **TDVİA**, 2002, Cilt:25, s.230-31; Sedat Çetintaş, **İstanbul ve Mimarî Yazıları**, (Haz.: İsmail Dervişoğlu), Ankara: 2011, s.270-81; Yapı listeleri ve hayatı için topluca bir kaynak olarak bkz.: Tekeli-İlkin, **a.g.e.**, s.233-246, 296-300; Y. Yavuz, **İmparatorluktan Cumhuriyete**, Ankara: 2009.

⁷⁷⁹ Kroki, alanın 1916 tarihli krokisi ile günümüz uydu görüntülerinden yararlanılarak, her iki görselin üst üste bindirilmesi tekniğiyle hazırlanmıştır. Önceki ve sonraki binaların konumları ve alanın geçirdiği değişimin böylelikle görülmesi amaçlanmıştır.

⁷⁸⁰ Polat-Karakaş, "a.g.m.", s.139; Polat, **a.g.e.**, s.184; S. Durak, "Vilayet-Adliye-Maliye Binaları", s.15-16.

⁷⁸¹ Yılmaz, "a.g.m.", s. 9-10; 1998 yılında yapılan restorasyon ve ilaveler için bkz.: S. Durak, "a.g.m.", 15-16.

kemerli ve merdivenli girişi ve bu kısmın üstündeki meydana hakim balkon, orta aksın her iki yanında öne çıkıntı yapan kütleler, kemerli ve dikdörtgen pencereler ile pencere kemerlerinin üstündeki çini bezemeler, yapının karakteristik özelliklerindedir (Res.4.120). Yapının kuzey ve güney cepheleri ise ön cephenin aksine oldukça sade yapılmıştır (Res.4.119). Zemin kat ve birinci kattaki mekanlar, ortada üstü son yıllarda yapılan çelik konstrüksiyon taşıyıcılı ışıklık ve örtülü galeri boşluğu etrafında toplanmıştır. Restorasyon ve ilavelerle günümüzde dikdörtgen bir form kazanan yapı, Bursa Valilik binası olarak hizmet vermektedir (Res.4.121).

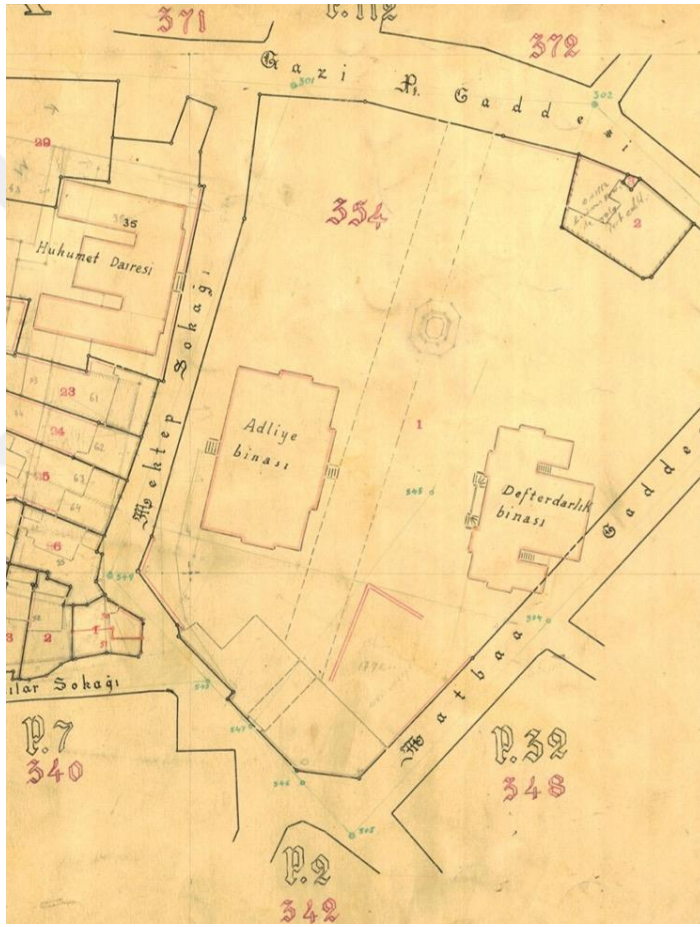
4.1.1.15.2. Maliye (Defterdarlık) Binası

Cumhuriyet alanının ikinci binası olarak 19 Mart 1925 tarihinde temeli atılan yapı, meydanın doğusunda inşa edilmiştir. Yapının batısında Adliye binası, kuzey batısında ise Valilik binası bulunmaktadır. Binanın temel atma töreni ile ilgili haberde belirtildiği gibi yapı, bodrum dahil üç katlı olarak yığma betonarme tekniğinde, vilayet binasında olduğu gibi simetrik bir plan ve cepheye sahip olarak inşa edilmiştir (Şekil 4.35, Res.4.122, 4.123). Binanın batı cephesinin orta aksında bulunan giriş kısmına, kuzey-güney yönünde iki bölümlü merdivenle erişim sağlanır. Vilayet binasında olduğu gibi geniş saçaklı, kırma çatılı olarak inşa edilen yapının simetrik ön cephesinde, kemerli ve dikdörtgen pencereler kullanılmıştır. Batı cephesindeki girişin üstünde, meydana ve Adliye binasına bakan kare motifli parapetli balkon bulunmaktadır. Doğu cephesindeki balkon ise daha küçük olarak yapılmıştır. Yapısal üslubunun karakteristiği olarak, orta aksın her iki yanında öne çıkıntı yapan kütleler burada da tekrarlanmış, pencere boyutları büyütülmüştür. Girişte dikkati çeken diğer bir unsur, zemin kat kapı ve pencerelerinin sivri kemerli, balkon pencerelerinin ise dikdörtgen olarak yapılmasıdır. Yapının diğer cephelerinde de karma kemerli pencereler kullanılmıştır. Yapı, günümüzde Kent müzesi bünyesinde hizmet vermek amacıyla düzenlenmektedir (Res.4.124, 4.125).

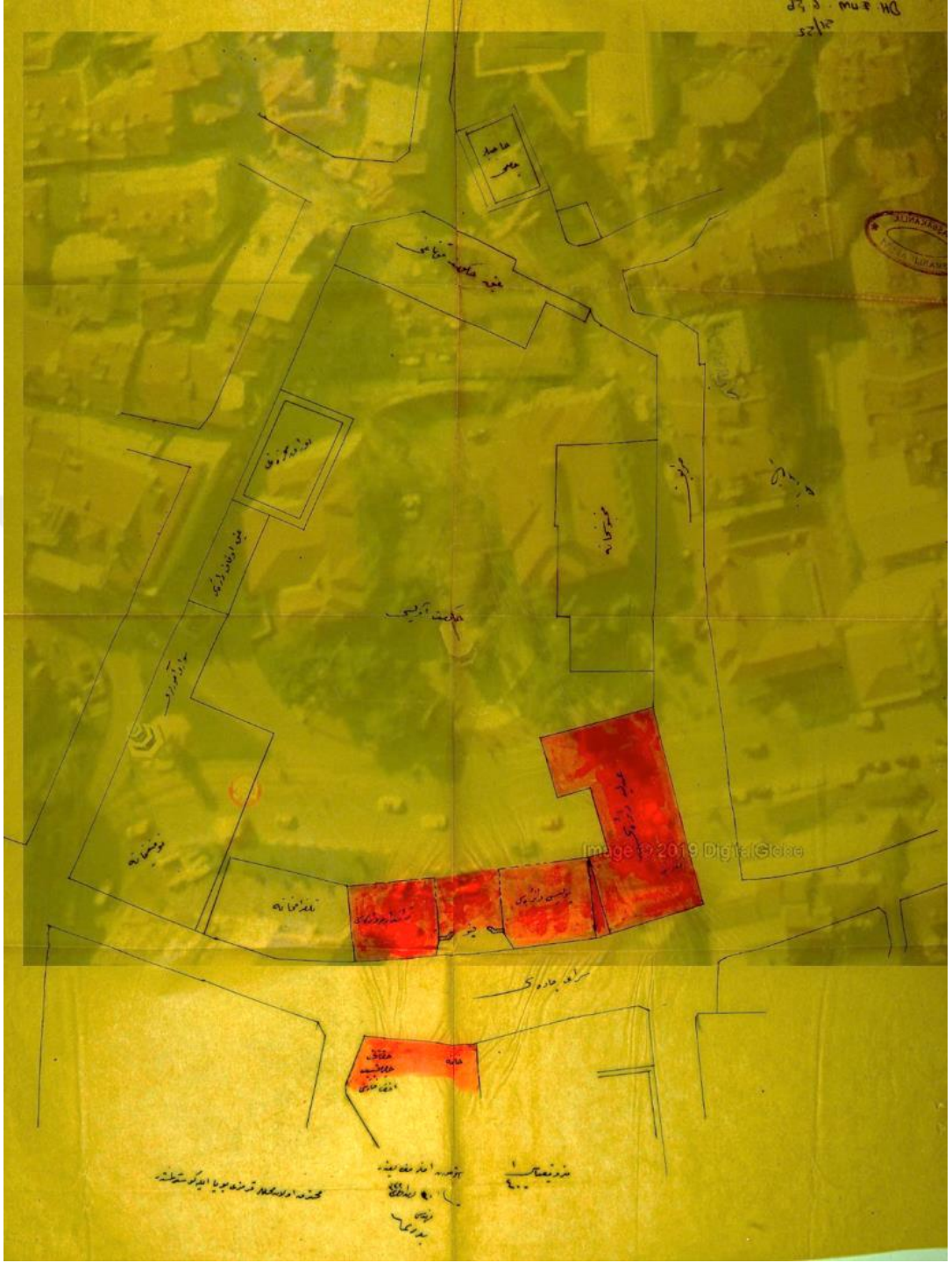
4.1.1.15.3. Adliye Binası (Kent Müzesi)

Adliye Binası inşaatına, Cumhuriyet alanında o tarihlerde yıkılan hapishanenin arsası üzerinde, 1925 yılı son çeyreği içinde başlandığı düşünülmektedir (Res.4.126). Plan şeması ve mimari özellikleri diğer iki yapıyla benzerdir. Doğusundaki Maliye binası ile kuzey batısındaki valilik binası arasında, meydanın ortasına konumlandırılmıştır.

Bodrum, zemin ve birinci kattan oluşan binaya ana giriş, doğu cephesindeki avludan, merdivenlerle sağlanmakta, diğer girişi ise batı cephesinde küçük balkonun altında bulunmaktadır. Yığma betonarme tekniğinde, geniş saçak, kırma çatı, simetrik plan, sivri kemerli ve dikdörtgen yüksek pencerelerle balkon burada da tekrarlanmıştır (Res.4.127). Giriş cephesi valilik binası ile benzer olmakla birlikte, binanın ana girişinde sütun bulunmamaktadır. Zemin kat girişin kapı ve pencere boşlukları basık kemerlidir. Orta aksın her iki yanında öne çıkıntı yapan kütleler ile yapıya hareket kazandırılmıştır. Yapı günümüzde Kent müzesi olarak hizmet vermektedir (Res.4.128, 4.129).



Harita 4.30. Cumhuriyet Alanı ve Hükümet Daireleri (Kaynak: 1924-1932 Haritası-R.Kaplanoğlu Arşivi)



Şekil 4.32. 1916 Yangın Haritası İle Günümüz Heykel Meydanı Çakışması. Uydü Görüntüsü: 01.02.2018. (Düzenleyen: Abdülkerim Gündüz-Mimar).



Şekil 4.33. Mimar Kemalettin'in Uygulanmayan 1911 Tarihli Bursa Hükümet Konağı Projesi (Kaynak: Yavuz, İmparatorluk'tan Cuhuriyet'e, s.365)

قرارداد

حضرت مکرم طرقتی نادیه اولادینده درویش آنت آنتی تاقریبه ۷۷ برور عبدینیه
آنت آنتی آنتی ایچای قندی ، مایه و کانت ، ۹۹۹۹ تاریخ ۰۸۰۸ روز دوشنبه ۱۳۰۶
وقوع بولمک تعیین درینجه ایچا و کندی ، ۹۹۹۹ تاریخ ایچاق نصیب و قبول اولمک
۹۹۹۹

غازی
Mustafa Kemal

خارجی
داغدی
بیره
مردم
عبد
بهر

محمد
بیره
مردم
عبد
بهر

080 18 01 01 20 50 16

Şekil 4.34. Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal İmzalı Karar Metni (Kaynak: C.C.A. Dosya: 36-14, Yer: 20-50-16. Tarih: 4 Ağustos 1926)



Resim 4.119. İnşaatı Bitme Aşamasındaki Muhasebe-i Hususiye Binası (Kaynak: 1927 Bursa Salnamesi)



Resim 4.120. 1927-28'den İtibaren "Hükümet Dairesi" Adını Alan Ve Valilik Olarak Kullanılan Muhasebe-i Hususiye Binası Doğu Cephesi-1927-28 (Kaynak: B.B.B.Kent Belleği)



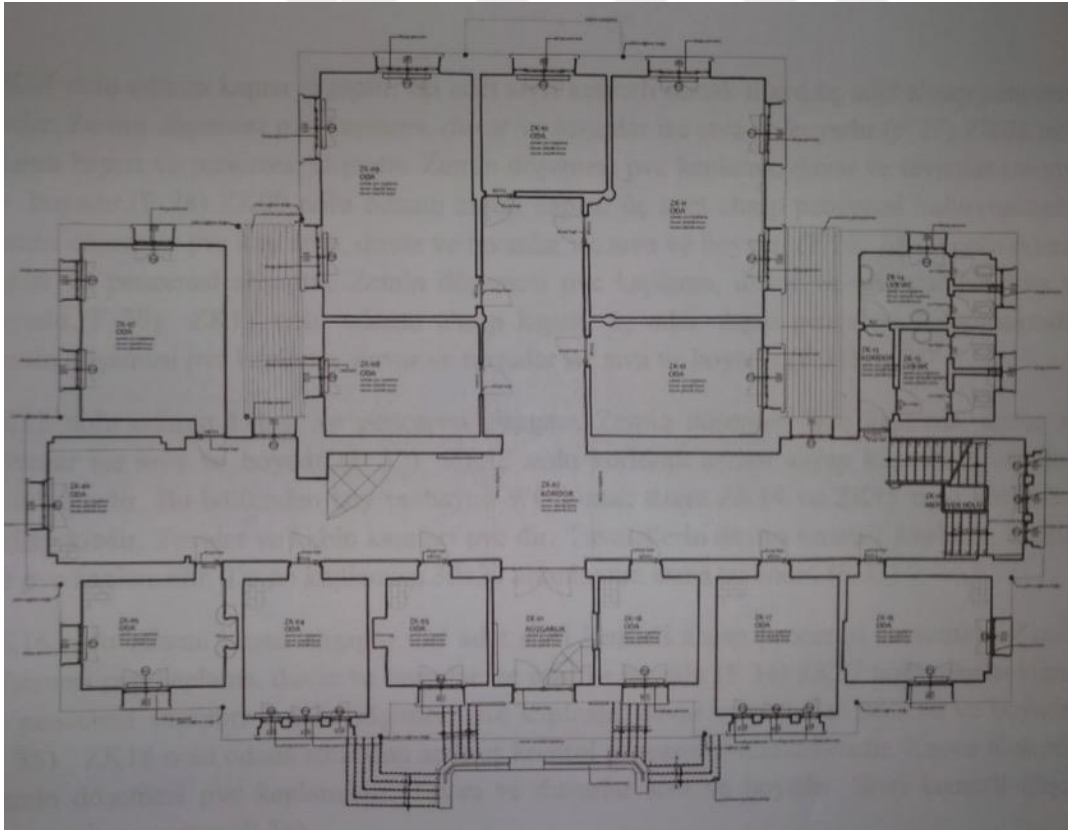
Resim 4.121. Muhasebe-i Hususiye (Valilik) Binasi Doğu Ve Kuzey Cephesi. (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



Resim 4.122. İnşaat Halindeki Maliye Binasi. Güneybatıdan Görünüş (Kaynak: 1927 Bursa Salnamesi)



Resim 4.123. Maliye Binası. Kuzeybatı'dan Görünüş. Muhtemelen 1927.(Kaynak: R.Kaplanoğlu Arşivi)



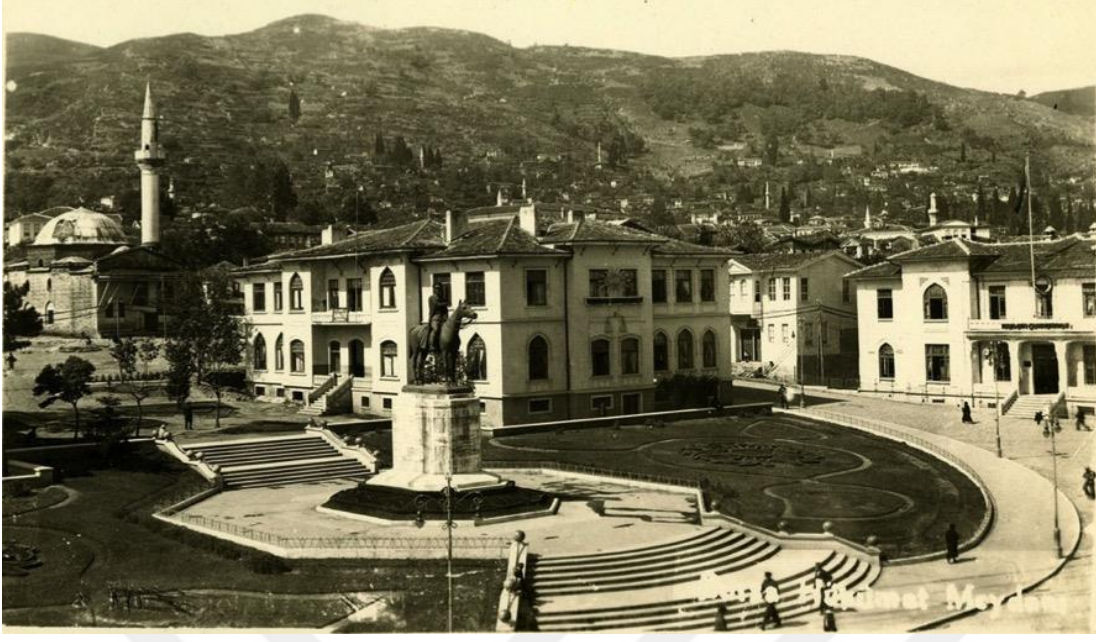
Şekil 4.35. Maliye (Defterdarlık) Binası Zemin Kat Planı. (Kaynak: BKTVKBK)



Resim 4.124. Maliye (Defterdalık) Binası Batı Cephesi Ve Girişi (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



Resim 4.125. Maliye (Defterdalık) Binası Doğu Cephesi Ve Balkon ((Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



Resim 4.126. Heykel Meydanı, Adliye Binası, Hacılar Cami Ve Hükümet Dairesi. 1940 Civarı. (Kaynak: B.B.B. Kent Belleği)



Resim 4.127. Adliye Binasının Kuzeydoğudan Görünüşü. Muhtemelen 1927-28 (Kaynak: R.Kaplanoğlu Arşivi)



Resim 4.128. Adliye (Kent Müzesi) Binası Doğu Cephesi Ve Ana Giriş. (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



Resim 4.129. Adliye (Kent Müzesi) Binası Batı Cephesi Ve Diğer Giriş. (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)

4.1.2. Dini Yapılar

Teze konu olan süreçte, 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bursa'da özellikle 1855 depremleri sonrasında yüzlerce dini yapı ya yeniden inşa edilmiş ya da onarılmıştır. Depremlerin etkisiyle yıkılan yüzlerce mescit, onlarca han, hamam, imaret ve türbeler, hasar durumlarına göre onarılmış ya da yeniden inşa edilmiştir. Bu bölümde çalışmaya konu olan zaman aralığında Bursa'da eski yapılarının temelleri üzerine yeniden inşa edilen ve kentin simgeleri olan yapılar seçilmiştir. Bir selatin yapısı olmakla birlikte eski mimarisinden tamamen uzak bir şekilde yeniden inşa edilen *Şehadet Camii* ile Hisar'da temelleri üzerine yeniden inşa edilen *Osman Gazi* ve *Orhan Gazi Türbeleri* ve aynı yüzyıl içerisinde üçüncü kez yeniden inşa edilmiş olan *Emir Sultan Türbesi* bu başlık altında incelenen dini yapıları oluşturmaktadır.

4.1.2.1. Şehadet Camii

Bursa'nın Hisar semtinde, Tophane Meydanı yakınlarında bulunan ve Kale ya da Saray Camii olarak da adlandırılan⁷⁸² Şehadet Camiinin inşa tarihi olarak kaynaklarda 1365⁷⁸³, 1366-69⁷⁸⁴ 1565/66⁷⁸⁵ tarihleri verilmektedir. I. Murat Hüdavendigâr (sal.1360-1389) döneminde, iki paye üzerine arka arkaya iki kubbe ile örtülü geniş orta mekan ve yanlarda uzun dikdörtgen ikişer çapraz tonozla örtülü dar yan mekanlardan oluştuğu düşünülen⁷⁸⁶ yapının önünde, deprem sonrası fotoğraflarında görüldüğü üzere dört kubbeli bir son cemaat yeri, kubbelerin sonunda da büyük ve kalın bir minare bulunmaktaydı (Res.4.130, 4.131, 4.132, 4.133, Şekil 4.36). Caminin ilk haliyle dokuz kubbeli⁷⁸⁷ ve kalın minareli⁷⁸⁸ olarak inşa edildiği ve bu yönüyle de çok direkli Ulucami örneğinin Türk mimarisindeki ilk denemelerinden biri olduğu varsayılan⁷⁸⁹ Şehadet Camii, 1855 depremleri sırasında

⁷⁸² E.H.Ayverdi, *İstanbul Mimari Çağının Menşei Osmanlı Mimarisinin İlk Devri-1*, s.267; İ. Aydın Yüksel, "XV. Yüzyıl Ortasına Kadar Osmanlı-Türk Dönemi Bursa Mimarisi", *Düşkapı*, s.160; *Bursa Ansiklopedisi*, Cilt:4, s.1539.

⁷⁸³ Kepecioğlu, "Şehadet Camii", *a.g.e.*, Cilt:4, s.144-45; Baykal, *Bursa ve Anıtları*, s.56.; *Düşkapı*, s.340

⁷⁸⁴ O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, s.19; İ. Aydın Yüksel, *a.g.e.*, a.y.

⁷⁸⁵ E.H. Ayverdi, *a.g.e.*, a.y.; *Bursa Ansiklopedisi*, Cilt:4, s.1538.

⁷⁸⁶ O. Aslanapa, *a.g.e.*, a.y.; Yüksel, a.y.; Ayverdi, *a.g.e.*, s.267-74.

⁷⁸⁷ K. Kepecioğlu, *a.g.e.*, s.145; Baykal, *Bursa ve Anıtları*, s.55-56; *Düşkapı*, s.340; *Bursa Ansiklopedisi*, Cilt:4, s.1539.

⁷⁸⁸ "Eski minaresi Ulucami minareleri gibi kalın iken inceltiştir.", bkz.: Kepecioğlu, *a.g.e.*, a.y.

⁷⁸⁹ E.H. Ayverdi, *a.g.e.*, s.274; Yüksel, *a.g.e.*, a.y.; *Bursa Ansiklopedisi*, Cilt:4, s.1539.

yıkılmıştır. Otuz yedi yıl harabe halinde kaldıktan sonra⁷⁹⁰ vali Mahmut Celalettin Paşa'nın zamanında Nisan 1891'de⁷⁹¹ yıkıntıları üzerine caminin yeniden inşasına başlanmış (Şekil 4.38), arka payandaları ve bazı duvarları hariç yeniden inşa edilen Şehadet Camii, Baykal'a⁷⁹² ve Ayverdi'ye göre⁷⁹³ 1308/1892-93 yılında, Kepecioğlu'na göre⁷⁹⁴ ise Kanunisâni (Ocak/Şubat) 1893 tarihinde tamamlanmıştır (Res.4.136).

Yapılan onarım ve değişikliklerle yeni yapı, iki kubbeli harimden oluşan küçük bir cami haline dönüştürülmüştür⁷⁹⁵ (Şekil 4.37). Şehadet Camii üzerinde daha sonraları çok daha derin incelemeler yapan Ayverdi'ye göre, yeniden inşa edilirken küçültülen caminin ilk biçiminin dokuz kubbeli olması mümkün değildir⁷⁹⁶. Caminin kible tarafındaki cephesini destekleyip sağlamlaştıran⁷⁹⁷ iki taraflı birer ayak (payanda) 1855 depremlerinden önce⁷⁹⁸, muhtemelen de 1843-44 yılındaki kapsamlı onarımlar sırasında yapılmış olmalıdır⁷⁹⁹ (Res.4.134, 4.135). Nitekim Kepecioğlu, 1844 yılındaki onarımlarda eski caminin esaslı bir tamir gördüğünü, 9 zira' olan minaresinin külâhının da tamir edildiğini belirtir⁸⁰⁰. Ayverdi de 1844 tarihli bir kayda atıfta bulunarak "*Şehâdet Câmî'i ta'mîr olunmuş ise de minâre külâhı uzun müddet ta'mîr olunmadığından tûlen dokuz buçuk arzen üç zirâ' olarak tahta ve kurşununa 9420 kuruş sarf olunduğu*" bilgisini vermektedir⁸⁰¹.

"Karanlık iç mekanı ve karışık cepheleriyle ağır bir mimarisi.." ⁸⁰² olduğu belirtilen Şehadet Camiinin duvarları ve eskisine nazaran daha ince olan minaresi kesme küfeki taş ile yapılmıştır. Yapının batı ve doğu cephesinde, iki büyük kemer altında ikişer ve üçer pencereler ile giriş kapıları ve kuzeyde de ana giriş kapısı

⁷⁹⁰ K. Kepecioğlu, **a.g.e.**, s.144; **Bursa Ansiklopedisi**, Cilt:4, s.1539. Yapının bu kadar süre harabe kaldığı yönündeki bu bilgilerin aksine, sadece Hayrullah Efendi'nin notlarında, Ahmet Vefik Paşa'nın camiye yeniden yaptırdığı bilgisi geçer ki, bu bilgi teyide muhtaçtır. Bkz.: İ.H. Danismend, "Hayrullah Efendinin Gördüğü Üç Bursa", **a.g.e.**, s.40.

⁷⁹¹ 27 Nisan 1891: **Bursa Ansiklopedisi**, Cilt:4, s.1539; Nilüfer Gazatesinin 15 Ramazan 1308/24 Nisan 1891 tarihli sayısında, Şehadet Camiinin tamirine büyük bir kalabalık önünde törenlerle başladığı haberi bulunmaktadır. Dolayısıyla caminin tamirine gazetenin tarihinden birkaç gün önce başlanmış olmalıdır. Ancak Kepecioğlu caminin yeniden inşa tarihine başlanması olarak 27 Nisan 1891 olarak vermiştir. Üstelik buna kaynak olarak da bu gazete haberini göstermiştir. Bkz.: **Kütük**, s.144. Bu nedenle Bursa Ansiklopedisi de Kepecioğlunun verdiği bilgilerden hareketle bu tarihi vermiş olmalıdır.

⁷⁹² K. Baykal, **Bursa ve Amtları**, s.55-56.

⁷⁹³ E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.270.

⁷⁹⁴ K. Kepecioğlu, **a.g.e.**, s.145.

⁷⁹⁵ O. Aslanapa, **a.g.e.**, a.y.

⁷⁹⁶ E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.271

⁷⁹⁷ Baykal, **a.g.e.**, s.55; **Bursa Ansiklopedisi**, Cilt:4, s.1539.

⁷⁹⁸ E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, a.y.

⁷⁹⁹ **Bursa Ansiklopedisi**, Cilt:4, s.1539.

⁸⁰⁰ K. Kepecioğlu, **a.g.e.**, a.y.

⁸⁰¹ E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.269.

⁸⁰² O. Aslanapa, **a.g.e.**, a.y.

bulunmaktadır (Res.4.137). Kuzey cephesindeki ana girişin yanlarında kullanılan İyon sütun başlıklı ikişer mermer sütunun, Cami'ye eklektik bir görünüm kazandırdığı belirtilmektedir⁸⁰³ (Res.4.138). Süsleme açısından özgün bir özelliği bulunmayan yapının doğu girişi üzerindeki kitabesi, Orhan Gazi'nin Hisar'da inşa ettirdiği, fakat 1855 depremleri nedeniyle tamamen yıkılan camiye aittir⁸⁰⁴. 738 tarihli Kitabe'nin ortasındaki dört satırın birinci satırı besmele, ikinci ve üçüncü satırı İhlas suresi ayetlerinden oluşmaktadır. Dördüncü son satırında ise Arapça olarak 738 tarihi yazılıdır. Bu satırları çevreleyen dört kuşaklı Arapça yazıda da "*Ya Rab bu mescidin sahibi Allah için müdahede eden...zamanın bahadırı Osman oğlu Orhan'ı sen af et.*"⁸⁰⁵ ifadeleri yazmaktadır (Res.4.139).

Osmanlı Arşivi'nde Şehadet Camii ile ilgili erişime açılan az sayıdaki belgelerin çoğunluğunun cami görevlilerinin maaş ve tayinleri ile ilgili olduğu görülmüştür. Bunlardan başka Osmanlı Arşivi'nde konuyla ilgili tespit edilen ilk belgeler Temmuz 1843-44 yıllarına aittir. Belgelere göre tamire ihtiyacı olan Şehadet Camiinin tamir masraflarının, yapılan keşfiyle 29.967,5 kuruş olduğu anlaşılmıştır⁸⁰⁶. Bu yönde çıkan irade sonrası yapının muhtemelen 1844 sonlarına doğru tamirati tamamlanmıştır. Şehadet Camii'nin tamamlanan bu tamirlerine ilişkin belgede detay verilmemekte ve sözü edilen keşif defteri tasnifte bulunmamaktadır. Ayverdi'nin bu tarihte yapıldığını belirttiği minare tamiri için de 9420 kuruş harcandığı düşünülürse, o tarihlerde bu onarımlar için 40 bin kuruşa yakın bir masraf yapılmıştır. Şehadet Camii'nin yeniden inşasıyla ilgili 1844 yılındaki belgeden başka, sonraki ilk veriler 1891 yılına aittir. Buna göre Şehadet Camii ile ilgili ilk keşif defterinin Mart 1891 tarihinden önce hazırlandığı anlaşılmaktadır. "*Külliyen münhedim olmuş olan şehâdet nâm camii şerifin müceddeden inşâsı*" için vilayet meclisince yaptırılıp merkeze gönderildiği belirtilen keşif defterinden⁸⁰⁷; şehadet camiinin yeniden inşasının "*..mecidi on tokuz guruşdan 211.819 guruş masrafla vücûda geleceği..*" anlaşılmıştır⁸⁰⁸. Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı Seyyid Mustafa Vehbi'nin ifadelerinden,

⁸⁰³ N. Dostoğlu, **Fotoğraflarla Bursa**, no.16

⁸⁰⁴ A.Tevhid, "Bursada En Eski Kitabes", **TOEM**, Cilt:5, s.318-20; Kepecioğlu, **a.g.e.**, s.145; Eyice, "a.g.m.", s.145; **Bursa Ansiklopedisi**, Cilt:4, s.1538; Ayverdi, **a.g.e.**, s.59. Ahmet Tevhid bu kitabenin, vali Mahmut Celalettin Paşa zamanında inşası başlayan yapının hafriyat işleri sırasında bulunduğunu daha sonra kitabenin teberrüken şimdiki yerine konulmasının uygun görüldüğünü aktarır. Bkz. a.g.m., s.318-19.

⁸⁰⁵ K. Baykal, **a.g.e.**, s.55-56.

⁸⁰⁶ BOA.İ.DH.73.3629.1.1 (Tarihi: H.14 S 1259/M.16 Mart 1843); Şehadet Camii'nin 1843-44 yıllarında yapılacak onarımları için daha sonra yazılan bir belgede keşif bedelinin 29.167,5 olduğu ve yakında onarımların bitirileceği belirtilmiştir: BOA.İ.DH.89.4462.1.1 (Tarih: H.9 B 1260/M.25 Temmuz 1844)

⁸⁰⁷ İlgili keşif defteri tasnifte bulunamamıştır.

⁸⁰⁸ BOA.İ.ŞD.106.6348.1.1 (Tarih: R.28 Şubat 1306/M.12 Mart 1891)

"..inşaatın cesâmetinden nâşi maktû'an icrâsına müte'ahhid bulunamadığı..", yani büyüklüğünden dolayı yapının Bursa'da maktuan yaptırılmasına yanaşacak bir müteahhit bulunamadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle Dersaadet, Bursa yönetiminden inşaatın emaneten yaptırılmasını istemektedir. Söz konusu bütçenin, maliye hazinesinden mahalli evkaf sandığına aktarılıp burada biriken meblağdan karşılanması meselesi ise, Maliye Nezaretine iletilmiştir. Bu arada vilayet meclisinden, inşaatın bir an önce başlatılması hakkında ikinci bir yazının daha merkeze gönderildiği anlaşılmaktadır. Bütçe ayarlamaları işlemlerinden bir sonuç çıkana kadar, inşaatın "*kâ'ide-i tasarrufâta bi'r-ri'âye keşfinden noksaniyle ve kemâl-i metânet ve resânetle vücûda getirilmesine*" gayret edilmesi ve "*hâric ez keşf bir pâre bile fazla sarfiyât*" yapılmasına asla müsaade olunmaması istenmektedir. Yani inşaat işlerinde tasarruf kaidelerine azami surette dikkat edilmesi, yapının keşif bedelinden daha az bir miktara sağlam bir şekilde inşa edilmesi, keşiften bir para bile fazla masraf edilmemesi, yapının inşası için temel kurallardır. Bu işlerin yürütülmesi de, evkaf muhasebecisi vekili ile meclis idaresinden tamirat işlerine vâkıf birkaç kişiden oluşacak komisyon eliyle⁸⁰⁹ emaneten usulünde yapılacaktır. Son olarak Evkaf Nazırı, inşaatın bütçesinin mal sandığında biriken miktarlardan karşılanması hususunu Şura-yı Devlet'e havale etmiştir. Şura-yı Devlet, Şehadet caminin inşa masrafı olan 211.819 kuruşun, aylık 45.000 kuruş olarak "*evkâf-ı selâse-i ma'lûme*" aylık tertibatından, yerel mal sandığında biriken miktarlardan karşılanmasına karar vermiştir⁸¹⁰, bununla ilgili irade 16 Nisan 1891'de çıkmıştır⁸¹¹. Keşif defteri Mart 1891'den önce hazırlanan Şehadet Camiinin Nilüfer gazetesindeki onarım haberi dikkate alındığında, Caminin tamirine başlanması 16 Nisan 1891 tarihli iradenin hemen sonrasında olmuştur. Yeniden inşası başlayan Şehadet Camii'nin ne şekilde inşa edildiğine ilişkin az da olsa bazı bilgiler, vali Ahmet Münir Paşa tarafından hazırlattığı düşünülen⁸¹² yazma bir defterden elde edilmektedir. İnebey Yazma Eser Kütüphanesi koleksiyonunda bulunan ve Bursa vilayeti dahilinde Eylül 1891 ile Kasım 1893 tarihleri arasında yapılan inşa/tamir faaliyetlerinin yazıldığı defterde, Şahadet Camii başlığı altında verilen bilgilere göre; Bursanın Hisariçi mevkiinde bulunup "*Şehadet Camii namıyla ma'rûf ve zelzele-i kebîrede münhedim olân câmi-i*

⁸⁰⁹ İnşaat Komisyonu hakkında belgelerde bu bilgiden başka herhangi bir veri bulunamamıştır. Kepecioğlu sadece, valinin ve Bursa evkaf muhasebecisi Süleyman Bey'in işi sıkı tutmaları sonucu inşaatın hızlandığını belirtmekle yetinmiş ve komisyona ilişkin başka bir bilgi vermemiştir. Bkz. Kepecioğlu, **a.g.e.**, s.145.

⁸¹⁰ BOA.İ.ŞD.106.6348.1.1 (Tarih: R.23 Mart 1307/M.4 Nisan 1891) (Bu karar aynı belgede ikinci paragraftadır.)

⁸¹¹ BOA.İ.ŞD.106.6348.2.1 (Tarih: R.4 Nisan 1307/M.16 Nisan 1891)

⁸¹² M. Hızlı, Hüdâvendigâr Vilâyeti İmâr Faaliyetleri Defteri, s.235.

şerifin lede'l-'azr şeref müteâllik buyrılân irâde-i seniyye.." gereği tamirine başlanmıştır. Sultan II. Abdülhamid'in emriyle tamirine başlanan yapının ilk olarak *"..eski kubbelerinin hedmine başlanılmış ve halbuki esâs duvarlarından ba'zılarının mukâvemet-i lâzimeyi hâiz olamayacak derecede bulunduğu görülüb keşf-i eczâ bi'l-icrâ metânet-i esâsiye ve tezyinât-ı 'umûmiyesine i'tinâ.."* gösterilmiş, yani eski kubbelerin yıkımına başlanmış, ana duvarlarının bazılarının gerekli sağlamlığa sahip olmadığı görülmüştür. Yapının keşfi yapılarak sağlamlığına ve süslemelerine özen gösterilmiştir. Caminin *"..minaresiyle cümle kapusunun cebhesi oyma taş ve somaki mermerden.."*, minber ve diğer kapıları *"..musannâ ceviz tahtalarından.."* yapılmıştır. Tüm bunlar caminin *"..vakfi vâridâtından 439.500 kûsûr guruş sarfıyla müceddeden inşâ ve ikmâl olunmuşdur"*. Vakıf gelirlerinden 440 bin liraya yakın harcama yapılarak inşa edildiği belirtilen caminin, bazı tefrişat işlerinin yakında tamamlanmasıyla *"..resm-i küşâdı icrâ olunacaktır."* 1893 sonlarına doğru yazılan bu defterdeki bilgilere göre caminin resmi açılışı o tarihlerde henüz yapılmış değildir⁸¹³. Caminin bu tarihlerden sonraki onarım işlerine ilişkin belgeler, Caminin etrafındaki duvarlarla ilgilidir⁸¹⁴. Cami etrafındaki muhafaza duvarlarının yağmurdan korunması için üzerlerine küfeki taş döşenmesi gerekmektedir. Bu amaçla Bursa idaresince yapılan keşfine göre, mecdi yirmi kuruş hesabıyla 6480 kuruşluk bir harcama tutarı çıkarılmıştır. Söz konusu inşaat işleri için yapılan münakasada, işe girişecek bir talip bulunamadığından, Evkaf-ı Hümâyûn Nezareti bu işlerin Bursa idaresince emaneten yaptırılmasını istemektedir. Yapının inşaat masrafları, mal sandığından karşılanacaktır. Bu noktada inşaat işlerinde, *"Kâ'ide-i tasarrufiyeye"* uyularak, yapılacak harcamaların *"..keşfinden noksaniyle ve kemâl-i metânet ve resânetle vücûda getirülmeğe.."* dikkat edilmesi istenmiş, inşaat masraflarının da 6156 kuruş olarak 1314 mali senesi bütçesi dahilinde harcanmasına izin verilmesi yönünde karara bağlanması için, Evkaf-ı Hümâyûn Nazırı imzasıyla konu Şura-yı Devlet'e sunulmuştur. Şura-yı Devlet'ten bu yönde karar 7 Ocak 1899'da⁸¹⁵, gerekli irade-i seniyye ise 6 Şubat 1899'da⁸¹⁶ çıkmıştır.

I. Murat Hüdavendigâr döneminde inşa edildiği haliyle çok direkli Ulucami örneğinin Türk mimarisindeki ilk denemelerinden biri sayılan Şehadet Camii,

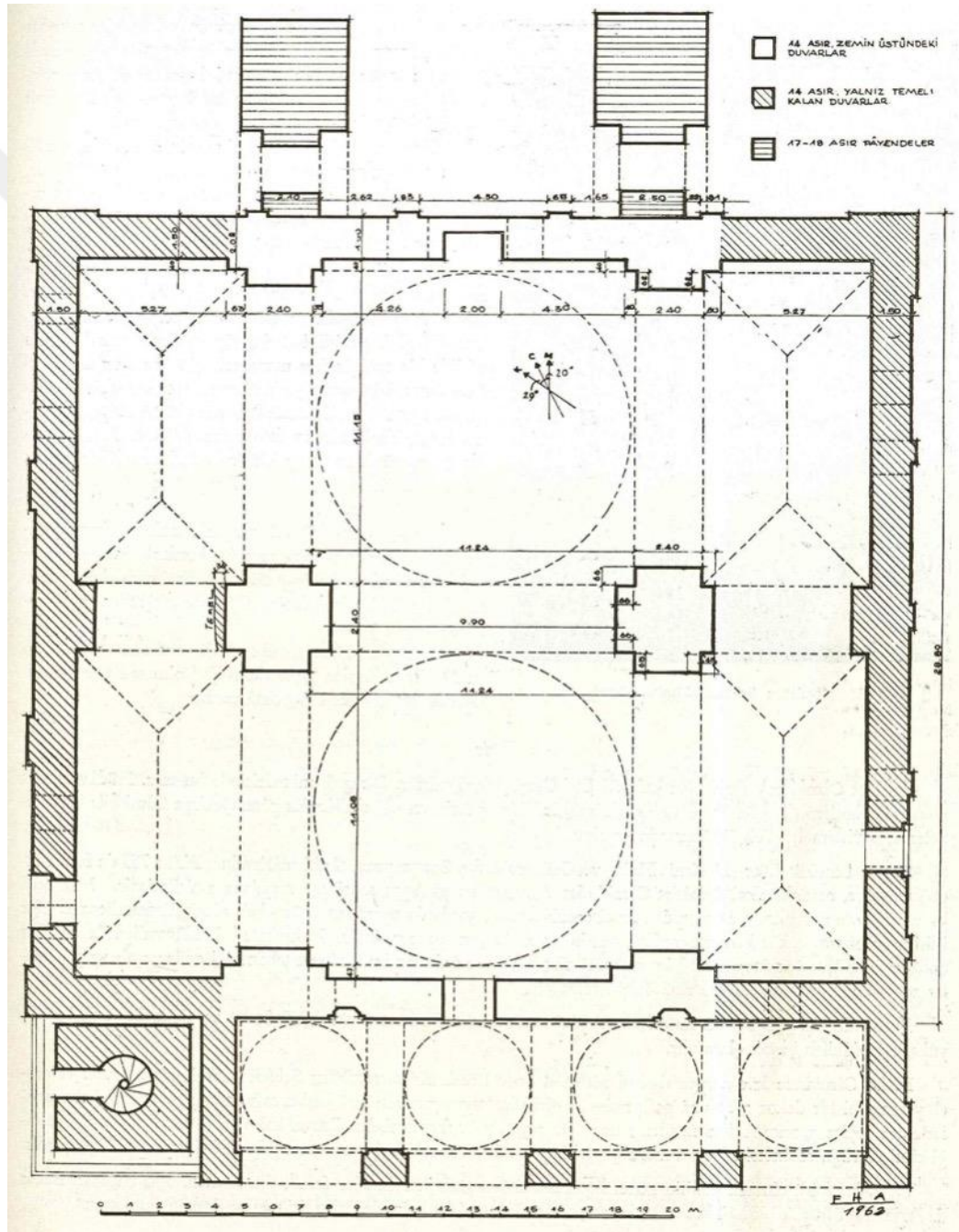
⁸¹³ Bursa YEBEK, GE-5432, s.1b.

⁸¹⁴ BOA.ŞD.147.36.1 (Tarih: R.2 Kanunievvel 1314/M.14 Aralık 1898)

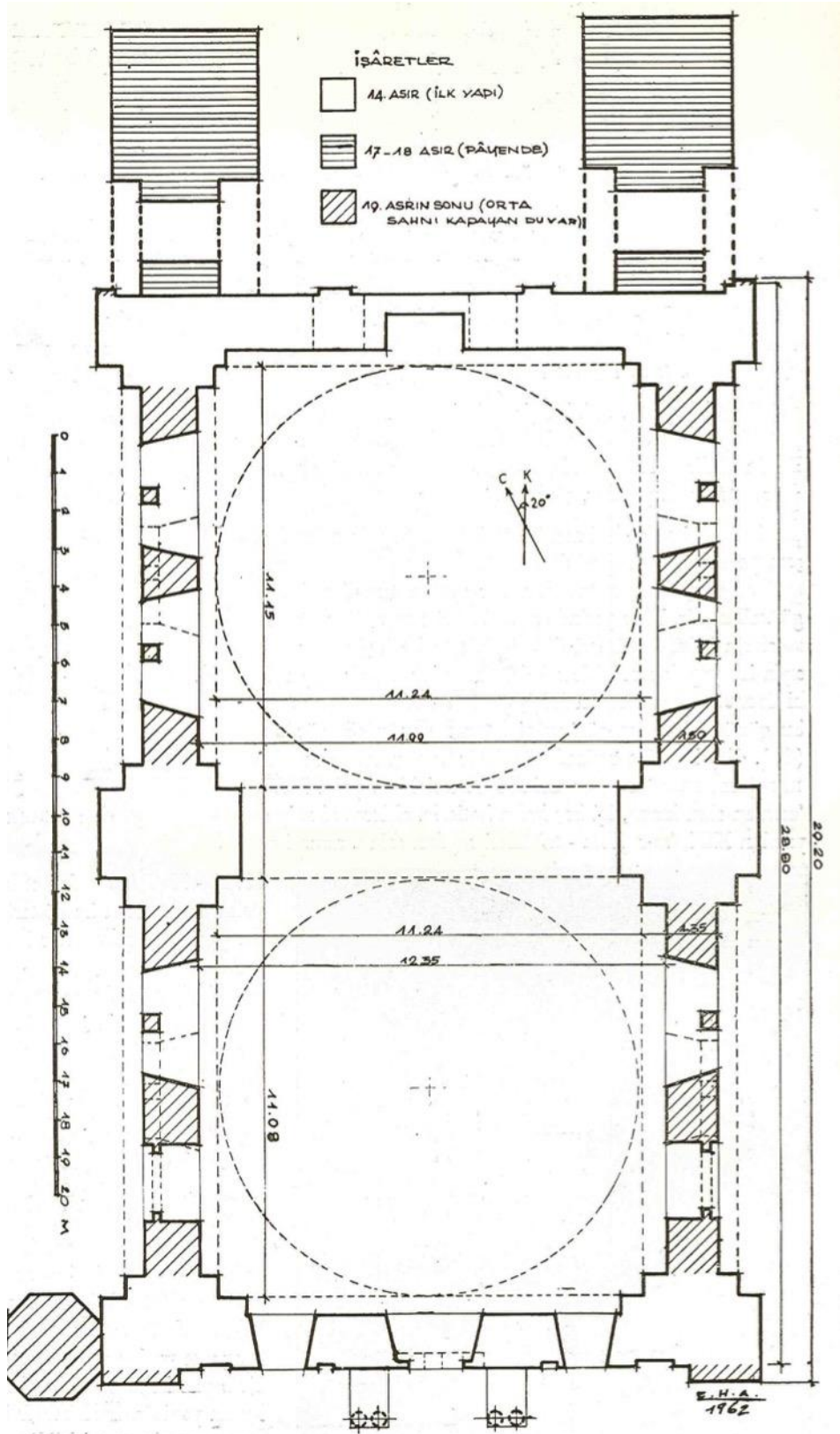
⁸¹⁵ BOA.İ.EV.21.8.1.1 (Tarih: R.26 Kanunievvel 1314/M.7 Ocak 1899)

⁸¹⁶ BOA.BEO.1265.94833.1.1 (Tarih: R.25 Kanunisâni 1314/M.6 Şubat 1899); BOA.İ.EV.21.8.2.1 (Tarih: R.25 Kanunisâni 1314/M.6 Şubat 1899)

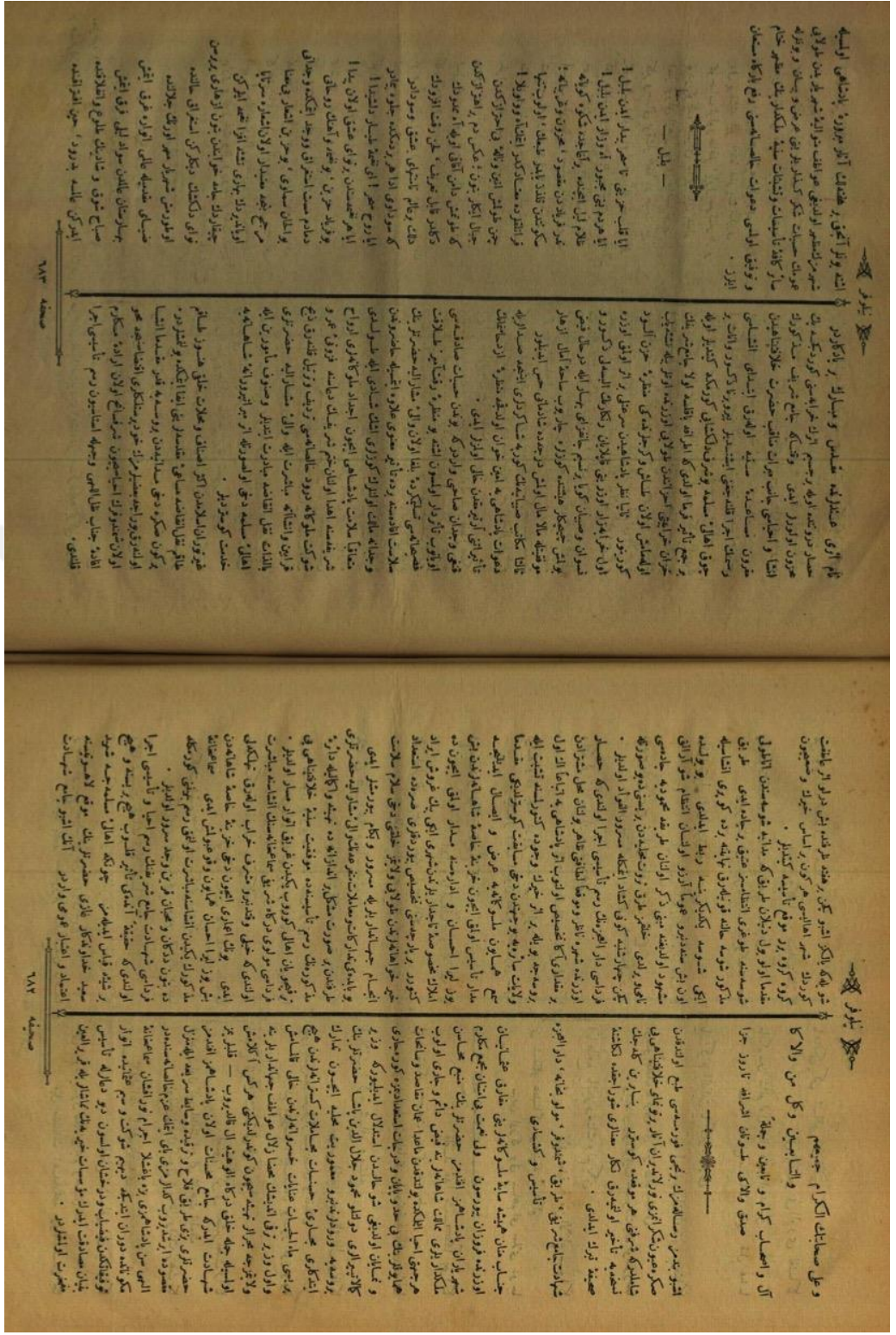
Tanzimat'tan sonra ilk ciddi tamirini 1844 yılında geçirmiş, 1855 depremleri sırasında yıkıldıktan sonra uzun bir süre harabe halinde kalmıştır. Mahmud Celalettin Paşa'nın valiliği sırasında 1891 yılı Nisan ayında yeniden inşa edilmeye başlanmış ve 1892-1893 yılları arasında tamamlanarak hizmete açılmıştır. Bu tarihlerden sonra Şehadet Camii'nin Cumhuriyet dönemine kadar geçen 33 yıllık sürede, onarım geçirdiğine dair başka bir kayda rastlanılmamıştır. Yapı bugün de asli işlevini sürdürmektedir.



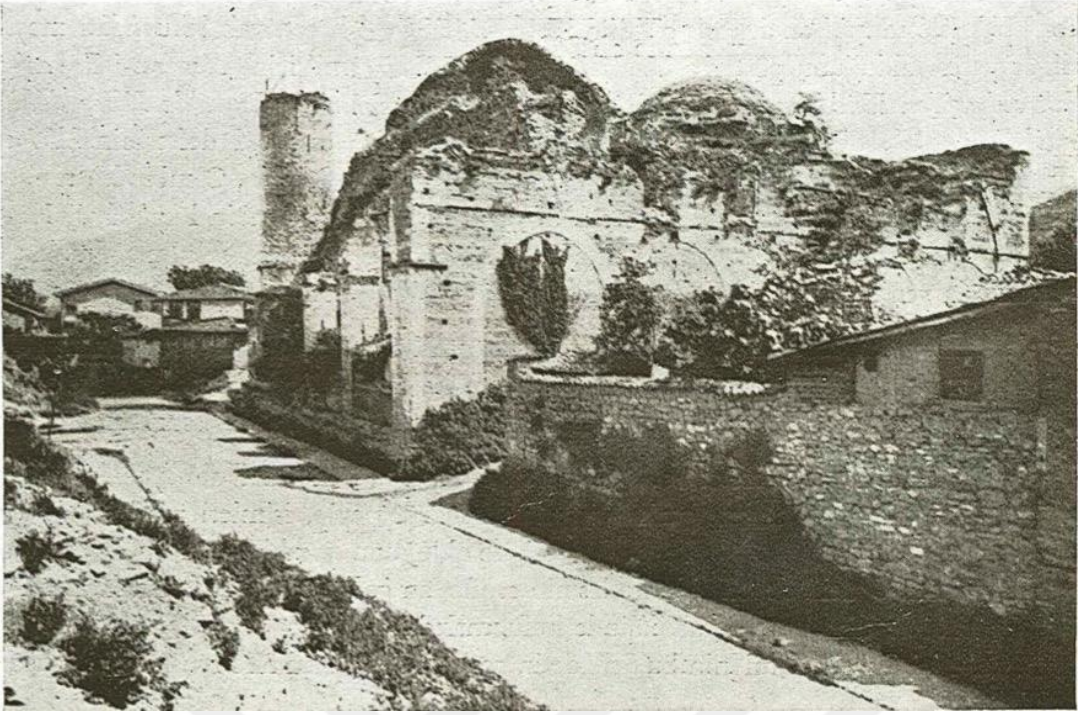
Şekil 4.36. Şehadet Camii'nin Restitüsyon Planı (Kaynak: Ayverdi, s.273)



Şekil 4.37. Şehadet Camii'nin Günümüzdeki Planı (Kaynak: Ayverdi, s.272)



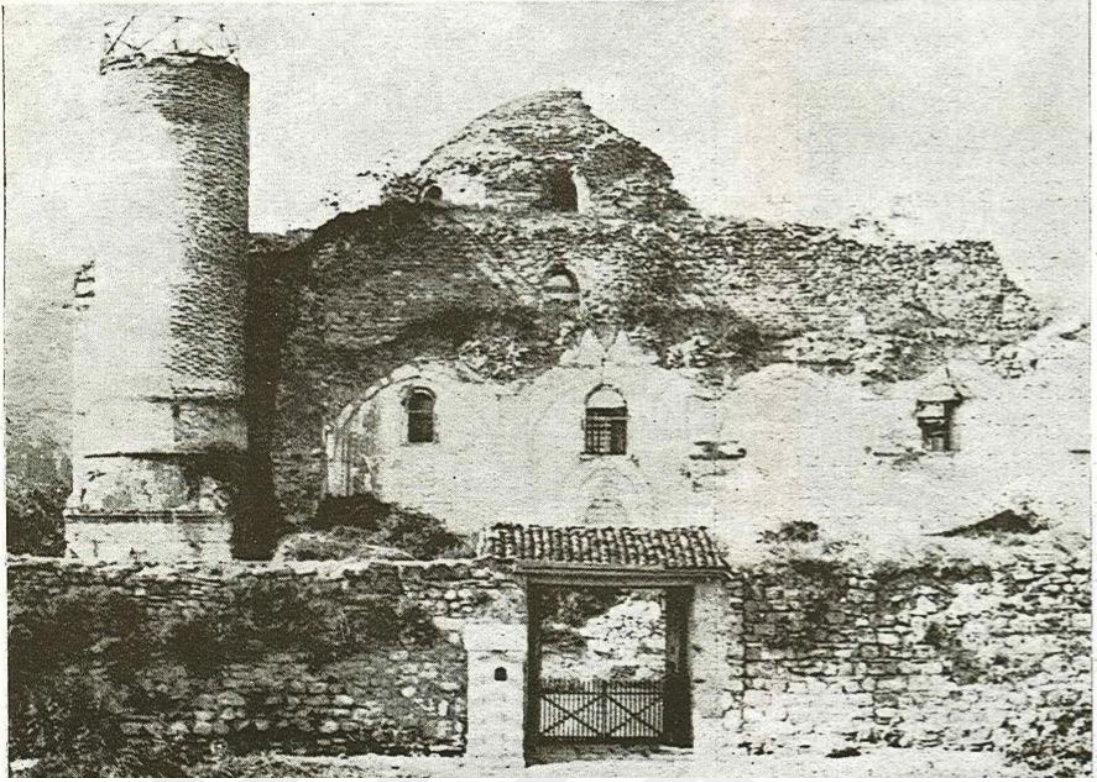
Şekil 4.38. Şehadet Camii'nin Tamirinin Başladığını Aktaran Haber. (Kaynak: Nilüfer Gazetesi, 15 Ramazan 1308/24 Nisan 1891, 5. Sene, No: 55, s.682-83.)



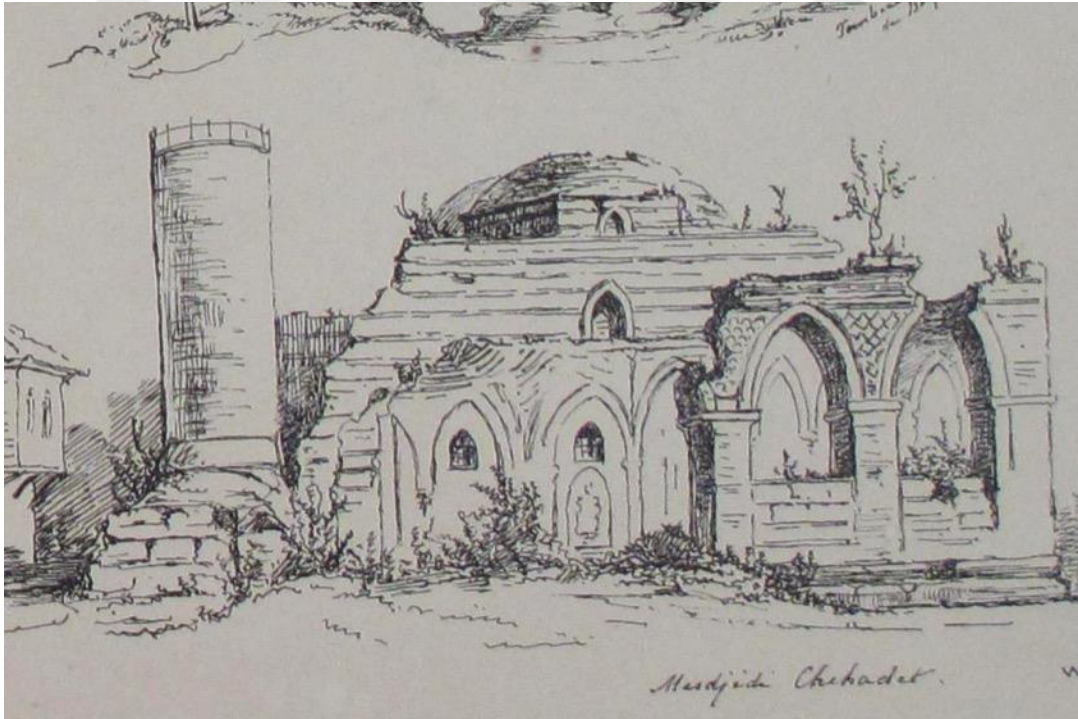
Resim 4.130. Şehadet Camiinin 1855 Depremlerinden Sonraki Hali (Kaynak: Ayverdi, s.268)



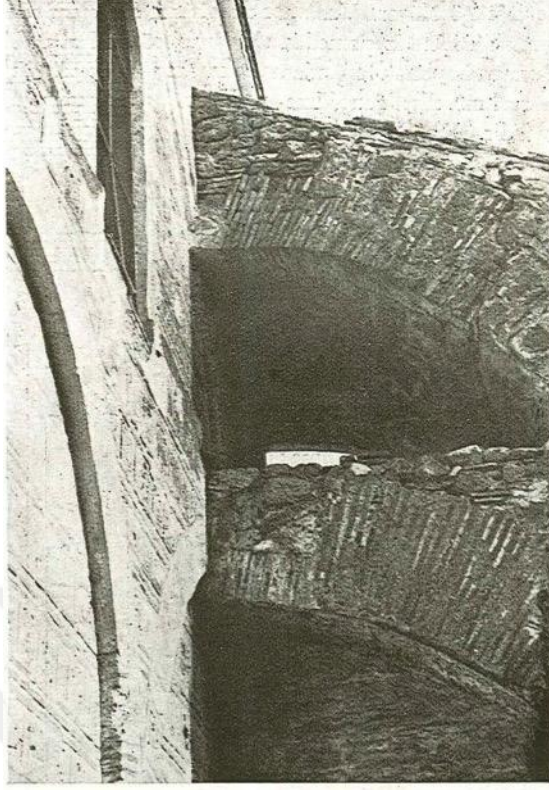
Resim 4.131. 1890'larda Şehadet Camiinin Harap Hali (Kaynak: Bursa Fotoğrafları, No:14)



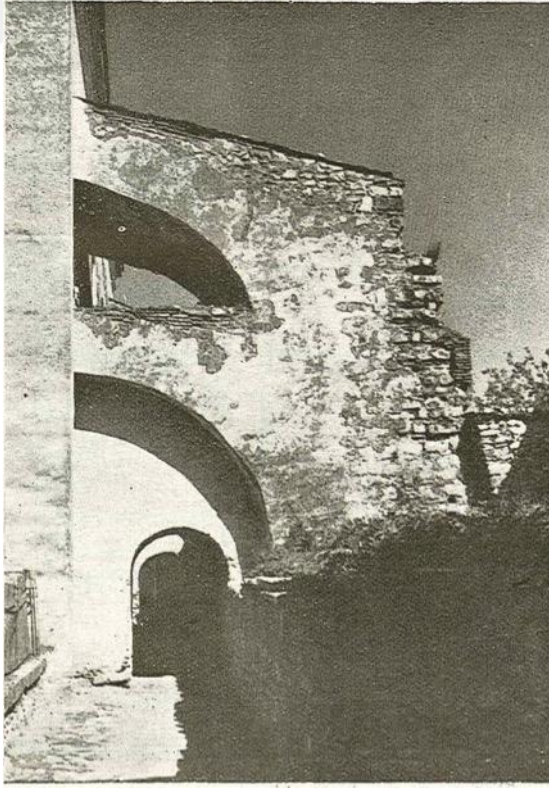
Resim 4.132. Harap Haliyle Şehadet Camii Kuzey Cephesi. (Kaynak: Ayverdi, s.269)



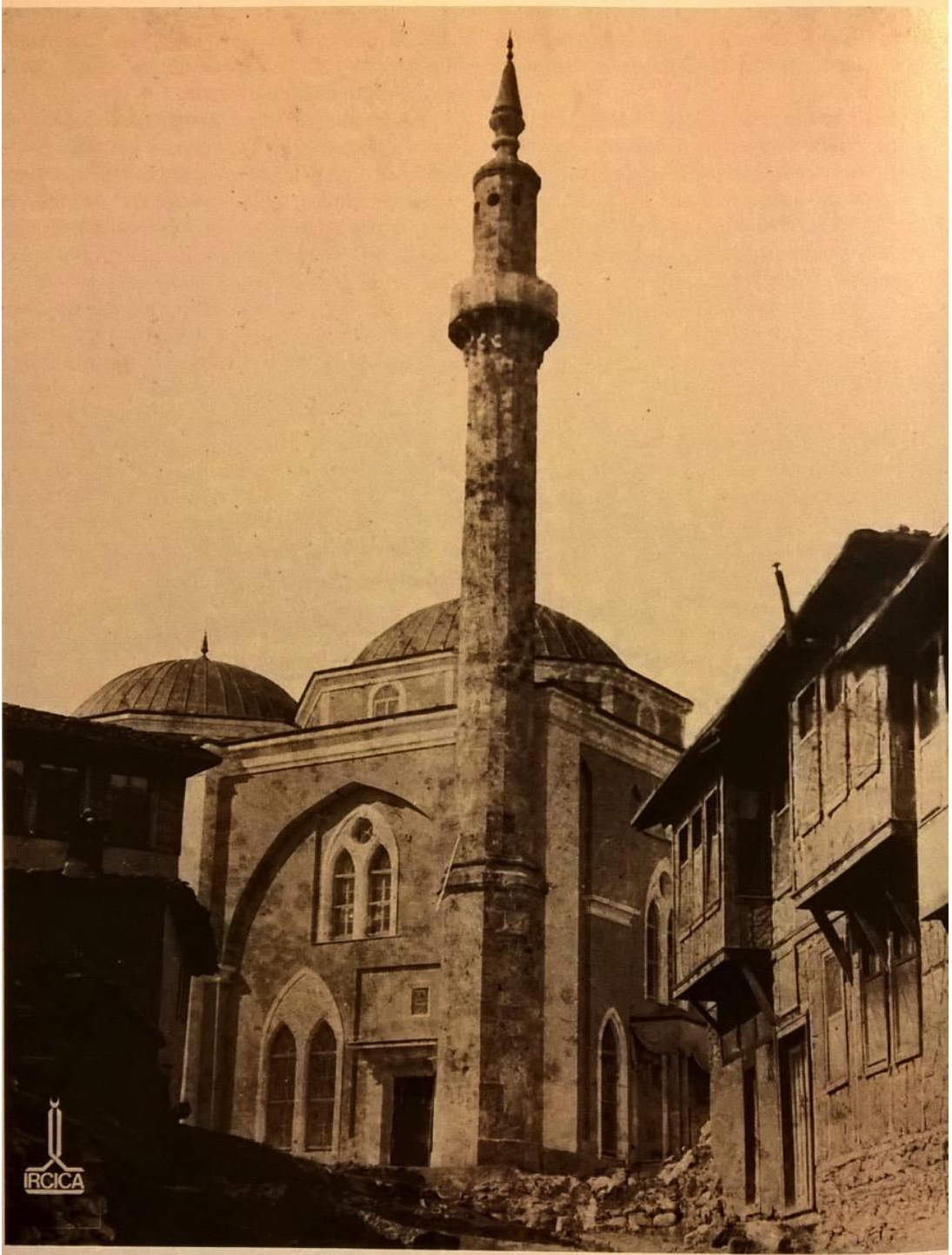
Resim 4.133. Harap Haliyle Şehadet Camii Kuzey Cephesi. (Kaynak: M.A.Walker, Brousse. Album Historique, Constantinople 1866, No:XI)



Resim 4.134. Şehadet Camii Güney Cephesindeki Doğu Payandası (Kaynak: Ayverdi, s.271)



Resim 4.135. Şehadet Camii Güney Cephesindeki Batı Payandası (Kaynak: Ayverdi, s.271)



Resim 4.136. Şehadet Camii (1892-93'teki İnşası Sonrası). (Kaynak: Düşkapı, s. 340)



Resim 4.137. Şehadet Camii Doğu Cephesi Kemerleri, Pencere ve Doğu Girişi Üzerindeki Kitabesi (Foto: H.Gürsel Bilmış-2019)



Resim 4.138. Kuzey Cephesi Ana Giriş Ve İnce Mermer Sütunlar (Foto: H.Gürsel Bilmış-2019)



Resim 4.139. Şehadet Camii'nin Doğu Cephesi Girişi Üzerinde Bulunan Ve 1855 Depremleri Sonrasında Yıkılan Hisar'daki Orhan Camii'ne Ait Kitabe (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)

4.1.2.2. Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbeleri

4.1.2.2.1. Osmangazi Türbesi

Osmanlı Devletinin kurucusu Osman Gazi'nin türbesi günümüzde Tophane meydanına girişte sol taraftadır. Osman Gazi, Sainte Elie ya da Saint Jean adıyla anılan ve Gümüşlü Kümbet olarak bilinen Bizans yapısı manastırın içine gömülmüştür⁸¹⁷. Orhan Bey Bursa'yı alınca, buradaki manastırın bir kısmı daha sonra Orhan medresesi, bir kısmı fetih camisi olarak Orhan Camii'ne dönüştürülmüştür.⁸¹⁸ Bursa'nın fethinden önce büyük ve gösterişli bir kilise olduğu belirtilen manastırın, bazı yayınlarda⁸¹⁹ yanlışlıkla "Davut Manastırı" olarak geçtiği görülmektedir. Anlaşılan Leon de Laborde, W.J. Hamilton, Charles Texier gibi yabancı seyyah ve araştırmacıların aktardığı bazı bilgilerden kaynaklanan⁸²⁰ bu hata, daha sonraki yayınlarda tekrar edilmiştir. Osman Gazi'ye, Selçuklu Sultanı Alaaddin tarafından hükümrانlık alameti olarak verilen eşyalardan biri olan davulun ilkin türbelerin yanında yapıldığı belirtilen bir camide⁸²¹ olduğu ve Evliya çelebinin Bursa'yı ziyaretinde bu davulu camide gördüğü, davulun daha sonra türbeye nakledildiği belirtilmektedir⁸²². Texier'in davul ile davut kelimelerini karıştırmamasından dolayı literatürde bazı çalışmalarda Davut Manastırı olarak geçen yapının doğrusunun "*davullu manastır*" olduğu görülmektedir⁸²³.

⁸¹⁷ Ayverdi, **İstanbul Mimari Çağının Menşei Osmanlı Mimarisinin İlk Devri-1**, Baha Matbaası, İstanbul: 1966, Cilt:1, s.58; Baykal, **Bursa ve Anıtları**, 1982, s.13; "*Gümüşlü Kümbet adıyla anılan Aya Elia Manastırı Kilisesi..*."; **Bursa Ansiklopedisi**, 2002, Cilt:4, s.1320; Semavi Eyice'ye göre türbenin olduğu yer muhtemelen vaftizhane idi. Bkz. Semavi Eyice, "Bursa'da Osman ve Orhan Gazi Türbeleri", **Vakıflar Dergisi**, 1962, S.V, s.131 ve 143.

⁸¹⁸ Eyice, "a.g.m.", s.144; Doğan Yavaş, "Osman Gazi Türbesi", **TDVİA**, 2007, Cilt:33-s.467-468.

⁸¹⁹ Mehmed Ziya, **Bursa'dan Konya'ya Seyahat**, s.30; Osman Şevki Uludağ, **Bursa ve Uludağ**, s.83; E. Satıcı, **a.g.t.**, s.84 ve Neslihan Bostan, **a.g.t.**, s.120

⁸²⁰ Laborde ve Hamilton'dan aktaran: Eyice, "a.g.m.", s.135 ve 136; Texier'de geçtiği şekliyle "*Türklerin Dâvûd manastırı dedikleri Osman Gazinin türbesi..*". Bkz.: C. Texier, **a.g.e.**, Cilt:1, s.228. Ayverdi, **a.g.e.**, s.58, 107 ve 110. Bunların yanında Osman Gazi türbesini, Davul Manastırı olarak adlandıran yabancı seyyahlar da vardır: Türkiye'de ilk Tıp Mektebini kuran Dr. Bernard'ın gözlemleri için bkz: Eyice, "a.g.m.", s.137.

⁸²¹ Evliya Çelebi'den çok daha önce, Bursa'nın fethinden hemen sonra Bursa'ya gelmiş olan Arap gezgin İbn-i Batuta Osman Gazi'nin kabrinin kiliseden mescide çevrilen yerde olduğunu belirtir. Bkz. Eyice, "a.g.m.", s.132, 144. Bu cami, Eyice ve D. Yavaş'ın belirttiği gibi fethin sembolü olarak manastır kompleksinden bir kısmının camiye çevrilen hali olmalıdır.

⁸²² Baykal, **Tarihte Bursa Yangınları**, Emek Basımevi, Bursa: 1948, s.36; Ayverdi, **a.g.e.**, s. 58 ve 107.; Texier de davulun türbede olduğunu bildirir. Bkz. Texier, **a.g.e.**, a.y.; Yabancı seyyahlar da bu eserlerin Sultan Alaaddin tarafından Osman Gaziyeye verildiğini belirtmişlerdir. Bkz. F. Yıldırım, **a.g.t.**, s.1208-1210; M.A.Walker, "Tombs of the Sultans Osman and Orkhan", **Brousse. Album Historique**, Constantinople: 1866, III. (Walker'ın albümü 24.sayfaya kadar numaralandırılmış, sonrasında ise Roma rakamı ile verilen 24 çizim, sayfa numarasız olarak verilmiştir. Eserin sonunda da liste halinde çizimlerin isimleri verilmiştir.) Aynı albüm için bkz.: <http://tr.travelogues.gr/collection.php?view=462>

⁸²³ M. A. Walker, **a.g.e.**, a.y.; Ayverdi gibi Kandes de yabancı yazarlardan kaynaklanan davut manastırı şeklindeki yanlış nitelendirmenin doğrusunun, yangından önce türbenin içinde var olduğu bilinen davula atfen davullu manastır olduğunu aktarır. Bkz.: V. Kandes, **a.g.e.**, s.115. Ayrıca bkz.: Yavaş, "a.g.m.", s.467.

Osman Gazi'nin gömülü olduğu yuvarlak planlı şapel 1801 yılındaki büyük yangında⁸²⁴ oldukça harap olmuş ve ardından tamir edilmiştir⁸²⁵ (Res.4.140). Türbe, 1855 depremleri sırasında ağır hasar görünce, önceki haline göre biraz daha büyük olarak temelinden itibaren⁸²⁶ kesme küfeki taş ile kitabesindeki H.1280 tarihine göre 1863 yılında⁸²⁷ Sultan Abdülaziz tarafından yeniden inşa ettirilmiştir (Res.4.141). Bursa'ya ilki 1855 depremlerinden önce, ikincisi depremlerden hemen sonra ve üçüncüsü de 1863'e doğru olmak üzere üç kez gelen Hekimbaşı Hayrullah Efendi, ziyaretlerindeki izlenimlerine göre Bursa'yı üç farklı şekilde anlatır. Burada Hayrullah Efendinin anlattıklarından konuyla ilgili olan kısmına, Osman Gazi türbesi ile ilgili gözlemlerine bakmak gerekir. Hayrullah Efendi depremler sonrasında gördüğü Osman Gazi türbesinin birçok ufak ve harap evler arasında kaldığını, bu harap evlerin sahiplerinden satın alınarak "Osmaniyye" meydanı olarak düzenlendiğini, türbenin meydana çıkarıldığını ve yeniden genişletilerek inşa edileceğini aktarmıştır. Hayrullah Efendi'nin bahsettiği bu kamulaştırma, Bursa eyalet meclisince Bursa Ebniyeler Mühendisi Batyano'ya 1862 yılı Mayıs ayından önce hazırlattırılan⁸²⁸ Tophane meydanı düzenlemesine ait krokiler⁸²⁹ paralelinde yürütülmüştür. Hayrullah Efendi ayrıca Hisar'da enkazların moloz dağları oluşturduğunu, Osman ve Orhan Gazi türbelerinin bulunduğu manastırın eski gerçek sınırlarının beş zira' derinliğinde toprak altından meydana çıkarıldığını aktarır⁸³⁰. Bu bilgilere göre 1855 depremlerinin sadece Hisar'daki türbelerin bulunduğu bölgeye olan yansıması bu şekildedir.

Temelleri üzerine, dönemin Sultanı Abdülaziz tarafından yeniden inşa ettirilen Osman Gazi Türbesi, sekizgen bir plan şemasına sahiptir (Şekil 4.39). Yapının beden

⁸²⁴ K. Baykal, **Tarihte Bursa Yangınları**, s.36.; Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.54; Albert Gabriel, **Bir Türk Başkenti Bursa**, (Haz.: A. Kazancı ve ark.), Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa: 2008, Cilt:1, s. 43.; Eyice yangın için açık tarih verir: 1 Şaban 1216 (7 Aralık 1801) bkz.: Eyice, "a.g.m.", s.134; Texier ve Mehmed Ziya ise yangın tarihi olarak 1804'ü verir. Bkz.: Texier, **a.g.e.**, a.y.; Mehmed Ziya, **a.g.e.**, s.31-32.

⁸²⁵ D. Yavaş, "a.g.m.", s.467.

⁸²⁶ V. Kandes, **a.g.e.**, s.115; Ayverdi, **a.g.e.**, s.108.

⁸²⁷ Ahmed Tevhid, "İlk Altı Padişahımızın Bursa'da Kâin Türbeleri", *TOEM*, III/16 (1328), s.977-981; "1280 tarihinde.": E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.108; Türbenin inşa tarihi Baykal'da; "*1280 H. (1868) de yaptırdığı..*" şeklinde geçmektedir. Bkz. K. Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.53. S. Eyice, "*bugün mevcut her iki türbe de 1868 (H.1280) de Abdülaziz tarafından yaptırılmıştır..*" der ve 1864 yılında inşaatın henüz bitmediği, depremden sonra geçici türbeler yapıldığını, ve esas yapıların 1868'de yaptırıldığını belirtir. Eyice burada hicri tarihi sehven 1280 olarak vermiş olmalıdır. Çünkü kitabedeki H.1280 M.1863 yılına denk gelir. Bkz. "a.g.m.", s.139 ve 143; Koyunluoğlu yeniden inşa tarihi olarak 1868'i verir. Bkz. A.M.T. Koyunluoğlu, **a.g.e.**, s.141. A. Gabriel de her iki türbenin 1868'de yaptırıldığını aktarır. Bkz.: A. Gabriel, **a.g.e.**, s.43; Hakkı Önkal ise 1863 tarihini verir. Bkz. H.Önkal, **Selçuklu-Osmanlı Sultanları ve Türbeleri**, V.G.M.Yayınları, Ankara: 1999, s.32.

⁸²⁸ BOA.İ.MVL.558.25080.4.1 (Tarih: 15 Za 1278/M.14 Mayıs 1862)

⁸²⁹ BOA.PLK.p.50 ve PLK.p.56 (krokiler üzerinde tarih bulunmamaktadır)

⁸³⁰ İ. Hâmi Danişmend, "Hayrullah Efendinin Gördüğü Üç Bursa", **Bursa-Yapı Kredi Bankası Bursa Şubesi Açılış Hatırası**, (Haz.: V.Nedim Tör, Ş. Rado) İstanbul: 4 Haziran 1948, s.40.

duvarları kesme küfeki taş ve mermer ile 1. 20 m. kalınlıkta yapılmıştır. İki uzun ve ince sütunçenin taşıdığı kemerli sundurmanın altındaki giriş kapısı kuzeydedir (Res.4.141, 4.142). Sundurmanın üzerinde Sultan Abdülaziz'in tuğrası bulunmaktadır. Bu kısımdan birkaç basamaklı merdivenle inilerek, yuvarlak kemerli dikdörtgen giriş holüne geçilir. Holün batısında türbedar odası (günümüzde özel güvenlik odası) bulunur. Buradan da birkaç basamakla ana mekâna erişilen yapının, iç çapı 10 m. olan büyük kubbesi kurşunla örtülüdür. Türbe içindeki kalemîşi bezemeler basit olup, onarımlar sırasında yenilenmiştir (Res.4.143, 4.144). Giriş cephesindeki bölüm hariç, yapının sekizgen her kenarında yuvarlak kemerli ve dökme demirden şebekeli⁸³¹ pencereler bulunmaktadır (Res.4.145). Kapının üstündeki 4 satırlık mermer inşâ kitabesinin manzumesi, şâir ve mûsikişinâs mabeynci⁸³² Nevres Bey'e, ta'lik hat ise mevlevî Zeki Dede'ye aittir. Kitabe metni şöyledir (Res.4.146):

I.Satır: *Mefhar-i 'Osmâniyân zillullahi'l-'âlemîn * Hazreti 'Abdülazîz ol pâdişâh-ı bahr-u berr * Sâyesinde oldu heb ma'mûr mülk ü devleti * Makdemile bulalı câ-yı hilâfet zîb-ü fer*⁸³³

II.Satır: *Cedd-i pâkî hazret-i 'Osmân gâzi türbesin * Kıldı ihyâ yapıdırub ol şâh-ı farûk-i siyer * Nâmına yapub nişân kabrine ta'lik eyledi * Hiç müyesser olmadı bir şâha bu balâ eser*⁸³⁴

III.Satır: *Ravza-i cennette ya rab ceddî kıldıkça hırâm * Ola taht-ı saltanât ol şah-ı zîşâna makarr * Mühmelinden çâkeri Nevres dedi tarihini * Türbe-i 'Osmân gâzi oldu pür-nûr.*

IV.Satır: *Ketebehû el-mevlevî Zeki Dede gafereleh 1280.*⁸³⁵

Türbede puşîdenin başucunda Sersikkegan Abdülfettah Efendi tarafından gümüş simle işlemeli ve sülüs hatla kumaşa yazılmış yazısı vardır (Res.4.147, 4.148):

Matla'-ı şumûs-ı hilâfet melma'-ı envâr-ı cedd-i saltanat ecdâd-ı selâtin-i hümayûn unvân-ı bânî yegânî taht-gâh-ı şevket-nişân es-Sultân Gâzi Ebu'l-fütûhât ve'l-megâzî Osmân Hân eskenehu'llâhu Te'âlâ bi-hubûhatihî cinân hazretleri (Halifelik güneşlerinin doğuş yeri, nurların ışık kaynağı, hükümdârlığın ve Sultanların atası, yücelik

⁸³¹ Şebeke: Ağ gibi yapılmış kafes veya bu şekilde tahta, taş ya da maden üzerine kesilerek yapılan oyuklardan oluşan korkuluk (Arseven, **a.g.e.**, s.101)

⁸³² E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.110.

⁸³³ Osmanlıların övüncü, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi, denizin ve karanın padişahı Abdülaziz Hazretleri, Onun sayesinde bu devlet mülkü imar edildi, Hilafet makamı onun gelişiyile güzellik ve parlaklık buldu.

⁸³⁴ Tertemiz atası Osman Gazinin türbesini Hz.Ömer Faruk ahlakına sahip padişah ihya etti, Onun adına nişan (devlet nişanı) yaparak kabrine astı, başka bir padişaha böyle bir eser yaptırmak nasib olmadı.

⁸³⁵ Ey Rab, Abdülazizin dedeleri cennette dolaştıkça, bu şanlı padişaha hükümdarlık tahtı durak olsun. En alt tabakadan hizmetkârı Nevres tarihini söyledi, Osmangazinin türbesi nurla doldu. Mevlevî Zeki Dede yazdı kitabeyi 1280. Kitabe için bkz.: Hasan Taib, **a.g.e.**, s.46-47; Kitabe metni için bkz. E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.109.

*ünvanının sahibi, güçlü tahtın birinci kurucusu Sultan Gazi fetihlerin ve gazaların babası Osman Hân Hazretleri-Allah onu, soyundan gelenlerle beraber cennete yerleştirsin-)*⁸³⁶.

Türbede ortada Osman Gazi'nin sedef kakma şebekeli sandukası bulunmaktadır. Bu sanduka üzerinde Sultan Abdülaziz'in sandukaya bir kuşak üzerinde taktığı bir Osmanlı nişanı bulunmaktaydı⁸³⁷ (Res.4.157). Osman Gazi sandukasının solunda oğlu Alaüddin Bey, sağında Orhan Gazi ile Aspurça Hatun'un oğulları olan İbrahim Bey, Alaüddin Bey'in yanında Hüdavendigâr'ın oğlu Savcı Bey'in sandukaları bulunur. Toplam 17 sandukanın bulunduğu türbe içindeki diğer kabirlerin kime ait olduğu bilinmemektedir⁸³⁸.

SBH'nın 1857'de hazırlanmaya başladığı dikkate alınır, o tarihte henüz inşa edilmeyen binaların, eski izleri üzerinden haritada gösterilmiş olabileceği düşünülmektedir (Hrt.4.31). Nitekim haritada her iki türbenin şimdiki mimarilerinin ana hatlarını verir şekilde gösterilmesini Semavi Eyice şöyle açıklar: *"..bu tarihte henüz şimdiki türbeler daha yapılmadığına göre, Bursa şehir plânındaki basit krokilerin eski türbelerin yer ve genel dış görünüşlerini aksettirdiğine ihtimal verilebilir"*⁸³⁹. Sultan Abdülaziz zamanında yapılan türbelerin biçimlerine bakıldığında, yapıların önceki hallerinin izlerinin de yaşatılmasının amaçlandığı anlaşılmaktadır. Bu sebeptendir ki, Osman Gazi türbesi sekizgen bir plan şemasında, Orhan Gazi türbesi ise dört sütun üzerine oturtulan kubbesi ile kare planda yapılmıştır⁸⁴⁰. Ayverdi de Osman Gazi türbesinin, küçük kilisenin vasıflarına uygun, ölçülerine yakın bir biçimde yapıldığını belirtir ve türbelerin şekil ve ölçülerinin asıllarına sadakat göstermek isteğinden dolayı bu şekilde inşa edildiğini ifade eder⁸⁴¹.

4.1.2.2.2. Orhan Gazi Türbesi

Osman Gazi türbesinin doğusunda kalan ve eski manastırın bir bölümünü oluşturan Orhan Gazi türbesi, depremlerden sonra tamamen yıkılmış, Osman Gazi türbesi ile

⁸³⁶ Hasan Taib, **a.g.e.**, s.48; Ahmed Tevhid, "a.g.m.", s.978. Tevhid ayrıca Osman Gazi türbesine, Sokullu Mehmet Paşa'nın biri 969/1562 ve diğeri 972/1565 istinsah tarihli iki nefis Kur'an, Orhan Gazi türbesine de bir adet Kur'an vakfettiğinden ve bu Kur'anları incelediğinden bahseder. Bkz.: "a.g.m.", s.979.

⁸³⁷ Günümüzde türbede bulunmayan bu nişan metni için bkz.: Mehmed Ziya, **a.g.e.**, s.29; Sandukaya asılı nişanın başka bir fotoğrafı için bkz.: **a.g.e.**, s.30;

⁸³⁸ K. Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.53; S. Eyice, "a.g.m.", s.139-140; E.H. Ayvedî, **a.g.e.**, s.109; D. Yavaş, "a.g.m.", s.467.

⁸³⁹ S. Eyice, "a.g.m.", s.138.

⁸⁴⁰ S. Eyice, "a.g.m.", s.143.

⁸⁴¹ E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.107.

birlikte Sultan Abdülaziz tarafından yeniden inşa ettirilmiş,⁸⁴² bazı eksikliklerinin daha geç tamamlanması nedeniyle de ancak 1868 yılı içerisinde ziyarete açılabilmiştir⁸⁴³ (Res.4.149, 4.150). İnşasından sonra kitabe konulmayan yapının zemininde, manastırdan kalma mozik kompozisyonlar günümüze kadar korunmuştur (Res.4.156). Orhan Gazi türbesinin, fetihten sonra manastırın camiye dönüştürülen kısmı olduğu belirtilmektedir. Nitekim mevcut binaya dair eski onarımların, türbe ile caminin yan yana olduğu sonucunu ortaya koyduğu anlaşılmaktadır⁸⁴⁴. Eyice ve Baykal da bu konuda, her iki türbenin vaktiyle birleşik olduğunu, büyük kilise üzerine kurulan türbenin 1801 yılında yandığını 1855 depremlerinden sonra Sultan Abdülaziz tarafından ikiye bölünerek bugünkü şekli ile yaptırıldığını aktarmışlardır⁸⁴⁵.

Günümüzdeki yapının 1863 tarihindeki inşasından hemen sonra, 1866 tarihli bir eserde bulunan çizimi, muhtemelen yapının bu halinin en erken tarihli görselidir. Günümüz yapıları ile birebir benzer olan çiziminde her iki türbenin mimari detayları oldukça gerçekçi verilmiştir (Res.4.150, 4.151). 1855 yılında tamamen yıkılan Orhan Gazi türbesi, temelinden kare plan şemasında inşa edilmiştir (Şekil 4.40). 16.80 x 16.80 m.ölçülerindeki yapının beden duvarları kesme küfeki taş ve mermer ile 1.30 m. kalınlığında inşa edilmiştir. Eski görsellerinde yapının girişinde günümüzde bulunmayan ve Osman Gazi türbesinde olduğu gibi iki ince sütunun taşıdığı bir sundurma ve dikdörtgen kapalı mekân dikkat çeker (Res.4.152, 4.153). Kemerli dilimli ve mermer söveli giriş kapısı güney cephesindedir. Yapının, etrafı beşik tonozlarla örtülü kubbesi, kemerli dört büyük sütun üzerine oturtulmuştur (Res.4.154). Her cephesinde üç açıklık bulunan yapının giriş kapısının sağ ve solunda birer, diğer cephesinde üçer pencere bulunmaktadır. Bu pencereler yuvarlak kemerli, mermer söveli ve demir şebekeli olarak yapılmıştır. Türbenin ortasında piriç şebeke içinde Orhan Gazi'nin sandukası, bunun etrafında ise diğer sandukalar bulunmaktadır. Son olarak yapının kubbe içi, pandantif ve pencere alınlıkları iri barok motifler içeren kalemişleri ile süslenmiştir (Res.4.155, 4.156).

⁸⁴² Ahmet Tevhid, "a.g.m.", s.980; E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s. 105; K. Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.53-54; D. Yavaş, "Orhan Gazi Türbesi", **TDVİA**, 2007, Cilt:33, s.389; S. Eyice, "a.g.m.", s.

⁸⁴³ BOA.A.MKT.MHM.386.87.4.2 (Tarih: H.15 Ca 1283/M.25 Eylül 1866) Orhan Gazi Türbesinin tamamlanıp açılışının yapılması hususunda, belgedeki keşif defterinin tarihi ve yapılacak işlerin tamamlanma süreci düşünülürse muhtemelen 1868 tarihi verilebilir. Önkal yine 1863 tarihini verir. Bkz.: **a.g.e.**, s.32.

⁸⁴⁴ D. Yavaş, a.y.

⁸⁴⁵ K. Baykal, **a.g.e.**, s.54. S. Eyice, "a.g.m.", s.131-147. Ayrıca bkz.: **Bursa Sergisi Rehberi**, İstanbul: 1339, s.50.

Daha eski tarihlerde de yapılmış olmakla birlikte, 1615⁸⁴⁶ ve 1791⁸⁴⁷ yıllarında yürütülen bazı onarım çalışmalarından sonra, 19. yüzyılın başından itibaren bu türbelerin onarım ve inşa faaliyetleri aralıklarla devam etmiştir. 1808 tarihlerinde başlayıp 1813 yılında tamamlanmış olan kapsamlı onarımlar mutasarrıf Aziz Ahmed Paşa tarafından yapılmıştır⁸⁴⁸. 19. Yüzyılın başından itibaren söz konusu yapıların onarım ve inşa faaliyetleriyle ilgili Osmanlı Arşivi'nde tespit edilen ilk belge, Bursa mutasarrıfı Aziz Ahmed Paşa'nın merkeze gönderdiği 1813 tarihli evraktır. Orhan Gazi türbesi için, tarihi belli olmamakla birlikte "*bâ-irâde-i mülûkâne müceddeden ta'mir ve inşâsı*"nın kendisine emrolunduğunu belirten Aziz Ahmed Paşa, bu işlerin 15 Ra 1228/18 Mart 1813 itibariyle tamamlandığını ve aynı gün açılışı yapılan türbede mevlit okutulduğunu merkeze bildirmektedir⁸⁴⁹. Belgede detayları bulunmayan onarım işlerine dair Ayverdi, 1808 yılında türbenin cami ile beraber tamirine başlandığını belirterek, "*beher tahtası 18 vukiyye (23 kg) dan 383 tahta kurşun işlenmiş, yıkılma tehlikesi gösteren kemer ayağına dökme ya'ni kârgir direk konmuş siva ve sâiresi yapılmıştır*" demektedir⁸⁵⁰. Bu verilere göre Aziz Ahmet Paşa, sorunlu kemer ayakları nedeniyle yıkılma tehlikesi geçiren türbeyi o tarihlerde yıkılmaktan kurtarmıştır. Bu onarımlardan 3 yıl sonra, Orhan Gazi türbesinin kubbe kurşunları ve kiremitleri konusunda sıkıntı yaşanmıştır. 1816 tarihli belgeye göre⁸⁵¹ türbe üzerinde "*mepsût kurşûn ve kiremid..şiddet-i rûzgârdan sâkıt ve rahnedâr*" olmuş, yani türbe çatısının kurşun ve kiremitleri şiddetli rüzgarlar nedeniyle zarar görmüştür. Türbe içine etki eden şiddetli rüzgâr nedeniyle, sanduka puşidesi ile halılar da (kaliçe) zarar görmüş, mutasarrıf Ahmed Paşa nezaretinde hassa mimari ve erbab-ı vukûf marifetiyle tüm bu zararların keşifleri yapılmıştır. Keşif ve muayene

⁸⁴⁶ E.H. Ayverdi, a.g.e., s.106

⁸⁴⁷ D. Yavaş, "1855 Depreminden Sonra Bursa'da Osman ve Orhan Gazi Türbelerinin Yeniden İnşası", **XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri** (14-16 Ekim 2009), Pamukkale Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınları, (Ed. Kadir Pektaş vd.), Denizli: 2010, s.681-692. Yavaş'ın adı geçen bildirimde yayınladığı 1791 tarihli keşif defteri, yakın tarihte Bursa Büyükşehir Belediyesi yayınlarından çıkan bir çalışmada tamamen yanlış okunarak 1835 tarihli olarak gösterilmiştir. Kitaptaki pek çok veri gibi bu kısım da düzeltmeye muhtaçtır. Söz konusu keşif defteri için Bkz. BOA.EV.d. 9898 (Tarih: H.25 R 1205/M.1 Ocak 1791), söz konusu kitapta 1835 tarihli gösterilen keşif defteri için bkz.: H.Başaralı, **Bursa Keşif Defterleri**, s.107-108.

⁸⁴⁸ K. Baykal, 1811 yılında mutasarrıf Aziz Ahmed Paşa tarafından kapsamlı bir onarım yapıldığı belirtir, ama onarımın detayları hakkında bilgi vermez. Bkz.: K. Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.53. 19. yüzyıl başlarında yapılan kapsamlı onarımlar, Tanzimat'tan bir süre önce yapılmış olmaları ve yapıların depremlerden önceki durumlarını aktarmaları nedeniyle önemlidir. Bu nedenle yüzyılın başından Tanzimat'a kadar yapılan onarımlara burada kısaca değinilmiştir.

⁸⁴⁹ BOA.HAT.1522.5.1 (Tarih: H.16 Ra 1228/M.22 Mart 1813). Osmanlı Arşivi'ndeki belge tasnifinde Aziz Ahmet Paşa, sehven İzzet Paşa olarak verilmiştir. Dolayısıyla belge özetlerinin bu gibi sorunlu olduğu durumlarda, bu veriler üzerinden bilgi üretmenin ne gibi sonuçları olacağına örnek olması açısından bu ayrıntı önemlidir.

⁸⁵⁰ E.H. Ayverdi, a.y.

⁸⁵¹ BOA.HAT.1537.47.1.1 (Tarih: H.29 Z 1231/M.20 Kasım 1816)

sonucu tamirlerin 2880 kuruşa mal olacağı anlaşılmıştır. Haremeyn-i şerifeyn müfettiş vekili Ahmet Şükrü Efendi'nin onayı ve Bursa kadısının kararıyla (i'lâm) türbenin keşif defteri ve i'lâmı Ahmed Paşa'nın yazısına ek olarak, onarımlar için izin talebiyle merkeze gönderilmiştir⁸⁵². Bursa'nın meşhur lodos rüzgârları nedeniyle türbenin üst örtüsü ile iç mekânda puşide ve halıların zarar görmesi sonucu, yapılmak istenen onarımlara ilişkin izin talebinin sonucuna dair bu tarihlerden sonra herhangi bir belgeye ulaşılamıştır. Ancak Ayverdi'nin "*1233 de bir ta'mîr daha görmüş..*" ifadesi⁸⁵³, 1816 yılında yazılan onarım talebinin olumlu sonuçlanıp, gerekli tamirlerin 1818 (H.1233) yılı içerisinde yapıldığını düşündürmektedir. Muhtemelen 1818 yılı içerisinde de yapının üst örtüsü ile iç mekândaki onarımları yapılmıştır.

1816-18 yıllarında arasındaki onarımlardan sonra, söz konusu yapılara ait belgeler, 1855 depremlerinden hemen sonraki tarihlere aittir. Osman ve Orhan Gazi türbesi ile ilgili Osmanlı Arşivi'nde tespit edilen bazı belgeler, 1855 depremlerinin bu yapılara etkisin ve sonrasında yapılan inşa ve onarım süreçlerinin izlenebilmesine imkan vermektedir. Belgelere geçmeden önce, 1855 depremleri esnasında kendisi de Bursa'da bulunan Gökmenzâde Hacı Çelebi Efendi'nin türbelere dair ifadelerine bakmak gerekir. İşâretnûmâ adlı ilk deprem kroniği niteliğindeki eserin müellifi Hacı Hüseyin Rıfat Çelebi, yazma kitabında depremin türbeye olan etkisini "*Sultan Orhan..hazretlerinin medfun olduğu türbe makdem manasdır olub manasdır demekle meşhûr olan türbe külliye münhedîm..*" ifadeleriyle anlatmıştır⁸⁵⁴. Gökmenzade'nin ifadelerinde Osman Gazi türbesinin adının geçmemesi, yukarıda değinilen, deprem öncesi iki türbenin tek çatı altında olduğu görüşünü destekler niteliktedir.

H.12 Ca 1271/M.31 Ocak 1855 tarihinde meydana gelen ilk deprem ve sonrasındaki artçı sarsıntılar nedeniyle tamamen yıkılan Orhan Gazi ve kısmen⁸⁵⁵ yıkılarak büyük hasar gören Osman Gazi türbeleri için, ilk olarak mühendis ve memur görevlendirmeleri söz konusu olmuştur. Bu amaçla, ilk depremi takip eden on beş gün içerisinde, yıkılan türbelerin yeniden inşası ve tamir ihtiyacı olan diğer selatin türbelerinin tamirleri için Ticaret Nezareti ile yazışmalar yapılmıştır. Daha sonra çıkan irade ile de gerekli resim, harita ve keşif defterlerinin düzenlenmesi için

⁸⁵² Belge tasnifi içinde, söz konusu keşif defteri ve i'lâm bulunmamaktadır.

⁸⁵³ E.H. Ayverdi, a.y.

⁸⁵⁴ Gökmenzâde Seyyid Hacı Hüseyin Rıfat Efendi, **İşâretnûmâ**, vrk.8b. Milli Kütüphane no: 06 HK 1314.

⁸⁵⁵ "*Osman Hân Gâzi hazretlerinin türbe-i şerifeleri zâhirde külliye münhedim olmamış ise de pekçe zedelenmiş olduğu*" ifadeleri için bkz.: BOA.İ.DH.316.20363.3.1 (Tarih: H. C 1271/M. Mart 1855)

Bursa'ya mühendis ve memurlar tayin edilmesi kararlaştırılmıştır⁸⁵⁶. Depremlerin hemen ardından, görevlendirilme/gönderilme tarihleri tam olarak belli olmamakla birlikte, Akif, Şemseddin ve Seyyid Salih isimli mühendisler, Temmuz 1855'de türbelerin ilk keşiflerini yapmıştır⁸⁵⁷. Bu üç mühendisin düzenledikleri keşif defteri, aynı zamanda türbelerin uzman gözüyle ilk tespitlerine ve yapılması gereken işlemlerine ilişkin veriler içermesi bakımından da oldukça önemli belgelerdir. Keşif defterinde ilk göze çarpan ifade, türbelerin tanımlaması ile ilgilidir. Belgeye göre Orhan Gazi türbesi, Osman Gazi türbesinin “*hârici ittisâlinde kâin*”, yani Osman Gazi türbesinin bitişiğinde, yanındadır⁸⁵⁸. Orhan Gazi'nin “*kârgir türbe-i şerifleri geçende vuku'bulan hareket-i arzde külliye münhedim olub tecdide muhtaç olmuş olduğundan bu def'a keşfi zımnında me'mur buyrulan ebniye-i hassa hulefâsından Hacı 'Âkif efendi kulları ma'rifetiyle tersîm olunan resm-i musattahlarında gösterildiği vechle ba'zı bî-lüzûm olan mahalleri terk ve meclis-i eyâlet-i kebirde tensib kılınan resm-i cedîd üzerine keşf ve mesâha olunarak evsâf-ı eşkallerini*” gösteren keşf-i evvel defteri hazırlanmıştır. Yani tamamen yıkılmış olan Orhan Gazi türbesi ile büyük zarar gören Osman Gazi türbesinin yeniden inşa edilmesi için keşiflerini yapmak üzere ebniye-i hassa hulefâsından Hacı Âkif Efendi görevlendirilmiştir. Yukarıdaki ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla, Ebniye Halifesi Akif'ten önce türbelerin keşfi ve planları yapılmış olmalıdır. Ancak planlarda bazı gereksiz yerler tespit edilmiş olmalı ki (*bî-lüzûm olan mahalleri terk*) buralar iptal edilerek eyalet meclisinde onaylanan *resm-i cedîd üzerine*, yani yeni hazırlanan planlar üzerinden keşif ve ölçümler/tespitler yapılmış, keşf-i evvel defteri hazırlanmıştır. Keşif defterinin bu giriş kısmının altında, ilk olarak Osman Gazi Türbesi için yapılan keşif detayları verilmektedir. Buna göre; yapılacak ilk işlem türbe etrafında “*terâkim itmiş enkazlarının nakli*”, yani biriken enkazın kaldırılması olacaktır. Bundan sonra halis harç ile iki tarafı da sıvalı yeni tuğladan kârgir duvarlar, yeni küfeki taşından ince tarak ile tesviyeli üzeri avadanlıklı som pabuçlar, avadanlıklı kürsî ve başlıklı ince som sütunlar, yeni küfeki taşından avadanlıklı ve yukarıları kemerli som pencere sögeleri, tüm pencereler için demirden imal edilen şebekeler, yeni küfeki taşından ince tarak ile tesviyeli üzeri avadanlıklı silme som saçaklar, pencere iç kısımlarının mermer döşemeleri, türbe içerisindeki köşeler için

⁸⁵⁶ BOA.İ.DH.327.21337.1.1 (Tarih: H.28 Ca 1271/M.16 Şubat 1855)

⁸⁵⁷ BOA.İ.MVL.344.14903.4.1 ve 4.2 (Tarih: H.3 Za 1271/M.18 Temmuz 1855)

⁸⁵⁸ BOA.İ.MVL.344.14903.4.1

tuğladan kabartma sıvalı sütun inmeleri, alçıdan yapılan silme kafa tahtaları, köşe yukarılarında ve cephe sıvalı ve gereği üzere kayganlar ile çevrili kârgir yelpazeler, ayna cam ile meşeden yapılma çerçeveler, müstemilatıyla büyük doğrama kapı, sürtme ağacından kiriş, domaniç tahtasından döşemeler, üzeri mevcut kurşun puşideli yeni kârgir kubbe, kubbe üzeri için nühâs alem, domaniç tahtasından sanduka, sanduka etrafı için oymacıkâri ve boyalı, yıldızlı şebeke, Osman Gazi türbesi için kullanılacak malzeme ile yapılacak işlemler olarak verilmiştir. Osman Gazi türbesi için bu işlemlerin yaklaşık maliyeti 200 bin kuruştan biraz fazladır. Orhan Gazi türbesinin yeniden inşası için öngörülen işler ve masraflar, keşif defterinin diğer başlığını oluşturmaktadır⁸⁵⁹. Buna göre Orhan Gazi türbesi için de ilk yapılacak iş, yapının resminde gereksiz olarak belirtilen kısımların, yıkık duvar ve kârgir ayaklarının kaldırılması ile mevcut enkazın uygun yere taşınmasıdır. Bundan başka türbenin üç tarafının mevcut temelleri haricinde bir tarafının temelini yeniden kazılması, ikisi bir arabalık meşe ağacından yeteri kadar kazık ve ıskaralı taş halis harç ile zemine eşit oluncaya kadar kârgir temel inşası, bütün temellerin üzerine halis harç ile karışık yeni tuğladan, pencere ve ayakların yukarısı battal tuğladan kemerli ve üzengi seviyesine çıkıncaya kadar kârgir duvar inşası, 4/1'i mevcut, kalanı yeni küfeki taşından kaba tarak ile tesviyeli som sütun inmeleri, türbe içerisinde mevcut kürsiler üzerine, hisar kapısından nakledilecek büyük taşın ince tarak ile tesviyeli demir kenet ve zıvana ile bağlı som devr sütunların inşası, bu sütunların yukarılarına avadanlıklı yeni mermer taşından başlıklar, ayak ve sütun yukarılarına kârgir kemerler, köşe yukarılarına kârgir yelpazeler inşası, türbenin dört tarafına tolos kemerlerin inşası, kârgir kubbe inşası, yıldızlı yeni tahta alem, yeni tek parça küfeki taşından avadanlıklı ve yukarıları devr (yuvarlak) olarak som pencere ve kapı sögeleri, demirden yapılmış boyalı pencere parmaklıkları, meşeden yapılma ayna cam çerçeveler, boyalı büyük kapı, türbe içerisine sürtme ağacından kiriş ile domaniç tahtasından döşemeler, domaniç tahtasından boyalı sandukalar, oymacıkâri ve yıldızlı şebeke, yeni küfeki taşından avadanlıklı som saçak inşası, Orhan Gazi türbesi için kullanılacak malzeme ile yapılacak işlemler olarak verilmiştir. Orhan Gazi türbesi için bu işlemlerin yaklaşık maliyeti ise 460 bin kuruştan fazladır. Her iki türbenin haricinde, Osman Gazi türbesine bitişik olduğu vurgulanan diğer türbelerin inşası ile avlu kapısı inşası için hesaplanan yaklaşık 20.000 kuruşluk masraf ile

⁸⁵⁹ BOA.İ.MVL.344.14903.4.1 ve 4.2 (Tarih: H.3 Za 1271/M.18 Temmuz 1855)

toplamda 679.788,5 kuruşluk bir maliyet çıkarılmıştır. Keşif defterinin sonunda mühürleri görülen Akif, Şemseddin ve Seyyid Salih adlı kişiler, düzenledikleri yeni plan ve proje üzerinden söz konusu maliyeti çıkaran teknik personeldir. Keşif defterinin Bursa meclis-i kebirine sunulmasından yaklaşık bir ay sonra Ağustos 1855'te, Bursa meclisinden çıkan yazıda, yapıların "*resm-i kadîmlerinde zâid ve fazlalı mahaller olduğundan anların terkiyle lüzûmlı olan mahalleri müceddeden yapılması münasib olduğu ebniye me'mûrları taraflarından haber verilmiş ve ifadeleri meclis-i âcizânemizde dahi muvafık*", yani yapıların keşfine yönelik ilk tespit ve planlarının fazla görülen kısımlarının, keşfe gelen yeni ekibin kararıyla değiştirildiği ve bunun da vilayet meclisince uygun görüldüğü belirtilmiştir. Dolayısıyla merkezden görevlendirilen mühendisler eliyle hazırlanan bu keşf-i evvel defteri, Temmuz 1855'te Bursa meclisine sunulmuş, meclisin yazısıyla da resim ve keşif defteri, gereğinin yapılması talebiyle⁸⁶⁰ vali Mehmed Namık'ın üst yazısıyla⁸⁶¹ merkeze gönderilmiştir. Merkeze ulaşan bu evrakın ilgili kalemlerce gerekli yerlere Eylül ayı sonlarına doğru iletildiği anlaşılmaktadır⁸⁶². Nitekim Sadaret'ten çıkan yazıda, "*mukaddema o tarafa ta'yin ve irsâl olunmuş olan mühendisler ma'rifetiyle mutasarrıf Namık Paşa hazretleri tarafından tanzim itdirilerek ..takdim olunan keşif defteri*"nin Sadrazam'a ulaştığı, bu evrakın ebniye meclisine havale edildiği, mahall-i râyicine uygun olarak keşif defterine yazılan meblağın altı yük 79.788, 5 kuruş olduğu (679.788,5) teyit edilmektedir⁸⁶³.

Yukarıda değinilen memur görevlendirme kararının ilk depremin hemen sonrasında, Şubat ayında çıkmış olmasına ve Temmuz ayında da görevli mühendislerce yapıların keşif defterlerinin hazırlanmış olmasına karşın, Sadâret Mektûbî kaleminden Ticaret Nezaretine yazılan bir belgede "*sultan Orhan han hazretlerinin..türbe-i şerifelerinin dahî icrâ-yı ta'mirâtı zımnında lâzım gelen resim ve harita ve keşf defterlerinin tanzîmi için iktizâ iden mühendis ve me'murların ta'yini hususuna irade-i seniyye..buyrulmuş olmağla heman bunların intihâbıyla keyfiyetin seri'ân iş'ârı*", yani çıkan irade ile görevlendirilmesi kararlaştırılan bu mühendis ve memurların seçilip hemen Bursa'ya gönderilmeleri istenmiştir⁸⁶⁴. Dersaadet'te ilgili bürokratik birimlerdeki bu karışıklığın, depremlerin Bursa'ya olan yıkıcı etkisinin, merkezi ne

⁸⁶⁰ BOA.İ.MVL.344.14903.5.1 (Tarih: H.7 Z.1271/M.21 Ağustos 1855)

⁸⁶¹ BOA.İ.MVL.344.14903.6.1 (Tarih: H.8 Z.1271/M.22 Ağustos 1855)

⁸⁶² BOA.İ.MVL.344.14903.7.1 (Tarih: H.8 M.1272/M.20 Eylül 1855)

⁸⁶³ BOA.İ.MVL.344.14903.9.1 (Tarih: H.7 M.1272/M.19 Eylül 1855)

⁸⁶⁴ BOA.A.MKT.MHM.75.54.1.1 (Tarih: H.7 M.1272/M.19 Eylül 1855)

derece telaşa düşürdüğünü gösteren örneklerden olması muhtemeldir. Nitekim ilgili bir diğer birim, Bursa yerel yönetiminin türbeler için gerekli keşfi yapıp, mazbata ve resimler ile birlikte keşif defterini de merkeze gönderdiğini ve bu evrakın Meclis-i Vâlâ'ya sunulduğunu Ticaret Nezaretine tekrar bildirmek durumunda kalmıştır⁸⁶⁵. Sadaret'in yukarıda bahsedilen onayı daha sonra Evkâf-ı hümâyûn nezaretine de iletilmiştir⁸⁶⁶. Keşif defterleri hazırlanmış ve merkeze sunulmuş olan Osman ve Orhan Gazi türbelerinin inşaatlarına başlanmasına dair gerekli emir Bursa idaresince beklenirken, bir başka durum ortaya çıkmıştır. Sadaret, Bursa idaresinden bu iki türbe haricinde diğer tamire muhtaç türbe ve camilerin de keşiflerinin yapılmasını ve onların gerekli evraklarıyla birlikte bir an önce gönderilmesini istemektedir⁸⁶⁷. Mutasarrıf Namık Paşa'nın buna cevap olarak gönderdiği yazıdan⁸⁶⁸, bu iki türbenin keşiflerinin hazırlandığı sıralarda, diğer selâtin yapılarının da keşiflerinin hazırlandığı ve bazılarının merkeze sunulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Namık Paşa'nın, "*Sâir inşâ ve ta'miri iktizâ iden türbe ve cevâmi'-i şerifenin dahi keşf ve mu'âyenesi derdest ikmâl olub ahd-i karibde matlûb buyrulan resm ve defterlerin takdimi mümkünâtdan ise de cümlesinin birden inşâ ve ta'mirine mübâşeret pek çok akçe ve amelenin ve edevât-ı sâirenin vücûdına men'ut ve mevkûf olacağına ve bu sûret ise hasbe'l-mevsim mümkün olamayacağına*" ifadelerinden, tüm bu taleplerin hem iş gücü hem malzeme hem de bütçe açısından sorun yaratacağı ve mevsim gereği bunların yapılamayacağına merkeze iletilmiş görülmektedir. İlk olarak bu iki türbe için keşif yapıp izin talep etmenin mantıklı gerekçesi, bu iki türbenin "*..ikisi bir daire dahilinde olmasıyla bunların resm ve defterlerinin dahî beraberce tanzîm*"⁸⁶⁹ olmasıdır. Bir diğer gerekçe, her iki türbenin "*derûnı el-yevm enkazile memlû olub nakl ve tathiri onbeş yigirmi bin guruşa muhtaç olarak kable'r-ruhsat bu kadar akçenin sarfı ebniye nizâmına mugâyir*" olmasıdır. Yani o tarih itibariyle türbelerin içleri enkazla doludur ve sadece enkaz kaldırma için gerekli olan 15-20 bin kuruşun harcanması bile, inşâ izninden önce, ebniye kanunlarına aykırıdır⁸⁷⁰. Bu nedendir ki, ilk olarak bu iki türbenin "*..resm ve keşif defterinin evvelce isbâline müsâra'at olunmuş ve onların binâ ve inşâsına müsâ'ade-i 'âli zuhûrunda birbirini*

⁸⁶⁵ BOA.A.MKT.NZD.164.22.1.1 (Tarih: H.8 M.1272/M.20 Eylül 1855) Bu tasnifte, merkeze gönderildiği bilgisi olmasına rağmen, keşif defterleri bulunmamaktadır.

⁸⁶⁶ BOA.A.MKT.NZD.166.40.1.1 (Tarih: H. 27 M.1272/M.9 Ekim 1855)

⁸⁶⁷ BOA.İ.MVL.344.14903.9.1 (Tarih: H.7 M.1272/M.19 Eylül 1855)

⁸⁶⁸ BOA.İ.MVL.344.14903.13.1 (Tarih: H.5 S.1272/M.17 Ekim 1855)

⁸⁶⁹ BOA.İ.MVL.344.14903.12.1 (Tarih: H.5 S.1272/M.17 Ekim 1855)

⁸⁷⁰ BOA.İ.MVL.344.14903.13.1 (Tarih: H.5 S.1272/M.17 Ekim 1855)

müte'âkib digerlerinin resm ve defterlerinin takdimi münâsib olacağı mülâhaza"⁸⁷¹ edilmiştir. Özetle Bursa idaresince, sayılan gerekçelere dayanarak merkeze ilkin Osman ve Orhan Gazi türbelerinin evrakı gönderilmiş, bunların inşasına izin çıktıktan sonra diğer yapıların resim ve keşiflerinin gönderilmesinin uygun olacağı değerlendirilmiştir. Bursa idaresinin o günkü mevcut şartları iş gücü, malzeme temini, bütçe durumu ve mevsim şartları açısından değerlendirip inisiyatif olarak bir tercihte bulunduğu ve bu yolu izlemelerinin, herhangi bir yetki gaspı olarak değerlendirilmemesi için de, ileri sürülen nedenleri bu şekilde gerekçelendirmeye çalıştığı düşünülebilir. Ayrıca "*eyyâm-ı şitâya kadar işbu enkazın nakl ve tathiri zımında irâdenin istihsâli gelecek sene vâki' olacak inşaatın tesri'ine medâr-ı küllî olacağından ve bunun evvelce istîzânından murâd bu idüğinden bunların irâde-i âliyesinin bir an evvel istihsâli..*"⁸⁷² yani kış günleri gelene kadar, bahsedilen enkazın kaldırılmasının da, gelecek sene başlayacak olan inşaatların sürecini hızlandıracağı, bunun için gerekli iradenin de bir an önce çıkarılması talep edilmiştir. Bu tasnifteki bir diğer belgeye göre, her iki yapının inşa masrafları konusunda başka sorunlar çıkmıştır⁸⁷³. Evkâf-ı Hümâyûn Nezaretine iletilen belgelerin⁸⁷⁴, orada incelenmesi sonucu Osman Gazi'nin vakıf gelirinin olmadığı, Orhan Gazi'nin vakfının gelirlerinin ise, söz konusu 679 bin kûsür tutarındaki masrafları karşılamaktan yoksun olduğuna dikkat çekilmiştir. Aynı şekilde Evkâf-ı Hümâyûn hazinesi de bu parayı karşılayamayacaktır. Türbeler bu haliyle de bırakılamayacağından, "*masârîf-ı mezkûrenin irâde buyrulacak mahalden tertib ve tesviyesi*", yani bütçe tahsisi kararının Padişâh'a bırakılarak, onun belirteceği bütçe üzerinden düzenlenerek karşılanması gerekecektir⁸⁷⁵. Bu noktada, son olarak tüm bu süreci ele alıp değerlendiren Meclis-i Vâlâ'nın kararına değinmek gerekecektir⁸⁷⁶. Meclis-i Vâlâ'nın yazısında ilk olarak, görevlendirmeleri yapılan memurlardan önce Bursa Meclisinin yaptırmış olduğu keşiflere ilişkin bir eleştiri söz konusudur. Buna göre, "*..türbe-i şeriflerin keşf ve mu'âyenesi geçende o tarafa gönderilen mühendislerin esas me'mûriyetlerinden*" olmasına karşın "*mahallince ta'mirât-ı mukteziyesi keşf ve tahmin*" olunmuş, yani yapıların keşif ve kontrollerini yapmak, o tarihlerde Bursa'da görevli bulunan mühendislerin görevi iken, mahalli idare bunu

⁸⁷¹ BOA.İ.MVL.344.14903.13.1 (Tarih: H.5 S.1272/M. 17 Ekim 1855)

⁸⁷² BOA.İ.MVL.344.14903.13.1 (Tarih: H.5 S.1272/M. 17 Ekim 1855)

⁸⁷³ BOA.İ.MVL.344.14903.16.1 (Tarih: H.9 S 1272/M. 21 Ekim 1855)

⁸⁷⁴ BOA.A.MKT.NZD.166.40.1.1 (Tarih: H. 27 M 1272/M.9 Ekim 1855)

⁸⁷⁵ BOA.İ.MVL.344.14903.16.1 (Tarih: H.9 S 1272/M. 21 Ekim 1855)

⁸⁷⁶ BOA.İ.MVL.344.14903.19.1 (Tarih: H.15 Ra 1272/M.25 Kasım 1855)

kendi başına yapmıştır. Bu eleştiriden sonra verilen bilgilere bakıldığında, türbelerin keşif bedeli olan 679 bin kûşür kuruşun, ebniye meclisi tarafından da hesap edilerek doğrulandığı ve söz konusu miktarın karşılanması için Evkâf Nezareti'ne yazıldığı görülmektedir. Nezaret'ten gelen cevap, bu bütçenin yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı karşılanamayacağı yönündedir. Meclis-i Vâlâ'nın muhtemelen daha önceki çözüm önerisi; *“sâir selâtin-i ‘uzâm hazerâtı evkâf-ı şerifeleri hasılâtından tahmillerine göre uyuşdurulub tesviyesi”*, yani söz konusu masrafın diğer selatin vakıfları gelirlerinden, bunların bütçe olanaklarına göre uydurmalar/ayarlamalar yapılarak karşılanması yönünde olmuş, ancak bu da mümkün olmamıştır. Neticede söz konusu masrafın *“sâir mahalden tertib ve tesviyesi çâresine bakılmak lâzım”* olmuştur. Bu sair mahal yine hazinedir çünkü tüm fazla vakıf gelirleri nihayetinde hazineye dönmekte, yani hazineye aktarılmaktadır. Bir diğer husus, Bursa'da o sırada yürütülmekte olan tüm inşa faaliyetlerini denetleyecek bir memurun da görevlendirilmesi durumudur. Bu amaçla Maliye ve Ticaret Nezaretlerinden *“umur-u ebniyeye vukufî bir memur”* istenmiştir. Buradaki ifadeye göre ‘bina işlerine vâkıf bir memurun’ görevlendirilmesi talebi, önceki memurların niteliği/yetkinliği/yeterliliği noktasında bir sorun/sıkıntı olduğuna işaret ediyor olmalıdır. Talep edilen bu memurun görevlendirilmesinden sonra söz konusu türbelerin keşiflerinin bu memur tarafından incelenmesi, akabinde de hemen tamir ve inşa faaliyetlerine başlanması istenmiştir. Ayrıca, onarım ve inşa faaliyetleri için gerekli eşya ve ameleden *“mahallince bulunanlar oraca tedârik ve tesviye olunub”* merkezden de gerekirse bunların Ticaret Nezareti tarafından karşılanacağı belirtilmiştir. Bursa'daki tüm inşa denetimini yapacak memura, yapıların önemi, mimari ve sanatsal nitelikleri ve tüm onarım/inşa süreçlerinde bunların göz önünde bulundurulması hususunda özel bir talimat verileceği de vurgulanmaktadır. Tüm bu yazışmalar içerisindeki en önemli nokta ise, keşiflerin gönderilecek olan yeni memura tekrar incelettirilecek olmasıdır. Çünkü Meclis-i Vâlâ, daha önce Akif Efendi ve arkadaşlarının yaptıkları keşiflerin, içleri enkazla dolu halde iken yapıldığından sağlıklı olmadığını, türbelerin *“..enkazile tolu olduğu halde icrâ olunan keşifleri dahi pek de nisâb-ı sıhhatde olamayub..”* ifadeleriyle belirtmektedir. Bu sebeple, yukarıda belirtilen tüm inşa faaliyetlerinin denetçisi olacak memur tarafından, bu türbelerin *“tedkik-i keşfile”*, yani keşiflerinin incelenmesi istenmektedir. Tamirata başlanmadan önce yapıların temizlikleri/enkaz kaldırma işlemleri için gereken bütçenin de hazinece karşılanarak, temizliklerinin yapılmasından sonra tamirlere/inşaatlara başlanması

kararlaştırılmıştır⁸⁷⁷. Dolayısıyla 1855 yılı sonlarına kadar, depremden sonra Orhan ve Osman Gazi türbeleri için iki defa keşif yapılmış ancak bunların da incelenmesi ve inşa faaliyetlerine ondan sonra başlanması öngörülmüştür. Bu yazışmalar neticesinde de gerekli irade-i seniyye Kasım ayı sonu itibariyle çıkmış⁸⁷⁸, Aralık ayı başında bu irade Hüdavendigâr valisine, Maliye ve Ticaret Nezaretine iletilmiştir⁸⁷⁹.

Osman Gazi ve Orhan Gazi türbeleri inşa süreçleri, 1855 yılı itibariyle eldeki verilere göre bu şekilde gelişmiştir. 1857 yılı başlarına tarihlenen bir belge, onarım ve inşa faaliyetleri için görevlendirilen Akif halife ile yardımcısı Yani kalfa ve bu iki görevlinin yaptığı son keşiflerle ortaya çıkan fazla masrafa ilişkindir⁸⁸⁰. Buna göre Ebniye halifesi Akif Efendi ile Yani kalfa, Osman ve Orhan Gazi türbeleri inşaatları ile Ulucami onarımları için görevlendirilmiştir. Bu iki görevli, yukarıda denetçi olarak görevlendirilmesi düşünülen memurlar olarak belirlenmiş olmalıdır. Yani kalfanın adı da ilkin burada geçmektedir. Ayrıca bu belgede her iki türbe için geçen *"muahhiran lede'l keşf"* ifadeleri, yukarıdaki bahsi geçen görevlendirilecek memurun önceki keşifleri inceleyip ona göre bir yol haritası izleyeceği vurgusu ile birlikte düşünüldüğünde, bu memurların denetçi olarak görevlendirilmiş oldukları sonucunu doğurmaktadır. Çünkü bu görevliler sonradan bir keşif daha yapmışlar ve bu keşifte masraf olarak yedi yük 43.410 kuruşluk bir meblağ çıkarmışlardır. Önceki keşifteki meblağ 679 bin küsür kuruş olarak belirlenmişti. *"Türbe-i şerifler masârifinin keşf-i sâbıkından 63.600 bu kadar.. kuruş ziyadesi"* ifadeleri, bu memurların denetçi olarak son bir keşif daha yaptıkları tezini desteklemektedir. Nitekim önceki keşif ile 743.410 kuruşluk keşif arasında 63.600 kuruş civarında fazladan bir masraf oluşmuştur. Belgede keşifler arası farkın sebebi de; *"..bu sûret ba'zı mahallerin hedmine lüzûm görünmesinden neş'et eylediği"* şeklinde açıklanmış, yani türbelerin ilk keşiflerinde öngörülme-yen ama sonradan bazı yerlerinin yıkılması gerekliliği, dolayısıyla da yıkımların masrafları bu farkın oluşmasının sebebi olarak gösterilmiştir. Belgede ayrıca, türbelerin keşf-i sânilerinin henüz gelmemesi nedeniyle, türbelerin tamirâtı için gerekli harcama konusunda, *"..keşf-i evvel vechile mi tesviye olunacak yohsa keşf-i sâni icrâ olunub da defteri mi gönderilecektir"* denilerek, iki keşif arasında ortaya çıkan farkın ne şekilde karşılanacağı meselesi üzerinde bir tereddüt yaşandığı görülmektedir. Belgedeki bir başka veri de kalfaya

⁸⁷⁷ BOA.İ.MVL.344.14903.19.1 (Tarih: H.15 Ra 1272/M.25 Kasım 1855)

⁸⁷⁸ BOA.İ.MVL.344.14903.20.1 (Tarih: H.19 Ra 1272/M.29 Kasım 1855)

⁸⁷⁹ BOA.A.MKT.MVL.76.73.1.1 (Tarih: H.29 Ra 1272/M.9 Aralık 1855)

⁸⁸⁰ BOA.A.MKT.MVL.84.83.1.1 (Tarih: H.26 C 1273/M.21 Şubat 1857)

verilecek maaş konusundadır. Belgeye göre Yani kalfa'ya Evkaf-ı hümâyûn hazinesinden 750 kuruş maaş tahsis edilmiştir. Son olarak keşifler arasında ortaya çıkan farkın yine hazine tarafından karşılanacağı irade ile belirlendiği ve bu şekilde gereğinin yapılacağı belirtilmiştir⁸⁸¹.

1857 yılı sonlarında Osman ve Orhan Gazi türbeleri için gerekli incelemeleri yapmak, yapıların inşa süreçlerinin o günkü durumları ve sağlamlık/dayanıklılık açısından ne şekilde inşa edilmekte oldukları hakkında rapor düzenlemesi için, Erkan-ı Harb Mirlivası Ferhat Paşa Kütahya'daki zorunlu memuriyetinden affedilerek Bursa'ya görevlendirilmiştir⁸⁸². Hüdavendigâr Eyaleti valisi Süleyman Bey' e göre Ferhat Paşa bu göreve *"..fenn-i hendesede mahâret-i kâmilesi bulunması.."*⁸⁸³ sebebiyle verilmiştir. Ferhat Paşa raporunda⁸⁸⁴ Osman Gazi türbesi inşaatını; *"..ve hazret-i Osmân'ın türbe-i sa'âdetleri dahi mu'âyene olunub bu dahi be-gâyet metin ve muhkem olarak inşâ kılınmakda olub henüz resîde-i hitâm olmamış ise de lâkin yakîn vakitte tekâmîl olacağından...inşâları...bundan bin seneden ziyade daha dayanacaklarını sûret-i kat'ide olarak .."* ifadeleriyle arz etmiştir. Yani Osman Gazi Türbesi, Paşa'nın yaptığı incelemelere göre gayet sağlam ve dayanıklı bir şekilde inşa edilmeye devam etmektedir ve bin seneden fazla dayanacak biçimde inşa edilen bu yapı, yakın bir zamanda tamamlanacaktır. Ferhat Paşa'nın Orhan Gazi türbesi gözlemleri ise şöyledir:

*"..ve hazret-i Orhan'ın türbe-i saadetleri mahalli dahi mu'âyene olunub henüz inşâsına mübâşeret olunmamış olub ancak işbu türbenin sûret-i inşâsiyçün taş vesair celb ve nakli îcâb iden eşyânın hisarların yıkılmasından tolayı yolların zıyk ve bozuk olması cihetiyle masârif-ı nakliyyesi behemehâl ziyâdece vukû' bulacağı melh'uz ve türbe-i mezkûrun henüz yıkılmayub kalmış olan mahallerinden dahî bed'en ile inşâsı mümkün ise de lâkin işbu masârif-ı kesîreden ihtirâz buyrılmayub..bunlar dahi temelden yıkılıub mücedded olarak inşâsı.."*⁸⁸⁵ yönünde fikrini belirtmiştir.

Paşa'nın ifadelerine göre; 1857 yılı sonbahar aylarında Osman Gazi türbesi inşası devam ederken Orhan Gazi türbesinin inşasına henüz başlanamamıştır. Hisar

⁸⁸¹ A.y.

⁸⁸² BOA.İ.MVL.388.16940.2.1 (Tarih: H.21 Ra 1274/M.9 Kasım 1857)

⁸⁸³ A.y.

⁸⁸⁴ Üzerinde açık tarih bulunmayan Ferhat Paşa'nın raporu için bkz.: BOA.İ.MVL.388.16940.1.1 (Tarih: 1857)

⁸⁸⁵ BOA.İ.MVL.388.16940.1.1 (Tarih: 1857)

duvarlarının yıkılması sonucu bozulan yollar yüzünden, Orhan Gazi türbesi inşası için inşaat alanına getirilmesi gereken taş ve diğer malzeme/alet edevatın nakliye masrafları oldukça yüksektir. Ayrıca türbenin ayakta kalan kısımları üzerinden inşa edilmesi ile bunların yıkılıp temelden inşası arasında masraf farkı çok olmadığı için yapının temelden yeniden inşası gerekmektedir. Ferhat Paşa'nın bu raporu Kasım 1857 tarihinde Eyalet valisi Süleyman Bey tarafından üst yazı ekinde Meclis-i Vâlâ'ya gönderilmiştir⁸⁸⁶. Her iki türbe ile ilgili bu belgelerle aynı tarihlerde, Osman Gazi türbesinin dökme demir parmaklıkları için bir şartname hazırlanmıştır. Şartnamede ölçü ve miktarları verilen demir parmaklıklar için ebniye meclisince, o tarihlerde Bursa'da görevli olan Mühendishâne-i 'Âmire kolağalarından Seyyid Halil Edib Bey'e bir keşif ve fiyat araştırması ile çizimler yaptırılmıştır. Buna göre her zirâ'ı 15 kıyye ve her kıyyesi 7 kuruştan hesaplanarak; türbe pencerelerinin tûlen 4 zirâ' 20 parmak, arzen 3 zirâ' 9 parmak olarak 7 adedi terbi'ân 112 zirâ'dır. Her zirâ'ı 15 kıyyeden 1680 kıyye ve her kıyyesi 7 kuruştan toplamda 11760 kuruş olacaktır⁸⁸⁷. Söz konusu bu dökme demir parmaklıklar ile ilgili, belgelerin satır aralarında Bursa zanaatkârlığının o dönemki durumuna ışık tutan bazı ayrıntılar dikkat çeker. Seyyid Halil Edip imzalı belgeye⁸⁸⁸ göre o dönemde Osman Gazi türbesi pencereleri için gerekli dökme demir parmaklıklar *"..bu tarafda hüsn-i i'mâli kâbil.."* değildir. Yani dökme demir parmaklıkların Bursa'da güzel bir şekilde üretilmesi mümkün değildir. Mümkün olsa bile çok pahalı olacaktır. Bu nedenle bu demir parmaklıkların İstanbul'da üretilmesi ve gönderilmesi talep edilmektedir. Seyyid Efendi'nin hazırladığı teknik şartname ve yazısı, valinin üst yazısı da yine kendisine teslim edilerek İstanbul'a gönderilmiştir⁸⁸⁹. Bu hususla ilgili Meclis-i Vâlâ kararı ancak Ağustos 1858'de çıkabilmiştir⁸⁹⁰.

Yukarıda açıklanan belgelerden başka, Aralık 1858'e tarihlenen bir keşif defteri⁸⁹¹ her iki türbenin inşa süreçlerini ortaya koymaktadır. İlkin Doğan Yavaş tarafından yayınlanan⁸⁹² bu keşif defteri verilerine göre, Aralık 1858 itibariyle artık Orhan Gazi türbesi inşaatı bir seviyeye kadar getirilmiştir. Osman Gazi türbesinin Aralık 1858'e kadar yapılan inşasına ilişkin veriler ise, defterin diğer bölümünü oluşturmaktadır.

⁸⁸⁶ BOA.İ.MVL.388.16940.2.1 (Tarih: H.21 Ra 1274/M.9 Kasım 1857)

⁸⁸⁷ BOA.İ.MVL.401.17437.4.1

⁸⁸⁸ BOA.İ.MVL.401.17437.5.1 (Tarih: H.19 Ra 1274/M. 7 Kasım 1857)

⁸⁸⁹ BOA.İ.MVL.401.17437.6.1 (Tarih: H.20 Ra 1274/M. 8 Kasım 1857)

⁸⁹⁰ BOA.İ.MVL.401.17437.10.1 (Tarih: H.16 M 1274/M. 26 Ağustos 1858)

⁸⁹¹ BOA.EV.d.16830 (Tarih: H.5 Ca 1275/M.11 Aralık 1858)

⁸⁹² D. Yavaş, "1855 Depreminden Sonra Bursa'da Osman ve Orhan Gazi Türbelerinin Yeniden İnşası", **a.g.e.**, s. 683-87.

Keşif defteri verilerinden hareketle, muhtemelen 1858 yılı baharına doğru başlamış olan Orhan Gazi türbesi inşaatı için; yıkılan kubbe ve etraf duvarları tamamen temizlenmiş, temellerin üç tarafı kaldırılmayıp o haliyle korunmuş ve bir tarafın temeli, mevcut taşları ıskaralı halis harç ile karıştırılarak yeniden yapılıp, diğer üç taraf seviyesine getirilmiştir. Temelin üzerine türbenin dört tarafına pencere altlarına kadar bir sıra küfeki taşından duvar örülmüş, bunun üzerine bir sıra yeni küfeki taşından bir sıra mevcut mermerlerden örülmeye devam etmiştir. Pencere üstleri tuğladan yuvarlak kemerli ve sıvasız olarak yapılmıştır. İnşa olunacak kubbe payeleri ve kursîleri için küfeki taşları enkazdan çıkarılıp tekrar kullanılmış, tekparça yuvarlak payeleri ise yeni küfeki taşından yapılmıştır. Türbe etrafındaki üç tarafı yıkık muhafaza duvarı, temeli üzerine halis harç ile mevcut taşların karıştırılmasıyla, içi ise meşe ağacından gizli hatıl atılarak, bir iki sıra tuğla destekle yapılmış, iç yüzün üst kısımları devr tuğla kemerli taş söve ile pencere üzerleri de dört sıra yeni tuğladan saçaklı ve sıvasız olarak inşa edilmiştir. Türbenin Aralık 1858'den itibaren inşa edilecek kısımları ile türbe alanı üzerinde yapılacak düzenlemeleri ise şöyledir⁸⁹³: Türbe etrafında gereksiz olan eski yıkık duvar ile kârgir ayak ve molozlar kaldırılacaktır. Türbenin som sütunlarının yukarıları yeni mermerden avadanlıklı başlıkla, payelerin üzerlerine ise demir kiriş ve hançer ile bağlamalar yapılacaktır. Köşelerin yukarı kısımlarına kârgir yelpazeler yapılacaktır. Türbenin üst kısımlarına battal tuğla, halis harç ile ve iç tarafları sıvalı olarak örülecektir. Eski kurşunları eritilerek kubbeye döşenecek, kubbenin dört tarafı taloz kubbe olarak yapılacak ve gerekli kemerler inşa edilecektir. Tuğla saçaklar, kubbe alemi, pencere ve kubbe söveleri ve İstanbul'da imal edilen dökme demir şebeke parmaklıklar ile meşeden imal edilen avadanlıklı çerçeve doğramaları, iki kanatlı boyalı doğrama kapısı, iç kısma sürtme ağacından kirişler ve domaniç tahtasından döşemeler, domaniç tahtasından sanduka, oymacıkâri yaldızlı sanduka şebekeleri, saçaklar, yeni mermerden yaldızlı tarih kitabesi, tuğra, çeşmeler ve türbelerin ana giriş kapıları yapılacaktır. Son olarak, türbe molozları meydan üzerinde satın alınan arsaya taşınacak ve türbe etrafındaki kaldırımlar da mevcut taşlarıyla yeniden döşenecektir. Tüm bu işlemler, 115.238 kuruşluk indirimle 628.182 kuruşa mal olacaktır. İndirimsiz tutarın 743.420 olduğu dikkate alındığında, Şubat 1857'de Akif Efendi ile Yani kalfanın yaptıkları son keşif üzerinden bu inşaatların devam ettiği

⁸⁹³ BOA.EV.d.16830 (Tarih: H.5 Ca 1275/M.11 Aralık 1858)

anlaşılmaktadır. Çünkü o keşfin bedeli de 743.410 kuruş idi. Mühendis Seyyid Salih, memur Akif, hulefa Ali Rıza, katib Seyyid Mustafa Tevfik, memur Mehmed Şemseddin, ebniye kalfası Yani Yorgi, hulefa Şemseddin ve katib Seyyid Mehmed Şükri'nin mühürleri bulunan bu keşf-i evvel defteri, her iki yapının inşa süreçlerine ilişkin o tarihe kadar yapılmış ve sonrasında yapılacak olan inşaat işlerini açıklaması ve Orhan Gazi türbesinin bu yıl içinde inşaatına başlandığını göstermesi bakımından önemlidir.

Osman ve Orhan Gazi türbelerinin süregelen inşaatlarının, Ferhat Paşa'dan sonra daha geniş denetim yetkisine sahip memurlar tarafından incelenmesi amacıyla merkez tarafından Nisan 1859'da görevlendirme yapılmıştır. Ulucami ile Selatin türbelerinin keşif, inşa, onarım çalışmaları açısından incelemelerini yapmak üzere 2500 kuruş harcırah ile Şemseddin Efendi memur, 2000 kuruş harcırah ile İzzet Bey katib, 1500 kuruş harcırah ve 2000 kuruş maaş ile ebniye hulefâsından Hacı Ali Efendi ise mühendis olarak tayin edilmiştir⁸⁹⁴.

Osman ve Orhan Gazi türbelerinin etrafında istimlak edilecek haneler ile burada yapılacak meydan düzenlemesine ilişkin mühendis Batyano tarafından iki kroki hazırlanmıştır⁸⁹⁵. Konuyla ilgili taranan arşiv belgeleri içerisinde tespit edilen 1862 tarihli bir tasnifte ise numaralandırılan bu ev ve arsaların sahipleri ve istimlak bedelleri kaydı⁸⁹⁶ ile krokiler üzerinde gösterilen meydan düzenlemesi ve duvar inşasına dair ebniye halifesi Akif'in düzenlediği Mayıs 1862 tarihli bir keşif defteri⁸⁹⁷ tespit edilmiştir. Farklı tasniflerde olmasına ve üzerlerinde tarih bulunmamasına karşın, söz konusu krokiler bu keşif defteri için hazırlanmıştır. Nitekim defterin ilk sayfasında, krokiler üzerinde numaralandırılmış hanelerin sahipleri ile bunların satın alım bedelleri kaydedilmiştir. *"Türbe-i şerifeleri birûnı etrâf-ı erba'asının tevsî'iyün diger tersîm olunan resm-i musattahı mûcibince mübâya'a olunan hâne ve 'arsa divârlarının feshiyle ber-mûcib-i resm müceddeden inşâ olunacak divârlar ve*

⁸⁹⁴ BOA.İ.DH.429.28401.1.1 (Tarih: H. 13 N 1275/M.16 Nisan 1859)

⁸⁹⁵ BOA.PLK.p.50 ve BOA.PLK.p.56 (tarihsiz)

⁸⁹⁶ BOA.İ.MVL.558.25080.1.1 (Tarih: 1862) İstimlak kayıtlarında hane bedelleri dışında tespit edilen bir başka önemli bilgi, Orhan Gazi yakınlarındaki Orhan Medresesi ile ilgilidir. Belgeye göre *"müşârûn ileyh Sultan Orhân Gâzi hazretlerinin türbe-i şeriflerine muttasıl derdest inşâ bulunan medrese-i münîfelerinin hedmiyle mezkûr mübâya'a olunan 'arsalardan münasib bir mahale hey'et-i mevcûdesi müsillü inşâsı masarîfı"* 30.000 kuruş olarak belirlenmiştir. Buradaki en önemli veri türbe yakınındaki Orhan Medresesinin yıkılarak, istimlak edilen arsalarından birinin üzerine o günkü mevcut hali ne ise o şekilde inşa edilmesinin planlanmasıdır. 1862 tarihli istimlak bedellerinde geçen bu tasarruflar ancak yıllar sonra 1890'da uygulandığı, Bursa gazetesinde 1892'de yayınlanan bir haberde tespit edilmiştir. Habere göre; *"Sultan Orhan medresesi, Meydan-ı Osmani civarında iki sene önce yeniden ihya ve inşa edilmişken..."* Bkz.: **Bursa Gazetesi**, no: 80, s:5 (18 Zilkade 1309/ 14 Haziran 1892)

⁸⁹⁷ BOA.İ.MVL.558.25080.2.1 (Tarih: H.13 Za 1278/M.12 Mayıs 1862)

*mahall-i sâirelerin evsâf-ı eşkâllerini mübeyyen terkîm ve tanzim kılınan keşf-i evvel*⁸⁹⁸ başlığını taşıyan bu keşifte, türbelerin dış çevre düzenlenmesine yönelik hazırlanan kroki gereğince satın alınan ev ve arsaların feshiyle (istimlak yoluyla meydanın genişletilmesiyle) birlikte, inşa edilecek duvarlar ve diğer kısımların masrafları çıkarılmıştır. Buna göre ilkin, istimlak edilen ev, arsa ve bahçelerin duvarları kaldırılacak, krokide gösterilen duvarlar mevcut taşları halis harçla ve içi "*sekizi bir arabalık kayapa ta'bir olunan mişe ağacından hatıl ve peştivânlı*" olarak inşa edilecektir. Duvar cephesinin iki tarafı iki sıra tuğla dizilerek, pencere ve kapı üstleri battal tuğladan kemerli olarak yapılacaktır. Üzeri orta battal tuğlasından beş sıra ve cephesi sıvalı silme saçaklı ve harç ile bastırma kiremit dizili olacaktır. İki tarafı ketânlı (keten) harç ile derz ve badanalı sağlam ve dayanıklı muhafaza duvarı bu şekilde inşa edilecektir. 75.950 kuruşa mal olacak duvar inşaatından başka, yeni mermer taşından her tarafı tesviyeli demir kenet ve zivana ile bağlı, yukarıları nîm kavs kemer, ortaları müzeyyen kilitli taş kesme mücellâ som pencere ve kapı sögeleri inşası için 21.250 kuruş, bu kapı ve pencerelere demirden imal edilmiş nev-resîm şebekeler ile kapı kanatları inşası için 21.720 kuruş, büyük kapı üstüne yerleştirilecek mermerden yapılmış tezhipli tarih kitabesi ve tuğra için 1500 kuruş, büyük kapıların iki tarafında ve karşı taraftaki köşelere, müzeyyen mermer takımlı, krokide görülen 6 adet çeşme⁸⁹⁹ inşası için 4500 kuruş, türbe bahçesine ve meydanın ortasına, temel kazılarak mevcut taş ve halis harçla etraf duvarları yapılarak, duvarın iç kısımlarına orta battal tuğla dizilerek mücellâ sıvalı etrafı mevcut mermer kaplı havuz inşası için 2343 kuruş, Hacı Paşa hanesi önünden bu alandaki çeşme ve havuzlara kadar su getirmek amacıyla kaba kuşak künk yerleştirmek için 3150 kuruş, meydanın iki tarafına zeminden yarım zirâ' yükseklikte 153,5 arşın uzunlukta set kale duvarları inşası için 93.272 kuruş, bu set duvarları üzerine pahlı küfeki taşından ince tarakla tesviyeli demir kened ile bağlı som döşeme inşası için 10.660 kuruş, bu döşeme üzerine demirden imal edilmiş nevresim parmaklık yerleştirilmesi için 20.980 kuruş, meydanın ortasına, krokide görüldüğü üzere müceddeden ahşap sancak kulesi inşası için 7500 kuruş, diğer havuz inşası için 3000 kuruş, türbe içlerindeki molozların başka yere nakli ile meydan ve bahçenin tesviyesi masrafı olarak 15.000 kuruş, türbelerin üç tarafına mevcut taşlardan kaldırım inşası için 4830 kuruş olarak

⁸⁹⁸ BOA.İ.MVL.558.25080.2.1 (Tarih: H.13 Za 1278/M.12 Mayıs 1862)

⁸⁹⁹ Keşif defterinde belirtilen çeşme sayısı, deftere sehven 6 olarak yazılmış olmalıdır. Çünkü her iki krokide de çeşme sayısı 4 olarak gösterilmiştir.

toplamda 201.716 kuruşluk bir keşif bedeli çıkarılmıştır. *"Zikr olunan mahaller...mu'âyene ve mesâha olunarak mukaddemân takdim kılınan râyic defterine tatbikân der'aliyyede ebniye meclisinde fiyat-ı lâyıkada vaz' ve hesab olunmak üzere.."*⁹⁰⁰ düzenlenen bu keşif-i evvel defteri kapsamında, belirtilen yerlerin gerekli muayene ve ölçümleri yapılmış, daha önce takdim edilmiş istimlak bedellerine uygun olarak hakedişlerin hesaplanması için Dersaadet Ebniye Meclisi ve Meclis-i Vâlâ onayına bu keşif defteri, eyalet meclisi mazbatası, istimlak bedelleri ve kroki ile birlikte gönderilmiştir⁹⁰¹. İstimlak bedelleri ve keşif defterinin Ticaret Nezareti Ebniye Dairesi'nde incelenmesi sonucunda, türbelerin *"..iki yük bin yedi yüz on altı kuruş on para ile tesviye ve inşâsı mümkün olacağı.."*⁹⁰² görülmüş ve *"..bunların ol mikdâr masrafla inşâsı hususuna müsâ'ade-i seniyye buyrulur ise masârîf-ı merkûmenin mahallinde usûl-ü münâkasası bi'l-icrâ zuhûr iden tâlibine şerâit-i kaviyye ile ihâlesi ve tâlib zuhûr itmedigi takdirde tasarrufât-ı mümkineye ri'âyet olunmak üzere"*⁹⁰³ yerel meclis ve evkaf müdürünün sorumluluğunda yaptırılması ve sonrasında da ikinci keşif defterinin gönderilmesi gerektiği belirtilmiştir. Özetle 201.716 kuruşluk inşaat işleri münakasa ile ihale edilecek, inşaata talip olacak bir müteahhit çıkmaz ise de, yerel yönetim eliyle inşaatın emaneten yapılması ve sonrasında da ikinci keşif defterinin gönderilmesi gerekecektir.

Osmanlı Arşivi'nde 1863-64'lü yıllara ait ve bu çalışmanın içerik ve amacı kapsamında incelenen bazı belgeler, Bursa tarihine damgasını vuran önemli şahsiyetlerden biri olan Ahmet Vefik Paşa'nın teftiş görevi ile ilgilidir. 22 Mart 1863-Ekim 1864 tarihleri arasında⁹⁰⁴ Bursa'da 18 ay müfettiş olarak bulunan Ahmet Vefik Paşa, merkeze bir evrak göndermiş ve bu evrak Meclis-i Vâlâ'da incelenmiştir. Buna göre Paşa, Osman ve Orhan Gazi türbelerinin *"teferru'âtının henüz inşâ ve itmam olmamış idüğine, bunların etrâf divarlarının tevsi' ve havlısının hafır ve tesviyesi"* için 50.000 kuruş gerektiğini bildirmiştir⁹⁰⁵. Belgenin devamında, bu işlemler için gerekli olan paranın harcama izninin bir an önce gönderilmesi istenmiştir. Bir diğer

⁹⁰⁰ BOA.İ.MVL.558.25080.2.1 (Tarih: H.13 Za 1278/M.12 Mayıs 1862)

⁹⁰¹ BOA.İ.MVL.558.25080.3.1 (Tarih: H.14 Za 1278/M.13 Mayıs 1862); BOA.İ.MVL.558.25080.4.1 (Tarih: H.15 Za 1278/M.14 Mayıs 1862)

⁹⁰² BOA.İ.MVL.558.25080.5.1 (Tarih: H.4 M 1279/M.2 Temmuz 1862)

⁹⁰³ A.y.

⁹⁰⁴ Tansel, "a.g.m.", s.126.

⁹⁰⁵ BOA.MVL.660.26.1.1 (Tarih: H.4 C 1280/M. 16 Kasım 1863)

belge⁹⁰⁶ Mayıs 1864'te Ahmet Vefik Paşa'ya hitaben yazılmıştır. Belgedeki önemli verilerden biri, bu yapılar için hazırlanmış önceki keşifleri incelemek üzere bir kez daha başka mühendis ve kalfa görevlendirilmiş olduğudur. Bu kere görevlilerden biri Bursa'nın yerel teknik personelinden Penayut Kalfadır. Görevlendirilen diğer memur ise Serhulefâ sıfatıyla Raşid Efendi'dir. Belgeye göre, tamir ve tesviyeleri Padişah emri ile yapılan türbelerin masrafları, bazı sebeplerden dolayı sonradan keşf-i evvelini aşmıştı. Bu nedenle *"bunların şimdiye kadar yapılmış ve bundan sonra inşa olunacak mahallerinin keşfi.."* için Raşid Efendi ile Penayut kalfa tayin edilmiştir. Bu iki görevlinin düzenledikleri keşif defteri içeriğine göre⁹⁰⁷, adı geçen türbelerin toplam masrafları 14 yük 33.457,5 kuruştur (14.334.575 kuruş). Raşid ile Penayut'un Keşf-i evvel masrafı ise 10 yük 98.602 kuruştur (10.986.002 kuruş). Dolayısıyla harcamalar keşf-i evvelini aşmış ve aşan 3 yük 34.855,5 kuruşluk (334.855,5) miktarın şimdiye kadar 1 yük 63.783 kuruşluk (163.738) kısmının inşaat olarak karşılığı yapılmıştır. 334.855,5 kuruşluk fazladan yapılan harcamanın 163.738 kuruştan kalan kısmı olan 1 yük 71.072,5 kuruşluk (171.072,5) meblağın karşılığı olarak yapılacak inşaat işleri sonraya bırakılmıştır. Bu yüzden türbelerin irade-i seniyye gereği genişletilmesi için satın alınacak ev vesairenin tesviyesinde iki yöntem belirlenmiştir. Bunlardan hangisi uygun olur ise ona göre gereği yapılacaktır. Ayrıca keşfi aşan bu *"..tâ'mirât-ı merkûmenin muahhirân ne suret kesb eylediği.."* yani, bu tamirlere yapılan harcamaların sonradan ne suretle bu kadar arttığı da araştırılacaktır. Şimdiye kadar harcanan ve bundan sonra harcanması gereken akçelerin ne miktara ulaşacağını da Maliye Nezaretince bilinemeyeceği Müfettiş Paşa'ya bildirilmiştir⁹⁰⁸. Bundan yaklaşık bir ay sonra Müteffiş Ahmet Vefik Paşa'ya tekrar bir yazı gönderilmiştir. Belgede her iki türbenin etrafının gerektiği kadar genişletilmesi ve türbelerin somaki mermer ile kaplanmasının 3000 kuruş ve daha azı bir masrafla iki ay içinde yapılabileceğinin Ahmet Vefik Paşa tarafından merkeze bildirildiği belirtilmektedir⁹⁰⁹. Durumun ilgili birimlere iletildiği vurgulansa da, hangi binaya ne şekilde somaki mermer uygulanacağı ve türbe etrafının genişletilmesine yönelik işlemler konusunda bu yazışmalarda başka bir bilgi bulunmamaktadır. Yukarıda anlatılan son belgelerden hareketle 1863-64 yıllarında

⁹⁰⁶ BOA.MVL.651.103.1.1 (Tarih: H.1 Z 1280/8 Mayıs 1864)

⁹⁰⁷ Tasnifteki bu belgede keşif defteri yoktur, sadece belge metninde iki görevlinin yaptığı keşfin bilgileri verilmiştir.

⁹⁰⁸ BOA.MVL.651.103.1.1 (Tarih: H.1 Z 1280/8 Mayıs 1864)

⁹⁰⁹ BOA.A.MKT.MHM.302.59.1.1 (Tarih: 29 Z 1280/M.5 Haziran 1864)

her iki türbenin bazı işlemlerinin devam ettiği anlaşılmaktadır⁹¹⁰. Ahmet Vefik Paşa'nın müfettişlikten azledilmesinden sonra da, türbelere yönelik çalışmalar sürdürülmüştür. 1866 yılı itibariyle, türbelerin çevre düzenlemesinin ve tophane meydanının istimlak işlemlerinin son pürüzlerinin giderilmesine yönelik bazı sorunların çözülmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır⁹¹¹. Bununla birlikte Osmanlı Arşivi'nde türbelerin inşa sürecine dair bir keşif defteri daha tespit edilmiştir. Mühendis Batyano'nun hazırladığı 1866 yılına tarihlenen bu keşif defteri, Orhan Gazi türbesinin eksik kalan kısımlarının tamamlanması hakkındadır⁹¹². Orhan Gazi türbesi "*müceddeden inşa kılınmış ise de siva ve pencereleriyle ba'zı mahalere ve sâir lâzım gelen tefrişâtı henüz tesviye olunamamış ve bu hâl ile tefriş olunamayarak ol vaktiden berû kapalı kalmış*"tır⁹¹³. Yani, yeniden inşa edilen türbenin sıvası ve pencereleriyle belirtilmeyen bazı kısımları ile tefrişat işleri tamamlanamamış, bu yüzden türbe kapalı kalmıştır. Belgedeki bu veriye dayanarak, 1866 yılı itibariyle Osman Gazi türbesinin artık tamamlandığını ve ziyarete açık olduğunu, ancak Orhan Gazi türbesinin tamamlanmamış ve o haliyle kapalı olduğunu söylemek mümkündür. Belgenin devamında türbe kapalı kaldığı için "*..gelen zevâd mahrûm-u ziyâret oldukları misillû türbe-i mezûre beyne'n-nazâr yâr ve ağyâra böyle nâ-tamâm ve noksân kalmasına..*", yani dost ve düşmana karşı türbenin böyle yarım kalmış halde durmasına padişahın da rızası olmadığı belirtilmiştir⁹¹⁴. Mevcut mali sorunlar göz önünde bulundurularak yapılacak harcamaların "*..icrâ-yı kâide-yi tasarrufiyeye kemâl derece ri'âyet ve icâbât vakt ü zamâna dahi dikkat olunarak türbe-i mezkûrenin noksân olân mahallerinin..*" tamamlanması istenmiştir. Yani harcama ve vakit noktasında mümkün olduğu kadar tasarrufa dikkat edilmelidir. Orhan Gazi türbesinin eksikliklerinin tamamlanmasının, "*..mühendis-i memleket mösyö Batyano ma'rifetiyle lede'l-keşf bâlâda gösterildiği üzere on üç bin dokuz yüz on yedi kuruş beş pâre masrafla vücûda geleceği*", yani memleket mühendisi mösyö Batyano

⁹¹⁰ 1864'te Türbelerin bulunduğu alanı ziyaret eden seyyah Warsberg, meydanın adeta taş ocağı halinde tasvir etmiştir. Ayrıca Osman v Orhan Gazi Türbelerinin inşa edilmiş olmasına rağmen çevresinin bu haliyle durduğunu aktarmıştır. Bkz.: F. Yıldırım **a.g.t.**, s.1289. Meydanın bu şekilde taş ocağı gibi olmasının sebebi, alanın büyüklüğü sebebiyle çevresinde yapılan onarım işlerinde bu büyük alandan yararlanma; onarımları süren çevre yapılarının ihtiyacı olan taşlar için bir taş ocağı gibi kullanılmak düşüncesi olmalıdır. Nitekim Ulucami onarımları sırasında avluda bulunan eski şadırvanların yıkılarak avlunun bir şantiye haline getirildiğini unutmamak gerekir.

⁹¹¹ Çakılcızade Mustafa Ağa'nın yıkılan evi ile emlakının istimlak bedeli sorunu için bkz.: BOA.İ.MVL.558.25080.6.1 (Tarih: H.28 M 1283/M.12 Haziran 1866); BOA.İ.MVL.558.25080.7.1 (Tarih: H.8 R 1283/M.20 Ağustos 1866); BOA.İ.MVL.558.25080.8.1 (Tarih: H.12 R 1283/M.24 Ağustos 1866).

⁹¹² BOA.A.MKT.MHM.386.87 (Tarih: R.24 Ağustos 1282 /M.5 Eylül 1866)

⁹¹³ BOA.A.MKT.MHM.386.87.4.1 (Tarih: H.15 Ca 1283/M.25 Eylül 1866)

⁹¹⁴ BOA.A.MKT.MHM.386.87.4.2 (Tarih: H.15 Ca 1283/M.25 Eylül 1866)

tarafından yapılan keşif sonucunda bu eksikliklerin tamamlanmasının 13.917,5 kuruşa mal olacağı anlaşılmıştır. Son olarak keşif defteri Eyalet mutasarrıfı Seyyid İsmail Rahmi başkanlığındaki vilayet meclisinin kararını içeren yazısı ile birlikte yapı için inşaat emri almak üzere merkeze iletilmiştir. On dört bin kuruşa yakın bir harcama öngören keşif defterine göre; 16 m²lik türbedar odası, sakıflarına kadar inşa olunmak üzere on bir aded pencerenin demir parmaklıkları, bu pencerelerin meşe çerçeveleri, pencere içlerinin sıvaları, türbe kapısı söveleri⁹¹⁵, kapı üzerine kemerli sayelik inşası, direk, türbe kapısı, avlu duvarlarındaki dokuz pencerenin parmaklıkları, avlu kapısının her iki tarafındaki mukavves duvarların üzerine koyulacak demir parmaklıklar, Osman Gazi türbesi civarındaki mukavves duvarlar üzerine koyulacak demir parmaklıklar, yeni bir avlu kapısı, avlu duvarındaki dokuz pencereden beşinin eksik kalan sıvaları, bozuk duvarların tamir edilip sıvanması, yüz elli sekiz zira' uzunluğundaki duvarların üzerine kiremit yerleştirilmesi, Osman Gazi türbesi bitişiğindeki bazı sultan vs. kabirleri duvarların tamir ve temizliği, bu duvarlar üzerine parmaklık inşası için üzerlerinin tesviyesi, bu kabirler ile hind şahının kabri⁹¹⁶ etrafına sekiz zira' uzunluğunda demir parmaklık, avlunun temizliği, yapılacak işler arasındadır. Tüm bu işler için kullanılacak malzemeler arasında kireç, horasan harcı, cam, demir ve kurşun, farklı niteliklerde mismâr,⁹¹⁷ kirazlı ağacı, taban ağacı, çatı için yedilik ağaç, kiremit altına tahta, keten çulu, tavan tahtası, kiremit, sayelik kemerler için döşeme tahtası, teneke oluk, sıva inşası için kayapa ağacı deftere kaydedilmiştir. Keşif defterinde, bu işlerde çalışacak ustalar ve usta yevmiyeleriyle ilgili veriler de bulunmaktadır. Buna göre inşaatta dört dülger 12 gün çalışacaktır. En düşük dülger yevmiyesi 10 kuruş ve en yüksek 35 kuruştur. İnşaatta beş rençber 7 gün çalışacaktır. En yüksek rençber yevmiyesi 30 kuruş ve en düşük 6 kuruştur. İnşaatta bir taşçı 12 gün çalışacaktır ve bunun da yevmiyesi 15 kuruştur. İnşaatta bir duvarcı 12 gün çalışacaktır ve bunun yevmiyesi 15 kuruştur. İnşaatta bir sıvacı 12 gün çalışacaktır ve bunun yevmiyesi 10 kuruştur. Ustaların çalıştıkları günler hesaplandığında, keşif defterindeki 2000 kuruşa yakın masrafın ustalara verilecek ücretler olduğu görülmektedir. 12.000 kuruşa yakın masraf ise inşaatta kullanılacak malzemeler için öngörülmüştür. Eylül 1866 tarihinde hazırlanan bu

⁹¹⁵ Deftere göre Taşçı ustası 12 gün boyunca türbe kapısının söveleri için çalışacaktır.

⁹¹⁶ Hasan Taib bu kabir için: "*Sultan Orhan Gazi türbesinin doğu duvarı bitişiğinde, Hint şehzadelerinden birine ait olduğu rivayet edilen, demir parmaklıklı bir kabir vardır ki taşında şu yazı okunur..*" ifadelerini kullanır. Bkz.: Hasan Taib, **a.g.e.**, s.49. Bu kabir günümüzde aynı yerinde mevcuttur.

⁹¹⁷ Mismâr: Çivi (Arseven, *a.g.e.*, s.173)

keşif defterinde belirtilen inşaat işlerinin sonucuna dair başka herhangi bir belge henüz tespit edilememiş ise de, mevsim şartları dikkate alındığında defterde belirtilen eksikliklerin 1868 yılı ortalarında tamamlandığı ve Orhan Gazi türbesinin de artık bu tarihlerde ziyarete açıldığı söylenebilir. 1868 yılından beş yıl sonra, türbe avlusunda eksik kalan bazı kısımlar bulunduğu, yine mühendis Batyano tarafından hazırlanan 1873 tarihli bir keşif defterinden anlaşılmaktadır⁹¹⁸. Doğrudan türbe yapıları ile ilgili olmayan bu defterde, meydana bulunan köşk ve şadırvanın tamamlanmasına yönelik yapılacak işler, meydana yapılacak sancak kulesi ve meydan temizliğine dair işler kaydedilmiştir. Keşif defterindeki en önemli verilerden biri, saat kulesi bahsinde görüldüğü üzere ilki Ahmet Vefik Paşa'nın valiliği sırasında 1878-82 yılları arasında yapılmış olduğu anlaşılan saat kulesinin ilk tasarımının burada sancak kulesi adıyla geçiyor olmasıdır. Ayrıca keşif defterinde, bu zamana kadarki belgelerde geçmeyen ve hakkında herhangi bir açıklama bulunmayan kral kızları türbeleri adıyla bazı kabirlerden bahsedilmiştir. Kısaca defterdeki verilere bakılacak olursa, Osman Gazi türbesi yakınlarında olduğu anlaşılan on dört adet kral kızları kabirleri için yapılacak mermer sanduka bedeli olarak 3500 kuruş, bu kabirlerin yol tarafına otuz “*zirâ'-ı ağşârî*” uzunluğunda demir parmaklık yapılması için 2800 kuruş, köşkün zeminine halis harç ile yeni tuğla döşenmesi için 1598,16 kuruş, köşkün tavan duvarlarının boyaları için 1700 kuruş, köşkün içerisindeki şadırvanın üzerine konulacak fener için 500 kuruş, avludaki şadırvanın mahalline koyulması için rîhtım, ıskara, kened, kurşun ve zivâne için 6953 kuruş, su yolu tamiri için 1500 kuruş, avlu temizliği ve bahçenin tesviyesi için 8000 kuruş, dokuz zirâ'-ı ağşârî yüksekliğinde bir kule için kesme taştan halis harç ile büyük tuğla, kened ve kurşun, altta ve üstte iki oda, hatıl yerine lame demiri, bir saat, bir fener ve üzerine bir sancak konulması tasarlanmış ve bunun için de 41.355 kuruş, kuleye taş nakliyesi için 13.790 kuruş ve avlu etrafında satın alınan üç şahsın ev ve arsaları istimlak bedeli için 8160 kuruş olarak toplamda 89.866,16 kuruşluk bir harcama yapılması öngörülmüştür. Mühendis Batyano tarafından 1873 tarihinde yapılan bu keşfin neticesine dair başka bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bu tarihlerden sonra kayıt altına alınan bazı belgeler yapıların iç tefrişatları ile ilgili olup, sonraki yıllara ait başka yazışmalara ulaşılamamıştır. Bu iki türbeden Osman Gazi türbesi ile ilgili son kayıtlar 1891-93 tarihleri arasına aittir. Bursa merkezinde yapılan tamir ve inşa faaliyetleri ile ilgili, vali Ahmet Münir Paşa

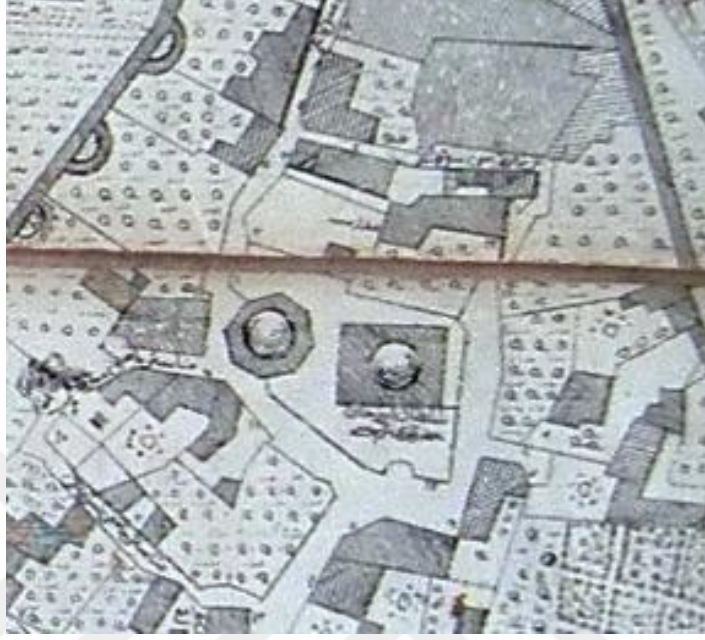
⁹¹⁸ BOA.EV.d.22597.3 (Tarih: R. 9 Kanunisâni 1288/M. 21 Ocak 1873)

tarafından hazırlattırılan⁹¹⁹ve yazma nüshası Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi koleksiyonunda bulunan defterdeki kayıtlara göre, bu tarih aralığında Osman Gazi türbesinin 2300 kuruşla detaylandırılmamış ufak bir tamir geçirdiği anlaşılmaktadır⁹²⁰.

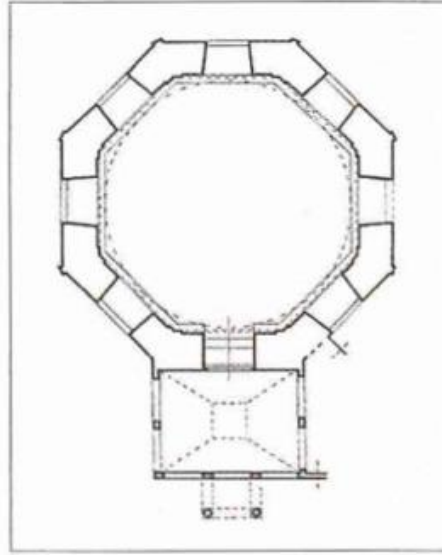
Özetle, Osmanlı Arşivi'nde erişime açılan ve konu içerisinde değerlendirilen verilere göre, Osman ve Orhan Gazi türbeleri ile ilgili 1855 depremlerinin hemen sonrasında ilk çalışmalar yapılmış, 1855 yılı içerisinde iki, 1857, 1858, 1862 ve 1864 yıllarında da birer kez olmak üzere, tespit edilen altı keşif defteri gereğince yapıların inşaatları yürütülmüştür. Ferhat Paşa'nın raporundaki bilgilere göre, kısmen yıkılan Osman Gazi türbesinin inşaatı, 1857 yılının muhtemelen baharında başlamış ve 1857 yılı sonlarına doğru tamamlanma aşamasına gelmiştir. Depremlerde tamamen yıkılıp temellerinden yeniden inşa edilecek olan Orhan Gazi türbesi inşaatı ise 1857 yılı sonları itibariyle henüz başlamamıştır. 1858 yılı baharında başladığı düşünülen Orhan Gazi türbesi inşaatı, Aralık 1858 itibariyle bir seviyeye kadar getirilmiştir. 1860-62 yılları arasında meydan düzenlemesi için türbe etrafındaki ev ve arsaların istimlak edilmesine yönelik çalışmalar yapılmış, bunlar da muhtemelen birkaç yıl içerisinde sonuçlandırılmıştır. 1863-64 yıllarında her iki türbenin teferruat sayılabilecek bazı işlemleri devam etmiştir. Bu tarihlerden sonra Orhan Gazi türbesinin sıvası ve pencereleriyle belirtilmeyen bazı kısımları ile iç mekânda tefrişat işlerinin tamamlanamadığı, bu yüzden türbenin bir süre kapalı kaldığı 1866 tarihli keşif defteri verilerinden anlaşılmaktadır. Son olarak, 1868 yılı ortalarında Orhan Gazi türbesinin tamamlandığı ve artık bu tarihlerde ziyarete açıldığı söylenebilir. Günümüzde her iki türbe Tophane Meydanı olarak bilinen alanda ziyaretçilere açıktır.

⁹¹⁹ M. Hızlı, "Hüdâvendigâr Vilâyeti İmâr Faaliyetleri Defteri (1307-1309 / 1891-1893)", U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1993, Cilt:5, Sayı:5, s.235.

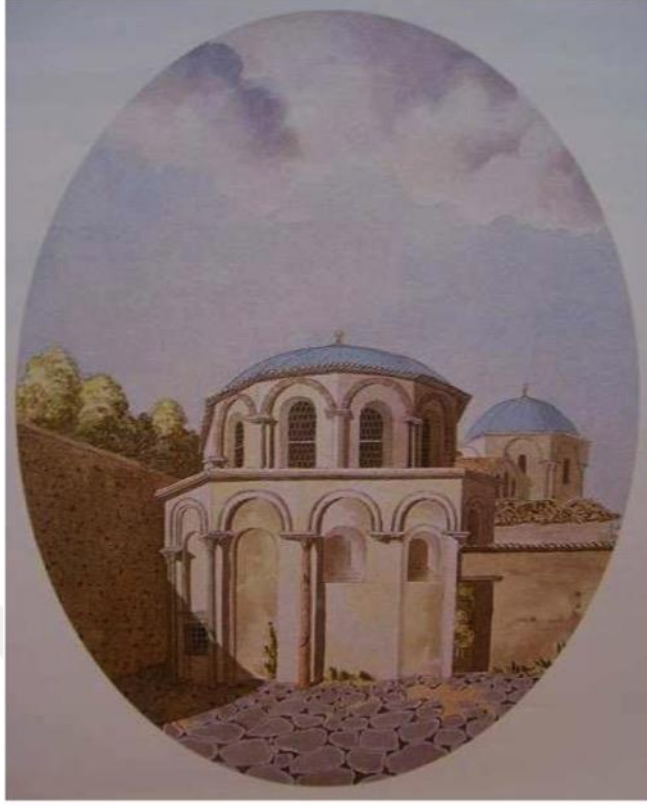
⁹²⁰ Bursa YEBEK, Yazma 5432, 3b.



Harita 4.31. Türbeler ve Tophane Meydanı (Kaynak: 1857-59 SBH)



Şekil 4.39. Osman Gazi Türbesi Planı. (Kaynak: Doğan Yavaş, “a.md.”, s.467)



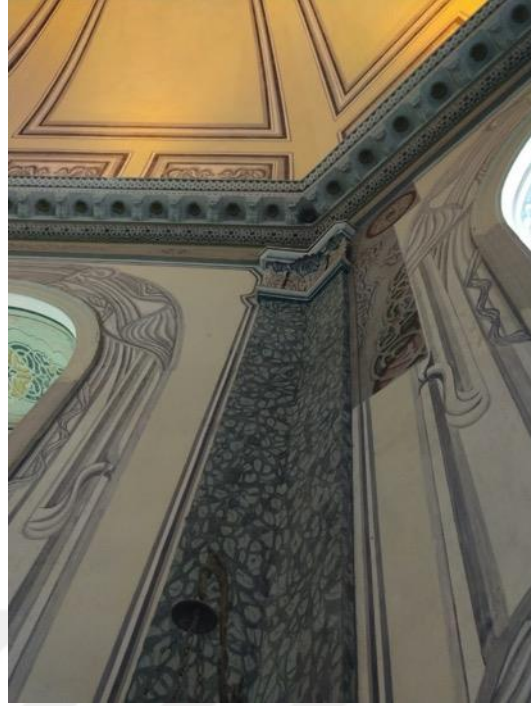
Resim 4.140. Ressam Carl Gustaf Löwenhielm'e Ait 1824-27 Tarihli Suluboya Tabloda Osman Gazi Türbesinin Tasviri. (Kaynak: Nurten Çalışkan, a.g.t., s.54)



Resim 4.141. 20. Yüzyıl Başında Osman Gazi Türbesi (Kaynak: 1324 Bursa Salnamesi)



Resim 4.142. Osman Gazi Türbesi Giriş Kapısı, İnce Sütunçeler Ve Sundurma
(Foto: H.Gürsel Bilmış-2019)



Resim 4.143, 4.144. Osman Gazi Türbesi İç Mekân Kalemîşi Süslemeler (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



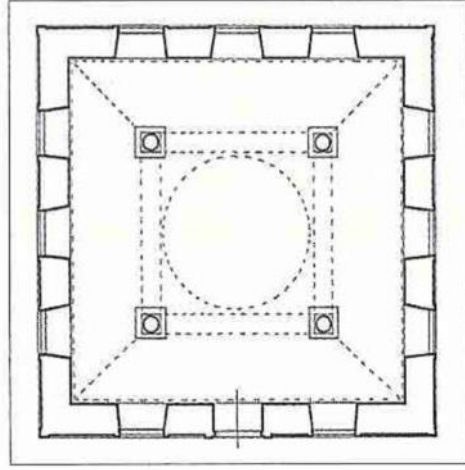
Resim 4.145. Osman Gazi Türbesi Doğu Cephesi Pencere Demir Şebekeleri (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



Resim 4.146. Osman Gazi Türbesi İnşa Kitabesi (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



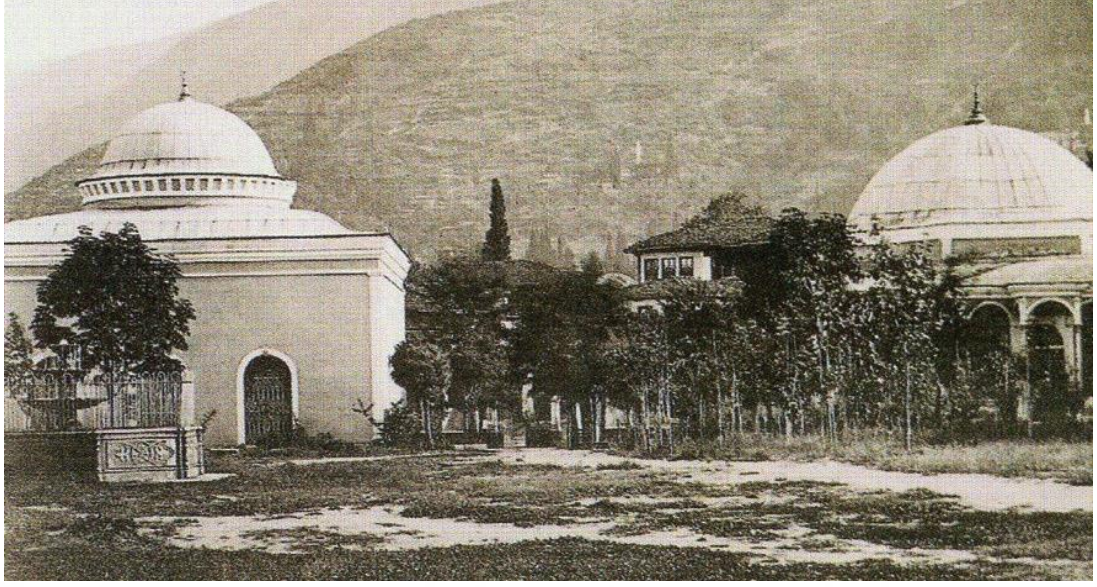
Resim 4.147, 4.148. Sersikkegan Abdülfettah Efendi İmzalı Puşide (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



Şekil 4.40. Orhan Gazi Türbesi (Kaynak: Doğan Yavaş, “Orhan Gazi Türbesi”, TDVİA, s.389)



Resim 4.149. Ressam Carl Gustaf Löwenhielm'e Ait 1824-27 Tarihli Suluboya Tabloda Orhan Gazi Türbesinin Tasviri. (Kaynak: N. Çalışkan, a.g.t., s.56)



Resim 4.150. Osman Ve Orhan Gazi Türbelerinin Kuzey Cepheden Görünüşü. 1894
(Kaynak: B.B.B. Kent Belleği)



Resim 4.151. 1866 Öncesi Osman Gazi Ve Orhan Gazi Türbelerinin Kuzey Cepheden Görünüşü (Kaynak: M.A.Walker, No: III).



Resim 4.152. Sağda Orhan Gazi Türbesi Ve Girişteki Kapalı Mekân. (Kaynak: B.B.B. Kent Belleği)



Resim 4.153. Günümüzde Orhan Gazi Türbesi Girişi (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



Resim 4.154. Orhan Gazi Türbesi İç Mekân Barok Kalemîşi Süslemeler (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



Resim 4.155. Orhan Gazi Türbesi İçinden Detay Zemin (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



Resim 4.156. Orhan Gazi Türbesi Mozaikleri (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



سلطان عثمانك صندوقه سى .

Resim 4.157. 1922’de Osman Gazi Türbesinde Sedef Kakma Şebekeli Sanduka, Puşide Üzerindeki Nişan Ve Duvarlardaki Kalemîşi Süslemeler. (Kaynak: Bursa'ya Seyahat, S.47)

4.1.2.3. Emir Sultan Türbesi

Bursa'nın aynı adla anılan Emir Sultan mahallesinde 15.yüzyılın ilk yarısında kurulan⁹²¹ külliye (Cami, türbe, medrese, tekke, imaret vs.) içerisinde bulunan türbe ilk olarak Yıldırım Bayezid'in kızı Hundi hatun tarafından Emir Sultan'ın mezarı üzerine yaptırılmıştır⁹²². 1801 yılında Bursa'da meydana gelen büyük yangında⁹²³ cami ile birlikte türbe de yanmış ve muhtemelen III. Selim döneminde H.1219/M.1804-1805'te cami ile birlikte türbe binası da '*yeniden inşa ettirilmiş*'tir⁹²⁴. Emir Sultan Camisi ile arasında ahşap revakların çevrelediği avlu bulunan türbe (Şekil 4.41, Hrt.4.32, Res.4.158), 19. yüzyıl itibariyle artık özgünlüğünü yitirmiş; Tanzimat döneminde 1845'te Sultan Abdülmecid döneminde yıktırılıp yeniden yaptırılmıştır⁹²⁵. 1579'da etrafı genişletilen⁹²⁶, 1633'te odaları ile çevresi onarılan⁹²⁷, 18.yüzyılda H.1156/M.1743-44'te Beşir Ağa tarafından tamir ettirilen⁹²⁸ ve sonrasında (1761, 1789, 1796 yıllarında) genellikle üst örtüsü onarılan⁹²⁹ türbe, Sultan Abdülmecid dönemindeki yeniden inşasından on yıl sonra meydana gelen depremler nedeniyle külliyeinin diğer yapıları ile birlikte⁹³⁰ zarar görmüş, Padişah Abdülaziz döneminde ise şadırvanı ve revaklarıyla beraber yeniden yaptırılmıştır⁹³¹.

⁹²¹ M. Baha Tanman, "Emir Sultan Külliyesi", **TDVİA**, Cilt:11, s.148-151.

⁹²² K. Kepecioğlu, "Emir Sultan Türbesi", **a.g.e.**, Cilt:2, s. 37; Dostoğlu, **Anıtsal Eserler**, s.570. Türbede Emir Sultan'dan başka karısı Hundi hatun, oğulları Emir Ali Çelebi ve iki kızlarının sandukaları mevcuttur.

⁹²³ K. Baykal, **Bursa Yangınları**, s.32.

⁹²⁴ F. Yıldırım, **14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi'ne Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler**, Nilüfer Belediyesi Yayınları, Bursa: 2014, Cilt:1, s.469.

⁹²⁵ Kepecioğlu, "a.g.md.", s.37; M. Cavit Baysun, "Emir Sultan'ın Hayatı ve Şahsiyeti", **İ.Ü.E.F.Tarih Dergisi**, Cilt:1, Sayı:1, Eylül 1949, s.77-94; 1845 yılındaki inşaat ile ilgili Kepecioğlu ve Baysun'un verdiği bu bilgiler, yapının yıkılıp yeniden yaptırıldığı yönündedir. Baha Tanman, 1845'te türbenin yıkılıp yeniden yapıldığı yönündeki görüşlerin aksine Sultan Abdülmecid'in türbeyi tamir ettirdiğini belirtir. Bkz.; M.B. Tanman, "a.g.m.", s.150; Ayrıca "*Türbe, Sultan Abdülmecid Han zamanında 1261/1845'de yenilenmiş olup.*" ifadesi için bkz.: Safiyüddin Erhan, "Bursa'da Emir Sultan Külliyesi", **Bursa'nın Tarihi Mahalleleri-IV**, Bursa Kültür A.Ş. Yayınları, Bursa: 2017, s.67-90; Halim Baki Kunter, "*Sultan Abdülmecid de Bursa seyyahatinde Emir Sultan Türbesinin tamire muhtaç olduğunu görmüş, verdiği emir üzerine 1261 tarihinde Türbe bugünkü şekliyle yeni baştan inşa olunmuştur.*" diyerek, türbenin günümüzdeki şeklini Abdülmecid dönemine dayandırmıştır. Bu bilgi için bkz.: H.B. Kunter, "Emir Sultan Vakıfları ve Fatih'in Emir Sultan Vakfıyesi", **Vakıflar Dergisi**, Ankara: 1958, Sayı:4, s.42. Ancak günümüzdeki bina, aşağıda görüleceği üzere Abdülaziz dönemi inşaatları sırasında temellerinden yeniden inşa edilecektir. Bu yapının 1845'teki yapıyla ne oranda benzediği henüz tam olarak aydınlatılamamıştır. Arşiv belgeleri içerisinde de 1845'teki inşaaatla ilişkin henüz bir belge tespit edilememiştir.

⁹²⁶ H. Baysun, "a.g.m.", s.89.

⁹²⁷ H.B. Kunter, "a.g.m.", s.57.

⁹²⁸ Emir Sultan camiiinin kible yönünde bulunan Beşir Ağa çeşmesinin kitabesinde, 1743-44'te Beşir Ağa'nın cami ile birlikte türbeyi de tamir ettirdiği bilgisi geçmektedir. İlk olarak H.Baki Kunter tarafından yayınlanan bu kitabe metni için bkz.: a.mlf., "a.g.m.", s.42.

⁹²⁹ H.B. Kunter, "a.g.m.", s.56-60; Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri II**, Baha Matbaası, İstanbul: 1972, s.286-87; S. Erhan, "a.g.m.", s.80.

⁹³⁰ Türbe haricindeki diğer külliye yapılarından Emir Sultan camisi 19. yüzyılın başında III. Selim döneminde inşa edilmiş olması sebebiyle çalışma kapsamı dışında bırakılmıştır. Cami de türbe gibi 1855 depremlerinden hasar görmüş ve depremlerden sonra 19.yüzyıl yapısını koruyarak onarılmıştır.

⁹³¹ A. Gabriel, **a.g.e.**, s.131; M. Baha Tanman, **a.g.e.**, s.150; "Emir Sultan Türbesi", **Bursa Ansiklopedisi**, Cilt:2, s.642; A.M.T. Koyunluoğlu, **a.g.e.**, s.141. Türbenin 1868'de yeniden inşa edildiği yönündeki görüşün aksine, muhtemelen kitabedeki ifadeye dayanarak bazı müellifler türbenin tamir edildiğini belirtirler. Bunlardan birkaçı

Emir Sultan Türbesi böylece 19. yüzyılın I., II. ve III. çeyreğinde olmak üzere (1804-1805, 1845 ve 1865-72), bir yüzyıl içerisinde üç kez yeniden inşa edilmiştir.

Türbede yıldızlı ahşap oyma korkulukla çevrili Emir Sultan'ın sandukasının yanısıra eşi Hundî Fatma Hatun ile oğlu Emir Ali ve iki kızının sandukaları bulunmaktadır⁹³². Tanzimat döneminin ilk yılları itibariyle oldukça harap durumda olan türbe binasının, 1845 yılında Sultan Abdülmecid'in emriyle yıkılıp yeniden yaptırılmasına ilişkin kitabesi türbe üzerinde değil, Caminin güneydoğu girişinde (kıble yönünde) bulunan Hacı Beşir Ağa çeşmesinin arkasındaki sarnıcın üzerinde, duvara gömülüdür (Res.4.159)⁹³³. Bu kitabede talik hatla sekiz beyitte şöyle yazılmıştır⁹³⁴:

*“Yaptırıp Abdülmecid Han-ı velâyet-iktidar / Hazret-i Sultan Emîre
nevmekan bu Türbeyi
Ruh-i pâkin n'ola şâd eyleye tekrimile / Kıldı ihya ol cihanban-ı
zaman bu Türbeyi
Daima kılsun ziyaret kudsıyan bünyanını / Yaptı dünya içre çün kasr-ı
cinan bu Türbeyi
Zib-i revzen eyle Ziver cevherin tarihimi / Pâkü âli yaptı Hakan-ı
Ciha(n bu Türbeyi)”*

Türbenin ziyaret penceresi üzerinde yer alan 1285/1868-69 tarihli kitabesinde, on sekiz beyitlik talik hatla şöyle yazılıdır⁹³⁵ (Res.4.160):

*“Şahinşeh-i deryâ neval Sultan-i memduhü'l-hisal / Abdülaziz-i zü'l-kemal
âlemlere dâd eyledi / Ol Husrev-i Hakan-ı din ol kâmkârü kâmbin
Ol mükrim-i ehl-i yakın tekrim-i Damad eyledi / Bu türbeye cennet nazir
der[ler] kamu berna ve pir / Bunda yatup Sultan Emîr hep halkı irşad
eyledi
Zilzaldan olmuştu harap düşmezdi amma kim turab / Ruh-ı Emîr-i kâmyab
zira ki imdad eyledi / Tamirin ol Şah-ı cenâb⁹³⁶ emreyledi bi'l-ihtiram
Halkı bu lutf-i müstedam mesrurü dilşâd eyledi / Bu Vali-i bî-kudret-i
Hüsnî-i abd ü şevketi / Ber veşk-ı emr-i devleti tesri-i bünyad eyledi
Ol tacidarın dembedem şükren alâ tilkenniam / Sükkân-i dünya ve İrem
dâvatını yâd eyledi / Ruh-ı Emîr olsun hemin her kâr ü emrinde muin
Hakkâ ki bir tarz-ı güzîn çok şeyler icad eyledi / Kilk-i emel bi'l-iftihar
yazdı heman tarihi tam / Sultan Emir'in Türbesin bünyad ü âbâd eyledi
1285”⁹³⁷*

için bkz.: Kepecioğlu, "a.g.md.", s.37; Baysun, "a.g.m.", s.89; H.B. Kunter, "a.g.m.", s.42-43; S. Erhan, a.y.; K. Baykal, **Bursa ve Amtları**, s.146; O. Aslanapa, **a.g.e.**, s.503; N. Dostoğlu, **Bursa Fotoğrafları**, s.88, a.mlf., **Anıtsal Eserler**, s.570. Avlusu ise daha sonra yaptırılacaktır.

⁹³² K. Baykal, a.y.; **Bursa Ansiklopedisi**, "Emir Sultan Türbesi", Cilt:2, s.642.

⁹³³ Türbenin 1845 tarihli kitabesinin nerede olduğu konusunda, ilk olarak Halim Baki Kunter "Cami'nin kıble cihetinde kâin Hacı Beşir Ağa Çeşmesinin su hazinesi üzerinde" durdurduğu şeklinde bilgi vermiştir. Bkz.: "a.g.m.", s.42. Safiyüddin Erhan da; "Abdülmecid'e ait eski kitabe yerinden sökülüp, kıble tarafında girişteki çeşmenin avlu içinde mevcut sarnıcı üzerine taşınmıştır" demektedir. Bkz.: a.mlf., a.g.m., s.80.

⁹³⁴ H.B. Kunter, "a.g.m.", s.42.

⁹³⁵ H.B. Kunter, "a.g.m.", s.43.

⁹³⁶ Kelime Kunter de yanlış okunmuştur. Doğrusu "Enâm" olmalıdır. Bkz. (Res.4.160)

Sekizgen planda kurşun kaplı tek kubbeli olarak inşa edilen türbenin zemini avlu seviyesinden aşağıdadır. Türbenin beden duvarları, kesme taş ve taş-tuğla örgüsü ile almaşık örülmüştür (Res.4.166, 4.169, 4.170). Doğu ve batı girişlerinden merdivenle erişilen ortası şadırvanlı mermer döşeli avlunun etrafı, on altı adet somaki taklidinde sütunlar⁹³⁸ üzerinde taşınan “*basık kaş kemerli*”⁹³⁹ ahşap revaklarla çevrilidir (Res.4.161, 4.162, 4.163). Revaklı avlunun batı girişi ile ziyaret penceresi üzeri tekne tonoz ile örtülüdür (Res.4.164, 4.165). Doğu cephesi hariç, diğer yedi cephesinde yuvarlak kemerli yedi büyük pencere bulunmaktadır (Res.4.166⁹⁴⁰). Türbenin her iki yönden bitişiğinde; doğuda, türbe kapısının revaka açıldığı ve batıda türbedarlara ayrılan kare planda iki odası bulunmakta, türbeye erişim doğudaki odadan sağlanmaktadır. Bu odalara bitişik olarak avlunun iki köşesine denk gelen dikdörtgen iki küçük oda ile türbe cephesi tamamlanmaktadır. Kuzey yönde yapı kitlesinden dışarı taşan türbe binası, yanlardaki odalardan daha yüksek olarak inşa edilmiştir (Res.4.167). Cepheleri, türbe içinde pencere yanlarındaki mermer yüzeylere taş taklidi boyayla yapılan süslemeleri ve kubbe içi kalemişleri ile Emir Sultan türbesi, ampir üslubunu yansıtmaktadır (Res.4.168).

Tanzimat döneminde Sultan Abdülmecid'in Bursa'yı ziyaretinde, eski yapısı yıkılarak 1845'te yeniden yaptırılan türbenin inşası için ebniye-i hümayun kalfası ve birçok vasıflı amele İstanbul'dan gönderilmiş ve yapının 1845'teki inşası 310.015 kuruşa mal olmuştur⁹⁴¹. Yeniden inşa edilmesinin ardından Emir Sultan Türbesi, 1855 depremlerinde külliye'nin diğer yapıları gibi hasara uğramıştır. Depremlerden sonra, Ulucami inşaatının başladığı tarihlerde, Emir Sultan dergâhı şeyhi Mehmed Emin Efendi, dergâh yapılarının da tamir edilmesi talebini içeren bir dilekçeyi merkeze

⁹³⁷ Şahlar şahı, övülen sıfatlarla anılan Sultan Abdülaziz âlemlere adaletle hükmetti. O ehl-i yakîn padişah damada ikramda bulundu. Gençler ve yaşlılar Bu türbeye cennet gibidir derler. Burada yatan Emir Sultan halkı hep irşad etmiştir. Depremde her taraf yıkılmışken, emir Sultan'ın ruhu türbenin ayakta kalmasına yardım etti. Sultan Abdülaziz buradaki türbenin tamirini ihtiramla, hürmetle emretti. Türbenin onarımı bütün halkı mutlu etti. Padişahın emriyle vali hemen türbenin imarına başladı. Hem dünyanın hem de irem cennetlerinin sakinleri Padişahın bu güzel işini teşekkürlerle andılar. Emir Sultanın ruhu bu kadar güzel şeyler yaptıran bir padişahın her zaman yanında bulunsun, ondan manevi desteğini esirgemesin. Padişah Emir Sultanın türbesini böyle güzel bir şekilde yaptırdı, Emel bu tarihi iftiharla yazdı. 1868-69.

⁹³⁸ 1855 öncesinde türbenin revaklarını taşıyan sütunların daha fazla olduğu, depremlerden sonra hazırlandığı düşünülen Emir Sultan Cami ve türbe planından anlaşılmaktadır. Bkz. BOA.PLK.p.3443.1 (tarihsiz) Türbenin Abdülaziz dönemindeki yeniden inşa sırasında revaklar yeniden düzenlenmiş olmalıdır.

⁹³⁹ O. Aslanapa, **a.g.e.**, a.y.

⁹⁴⁰ Resim 6'da görülen cephe yüzeylerine ilişkin Safiyüddin Erhan'ın değerlendirmesi şöyledir; "Minareden başlayıp diğer minareye kadar revaklı avluyu çeviren duvarlar, türbenin dış bedeni, yakın tarihlere kadar tamir edildiği devrin üslubu icabı sıvalı olduğu halde sökülerek, taş örgüsü müsait olmamasına rağmen derzle kaplama cihetine gidilmiştir. Bu suretle türbenin taş ve tuğla örgüsü ile pencere üzerlerindeki ve kubbeyi taşıyan tuğla kemerler ortaya çıkmış bulunmaktadır.", bkz.: "a.g.m.", s.81.

⁹⁴¹ K. Kepecioğlu, "a.md.", s. 37.

göndermiştir⁹⁴². "*Ziyâdesiyle muhtâc-ı ta'mîr olduğu beyaniyle bunların bir an akdem ta'mîr olunmasını..*" talep eden dilekçeler Meclis-i Vâlâ'da değerlendirilmiş⁹⁴³, türbenin keşfinin yapılması süreci, Meclis-i Vâlâ'dan verilen onayla⁹⁴⁴ hızlandırılmıştır.

Depremler sonrasında ilk keşfi Mısırlı Yani Yorgi kalfa ve mühendis Akif Efendi tarafından 1857 yılında yapılan türbenin mevcut durumunu ve yapılması planlanan işleri, keşif defteri kayıtlarından okumak mümkündür. Buna göre; "*zîkr olunan harâb türbe-i şerifin evvel emirde erbâb-ı 'amele istihdâmıyla mevcud kurşunları ref' ve sanduka-i şerif üzerine kebir ağâçlar ile hıfz olunarak mezkûr kubbe ve etrâfının kârgir divârları zemine kadar fesh ve tesviye olunarak kabristân tarafındaki temellere metânet için müceddeden hafr-ı zemîn ile iktizâsı üzere kebir mişe ağâcından kâzıklar rekziyle üzeri mezkûr ağâçdan ıskaralı taş-ı cedîd hâlis harc ile kârgîr pâye ve sed divârlar inşâsı*"⁹⁴⁵ yapılacaktır. Keşif defteri kayıtlarından, ilk olarak harab olan türbenin kubbe kurşunlarının kaldırılacağı, bu işlem sırasında türbe içerisindeki sandukaların zarar görmemesi için de, bunların üzerlerinin büyük tahta bloklar ile kapatılacağı anlaşılmaktadır. Kubbe kurşunları kaldırıldıktan sonra türbenin kubbesi ve ana gövdesini oluşturan duvarları zemine kadar yıkılacaktır. Kabristân tarafındaki temellerin zeminini sağlamlaştırılmak için bu kısım yeniden hafriyat yapılarak kazılacak ve gereği kadar büyük meşe ağaçlarından kazıklar çıkılarak, üzerlerine yine meşe ağacından ızgaralı olarak halis harç ile yeni taş karışımı dökülerek kâgir ayaklar ve set duvarı inşa edilecektir. Bu kısmın hafriyatı 1980 kuruş, paye ve set duvarları inşası ise 18.600 kuruşa mal olacaktır. 1855 depremlerinden sonra Emir Sultan Türbesinin onarılmasının değil temellerinden yeniden inşasının düşünüldüğü, "*Tekmil olarak metin ve müstahkem türbe-i şerif ebniye-i 'âlisinin müceddeden inşâsı*"⁹⁴⁶ şeklindeki keşif kayıtlarından anlaşılmaktadır. Yeniden inşa edilmesi planlanan türbenin mevcut temelleri tamir ve tesviye edilecektir. Bunun için cedid battal tuğladan (yeni büyük boy tuğla) halis harçla temel içlerine meşe ağacından gizli hatıl atılacaktır. Kapı ve pencere yerleri boş bırakılarak, bir kısmı mevcut taşlardan kalan kısmı cedid seng-i mermerden (yeni

⁹⁴² BOA.MVL.173.79.1.1 (Tarih: 1856)

⁹⁴³ BOA.MVL.173.79.2.1 (Tarih: H.16 L 1272/M.20 Haziran 1856)


⁹⁴⁴ BOA.MVL.173.79.2.1 (Tarih: H.4 M 1273/M.4 Eylül 1856)

⁹⁴⁵ BOA.EV.d.32540.3 (Tarih: H.1 Ra 1274/M.20 Ekim 1857) Bu belge keşif defterindeki türbe kısmının kayıtlarını içermektedir. Caminin keşif kayıtları için bkz.: BOA.EV.d.32540.2; tevhidhane, hamam vs.yapıların keşif kayıtları için bkz.: BOA.EV.d.32540.4.

⁹⁴⁶ BOA.EV.d.32540.3 (Tarih: H.1 Ra 1274/M.20 Ekim 1857)

mermer taşından) ince tarakla tesviyeli, demir kened ve zebâne (zıvana) ile bağlı, üst tarafları ise gereği kadar demir kirişler ile bağlanmış kâgir duvarları, üzengi kısmına kadar sağlam bir şekilde yapılacaktır (Res.4.166). Duvarların üzerine, yeni büyük boy tuğla ve harç ile kâgir kubbe yapılacaktır. Kubbenin üzerine eski kurşunlar kaplanıp, nevesim yaldızlı tahta alem yerleştirilecektir. Kubbe etrafına mermer taşından avadanlıklı som silme saçak yapılacaktır. Mevcut demir parmaklıklar tamir edilerek yerlerine konulacaktır. İç ve dışı "uçgân" sıvanacaktır. Alçıdan yapılma malakârî kesme pervaz, şükufe işlemleri pencere üstleri, üzeri "emrûdi"⁹⁴⁷ avadanlıklı kafa tahtalı ve içleri mücellâ mermer döşemeli pencereler, meşeden yapılma nevesim çerçeveler, mevcut kapısının tamiri ve yerine yerleştirilmesi, sanduka etrafındaki ahşap döşemeli mevcut şebekesine boya ve yaldız, müzeyyen tob askılar ve diğer müstemilatı, türbenin yapılması düşünülen diğer işleri olarak kaydedilmiştir. Keşif kayıtlarında bunların yaklaşık maliyeti; kâgir duvarlar için 52.986 kuruş, pencerelere mermer taşından mücellâ söve inşası için 10.600 kuruş, kâgir kubbe inşasına 45.900 kuruş, nevesim tahta alem için 3500 kuruş, demir parmaklıkların tamirine 700 kuruş, pencere içlerine mücellâ mermer döşeme için 4462,5 kuruş, pencerelerin meşe çerçeveleri için 3100 kuruş, mevcut kapısının tamirine 150 kuruş, türbe içinin ahşap döşemesine 150 kuruş, sanduka ve etrafındaki şebekenin düzenlenmesine 2500 kuruş, müzeyyen tob askılara 1500 kuruş ve ziyaret penceresi üzerine mevcut tarih ve tuğra taşının tamiri ve yaldızının yenilenerek taşın yerine yerleştirilmesine 3000 kuruş masraf öngörülmüştür⁹⁴⁸.

Türbenin her iki yanındaki odaların çatısı, odaların duvarlarının sağ taraflarına kadar kaldırılması ve eksik kısımlarının harçla taş ilavesi, içlerine meşe hatıllar ve sütun (muhtemelen ahşap dikmeler) yerleştirilmesi, mevcut demir parmaklık ve çerçeveleri ile eski şekline uygun pencerelerin yapımı, çatı altına kadar kâgir duvarlar ile çatı ve tavanının yeni gibi tamir ve inşası, kaldırılmış kurşunların çatıya yerleştirilmesi, yeni uçgân sıva, yağlı elvan boyanın yenilenmesi işleri neticesinde her iki odanın tamir ve imarı 14.242,5 kuruşa yapılacaktır (Res.4.169, 4.170)⁹⁴⁹. Türbenin bitişiğindeki harap bir binanın tamirine 4800 kuruş, ziyaret penceresi önüne silicikârî kürsü ve başlıklı iki adet sütun yerleştirilerek, üzeri kurşun puşide altı bağıdâdi tavanlı, üç kat

⁹⁴⁷  şeklinde yazılan ifade, "armûdi"yi nitelemektedir.

⁹⁴⁸ BOA.EV.d.32540.3 (Tarih: H.1 Ra 1274/M.20 Ekim 1857)

⁹⁴⁹ Bu iki görsel, yapının yanlarındaki odaların duvar örgüsünü örneklendirmek için kullanılmıştır. Metinde geçen onarımlarla ve bedellerle bir ilgisi yoktur.

sıvalı, alçıdan yapılma malakâri, ortası göbek ve etrafı gül işlemeli, yağlı boyalı billur kandilli kâgir taklidi yeni sundurma çatısı inşası için 8400 kuruş masraf öngörülmüştür. Türbe avlusunu çeviren mevcut sundurma çatısının iç taraflarındaki duvarların tamir edilerek, yağlı boya ile boyanması ve kurşunlarının imarına 11.371,5 kuruş masraf öngörülmüştür. Türbe avlusundaki çöken mermer döşemelerin⁹⁵⁰ kaldırılması, zemin içine lağım (gider) inşasıyla içine akça tahta görünümlü özel battal tuğla döşenmesi, 4/1 mevcut olanlar taşlardan, kalan 4/3'ü yeni mermer taşından ince tarak ile tesviyeli döşeme inşasına 98.612,5 kuruş harcanması öngörülmüştür. Mevcut şadırvan taşlarının ağartılmasıyla üzerine yeni demir parmaklıklar ve piriç musluklar için 763 kuruş, şadırvan suyolu tamiri için künk döşemesine 17.200 kuruş olarak türbe binası ile yan odaları, tüm avlu revakları, çatılar ve kurşun döşemeler, iç dış boyası ile türbenin yeniden inşasına, 1857 yılı sonlarına doğru Mısırlı Yani Yorgi kalfa ve mühendis Akif Efendi tarafından yapılan keşifde toplamda 304.518 kuruşluk bir yaklaşık maliyet çıkartılmıştır⁹⁵¹ (Şekil 4.41). Türbenin inşasına dair keşifler yapılsa da, yaşanan doğal afetin meydana getirdiği büyük yıkım, Bursa'nın mimarlık ortamının ağır aksak yürütülmeye çalışılan imar faaliyetlerine sahne olmasına sebep olmuştur. Haliyle de pek çok yapı, onarım ve inşaat sırasının gelmesini beklemiştir. Emir Sultan türbesi de bu büyük yıkımdan hemen sonra tekrar inşa edilememiş, bir müddet daha harap haliyle kalmıştır. Osmanlı Arşivi'nde erişime açılan ve tespit edilebilen belgeler içerisinde yapılan incelemelerde, Yani Yorgi kalfa ve mühendis Akif Efendi'nin hazırladıkları 1857 tarihli keşf-i evvel defterinin yaklaşık maliyetine yakın yeni bir keşif bedelinin, büyük yıkımın üzerinden on yıl geçmiş olduktan sonra, 1865 yılında tekrar merkeze iletildiği anlaşılmıştır. İsmail Rahmi Paşa'nın başkanlığındaki vilayet meclisi kararında geçen ifadelerle göre;

"..mukaddemâ keşf olunarak mükemmelen ta'mîri üç yük yigirmi dört bin altmış altı buçuk guruşla vücûda geleceği anlaşılaraq bir kıt'a keşf defterinin leffiyle icrâ-yı icâbı hususu fi 10 Ra 82 tarihiyle bâb-ı 'âliye 'arz ve takdim kılınan mazbata-i 'âcizânemizde beyân ve istirhâm kılınmış ise de henüz irâde-i seniyyesi şerefzukur itmemiş ve şu aralık ta'mîrât ve inşâatın terk ve ta'ûli muktezâ-yı irâde-i 'aliyyeden bulunmuş ise de..ba'zı

⁹⁵⁰ Avludaki mermer döşemelerde kullanılan taşların bazılarının mezar taşlarından bozulup yapıldığı, bazılarında yazılar bulunduğu tespit edildiği, bu nedenle mezar taşı olanların kaldırılıp, diğerlerinin tekrar zemin döşemesinde kullanılması da keşif defteri üzerine ayrıca not olarak kaydedilmiştir.

⁹⁵¹ BOA.EV.d.32540.3 (Tarih: H.1 Ra 1274/M.20 Ekim 1857) Burada bahsedilen plan, muhtemelen deprem sonrası keşifle birlikte hazırlanan plandır.

*tezyinât ve teklifâtın terkiyle kâ'ide-i tasarrufiyeye kemâl derece ri'âyet ve icâbât vakt u zamâna dahî dikkat olunarak mezkûr câmi' ve türbe-i şerifenin..ta'mîr ve tesviyesiyle..mühendis-i memleket mösyö Batyano ma'rifetiyle lede'l-keşf bâlâda gösterildiği vechile bir yük elli iki bin sekiz yüz altmış üç guruşla vücûda geleceği anlaşılmış.."*⁹⁵².

Yukarıda geçen verilere göre; cami ve türbe inşaatının 324.062,5 kuruşluk masraflarını içeren bir keşif defteri, Bursa Eyalet Meclisi onayıyla, 10 Ra 1282/3 Ağustos 1865'te merkeze mazbata ile sunulmuş, gereğinin yapılması talep edilmiştir. Öyleyse bu tarihlerde, Ağustos 1865'ten önce cami ile birlikte türbe için yeni bir keşif yapılmış olmalıdır ki bu keşif, 1857 tarihli Yanni Yorgi kalfa ile Akif Efendi keşfinden yaklaşık 20.000 kuruş daha fazladır. Ağustos 1865 öncesine⁹⁵³ ait bu keşfe yönelik merkezden vilayete henüz bir cevap verilmediği gibi, muhtemelen bürokratik prosedürler atlanarak başlanan cami ve türbe inşaatlarının durdurulmasına ilişkin merkezden bir de irade çıkarılmış ise de sadece Bursa'nın değil, tüm Anadolu coğrafyasının en saygın manevi makamlarından/sembollerinden olan Emir Sultan Dergâhı yapılarının bu şekilde harap kalması söz konusu olamayacağı için bu kez vilayet meclisi tasarruf ilkelerini de gözeterek, yeniden revize edildiği anlaşılan 324 bin kuruşluk keşif içeriğinden yapıların bazı işlerini⁹⁵⁴ çıkarmış/azaltmıştır. Son olarak yapıların *kalan işlerine yönelik* (cami, türbe, divanhane, türbe yan odaları, revaklar, duvarlar vs.) bu kez memleket mühendisi Batyano tarafından 152.863 kuruşluk masraf öngören bir keşif-i evvel defteri⁹⁵⁵ daha hazırlanmıştır. "*Sultan Emir hazretlerinin türbe-i münifeleri üzerinin ahşab olarak ebniyesi ve etraf divârları taş ile i'mâli ve hâtıl için 'atik tuğla kireç ve kumu ile vaz' kılınmak üzere mezkûr türbe-i şerifin keşf-i evvel defteri*" başlığı altında ilk olarak türbenin temizlik masrafları çıkarılmıştır. Bunun için 12 kuruştan 12 gün için usta yevmiyesine 144 kuruş ve 7 gün için günlük 100 kuruştan rençber yevmiyesine toplamda 844 kuruş harcama öngörülmüştür. Türbenin etraf duvarları inşasında kullanılacak kireç için 3600 kuruş,

⁹⁵² BOA.EV.d.20073.6 ve 7 (Tarih: H.27 C 1283/M.6 Kasım 1866)

⁹⁵³ 1864'te türbe ve caminin harap haline şahit olan seyyah Warsberg'in izlenimleri için bkz.: F.Yıldırım, **a.g.e.**, Cilt:1, s.264. Seyyahın bu izlenim ve tespitleri, Yanni Yorgi Kalfa ve Akif Efendi'nin 1857 tarihli keşiflerinden itibaren on yıla yakın bir süre zarfında türbe inşaatının başlatılmadığı kanaatini güçlendirmektedir.

⁹⁵⁴ Çoğunlukla süsleme işleri.

⁹⁵⁵ Defterde türbenin keşif-i evveli için bkz.: BOA.EV.d.20073.9 ve 10 (Tarih: H.15 C 1283/M.25 Ekim 1866) Bu keşif ile birlikte 1855 sonrası Emir Sultan külliyesi yapıları için, birincisi Yanni Yorgi-Akif Efendilere ait Ekim 1857 tarihli keşif, ikincisi 1865 Ağustos öncesi hazırlanan keşif ve üçüncüsü Ekim 1866 tarihli Batyano Efendi'nin hazırladığı keşif olmak üzere, üç kez keşif yapıldığı ortaya çıkmaktadır. Bu keşifler arasında, en azından 1865 öncesi türbenin inşası çalışmaları başlamış ve keşifler üzerinde yapılan düzenlemeler ile Batyano'nun son keşfi ortaya çıkmış olmalıdır. Nitekim Sultan Abdülaziz adına yazılan kitabe tarihi dikkate alınır, 1868 yılına gelindiğinde türbe inşaatın büyük bir kısmının bu zaman aralığında tamamlanmış olması gerekmektedir. Çünkü keşifte geçen ifade türbenin üst örtüsünün ahşap olarak yapılacağı belirtilmiştir.

kum nakliyesine 600 kuruş, duvar içine konulacak 40 adet dikme direğine 1600 kuruş, mismâr çeşitlerine 56 kuruş, günlük 100 kuruştan 12 gün için duvarcıya 1200 kuruş ve 7 gün için 150 kuruş yevmiyeden rençbere 1050 kuruş olarak toplamda 8106 kuruş harcama tahmin edilmiştir. Türbenin ahşap olarak yapılması planlanan kubbesi için, 5 adet döşeme tahtasına 3000 kuruş, 1 adet tavan tahtasına 1000 kuruş, çivi çeşitlerine 262,5 kuruş, günlük 60 kuruştan 12 gün için dülgere 720 kuruş, günlük 20 kuruştan 7 gün için rençbere 140 kuruş, sıva için kirece 960 kuruş, horasa için 480 kuruş, günlük 80 kuruştan 12 gün için sıvacıya 960 kuruş, günlük 80 kuruştan 7 gün için rençbere 560 kuruş, kıyyesi 220 kuruştan 1,5 kıyye keten çöpüne 330 kuruş, eksik kalan çerçeve sarafiyeleri için camlara 200 kuruş ve diğer bazı masraflar için 400 kuruş olarak toplamda 9012,5 kuruş masraf tahmin edilmiştir. Kubbenin kurşun masrafları olarak, kurşuncu yevmiyesi, kurşun çivileri, rençber ve duvarcı yevmiyesi, saman, sarı turâb vs. malzemeler için toplamda 4660 kuruş harcama tahmin edilmiştir. Türbe içine yapılacak işler ile yeni olarak inşa edilmesi gereken bir ayak için yapılacak harcamalarda; türbedeki hırka-i şerifin üzerine sandıklar nakledilerek muhafazası için gereken ağaçlara 500 kuruş, boya için 1500 kuruş, alem ile yıldız için 200 kuruş, iskele için 1000 kuruş, müceddeden inşa kılınacak ayak için 2000 kuruş olarak toplamda 5200 kuruş masraf tahmin edilmiştir. Bu şekilde külliye yapılarının kalan işlerine yönelik, memleket mühendisi Batyano tarafından hazırlanmış 152.863 kuruşluk keşiften, türbenin etraf duvarları, ahşap kubbesi, sıvalar ve iç kısımları için toplamda sadece türbeye yapılacak masraf 27.822 kuruş olarak tahmin edilmiştir⁹⁵⁶. Türbenin kalan işlerine yönelik hazırlanan bu keşiften, türbenin kubbesi hariç ana gövdesinin Ekim 1866 tarihinden önce temellerinden yeniden inşa edildiği anlaşılmaktadır. Son olarak hazırlanan keşif ve belgeler merkeze iletildikten sonra, Ticaret ve Nafia Nezaretinin incelemesi sonucu keşif bedeli kabul edilebilir bulunmuş, yaptırılacak işlerin münakasaya çıkarılması istenmiş, işi yüklenecek bir müteahhit çıkarsa keşif bedelinden daha aşağı bir masrafla inşaatların yaptırılması, yüklenici çıkmaz ise, tasarruf kaidelerine uygun bir şekilde işin mahalli meclis ve evkaf müdürü nezaretinde yaptırılması istenmiştir⁹⁵⁷.

1866-67 tarihleri içerisinde türbenin kalan işlerine yönelik keşif defteri ile kurumsal yazışmaları içeren ve yukarıda detayları açıklanan bu tasnifte (BOA.EV.d.20073),

⁹⁵⁶ Keşif defterinde türbenin yan odaları ve divanhane masrafları da 28.716 kuruş olarak tahmin edilmiştir. Bkz.: BOA.EV.d.20073.9 (Tarih: H.15 C 1283/M.25 Ekim 1866)

⁹⁵⁷ BOA.EV.d.20073.3 (Tarih: H.14 L 1283/M.19 Şubat 1867)

her ne kadar işin münakasasının yapılip yapılmadığına ya da inşaatların sonucuna ilişkin erişime açılan başka bir belge yok ise de, aynı tasnifteki bir diğer belgenin satır aralarında, önemli bir bilgi tespit edilmiştir. Bu belgede geçen “..emir sultan câmi’ ve türbe-i şerîfenin bir yük elli iki bin sekiz yüz altmış üç guruş olan keşif defteri ..meblâğ-ı mezkûreden on bin guruş noksaniyle yapmağa şebender mûmâ ileyh müte’ahhid bulunduğundan ol vechile tesviye olunmak..”⁹⁵⁸ ifadelerinden, türbenin yarım kalan bu işlerinin, yapılan münakasa sonucunda keşif bedelinden 10.000 kuruş indirimle “şebender” olarak nitelenen bir kişi tarafından üstlenildiği ortaya çıkmıştır⁹⁵⁹. Batyano’nun keşfini hazırladığı ve müteahhit Şebender’in yüklendiği inşaat işlerinden sonra, Osmanlı Arşivi’nde tespit edilen Nisan 1869 tarihli belgelerden, türbenin yeniden inşasının tamamlandığı ve yapının tamamlanmış haliyle masraflarını içeren bir keşf-i sâni defterinin hazırlanıp merkez gönderildiği anlaşılmaktadır. Meclis-i Vâlâ’dan Dâhiliye Nezaretine gönderilen karar, türbenin keşif ve inşaat süreçlerini şöyle aktarmaktadır:

“Hazret-i emir efendimizin..türbe-i mukaddesleriyle câmi’i şerîfleri on beş sene makdem hareket-i arzdan şiddet te’sîriyle harâb olarak üç sene evvel icrâ idilen keşf ve tahmin üzerine üç yük yigirmi yedi bin guruş⁹⁶⁰ masrafla ta’mîri bi’l-mazbata istid’â olunmuş ve devletlû İsmâ’il Paşa hazretlerinin vâililikleri esnâsında dahi bir yük elli bin guruşla kâimen mümkün mertebe tesviyesi inhâ kılınmış olmasıyla şâyân buyrılan müsâ’ade-i seniyye mücibince câmi’i şerîf-i mezkûrun hey’et-i aslîsiyle ta’mîrine mübâşeret olunmuş⁹⁶¹ ise de türbe-i mübâreke-i mezkûre mukaddemâ moloz harc ile yapılmış..olduğu cihetle kâimen ta’mîri kabûl idemeyüb müceddeden inşâsı..ve bi’l-keşf yüz bin guruşun daha sarfı lüzûm-u kavî tahtında görünmekle bunun sarfı veyahud inşâatın ta’tili hakkında bi’t-telgraf vuku’bulân istîzân üzerine emr-i inşâat terk ve ta’til idilmeyerek keşf-i sânisinin bi’l-icrâ keyfiyetin iş’ârı cevâben bi’t-telgraf mâliye nezâret-i celîlesinden beyân ve izbâr buyrulmuş idi.”⁹⁶²

Metinde geçen bilgilerden en önemlisi, türbenin 1845 yılında moloz harç ile yapıldığı ve depremde uğradığı hasar nedeniyle de sonradan yapının onarılamayacak derecede olduğu durumu göz önünde bulundurularak, türbenin yeniden inşasının

⁹⁵⁸ BOA.EV.d.20073.12 (Tarih: H.15 Ra 1284/M.17 Temmuz 1867)

⁹⁵⁹ Cami ve türbenin kalan inşaat işlerini 142.863 kuruş bedelle yüklenen bu kişinin, ileride Bursa Belediye binasını da inşa edecek olan Kütahyalı Şebender olduğu düşünülmektedir.

⁹⁶⁰ Ağustos 1865’ten önce yapılan ikinci keşif. (Keşif bedellerindeki 3-4 bin kuruşluk fark, sonradan yapılan tenzilat farkı olmalıdır).

⁹⁶¹ Burada Batyano Efendi’nin hazırladığı 152 bin kuruşluk keşfe atıf yapılmış, bu keşiften sonra türbenin kalan inşaatına başlandığı belirtilmiştir.

⁹⁶² BOA.İ.DH.590.41098.1.1 (Tarih: H.27 Z 1285/10 Nisan 1869)

yapıldığıdır. Bunun için Batyano'nun keşif bedeline ilaveten 100 bin kuruşa daha ihtiyaç duyulmuştur. Merkez artan masraflar karşısında ya inşaaata gerekli olan harcamanın yapılmasını ya da, inşaatın durdurulmasını istemiştir. Ancak vilayet, söz konusu yapıların halk gözündeki manevi değeri nedeniyle inşaaata devam etmiştir. *“Bu def'a takdim kılınan resimlerinden müstebân olacağı üzere ba'zı müştemilâtının dahi tevsi' ve tanzimiyle evvelkinden muntazam olmak...üzere gâyet metin ve mükemmel olarak inşâ ve itmâm olunmasıyla..masârîf-ı vâkı'ası dahî ber-mûcib-i defter-i keşf iki yük seksek beş bin dört yüz yigirmi guruşa baliğ olmuş..”*⁹⁶³, yani ihtiyaç duyulan bazı müştelimatı dahi tamamlanarak, eskisinden daha sağlam ve mükemmel bir şekilde türbenin inşaatı bitirilmiş, diğer yapılarla birlikte inşaatlara toplam harcama olarak belirlenen 285.420 kuruşluk keşf-i sânisî⁹⁶⁴ hazırlanıp merkeze iletilmiştir. Belgede ayrıca *“..her nasılsa makdemki inşâsında bir takım ufak tefek mezar taşlarıyla mefrûş olarak işbu taşların zemine musâdif olân iç tarafları yazulu olmak hasebiyle..tebdil ve tecdidi makdemden bâ-irâde-i seniyye mukarrer iken hareket-i arzdan haylu seneyle te'hîr idüb kalmış ve şimdi câmi'î şerîf ile türbe-i latîfe-i mezkûre böyle muntazam suretle vücûda gelmiş olduğu halde havlısının öyle bir uygunsuz suretde birağılması..”* durumu da değerlendirilmiş ve avlu ile civardaki mektep ve medrese yapılarının da ayrıca bir keşfi çıkartılmıştır. Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere muhtemelen 1845 yılındaki inşaatlar sırasında, her nasıl olduysa yazılı yüzeyleri zeminde üste gelecek şekilde mezar taşları türbenin avlusuna döşenmiştir. 1855 yılından önce, bu taşların değiştirilmesi yönünde irade çıkmışsa da, depremler nedeniyle yaşanan sıkıntılar sırasında uzun bir süre daha bu taşlar değiştirilmemiştir. 1869 yılı itibariyle türbe ve cami güzel bir şekilde inşa ve tamir edilmiş olmasına rağmen, avlu zemininde halen bu mezar taşlarının öylece durduğu anlaşılmaktadır. Buna dayanarak hem avludaki bu taşların değiştirilmesi hem de civardaki bazı diğer yapıların da onarımları için başka bir keşif daha yapılmıştır⁹⁶⁵. 16 Nisan 1869'da, *“Hazret-i Emir..efendimiz mîrât-ı celîlelerinin bakiyye-i ta'mîrâtına dâ'ir me'zûniyet tahrirât-ı 'aliyyesi istihsâl ve irsâline..”*⁹⁶⁶ ilişkin merkeze gönderilen evrakın da bu konuyla ilgili hazırlanan keşif defteri ve gerekli izinleri içeren evraklar olması muhtemeldir. Son olarak avlu taşları ile diğer yapıların

⁹⁶³ A.y.

⁹⁶⁴ Bu bedele cami ve çevresi inşaatları da dâhildir.

⁹⁶⁵ BOA.İ.DH.590.41098.1.1 (Tarih: H.27 Z 1285/10 Nisan 1869). Aynı güne ait başka bir kayıтта türbenin tamirlerine dair meclis mazbatasının gönderildiği belirtilmektedir. Bkz. BOA.EV.d.21185.5 (Tarih: H.27 Z 1285/10 Nisan 1869).

⁹⁶⁶ BOA.EV.d.21185.4 (Tarih: H.4 M 1286/16 Nisan 1869)

onarımına ilişkin gerekli izinlerin çıkarıldığı, 29 Nisan 1869 tarihli iradede anlaşılmaktadır⁹⁶⁷.

Bu tarihlerden sonra Emir Sultan türbesi inşa süreci ile ilgili belgeler arasında, 1872 tarihli Emir Sultan camii ve türbesinin keşf-i sâni defteri bulunmaktadır. Söz konusu yapıların 663.709,13 kuruşluk bu keşf-i sâni defteri de sermühendis Batyano tarafından 3 Kasım 1872 tarihinde hazırlanmıştır⁹⁶⁸. Türbenin inşaatının tamamlanmasından sonra, yapının geçirdiği inşa süreci ve türbeye yapılan işlemler bu keşf-i sâni defterinde görülebilmektedir. Buna göre diğer yapılar hariç o tarihe kadar 148.803,5 kuruş⁹⁶⁹ masraf yapıldığı anlaşılan türbenin temel ve etraf duvarları içi ve dışı som kesme taştan yapılmıştır. Türbenin kubbesinde kened, kurşun ve hatıl yerine de lame demiri kullanılmış, sekiz köşe direkleri meşe ağacından, taban, mahya, payandaları ve kubbesi kestane ağacından, kaburgaları meşe tahtasından inşa edilmiştir. Kubbenin üzeri tahta kaplanmış, bu tahtaların üzerine de zift ve katran kalafat olarak sürülmüştür. Bunun üzerine de kurşun döşenerek alemi yerleştirilmiş ve kubbe tamamlanmıştır. Türbenin içi ve dışı halis harç ile kitabeli sıvanmış, içine yağlı boya ve dışına da nakışlı sıva yapılmıştır. Türbe içi meşe ağacı ile döşenmiş, yedi pencerenin kapısıyla söveleri, pencere içleri mermerden yapılmıştır. Türbe içine de mermerden iki dolap yerleştirilmiştir. Niyaz penceresi üzerine tarih taşı konmuş, pencere etrafındaki kolonlar ve yüzeyler yıldızlanmış, çerçevelerin eksikleriyle demirlerin boyaları yapılmıştır. Niyaz penceresi tarafı somaki taklidinde dört direk ve mermer merdiven ile tamamlanmıştır.

Emir Sultan türbesinin inşaatının tamamlanmasından kısa bir süre sonra 1877 yılı içerisinde, şiddetli lodos rüzgârları nedeniyle şehir merkezindeki pekçok yapının çatıları uçmuş, dini yapıların kurşunları zarar görmüştür. 1877 tarihli yazışmalardan⁹⁷⁰ öğrenilen bu durum üzerine merkeze gerekli müracaatlar yapılmış, evraklar ilgili birimlerde değerlendirilmiştir. Rüzgârlar nedeniyle zarar gören yapılar için hazırlanan keşif defterlerinde Emir Sultan türbesinin kurşun masrafları da belirtilmiştir. Ancak tasnifte keşif defteri bulunmadığı için söz konusu masrafların

⁹⁶⁷ BOA.İ.DH.590.41098.2.1 (Tarih: H.17 M 1286/M.29 Nisan 1869). Haziran ayında türbenin iki kıta resmi vilayetten merkeze gönderilmiştir. Bkz.: BOA.EV.d.21185.5 (Tarih: H.26 S 1286/M.7 Haziran 1869)

⁹⁶⁸ BOA.EV.d.22525 (Tarih: R.22 Teşrinievvel 1288/M.3 Kasım 1872)

⁹⁶⁹ BOA.EV.d.22525.3 (Tarih: R.22 Teşrinievvel 1288/M.3 Kasım 1872)

⁹⁷⁰ BOA.İ.ŞD.35.1782.1.1 (Tarih: H.10 B 1294/M.21 Temmuz 1877), İrade: BOA.İ.ŞD.35.1782.2.1 (Tarih: H.18 B 1294/M.29 Temmuz 1877)

içeriği hakkında bilgi edinmek mümkün olmamıştır⁹⁷¹. Belgede geçen bazı ifadelerde, merkezi idarenin doğal afetler sonrasında yapıların onarım/inşa süreçlerine dair bir takım esneklikler sağladığı, başka bir deyişle acil eylem kapsamında bazı uygulamalarda bulunduğu yönünde bilgiler içermektedir. Buna göre; *“..bu makûle ta'mîrâtın evvel emirde keşf ve münâkasasının icrâsıyla bi'l-istizân ruhsat-ı resmîyyesi istihsâl olunduktan sonra icrâsı kâ'ide-i mer'îyye iktizâsından ise de..”*⁹⁷² doğal afetler sonrası bu durum değişebilmektedir. Özetle, yapıların ilk olarak keşif ve münakasası yapıp inşaat izni için gereken ruhsat alındıktan sonra, yapıların onarımlarına başlanması gerekmektedir. Ancak doğal afetler sonrasında yapılara daha acil müdahale edilebilmesi adına bu kurallar esnetilebilmektedir. Nitekim bahsedilen yapılarda meydana gelen hasarlar, merkezin iznini beklemeden yapılan onarımlarla giderilmiş, yapıların masrafları hazinece karşılanmıştır⁹⁷³. Son olarak 1891'de Vali Ahmet Münir Paşa'nın, 25.650 kuruş masrafla caminin son cemaat yerini tamir ettirdiği ve avlusuna mermer döşettiği bilinmektedir⁹⁷⁴. Emir Sultan türbesi onarımlarına ilişkin, Osmanlı Arşivi'nde bu tarihlerden sonraki yıllara ait başka bir belge tespit edilememiştir.

Tanzimat'tan itibaren Emir Sultan türbesinin onarım ve inşa süreçleri şöyle özetlenebilir: Yapı 1579, 1633, 1743-44, 1761, 1789, 1796 tarihlerinde muhtemelen külliye dâhilindeki diğer yapılarla birlikte onarılmış, 19. yüzyılın ilk yarısına kadar harap olan türbe, Sultan Abdülmecid'in emriyle yıktırılıp, 1845'te yeniden inşa edilmiştir. İnşasından kısa bir süre sonra yaşanan depremlerden hasar gören yapının, 1855 yılı sonrasında ilk keşfi Mısırlı Yani Yorgi kalfa ve mühendis Akif Efendi tarafından yapılmıştır. Bu keşiften yaklaşık on yıl sonra 1865 yılında yapının inşasına başlanmış ve 1868 yılında büyük ölçüde tamamlanmıştır. Bu tarihlerden sonra türbenin kalan süsleme işleri 1872 yılından önce bitirilmiştir. 1877 yılında meydana gelen şiddetli lodos nedeniyle zarar gören çatı örtüsü o tarihlerde yenilenmiş, türbe avlusunun zemin döşemeleri ise ancak 1891 yılında yapılabilmektedir. Bir kaç yıl önce başlayan restorasyon çalışmaları kapsamında günümüzde türbe, odalar ve revakların yenilenmesi işleri devam etmektedir.

⁹⁷¹ Şura-yı Devlet kararında geçtiğine göre; Orhan, Hüdavendigar, Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmet, II. Murat cami ve türbeleri ile Ulucaminin kubbeleri ve Emir Sultan türbesi kurşunlarının masrafları toplamda 32.870 kuruştur.

⁹⁷² BOA.İ.ŞD.35.1782.1.1 (Tarih: H.10 B 1294/M.21 Temmuz 1877)

⁹⁷³ BOA.İ.ŞD.35.1782.2.1 (Tarih: H.18 B 1294/M.29 Temmuz 1877)

⁹⁷⁴ K. Kepecioğlu, "a.md.", s. 37; Bursa YEBEK, **GE-5432**, v.1b.



Resim 4.158. Emir Sultan Türbesi Uydu Görüntüsü (Kaynak: Googleearth. Erişim tarihi: 07.19.2019)



Resim 4.159. Emir Sultan Türbesi Abdülmecid Dönemi İnşa Kitabesi (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2017)



Resim 4.160. Emir Sultan Türbesi Abdülaziz dönemi inşa kitabesi (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



Resim 4.161. 19. Yüzyıl Sonlarına Doğru Emir Sultan Türbesi ve Revaklar. Muhtemelen 1894 (Kaynak: B.B.B. Kent Belleği)



Resim 4.162. Emir Sultan Türbesi Batı Girişindeki Revakta Ahşap Basık Kaş Kemer İç Dolgusu (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



Resim 4.163. Emir Sultan Türbesi Doğu Girişindeki Revakta Ahşap Basık Kaş Kemer İçleri (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



Resim 4.164. Emir Sultan Türbesi Kubbesi Ve Ziyaret Penceresi Üzerindeki Tonoz Örtüsü. 1894 Civarı (Kaynak: B.B.B. Kent Belleği)



Resim 4.165. Emir Sultan Türbesi Kubbesi Ve Ziyaret Penceresi Üzerindeki Tonoz Örtüsü. (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



Resim 4.166. Emir Sultan Türbesi Kuzey Cepheden Pencere Kemerleri İle Kubbeyi Taşıyan Battal Tuğla Kemerler. (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



Resim 4.167. Emir Sultan Türbesi Ve Yan Odalarının Kuzey Cepheden Görünümü.
Muhtemelen 1894 (Kaynak: İÜNEK-90761-20)



Resim 4.168. Emir Sultan Türbesi İç Süslemeleri (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2017)



Resim 4.169. Emir Sultan Türbesi Doğu Odası Tuğla Duvar Örgüsü, Ahşap Hatıl, Çapraz Ve Dikmeler İle Ahşap Pencere Söveleri (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



Resim 4.170. Emir Sultan Türbesi Batı Odası Küfeki Taş-Tuğla Duvar Örgüsü, Ahşap Çapraz Ve Dikmeler (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)

4.2. Onarılan Selatin Yapıları

İnşa ve onarım faaliyetlerinin yoğun bir şekilde yaşandığı 19. Yüzyıl Bursa'sında, şüphesiz en büyük bütçe ve işgücü Selatin yapılarına ayrılmıştır. Bunda yapıların külliyelerden oluşması temel etkindir. Külliye yapılarından öncelikle Camiler ve daha sonra Medrese ve Türbe yapıları ele alınmıştır. İncelenen dönemin zaman aralığı içerisinde yürütülen mimari faaliyetlerin yoğunluğu ve kapsamı da dikkate alınarak, onarım faaliyetlerine ilişkin kayıtlar/veriler doğrultusunda yapılar bu eserlerle sınırlandırılmıştır. Başka bir deyişle süreç ve mimari faaliyetlerin yoğunluğu, yapılar üzerinde zorunlu sınırlayıcı etkenler olmuştur.

4.2.1. Orhan Camii

Osmanlı şehirlerinin yerleşim alanları dışındaki şehir merkezi, camiler, medreseler, hanlar, imaretler, hamamlar, şifahaneler ve çarşılardan oluşmaktaydı⁹⁷⁵. Bu bağlamda Bursa'nın Hisar/Kaleiçi bölgesi, şehrin Osmanlılar tarafından alınmasından sonra Türk yerleşmesine açılmıştır. Ancak burasının, nüfus iskânına yetersiz kalacağı öngörüldüğünden, şehrin fetihten sonra büyütülmesi amacıyla Hisar dışı, yerleşime açılmıştır. Bu noktada Gökdere'nin yatağı değiştirilmiş ve elde edilen araziye Orhan Gazi Külliyesi kurulmuştur⁹⁷⁶. Bursa'nın 1326'daki fethinden sonra H.740/1339-40 tarihinde inşa edilen⁹⁷⁷ ve külliye olarak Osmanlı mimarisinde ilk olma özelliği gösteren Orhan İmaret/zaviyesi⁹⁷⁸, cami, medrese, han, hamam ve mektepten oluşmaktaydı. Caminin giriş kapısının basık kemeri üzerinde bulunan Arapça kitabeden⁹⁷⁹, Orhan Bey'in yapıyı H.740/1339-40 yıllarında inşa ettirmesinden sonra Karamanoğlu II. Mehmed Bey tarafından yapının H.816/1413'te yakıldığı,

⁹⁷⁵ Turgut Cansever, **İslam'da Şehir ve Mimari**, Timaş Yayınları, İstanbul 2009, s.126.

⁹⁷⁶ Doğan Yavaş, "Orhan Gazi Külliyesi", **TDVİA**, 2007, Cilt:33, s.387-389.

⁹⁷⁷ Doğan Kuban, **Osmanlı Mimarisini**, s.83; Yavaş, "a.g.m.", s.388; Aslanapa, **a.g.e.**, 9.

⁹⁷⁸ Kuban, imaret sözcüğünün yapı etkinliğinin tümünü kapsadığını, Orhan Zaviyesi'nin ilkin cami olarak değil, imaret/zaviye şeklinde daha çok sosyal ihtiyaçlara cevap verecek biçim ve amacında yapıldığını, tabii olarak da adli ve dini maksatla da kullanıldığını, nitekim yapının eski metinlerde (Neşri'de ve vakfiyesinde) "imaret/zaviye" olarak; vakfiyesindeki ifadesiyle "*Bina eylediği zaviyeyi ki beyne'n-nâs imâret demekle ma'rûfudur..*" şeklinde geçtiğini, bu tür yapıların sonradan camiye çevrilmesi nedeniyle daha geç tarihli belgelerde hepsinin cami adıyla anıldığını ve aslında bunların "*zaviye-mescit karışımı fütüvve camileri*" olduğunu vurgular. Bu tür yapılara cami denmesi tartışması ve bunun yarattığı terminolojik sorunlar hakkında bkz.: D. Kuban, **a.g.e.**, s.79-80 (dipnot: 24), 83-84; Ayrıca bkz.: Sedat Çetintaş, **Türk Mimari Anıtları-Osmanlı Devri**, MEB.Yayınları, İstanbul 1949, Cilt:1, s.17-22.

⁹⁷⁹ Kitabeye metnin Türkçesi; "*Bu şerefli binanın yapılmasını 740 (1339) yılında Osman Beyin oğlu Orhan Bey emretmiştir. Karamanoğlu yakıttan sonra 820 yılında sultan Bâyezid'in oğlu sultan Mehmed'in işareti üzerine ulu vezir Bâyezid Paşa tamir ettirmiştir.*": S. Çetintaş, **a.g.e.**, s.17; H.B. Kunter, "a.g.m.", s.438. Kitabenin Arapça metni kaynaklarda genelde aynıyken, Türkçe çevirisi farklıdır. Ayrıca bkz.: E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.80; A.M.T. Koyunluoğlu, **a.g.e.**, s.164.

H.820/1417-18'de Çelebi Sultan Mehmed'in işaretiyle Vezir Bayezid Paşa'nın emriyle yaptırıldığı anlaşılmaktadır (Res.4.171). Orhan Camii'nin inşasıyla ilgili yaygın iki görüş bulunmaktadır. Bunlardan birincisi; yapının, uğradığı tahribattan sonra Bayezid Paşa tarafından temellerinden yeniden inşa ettirildiği, dolayısıyla günümüzdeki yapının Orhan Bey'in yaptırdığı özgün yapı olmadığı⁹⁸⁰, diğer ise yapının yeniden inşası edilmediği, bazı tamiratlar geçirmesine karşın Orhan Bey dönemindeki formunu koruduğu şeklindeki görüştür⁹⁸¹.

Bu külliye ile “*Osmanlı Bursa'sının merkezini*”⁹⁸² yaratmış olan Orhan Bey'in Hisar dışına inşa ettirdiği yapılardan günümüze cami, emir hanı ve hamam ulaşmıştır. Külliye, tabhaneli camisi ile güney doğusunda bitişik ve dikdörtgen planlı medrese, zaviye, imaret, kuzey batısında mektep, biraz ilerisinde batıda Bursa çarşısının çekirdeğini teşkil eden⁹⁸³ Emir hanı ve hamamı ile bir bütün halindeyken, araya sonradan Koza Han'ın (1492-II. Bayezid) inşasıyla külliyenin bu bütünlüğü bozulmuştur⁹⁸⁴ (Hrt.4.33). İnşasından Tanzimat dönemine kadar pek çok tamir geçirmiş olan yapının, esaslı onarımları 1855 depremleri sonrasında yapılmıştır⁹⁸⁵. 19. Yüzyılın sonlarına doğru külliye birimlerinden imaret olarak kullanılan mutfak ile sıbyan mektebi yıkılmış, medrese yerine de Belediye binası yapılmıştır⁹⁸⁶. 20.yüzyılın başlarından Cumhuriyet dönemine kadar olan süre içerisinde, sadece 1904-1905 tamirlerinde vali Reşid Mümtaz Paşa tarafından, Cami'nin doğu duvarının ortasındaki pencere bozularak, buraya bir kapı yapılmış ve bu Cumhuriyet öncesi bilinen son onarım olmuştur⁹⁸⁷.

Bursa'da tabhaneli olarak inşa edilen ilk cami niteliğindeki yapı, sekizgen kasağa oturan arka arkaya iki kubbe ve yanlarda iki adet eyvan⁹⁸⁸ ile son cemaat yerinden

⁹⁸⁰ D. Kuban, **a.g.e.**, s.84; A. Gabriel, **a.g.e.**, s.46; S. Eyice, “Zâviyeler ve Zâviyeli Camiler”, **İ.Ü.İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt:23, no: 1-2, (1963), s.37.

⁹⁸¹ E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.62; A.mlf., “Bursa Orhangazi Camii ve Osmanlı Mimarisinin Menşei Meselesi”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı:6, yıl:1965, s.69-83; Baykal da yapının, Bayezid Paşa'nın idaresinde yenilenerek tamir edildiğini aktarır; bkz.: **Bursa ve Anıtları**, s.102; aynı görüşte bir diğer yayın için bkz.: S. Çetintaş, **a.g.e.**, s.18.

⁹⁸² D. Kuban, **a.g.e.**, s.83.

⁹⁸³ M. Baha Tanman, “Osmanlı Kimliğinin Kent, Külliye, Mimarlık ve Peyzaj Boyutlarının Oluşumunda Bursa'nın Yeri”, s.3-11.

⁹⁸⁴ G. Çantay, **Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara:2002, s.31. G. Çantay'a göre külliye içerisindeki Emir Hanı, Osmanlı'da ticari işleve sahip ilk yapı olması nedeniyle de önemlidir. Bkz.: a.y.

⁹⁸⁵ Yapının geçirdiği tamirler; 1417, 1579, 1619, 1628-29, 1732, 1773, 1782, 1794, 1808. Bkz.: E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s. 66-67; Ayrıca bkz.: N. Dostoğlu, **Anıtsal Eserler**, s.162. 1628'de caminin doğu tarafına bitişik bir mektep ile caminin solunda bir muallimhane vardı ki bunlar ve cami 15.000 akçeye tamir edilmiştir. Bkz.: K. Kepecioğlu, a.y.

⁹⁸⁶ D. Yavaş, “a.g.m.”, s.387; Kuban, **a.g.e.**, s.83-84.

⁹⁸⁷ K. Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.103; Ayverdi, **a.g.e.**, s. 74, 76; d. Yavaş, “a.g.m.”, s.388.

⁹⁸⁸ Zaviye olarak kullanılan bu mekânlar 1969 yılına kadar bir süre kütüphane olarak, önemli el yazmalarına da ev sahipliği yapmıştır. Bkz.: D. Yavaş, “a.g.m.”, s.388; K. Kepecioğlu, “Orhan Camii”, **a.g.e.**, Cilt:4, s.10.

oluşan bir plan şemasına sahiptir (Şekil 4.42). Mihrap önü kubbesi, içi mukarnaslı köşe trompları üzerinde sekizgen kasnağa oturmuşken, kuzeyindeki diğer kubbe Türk üçgenlidir (Res.4.172, 4.173). Son cemaat yeri ile aynı zemin seviyesine sahip girişteki holün sağ ve solunda birer küçük oda bulunur. Bu mekânlar birer kapı ile tabhanelere açılmaktadır. Holden sonraki ilk mekâna eski planında merdivenle ulaşıldığı görülürken, bugün bu kısım holün zemini seviyesindedir. Buradan mihrap kısmına iki mermer basamakla, tabhanelere ise birer mermer basamakla erişim sağlanmaktadır. Tamamen yığma kesme taştan yapılmış altı adet dikdörtgen ayak üzerinde taşınan son cemaat yeri, yanlarda aynalı tonoz ve ortada üç kubbe ile örtülmüş, yan revakların çift sivri kemerli açıklıkları, devşirme başlıklara sahip birer sekizgen mermer sütun üzerine oturtulmuştur (Res.4.174, 4.175). Tek minaresi⁹⁸⁹ kuzey doğu cephesinde bulunan yapının, son cemaat yerindeki orta kemer, diğerlerinden daha yüksek tutulmuş ve orta kubbesi Türk üçgenlerine oturtulmuştur. Beden duvarları farklı biçimlerde yerleştirilmiş yatay tuğla ve moloz taşı ile örülmüşken, revak kemerleri yatay üç sıra tuğla ve bir sıra kesme taşla yapılmıştır. Revaklardaki kemerlerin farklı formlarda işlenmiş kemer ağızları, ön cephede ve yanlardaki çift sivri kemer alınlıklarının tuğla süslemeleri, cephelerde tuğladan yapıma güneş kursları ve rozetler, yapının göze çarpan bezeme unsurlarıdır (Res.4.176).

Osmanlı Arşivi'nde Orhan Cami inşa ve onarım süreçlerine dair yapılan incelemelerde, Orhan Gazi yapılarıyla ilgili erişime açılan belgelerin çoğunluğunun, vakıf gelir ve giderleri (aşevi giderleri, görevli maaşları vs.) ile ilgili kayıtlar olduğu görülmüştür. Diğer kalanları ise birinci ve ikinci deprem hasar tespitlerine ilişkin belgeler ile depremlerden sonra yapılan onarımların bazı kayıtlarına; Orhan cami planı, yazışmalar ve keşif defterlerine ilişkindir. 1855 yılı ilk deprem hasar tespitlerinde Orhan cami ile ilgili kayıtlar; “*Sultan Orhan Gâzi hazretlerinin câmi’i şeriflerinde zahirde zararsız olub minâresi şerefesine kadar münhedîm ve alt tarafı münşak ve civârında kâin olân mekteb*⁹⁹⁰ *münhedîm olduğu.*”⁹⁹¹ şeklinde

⁹⁸⁹ D.Yavaş, minarenin küfeki taştan yapılma ilk on basamağına kadarki kısmının, yapının ilk minaresine ait olduğunu, sonrasının kaygan taşı ile kaplanmış olup, 17.yüzyıla tarihlendiğini belirtir. Bkz.: “a.g.m.”, s.388.

⁹⁹⁰ 1628’den önce de var olduğu anlaşılan ancak depremde yıkılan mektep binası, Ayverdi’nin planına göre caminin tam kuzey batı köşesi karşısında idi. Bkz.: Ayverdi, **a.g.e.**, s.64-65.

⁹⁹¹ BOA.İ.DH.316.20363 (Bu tasnifteki belgelerde, hasar tespit raporu üst yazışmalar içinde bulunmaktadır. Raporlarda, yapıların hasar durumları hakkında özet bilgiler verilmiş, ancak rapor başına ya da sonuna bir tarih konulmamıştır. Aynı tasnifteki üst yazılardan en erken tarihlisinin (İ.DH.316.20363.5.1) 13 C 1271/3 Mart 1855’te yazılan belge olduğu dikkate alınırsa, bu raporlar Şubat sonu meydana gelen ilk depremden hemen sonra

geçmektedir. İkinci hasar tespiti olarak hazırlandığı düşünülen diğer raporda da yine ana mekânda bir zarar oluşmadığı, minarenin şerefesine kadar ve yanındaki okulun yıkıldığı bilgisi verilmiş, birinciye kıyasla ikinci depremin yapıya başka bir zarar vermediği; sadece minarenin şerefesine kadar yıkıldığı, minare gövdesinde çatlaklar bulunduğu ve cami yanındaki okulun yıkıldığı, her iki tespitteki ifadelerden anlaşılmıştır⁹⁹². Bu süreçte Bursa'da onarımına başlanılan ilk yapının Ulucami olduğu yukarıda belirtilmişti. Ulucami onarımlarının büyük oranda tamamlanması sonrasında, diğer yapılara geçilmiş, gerekli yazışmalar ve yapılan keşifler sonrasında bunların da onarımlarına başlanmıştır. Bu bağlamda Orhan Camii'nin depremlerden sonraki tamirlerine ilişkin arşivde tespit edilen bir belge, H.1273-1277/1857-1861 arasında Bursa'daki Sultan Murad Han Evkafı, Çelebi Sultan Mehmed Han Evkafı, Sultan Orhan Gazi Evkafı, Emir Sultan Evkafı ve defterde isimleri olan diğer vakıfların tamirat ve sair masraflarının muhasebeleri hakkında bilgiler içermektedir. Oldukça karmaşık tutulan kayıtlar arasında, Orhan Camii'nin son cemaat yeri ile minaresinin tamirine 9117 kuruş masraf yapıldığı, belgedeki tarihsiz bir kayıttan anlaşılmıştır⁹⁹³. Bundan başka Cami etrafındaki duvarların ve başka bazı yerlerin tamiriyle ilgili bir belgeye göre⁹⁹⁴; Cami'nin vakıf gelirleri olmadığından, bu kısımların keşfi sonrası tahmin edilen 5 bin küsur kuruşluk masrafın, Belediye tahsisatından karşılanması gerekecektir. Bursa meclisinden gönderilen yazı ve ekindeki keşif defteri⁹⁹⁵ Meclis-i Vâlâ'ya havale edilmiştir. Hüdavendigâr valisine hitapla yazılan bu yazıda keşfi yapılan işlerin, *“..hey'et-i kadîmesi tağyir itdirilmeksizin gayet metîn ve resîn olarak tedrici tedrici güzelce..”* yapılması, yani tamir ihtiyacı olan kısımların aslı değiştirilmeden gayet sağlam ve dayanıklı olarak aşama aşama güzelce yapılması ve iş bitiminde ikinci keşfinin gönderilmesi istenmektedir. Söz konusu bu onarımın tarihine ya da yapıp yapılmadığına ilişkin tam olarak bir sonuca varmak mümkün görünmemektedir.

Osmanlı Arşivi'nde tespit edilen ve 1857-63 tarihleri arasında hazırlandığı düşünülen Orhan Camii planı⁹⁹⁶, ilkin Ayşe Budak tarafından yapının günümüz planıyla

tutulan hasar tespit kayıtlarıdır. Nitekim ikinci ve daha büyük hasara sebep olan deprem Nisan ayı başlarında meydana gelecek, ondan sonra da tekrar raporlar düzenlenecektir.)

⁹⁹² BOA.EV.d.15785.5 (Tarihsiz)

⁹⁹³ BOA.EV.d.16249.2 ve 3 (Tarih aralığı 1857-1861)

⁹⁹⁴ *“..etrafında olan divârlariyle sair mahallerin müşrif-i harâb olarak muhtâc-ı ta'mir..”*: BOA.A.MKT.UM.374.76.1.1 (Tarih: H.3 R 1276/M.30 Ekim 1859). Belge üzerinde bir tarih bulunmamakla birlikte, bu tasnife 1859 tarihi verilmiştir.

⁹⁹⁵ Tasnifte bu keşif defteri bulunmamaktadır.

⁹⁹⁶ BOA.PLK.p.3443.5 (Tarihsiz)

karşılaştırılmıştır. 1857'den sonra başladığı ve Léon Parvillée tarafından da bazı müdahalelerin yapıldığı düşünülen Orhan Camii onarımları sırasında, yapıda meydana gelen değişimler, detaylı olarak bu çalışmada ortaya koyulmuştur⁹⁹⁷. Planda "mağaza" olarak nitelenen tabhanelerin orta akstaki ana mekândan duvarlar ile ayrıldığı ve minbere yakın yerde bir mahfil bulunduğu görülmektedir (Şekil 4.40). Ayrıca kuzey cephede, girişteki mahfilin ortasında görülen merdivenlerin de sonradan kaldırıldığı anlaşılmaktadır. Arşiv belgelerinde caminin yanında olup yıkıldığı belirtilen okul binasına ilişkin, söz konusu planda herhangi bir işaret bulunmamaktadır. Planda "mağaza" olarak nitelenen tabhanelerin, yine planda "cami'i şerif" ibaresiyle gösterilen ana mekândan bağımsız olarak birer kapı ve koridor ile doğrudan dışarıya açılması ve böylelikle bu kısımların ana mekândan ayrılması, bu birimlerin son onarımlarla yapısal değişikliğe uğrayana kadar, daha başka amaçlarla kullanıldıklarını düşündürmektedir⁹⁹⁸. Dolayısıyla Doğan Kuban'ın zaviye/imaret fonksiyonunda yapının uzun yıllar bu şekilde kullanıldığı düşüncesi akla yatkın görünmektedir⁹⁹⁹.

Ayşe Budak Orhan Camii ile ilgili söz konusu çalışmasında plan karşılaştırmaları dışında, Evkaf defteri olarak nitelediği belgenin içeriği hakkında da önemli bazı tespitler yapmıştır. Ancak burada bazı hususları vurgulamak gerekmektedir. Öncelikle Evkaf defterleri, kısaca vakıfların kayıtlarını içeren defterler olup, her türlü vakıf gelir-gideri, vakıf cinsi ve vakıf mütevellisi vs. hakkında bilgiler veren defterlerdir¹⁰⁰⁰. Oysa bu belge bir evkaf defteri olmayıp, Arşivdeki "Evkaf.d" tasnifinde bulunan bir keşf-i sâni defteridir¹⁰⁰¹. Yani bu defter, yapının onarımlarından sonra tamamlanan işlerin; bu işlerde yapılan her türlü harcamaların dökümünü içeren, yapının birinci keşfine göre kıyaslanabileceği verileri ortaya koyan son keşif defteridir.

⁹⁹⁷ Ayşe Budak, planın Yeşil Cami planıyla birlikte aynı dosyada bulunmasından, Yeşil Caminin planında, yapının "hareket-i arzdan harab.." olduğunun da vurgulanmasından hareketle Orhan Cami planının da, Yeşil Cami planıyla birlikte hazırlanmış olabileceğini ifade etmiştir. Bkz.: Budak, "Onarımın Tarihi Görsellerden Okunması: Bursa Orhan Camisi Örneği", **Sanat Tarihi Yılığ**, Sayı:27, (2018), s.39-62. Her ne kadar yapıların depremden sonra hazırlanmış olduğu özellikle yeşil cami planındaki ifadeden anlaşılrsa da, planlarda hasar durumunu gösterir bir ifade olmaması dikkat çekicidir. Nitekim Ulucami planında, hasar durumu plan üzerinde belirtilmiş idi.

⁹⁹⁸ A. Budak, "a.g.m.", s.48.

⁹⁹⁹ D. Kuban, **a.g.e.**, s.75-80.

¹⁰⁰⁰ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, (Haz.: Komisyon), III.Bs., İstanbul 2010, s.239.

¹⁰⁰¹ BOA.EV.d.15782.2.

Bir diğerk nokta, defterin başlangıç tarihi olarak “..15782 numaralı Evkaf Defteri'nin başlangıç tarihi 1855 olup, bitiş tarihi verilmemiştir.”¹⁰⁰² ifadeleriyle 1855 tarihinin gösterilmesidir. Tek varak olan bu keşif defteri üzerinde yapılan incelemede, belge metni içinde herhangi bir tarih bulunmadığı görülmüştür. Belgenin başlığındaki “Geçende Burûsada hareket-i arzdan hedm ve harâb..olmuş olan” ifadelerinden hareketle, tasnif işlemleri sırasında arşiv uzmanları tarafından, bu belgenin 1855 depremleri sonrasına tarihlendirilmesi normaldir. Bu nedenle de belgenin tarihlendirilmesinde, depremlerin meydana geldiği 1855 yılının esas alındığı düşünülmektedir. Burada dikkate alınması gereken husus, bunun bir “keşf-i sâni” yani son keşif defteri olduğudur. Bir yapının onarım sürecinde, ilkin keşf-i evvelinin hazırlandığı, kurumlar arası yazışmaların ortalama bir yıldan az sürmediği, daha sonra onarıma başlandığı ve onarımın da ortalama bir yıl sürdüğü tahmin edilirse, ikinci keşfinin yapıldığı tarih de kabaca hesaba katılırsa, belgenin tarihinin 1855 sonrası olması gerekecektir. Nitekim ilk inşasına girişilen yapının Ulucami olduğu da bu noktada unutulmamalıdır. Dolayısıyla diğerk yapılarla birlikte, Orhan Camii onarımlarına yönelik ilk girişimlerin de yukarıda açıklanan nedenlere dayanarak, Ulucami'deki işlerin büyük oranda tamamlandığı 1857 yılı sonlarından itibaren olabileceği düşünülmektedir.

Yukarıda değinilen keşf-i sâni defterinin içeriği, yapıda tamamlanan onarım işleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Müellifin plan karşılaştırması neticesinde, yapısal değişimlerini ortaya çıkardığı Orhan Cami'nin bu keşf-i sâni defterinin detaylarına bakılacak olursa¹⁰⁰³; “müceddeden inşâ kılınan ayâk” başlığında, yeniden inşa edilen dört ayak için yükseklik: 4, kalınlık: 1, beher ayak genişliği zirâi 1.5 ve mik'âbı 6 ve terbi'-i arşın mik'âbı: 14?, (yazı mürekkebi dağılmıştır) olarak verilmiştir. “Yeni açılacak olân kemerler tûlen zirâ'ı” başlığında kanad: 2, genişliği: 1, kalınlığı: 1 ve arşın mik'âbı: 14, terbi'-i arşın mik'âbı: 28 olarak “52.5 arşın mik'âbı üzere inşâ ve i'mârın masârifât-ı vâkı'ası” başlığı altında; arşın mik'âb üzere taş nakliyesi için 1837 kuruş, taşçılara 12 kuruş yevmiyeden 1260 kuruş, duvarcılara 12 kuruş yevmiyeden 626 kuruş, rençberlere 7 kuruş yevmiyeden 770 kuruş, kireç ve kum masrafları ile toplamda 4821,20 kuruş harcandığı kaydedilmiştir. “Câmi'i şerifin beher tarafına sıva içün masârifât-ı vâkı'ası” başlığı altında; kireç

¹⁰⁰² A. Budak, “a.g.m.”, s.50.

¹⁰⁰³ “Geçen yetmiş bir senesi hareket-i arzdan hemd ve harâb ve cemâ'atdan mesdûr olmuş olân Sultân Orhân Gâzi hazretlerinin binâ ve ihyâgerdesi olân câmi'i şerifin bu def'aki i'mârında vuku'bulân masârifâtı...? Keşf-i sâni bi'l-icrâ defter-i icmâlidir. BOA.EV.d.15782.2 (Tarih: Muhtemelen 1864-65)

için 3800, horasan için 3800, keten çulu için 1125, sıvacılara 7700 ve rençberlere 2450 kuruştan toplamda 18875 kuruş harcandığı kaydedilmiştir. “*Câmi’i şerifin mihrâbı içün masârîfât-ı vâkı’ası*” başlığı altında; nakkaş yevmiyesi ve boya masrafları olarak 1660 kuruş; “*Câmi’i şerif derûnunda tabân dōşemesinin ve kenar divarlarının ve sedlerinin i’ mâriyçûn masârîfât-ı vâkı’ası*” başlığı altında; dōşeme tuğlasına 700, kirece 1000, kireç için kuma 112,20, duvarcı yevmiyesi olarak 720 ve rençber yevmiyesi olarak da 630 kuruş ve toplamda 3162,20 kuruş harcandığı kaydedilmiştir. “*Câmi’i şerif derûnunda vâkı’*” başlığı altında; cami içinde bulunan 12 pencere, pencere camları ve diğer küçük-büyük 22 pencere ile altı ayak tamiri, pencerelerin elvan camları, kubbe içlerine konulan demirler için toplamda 12.878 kuruş harcandığı kaydedilmiştir. Cami dışındaki saçaklar ile iç kısımlardaki masraflar olarak takoz tuğlası, duvarcı, rençber, taşçı yevmiyeleri, kireç ve kum için 26.020 kuruş harcandığı kaydedilmiştir. Üst örtü kurşunları, kurşuncu yevmiyesi, malzeme nakliyesi ve iskele kurulumu vs. masraflar için de 34.500 kuruş olarak genel toplamda 99.722 kuruş harcandığı kaydedilmiştir. Yapının keşf-i evvel bedelinin 190.000 kuruştur. Tüm bu yapılan harcamalardan tasarruf edilen 45.000 kuruşluk miktarın düşülmesiyle de yapıya 54.722 kuruş harcandığı kaydedilmiştir. Birinci keşif ile ikinci keşif arasındaki farkın bu kadar fazla olmasının belge üzerinde herhangi bir açıklaması bulunmamaktadır. Burada defterde bir usulsüzlük mü yapılmıştır yoksa bazı onarımlar ertelenmiş/iptal edilmiş midir, orası net değildir.

Ahmet Vefik Paşa 1855 depremlerinden sekiz yıl sonra Bursa’daki imar faaliyetlerini yürütmek üzere 1863’te Müfettiş olarak görevlendirilmişti. Ahmet Vefik Paşa, şehrin yeniden imarı ve inşası için bu tarihlerdeki bazı çalışmalarını Léon Parvillée ile yürütmüştür. Ayverdi’ye göre “*1280-1281 (1863-64) de Parvillée tarafından yapılan ta’mîr, kalın ahşab gergilerin demire tahvili ve iç tezyinâta münhasır..*”¹⁰⁰⁴ olmalıdır. Ayşe Budak da tüm bu veriler ışığında; plan karşılaştırmaları ile defter içeriğindeki verilerden hareketle bu onarımların sürecinde, “*..Parvillée’nin onarıma dahil olması ile bu sürece ne gibi katkılar sağladığı tam olarak bilinemez*”¹⁰⁰⁵ sonucuna varmaktadır. 1863 yılından sonra yapının onarımlarına dâhil olduğu anlaşılan Parvillée’nin, yapının süsleme programına ne derece etki ettiği de tam olarak anlaşılamamaktadır. Ancak Doğan Yavaş’ın belirttiği üzere Orhan Camii mihrabı, başlıklı sütunçeleri, mukarnaslı kavsarası, kavsara koltuklarındaki stilize

¹⁰⁰⁴ Ayverdi, a.g.e., s.67.

¹⁰⁰⁵ Budak, “a.g.m”., s.60.

bitkisel motifler, geometrik geniş bordürü ve dış bordürün mukarnas dizisi, mihrabın klasik Osmanlı formunda olduğunu göstermektedir¹⁰⁰⁶. Bunların dışında, mihrabın taç kısmına uygulanan barok süsleme, yapının 19.yüzyıl onarımlarının işaretidir¹⁰⁰⁷. Ayverdi mihraptaki bir yazıda bulunan 1281 tarihine dayanarak mihrap süslemesinin ve caminin iç tezyinatının 1864-65 yıllarında yapıldığını aktarır¹⁰⁰⁸. Budak ise çalışmasında bu tarihi “*Mihrapta bulunan 1855 tarihi..*” ve “*mihraptaki 1855 tarihi..*” şeklinde, sehven 1855 olarak vermektedir¹⁰⁰⁹. 2004 yılında camide yapılan onarımlar sırasında, yüzeye yapılan raspa sonucunda mihrapta bulunan yazılar ile yazıların altında “*Hafız Hamdi*” ismi ve 1281 (1864-65) tarihi ortaya çıkarılmıştır¹⁰¹⁰. Bu da Ayverdi’nin 1966 tarihli eserindeki aktarımını doğrulamıştır.

Ahmet Vefik Paşa’nın müfettişliği zamanlarında, Bursa’yı üçüncü ziyaretinde Ulucami ve çevresi ile ilgili izlenimlerini aktaran Hayrullah Efendi, Orhan Camii’nin yarısına kadar moloz ile doluyken temizlenmiş olup, Ulucami ile arasındaki alanın ağaçlandırıldığını ve bu alana bir de pazar yeri kurulduğunu aktarmıştır¹⁰¹¹. Onarımları ve iç tezyinatı kısmen bitirilen yapının keşif defterinin (muhtemelen keşif-i sâni) Evkaf nezareti ile Meclis-i Vâlâ’ya gönderilmiş olduğu, 1865 yılı başına tarihlenen bir belgeden anlaşılmaktadır¹⁰¹². Belgede merkeze gönderildiği belirtilen keşif defterinin, yukarıda detayları açıklanan 15782 numaralı keşif-i sâni defteri olduğu düşünülmektedir. 1865 yılının sonlarına tarihlenen bir irade belgesi ise, Orhan Camii’nin onarımlarına ilişkin başka bir keşif bedelinin daha olduğunu göstermektedir. Belgeye göre; “..*Burûsada kâin câmi’i şerifin makdemce şürû’ ve mübâşeret itdirilmiş olân ta’mirâtının keşfi mucibince otuz üç bin bu kadar gurus üzerine münâkasası bi’l-icrâ bundan aşığa masrafla tesviyesine müteahhid zuhûr ider ise şerâit-i lâzime ve kefâlet-i kavîyyeye rabt ile ânın ma’rifetiyle ve itmez ise mahalli meclis ve evkâf müdiri nezaretiyle bi’t-ta’mir masârıf-ı vâkı’ası mahalli evkâf-ı şerîfesi hâsûlâtından i’atâ olunarak hitâmında iktizâ iden defterin isrâli zımında ifâ-yı muktezâsı..*” yerine getirilecektir¹⁰¹³. Metinde geçen bilgilere göre,

¹⁰⁰⁶ Yavaş, “a.g.m.”, s.388.

¹⁰⁰⁷ A.y.

¹⁰⁰⁸ Ayverdi, a.y.

¹⁰⁰⁹ Budak, “a.g.m.”, s.59

¹⁰¹⁰ Yavaş, a.y.

¹⁰¹¹ İ.H.Danışmend, “Hayrullah Efendinin Gördüğü Üç Bursa”, a.g.e., s.38.

¹⁰¹² BOA.İ.MVL.696.9.1.1 (Tarih: H.22 Ş 1281/M.20 Ocak 1865)

¹⁰¹³ BOA.İ.DH.540.37565.1.1 (Tarih: H.22 R 1282/M.14 Eylül 1865)

önceden başlatılan¹⁰¹⁴ tamirlerin keşfinin 33 bin kûsur kuruş olduğu ve bu rakam üzerinden münâkasasının yapılması istenmiştir. Münakasa sonucu keşfinden daha az bedelle işi alacak bir yüklenici çıkarsa, gerekli şartlara uygun olarak sağlam kefalet şartları içerisinde sözleşme imzalanmalı ve tamiratlar yüklenici tarafından yapılmalıdır. İş üstlenecek bir yüklenici çıkmaz ise yerel meclis ve evkaf müdürü nezaretinde tamirlerin yaptırılarak masraflarının yerel vakıf gelirlerinden karşılanması ve tamirlerin bitiminde de keşf-i sâni defterinin gönderilmesi istenmektedir. Tasnifte bununla bağlantılı başka herhangi bir belge bulunmadığından, 33 bin kûsur kuruş olduğu belirtilen tamirlerin içeriğine ilişkin bir veri elde edilememiştir. Fakat irade tarihine dikkat edilerek, 1864-65 yıllarına ait olduğu düşünülen 15782 numaralı keşf-i sâni defteri'nin de Ocak 1865'te merkeze gönderildiği kabul edilirse, söz konusu 33 bin kuruşluk tamir ihtiyacının, Parvillée'nin onarımlarından sonra ortaya çıkmış olduğu söylenebilir. Çünkü keşf-i sâni incelendikten sonra, kalmış olması muhtemel bazı tamirler için tekrar münâkasaya çıkılması gerekmiş, bu mümkün olmazsa onarımların emaneten yapılması istenmiştir. Dolayısıyla bu süreç tamamlanmış ise, 33 bin kuruşluk onarımların da 1866 yılı içerisinde başlamış olması gerekmektedir. Ancak bu sürecin tamamlanamadığı ve Orhan Camii'nin 29 Aralık 1866 tarihi itibariyle ibadete kapalı olduğu, başka bir belgede geçen kısa bir cümleden anlaşılmıştır¹⁰¹⁵.

Orhan Camii ile ilgili onarım faaliyetlerinin 1865-1895 yılları arasında ait herhangi bir kaydına ulaşılamamıştır¹⁰¹⁶. Henüz ibadete açılmamış olduğu anlaşılan Orhan Camii'nin onarımlarının 1867 yılı ortalarında bitirilerek ibadete açıldığı ve bu tarihten yaklaşık otuz yıl sonrasına kadar yapının herhangi bir onarım ihtiyacı duymadığı söylenebilir. Nitekim Hüdavendigâr vilayetine hitaplı 1895 tarihli bir belge yapının kendisi ile değil, avlu ile kapı ayağında bulunduğu belirtilen üzeri haçlı taşların oradan kaldırılması ile ilgilidir¹⁰¹⁷. Bu taşların kaldırılmasına yönelik bir girişime ya da sonuca ilişkin başka bir bilgi tespit edilememiştir. Bu tarihlerden sonra

¹⁰¹⁴ Tamirlerin zamanı belirsizdir çünkü belgede net bir tarih yoktur ve belgenin hangi tamirleri kasettiği de belirsizdir.

¹⁰¹⁵ “..ve ez cümle sultan Orhan aleyhi'r-rahmete ve'l gufrân hazretlerinin câmi'-i şerifleri az masrafâ muhtâc olduğu halde ânın bile..ramazân-şerifde bi'z-zarure küşâdı mümkün olamayacağı..” ifadeleri ile bu belge, Orhan Camii'nin Parvillée'nin onarımlarından sonra 1867 yılı ortalarına kadar henüz tamamlanamadığını ve resmi açılışın yapılmadığını göstermesi açısından önemlidir. Bkz. BOA.A.MKT.MHM.386.87.6.1 (Tarih: R.17 Kanunuevvel 1282/M.29 Aralık 1866)

¹⁰¹⁶ Bursa vilayeti dâhilinde Eylül 1891 ile Kasım 1893 tarihleri arasında yapılan inşa/tamir faaliyetlerinin yazıldığı defterde de Orhan Camiine ait bir kayıt yoktur. Bkz.: M.Hızlı, “Hüdâvendigâr Vilâyeti İmâr Faaliyetleri Defteri”, s.233-254. Yazma Defter için bkz.: Bursa YEBEK-GE-5432.

¹⁰¹⁷ BOA.DH.MKT.411.13.1.1 (Tarih: H. 21 S 1313/M.13 Ağustos 1895)

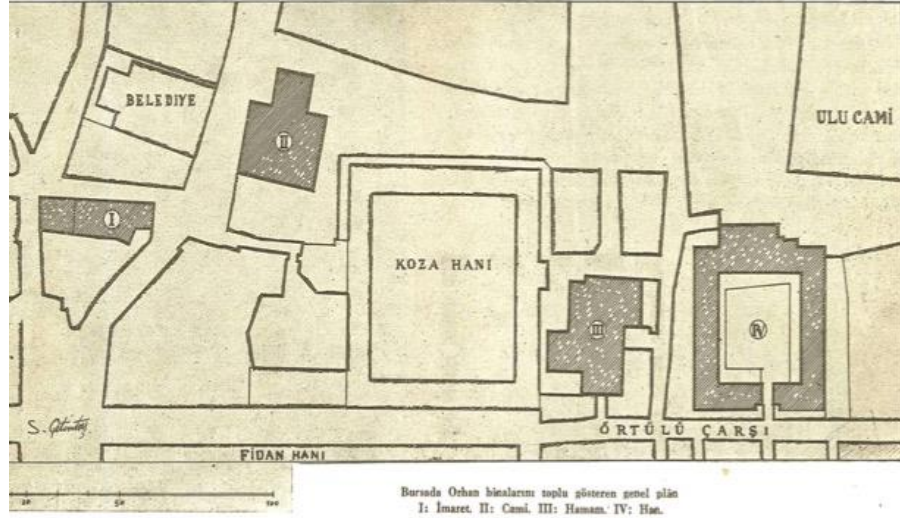
Orhan Camii'nin tamir olunduğundan ve camiye konulmak üzere iki şamdan hediye edildiğinden bahseden belgeler, 1904-1905 tamirlerine, başka bir deyişle binaya yapılacak bazı ilavelerine işaret etmektedir. Bilindiği üzere 1904 yılında vali Reşid Mümtaz Paşa tarafından, Cami'nin doğu duvarının ortasındaki pencere bozularak, buraya bir kapı yapılmış¹⁰¹⁸ ve buranın resmi açılışı da Sultan II. Abdülhamid'in tahta oturma yıldönümünde gerçekleştirilmiştir (Res.4.177). Bu konuya ilişkin belge, Hüdavendigâr valisi Reşid Mümtaz Paşa imzasıyla Mabeyn-i Hümâyûn baş kitabetine gönderilmiştir¹⁰¹⁹. Yazıda; *“Sultan Orhân Gâzi hazretlerinin Burûsada vâki' câmi'i şerifleri bir tarz-ı dil-nişinde ta'mîr olunmakta olub..cülûs-u ..hazret-i hilâfetpenâhiye şeref müsâdıf olacağı yevm-i mes'ûdda küşâdı dahi mukarrer bulunmasına binâen câmi'i şerîf-i mezkûr içün lüzûmî olân elvâh-ı celile ile iki kıt'a kebir şam'dânın ihsân..olarak..ta'mîrhâne-yi hümâyûnca i'mâl ve tisyârı..”* talep edilmiştir. Metne göre; Reşid Mümtaz Paşa caminin latif, hoş bir tarzda tamirinin devam ettiğini ve tahta çıkış yıldönümünde tamirin tamamlanıp, resmi açılışın yapılacağı kararlaştırıldığını Sultan'a bildirmektedir. Bu nedenle muhtemelen açılışa yetiştirilmek üzere levhalar (hat levhaları olmalı) ile iki adet şamdanın tamirhane tarafından imal edilerek gönderilmesini istemiştir. Belgeden, söz konusu eserlerin tamirhane tarafından imal edildiği öğrenilmekte, ancak bu eserlere dair başka bir bilgi bulunmamaktadır. Belgenin Haziran'da yazıldığı düşünülürse, onarım ve doğu cephesine açılan kapının yapımı Ağustos ayına kadar tamamlanmış ve tahta çıkış yıldönümü olan 31 Ağustos 1905'te resmi açılış gerçekleştirilmiştir¹⁰²⁰.

Sonuç olarak, 1857 yılı sonlarından itibaren onarımlarına başlandığı düşünülen Orhan Camii'nin, Parvillée'nin çalışmaları da dâhil yapılan onarımlarının eldeki mevcut kaynaklara bakarak 1867 yılı sonrası bir süre daha devam ettiği söylenebilir. 1855 depremlerinden sonra Camide yapılan en önemli değişiklik, tabhane mekanlarını ayıran duvarların kaldırılarak bu kısımların yapının ana mekanıyla bütünleşmesinin sağlanmasıdır. Bu tarihlerden sonra yapı, muhtemelen 1904'e kadar önemli sayılabilecek bir onarım geçirmemiştir. 1904'ten Cumhuriyet dönemine kadar geçen yirmi yıla yakın sürede yapıda gerçekleştirilen son önemli değişikliğin, doğu cephesine kapı açılması olduğu söylenebilir (Res.4.178, 4.179).

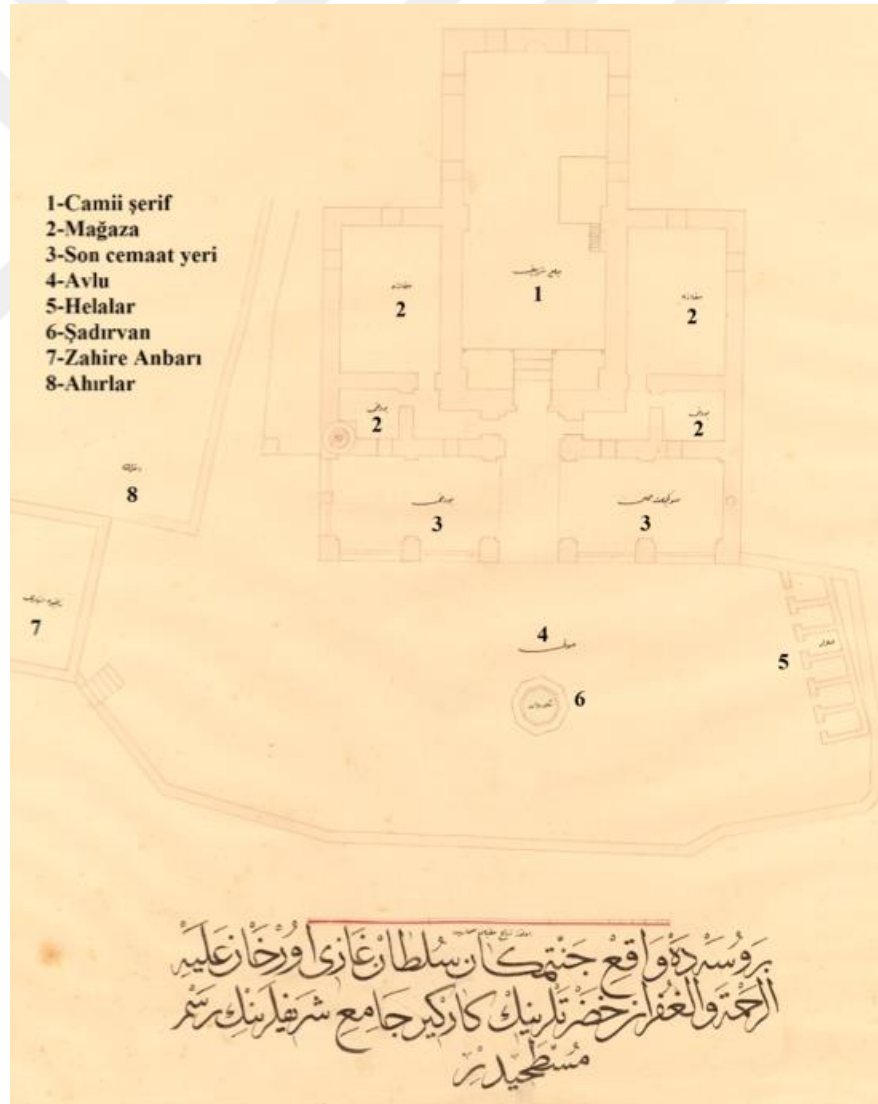
¹⁰¹⁸ Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.103; Ayverdi, **a.g.e.**, s. 74, 76; Yavaş, “a.g.m.”, s.388.

¹⁰¹⁹ BOA.Y.MTV.275.8.1.1 (Tarih: H. 1 R 1323/M.5 Haziran 1905)

¹⁰²⁰ Bursa'ya inşa edilen üçüncü saat kulesinin de aynı gün açılışı yapılmıştır.



Harita 4.33. Orhan Külliyesi (Kaynak: S.Çetintaş, a.g.e., c.1, s.18)



Şekil 4.42. Orhan Cami'nin Planı. (Kaynak: BOA.PLK.p.3443.5)



Resim 4.171. Orhan Camii Tamir Kitabesi (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



Resim 4.172. Orhan Camii Mihrap Önu Kubbesi Mukarnaslı Köşe Trompları (Foto: H.Gürsel Bilmış-2019)



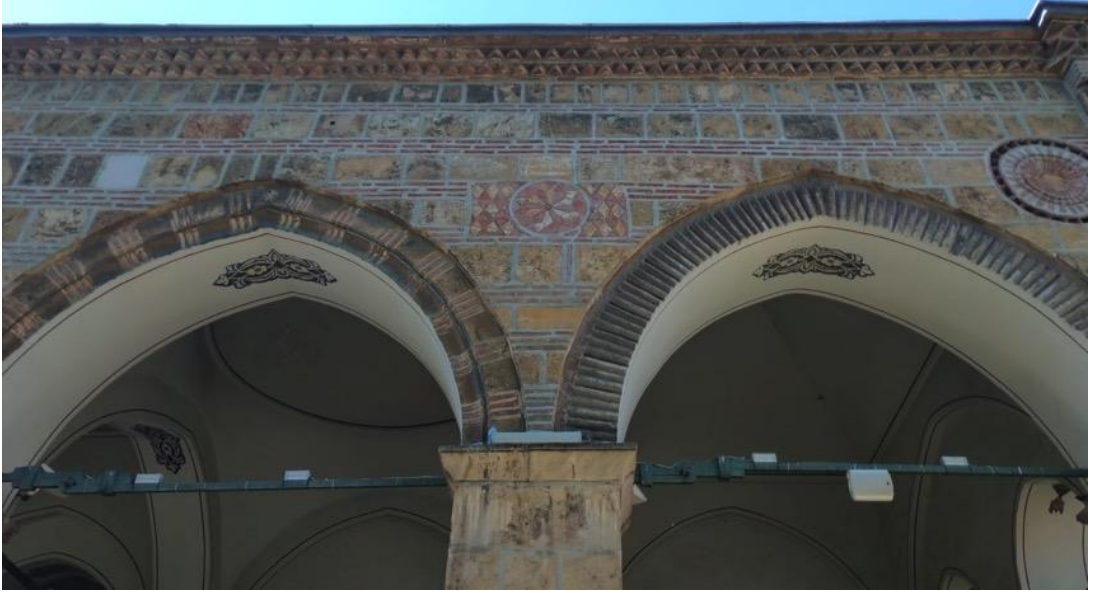
Resim 4.173. Orhan Camiinde Kuzeydeki Kubbenin Türk Üçgenleri (Foto: H.Gürsel Bilmış-2019)



Resim 4.174. Orhan Camii Son Cemaat Yeri Ve Yan Revaklardaki Çift Kemerler
(Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



Resim 4.175. Orhan Camii Yan Revaklarda Devşirme Sekizgen Sütun Başlıkları
Üzerine Taşınan Çift Kemer Ve Alınlıklardaki Tuğla Bezeme (Foto: H.Gürsel
Bilmiş-2019)



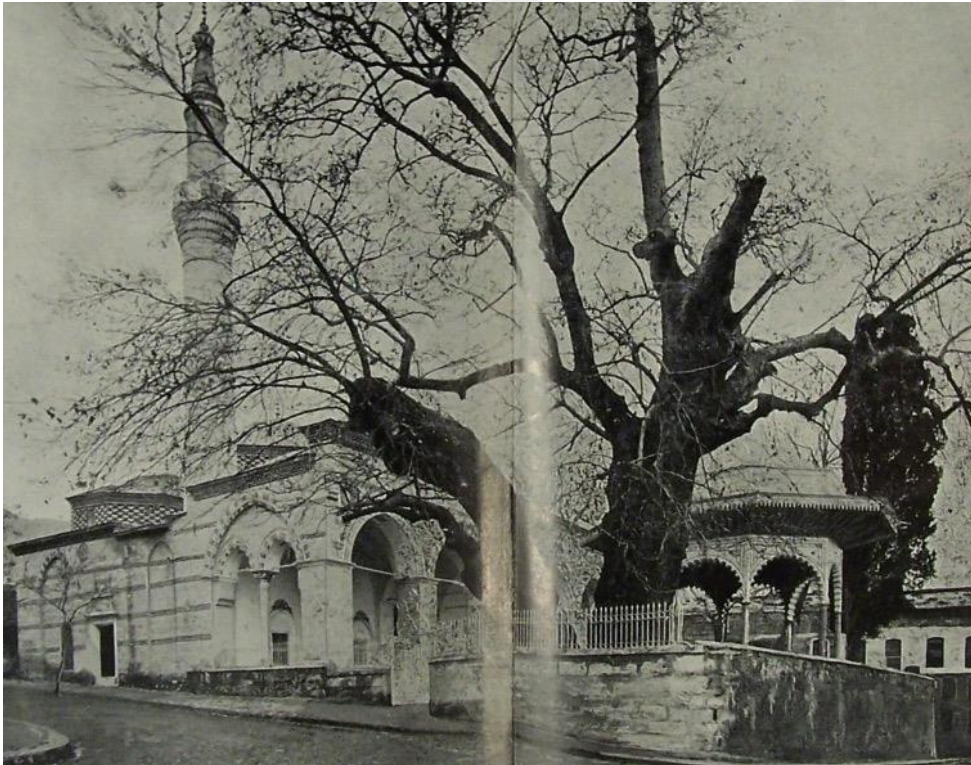
Resim 4.176. Orhan Camii Son Cemaat Yeri Revak Kemerleri Ve Tuğla Bezeme.
(Foto: H.Gürsel Bilmış-2019)



Resim 4.177. Orhan Camiinin Doğu Cephesine Yapılan Kapının Açılış Merasimi Ve Kapı Üzerindeki Kitabesi.1905. (Kaynak: B.B.B. Kent Belleği Arşivi)



Resim 4.178. Orhan Camii Batı Cephesi-1900'ler. (Kaynak: N. Dostoğlu, Fotoğraflarla Bursa, s.52.)



Resim 4.179. Orhan Caminin 1905'te Yeni Açılan Kapı Ve Avludaki Şadırvan İle Birlikte Genel Görünümü. 1905-1907 Arası (Kaynak: 1324 Salnamesi)

4.2.2. I. Murad (Hüdavendigâr Gazi) Külliyesi

Osmanlı Bursa'sında, Orhan külliyesinden sonra ikinci külliye kuruluşu, Bursa'nın Hisar bölgesinin batı uç kısmında, Çekirge semtinde ovaya hâkim bir noktada gerçekleştirilmiştir (Res.4.180). Hüdavendigâr külliyesi, tabhaneli bir cami-medrese (cami ve üst katında medresesi) ile bir aşevi, türbe ve hamamdan oluşmaktadır. Bu külliye, Osmanlı mimarisinde tabhaneli cami ile medresenin bir arada olduğu ilk ve son örneğini bünyesinde barındırmaktadır¹⁰²¹. Külliye için seçilen yer, Hisar'ın kuzeybatısına Orhan külliyesinin kurulduğu tarihten itibaren, yerleşik nüfusunun artarak şehrin gelişmeye başladığını, bu amaçla nüfusun Hisar'ın batı bölgesine de kaydırılmak istendiğini göstermektedir. Nitekim burasının yerleşim amaçlı seçilmesi, külliye civarında ticari bir yapının kurulmamasından da anlaşılabilir. Başka bir deyişle, coğrafi olarak kısıtlı araziye sahip bu bölgede, külliye oluşturmanın amacı ticaret değil iskân olmuştur. Külliye'deki yapılar bölgenin bu topoğrafik özellikleri göz önüne alınarak yerleştirilmiştir. Külliye'nin kurulduğu arazide ayrıca bir medrese kurmak için yeterli alan bulunmamasının, cami-medrese birlikteliğini beraberinde getirdiği, böylelikle cami ve medresenin tek bir yapı kitlesi içinde kurulmasına neden olduğu söylenebilir¹⁰²². Cami-medrese yapısının batısında ters L şeklinde bir imaret ile kuzey köşesinin karşısında bulunan türbe ve doğusundaki hamam, külliye diğer birimlerini oluşturmaktadır (Şekil 4.43, Res.4.181). Tabhane içermesi nedeniyle yapıyı İmaret olarak niteleyen Doğan Kuban, kendisi de bir ahi şeyhi olan I. Murad'ın, üst kattaki odaları medrese öğrencileri için değil bir ahi dergâhının dervişlerine hizmet verecek hücreler olarak yaptırmış olabileceğini ve bu kısmın medrese değil, sadece öğrenci odaları olduğunu, dersane kısmının alt katta olduğu belirtmektedir¹⁰²³.

4.2.2.1. I. Murad (Hüdavendigâr Gazi) Camii-Medresesi

Külliye'nin en önemli parçası olup, inşa kitabesi bulunmayan Hüdavendigâr Camii'nin 1366-1385 tarihleri arasında yirmi yıllık bir süreçte inşa edildiği kabul edilmektedir¹⁰²⁴. Kuruluşundan itibaren H.920/M.1520, H.970/M.1563,

¹⁰²¹ S. Eyice, "a.g.m.", s.292, 93; D. Kuban, **a.g.e.**, s.86, 87; G. Çantay, **a.g.e.**, s.32.

¹⁰²² D. Kuban, **a.g.e.**, s.87; G. Çantay, **a.g.e.**, s.32-33.

¹⁰²³ D. Kuban, **a.g.e.**, s.87.

¹⁰²⁴ A. Gabriel, **a.g.e.**, s.58; A.Kuran, **İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami**, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara: 1964, s.71; Kuban, **a.g.e.**, s.87; O. Aslanapa, **a.g.e.**, s.17; 1367-1385 olarak: S. Eyice, "Hüdâvendigâr Külliyesi", **TDVİA**, Cilt:18, s.290-95;

H.1025/M.1616, H.1045/1635 ve 1833-1839 yılları arasında çeşitli onarımlar geçiren Hüdavendigâr külliyesi, 1855 depremleri sonrasında da onarım görmüş, bu onarımlar 1872 yılından önce tamamlanmış ve son olarak II. Abdülhamid tarafından 20.yüzyılın başında tamir ettirilmiştir. Caminin giriş kapısı üzerindeki H.18 C 1322/30 Ağustos 1904 tarihli dört satırlık tamir kitabesi metni şöyledir¹⁰²⁵ (Res.4.182);

I. Zîynet-bahş-i makâm-ı akdes-i Hilâfet-i seniyye es-Sultân ibn 'üs-Sultân

II.el-gâzî Abdülhamid Hân halled'allâhû saltanatehü ilâ âhir'id-devrân efendimiz hazretleri me'âsîr-i

III. Celîle-i hilâfet-penâhîlerine zamîme olmak üzre ecdâd-ı 'ızâm-ı hümâyûnlarından Hüdâvendigâr

IV. Gâzi hazretlerinin işbu câmi'-i şerîflerini ihyâ buyurmuşlardır
Sene 1322 C 18

Kesme taş-tuğla-taş malzemedan karma teknikle örülen kalın duvarlar Hüdavendigâr Camii'nin ana kütesini meydana getirmektedir. Yer yer devşirme malzemenin de kullanıldığı yapının en dikkat çeken kısmı, Osmanlı anıtsal mimarisinde bir daha kullanılmayacak olan¹⁰²⁶ iki katlı bir revakla süslenen cephesidir (Res.4.183). Alt katta merdivenle ulaşılan son cemaat yeri, kalın ayaklar üzerine taşınan iki yanı açık beş bölümden oluşur. Son cemaat yerinin üstü kubbe ile örtülüdür ancak bu kısımlar, üst katındaki mekân nedeniyle dışardan görünmemektedir. Son cemaat yerinden sivri kemerli bir cümle kapısı ile harime ulaşılır (Res.4.184, 4.185). Yapı, merdivenlerle orta mekândan ayrılan ve tonozla örtülü büyük bir eyvan ile bu kısımdan daha alçak olan, ortası açık kubbeli sofaya açılan yanlardaki iki eyvan ve cümle kapısının sağ ve solunda üzerleri tonozla örtülü odalardan meydana gelen bir zâviyeli cami plan şemasına sahiptir (Res.4.186, 4.187, 4.188). Bu haliyle yapının plan şemasının Bizans kiliselerine benzerliği noktasında dile getirilen bazı iddiaların aksine Albert Gabriel, Hüdavendigâr Cami plan şemasının ölçeği ve yansıttığı ruhla, başka bir deyişle temel prensipleriyle Bizans kiliselerinden tamamen farklı olduğunu, kilise planından ziyade eksenlerine göre dağıtılmış üç-dört eyvanı dikdörtgen avlu etrafında toplayan bir cami planını anımsattığını ifade etmiştir¹⁰²⁷ (Şekil 4.44). Bu

¹⁰²⁵ K. Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s. 163-64; E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.259; Koyunluoğlu, **a.g.e.**, s.172.

¹⁰²⁶ D. Kuban, **a.g.e.**, s.87.

¹⁰²⁷ A. Gabriel, **a.g.e.**, s.59.

yapı, Eyice'ye göre de Avlulu dört eyvanlı medrese tipinden geçişi gösteren en tipik eserdir¹⁰²⁸.

Doğan Kuban'a göre inşasında farklı kökenlerde ustaların çalıştığı anlaşılan yapının mimarının, Balkan-Adriyatik kökenli bir sanatçı olması ihtimali de düşünülebilir. Nitekim pandantifler üzerindeki alçı üçgenlerin Türk ustalarca ve çift kemer aynalarındaki geometrik mozaik süslemelerin de Rum ustalarca yapıldığını söylemek, bu açıdan bakıldığında mümkün görünmektedir. Medrese ve zaviye gibi mekânsal öğeleri Doğu'da olan İslami kökenli bir yapının, bu geleneğe yabancı bir mimar tarafından kendine özgü biçimiyle Hüdavendigâr camii özelinde ortaya konulması, Kuban tarafından dönemin mimari tasarım sürecine özgü bir gelişim olarak gösterilmiştir¹⁰²⁹. Pandantifler üzerine oturtulan 11 m. çapındaki kubbenin kasnağında görülen küçük konsol taşlarının ilk kubbeye işaret ettiği ve ön cephede bulunan geometrik yıldız örnekli mermer şebekelerin de orijinal olduğu ifade edilmektedir¹⁰³⁰. Yapının ikinci kat revakları, ortada üç kubbe ve yanlarda birer tekne tonozludur. Bu revakların yan ve ön kemer araları, tek sütunun taşıdığı çift sivri kemerlerle ikiye bölünmüştür (Res.4.183, 4.184). Akdeniz mimarisinin karakteristik özelliğini gösterdiği düşünülen çift sivri kemerli ön cephenin, Venedik saray cephelerini andırdığı belirtilmektedir¹⁰³¹. Cephe ve yanlardaki çift sivri kemerleri taşıyan sütunların başlıkları, iyon-korint karma üsluptadır. Mihrap nişi dışa taşan ve kible eyvanı tonozu ile orta kubbenin her iki katı örttüğü binanın iç kısmında; alt katta 6 oda ve iki eyvan, üst katta ise 16 oda bulunmaktadır.

Yapının namaz kılınan ana mekânı altı adet yuvarlak kemerli pencere ile aydınlatılmaktadır. Dış mekânın aksine iç mekânda yuvarlak kemer kullanımı görülen caminin üst katına, girişin her iki yanındaki kapılardan taş merdivenlerle ulaşılır. Üst katta "U" harfine benzer bir koridor ve bu koridordan erişilen medrese odaları bulunmaktadır (Şekil 4.44). Yapının doğu köşesinde yer alan kesme taş üzerine tuğladan örülmüş yuvarlak gövdeli minaresinin 1855 depremlerini az hasarla atlant orijinal minaresi olduğu ve külahının 19. Yüzyılda yapıldığı belirtilmektedir¹⁰³². Mukarnaslı kavsaraya sahip mihrap II. Abdülhamid'in yaptırdığı

¹⁰²⁸ S. Eyice, "Zâviyeler ve Zâviyeli Camiler", **İ.Ü.İktisat Fakültesi Mecmuası**, İstanbul: 1963, Cilt:23, no.1-2, s.3-80.

¹⁰²⁹ D. Kuban, **a.g.e.**, s. 87-88.

¹⁰³⁰ A. Kuran, **a.g.e.**, s.72; Aslanapa, **a.g.e.**, s.18-19.

¹⁰³¹ C. Texier, **a.g.e.**, Cilt:1., s.217-221; Kuban, **a.g.e.**, s. 87.

¹⁰³² Eyice, "a.g.m.", s.293.

tamirlerde renkli boya ve yıldızla süslenmiş, minberi de bu tarihlerde yenilenmiştir¹⁰³³.

4.2.2.2. I. Murad (Hüdavendigâr Gazi) İmaretî

Caminin batısında bulunan 40x11m.ölçülerinde “L” biçimindeki aşevinin camiyle birlikte aynı dönemde inşa edilen ilk yapısı hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır (Res.4.193). İnşa kitabesi olmayan yapı tamamen yıkılarak II. Abdülhamid tarafından yeniden yaptırılmış, onun cülusunun 30. yıldönümüne rastlayan 1 Eylül 1906 tarihinde yapının resmi açılışı gerçekleştirilmiştir¹⁰³⁴. Yapının yeniden inşa edilmesi sonrası kuzey kapısı üzerine koyulan altı satırlık sülüs hatlı kitabesinin metni şöyledir¹⁰³⁵ (Res.4.194):

- I. Emîrû 'l-Mü'minîn İmâmü 'l-Müslimîn Halîfe-i Rasûlü 'l-'Âlemin Şevketlû
- II. Kudretlû Gâzi Sultan Abdülhamid Hân-ı Sâni Halledallahü Hilâfete-hû
- III. Ve Saltanate-hû Efendimiz Hazretlerinin Ecdâd-ı Me'âli-i Ne-jâd-ı Hümâyûnlarından
- IV. Cennetmekân Hüdâvendigâr Gâzi Hazretlerinin Cümle-i Müberrât-ı
- V. Seniyyelerinden olan bu imâreti tecdîden inşâ buyurmuşlardır.
- VI. Fi 12 Receb sene 1324 fi 19 Ağustos 1322

4.2.2.3. I. Murad (Hüdavendigâr Gazi) Türbesi

Caminin kuzeybatı köşesinde ovaya hâkim noktada bulunan Hüdavendigâr Gazi türbesi, I. Murad'ın Kosova savaşında şehit olmasından sonra cesedinin getirilip gömüldüğü yerde inşa edilmiştir. Türbe binasının 1389-1400 tarihleri arasında oğlu Yıldırım Bayezid tarafından yaptırıldığı kabul edilmektedir¹⁰³⁶. 1855 depremlerini ilkin zararsız atlatan türbe binası, daha sonraki sarsıntılarda tamamen yıkılmış, 1863¹⁰³⁷ yılında Sultan Abdülaziz tarafından temellerinden yeniden inşa süreci başlatılmış ve ilerleyen yıllarda inşası tamamlanmıştır¹⁰³⁸ (Res.4.189). Türbe içinde 8 sanduka bulunmaktadır. Bunlar içerisinde I. Murad'ın pirinç parmaklıkla çevrili kabrinden başka, Yıldırım Bayezid'in oğulları Emir Süleyman ve Musa Çelebi, I. Murad'ın oğlu Yakup Çelebi, Süleyman Çelebi'nin oğlu Orhan, II. Bayezid'in oğlu

¹⁰³³ Eyice, a.y.

¹⁰³⁴ Ayverdi, a.g.e., s.290.

¹⁰³⁵ Baykal, a.g.e., s.164; Ayverdi, a.y.

¹⁰³⁶ K. Kepecioğlu, "Türbeler", a.g.e., Cilt:4, s.180-181; K. Baykal, a.g.e., s.28; A. Gabriel, a.g.e., s.61; Ertan Daş, *Erken Dönem Osmanlı Türbeleri*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul: 2007, s.48.

¹⁰³⁷ N. Dostoğlu, *Anıtsal Eserler*, s.560

¹⁰³⁸ 1863 yılında inşa edildiği ifade edilen türbenin, 1869 tarihi itibarıyla tamamlanmamış halde durduğuna ilişkin bilgiler için bkz. BOA.İ.ŞD.16.695.5.1 (Tarih: H.19 Ra 1286/M.29 Haziran 1869)

Şehzade Mehmed ve I. Murad'ın kızlarına ait olduğu belirtilen iki sanduka bulunmaktadır¹⁰³⁹.

Kare planda temellerinden¹⁰⁴⁰ yeniden inşa edilen türbenin üstü kurşun örtülü bir kubbe ile kapatılmıştır (Şekil 4.45). Türbeye giriş, doğu cephesindeki tek birimli saçak altından ve tonozla örtülü bir revaktan geçilerek sağlanır. Kubbe örtülü kare mekan, üstü beşik tonozlu 3.5 m. genişliğinde bir koridor ile çevrelenir. Kible duvarında bir mihrap nişi bulunan türbenin ortasında, kubbeyi taşıyan devşirme malzemeden yapılan sekiz mermer görünümlü sütun dikkat çeker. Sütunların taşıdığı yarım yuvarlak kemerler üzerine bindirilen kubbeye geçiş, pandantiflerle sağlanmıştır. İç mekânı, cephelerde açılan 9 pencere ile aydınlatmaktadır. Kubbe içinde, pandantiflerde, kemer karınlarında ve pencere alınlıklarında barok kalemişi süslemeler görülür (Res.4.190). Plan şeması itibariyle yapı, II. Murad ve Orhan Gazi Türbeleriyle benzerlik gösterir. İnşa kitabesi bulunmayan türbenin H.1154/M.1741-42 tarihli, talik hatla yazılmış sekiz mısralık tamir¹⁰⁴¹ kitabesi metni şöyledir (Res.4.191):

<i>I. Hidiv gazâ-pişe Sultan Murad</i>	<i>Şeh-i dâd-küster Hüdâvendigâr</i>
<i>II. Şehid-i mübeşşer bilâ irtiyâb</i>	<i>Velîyyi menkîbet-i zill-i perverdigâr</i>
<i>III. Bu şâh-ı melek-haslete ve âdilin</i>	<i>Olnca der-i türbesi üstüvâr</i>
<i>IV. Didim gördüğüm birle târihini</i>	<i>Zehî sakf-ı bâb-ı Hüdâvendigâr 1154¹⁰⁴²</i>

Kitabesinin ilk iki satırı, gazayı adet edinmiş ve gazada son derece mâhir, adalet yayan, cennetle müjdelenmiş şehid ve veli sıfatlarıyla I. Murad'a övgüler içerir. Son iki satırında “*Bu melek hasletli ve adil şahın türbesinin kapısı sağlam olunca, bir ilavesiyle tarihini söyledim: Hüdavendigâr'ın kapısının çatısı ne güzel*”¹⁰⁴³ yazmaktadır.

Hüdavendigâr Külliyesi dâhilindeki yapılarla ilgili Osmanlı Arşivi'nde erişilebilen az sayıdaki belgeler, bu yapıların Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar olan süreçteki tamirlerine ilişkin bugüne kadar bilinmeyen bazı noktalarına ışık tutmaktadır. Tespit

¹⁰³⁹ S. Çetintaş, **a.g.e.**, Cilt:2, s.11; E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.292; K. Baykal, **a.g.e.**, s.28.

¹⁰⁴⁰ E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.290-93; S. Eyice, “a.g.m.”, s.294.

¹⁰⁴¹ 1741 tarihli bu tamirde, türbeye bir saçak veya içeriği belli olmayan bir ilave yapıldığına belirtilir. Bkz.; E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.292. k. Kepecioğlu, “harap olduğundan 1741'de tekrar yaptırılmıştı” demektir. Bkz.; **a.g.e.**, a.y.

¹⁰⁴² Kitabeye için bkz.: A. Tevhid, “İlk Altı Pâdişâhımızın Burusada Kâin Türbeleri-2”, **TOEM**, 1 Kanunievvel 1328/14 Aralık 1912, cüz.17, s.1051; Koyunluoğlu, **a.g.e.**, s.143; K. Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.164; Ayverdi, **a.g.e.**, s.291.

¹⁰⁴³ Kitabeye metnin Türkçesi için bkz.: Koyunluoğlu, **a.g.e.**, a.y.; H.Önkal, **Osmanlı Hanedan Türbeleri**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara: 2017, s.280; Ertan Daş, **a.g.e.**, s.47.

edilebilen belgelerin içeriği, çoğunlukla Hüdavendigâr türbesinin yeniden inşası ve çevre düzenlemesi konusundadır. Arşiv taramasında tespit edilen belgelerden, çalışma kapsamı itibarıyla ele alınan ilki 1839 tarihlidir¹⁰⁴⁴. Hüdavendigâr Camii haricindeki diğer bazı yapılarla ilgili olan belgeden anlaşıldığı kadarıyla, Hüdavendigâr Gazi türbesi ile kütüphanesi ve sonradan keşfe ilave edilen mekteb-i maarif-i adliye binasının keşifleri ve ölçümleri (*keşf ve mesâha*) yapılmış, türbe ile türbedar haneleri, bir adet sebîl ve teferruatı masraflarının 8135 kese küsur kuruş tutarında olduğu görülmüştür. Bu tarihlerde türbenin civarında 300 kişilik bir mekteb-i maarif-i adliye binasının yarı kargir olarak inşa edilmesinin düşünüldüğü¹⁰⁴⁵, belgede geçen bilgilerden anlaşılmaktadır. Hüdavendigâr Gazi türbesi, kütüphanesi, maarif-i adliye binası, bir sebîl ve türbedar odalarını kapsayan bu keşif neticesinde, gerekli görülen onarımların ve keşifte öngörülen harcamanın yapılıp yapılmadığı bilinmemektedir. Ancak yazıda belirtilen yapılardan sadece mektep ile kütüphane binasının yapılmasına dair irade çıkmıştır. Her ne kadar bu iki yapı için gerekli padişah emri çıkmışsa da, mektep binası ile kütüphanenin yapılıp yapılmadığı taranan belgeler arasında tespit edilememiştir. 1839 tarihli bu belgede yapılması düşünülen tamiratların haricinde, caminin de aynı tarihlerde bir onarım geçirdiği söylenebilir. Nitekim Semavi Eyice'nin aktardığına göre; Texier 1833'te Bursa'ya ilk gelişinde Hüdavendigâr Camii'ni farklı renklerde boyanmış ve badanalanmış bir halde görmüş, fakat 1838'deki ziyaretinde caminin iç ve dışının "*acımasızca*" beyaz badana ile kaplanmış olduğuna şahit olmuştur¹⁰⁴⁶. O halde Texier'in 1833'te farklı renklerde boya ve badanalı olarak gördüğü Hüdavendigâr Camii 1838 yılında onarılmış, daha sonra türbe ile diğer müstemilatın onarımlarına geçilmiş olmalıdır. Arşiv taramasında 1855 depremlerine kadar başka bir tamir kaydına ulaşılamayan külliye yapılarının, 1855 tarihli ilk deprem raporlarında mevcut hasar durumları kayda geçirilmiştir. İlk depremin ardından tutulan hasar tespit raporlarında Hüdavendigâr Cami için; "*..câmi'-i şerîfleri pek cüz'i zedelenmiş ve minâresi şerefesinin üst tarafıyla türbe-i şerîfin cânib-i şimâlisi divârı ayakları*

¹⁰⁴⁴ BOA.İ.DH.4.161.1.1 (Tarih: H.14 Ş 1255/M.23 Ekim 1839)

¹⁰⁴⁵ Belgeye göre; 300 kişilik Mekteb-i maarif-i adliye binası o tarihlerde nim kargir olarak inşa edilirse 1592 kese küsur kuruşa, ahşap olarak inşa edilirse 1192 kese küsur kuruşa mâl olacaktır. Kütüphane binasının tamir ve yenilenmesi 222 kese küsur kuruşa mâl olacaktır. Kütüphane ile okul binasının nim kargir olarak inşası kararlaştırılmış, yapıların hazırlanan keşif defteri ve resimleri de Sadaret'e gönderilmiştir. İlgili evrak incelenmiş, mevsim şartları dikkate alınarak bu süreçte sadece Mektep binasının nim kargir olarak kütüphane binası ile birlikte inşa edilmesine ilişkin gerekli irade çıkarılmıştır.

¹⁰⁴⁶ Eyice, "a.g.m.", s.291. Nitekim Camiyi 1836 yılında ziyaret etmiş olan seyyah Pardoe'nun aktarımları caminin bu yıllarda harap bir hale gelmeye başlamış olduğunu ortaya koyar. Bkz.: F. Yıldırım, a.g.t.,s.361.

münhedim olmuş ise de zararı cüz'i olduğu imâret-i âmire ve saire mahallinde hamd olsun zarar olmayub.." şeklinde tespitler yapılmıştır¹⁰⁴⁷. Bu tespitlerden, ilk depremin külliye yapılarına çok az zarar verdiği, minarenin külahının yıkıldığı, caminin çok az hasar gördüğü ve türbenin kuzey duvarının ayaklarının yıkıldığı, imaretin ise sağlam olduğu anlaşılmaktadır. Birinci depremde hasar gören yapıların büyük bir kısmı, Nisan 1855 tarihli ikinci depremle çok daha büyük yıkıma uğramıştır. Ancak bu durum Hüdavendigâr Külliyesi için geçerli değildir. İkinci depremin sonrasında tutulan hasar tespit kayıtlarında Hüdavendigâr Külliyesine ilişkin tespitlere göre; yine camide bir zarar yoktur ve cami, içinde ibadet edilebilir durumdadır. Yapının minaresi şerefesinden yıkılmıştır ve minare gövdesindeki hasar da tamir edilebilir durumdadır. Zarar görmeyen türbenin de sadece avlu duvarı kısmen çatlamıştır¹⁰⁴⁸. Hasar tespit raporlarına göre Hüdavendigâr külliyesi depremi çok az hasarla atlatmıştır. Ancak 1855 yılı sonlarına doğru hazırlanan keşif defterlerinde geçen ifadelerle bakılırsa, 1855 Nisan-Ekim ayları arasında, muhtemelen artçı sarsıntılar neticesinde türbenin tamamen yıkıldığı, caminin bazı kemerlerinin kısmen yıkıldığı ve cami iç mekânında sıvalarının döküldüğü anlaşılmaktadır. 1855 yılı sonbaharında görevli memur ve mühendislerce hazırlanan 9 Ekim 1855 tarihli keşif defterinde¹⁰⁴⁹ geçen ifadelerle göre artık Hüdavendigâr türbesi "*külliyen münhedim*", yani tamamen yıkılmıştır¹⁰⁵⁰. Karşısındaki caminin içerisinde, üst kattaki medresenin her iki tarafındaki gezinti yerlerinin bazı yay kemerleriyle, dersane üzerindeki kargir kubbesinin bir kısmı ve kargir minaresinin petek, külahı ve şerefesi tamamen yıkılmıştır. Bunların yeniden inşası için keşif yapmak üzere ebniye-i hasa halifesi Hacı Akif, Şemseddin ve mühendishane-i hümâyûn halifesi Seyyid Efendiler ile duvarcıbaşı Tanasyan kalfa görevlendirilmiştir. Görevli memurlar, yapıların keşif ve gerekli ölçümlerini yaparak bunların mevcut durumlarını gösteren bir resimle birlikte bir keşf-i evvel defteri hazırlamışlardır. Hazırladıkları 9 Ekim 1855 tarihli keşif defterine göre, türbe binasının nim kargir olarak yeniden inşası kararlaştırılmıştır. Bunun için türbenin keşifte verilen detaylarına göre kargir duvar ve pâyeler inşası 47.100 kuruş, mücellâ

¹⁰⁴⁷ BOA.İ.DH.316.20363.3.1 (Depremden hemen sonra hazırlanan bu ilk hasar tespit raporu üzerinde tarih görülmemektedir. Bu rapor ilk olarak 3 Mart 1855 tarihli bir üst yazıyla merkeze sunulmuştur.)

¹⁰⁴⁸ BOA.EV.d.15785.5.1 (Tarih: muhtemelen Nisan 1855)

¹⁰⁴⁹ BOA.İ.MVL.344.14903.10.1 (Tarih: H.27 M 1272/M.9 Ekim 1855)

¹⁰⁵⁰ Koyunluoğlu depremler sırasında türbenin kubbesinin öndeki bahçeye düştüğünü aktarmıştır. Bkz. A.mlf., **a.g.e.**, s.143. Yapının 1863'ten önce temellerinden yeniden inşa edilmeye başlandığı ve 1863'te ancak kabasının tamamlanabildiği, 1869'da yapının iç kısımlarının sıvasız, pencerelerinin sövesiz ve şebekesiz olduğu, avlusunun dahi henüz kötü bir durumda olduğu, aşağıda açıklanan belgelerde görülecektir.

mermer som devr sütunlar 63.000 kuruş, seng-i mermerden avadanlıklı siyâm som başlıklar 6000 kuruş, büyük demir kirişler 9600 kuruş, demir hançerler 2560 kuruş, seng-i mermerden avadanlıklı ve üst kısımları kemerli mücellâ som pencere ve kapı söveleri 19.125 kuruş, pencerelere demirden şebekeler 18.300 kuruş, seng-i küfekten armudî avadanlıklı som siyâm saçak 28.800 kuruş, sütunların üst kısımlarına yay kemerler 10.680 kuruş, kargir yelpazeler 8640 kuruş, türbenin dört tarafına kargir kemerler 34.955 kuruş, türbenin büyük kubbesi 28.170 kuruş, yıldızlı alem 5000 kuruş, ayna cam¹⁰⁵¹ ile meşeden yapıma çerçeveler 2450 kuruş, boyalı doğrama çifte pencere kanatları 2187 kuruş, müstemilatıyla birlikte boyalı çifte kanatlı doğrama kapı 1215 kuruş, pencere içleri ile sütun aralarına mücella mermer döşeme 6650 kuruş, sütun aralarına oymacıkârî boya ve yıldızlı ahşap şebekeler 9731 kuruş, altısı bir arabalık meşe ağacından ve gerisi Domaniç tahtasından döşeme 5950 kuruş, mevcut sandukaların yenilenmesi ve düzenlenmesi 2550 kuruş ve türbenin dış tarafında harap halde bulunan bir odanın kaldırılarak yerine türbedar odası inşası 2880 kuruş ve bazı diğer küçük işler için (dış muhafaza kapısının sövesinin yenilenmesi, türbenin kabristan tarafına yeni bir muhafaza duvarı, mevcut diğer duvarların tamiri ve boyası ile yıldızlı tamir kitabesi) 6300 kuruş olarak, toplamda 321.843 kuruş harcama öngörülmüştür¹⁰⁵². Yeniden inşa edilecek olan türbe için harcanması öngörülen 321.843 kuruştan başka, cami için yapılması gereken inşaaatâna yönelik kayıtlar, aynı keşif defterinin devamında verilmiştir. Buna göre¹⁰⁵³; caminin şadırvan üzerindeki büyük kubbesinin eskimiş sıvalarının yenilenmesi, büyük kubbe ve kemerler ile duvarların mermer badanası, yazılarının kalemkâr eliyle elvan boyalarının yenilenmesi, caminin sol tarafındaki alçıdan yapıma havale penceresinin yenilenmesi işleri yapılacaktır. Bunlar için büyük kubbeye 7070 kuruş, talas (köşe) kemer ve duvarlarına 10.565 kuruş, çerçevelere 600 kuruş, cami üzerindeki bazı kurşun levhaların yenilenmesi ve eksiklerinin tamamlanarak yerlerine yerleştirilmesine 2250 kuruş, Caminin son cemaat yeri üzerindeki üst kısımların yay kemerlerinin bazı yerlerinin ve dersane üzerinde tolos kemerinin bir kısmı yıkıldığından cedid tuğla ve halis harç ile buraların yenilenmesi, 250 arşın sıva, dersane etrafındaki 16 adet kargir oda ile bütün gezinti mahallerine

¹⁰⁵¹ Ayna Cam: Bir cam çeşidi. Bkz.: Neslihan Sönmez, "Osmanlı Mimarlığında Yapı ve Malzeme Terminolojisi Üstüne Bir Deneme", **Aslanapa Armağani**, İstanbul: 1996, s.198; a.mlf. **Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü**, "Âyine camı", s.27.

¹⁰⁵² BOA.İ.MVL.344.14903.10.1 (Tarih: H.27 M 1272/M.9 Ekim 1855)

¹⁰⁵³ BOA.İ.MVL.344.14903.10.2 (Tarih: H.29 M 1272/M.11 Ekim 1855)

mermer badana yapılacaktır. Bunlar için; yıkık kemerlerin inşasına 11.400 kuruş, sıva yenilemesine 2000 kuruş, devşirme olarak mermer badana için 7500 kuruş harcama öngörülmüştür. Caminin içindeki harap olan döşemenin kaldırılması, altısı bir arabalık meşe ağacından kirişleme ile Domaniç tahtasından döşeme yapılması için 5750 kuruş, cami içinden minareye çıkan devr ahşap merdiven harap olduğundan boyalı ahşap devr merdivenin yeniden inşasına 2250 kuruş, caminin dört taraf duvarları mermer badanası ve bazı saçakların tahtalarının tamiri için 6135 kuruş harcanması öngörülmüştür. Bu kalemlerde toplam 55.520 kuruş, caminin iç ve dış kısımlarının onarımı için öngörülen masraf olarak belirlenmiştir. Minarenin tamiri için; şerefesinin yenilenmesine 1250 kuruş, kargir peteği için 4080 kuruş, külahı için 5525 kuruş, tahta alemleri için 1500 kuruş, boyalı nevresim demir korkuluk için 2560 kuruş, boyalı sac kandil için 2400 kuruş, mermer badana için 204 kuruş ve iskele masrafı olarak da 2500 kuruş harcama öngörülmüştür. Keşf-i evvel defterinde minare için toplamda 20.019 kuruşluk bir harcama yapılacağı tahmin edilmiştir. Cami, türbe ve minare onarımları için son olarak külliye çevresindeki tuvaletler ile muhafaza duvarları için 8458 kuruş harcama yapılacağı tahmin edilmiştir.

Ulucami'nin Temmuz 1855 tarihinde yapılan keşfinden hemen sonra, Ekim 1855 itibariyle Selatin türbeleri için yapılan keşifler içerisinde, I. Murad külliyesi için ilk keşf-i evvel defteri yukarıdaki içeriğiyle hazırlanmış, külliye yapılarından olup tamamen yıkılmış olan türbenin "*..mevcud temelleri üzerine ber-mûcib-i resm müceddeden..*" yani yeniden inşası için 321.843 kuruş, cami içindeki tadilatlar için 55.520 kuruş, minare inşası için 20.019 kuruş ve cami çevresi için 8458 kuruş olarak toplamda külliye birimlerinin 403.740 kuruş harcanması öngörülmüştür. Bu keşf-i evvel defterinde, en fazla harcamanın yeniden inşa edilecek türbe için yapılacağı tahmin edilmiş, söz konusu onarımlar için Ebniye halifesi Akif, Seyyid Salih, Şemseddin ve Duvarcıbaşı Tanasyan kalfanın hazırladıkları keşif ve resimler, il idaresine sunulmuştur¹⁰⁵⁴. Son olarak Hüdavendigâr valisi Mehmet Namık, I. Murad külliyesi birimlerine ait keşif evrakını geciktirmeden Sadaret'e göndermiştir¹⁰⁵⁵.

Ekim 1855 tarihli keşif defterlerinin merkezde ilgili birimlerce incelenmesinden sonra söz konusu onarımlara dair tüm yazışmalar (keşif defterleri, mazbatalar, resimler vs.) Meclis-i Vâlâ'ya havale edilmiş, gereğinin yapılması için Ticaret ve

¹⁰⁵⁴ BOA.İ.MVL.344.14903.10.2 (Tarih: H.29 M 1272/M.11 Ekim 1855)

¹⁰⁵⁵ BOA.İ.MVL.344.14903.11.1 (Tarih: H.5 S 1272/M.17 Ekim 1855)

Evkaf nezaretlerine de yazılar gönderilmiştir. Hüdavendigâr vilayetine hitapla yazılan Aralık 1855 tarihli bir belgeye göre¹⁰⁵⁶; Hüdavendigâr türbesinin 403.740 kuruşluk keşif bedelinin Selatin vakıflarının gelirlerinden karşılanması mümkün değildir. Bu nedenle masraflar maliye hazinesinden karşılanmalıdır. Ayrıca Ulucami inşaatının da yakında başlayacak olması nedeniyle, tüm yapılara nezaret edecek "umûr-u ebniyeye vukufî" başka bir memur gönderilecektir. Bu memur türbelerin tekrar keşiflerini yapacak ve bunların tamirlerine böylelikle başlanacaktır. Bu arada gerekli işgücü ve malzeme Bursa'dan karşılanacak, yetmediği takdirde merkezden gönderilecektir. Bu türbeler "*..pek ziyâdesiyle muhâfazaya şâyan âsar-ı mu'tebere ve nefiseden olduğundan*", yani bunların hem dinsel hem de sanatsal niteliklerinden dolayı mutlaka korunması gereken yapılar olması nedeniyle "*bunların bir dânesi zâyi' ve telef idilmeyerek hüsn-ü mühâfazası..*" gerekmektedir. Yapıların bu niteliklerine ilişkin gerekli uyarı ve talimatlar, gönderilecek memura da iletilecektir. Söz konusu türbelerin içleri ve etrafları enkazla dolu olduğundan bunların öncelikle temizlenmeleri gerekecektir. Türbeler enkazla doluyken yapılmış olan keşifler de sağlıklı olamayacağından, bu yapıların görevlendirilecek yeni memur tarafından tekrar keşiflerinin yapılması zaruridir¹⁰⁵⁷. Depremlerin hemen sonrasına ait bu yazışmalarda görüldüğü kadarıyla diğer yapılarla birlikte Hüdavendigâr türbesi için de yeniden bir keşif yapılacaktır. Erişime açılan belgeler arasında konuya ilişkin bir bilgi tespit edilememişse de, muhtemelen bu keşiflerden sonraki yıllar içerisinde, türbenin günümüzdeki haliyle temellerinden inşasına başlanmış, 1863 tarihi itibarıyla türbenin bazı eksiklikleri haricinde kabası bitirilmiş, daha doğrusu inşaat yarım kalmıştır. Nitekim, Bursa memleket mühendisi Batyano tarafından hazırlanan 5 Eylül 1866 tarihli keşif defteri, bu eksikliklere yönelik yapılması düşünülen işleri kapsamaktadır¹⁰⁵⁸. Batyano'nun keşfinde türbenin eksik kalan kısımları için 20.141,5 kuruşluk bir harcama tahmin edilmiştir. Bu toplam bedelin, yapılacak işlere göre dağılımı şöyledir: Türbenin iç ve dış sıvası ve diğer başka işleri için gereken kirece 6000 kuruş, Keten çöpü için 250 kuruş, horasan harcı için 300 kuruş, türbenin dokuz penceresinin meşe ağacından çerçeveleri için 1188 kuruş, Pencereleere takılacak menteşe takımları için 135 kuruş, pencere camları için 450 kuruş, sıva için kurulacak iskeleye gereken meşe için 360 kuruş, pencerelerin yarılına kadar konulacak demir

¹⁰⁵⁶ BOA.A.MKT.MVL.76.73.1.1 (Tarih: H.29 Ra 1272/M.9 Aralık 1855)

¹⁰⁵⁷ BOA.A.MKT.MVL.76.73.1.1 (Tarih: H.29 Ra 1272/M.9 Aralık 1855)

¹⁰⁵⁸ BOA.A.MKT.MHM.386.87.5.1 (Tarih: R.24 Ağustos 1282/M.5 Eylül 1866)

parmaklıklar için 1890 kuruş, iç ve dış sıva için sıvacı yevmiyesi olarak 2400 kuruş, rençber yevmiyesi olarak 2800 kuruş, kilit vs. takımıyla birlikte türbe kapısı için 300 kuruş, dış cepheye iskele kuracak dülger için 240 kuruş, türbe içinde bulunan eski iskelenin¹⁰⁵⁹ yenilenmesi için dülger yevmiyesi olarak 120 kuruş, iskele kurulumu için gereken mismâr bedeli olarak 105 kuruş, türbe içinin sade güzel nakışları için 500 kuruş, türbenin yağmurdan akıtan yerinin bozulup tamiri için rençber yevmiyesi olarak 140 kuruş, kurşuncu yevmiyesi olarak 75 kuruş, kurşun mismârı için 10 kuruş ve diğer işlere 410 kuruş olarak türbeye toplamda 17.403 kuruşluk bir harcama öngörülmüştür. Keşif defterinde Hüdavendigâr Camisine sadece giriş kapısı üzerindeki sayelik için bir harcama öngörülmüştür. Bunun haricinde bir de türbedar odası için gerekli malzeme ve yapılacak harcamalar kaydedilmiştir. Tavan tahtası, kiremit altına koyulacak tahta, cam, mismâr, silme için döşeme tahtası ve kiremit gibi malzemelerin kullanılacağı türbedar odası için dülger ve rençber yevmiyeleri dâhil yapılacak harcama 1242,5 kuruştur. Keşif defteri son olarak türbe etrafı duvarlarının tamiri ve badanası ile türbe avlusunun düzenlemesi için 1496 kuruşluk bir harcama tahmini ile bitirilmiştir. 1866 itibariyle türbenin kalan işlerine toplamda 17.403 kuruşluk bir harcama öngören keşif defteri, vilayet meclisinde onaylanıp, vilayet mutasarrıfı Seyyid İsmail Rahmi'nin üst yazısıyla evkaf nezaretine iletilmiştir¹⁰⁶⁰. Aradan birkaç ay geçtikten sonra vilayet mutasarrıfı Seyyid İsmail Rahmi evkaf nezaretine tekrar bir yazı göndermiş ve taleplerine cevap alamamaktan yakınmıştır. Hatta mutasarrıfın verdiği örneğe göre, Orhan Camiinin çok az bir masrafa ihtiyacı olduğu halde, ramazan ayı yaklaşmasına rağmen halen açılmadığı da yazıda ayrıca vurgulanmıştır¹⁰⁶¹. 1866 yılı sonlarına doğru mühendis Batyano'nun yaptığı bu keşifte belirtilen işlerin yapılamadığı, aşağıda değinilecek olan belgelerden anlaşılmaktadır. 1855 sonlarına doğru keşifleri yapılmış olan I. Murad Hüdavendigâr Külliyesi yapılarının gerekli inşa ve onarımları, aradan geçen on beş yılda tamamlanamamış, bu süreçte yeniden inşa edilen türbe yarım kalmış ve kalan eksiklikler için başka keşifler yapılmıştır. 1869 yılına gelinmiş olmasına rağmen, caminin de depremden sonraki mevcut haliyle öylece kalmış olduğu, Vilayet meclisinden merkeze gönderilen yazılardan anlaşılmaktadır¹⁰⁶². İl İdaresinin yazışma

¹⁰⁵⁹ Bu eski iskelenin, 1863 itibariyle pencere söveleri ve parmaklıkları henüz takılmamış, iç bezemeleri bitirilememiş türbenin içerisinde kullanılmaktayken daha sonra uzunca bir süre öylece kaldığı ve devam edecek onarımlar için yine bu iskelenin yenilenerek kullanılmak istendiği anlaşılıyor.

¹⁰⁶⁰ BOA.A.MKT.MHM.386.87.3.1 (Tarih: R.14 Eylül 1282/M.26 Eylül 1866)

¹⁰⁶¹ BOA.A.MKT.MHM.386.87.6.1 (Tarih: R.17 Kanunuevvel 1282/M.29 Aralık 1866)

¹⁰⁶² BOA.EV.d.21185.5 (kaydın tarihi H.22 M 1286/M.4 Mayıs 1869)

kayıtlarının tutulduğu bir defterde, “*Hüdâvendigâr gazi hazretleri asâr-ı celîleleri ta‘mîrâtının keşfi bir taraftan icrâ olunmak üzere hemân mübâşeret olunması kararlaştırılıb..*” ifadeleri dikkat çeker. Bu bilgilere dayanarak, Bursa memleket mühendisi Batyano tarafından hazırlanan 5 Eylül 1866 tarihli keşif defterinin işleme alınmadığı düşünülebilir. Çünkü bu keşif sadece türbenin eksikliklerine yönelik hazırlanmıştı. Oysa o tarihlerde caminin de tamir edilmesi gerekmektedir. Bu nedendir ki daha sonra “*..asâr-ı celîleleri ta‘mîrâtının keşfi..*”, yani külliye yapılarının keşfinin yapılmasına karar verilmiştir. Aşağıda görülecek belge içeriğinde geçen keşif bedeli de bunu göstermektedir.

Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir yazı, yapının 1869’daki mevcut halinin tasvirini yapmakta, yapının eksikliklerini ortaya koymaktadır¹⁰⁶³. Belgede geçen ifadelere göre “*..bütün bütün..*” yıkılmış olan Hüdavendigar türbesi ile “*fenâ halde..*” zarar gören camisinin şiddetle tamire ihtiyacı bulunduğu belirtilmektedir. Türbe binası “*..egrice keşf*” edilerek, Sultan Abdülaziz’in emriyle tamirine başlanmış ise de yarım kalmıştır. Hüdavendigar camii de bulunduğu hal üzere durmaktadır. Caminin bu şekilde harap ve tamire muhtaç bir durumda bırakılmaması gerekmektedir. Eski keşfinden fazlası olmadığı halde türbenin iç kısımları sıvasız, pencereleri sövesiz, camsız ve şebekesizdir. Türbe avlusu dahi kötü bir haldedir. Her iki yapının asıllarına sadık kalınarak tamir edilmek üzere, türbenin pencerelerine somaki söve ve müzeyyen şebeke konulmalıdır¹⁰⁶⁴. Cam ve çerçeveleri takılıp, içerisinin sıvanması gereken yerlerine de mermer döşenerek uygun şekilde boyanması ve sanduka ve diğer eksikliklerin yapılması gerekmektedir. Avludaki şadırvan ve diğer eski yapıların asıl şekillerine uyularak yapılması ve caminin gereken tamirlerinin gerçekleştirilmesi için bu kez yapılan keşfi, “*bir yük elli üç bin yüz sekiz kuruş*” tutarında olmuştur. 1869 yılı itibariyle söz konusu onarım işlerinin, 153.108 kuruşluk keşif bedeli üzerinden maktuan münâkasaya verilmesi uygun görülmemiştir. Yazışmanın sonunda ilgili keşif defterinin gönderildiği belirtilerek¹⁰⁶⁵, gerekli harcamanın hazineden karşılanması talep edilmektedir¹⁰⁶⁶. Bu geçen sürede yapıların durumlarının günden güne daha kötü bir hale gelmesinin de, yapıların masraflarını

¹⁰⁶³ BOA.İ.ŞD.16.695.5.1 (Tarih: H.19 Ra 1286/M.29 Haziran 1869)

¹⁰⁶⁴ Keşifte belirtilen şadırvan taşları ve pencere şebekeleri önceden darsaadetten sipariş edilmiştir.

¹⁰⁶⁵ Keşif defteri tasnifte bulunmamaktadır.

¹⁰⁶⁶ BOA.İ.ŞD.16.695.5.1 (Tarih: H.19 Ra 1286/M.29 Haziran 1869). Bu keşif defteri de muhtemelen yine Batyano tarafından hazırlanmıştı.

daha da arttıracığı vurgulanmaktadır¹⁰⁶⁷. Bu keşifteki harcama bedelinin yüksek çıkması, türbe haricinde durumu kötüleşen diğer yapıların o tarihte gereken tamir masraflarının artmış olmasından kaynaklanmış olmalıdır. Çünkü Batyano'nun 1866 tarihli türbe keşfinin toplam bedeli 20.141,5 kuruş olarak hesaplanmıştı. Vilayetin bu yüksek bedelli keşif için harcama talebi ve ilgili evrak incelenmiş, konu hakkında Şura-yı Devlet bir mütalaa sunmuştur. Burada türbenin inşaatının yarım kalmasının sebebi, *“..keşf-i sâbıkının kifâyetsizliği sebebiyle dâhil ve hârici nâ-tamam kalmış..”* ifadeleriyle açıklanmıştır¹⁰⁶⁸. Bu durumda yetersiz keşif uygulamaları, dönemin mimarlık ortamına, yapı üretimi/onarımı sürecinde zaman, işgücü ve mali kaynak israfına sebep olması açısından, örnek olarak verilebilir. 1869 tarihli bu yazışmalar, konuyla ilgili gerekli iradenin çıkmasıyla son bulmaktadır¹⁰⁶⁹. 153.108 kuruşluk bu onarım işleri ilerleyen zaman içerisinde türbe ve cami için yapılmış olmalıdır ki¹⁰⁷⁰, 1881 yılında bu kez sadece türbenin arkasındaki destek duvarı ve türbedar odası inşası gibi küçük çaplı bir talep söz konusu olmuştur. Küçük çaplı bir iş olmasına rağmen 1884 yılına kadar uzayacak olan bu süreç, Bursa Evkaf Muhasebecisinin *“..türbe-i münifelerine müstenid ayâkların alt tarafı tahminen kırk elli zirâ‘ tûlunda ve beş altı zirâ‘ ‘umkunda bulunan divârın bundan akdem yıkılarak bilâhare mezkûr ayâklara dahî sürâtile mazarrât-ı külliye irât ideceğinden bunun ve burada türbedâra mahsus oda ise kız sibyanlarına tahsis buyrulduğundan orada bulunan köşkün arkasına müceddeden ufak türbedâr odasıyla mezkûr divârın ta ‘mîrinin keşf ve mu‘âyenesi zımında...”*¹⁰⁷¹ yazısının Belediye meclisine havale edilmesiyle başlamıştır. Evkaf muhasebecisinin yazısından anlaşıldığı kadarıyla bu tarihlerde daha önce yeni olarak inşası istenen türbedar odası inşa edilmiş ve sonraları mevcut haliyle kız öğrencilere mektep olarak tahsis edilmiştir. Türbenin arkasında bulunan destek duvarı ise bundan önce yıkılmış olduğundan (Res.4.192), bu durum türbenin destek ayaklarını hızlıca büyük bir zarara uğratacaktır. Özetle hem duvarın hem de yeni bir türbedâr odasının inşası gerekmektedir. Belediye meclisine iletilen inşaa talebi ertesi gün, keşif ve muayenesini yapmak üzere meclis tarafından Pandalaki

¹⁰⁶⁷ BOA.İ.ŞD.16.695.2.1 (Tarih: H.25 Ra 1286/M.5 Temmuz 1869)

¹⁰⁶⁸ BOA.İ.ŞD.16.695.1.2 (Tarih: H.28 Temmuz 1285/M.9 Ağustos 1869)

¹⁰⁶⁹ BOA.İ.ŞD.16.695.6.1 (Tarih: H.12 Ca 1286/M.20 Ağustos 1869)

¹⁰⁷⁰ Vilayet yazışma özetleri kayıtlarında *“Hüdavendigâr Gazi türbe-i şeriflerinde nâ-tamâm olân mahaller ile havlısı ve şadırvân ve sâir ebniye-i kadîmesinin hey‘et-i sâbıkasına ircâ‘ ve ikmâli 159.108.. kuruş ile i‘mâr..”* ifadelerinin altında H.4 Ra 1289/M.12 Mayıs 1872 tarihi bulunmaktadır. Bu kayda göre türbenin eksik kalan yerleri ile avlusu, şadırvanı ve diğer eski bazı yapılarının onarımlarının 1872 yılından önce tamamlandığı söylenebilir. Kayıt için bkz.; BOA.EV.d.21185.8 ve 9

¹⁰⁷¹ BOA.İ.ŞD.66.3898.3.1 (Tarih: R.22 Eylül 1297/M.4 Ekim 1881)

kalfaya havale edilmiş¹⁰⁷², altı gün içerisinde gerekli keşifleri yapan Pandalaki kalfa keşif defterini¹⁰⁷³ Belediye meclisine sunmuştur¹⁰⁷⁴. Pandalaki kalfa tarafından yapılan keşfinde 15.990 kuruşluk bir harcama tahmin edilen destek duvarı ve türbedar odası inşasının gerekli kararının çıkarılması için, defter bu kez il idare meclisine gönderilmiştir¹⁰⁷⁵. İl idare meclisi de işin münâkasasının gereğince yapılması talebiyle evrakı tekrar belediye meclisine göndermiş¹⁰⁷⁶, İl idaresinin işin münâkasasının yapılmasını talep etmesi böylece iki aylık bir zaman almıştır. Söz konusu onarım işleri küçük çaplı da olsa, bu tasnifteki belgelerin satır aralarında gizlenen bilgiler, özellikle bu tür inşa/onarım işlerinin nasıl bir süreçten geçtiğine, bu süreçte kurum içi veya kurumlar arası bürokratik prosedürlerin niteliği ve yöntemine, tüm bunların ne kadar sürede gerçekleştirilebildiğine ve yapı üretiminin ana karakterlerinden yüklenicilerin / müteahhitlerin bu sürece dâhil oluş ve süreci yürütüş biçimlerine, son olarak izledikleri yola ilişkin dönemin mimarlık ortamını gösteren oldukça değerli veriler sağlamaktadır. Hüdavendigâr Gazi türbesi çevresine ait yapılması düşünülen işlere ilişkin keşif bedeli üzerinden icra edilen münâkasanın süreci, bu tasnifteki bir diğer belgede şöyle aktarılmıştır:

“Lâzım gelen dülger kalfalarının celbiyle ta‘mirât ve inşâat-ı mezkûrenin usûl ve nizâmı veçhile münâkasası icrâ olundukda keşfinden bin yüz toksan guruş noksaniyle on dört bin sekiz yüz guruşdan hüdâvendigâr mahallesi ahalisinden İşçibaşı ‘Ali ağânın ta‘ahhüd ve kefaletiyle dülger kalfalarından Aranbur oğlu Pandalâki kalfa ‘uhdesinde takarrür iderek..tutulan münâkasa pusulasıyla ol babda ahzolunan mukâvele senedi hıfz idilmiş olmağla ifâ-yı muktezâsı zımnında keyfiyetin tekrar meclis-i idâre-i vilâyete havâlesi bâbında..¹⁰⁷⁷”. Metinde geçtiği şekliyle ilk olarak işe teklif vermeleri için dülger kalfalar münâkasaya davet edilmiştir. İşe talip olacak yüklenicilerin katıldığı açık eksiltmede ihale, 14.800 kuruş bedelle İşçibaşı Ali ağanın taahhüd ve kefaleti sonucunda Pandalaki kalfa üzerine kalmıştır. Keşif bedelinin tavan fiyatı üzerinden yüklenicilerin verdikleri düşük teklifler değerlendirilmiş, yapılacak inşaat işi daha az masrafla işi üstlenmeyi kabul eden müteahhit ve kalfaya verilmiştir. Yüklenicinin 14.800 kuruş bedelle işi yapacağını

¹⁰⁷² Aynı belgede 23 Eylül 1297/5 Ekim 1881 tarihiyle işin Pandalaki Kalfaya havalesine dair kayıt.

¹⁰⁷³ Keşif defteri: BOA.İ.ŞD.66.3898.2.2 (Tarih: R.29 Eylül 1297/M.11 Ekim 1881)

¹⁰⁷⁴ BOA.İ.ŞD.66.3898.3.1; belgede 29 Eylül 1297/11 Ekim 1881 tarihiyle Pandalaki Kalfa tarafından defterin takdimine dair kayıt.

¹⁰⁷⁵ Aynı belgede 30 Eylül 1297/12 Ekim 1881 tarihli kayıt.

¹⁰⁷⁶ Aynı belgede 1 Kanunievvel 1297/13 Aralık 1881 tarihli kayıt.

¹⁰⁷⁷ BOA.İ.ŞD.66.3898.2.3 (Tarih: R.5 Şubat 1297/M.17 Şubat 1882)

taahhüt etmesiyle keşif bedelinden 1190 kuruş daha tasarruf edilebilmiştir. İhale sürecinde tüm tekliflerin kaydedildiği münâkasa pusulası ile işveren-yüklenici arasında imzalanan mukavele senedi de muhafaza edilmiştir. Son olarak ihale sonucu, tekrar il idare meclisine bildirilmiştir.

Duvar ve türbedar odası için, Evkaf muhasebecisinin talebiyle başlayan bu süreçte ihalenin sonuçlanmasına kadar geçen süre, bu gibi küçük çaplı bir işte bile beş aya yaklaşmıştır. Şimdi bu durumun merkeze bildirilmesi ve gerekli izinlerin alınması gerekecektir. Bunun için de Dersaadet'teki ilgili kalemler keşif defterini inceleyerek işin; projenin, planın, resmin, “*fenn-i mi‘mâriye*” ve “*kavâid-i tasarrufiyeye*”, yani teknik şartlara ve harcama/tasarruf kurallarına uygun olup olmamasına göre işlem yapacaktır: ya evrakı geri yollayacak ve yerel idareden işe yönelik isteklerini; projede revizyon/yeniden düzenleme/tadilat/değişiklik isteyecek ya da her şeyi uygun görüp, masraflara ilişkin harcama izni vererek, masrafların karşılanmasını, yükleniciye hakkedişinin/alacağıının ödenmesini sağlayacaktır. İhale sonucu il idare meclisine bildirildikten sonra, vilayet yönetimi işe ilişkin evrakı ilerleyen günlerde merkeze göndermiştir fakat bunlara ilişkin evrak tasnifte bulunmamaktadır. Gerekli incelemelerden sonra Evkaf-ı Hümâyûn Nezaretî, Sadâret'e bir yazı yazarak; “*..zikrolunan divar ile kız çocuklarına mekteb ittihâz idilen türbedâra mahsus odanın yerine orada bulunan köşkün arkasına müceddeden bir bâb türbedâr odasının ta‘mîr ve inşâsı zımında..*¹⁰⁷⁸” dile getirilen talebi iletacaktır. Böylelikle, 1882 baharında Bursa idaresinden merkeze iletilen evraka ilişkin Evkaf Nezaretinin görüşü, ancak yirmi ay sonra Kasım 1883'te Sadaret'e sunulabilmiştir. Burada önemli olan durum, yerel idarenin mevcut prosedürleri aşarak “*..işbu divâr ile odanın ehemmiyet ve elzemiyetine mebni yaptırılmasına .. mübâşeret olunduğunu..*”, yani işin önemi ve mecburiyetini dikkate alarak, yazışma sonuçlarını beklemeden işi yaptırmaya başlamış olmasıdır. Yazının devamında merkez işin “*..metânet ve resânetine kemâl derece dikkat ve i‘tinâ..*” edilmesini, işlerin evkaf muhasebecisi ve il idare meclisi nezaretinde yapılmasını ve inşaatın bitiminde keşf-i sâni defterini isteyecektir. Şurayı Devlet söz konusu işe yönelik kararını Ocak 1884 itibarıyla verecek¹⁰⁷⁹, bu konuda gerekli padişah iradesi de Ocak 1884 tarihinde çıkarılacaktır¹⁰⁸⁰. Keşf-i evvel defterinde türbe duvarı ve türbedar odası için yapılacak işler olarak, taş nakliyesine

¹⁰⁷⁸ BOA.İ.ŞD.66.3898.1.1 (Tarih: R.15 Teşrinisâni 1299/M.27 Kasım 1883)

¹⁰⁷⁹ BOA.İ.ŞD.66.3898.1.1 (Tarih: R.20 Kanunuevvel 1299/M.1 Ocak 1884)

¹⁰⁸⁰ BOA.İ.ŞD.66.3898.4.1 (Tarih: R.27 Kanunuevvel 1299/M.8 Ocak 1884)

1890 kuruş, kirece 3900 kuruş, kuma 900 kuruş, mismâra 300 kuruş, duvarcıya 1800 kuruş, rençbere 3200 kuruş, kurulacak iskeleye 300 kuruş ve diğer masraflara 1200 kuruş ile toplamda 13.490 kuruş ödenmesi öngörülmüştür. Yapılacak 25 m²lik yeni türbedar odası için ise 2500 kuruş harcanacaktır. Toplamda 15.990 kuruş bedel biçilen bu inşaatın keşif bedelinden 1190 kuruş indirimle 14.800 kuruşa mal olacağı belirtilmiş, irade çıkmadan çok önce başlatılan inşaat sürecinde, işi maktuan yüklenen Pandalaki kalfanın işi bitirip bitirmediğine ilişkin bir yazışma veya keşf-i sâni defteri tespit edilememiştir. Ancak bu tarihten kısa bir süre sonra 1891-93 yılları arasında türbenin etrafındaki duvarların 2000 kuruş harcamayla tamir edildiği bilinmektedir¹⁰⁸¹. Yine 1891 yılında yapılan bir tamir haberi, dönemin Bursa Gazetesi'nden öğrenilmektedir. Habere göre "*Meclis-i idare-i vilayet a'zâsı Evkâf muhasebecisi vekili Süleyman Bey*", Cami'nin üst katındaki medresenin bazı yerlerinin tamiri için yoğun bir gayret safetmektedir¹⁰⁸². Haberde başka bir detay verilmesi de, 1891-92 yıllarında bu kısmın da bir onarım geçirdiği düşünülebilir. Bu onarımlar yukarıda belirtilen 1891-93 arası türbe çevresi onarımları ile birlikte ele alınmış olmalıdır.

Hüdavendigâr külliyesi yapılarından cami ve imaretin, II. Abdülhamid döneminde onarımlarının yapıldığı bilinmektedir. Caminin bitirilen onarımları sonrası II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 28. yıldönümünde 30 Ağustos 1904'te ve imaretin de 30. tahta çıkış yıldönümü olan 1 Eylül 1906'da yıllarında resmi küşadının yapıldığı tamir kitabelerinden anlaşılmaktadır. Bu yapılan inşaat işlerine ilişkin Yıldız sarayı başkıtabet dairesinden çıkan 12 Mayıs 1904 tarihli bir belgeden¹⁰⁸³ "*müsta'cilen muhtac-ı ta'mîr*", yani acilen tamire muhtaç durumda bulunan Hüdavendigâr Camii'nin keşif bedelinin 50.000 kuruş olduğu anlaşılmıştır. Özel bir komisyon eliyle yürütülen inşaat sürecinin masrafları vakıf gelirlerinden ve evkâf sandığından karşılanacaktır. Bunun için gerekli talimat ertesi gün Evkâf ve Maliye Nezaretlerine bildirilmiştir¹⁰⁸⁴, yapının onarımları üç ay gibi kısa bir sürede tamamlanarak resmi açılış tarihine yetiştirilmiştir (Res.4.195). 20. yüzyılın başlarında II. Abdülhamid'in tahta çıkış yıldönümlerinde açılışları yapılan cami ve imaretin ileride ortaya çıkması muhtemel keşf-i evvel ve keşf-i sâni defterlerinin, bu yapıların onarımlarının içeriği ve niteliği hakkında pek çok veri sağlayacağı düşünülmektedir. Özetle söylemek

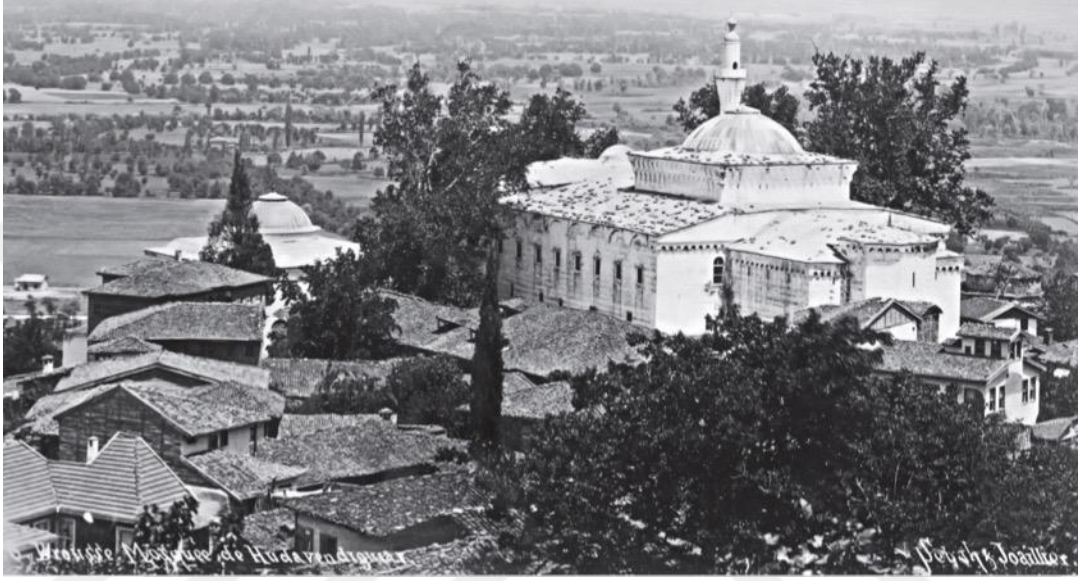
¹⁰⁸¹ Bursa YEBEK-GE-5432, v.3b

¹⁰⁸² Bursa Gazetesi, no:29, s.1, Tarih: H.12 Za 1308/M.19 Haziran 1891.

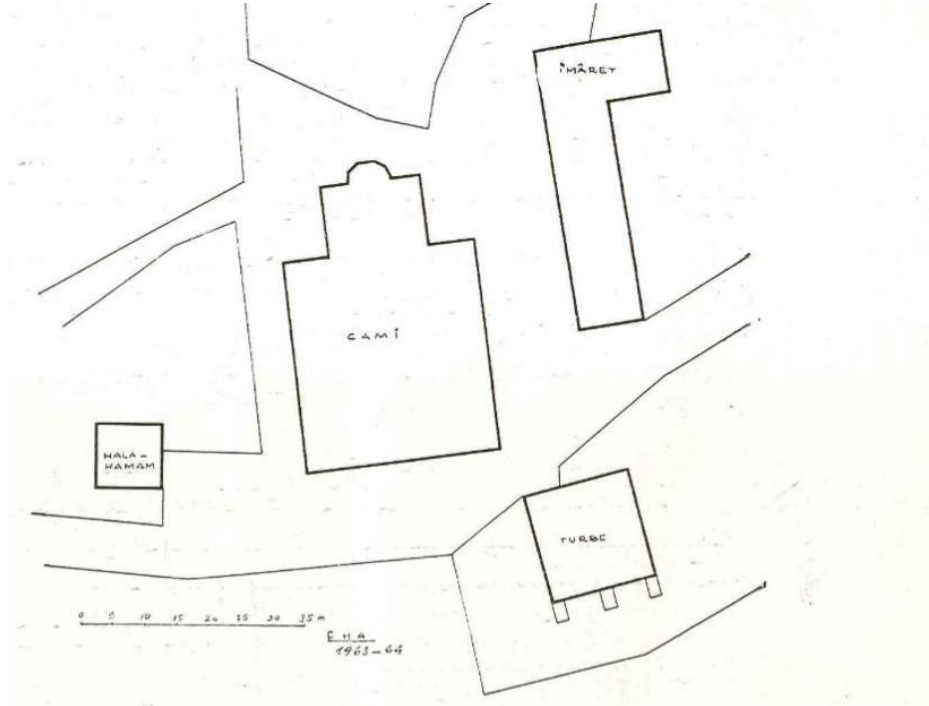
¹⁰⁸³ BOA.İ.HUS.116.81.1.1 (Tarih: H.26 S 1322/M.12 Mayıs 1904)

¹⁰⁸⁴ BOA.BEO.2331.174807.1.1 (Tarih: H.27 S 1322/M.13 Mayıs 1904)

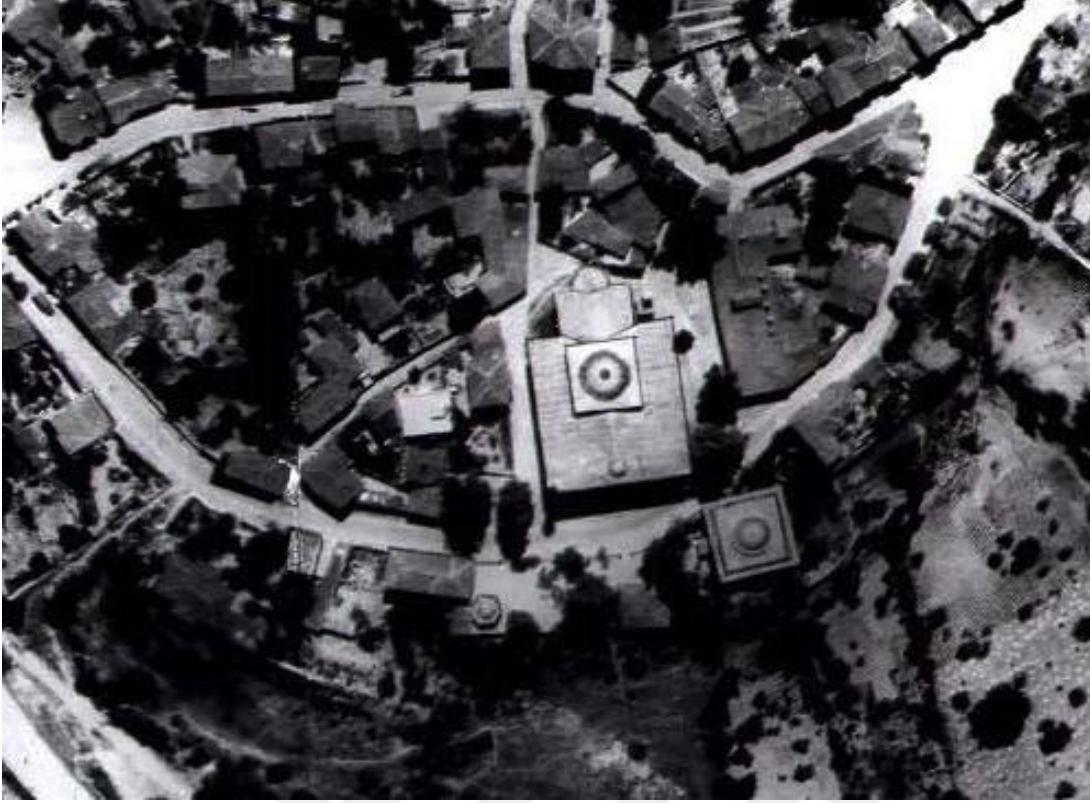
gerekirse, 16, 17, 18. yüzyıllar ile 19. yüzyılın ilk yarısında tamirler geçirdiği anlaşılan külliye yapıları, 1855 depremlerinden sonra ancak 1863’lerde yeniden onarılmaya başlanmıştır. Onarıma muhtaç cami ile bu süreçte yeniden inşa edilen türbe binası ve çevresindeki işlerin 1870-1881 yılları arasında tamamlandığı söylenebilir. Bu tarihten sonra 20. yüzyılın başında görülen lüzum üzerine yapılan onarım ve inşaatların sonunda cami 30 Ağustos 1904’te, imaret ise 1 Eylül 1906’da hizmete açılmıştır.



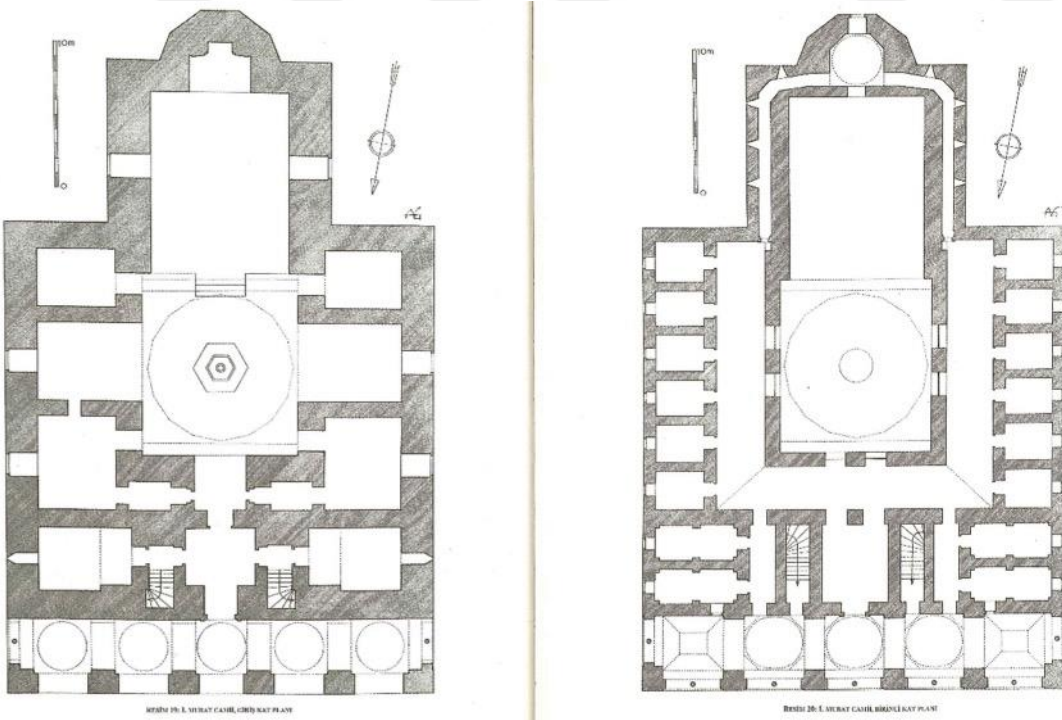
Resim 4.180. Hüdevendigar Cami ve Türbenin Güneybatıdan Görünüşü. (Kaynak: IRCICA)



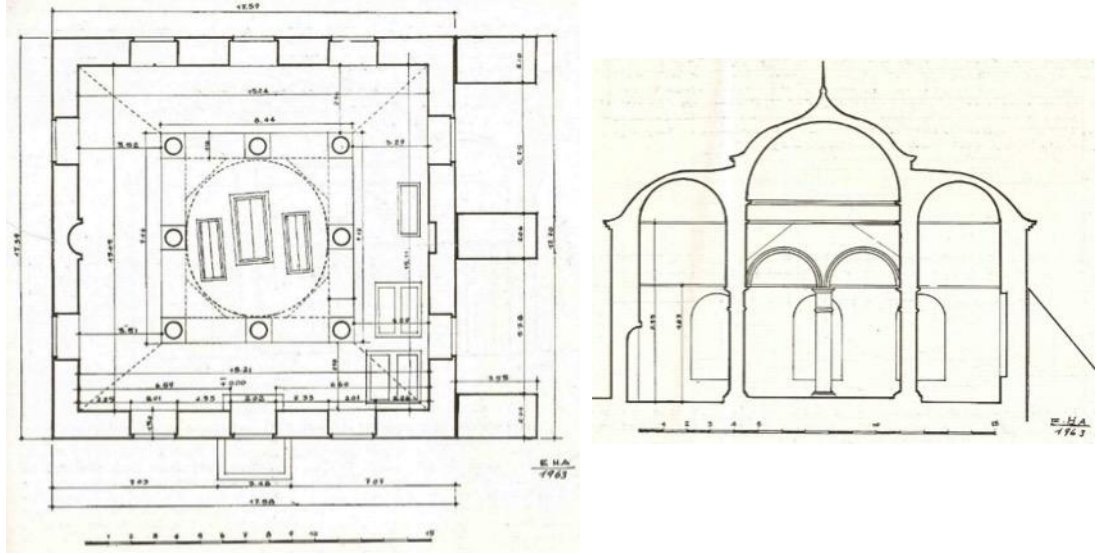
Şekil 4.43. I. Murad (Hüdevendigar) Külliyesi Vaziyet Planı (Kaynak: Ayverdi, s.243.)



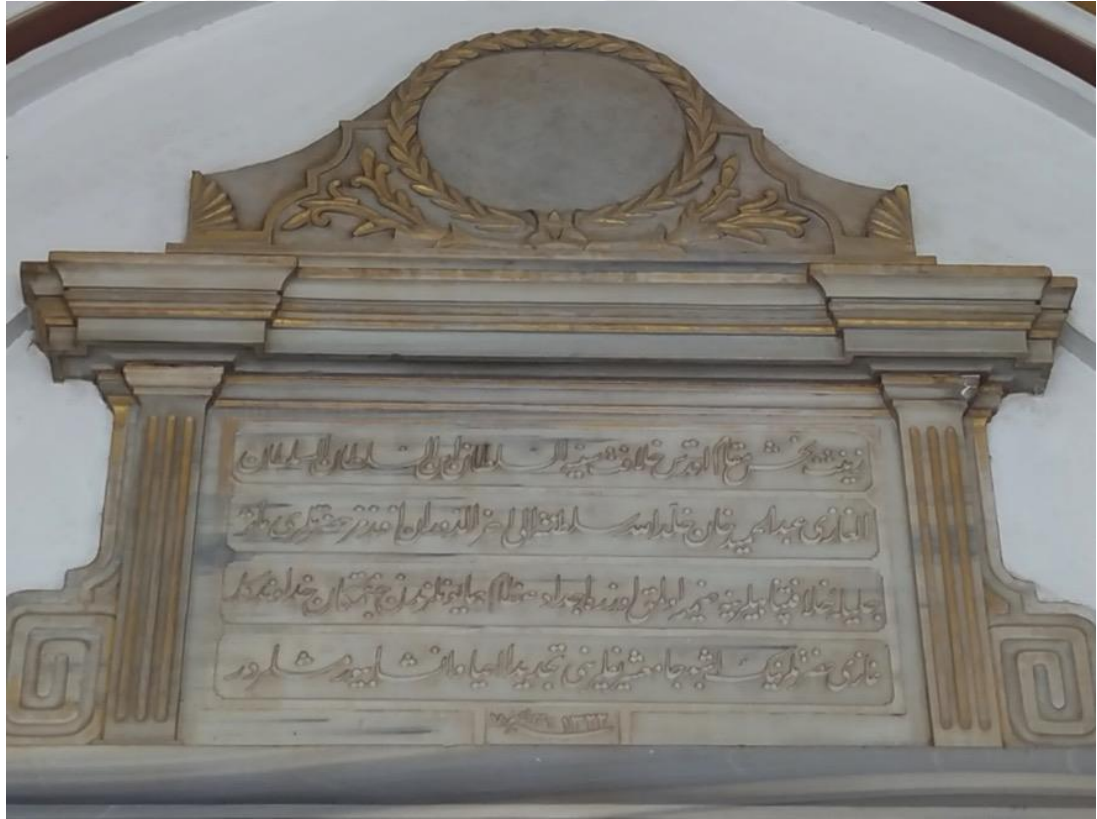
Resim 4.181. Cumhuriyetin İlk Yıllarında, Külliyenin Kuşbakışı Vaziyeti. 1939
(Kaynak: B.B.B Kent Belleği)



Şekil 4.44. Cami (Sol)-Medrese (Sağ) Plan Şeması. (Kaynak: Gabriel, s.52-53)



Şekil 4.45. Hüdevendigar Türbesi Kesit ve Planı (Kaynak: Ayverdi, s.291-92)



Resim 4.182. Hüdevendigar Cami Tamir Kitabesi (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



Resim 4.183. Hüdavendigâr Cami Ön Cephesi (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



Resim 4.184, 4.185. Hüdavendigâr Camii Son Cemaat Yeri Ve Giriş (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



Resim 4.186. Hüdavendigâr Cami İç Mekanı Ve Yanlardaki Birimler. (Foto: H.Gürsel Bilmış-2019)



Resim 4.187, 4.188. Hüdavendigâr Cami Kubbe Örtüsü. (Foto: H.Gürsel Bilmış-2019)



Resim 4.189. Hüdavendigâr Gazi Türbesi. (Foto: H.Gürsel Bilmış-2019)



Resim 4.190. Hüdevendigar Gazi Türbesi İç Mekânı, Taşıyıcı Sistemler Ve Üst Örtü
(Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



Resim 4.191. Hüdevendigar Gazi Türbesi Tamir Kitabesi. (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



Resim 4.192. Hüdevendigar Gazi Türbesi Kuzey Duvarına Pandalaki Kalfa
Tarafından İnşa Edilen Destek Ayakları. (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



Resim 4.193. Temellerinden Yeniden İnşa Edilen Hüdevendigar Aşevi. (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



Resim 4.194. Hüdevendigar Aşevi İnşa Kitabesi (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



Resim 4.195. Caminin Bitirilen Onarımları Sonrası, II. Abdülhamid'in Tahta Çıkışının 30. Yıldönümünde Yapılan Açılışı (Kaynak: E.Özendes, S.154.)

4.2.3. Camii Kebir/Bursa Ulucami

Osmanlı Devleti kuruluşundan yüz yıl sonra, İmparatorluk olma yolunda ilerlemeye başlamış, bunu coğrafi sınırların haricinde sanat eserlerinde de göstermiştir. Devletin ilk büyük başkenti olan Bursa, bunun göstergesi olarak dönemine göre çok kubbeli camilerin en klasik ve abidevî yapısına¹⁰⁸⁵ ev sahipliği yapacaktır. Günümüzde Bursa'nın heykel semtinde, Hanlar bölgesi olarak adlandırılan alanda kurulu Ulucami', Yıldırım Bayezid'in Niğbolu zaferi sonrasında inşa edilmiştir (Hrt.4.34, 4.35). Kesin olarak bilinmemekle birlikte Ulucami'nin mimarı'nın, Ali Neccar¹⁰⁸⁶ ya da Hacı İvaz Paşa¹⁰⁸⁷ olduğu düşünülmektedir¹⁰⁸⁸. Cami'nin ceviz ağacından künde-kârî tekniğinde yapılan minberinin¹⁰⁸⁹ kapısı üzerindeki ceviz oyma kitabesinden¹⁰⁹⁰, yapının Yıldırım Bayezid emriyle H.802/M.1399 tarihinde yapıldığı belirtilmiştir¹⁰⁹¹. Cami'nin kuzeybatı ve kuzeydoğusunda iki minaresi bulunmaktadır. İki merdivenli batı minaresinin Yıldırım Bayezid döneminde yapıldığı, günümüzde mevcut olmayan kitabesinden anlaşılmıştır¹⁰⁹² (Res.4.210)¹⁰⁹³. Kaidesi cepheye bitişik olmayan doğu minaresinin ise 15.yüzyılın ilk çeyreğinde Çelebi Mehmet döneminde yapıldığı kabul edilmektedir¹⁰⁹⁴. Minarelerin depremde şerefelerine kadar

¹⁰⁸⁵ O. Aslanapa, **Türk Sanatı**, Remzi Kitabevi, İstanbul: 1989, II.Bs., s.225.

¹⁰⁸⁶ K. Baykal, **Bursa'da Ulucami**, s.21; a.mlf., **Bursa ve Anıtları**, s.101; Engin Özendes, **Osmanlı'nın İlk Başkenti Bursa**, Yem Yayınları, İstanbul: 1999, s.23-24; N. Dostoğlu, **Anıtsal Eserler**, s.201.

¹⁰⁸⁷ Erdem Yücel, "Bursa Ulucami Restorasyonu", **Arkitekt**, (1963), Cilt:32, No: 312, s.121.

¹⁰⁸⁸ D. Yavaş, "Bursa Ulucami", **TDVİA**, Cilt:42, s.88-89.

¹⁰⁸⁹ Kazım Baykal, **Bursa'da Ulucami**, Bursa: 1989, II.bs., s.5; Semih İrteş, "Ulucami'nin Son Onarımı 2006-2009", **Bursa'nın Kalbi Ulucami**, Ed. M.Kara-B.Kemikli, Bursa İl Özel İdaresi, Bursa: 2009, s.153; M.Asım Yediyıldız, "Ulucami'nin Tarihçesi", **Bursa'nın Kalbi Ulucami**, s.32; Minber kitabesinin metni: "*amel-i el-hâc Muhammed bin Abdi'l-azîz ibni'd-Devâki*" (Devaki oğlu Abdülaziz oğlu Muhammed yaptı), bkz.: S. İrteş, "a.g.m.", **a.g.e.**, s.156. Sanatkar ismi ile ilgili bkz.: Sedat Bayrakal, **Erken Osmanlı Dönemi Minberleri (1300-1500)**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir: 2007, s.52.

¹⁰⁹⁰ "*Murad Hanın oğlu sultan-ı muazzam Bayezid'in emriyle sekiz yüz iki tarihinde yapıldığına dair*"; Halim Baki Kunter, "Kitâbelerimiz", **Vakıflar Dergisi**, 2 (1942),s. 438.

¹⁰⁹¹ Bu görüşe karşılık Arseven Hammer'in görüşünü kabul eder ve yapının I. Murad döneminde inşasına başlanıp, Hammer'den farklı olarak Çelebi Mehmet döneminde değil, Yıldırım Bayezid döneminde tamamlandığını belirtir ki Baykal bunun hiçbir belgeye dayanmadığını ifade eder. Bkz.: C. E.Arseven, **Türk Sanatı**, Cem Yayınevi, İstanbul: 1973, s.145; İnşaatın 1396'da başladığı ve 1399'da tamamlandığına dair bkz.: K. Baykal, **Bursa'da Ulucami**, s.19, 20; Hammer'in görüşünün doğru olmadığı ifade eden Albert Gabriel de Baykal ile aynı kanaattedir. Bkz.: A .Gabriel, **a.g.e.**, Cilt:1, s.31; Charles Texier Evliya Çelebi'den hareketle I. Murad ile Çelebi Mehmet dönemi arasında inşa edildiği belirtir ki, bu görüş yukarıdaki kaynaklarda eleştirilmiştir. Bkz.: C. Texier, **a.g.e.**, Cilt:1, s.216; Çelebi Mehmet döneminde tamamlandığı yönündeki bir diğer görüş için bkz.: Marie De Launay-Bankofeski Bey, **Bursa ve Civarı**, (Çev.Ahmed 'Âtâ), İstanbul: 1298, s.14; Oktay Aslanapa yapının 1396-1400 arasında inşa edildiğini aktarır. Bkz.: O. Aslanapa, **a.g.e.**, s.225; M. Asım Yediyıldız, "a.g.m.", **a.g.e.**, s.27.

¹⁰⁹² O.Aslanapa, **a.g.e.**, s.226; Baykal, **Bursa'da Ulucami**, s.16-17; Ayverdi, **a.g.e.**, s.416. Kitabe metni: "*Murad Hanın oğlu sultan Bayezid Han bu minarenin yapılmasını emretti.*", Kitabe metni ve görselleri için bkz. Kunter, "Kitâbeler", s.438 ve Foto.30, 31,32, 33; Osman Uysal, batı minaresindeki kitabenin 1959-61 yıllarındaki restorasyonda kaldırıldığını, Kazım Baykal'dan aktarır. Ancak Baykal'da kaynak gösterdiği yerde bu bilgiye rastlayamadık. Bkz.: Osman Uysal, "Bursa'da Erken Osmanlı Dönemi Minareleri", **Bursa'nın Kentsel ve Mimari Gelişimi**, Gaye Kitabevi, Bursa 2007, s.107-149.

¹⁰⁹³ Fevzi Şen, "Ulucami ve Restorasyon Çalışmaları", **Bursa Araştırmaları Dergisi**, Kış 2005, Sayı:11, s.60.

¹⁰⁹⁴ Osman Uysal, "a.g.m.", s.116; Aslanapa, **a.g.e.**, s.226; Gabriel, **a.g.e.**, s.31; Ayverdi, **a.g.e.**, s.416-17. Kunter doğu minaresinin H.919'da Yavuz Sultan Selim tarafından yapıldığı belirtir ama kaynak vermez. Ayrıca batı

petek ve külahları yıkılmıştı. Daha sonra (muhtemelen doğu minaresi de dâhil) gövdeleri de yeniden inşa amacıyla yıkılarak, 1862-63 arasında kaide ve küpleri mermerden, yuvarlak gövdeleri tuğladan yapılmıştır (Res.4.196, 4.197). 1889'daki yangından sonra ise minare külahları taştan inşa edilmiştir (Res.4.198). Minare kaideleri son olarak, 1959-61 yılları arasında aslına uygun şekilde mermer bloklarla kaplanmıştır¹⁰⁹⁵. İnce mukarnaslardan meydana gelen mihrabın barok süslemesi, Abdülmecid zamanında 1862'de Bursa'ya sürgün edilen ressam Tevfik paşa tarafından, kapsamlı onarımlar sırasında yapılmış, son olarak 1322/1904 yılında Mehmet usta tarafından tamir edilmiştir¹⁰⁹⁶. Cami'nin en eski eseri ve orijinal künde-kârî ahşap minberi 1399, müezzin mahfili 1549, 1862-63¹⁰⁹⁷ (Res.4.209), mermer kürsü ise 1815 tarihlidir¹⁰⁹⁸. Yapının doğu ve güney beden duvarlarına bitişik ve ayrı bir kapıyla önceden dışarıdan erişime sahip olan Hünkar mahfili, 8 adet yivli ahşap direk taşımaktadır. Ulucami Kütüphanesi koleksiyonuna da ev sahipliği yapmış olan Hünkar mahfili, depremlerden sonra tamir edilmiş ve yenilenmiştir¹⁰⁹⁹. Hünkar mahfilinin ne zaman yapıldığı ile ilgili net bir bilgi bulunmamaktadır¹¹⁰⁰. 1740'larda var olduğu bilinen ve 1855 depremleri sırasında kuzey avluda bulunan iki büyük şadırvan yıkılmış, bunlar 1870'lerde yeniden inşa edilmiştir (Res.4.199, 4.200). Son olarak, Ahmet Münir Paşa H.1313/M.1895 tarihinde caminin cümle kapısının önüne küçük mermer bir şadırvan ile 1903'te

minaresinin de asıl minare, yani orijinal olduğunu iddia eder. Bkz.: a.mlf., "a.g.m.", a.y. Ancak resim 1'de görüldüğüne göre, batı minaresinin inşası kaide ve pabuç üzerine yeniden inşa şeklinde olmuş olmalıdır.

¹⁰⁹⁵ Erdem Yücel, "a.g.m.", s.122

¹⁰⁹⁶ E. Yücel, a.y.; C.E. Arseven, **a.g.e.**, s.146; K. Baykal, **Bursa'da Ulucami**, s.5-6; D.Yavaş, "Bursa Ulucami", **TDVİA**, Cilt:42, s.88-89;

S. İrteş, "a.g.m.", s.150; E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.410.

¹⁰⁹⁷ Aşağıda açıklanan belgelere dayanarak, 1862-63 tarihlerinde hünkâr mahfili ile birlikte yenilenmiş olduğu düşünülen müezzin mahfilinin kitabesinden hareketle, Baykal bu mahfilin orijinal olduğunu belirtir. Semih İrteş'e göre ise 1857'de yenilenmiştir. Kubbenin üzerine yıkılması sonucu tamamen enkaz altında kaldığı keşif defterindeki ifadelerden anlaşılabilir ve 8 adet "mişe ağacından silicikârî kürsi ve başlıklı devr sütunlar" üzerinde taşınan ahşap mahfil, 9000 kuruş bedelle yeniden yapılacaktır. Aşağıda görüleceği üzere, mahfilin yeniden yapılması sırasında enkazından çıkan orijinal bazı parçaları da kullanılacaktır. Ulucami'nin son restorasyonunu yapan Semih İrteş ve ekibi, mahfile yapılan müdahaleleri son restorasyonda temizlemişler, mahfilin merdiven aynalıklarında 16.yy.a ait deri üzeri kalemişi süslemeleri ortaya çıkarmışlardır. Bkz.: Semih İrteş, "a.g.m.", **a.g.e.**, s.158; mahfil kitabesinde Bursalı şair Rahîmî Pîr Mehmet Çelebi'nin şiirinin son beyitinde; "*Didi itmâmına Rahîmî târih, Oldu ol mahfil-i dilkeş ma'mûr*" ifadeleriyle ebced hesabıyla 1549 tarihi düşülmüştür ve bu yazı camide bilinen en eski yazıdır. Sedat Çetintaş, **Türk Mimari Anıtları Osmanlı Devri**, MEB Yayınları, İstanbul 1952, Cilt:2, s.50; Bkz.: E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.411; Hicabi Gülgen, "Ulucami Hatları Bursa Ulucami Yazıları", **Bursa'nın Kalbi Ulucami**, s.113-121; Mahfil ile ilgili kapsamlı bir çalışmada H.Gülgen, yapının kalemişlerinin orijinal olduğunu, kalan ahşap direk ve başlıkları, alt kat maksuresi ve tavan süslemeleri ile üst kat mahfilinin ahşap korkuluklarının rokoko tarzı süslemeleri itibarıyla batı etkisinde (dolayısıyla 19.y.y.da) yapıldığını belirtir. İlgili çalışma ve görselleri için bkz.: H.Gülgen, "Bursa Ulu Cami Müezzin Mahfili ve Tezminatı", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 25 (2016/1), s.51-72.

¹⁰⁹⁸ K: Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.100-101; a.mlf., **Bursa'da Ulu Cami**, s.6.

¹⁰⁹⁹ D. Yavaş, "Ulucami'nin Geçirdiği Tamirler", **Bursa'nın Kalbi Ulucami**, s.139.

¹¹⁰⁰ Mustafa Çetinaslan, "Bursa Ulu Camii Hünkar Mahfili", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2012, Cilt:6, Sayı:25, s.189-200.

güneybatı köşesine daha büyük, kütahya çinileriyle süslü üç tarafında çeşmesi bulunan saçaklı büyük bir şadırvan yaptırmıştır¹¹⁰¹.

Yapılışından 1855 depremlerine kadar pek çok tamir geçiren¹¹⁰² Bursa Ulucami kareye yakın dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir (Şekil 4.45). Doğu-batı ekseninde dış cepheden 68 m. ve kuzey-güney ekseninde dış cepheden 56 m. ölçülerindeki yapının üstü, beşerli olarak mihrap yönüne doğru dört sıra halinde yirmi tam kare alanı kapatan sekizgen kubbeler ile örtülüdür. On iki büyük kare ayak üzerinde duvarlar, kemerler ve pendentiflerle taşınan on dokuz kubbenin her biri 11 m. çapında olup, sekizgen kubbe kasnaklarında pencere açıklıkları bulunmaktadır (Res.4.207). Mihrap ile taçkapı ekseninde, taçkapıya göre ikinci sıradaki kare alanın üstü, yapıya hava ve ışık girişi sağlayacak biçimde demir kafeslerle açık kubbe şeklinde ve Selçuklu geleneğinden gelen aydınlık feneri özelliğinde yapılmıştır (Res.4.205). Bu açık kısmın altında da büyük bir mermer şadırvan bulunmaktadır. Yapının mihrap ve batı minaresinin önündeki kubbe kasnaklarının altındaki trompların orijinal olduğu belirtilir¹¹⁰³. Dış cephe büyük kesme küfeki taşlardan oldukça kalın yapılan duvarlarla çevrilidir (Res.4.206). Her kubbe sırasında duvarlar sivri kemerlerle son bulmuş, sağır kemer açıklıklarının her birine ikişer sırada ikişer yuvarlak kemerli pencereler¹¹⁰⁴ ile cephelere hareket kazandırılmıştır (Res.4.207)¹¹⁰⁵. Ulucami'nin 1855 yılından önce kuzey ve batı da bir doğuda iki kapısı olmak üzere dört kapısının olduğu, deprem hasar durumunu gösteren planda görülmektedir. Bu kapılardan güneydoğudaki, pencereden kapıya çevrilmiş olarak hünkâr mahfiline açılan ve Padişahların camiye ziyaretlerinde kullandığı, Cumhuriyet'ten sonra 1950'lere kadar saçağı ile birlikte duran kapıdır (Şekil 4.44, Res.4.204)¹¹⁰⁶.

Bursa depremlerinin kent mimarisine verdiği zararın giderilmesine yönelik girişimler ve başlatılan onarım faaliyetlerinin ilk adresi Ulucami olmuştur. 1855 yılı bahar aylarından hemen sonra, Sultan Abdülmecid'in emriyle tamirlerine başlanması için

¹¹⁰¹ Çeşmeler için bkz.: Baykal, **Bursa'da Ulucami**, s.14, 15, 19; H.Taib, **a.g.e.**, s.82-83; N. Dostoğlu, **Anıtsal Eserler**, a.y.

¹¹⁰² 1494, 1503, 1551, 1563, 1567,1572, 1583, 1670, 1727, 1732, 1740, 1742 yıllarına ait tamir kayıtları için bkz.: E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.403-405; K. Baykal, **Bursa'da Ulucami**, s.21-29. Gabriel'e göre; yapının geçirdiği tamirler planını hiçbir şekilde etkilememiştir. Bkz.: Gabriel, *a.g.e.*, s.31.

¹¹⁰³ K. Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.100; a.mlf., **Bursa'da Ulucami**, s.31.

¹¹⁰⁴ Doğuda 14, kuzeyde 13, batıda 14 pencere olup, yapının güney cephesinde üst sırada 10 pencere varken, alt sıra pencereleri sonradan örülerek kapatılmıştır. Günümüzde de kapalı durumdadır.

¹¹⁰⁵ Ayverdi tarih vermeden kuzey ve batı cephesi pencerelerinin yeniden inşa edildiğini belirtir. Bkz.: E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.415.

¹¹⁰⁶ Hünkâr mahfiline dışarıdan erişimi sağlayan kapı, 1740'ta tamir edildiğine göre, bundan daha önce açılmıştır. Bkz.: E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.404.

mimar ve mühendisler Bursa'ya gönderilmiştir¹¹⁰⁷. Nitekim ebniye halifesi Hacı Akif ile Şemseddin Efendi ve Mühendishane halifesi Seyyid Efendi ile Bursa'da bulunan "*sâir ashâb-ı vukuf ve ma'lûmât marifetiyle*", Temmuz 1855 itibariyle Ulucami ve çevresinin keşif ve incelemesi yapılmıştır¹¹⁰⁸. Memur, mühendis ve işinin ehli uzmanlar tarafından yapılan incelemeler sonrasında Ulucami'nin deprem sonrası ilk keşif defteri¹¹⁰⁹ hazırlanmış ve ayrıca yapının hasar durumuna ilişkin çizilen bir plan¹¹¹⁰ üzerinde de, yıkılan ya da hasar gören kısımlar ile cami teferruatı (dolap-çeşme-kapı-pencere vs.) açık bir şekilde gösterilmiştir. Keşif defteri, mazbata ve hasar durum tespitine ilişkin hazırlanan plan, üst yazılarıyla birlikte, onarım çalışmaları için alınması gereken kararlara yönelik çok daha hızlı sonuç alabilmek adına Eyalet valisi Mehmet Namık tarafından, o tarihlerde Bursa evkaf kalemi ketebeşi olarak görev yapan Bahaeddin Efendi'ye teslim edilerek, 5 Temmuz 1855'te İstanbul'a gönderilir¹¹¹¹. Yukarıda adı geçen mimar ve mühendislerin keşfine göre Ulucami'nin "*..üzerinde bulunan on tokuz aded kârgîr kubbelerinden on aded kubbeleriyle..*" kubbe altlarındaki "*..yay kemerlerinin ba'zıları ve iki aded minarelerin şerefe tabanına kadar petek ve külahları*" depremlerde "*..külliyen münhedim ve mevcut bulunan tokuz aded kubbeleri dahi ziyâdece münşak olmuş*"tur¹¹¹².

¹¹⁰⁷ Bursa Depremleri konusunda arşiv belgeleri üzerinden yapılan kapsamlı bir çalışma için bkz.; Besim Özcan, "Bursa Depremleri (2 Mart, 12 Nisan 1855)", **Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, 5, Erzurum, 1999; Bursa Depremleri ve depremler üzerine yazılan materyal için bkz.: Mehmet Yıldız, "1855 Bursa Depremleri", Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri (22-23 Mayıs 2000) Bildirileri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 2002, s.119-40; Yusuf Oğuzoğlu, "Osmanlı Arşiv Kayıtlarına Göre 1855 Bursa Depremi", **Bursa Yöresinin Depremelliği ve Deprem Tarihi**, Editör: Nurcan Abacı, Uludağ Üniversitesi Yayınları: Bursa 2001.

¹¹⁰⁸ Bursa Eyalet Meclisi yazısı için bkz.: BOA.İ.MVL.341.14722.9.1 (Tarih: 17 L 1271/M.3 Temmuz 1855); Bursa Valisi Mehmed Namık'ın aynı tasnifteki yazıları için bkz.: BOA.İ.MVL.341.14722.5.1 ve 7.1 (Tarih: 19 L 1271/M.5 Temmuz 1855)

¹¹⁰⁹ Keşif defteri için bkz.: Yakın tarihlerde hazırlanan bir doktora çalışmasında keşif defteri tarihi, "*Ulucami'nin 1272 yılı Muharrem ayında gerçekleştirilen keşfinde..*" ifadeleri ile Eylül/Ekim 1855 olarak yanlış verilmiştir. Oysa keşif defteri 15 Şevval 1271/1 Temmuz 1855 tarihlidir. İlgili çalışma için bkz.: Neslihan Özyayın, **Arşiv Belgeleri Işığında 1855 Depremi ve Bursa Yapılarına Etkisi**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa: 2017, s.106.

¹¹¹⁰ BOA.İ.MVL.341.14722.6.4.1 (Tarihsiz bu plan, keşif defteriyle aynı günlerde hazırlanmış olmalıdır.)

¹¹¹¹ "*İşbu câmi'-i kebirin keşif defterleriyle resmi mûmâ ileyhim ma'rifetiyle yapıdırılarak ol babda meclis-i kebirden tanzîm olunan mazbatası arıza-yı çâkerânemle bundan iki hafta makdem takdim itmek ve arkasını boşlamamak üzere Bursa Evkaf kalemi ketebesinden Bahaeddin Efendiye tevdi'ân irsâl kılınub..*". Bahaeddin Efendi'ye verilen talimat evrakların ilgili kalemlere değil, doğrudan Evkaf Nazırı'na verilmesi olmuştur. Bkz.: BOA.İ.MVL.341.14722.10.1 (Tarih: H.4 Za 1271/M.19 Temmuz 1855)

¹¹¹² BOA.İ.MVL.341.14722.6.2, 6.3 ve 6.4 (Tarih: 15 L 1271/M.1 Temmuz 1855). Gökmenzade'nin tespitlerine göre ilk depremde Ulucami'nin iki kubbesi yıkılmış, dört kubbesi hasar görmüştür. İlkine göre daha şiddetli olan ikinci depremde ise caminin dört kubbesi daha yıkılmış, kalanları da tamir edilemeyecek seviyede hasar görmüştü. Bkz.: Gökmenzade, **a.g.e.**, vr.11a. Milli Kütüphane no: 06 HK 1314. Cami kubbelerinin Gökmenzade'nin tespitlerinden Temmuz ayındaki keşiflerine kadar geçen sürede artçı sarsıntılar nedeniyle biraz daha zarar gördüğü ve Gökmenzadenin yıkık dediği kubbe sayısının da bu şekilde artmış olabileceği düşünülebilir.

1855 depremlerinin Ulucami'ye verdiği hasarların ilk teknik tespiti olan bu keşif ile hasar tespit planına göre, yıkılan on kubbe ile minarelerin ve çatlayan diğer kubbelerin “*müceddeden inşâ ve ta'mîr..*” edilmesi gerekmektedir. 1 Temmuz 1855 tarihli bu keşif-i evvel defterine göre Ulucami'nin üst örtüsünün onarım ve inşâ işlerine; bütün kubbelerin kurşunlarının ve yıkık kubbelerin altındaki yay kemerlerinin hasarlı kısımlarının kaldırılması için 10.000 kuruş, kemerlerin “*cedid battâl tuğladan hâlis harcile*” tamiri ve “*sıvacıkâri-i kadîmî misillû nakşî*” ile yıkık yerlerin sağlam ve dayanıklı bir şekilde yeniden inşası için 133.875 kuruş, “*kemerlerin üzerine battâl tuğladan hâlis harcile memzûc üzerlerine mevcud kurşunları...*” eriterek eksik kurşunların tamamlanması ve sıvaları ile kârgîr kubbelerin sağlam ve dayanıklı bir şekilde yeniden inşası için 257.300 kuruş, kubbelerin çevresine battal tuğla ve harçla karışık sekiz adet pencere yerleri ve meşeden yapılma çifte ayna, cam ve çerçeveler ve kubbe çevresi sıvaları ile kalkan duvarlar inşası için 162.500 kuruş¹¹¹³, çatlak kubbelerin derzlerinin her birinin büyük demir, harç ve alçı ile doldurulması, üzerlerine kurşun yerleştirilmesi, bunların sıvaları ile bu kubbelerin yenilenmesi için 69.075 kuruş, çatlak kubbe etraflarındaki kalkan duvarlarının yıkık ve çatlak kısımlarının yenilenmesi, dökülmüş sıvalarının tamiri ve üzerlerine “*mermer badana*” yapılması için 7333,5 kuruş, “*zîkr olunan bi'l-cümle kubbeler beyninde yelpâzeler üzeriyle dere mahalleri türâb harcile tesviye olunarak..*” gerektiği gibi kurşun yerleştirmek için meşe ağacından kuşaklamalar, eski kurşunların eritilmesi, ilave edilecek yeni kurşunlar, meşe ağacı, ve kurşunlar için mismâr masrafı olarak 40.142 kuruş masraf öngörülmüştür. Üst örtüye yapılacak son işlem, açık kubbenin tel örmesinin yenilenmesi olacaktır ki bunun da masrafı yağlı boyasıyla birlikte 3390 kuruş olarak kaydedilmiştir¹¹¹⁴. Ulucami'nin örtü sisteminin tüm bu işlemleri için öngörülen masrafı 636.625 kuruştur. İç kısımlarına yapılacak masraflar ile birlikte sadece Ulucaminin toplam masrafının 893.923 kuruş¹¹¹⁵ olduğu dikkate alınır, 636.625 kuruşluk masrafla örtü sisteminin tamir ve yenilenmesi işlerinin, yapının ilk keşif bedelinin 3/2'sine yakın bir miktar oluşturduğu görülecektir.

¹¹¹³ Yukarıda adı geçen doktora çalışmasında bu miktar “16.250 kuruş..” olarak yanlış verilmiştir. Bkz. Neslihan Özeydin, **a.g.t.**, s.104.

¹¹¹⁴ BOA.İ.MVL.341.14722.6.2 (Tarih: 15 L 1271/M.1 Temmuz 1855)

¹¹¹⁵ Medrese keşif bedeli hariç. Bkz.: BOA.İ.MVL.341.14722.6.3 (Tarih: 15 L 1271/M.1 Temmuz 1855). Baykal Keşif defterlerinde geçen Medresenin, yıkılmadan önce Ulucami'nin doğu kapısı önünde bulunduğunu, Çelebi Mehmed'in torunu Hundi Hatun'un yaptırdığını aktarmaktadır. Bkz. K. Baykal, **Bursa'da Ulucami**, s.16; a.mlf. **Bursa ve Anıtları**, s.101.

Yapının üst örtüsünün dışındaki kısımlarının keşfine göre; saçakların hasarlı kısımların tamiri ve sıvaları ile saçak kurşunların yerleştirilmesi ve olukların tamiri, iç kısımdaki duvar ve kârgîr ayakların mermer badana ile elvan sıvacıkârî nakışların yenilenmesi ve düzenlenmesi, ayak ve duvar yazılarının yağlı boya ve kalemkâr istihdamıyla yenilenmesi ve düzenlenmesi, *mahfil-i hümâyûn* parmaklıklarının boyalarının yenilenmesi, mahfil etrafının oymacıkârî kebir tahtadan çatma üzeri bez puşîdeli ve yeşil boyalı yıldızlı “*esmâ-i ‘izâm*” levhaları, depremler sonrası cami içerisinde yeri değiştirilerek duvar kenarına konulan ahşap minberin yerine taşınması ve zarar gören kısımların tamiri, mermer kürsünün ağartılması ve pervazlarının yaldızlanması, ahşap kürsülerin tamir ve boyası, enkaz altında kalan ve “*..enkaziyle mahlût gâyet müzeyyen fevkâni mahfil inşâsı*”¹¹¹⁶, içerdeki şadırvanın etrafındaki mermer taşların ağartılması ve maksure etraflarında ahşap parmaklıkların tamiri ve boyanması, bu şadırvanın iki tarafında harap maksure döşemelerinin kaldırılarak “*..sürtme ta‘bîr olunan çâm ağâcından kirişler ile domâniç tahtasından döşeme inşâsı*”, zemin pencerelerinin ahşap çerçeveleriyle alçıdan yapılmış dökme havale pencerelerinin tamir, boya ve badanası ile eksik camlarının tamamlanması, büyük kapının (taçkapı) kilitlerinin tamiri ve boyalarının yenilenmesi, büyük kapı önündeki yıkık ahşap saçağın sakıfı ile altındaki silicikârî tavanının kısmi yenilenmesi için yağlı elvan boyası, “*diger üç aded mevcûd kapu saçaklarının cüz‘i ta‘miriyle boya talası*”, dış duvarların sıvaları ile mermer badana ve sıvacıkârî nakışlarının yenilenmesi, caminin dışında mihrap önündeki türbenin etrafına boyalı ahşap parmaklık inşası, caminin etrafındaki on adet çeşmenin¹¹¹⁷ ve abdest musluklarının tamiri ve imarı yapılacaktır.

Ulucami’nin ilk keşif defterindeki bir diğer başlık caminin yıkılan minareleri, kuzey cephedeki avluda bulunan iki büyük şadırvan¹¹¹⁸ ve çevredeki küçük yapılarla¹¹¹⁹

¹¹¹⁶ 1855 Temmuz tarihli keşfine göre; “*fevkâni gâyet müzeyyen ahşâb mahfil üzerine kubbe isabetle külliyyen fesh ve ba‘zı enkazları dahi telef olmuş olduğundan silici ve oymacı ve tûşânkârî? istihdâmıyla mevcut mermer sütunların kürsiler üzerine biri bir ‘arabalık mişe ağâcından silicikârî kürsi ve başlıklı devr sütunlar ikâmesiyle üzerlerine ikisi bir ‘arabalık mişe ağâcından tabân ve kirişlemeli üzeri domâniç tahtasından döşemeli etraf korkuluklarıyla tahtının mevcut tavanı oymacı ve tûşânkârî mevcudlarına taklid olarak noksanlarının tekmiliyle yağlı elvân boyalı etrâf pervâzlarıyla göbekleri yaldızlı enkaziyle mahlût gâyet müzeyyen fevkâni mahfil inşâsı*” 9000 kuruşa mal olacaktır. Sedat Çetintaş, müezzin mahfilinin tek orijinal parçası olarak mahfil kitabesinin bulunduğu rumi-hataili 16.yüzyıl bezemesine sahip ahşap parçaların, 1862’de yapılan tamirinde buraya konulduğunu aktarır. Müezzin mahfili muhtemelen hünkar mahfili ile aynı tarihlerde yeniden yapılmış olmalıdır. Bkz.: Çetintaş, **a.g.e.**, s.58.

¹¹¹⁷ Planda cami çevresinde gösterilen çeşme sayısı oniki’dir. Muvakkithane’nin hemen yanındaki ile batı köşesindeki çeşme, caminin keşfinde hesaba katılmamıştır ki defterde 10 çeşme üzerinden bir fiyatlandırma yapılmıştır.

¹¹¹⁸ 1 Temmuz 1855 tarihli ilk keşif defterinde; “*Câmi‘i şerîf havlısı derûnunda mevcut şadırvânlar üzerine mevcûd kürsiler üzerine ikisi bir arabalık mişe ağâcından biri iki olarak sekiz aded sütunlar ikâmesiyle üzerine*

ilgilidir. Caminin hasar durumunu gösteren planında batı minaresinin çifte merdivenli olduğu belirtilmiştir. Batı minaresine bitişik sıbyan mektebi ile doğu minaresine bitişik müezzin odası yıkılan minarelerin enkazı altında kalmıştır. Minarelerin petek, külah ve korkulukları yeniden inşa edilecektir¹¹²⁰. Hazırlanan bu keşif defteri ve hasar durumu planı Meclis-i Vâlâ'ya havale edilmiş, evrakı inceleyen meclis Ulucami'nin vakıf olması nedeniyle, söz konusu harcamalara ilişkin görüş almak adına, evrakın Evkaf Nazırına havale edilmesini istemiştir¹¹²¹. Yazışmalar neticesinde “..ebniye-i mezkûrenin cesâmeti cihetiyle defter-i mezkûrda tahrir olunan eşkâl vesâiresine vaz'-ı fiyât olunarak ve münâkasası dahî icrâ kılınarak tebyin idecek masârif-ı hakîkiyyesine vakfının tahmîli olub olmadığı veyâhud i'âneye kesb-i ihtiyâc idecegi 'inde'l-muvâzene zâhir ve ma'lûm olmadıkça şimdilik hazinece bir şey dinilemeyecegi..”, yani kısaca yapının büyüklüğü nedeniyle söz konusu fiyata yapılacak ilavelerle münakasası yapıldıktan sonra ortaya çıkacak masraf gerçek harcama bütçesi olacağından, bu miktarı da cami vakfının gelirlerinin karşılayıp karşılayamayacağı bilinmediği için, hazine bu duruma ilişkin bir karara varamamıştır¹¹²². Daha sonra Maliye ve Evkaf Nezaretleriyle yapılan yazışmalar neticesinde, keşif defterinin “usûl ve kavâ'id-i mi'mâriyeye tatbiken kaleme alınmış..” olduğu görülmüş, keşif bedelinin mahalli rayici üzere fiyat konulduğu ve hesap edildiğinde ortaya çıkan bedelin kabul edilebilir olduğu anlaşılmıştır. Keşif masrafları selatin vakıfları gelirlerinden karşılanacak olan yapının bundan sonra gerekli inşaat ihalesi, yani münakasa prosedürü Bursa idaresince yürütülecektir¹¹²³. Ancak inşaatın büyüklüğü dikkate alındığında, o tarihlerde böyle büyük bir işin yüklenicisi olarak Bursa'dan bir müteahhit bulunamayacağını, dolayısıyla bu işlerin münâkasasının yapılamadığını söylemek mümkündür.

kezâlik ağâcından tabân sürtme ağâcından mahya ve mukarnaslı? dördü bir 'arabalık mişeden.... yedi ağâcından....üzeri sagir tavân tahtasından kaplu cedit kiremid puşîdeli sakflı tahta obanlık çâm ağâcından kirişler ile sagir dõşeme tahtasından yassı tavanlı sütûn.....yel tahtalı ve yağlı boyalı sekiz terek üzerine müceddeden sundurma sakıf inşâsı 5040 kuruş” olarak geçen bu iki şadırvan yapımı, 1868'lere ertelenmiş ve daha sonra yaptırılmıştır.

¹¹¹⁹ Doğu minaresine bitişik müezzin odası, batı minaresine bitişik sıbyan mektebi ve caminin taçkapısı karşısındaki muvakkithane binası. Bkz.: Şekil 4.44.

¹¹²⁰ BOA.İ.MVL.341.14722.6.3 (Tarih: 15 L 1271/M.1 Temmuz 1855)

¹¹²¹ “..câmi'-i şerif mezkûr masârif-i evkâf-ı hümâyûn hazîne-i behiyyesine dâir olmasıyle sûret-i tesviyesinin evkâf-ı hümâyûn nâzırı devletlü paşa hazretlerine iş'âr buyrulması iktizâ-yı hâlden olarak tahrirât-ı merkûme leffen i'âta kılınmış olmağla..”: BOA.İ.MVL.341.14722.6.13.1 (Tarih: H.18 Za 1271/2 Ağustos 1855); Evkaf'a yazılan yazı için bkz.: BOA.A.MKT.NZD.158.10.1.1 (Tarihsiz)

¹¹²² BOA.İ.MVL.341.14722.6.15.1 (Tarih: H.15 Z 1271/29 Ağustos 1855)

¹¹²³ BOA.İ.MVL.341.14722.6.16.1 (Tarih: H.5 M 1272/17 Eylül 1855); BOA.İ.MVL.341.14722.6.17.1 (Tarih: H.25 M 1272/7 Ekim 1855); işlerin yukarıda bahsedilen şekliyle gereği gibi yürütülmesine ilişkin irade için bkz.: BOA.İ.MVL.341.14722.6.18.1 (Tarih: H.26 M 1272/8 Ekim 1855)

Ulucami'nin "*münhedim ve rihnedâr olân mahallerinin ta'mirât ve masârif-i icâbiyesine dâir..*" hazırlanmış olan mazbata, keşif defteri ve resm-i musattahı, Meclis-i Vâlâ'ya havale edilmişti¹¹²⁴. Önemine binaen bir an önce tamir edilmesi gereken ilk yapı Ulucamidir ve diğer yapıların da "*peyder pey inşâsına*" çalışılacaktır. Caminin keşif defterine göre masrafı 893.923 kuruş olarak tahmin edilmişti. Söz konusu masrafın "*..sâir selâtin-i 'uzâm hazerâtı evkâf-ı şerîfesinden i'âne olunması..*" yani selatin vakıflarından karşılanması düşünülmüştür. Onarım işleri için, Eyalet meclisi ve Bursa evkaf müdürü marifetiyle öncelikle yapının "*..nizâmına tevfikân münâkasa olunarak kontrato ve şerait-i kaviyyeye rabt*" olunması gerekmektedir. Yani öncelikle usulüne uygun olarak onarım işlerinin münakasası yapılmalı ve bu sağlam şartlarda yapılacak bir kontrat ile imzalanmalıdır. Sözleşme imzalandıktan .."*sonra ta'mirât-ı mukteziyesine*" başlanacaktır. İlgili belgeler merkeze gönderilecek ve "*bina emâneti için..*" merkez bir memur görevlendirecektir. Belgenin devamı, Bursa'nın yapı onarım/inşa organizasyonlarında görev alan işgücünün deprem sonrası durumuna yönelik önemli bilgiler vermektedir. Buna göre "*..Burusada bulunan 'amele hareket-i 'arz esnâsında âhir mahallere tağılmış olduğundan ve orada ma'lûmâtlı mi'mâr dahi bulunamayacağına binânen bir münâsib mi'mârın buradan ve iktizâ iden 'amelenin dahi bu taraftan sâir mahallerden tertibi ve celbi..*" gerekmektedir. Belgeden anlaşıldığı gibi Bursa'nın nitelikli işgücü, deprem sonrası başka yerlere dağılmıştır ve burada yetkin bir mimarın bulunması da söz konusu değildir. O nedenle merkezi idare, gereken işgücünün İstanbul ve diğer yerlerden temin edilmesi yönünde çalışmaktadır. Nitekim bunun için Ticaret Nezareti'ne de gerekli yazılar yazılmıştır. Son olarak Meclis-i Vâlâ, bu işler için gerekli iradenin çıkarılmasına çalışacaktır¹¹²⁵. İnşaata başlanmasından önceki bu sürece dair yapılan son yazışmaların tarihlerine bakıldığında mevsimin kışa yaklaşmış olduğu görülecektir. Ancak yapının önemi nedeniyle şartlar zorlanmış olmalıdır ki, Ulucami'nin onarım işleri çok da geciktirilmeden Şubat 1856'da başlamıştır¹¹²⁶. Nitekim bu çalışma sırasında Osmanlı Arşivi'nde tespit edilen 9 Nisan 1856 tarihli Ulucami inşaat defteri bunu

¹¹²⁴ BOA.A.MKT.MVL.75.59.1.1 (Tarih: 4 S 1272/16 Ekim 1855)

¹¹²⁵ BOA.A.MKT.MVL.75.59.1.1 (Tarih: 4 S 1272/16 Ekim 1855) Ekim 1855 tarihinden sonra söz konusu münakasanın sürecine dair belgelerde bir bilgi tespit edilememiştir.

¹¹²⁶ Ulucami'nin geçirdiği tamirlere yönelik Doğan Yavaş'ın bazı belgeler üzerinde yaptığı incelemelerde Ulucami'nin inşaatının başlama tarihi belirlenememişti. Bkz.: D. Yavaş, "Ulucami'nin Geçirdiği Tamirler", **a.g.e.**, s.133-144. Tez çalışmaları kapsamında tespit edilen inşaat defteri bu konuyu aydınlatmış bulunmaktadır.

göstermektedir¹¹²⁷. Bu defter, “..câmi'-i kebîr dimekle 'ârif ma'bed-i şerifde istihdâm olunan 'amele-i muhtelifenin ücûrâtıyla mübâyâ'a olunan ecnâs-ı kerâsta ve mismâr-ı mütenevvi'a ve eşyâ-i sâirenin mikdâr-ı masârifâtını mübeyyen beher hafta terkîm ve takdîm kılınan icmâlâtın kuyûdât defteri”dir. Ulucami inşaatının haftalık kayıtlarının tutulduğu bu defterde verilen işçi isimleri, malzeme üretim noktaları ve tedarikçileri; bunların unvan/lakapları ve malzeme cins/özellik/miktar/ölçü/fiyatları, Bursa'nın o dönemki coğrafi, sosyo-kültürel, sanatsal, teknik ve mali altyapısının, Ulucami gibi büyük bir eserin inşaat organizasyonuna nasıl kaynak sağladığını ortaya koyan önemli bir veritabanı olarak dikkat çekmektedir. Ayrıca tüm bu veriler, mikro ölçekte 19. yüzyıl Tanzimat dönemi Bursa'sının yapı örgütlenmesinin işgücü potansiyeli¹¹²⁸, işgücü niteliği, malzeme temini, malzeme cinsi/özellikleri, tedarikçiler ve tüm bunların yapı organizasyonuna ve dolayısıyla Devlete maliyeti açısından da kapsamlı analizler yapılabilmesine imkân vermektedir. Özetle bu kayıtlar, dönemin mimarlık ortamının sanatsal üretime yansımaları olarak değerlendirilebilecek zengin veriler ortaya koymaktadır. Bunlara örnek olarak bazı bilgiler aşağıda verilmiştir. Buna göre; kırk iki haftalık Ulucami inşaatında, haftalara göre sayıları, yevmiyeleri ve çalıştıkları gün sayıları değişen *Neccar, duvarcı, rençber, hamal, tekneçiler, kurşuncular ve prangalılar*¹¹²⁹ istihdam edilmiştir. *Atik mismâr, cedid mismâr, cedid lofca mismârı, halka mismâr, kurşun mismârı, mismâr-ı piyâde ve karfiçe, kebir obanlık senavber ağacı, sağır obanlık senavber ağacı, bu ağacın diğer cinsi, karacakaya tahtası, yedi ağacı, meşe ağacı, tahta, uzun yedi ağacı, dikme ağacı, çam, kestane, sürtme, pedavra tahtası, kirazlı ağacı, kirazlı ağacının diğer çeşidi ve ağaç kürek, kazma, temür kazma, kürek, küleng, temür kama, çapa, örs, çekiç, kazma sapı, kantar, küfe, urgan, tahta araba, tuğla, kiremit, kireç, horasan harcı, askı temüri, çatal, öküz bezi, merdivenler için temür sac, halat, kapu rendesi, temür tarak, bakır tel, sac, saplı balta, ağaç oluk, koğa/kovakebir fuç, gerdel?, teneke, tenekeden ibrik i'mâliyçün uşâdiye, akça tahtası, temür çengel, temür civata ve makara ve hamâliyesi, lüle kayık mudanya, sandık, saman, gibi pek*

¹¹²⁷ BOA.EV.d.16001 (Tarih: H.3 Ş 1272/M.9 Nisan 1856)

¹¹²⁸ İşgücünün sadece Bursa'dan sağlanmadığı, merkez ve diğer bölgelerden de takviye edildiği, Osmanlı coğrafyasının bu en önemli yapılarından birinin tekrar hizmete açılması için yoğun gayret sarfedildiği unutulmamalıdır.

¹¹²⁹ Defterdeki “Prangalılar” nitelemesinden kasıt Bursa'daki mahkumlar olmalıdır. “Prangalılara virilen nân-ı 'aziz” ifadesinden, mahkumların da bu inşaatta çalışmış olduklarını söylemem mümkündür. Nitekim 1855 depremlerinin şehirde yarattığı hasarın boyutu düşünüldüğünde, devletin kullanabileceği her türlü nitelikli/niteliksiz iş gücünü şehrin yeniden inşası için seferber etmesi olağandır. Kayıttan anlaşıldığına göre inşaatta çalıştırılan mahkumların günlük ekmek ihtiyaçları karşılanmış, bunun haricinde kendilerine herhangi bir ödeme yapılmamıştır.

çok farklı malzeme satın alınmış, bunların nakliyesi için Bursa köyleri halkının hayvanları kiralanmıştır¹¹³⁰.

Çekirge'de Konyalı Ali ocağı, Misi köyünde Konyalı Ali ocağı, Soğanlı köyünde Rumelili Yorgaki ocağı, Mihraplı Köprüsü civarında Mustafa Bey ocağı, Cumalıkızık'ta Kayserili Dimitri ocağı, Izvat köyünde Tanas ocağı, Karaman köyünde Mehmet Dâ'i ocağı, Soğanlı köyünde Temiz oğlu Ahmed ve Deveci oğlu Anastas ocağı, Karaman köyünde Şileli İbrahim ocağı ve yine Karaman köyünde Şileli Hüseyin Dâi ocağı, Köprübaşı civarında Sürti Ocağı, Bağlararası'nda Menük oğlu Anastas ocağı, Samanlı köyünde Rumelili Mihal ocağı, Karaağaç bağlarında Anastas ocağı, Çakır Yanni ocağı, Çeltik köyünde dönme Ahmet oğlu Süleyman ocağı, şantiyeye Bursa merkezinden yüklü miktarda tuğla sağlayan ocaklardır.

Keresteci Nalband oğlu Agob, Nalband Hacı Mustafa Ağa, Kazmacı Hüseyin Ağa, Urgancı Hafız Osman Efendi, Çilingir İstefan inşaata farklı malzemeler sağlayan esnaflara örnektir. İşbaşı Ziyö, resimci İsak, Kozma, Tuduş, Seydi, Tanas, Babası oğlu Yorgi, Nikola, Tanas Nikola, Kostanti, Todori, Anastas, Yoseb ve Uzun Tanas, inşaatta çalışan neccar ve duvarcılardan bazılarıdır. Hamal Serkez, Marata, Kayserili Kirkor, Hüseyin, Halil, Zağfiranyolu'lu Ali, Börekçi Hasan, Numan, Sakallı Ali, Emir Muhammed, Sakallı Ahmed, Emin, Kütahyalı Ali, Bursalı Mehmet, Sarı Hasan, Sinan, Kütahyalı Kirkor, Küçük Oannes, Kara Oannesi, Hafız Necib, Uzun Hasan, Emedli Mustafa, Sarı Tanas, Abdullah, Karahisarlı Ali, Yeşilli Mehmet, Arapgirli Mehmet, Dürzioğlu Mehmet, Balayık Mustafa, Kastamonulu Mehmet ise rençberlerden bazılarıdır.

1856 Temmuz¹¹³¹ ayında Ulucami inşaatında yapılan çalışmalar on sekizinci haftasını geride bırakmıştır. Ulucaminin kubbelerinin yapımına, inşaatın on dokuzuncu¹¹³² haftasında başlanmış, o gün dualar eşliğinde kurban kesilip, inşaatta çalışan ameleye de toplam 250 kuruş bahşiş dağıtılmıştır. Doğan Yavaş, Ulucami avlusunda bazı dükkânların bulunduğunu ve bunların istimlak edildiğini aktarmıştır¹¹³³. Bu defterde ise, meslek gurupları ile anılan dükkânların haftalara göre satın alımları ve satım bedelleri tespit edilmiştir. Buna göre Ulucami inşaatının yirmi

¹¹³⁰ Babasultan ve Gözede köyleri, inşaata toplamda 421 adet tahta araba sağlamışlardır.

¹¹³¹ BOA.EV.d.16001.18

¹¹³² BOA.EV.d.16001.19

¹¹³³ D.Yavaş, "A.g.m.", **Bursa'nın Kalbi Ulucami**, s.139.

ikinci haftasında¹¹³⁴ çarhçı dükkânı, boyacı dükkânı, muhallebici dükkânı, çanakçı dükkânı ve çeşmeli otel olarak anılan bir yapının bazı kısımları kamulaştırılmıştır. İnşaatın 1856 Ekim ayına rastlayan otuz birinci haftasında da¹¹³⁵ şekerçi dükkânı, muhallebici dükkânı, lüleci dükkânı, berber dükkânı, basmacı dükkânı, duhancı dükkânı, çanakçı dükkânı, mestçi dükkânı ve iki arsa kamulaştırılmıştır¹¹³⁶. İnşaatın son haftasında da bazı dükkânlar istimlak edilerek cami avlusu ve etraftaki yolların genişletilmesi sağlanmıştır¹¹³⁷.

Ulucami inşaatının 1856 Kasım-Aralık ayına rastlayan otuz üçüncü haftasına¹¹³⁸ ait kayıtlara göre **obanlık ağacı**; Emirler, Orta, Hamamlı, Kara Ziya, Kunderler?, Çeltikçi, Yekin, Süpürdü, Hoca, Yeniköy, Çatallı, Ortaköy, Yenice, Cerrah, Kozluören, Babasultan, Gözede, Aksu ve Bilal köylerinden, **yedi ağacı**; Cumalıkızık, Değirmenler, Çeltikçi, Kara Ziya/Kara Kaya?, Hoca, Çatallı, Kınık, Süpürdü, Maden, Hoca, Kıran, Kurşunlu, Kulaca ve Özlüce köylerinden, **meşe ağacı**; Göynükbelen, Cebeli Akça, Doğancılar, Şeytanbudaklı, Kurşunlu, Minareli?, Yenice-i Müslim, Çatallı köylerinden, **dikme ağacı**; Orhaneli, Çatallı, Göynükbelen'den, **tahta** ise Hamzabey, Kulaca, Özlüce, Atabeyi, Şiğli?, Tuzaklı, Hamamlıkızık, Mürseller, kirazlı, Akhisar, Bozova ve Çavuş köylerinden getirilmiştir. Kayıtlarda adı geçen Çatallı, Yenice-i Müslim ve Kurşunlu köyleri, inşaata büyük miktarlarda meşe ağacı sağlamışlardır¹¹³⁹. Otuz beşinci haftanın¹¹⁴⁰ kayıtlarında görülen “*masarif-i sene (12)72*” başlığı altında, inşaata başladıktan itibaren geçen bütün otuz beş haftanın icmali yapılmış ve otuz beş haftalık gider olarak 807.313 kuruşluk bir meblağ kaydedilmiştir. Bu icmalin devamında “*mu'temedân ma'âş-ı der mâh-ı kânun-u evvel sene (12)72*” başlığı altında 6 mutemede verilen maaşlar kaydedilmiştir¹¹⁴¹. 1855 depremleri sonrasında, yeniden ayağa kaldırılmak amacıyla ilk ele alınan yapı olan Ulucami'nin inşaat sürecinin

¹¹³⁴ BOA.EV.d.16001.2 ve 3

¹¹³⁵ Der-mâh-ı teşrîn-i evvel sene (12)72. BOA.EV.d.16001.7

¹¹³⁶ BOA.EV.d.16001.7

¹¹³⁷ “*Câmi'-i şerif-i mezkûrun havlısında olub tevsi'-i tarik için mübâya'ası elzem olan dekâkin mülk hissesi esmâi*” başlığı ile verilen bilgilerde cami etrafında dükkanları olan esnaf ve mülklerinin hisse bedelleri yazılmıştır. Buna göre Mücellid dükkânı 1500, sahaf dükkânı 1500, sahaf dükkanı 1500, sahaf dükkanı 2000, mücellid dükkânı 250, 4 yaymacı? dükkânı için 750 kuruştan 3000, sahaf dükkânı üstünde 4 bab oda 6000 ve sahaf dükkânı 250 kuruş olarak toplamda 16000 kuruşluk bir gider kaydedilmiştir. Bkz. “*..etrafında gasb ile yapılmış salaş gibi dükkânlar kaldırılarak güzel bir meydan açılıp, hey'et-i kadîmesi icrâ' olunmuş..*”: bkz.: İ.H. Danismend, “Hayrullah Efendinin Gördüğü Üç Bursa”, **a.g.e.**, s.38.

¹¹³⁸ BOA.EV.d.16001.8

¹¹³⁹ BOA.EV.d.16001.9

¹¹⁴⁰ BOA.EV.d.16001.9

¹¹⁴¹ Başlıkta tarih olarak “*Kânun-i evvel sene (12)72*” yazılmıştır, gün belirtilmemiştir. Kayıtların yanında ise 17 Ca 1273/13 Ocak 1857 tarihi görülmektedir.

hafta hafta kaydedildiği defterde, Ocak 1857 yılı itibariyle otuz beş hafta geride bırakılmış ve 807 bin küsur kuruş masraf kaydedilmiştir. 1857 Ocak-Nisan ayları arasında inşaat mevsim nedeniyle tatil edilmiştir¹¹⁴². Otuz beşinci haftanın devamında, Nisan ayına denk gelen otuz altıncı hafta icmali başlığının altında şöyle yazmaktadır: “*bâ irâde-i seniyye-i şahâne ta‘mîr ve inşâ olunmakda olân câmi‘-i kebîrin ebniyesinin devletlû Süleymân Paşâ hazretlerinin zamânlarında istihdâm olunan ‘amele ücûrâtıyla mübâya‘ât-ı mütenevvi‘a ve masârîfât-ı sâirenin mîkdârını mübeyyen beher hafta terkîm ve takdîm kılınan icmâlâtının defteridir 18 Ş 1273*”¹¹⁴³. Otuz altıncı haftanın icmâli kısmında geçen 18 Ş 1273/13 Nisan 1857 tarihinden itibaren cami inşaatı, o tarihlerde Bursa mutasarrıfı olarak Eyalet idaresinin başındaki Süleyman Paşa nezaretinde devam etmiştir.¹¹⁴⁴ Ulucami inşaatının 1856-57 tarihleri arasındaki bütün masrafları, son hafta giderlerinin altında;

*“kâffe-i masârîf- sene 72 der zemân-ı fazîletlû Abid Efendi
icmâl 42 959171,31
iskonto bahâ 63390,08
895781,23”*

kuruş olarak kaydedilmiştir¹¹⁴⁵.

Özetle; 1855 depremlerinin yapıya verdiği zararların giderilmesi amacıyla Şubat 1856’da başlayan onarım işleri, mevsim tatilleri ya da zorunlu aralar hariç kırk iki hafta sürmüş ve Mayıs 1857’de kırk ikinci hafta tamamlanmıştır. Yüzlerce işçinin çalıştığı bu süre zarfında, haftalık mesai sayıları bir ile altı gün arasında değişmiş, işçi gurubuna göre 8 kuruş’tan 35 kuruş’a kadar farklı yevmiyeler verilmiştir. Bursa’nın hem merkez hem çevre (özellikle yakınlığı sebebiyle İnegöl) köylerinden, yapıda kullanılacağı yere göre farklı isim, ebat ve özelliklerde ağaç alımları yapılmış, malzemeler yine geldiği köyün halkının hayvanları ile inşaata nakledilmiş,

¹¹⁴² Ebniye Halifesi Akif Efendi ile Yani kalfa Sultan Osman ve Orhan Gazi türbeleri ile Ulucami’nin tamirine memur olarak görevlendirilmişti. Bu görevlilerin inşaatın kış mevsimi nedeniyle tatile girdiği sıralarda, sonradan bir keşif daha yaptıkları anlaşılıyor. Evkaf Nezaretine yazılan belgeye göre; Akif Efendi ile Yani kalfa’nın 13 yük 15.447 (1.315.447) kuruş olarak tespit ettikleri sonraki keşifte (“*..ve câmi‘i kebîr ve müteferri‘âtının ta‘mîrine me‘mûr olub ol tarafda bulunan ebniye hulefâsından ‘Akif efendi ile Yâni kalfa ma‘rifetiyle muahhirân lede‘l-keşif zikr olunan.. câmi‘i şerîf ile müteferri‘âtının masârîfi dahi..*”) önceki keşiften 4 yük 7943,5 bin (407.943,5 bin) küsur kuruşluk bir fazla masraf olduğu görülmektedir. Bu durumun “*..ba‘zı mahallerin hedmine lüzûm görünmesinden neş‘et*” eylediği, yani Ulucami’nin bazı kısımlarının yıkılması zorunluluğu nedeniyle masrafların artmasından kaynaklandığı anlaşılmıştır. Artan 407 bin küsürlük masraf ile medrese tamirleri dahil 907.503 kuruşluk ilk keşfin bedelinin, caminin vakıf hasılatından karşılanması kararlaştırılmıştır. Ancak burada inşaata görevlendirilen Akif Efendinin durumunun “*..Hacı ‘Akif Efendi..câmi‘i şerîf ebniyesinin hüsn-ü idâresine muktedir olub olmadığının isti‘lâmıyla gelecek cevaba göre icâbına bakılması..*” ifadeleriyle sorgulanması dikkat çeker. Belge için bkz.: BOA.A.MKT.MVL.84.83.1.1 (Tarih: H.26 C 1273/M.21 Şubat 1857)

¹¹⁴³ BOA.EV.d.16001.10

¹¹⁴⁴ Süleyman Paşa ilki 1852-1856 arasında ve ikinci olarak 1856-1859 arasında Bursa mutasarrıfı olarak görev yapmıştır. Bkz. E. Satıcı, **a.g.t.**, s.284-85. Dipnot: 37

¹¹⁴⁵ BOA.EV.d.16001.13

hayvanların kira bedelleri isim isim kaydedilmiştir. Son olarak yapının Mayıs ayında sonra erdiği anlaşılan inşaat işlerinin maliyeti, toplamda 896 bin liraya yaklaşmıştır. Nitekim ilk keşifte çıkan rakam da 893.923 kuruş olarak tahmin edilmişti.

Ekim 1855 tarihine kadar inşaatın kurumlar arası yazışmaları yapılmış ve teknik detaylarının belirlenme süreci (bütçe, ihale tipi, memur/mühendis görevlendirme vs.) devam etmiş, Şubat 1856'da başlayana inşaat Mayıs 1857'ye kadar 42 hafta sürmüştür. Ulucami inşaatın tamamlanmasından sonra yapının kontrollerini yapmak üzere Kütahya'daki zorunlu ikametinden affedilip¹¹⁴⁶ Bursa'ya gönderilen Erkân-ı harb Mirlivası Ferhat Paşa, Ulucami inşaatı hakkında bir rapor düzenlemiştir. Ferhat Paşa yapının inşa biçimini ayrıntılı olarak kontrol etmiş, Ulucami'nin yapılışını ve inşaatta kullanılan malzemelerin sağlamlığını "*pek ziyâde a'lâ ve metîn ve muhkem..*" olarak nitelemiştir. Ferhat Paşa aynı zamanda Ulucami'nin onarımlarını ve teknik uygulamalarını Avrupa'daki yapılarla karşılaştırmış, caminin mükemmel biçimde yapıldığını vurgulamıştır. Ferhat Paşa'nın tek eleştirisi minareler üzerine olmuştur. Ona göre minarelerin hasarlı kısımlarını onarmak yerine, minareleri temellerinden yeniden inşa etmek daha sağlıklı olacaktır¹¹⁴⁷. Nitekim Ferhat Paşa, Hacı Akif Efendi ile Yani Kalfa'ya da minarelerin ne şekilde yıkılmaları gerektiğini anlatarak öğretmiştir¹¹⁴⁸. Paşa'nın bu raporu üzerine Bursa valisi Süleyman Paşa minarelerin "*..kâmilên hedm ve inşâ..*" edilmesi için başka bir keşif yapılması gerektiğini merkeze bildirmiştir. Süleyman Paşa'nın bir diğer talebi de, inşaatı bitmeye yaklaşmış olan caminin tamir kitabesinin yazdırılması yönündedir¹¹⁴⁹. Süleyman Paşa'nın bu talebi Meclis-i Vâlâ tarafından Evkaf Nezaretine gereği için iletilmiştir¹¹⁵⁰. Kurumlar arası yazışmalardan sonra tamir kitabesinin ölçü alımları, konacak yeri ve yazım işi Meclis-i Vâlâ âzâlarından Ziver Efendi'ye havale edilmiş, minareler için ise yeniden keşif yapılarak defterin gönderilmesine karar verilmiştir¹¹⁵¹. Yıkılacak minarenin önce resminin yapılması, yıkıldıktan sonra "*..âna tatbiken aynıyle inşâsı..*", yani bu resme göre yapılması da ayrıca vurgulanmıştır¹¹⁵².

¹¹⁴⁶ "*Kütahyada ikâme-i me'mur olub afv u utlâk buyrulmasıyla..*"; BOA.İ.MVL.388.16940.2.1 (Tarih: H.21 Ra 1274/M.9 Kasım 1857) Ferhat Paşa Ulucami ile birlikte Orhan ve Osman Gazi türbeleri inşaatlarının da denetimlerini yapmıştır.

¹¹⁴⁷ BOA.İ.MVL.388.16940.1.1 (Tarihsiz)

¹¹⁴⁸ "*..ne usûl ve nizâm üzere yıkılması lâzım geleceği üzere me'mûr ile kalfaya tefhîm ve ta'lîm kılınmış olduğundan ol vechile ifâsı*"; BOA.İ.MVL.388.16940.1.1 (Tarihsiz)

¹¹⁴⁹ BOA.İ.MVL.388.16940.2.1 (Tarih: H.21 Ra 1274/M.9 Kasım 1857)

¹¹⁵⁰ BOA.İ.MVL.388.16940.4.1 (Tarih: H.14 R 1274/M.2 Aralık 1857)

¹¹⁵¹ BOA.İ.MVL.388.16940.5.1 (Tarih: H.6 Ca 1274/M.23 Aralık 1857)

¹¹⁵² BOA.İ.MVL.388.16940.9.1 (Tarih: H.19 C 1274/M.4 Şubat 1858); BOA.İ.MVL.388.16940.12.1 (Tarih: H.4 B 1274/M.18 Şubat 1858)

Dolayısıyla minarelerin yapımı bu tarihten sonra başlamış ve Moustier'in 1862 tarihli fotoğrafında batı minaresinin inşaat halinde olduğu dikkate alınır, minarelerin 1862-63 arasında tamamlanmış olduğu söylenebilir.

Ulucami'nin Şubat 1856-Mayıs 1857 arasında yapılan esas onarımından sonra, bazı zorunluluklar nedeniyle ilave tadilatlar gerek duyulmuştur. Bu amaçla yeni keşifler yapılmış, bunlar da 1858 yılı içerisinde kısmen bitirilmiş olmalıdır. Nitekim Doğan Yavaş, 1858'e kadar caminin tüm kubbelerinin onarıldığını, iç mekân süslemelerinin de yenilendiğini belirtmekteyse de¹¹⁵³ aşağıda görülecek olan belgelerde bu süsleme işlerinin 1863 yaz aylarına kadar sürdüğü anlaşılmıştır. Şubat 1858 tarihli bir belgedeki, "*câmi'i mezkûrun ta'mîri hitâma resîde olmakda idüğinden..*" ifadelerinden hareketle, caminin esas kaba inşaat işlerinin 1858 yılı baharında doğru tamamlandığını söylemek mümkündür¹¹⁵⁴. 1858 sonlarında ayrıca bazı küçük detayların da halledilmesine yönelik kararlar alınmıştır¹¹⁵⁵. Ulucami'nin onarım işleri bittikten sonra 1859 yılında, "*..câmi'i kebir ile...ta'mirâtının keşfiyle mevâd-i mukteziyesinin tahkikine..*", yani bu zamana kadar yapılan onarımların kontrolünü ve gerekirse bazı ek keşifleri yapmak üzere Şemseddin Efendi memur (2500 kuruş harcırah), İzzet Bey kâtip (2000 kuruş harcırah) ve ebniye halifesi Hacı Ali Efendi mühendis olarak (1500 kuruş ve 2000 kuruş maaş) görevlendirilmişlerdir¹¹⁵⁶. Bu memurların yaptıkları denetimlere ilişkin 1859 - 1862 arasına ait henüz bir bilgi tespit edilememişse de, 1862 tarihli bir belgede, Ulucami'nin tamir defterlerinde

¹¹⁵³ D.Yavaş, "a.g.m", **Bursa'nın Kalbi Ulucami**, s. 137. İç mekâna ilişkin olarak, depremler sırasında hasar görmüş olan hat levhaları ile kitapların onarımları için merkezden Mücellid Mehmet Efendi yolluk verilerek görevlendirilmiştir. Mehmet Efendi ilk olarak hat levhalarını inceleyip, yeni yazılacak olanların ölçülerini alarak İstanbul'a dönecek ve konuyla ilgili raporunu (lâyiha) sunacaktır. Bkz.: BOA.A.MKT.MHM.133.62.1.1 (Tarih: H.17 Za 1274/M.29 Haziran 1858) Mehmet Efendi yaptığı incelemeler sonunda hazırladığı lâyihaya göre, eserler özgün hallerine göre tamir edilecek, tamiri mümkün olmayanların ise yeniden yazılmasına çalışılacaktır. Bu rapor üzerine Mehmet Efendi'ye görevinde Sikkegânbaşı Abdülfettah Efendi eşlik edecektir. "*..hutüt-u mezkûreden müceddeden yazılacakların Abdülfettah Efendi ma'rifetiyle..*" yazılması talimatı verilecektir. Küfi yazılar da tamir edilecek ve onlardan da yeni yazılması gerekenler olursa, onları da Şefik ve Mehmet Efendiler yazacaktır. Bkz.: BOA.A.MKT.MHM.138.57.1.1 (Tarih: H.15 M 1275/M.25 Ağustos 1858)

¹¹⁵⁴ Mayıs 1858 itibarıyla, Cami'nin kısmen ibadete açıldığı ve yirmi kubbeden kalan beş adedinin de yakın zamanda tamamlanacağı ifade edilmektedir. Bkz.: BOA.İ.DH.401.26532 (Tarih: 18 N 1274/M.2 Mayıs 1858)

¹¹⁵⁵ Bu detaylardan kubbe alemleri 40.875 kuruşa, şadırvan parmaklıkları ise imali, nakliyesi ve diğer masrafları ile birlikte 26.000 kuruşa mal olacaktır. Bkz.: BOA.İ.MVL.401.17437.11.1 (Tarih: H.21 M 1275/M.31 Ağustos 1858). Bu malzemelerden demir parmaklıkların Bursa'da imali, İstanbul'a göre daha pahalı olduğundan, dökme demir parmaklıkların mühendishane-i amirede imal edilmesi istenmiştir. Bu parmaklıkların resimleri ve diğer evrakı, o tarihlere Bursa'da bulunan Mühendishane kolağası Seyyid Efendi eliyle merkeze gönderilmiştir. Bkz.: BOA.İ.MVL.401.17437.6.1 (Tarih: H.20 R 1275/M.27 Kasım 1858) Ayrıca Kasım 1858 tarihli bir defter, "keşf-i evvel defterinin nüshâ-i sânisî" nüshası olarak nitelenmiş ve Akif, Seyyid Salih, Şemseddin ve Yani Yorgi kalfanın mühürleriyle takdim edilmiştir. Bu defterde kalfa ve mühendislerin yapılan işleri yazdıkları kısımların boş bıraktıkları yerlerine Ebniye meslisi tarafından fiyat yazılacağı belirtilmiştir. Ancak fiyatların bazıları eksik kalmıştır. Bunun denetimlerle ilgili olması da düşünülebilir. Çünkü hemen ertesi aylarda Şemseddin Efendi denetçi olarak görevlendirilmiştir. Defter için bkz.: BOA.EV.d.16642.2, 3, ve 4 (Tarih: H.25 Ra 1275/M.2 Kasım 1858)

¹¹⁵⁶ BOA.İ.DH.429.28401 (Tarih: H.13 N 1275/M.16 Nisan 1859)

usulsüzlük yapıldığının ortaya çıkarıldığı görülmektedir. Sadaret Mektûbi kaleminden Evkaf Nezaretine bu yönde gönderilen yazıya göre¹¹⁵⁷; "...câmi'i kebîrin masârif-ı inşâiyesi dinilen on yük bu kadar guruşdan iskontosu olân toksan iki bin üç yüz otuz altı guruş çıkdıktan sonra masârif-ı sahîhiyesinde mikdârı tokuz yük yigirmi üç bin tokuz yüz kûsür guruş olmak lâzım geldiği halde, mârû'l-beyân on yük bu kadar guruş üzerine..virilmiş ve bunda evkafca ba'zı usulsüz hâl vuku'u ve inşâ me'mûrunun dahi hile ve ihmâli..bulunmuş olmasına nazaran bu babda tedkikât-ı mukteziyesinin icrâsıyla keyfiyetin beyân ve iş'ârı.." istenmiştir. Belgede geçtiği üzere yapının inşâ masrafı olarak bir milyon kûsür kuruşluk bir miktar gösterilmiştir. Bu miktardan 92.336 kuruş indirim yapıldığında çıkması gereken doğru rakam 923.900 kûsür olmalıdır. Ancak inşaat masrafları olarak beyan edilen rakam yine bir milyon kûsür kuruş olunca Evkaf Nezareti burada bir yolsuzluk yapıldığını tespit etmiştir. Nitekim belge metninden, inşaat memuru olan kişinin de hile yaptığından ve bu işte ihmalinin bulunduğundan şüphelenildiği anlaşılmaktadır. Belgede yolsuzluk yapan görevlilerin adı zikredilmiyorsa da yukarıda geçtiği üzere, inşaata memur olarak ilk görevlendirilenlerin, *ebniye halifesi Hacı Akif*, *Şemseddin Efendi* ve *Mühendishane halifesi Seyyid Efendi* ile daha sonra tekrar keşif yapan *Akif Efendi* ile *Yani kalfa*'nın isimleri geçmekteydi. Bunların haricinde, arşiv belgelerinde bulunamayan ancak Ayverdi'nin naklettiği farklı bir bilgi dikkat çekicidir. Buna göre Ağustos 1862'de Hacı Akif Efendi, ikinci keşfi yapmak üzere Bursa'ya tekrar gönderilmek istenince cevaben, Bursa'daki memuriyeti sırasında birlikte çalıştığı Mısırlı Yani kalfanın halen orada olduğu ve kendine gerek olmadığını belirterek görevlendirmeden affını istemiştir. Bunun üzerine üç ay sonra ser-halife Raşid Efendi ile Penayut kalfa keşf-i sâni yapmak üzere görevlendirilmiştir. Bunlara sonradan Arif Efendi ilave edilmiştir¹¹⁵⁸. Bu bilgide geçen *Raşid Efendi* ile *Penayut kalfanın* isimleri¹¹⁵⁹, sürece dair incelenen arşiv belgelerinde tespit edilememiştir. Bu nedenle yolsuzluğa karışan memurların bunlardan hangisi olduğuna dair bir sonuca ulaşmak şimdilik mümkün görünmemektedir. Ancak yukarıda açıklanan bir belgede, Akif Efendi ile Yani kalfanın sonradan yaptıkları bir keşifte 407 bin kûsür kuruş fazladan harcama yapıldığı ortaya çıkmıştı. Ayrıca belgede şüpheli bir duruma da

¹¹⁵⁷ BOA.A.MKT.NZD.408.72.1.1 (Tarih: H.24 N 1278/M.25 Mart 1862)

¹¹⁵⁸ Ayverdi bu iddiasına kaynak olarak, Bursa Evkaf Müdürlüğü arşivinde bulunan ancak 1957 yılındaki yangında yok olduğunu söylediği Atik Muhasebe defterleri göstermiştir. Bkz.: E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.405.

¹¹⁵⁹ Bu isimlerden ilk bahseden Sedat Çetintaş olmuştur. S. Çetintaş 1863 yılı keşf-i sâni için "*Mısırlı Yani kalfa*, *Panayot kalfa*, *Üsküdarlı Hacı Yani kalfa*"nın isimlerini verir. Bkz., **a.g.e.**, Cilt:2, s.10, 52.

vurgu yapılarak; “..Hacı ‘Âkif Efendi..câmi’i şerif ebniyesinin hüsn-ü idâresine muktedir olub olmadığının isti‘lâmıyla gelecek cevaba göre icâbına bakılması..” istenmekteydi¹¹⁶⁰. O halde Ağustos 1862’de Bursa’ya gitmeyi reddeden ve Mısırlı Yani kalfa’ya işi havale eden Akif Efendi’nin bu işte parmağı var mıdır? 1857-62 arasında Ulucami inşaatının sorumlusu olduğu düşünülen Mısırlı Yani kalfa ile ikinci keşfe gitmeyi reddeden Akif Efendi’nin akibeti ne olmuştur? Bu soruların cevaplanması da, ortaya çıkacak yeni belgeler/bulgular ışığında ancak mümkün olabilecektir.

Yukarıda kısaca değinilen ve 1855’ten önce en son 1740’da tamir geçirdiği bilinen Hünkar mahfilinin 1855’ten sonraki onarımlarına dair belge 1862 tarihli olup, Doğan Yavaş tarafından yayınlanmıştır¹¹⁶¹. 1740’tan önce var olan mahfil için, 1862 tarihli belgeden hareketle bunun depremler sırasında zarar gördüğü, 1862’den sonra (ne zaman tamamlandığı belli olmadığından) eskisinin yerine, resmi/planı hazırlanarak yeni planda bir hünkar mahfili yapıldığı ve günümüze ulaşan mahfilin de bu olduğunu söylemek mümkündür¹¹⁶². Bu tarihlerde muhtemelen her iki mahfil ile birlikte, Ulucami’nin iç mekan/duvar yüzeyleri süslemelerinde çalışan, barok kalemişlerini yapan ve hat levhalarını yazan kişilere, bunların çalıştıkları tarih aralıklarına ve aldıkları ücretlere ilişkin veriler, Haziran 1863 tarihli bir maaş defterinde kayıtlıdır¹¹⁶³. Mehmet ve Şefik Efendiler ile Bursa evkaf müdürü Mehmet Şemsettin Efendi’nin mührü bulunan defterdeki kayıtlara göre; Hatta Şefik Efendi, Eylül 1862-Şubat 1863 tarihleri arasında hat levhaları yazımında aylık 1750 kuruş maaşla 6 ay çalışmış ve toplam 10.500 kuruş almıştır. Müzehhib Mehmet Efendi de aynı tarih aralığında çalışmış ve aylığı 1500 kuruştan toplam 9000 kuruş almıştır. Bu iki hattata ödenen 19.500 kuruştan başka, barok süslemeleri yapan nakkaş, silici ve iskeleleri kuran neccârlara da toplam 7112 kuruş ödenmiştir. Nakkaş, silici ve

¹¹⁶⁰ BOA.A.MKT.MVL.84.83.1.1 (Tarih: H.26 C 1273/M.21 Şubat 1857)

¹¹⁶¹ “Mevcut mahfil-i hümayun fesh edilerek resm-i musattah ve mücesseminde gösterildiği üzere ilk olarak her biri bir arabalık meşe ağacından silici-kârî kürsî ve oymacı-kârî başlıklı yuvarlak sütunlar üzerine yine meşe ağacından tabanlı ve sürtme ağacından kirişleme üzeri ise yine sütunlu ve Domaniç tahtasından döşemeli ve iki tarafı silici-kârî merdivenli, üzeri küpeşteli nev-resm parmaklıklı zât-ı şâhâneye mahsûs mahfil-i hümayûn üzeri ahşap ve geniş tahta nev-resm tavanlı sütunlar arası oymacı-kârî ahşap şebekeli üzeri arantolu merdiven tarafı doğramadan zar keşîdeli ve çifte kanatlı kapılı ve yağlı elvan boyalı ve yaldızlı vesair müstemilât-ı kâffesi tekml olarak gayet müzeyyen tahta maksure bölmeli yeni planda bir mahfil-i hümayûn yapılması uygun görülmüştür.” D.Yavaş, “a.g.m.”, **Bursa’da Ulucami**, s.139 (Arşiv belgesi: BOA.EV.11924)

¹¹⁶² Detaylı bilgi için bkz.: Mustafa Çetinaslan, “Bursa Ulu Camii Hünkar Mahfili”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2012, Cilt:6, Sayı:25, s.189-200.

¹¹⁶³ BOA.EV.d. 17957.2 (Tarih: H. 15 Z 1279/M.3 Haziran 1863): “Burusada kâin câmi’i kebîre bu kere ta’lik olunan ism-i celâl ve ism-i nebî ve çehâr-yâr-ı hüsneyn efendilerimizin ism-i şerifleri levhaları ve kelime-i tevhîd ile ‘vallahü gâlibü ‘alâ emrühü’ ayet-i kerîmesi levhalarının ve hutût-u sâirenin tahrîr ve tezhiblerine me’mûr efendilerin ma’âşları ve nakkâş ve neccâr yevmiyeleri ve mübâya’a olunan altun ve boya bahâ ve masârîfât-ı sâireyi mübeyyin defteridir ki ber-vech-i âti zikr olunur”.

neccarların tamamı gayrimüslimdir¹¹⁶⁴. Defterde maaş bilgilerinden başka, yazılar ve süslemeler için satın alınan/kullanılan malzemelerin bedelleri de kayıtlıdır. Buna göre hat levhaları için satın alınan altınlara 2200, imal olunan 10 levhaya 1450, obanlık ağaca 50, mismâra (çivilere) 111, kurşun için 126, hat levhalarının demir halka ve vidalarına 404, sarı boya için 50, fırçalar için 60, yazıların yazıldığı yer için 50, levhaların bezlerini dikmesi için terziye 120, bazı battal kağıtlara 35, yazı yazmak için kiralanınan haneye 800, yazıların iğnelemesi için 300, yazı kağıtlarının nakliyesi için 150, yazı kalıplarının konduğu sandık için 130, altın için gümrük ve emanetçi ücreti için 150, urgan için 26, alçı için 84 ve bazı boya, tutkal, kağıt ile diğer masraflar dahil 34.944,5 kuruş ödenmiştir.

Kısaca bu defter, maaş, malzeme, çalışan işçi sayı ve isimleri haricinde, iç mekan süslemelerinin ve levha yazımlarının sürecini de açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Mayıs 1858 yılında kısmen ibadete açılan Ulucami'nin o tarihten itibaren barok süslemeleri yapılmaya başlanmış, her iki mahfili yanılanmış, günümüzde hat sanatının nadide örnekleri olarak bilinen hat levhaları Eylül 1862 - Şubat 1863 tarihleri arasında altı ay gibi bir sürede yazılmıştır. Hat levhalarının yazımı ve bezemeler tamamlandıktan sonraki bir kaç yıl içerisinde yine küçük bazı tadilatlar ve ilave onarımlar devam etmiştir¹¹⁶⁵. Nitekim 1868 tarihli bir belge bunu göstermektedir. Belgeye göre; 1868 yılı itibariyle Ulucami'nin "*..inşâat ve tezyinât ve müteferri'ât-ı sâiresinin..kâffe-i masârifi..*", 3.498.922,5 kuruş'tan yapılan indirimle 3.334.043 kuruştur¹¹⁶⁶. Kısaca 1855-1869 yılları arası Ulucami'ye harcanan miktar 3,5 milyon kuruşa yaklaşmıştır¹¹⁶⁷.

Arşiv belgelerinin satır aralarında gizli bazı veriler, sanat tarihi açısından doğru bilinen bilgileri, yaygın kanaatleri/genel geçer görüşleri değiştirebildiği gibi, karanlıkta kalan pek çok noktaya da ışık tutmaktadır. Buna örnek olacak bir belge, 1868 yılı sonlarında Sadaret Mektubi kaleminden Bursa idaresi ile Evkaf Nezaretine gönderilen bir yazıdır. İlk kez bu çalışmaya konu olacak olan belgenin içeriği,

¹¹⁶⁴ Bu maaş defteri ilk olarak Doğan Yavaş tarafından adı geçen çalışmasında ana hatlarıyla ele alınmış, hattat ve nakkaşların isimleri belirtilmiş ve bunlara ödenen toplam rakamdan başka detay verilmemiştir. D.Yavaş, "a.g.m.", s.138.

¹¹⁶⁵ 20 Mayıs 1864 tarihli bir gazete haberinde Ahmet Vefik Paşa'nın henüz müfettiş olarak görev yaptığı sırada Ulucami'nin kalan levazımının tamamlandığı, üzerinin cam ile tezyin edildiği ve avlusunun meydana çıkarılıp, minaresinin dahi inşasına başlandığı aktarılmıştır. Bkz. Miyuki Aoki, **a.g.t.**, s.141.

¹¹⁶⁶ BOA.İ.ŞD.9.473.1.1 (Tarih: H.18 Ra 1285/M.9 Temmuz 1868)

¹¹⁶⁷ Bursa Meclis-i kebirine ait gelen-giden evrakın içeriğine ilişkin tutulan bazı kayıtlarda, masrafın indirimsiz hali yukarıdaki belgelerde görüldüğü şekliyle aynen 3.498.922,5 kuruş olarak geçmektedir. 1855-1869 yılları arasındaki bu masrafın teyidi olan belge için bkz.: BOA.EV.d.21185.8 (Kaydın tarihi: 13 Ca 1286/M.21 Ağustos 1869)

Ulucami'nin eski fotoğraflarında kuzey¹¹⁶⁸ avlusunda görülen şadırvanlar, taçkapısı üzerine yapılması düşünülen saçak, batı kapısı civarındaki kütüphane ve muvakkithane ile ilgilidir. Hem kapılardaki saçaklar hem de şadırvanlar depremler nedeniyle zarar görmüş, taçkapı hariç diğer üç kapının saçakları, 1856'da başlayan kapsamlı onarımlar dâhilinde muhtemelen 1860 yılına doğru bitirilmiştir. Ancak şadırvanların durumu farklıdır. Kazım Baykal, 1742 tarihli bir tamir kaydına dayanarak, 1948'de yazdığı eserinde, üzeri kurşun örtülü ve ahşap kubbeli bu şadırvanların eskiden beri var olduğu ifade etmiştir¹¹⁶⁹. Aynı şekilde Neslihan Dostoğlu da, 1900'lü yıllara ait fotoğraflarda görülen bu şadırvanların, 1742'de tamir edilen şadırvanlar olduğunu dile getirmiştir¹¹⁷⁰. Oysa 1868 tarihli belgede¹¹⁷¹ bu durumun aksi söz konusudur. Metinde öncelikle kapı üzerine yapılacak saçaktan bahsedilmektedir. Ulucami'nin "*cümle kapusuna yapılacak üzeri kurşunlu ve etrâfi cam ve çarçubeli saçak ile zeminindeki..tesviyesi*" gerekmektedir¹¹⁷². Ayrıca "*..mukaddemâ havlısında bulunub ba'de'l-inhidâm yapılmayân iki 'aded şadırvân üzeri saçaklı ve etrâfi musluklu olarak müceddedân binâsı ve câm'i-i şerif-i mezkûrun garb cihetindeki kapu pişgâhında vâki' kütübhâne ile muvakkithânenin ta'mîr ve inşâsı lede'l-münâkasa bir yük altmış dört bin kuruşla Hacı Kostanti kalfa tarafından ta'ahhüd olunduğu anlaşılmış..*" olmaktadır. Hüdavendigâr valisinden, Ulucami avlusuna yapılacak şadırvanların inşası için keşfi gereğince ve "*..metânet ve nefâsetine dikkat ve vâli-yi vilâyet tarafından bizzat nezâret olunmak şartıyla inşâ ve tekmîli ve keşf-i sânisinin..*" gönderilmesi istenmektedir¹¹⁷³. Bu talimata göre, 164.000 kuruşluk inşaatın keşfine uygun olarak yapıldığının bizzat vali tarafından kontrol edilmesi, şadırvanların sağlam ve güzel bir şekilde yapılması özellikle vurgulanmıştır. Şadırvanların inşası bittikten sonra keşf-i sâni defteri de merkeze gönderilecektir. Burada şadırvanlar konusunda yukarıda dile getirilen görüşlerin doğru olmadığı, "*..mukaddemâ havlısında bulunub ba'de'l-inhidâm yapılmayân iki 'aded şadırvân*" cümlesiyle kanıtlanmıştır. Bu ifadeye göre şadırvanlar önceden avluda bulunuyordu ve yıkıldıktan sonra yapılmamışlardı. Dolayısıyla, 20.yüzyılın

¹¹⁶⁸ Ulucami ile ilgili bir yayında kullanılan Şadırvan görsellerinin açıklamasında, Ulucami avlusu için "*Ulucami'nin güney avlusu ve şadırvanı*" ifadeleri geçmektedir. Burada yanlışlıkla kuzey yerine güney ifadesi yazılmıştır. Bkz. **Bursa'nın Kalbi Ulucami**, s.17.

¹¹⁶⁹ K. Baykal, **Bursa'da Ulucami**, s.14.

¹¹⁷⁰ N. Dostoğlu, **Fotoğraflarla Bursa**, no: 53.

¹¹⁷¹ BOA.A.MKT.MHM.429.55.1.1 (Tarih: H.24 Ş 1285/M.10 Aralık 1868)

¹¹⁷² Cümle kapısı girişine yapılacak ahşap saçak ile şadırvanların inşasıyla ilgili ilk taslak metin için bkz.: BOA.A.MKT.MHM.418.38.1.1 (Tarih: H.9 Ca 1285/M.28 Ağustos 1868)

¹¹⁷³ BOA.A.MKT.MHM.429.55.1.1 (Tarih: H.24 Ş 1285/M.10 Aralık 1868)

başına ait fotoğraflarda görülen şadırvanların, aslında 1742'de tamir geçiren şadırvanlar olmadığı, bunların taçkapı saçağı, kütüphane, muvakkithanenin tamir ve inşası, şadırvanların ise yeniden inşa edilmesi işini 1868'de alan Hacı Kostanti Kalfa tarafından yapıldığı ortaya çıkarılmıştır (Res.4.199, 4.200). O halde 1855 depremlerinin hasarını gösteren planda da görülen, o tarihlerde var olan eski şadırvanlara ne olmuştur? Muhtemelen bu iki eski şadırvan hasarlı oldukları ihtimali de düşünülürse, Ulucami gibi büyük bir yapının inşaat çalışmaları için ihtiyaç duyulan şantiye alanını yaratmak adına ortadan kaldırılmıştır ki, belgede belirtilen "*ba'de'l-inhidâm*" durumu bunu düşündürmektedir.

1868 yılının sonlarında ihalesi yapılmış olan bu işin, kış mevsimi sonrası 1869 yılı başlarında başlatıldığı söylenebilir. 1869-1879 tarihleri arasında Bursa Meclisi'ne ait gelen-giden evrakların içeriğine ilişkin kayıt defterinde 10 N 1285/25 Aralık 1868 tarihli bir gelen evrak kaydında "*.câmi'i kebirin bakiyye-i ta'mirâtına müsâde-i seniyye..*" ifadeleri geçmektedir. Devamındaki 4 L 1285/18 Ocak 1869 tarihli "*Câmi'i kebirin kapusuyla şadırvanları ta'mirâtına dâir keşf defteriyle mazbatasının gönderildiğine*" dair kayıttan, Cami'nin kalan tamiratları olarak nitelenen bu onarımlar için gerekli iznin merkezden geldiği ve bu iznin sonrasında Hacı Kostanti kalfanın yapacağı işlerin keşif defterinin merkeze gönderildiği anlaşılmaktadır¹¹⁷⁴. "*Derdest olân ta'miratın sür'at-i irsâli va'dolunan resimlerinin ve keşif defterinin bir hafta sonra irsâl buyrulacağına..*" ifadelerinden de Ulucami taçkapısı saçağı, avlusundaki iki şadırvan, kütüphane ve müvakkithanenin tamirinin Temmuz 1870'te devam ettiği görülmektedir¹¹⁷⁵. Teze konu olan zaman aralığında 'açık eksiltme', yani münâkasa yöntemi ile müteahhit eliyle yapılan nadir işlerden biri olarak tespit edilen bu onarımların tamamlanmasından sonraki sürecine, başka bir ifadeyle keşf-i sâni defterine dair, Osmanlı Arşivi'nde erişime açılan tasnifler arasında başka herhangi bir belge tespit edilememiştir. Ancak Ulucami çevresindeki diğer bazı işler için Sermühendis Batyano tarafından bu tarihten kısa bir süre sonrasına ait 21 Ocak 1873 tarihli başka bir keşfi evvel defteri hazırlanmıştır. İlk D.Yavaş tarafından yayınlanan¹¹⁷⁶ belgedeki verilere göre; mermer tarih taşı, avlu etrafındaki kapı ve demir parmaklıkların boyanması, çeşme inşası, avluya mermer döşenmesi, minare masrafları ve Abdesthane masrafları için 180.576,8 kuruşluk bir harcama tahmin

¹¹⁷⁴ BOA.EV.d.21185.4 (1869-1879 aralığında Bursa-İstanbul arasında gelen-giden evrak özetlerine ilişkin kayıtlardır)

¹¹⁷⁵ Bu kaydın tarihi: R.26 Haziran 1276/M.8 Temmuz 1870: BOA.EV.d.21185.4

¹¹⁷⁶ Bkz.: D. Yavaş, "Ulucami'nin Geçirdiği Tamirler", **a.g.e.**, s.141, 142.

edilmiştir. 1873 tarihli bu keşf-i evvel'in içerdiği onarımların yapıldığına dair başka bir yazışma ve keşf-i sâni defteri henüz tespit edilememiştir.

1889 yılında ortaya çıkan bir yangın neticesinde, minare külahları yanmıştır¹¹⁷⁷. Bunun üzerine Bursa idaresince yapılan ilk keşifte külahların 34.072 kuruş masrafla yapılabileceği tahmin edilmiş, ancak daha sonra keşf-i sânisinde 14.083,5 kuruş daha harcanması gerektiği görülmüştür. Keşif bedellerinden yapılan indirimle, minare külahlarının yapım işinin toplam masrafı 47.752 kuruş olmuştur¹¹⁷⁸. Bu masraf çeşitli vakıf gelirlerinden karşılanmıştır¹¹⁷⁹. Minare külahları 1855 sonrasındaki onarımlar sırasında ahşap olarak yapılıp kurşunla kaplanmış iken (Res.4.197)¹¹⁸⁰, bunların yanması sonrası minare külahları kâgir olarak günümüzdeki şekliyle yapılmıştır (Res.4.198). Bunların tamirleri sırasında cami kubbelerinin kurşunlarının da değiştirilmesi gerektiği görülmüş olmalıdır ki, 1892 tarihinde buna yönelik bir girişim söz konusudur. Kubbe kurşunlarından bazılarının harabiyetinden dolayı yağmur ve rüzgârların olumsuz etkileri, masraf çıkarmaya başlamıştır. Buna ilişkin mahallince yapılan keşfinde masrafların mecdi yirmi kuruştan 11.086 kuruş olduğu görülmüş ve vilayet idaresince harcama izni talep edilmiştir. Bunun üzerine "*kâ'ide-i tasarrufâta bi'r-ri'âye keşfinden noksaniyle ve kemâl-i metânet ve resânetle vücûda getirilmek üzere..*" söz konusu onarımların tasarruf ilkelerine uyularak keşif bedelinden yapılan 554,12 kuruş mecdi farkı düşülmüş, Bursa evkaf muhasebecisi ve komisyon eliyle bu onarımların 10.531,28 kuruşa emaneten yaptırılması yönünde karar çıkmıştır¹¹⁸¹. Giderleri mal sandığında biriken gelirden karşılanacak olan kubbe kurşunlarının yenilenmesine yönelik onarımlar için gerekli irade de çıkarılmıştır¹¹⁸². Emanete yapılan ve 10.531 kûsür kuruş harcanan kubbe kurşunların tamirleri sırasında, yapının dış duvarlarına vakıf gelirlerinden karşılanmak suretiyle 16,835 kuruş masrafla yeni sıva yaptırılmış, gerekli süslememeleri, yani "*..tezyinât-ı lâzimesi dahî icrâ*" ettirilmiştir.

¹¹⁷⁷ Bursa Tarihi Kılavuzu adlı eserin müellifi Mülazım Abdülkadir Efendi, minarelerin yandığı o anlara tanıklık ettiği, kendi eserinde anlatmıştır. Müellif yangının, Ulucami'ni yanındaki bir leblebici dükkânından çıktığını ve Cami'nin batı tarafındaki Fetvahâne'ye kadar olan yerleri yaktığını, alevlerin etkisiyle batı minaresi kurşunlarının erimeye başlayıp, minare külahının yanmaya başladığını, kubbelere bir zarar vermeyen yangında, şaşkınlık verici bir olaya şahitlik ettiğini anlatır. Şaşırdığı olay ise aralarında 70 adım mesafe bulunan minarelerden doğu tarafındakinin de birden yanmaya başlamasıdır. Bkz. **a.g.e.**, s.203-204; H. Taib, **a.g.e.**, s.80; K. Baykal, **Tarihte Bursa Yangınları**, s.39-40.

¹¹⁷⁸ BOA.İ.ŞD.113.6804.1.1 (Tarih: H.13 Ca 1309/M.15 Aralık 1891)

¹¹⁷⁹ BOA.İ.ŞD.113.6804.2.1 (Tarih: H.30 Ca 1309/M.1 Ocak 1892)

¹¹⁸⁰ Minare külahlarının depremden önceki halini tasvir eden görseller için bkz.: Nezaket Özdemir, **Fotoğraftan Önce Bursa-Gravürler**, Bursa Valiliği Yayınları, Bursa: 2015, s.112 (1836), 122 (1838), 134 (1839), 135 (1839).

¹¹⁸¹ BOA.İ.EV.2.41.1.1 (Tarih: H.24 Ca 1310/M.14 Aralık 1892)

¹¹⁸² BOA.İ.EV.2.41.2.1 (Tarih: H.15 C 1310/M.4 Ocak 1893)

Tasnifte tespit edilen 1892-93 tarihli diğer belgeler, Ulucami kurşunlarının değiştirilmesine yönelik yapılan yazışmalar ile aynı tarihlerde yazılmış ancak içeriği belli olmayan onarımlara ilişkindir. Kubbe kurşunları haricinde caminin genel bir kontrolü yapılmış olmalıdır. Bu kontroller sırasında bazı durumlar tespit edilmiş ve bunların giderilmesine çalışılmıştır. Nitekim *"..ba'zı mahallerin muhtâc-ı ta'mîr olmasına mebnî.."* ifadeleri ile nitelenen bu onarımlara yönelik *"..mahallince icrâ kılınan keşf ve münâkasası vechile mecdi yigirmi guruşdan on yedi bin guruşla maktu'ân ta'miri zımında meblağ-ı mezburun sarfına.."* izin verilmiştir. Münâkasa yöntemi ile müteahhit eliyle yapılan bir diğer iş olarak kayda geçen bu onarımların ihale bedeli, İstanbul şehremaneti hendesehanesinden de onaylanmıştır. Yapının vakıf gelir kayıtları incelenmiş, mevcut gelirin bu masrafı karşılayabileceği anlaşılmıştır. Söz konusu tamirler *"..müte'ahhidi ma'rifeti ve mahalli evkâf muhâsebecisi ve komisyonu nezâretleriyle maktû'ân icrâ.."* edilecektir. İhale bedeli olan 17.000 kuruştan, 950 kuruş mecdi farkı indirildiğinde ortaya çıkan 16.150 kuruşluk bedel, mal sandığından müteahhite ödenecektir¹¹⁸³.

Ulucami'nin tamirat ve inşaat işlerine ilişkin 1898 tarihli belgeler yine caminin bazı kubbe kurşunlarının tamiri hakkındadır. Mahali idarece yapılan keşifle onarımın mecdi 20 kuruş hesabıyla 7.026 kuruşa mal olacağı tahmin edilmiştir. *"Ancak Burusada kurşuncu ustası bir şahısdan ibâret olması.."* nedeniyle bu işin münâkasası yapılamamış, başka bir deyişle farklı fiyat teklifleri almak mümkün olamamıştır. Hem zaten bu zamana kadar bu gibi kurşun tamiratları emaneten yapılagelmektedir ve bunun da aynı şekilde yaptırılması gerekecektir. Mecdî farkı düşülen onarım masrafı 6674 kuruş olmuştur¹¹⁸⁴. Mevcut belgelere göre Ulucami'nin Cumhuriyet dönemine kadar görmüş olduğu bu son tamirat için gerekli irade çıkmış, masrafların vakıf gelirlerinden karşılanması kararlaştırılmıştır¹¹⁸⁵. Görüldüğü gibi 19. yüzyılın sonlarında Bursa'da sadece bir kurşun ustası bulunmaktadır. Bu durumun yapı üretim organizasyonunu, devlet açısından hizmet satın alma noktasında sekteye uğrattığı ortadadır. Meslek gruplarının sayılarının gittikçe azalmaları nedeniyle var olanların alternatifsiz hale gelmesi, merkezi/yerel idarenin yapı üretimi için yapılması gerekli ihale yöntemlerinde zorunlu değişikliğe gitmesine, dolayısıyla ikinci seçeneklerin

¹¹⁸³ BOA.İ.EV.2.39.1.1 (Tarih: H.24 Ca 1310/M.14 Aralık 1892); irade: BOA.İ.EV.2.39.1.1 (Tarih: H.15 C 1310/M.4 Ocak 1893). Belgelerde ihaleyi alan kalfanın adı geçmemektedir.

¹¹⁸⁴ BOA.İ.EV.20.44.1.1 (Tarih: H.28 B 1316/M.12 Aralık 1898)

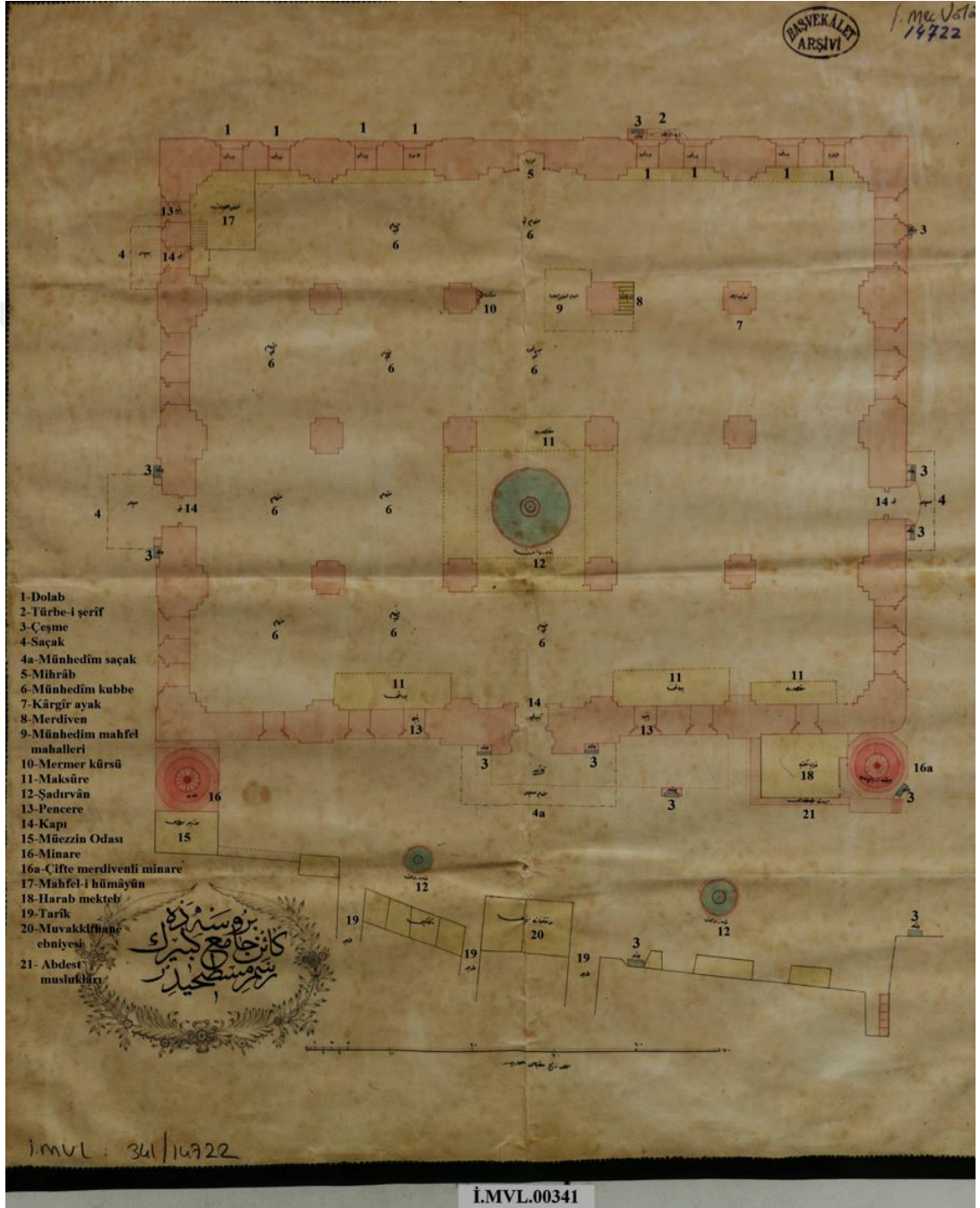
¹¹⁸⁵ BOA.İ.EV.20.44.2.1 (Tarih: H.14 Ş 1316/M.28 Aralık 1898); Müsveddesi için bkz.: BEO.1250.93680.1.1 (Tarih: H.14 Ş 1316/M.28 Aralık 1898)

üzerinden –emâneten usulü ile- inşaat ve onarım faaliyetlerinin sürdürülmesine sebep olmuştur.

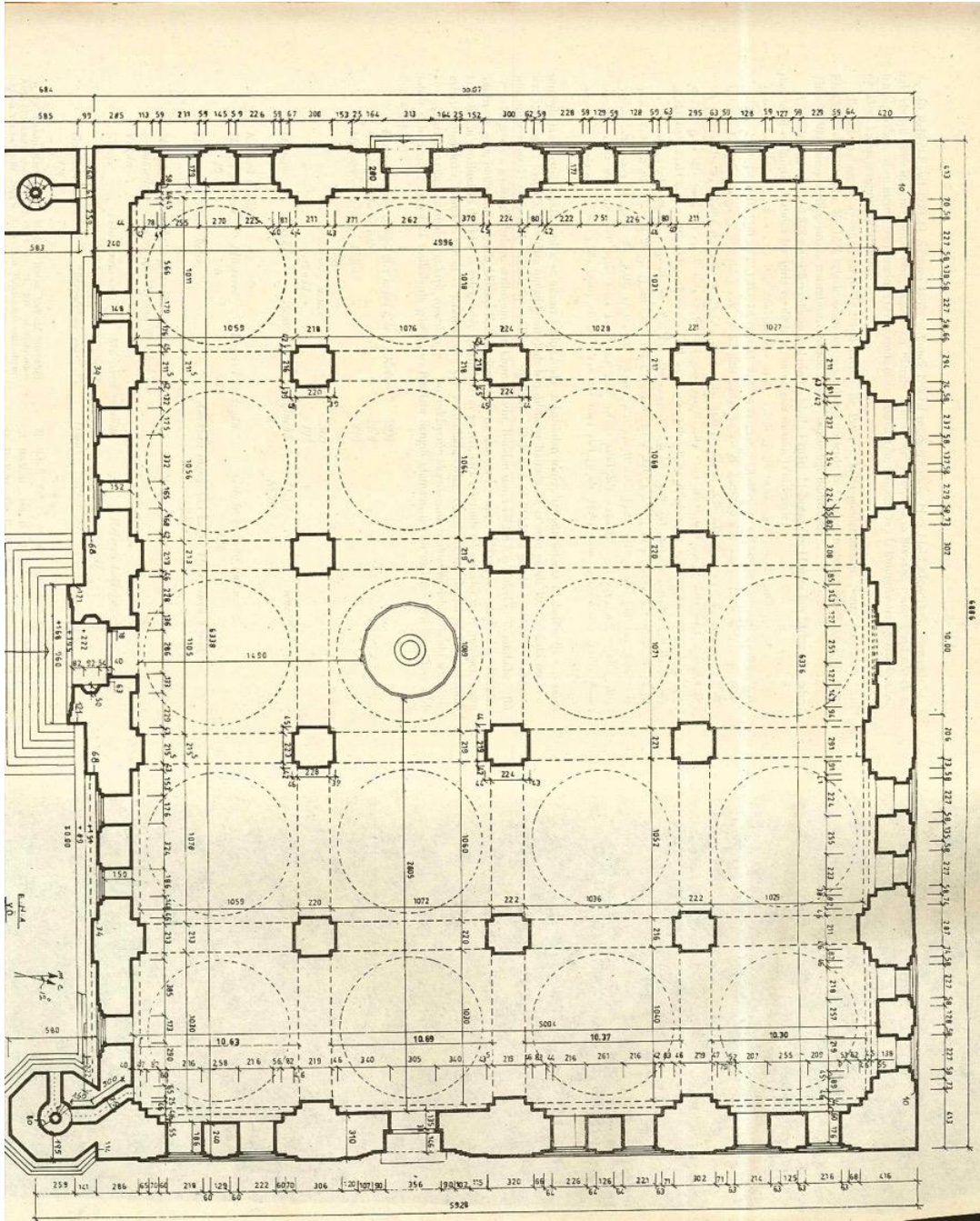
Sonuç olarak, 1855 depremlerinden hemen sonra, Bursa'daki yapı onarım faaliyetlerinin ilk adresi Ulucami olmuştur. Temmuz 1855 tarihinde ilk keşifler yapılmış, Şubat 1856'da kırk iki haftalık bir inşaat süreci başlamıştır. Mayıs 1856'da kırk ikinci haftası tamamlanan inşaatın 1857-1858'den itibaren iç kısımlarına yönelik işlere başlanmış, 1863 yılı başlarında tüm kalemişi süslemeleri ve hat levhaları yazımı işleri tamamlanmıştır. Ulucami'nin 1862 yılında ikinci keşifleri yapılmış, 1868' yılında Hacı Kostanti kalfa tarafından ihalesi alınan *iki şadırvan ve taçkapı saçağı inşası ile kütüphane ve muvakkithane* onarımları başlamış, 1870'lerin başında bu işler tamamlanmıştır. 1889 yılında minare külahları yanınca, külahlar günümüzdeki şekliyle yapılmış, 1892 ve 1898 tarihlerinde yapının bazı kubbe kurşunlarının onarımları yapılmıştır. Ulucaminin 1856'da başlayan onarım sürecinde 1868'lere kadar farklı zamanlarda mimar, mühendis, kalfa ve memur olarak; ebniye halifesi Akif Efendi, ebniye halifesi Hacı Ali Efendi, mühendishane halifesi Seyyid Efendi, memur denetçi Şemseddin Efendi, kâtip İzzet Bey, Yani kalfa, Penayut kalfa, Raşid Efendi görev almıştır. Yapının iç mekânın görev alan nakkaş ve silicilerin tamamı gayrimüslimdir. Cami'nin hat levhalarının yeniden yazımı ve onarımları ile kütüphane kitaplarının tamirlerini ise; Sikkeganbaşı Abdülfettah Efendi, Hattat Şefik Efendi, Mücellid Mehmed Efendiler yapmışlardır. 1870'li yıllardan sonra Ulucami'nin bazı çevre düzenleme ve kurşun yenileme işleri yürütülmüştür. 20.yüzyıl başlarından Cumhuriyet dönemine kadar geçen sürede, yapının ne gibi onarımlar geçirdiği henüz tespit edilememiştir. Cumhuriyet'ten sonraki süreçte 1951 yılında başlayan onarımlar sırasında şadırvanlar ile birlikte, taçkapı dâhil dört saçağının da kaldırıldığı, onarımların başladığı tarihlerde çekilen fotoğraflardan anlaşılmaktadır (Res.4.201, 4.202, 4.203, 4.204).

Bursa Ulucami gibi büyük yapıların onarım/inşaat süreçleri, başından sonuna kadar işgücü, malzeme ve kaynak temelinde çok ciddi ve kapsamlı bir örgütlenmeyi gerektirmektedir. Bu üçlü sacayağının herhangi birinin ortadan kalkması, tüm sistemi etkilemektedir. Bu da; yeni inşaatlara başlanamaması, başlanan inşaatların/onarımların yarım kalması, zamanında bitirilememesi, yapıların hasar durumunun daha da artması ve neticede bunlarla paralel olarak kentin ekonomik hareketliliğinin olumsuz etkilenmesi demektir. Özetle bu ayaklardan birinin

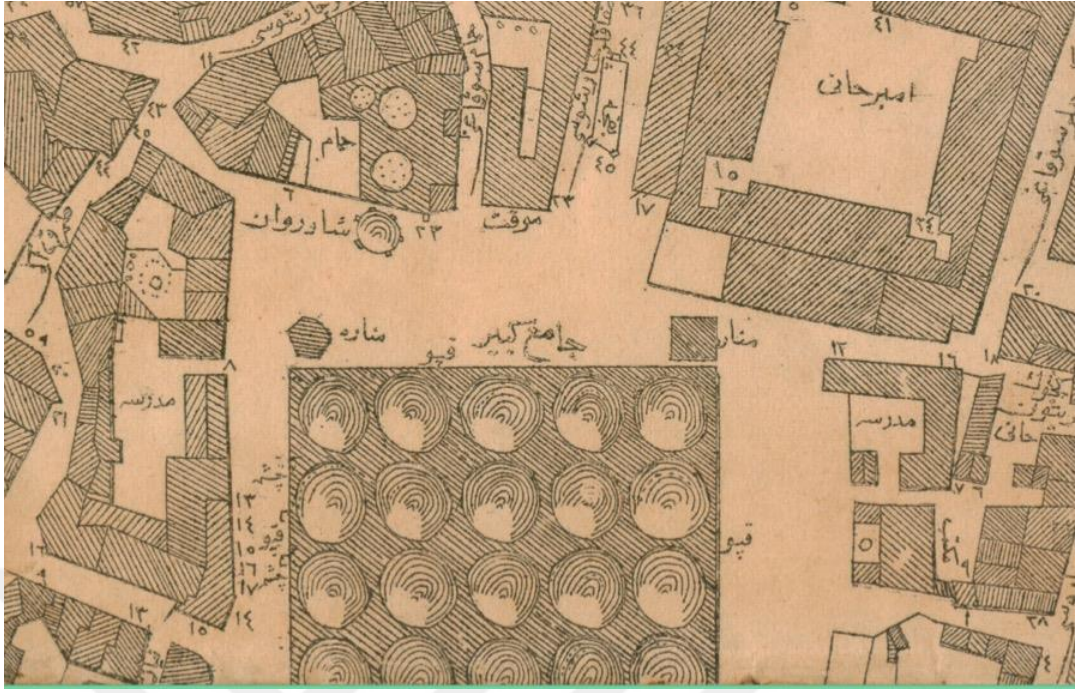
olmaması, mimarlık ortamının sürdürülebilirliğini minimize edebilmektedir. Ulucaminin geçirdiği son restorasyonlarda dış cephede boya, badana ve taş temizliği yapılmış ve sonradan camiye yapılan ilaveler kaldırılmıştır. İç mekânda da gerekli onarımlar/temizlikler yapılarak, cami günümüzdeki görüntüsüne kavuşmuştur.



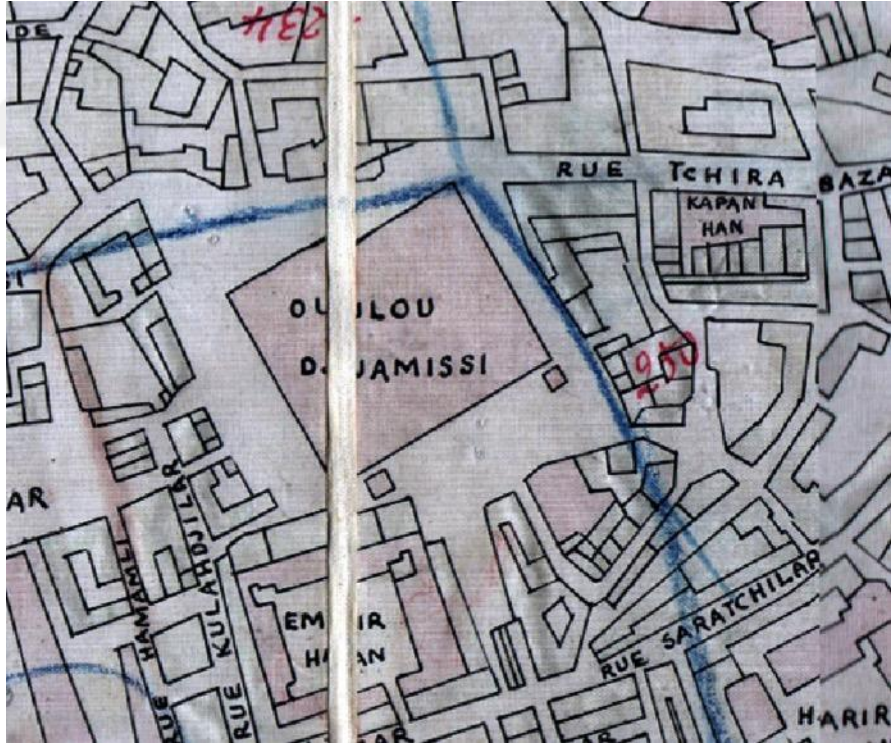
Şekil 4.46. Ulucami'nin 1855 Yılına Ait Hasar Durumunu Gösterir Plan. (Kaynak: BOA.İ.MVL.341.14722.4. Tarih: M.Temmuz 1855. Düzenleyen: H.Gürsel Bilmış)



Şekil 4.47. Ulucami Planı (Kaynak: Ayverdi, s.404-405)



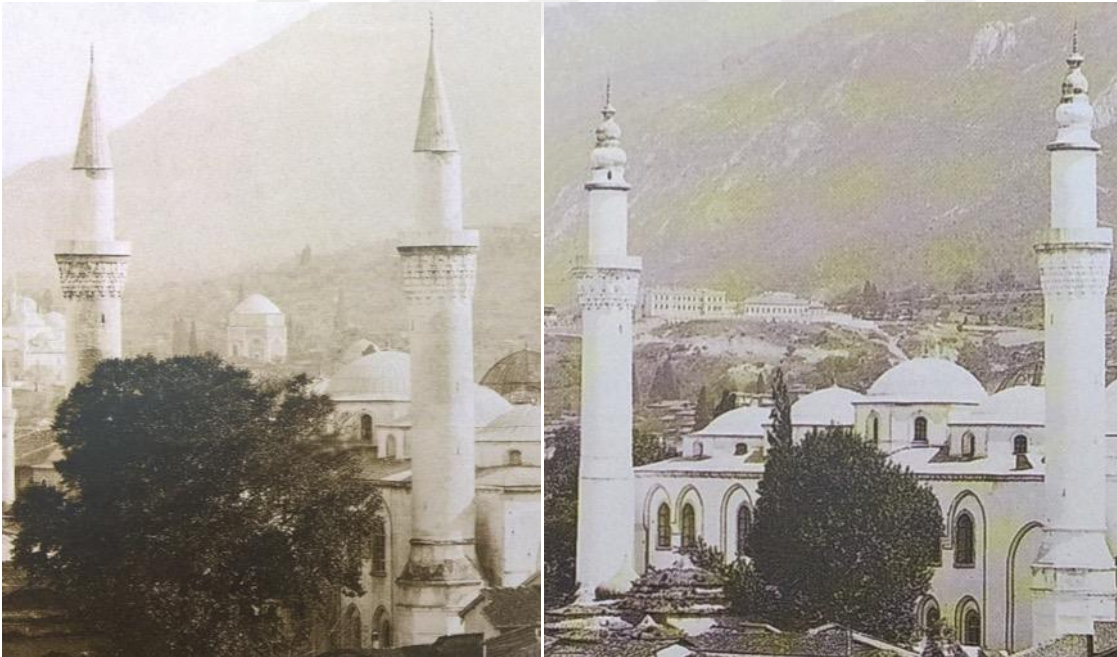
Harita 4.34. Ulucami ve Çevresi. (Kaynak: 1857-59 SBH)



Harita 4.35. Ulucami ve Çevresi (Kaynak: 1893-94 FSH. R.Kaplanoğlu Arşivi)



Resim 4.196. Ulucami'nin İnşa Halindeki Batı Minaresi İle Şerefeye Kadar Yıkık Doğu ('Güdük') Minare. Foto: Moustier-1862 (Kaynak: N.D. Bursa Fotoğrafları, no:32)



Resim 4.197. (sol) Ulucami'nin Yanmazdan Önceki Minare Külahları 1889 Öncesi. Foto: C.J.Fettel.1885 (Kaynak: N.Dostoğlu, Bursa Fotoğrafları, no: 33)

Resim 4.198. (sağ) Ulucami'nin Yangını Sonrası Yapılan Yeni Minare Külahları. 1894 Civarı (Kaynak: N.Dostoğlu, Bursa Fotoğrafları, no: 49)



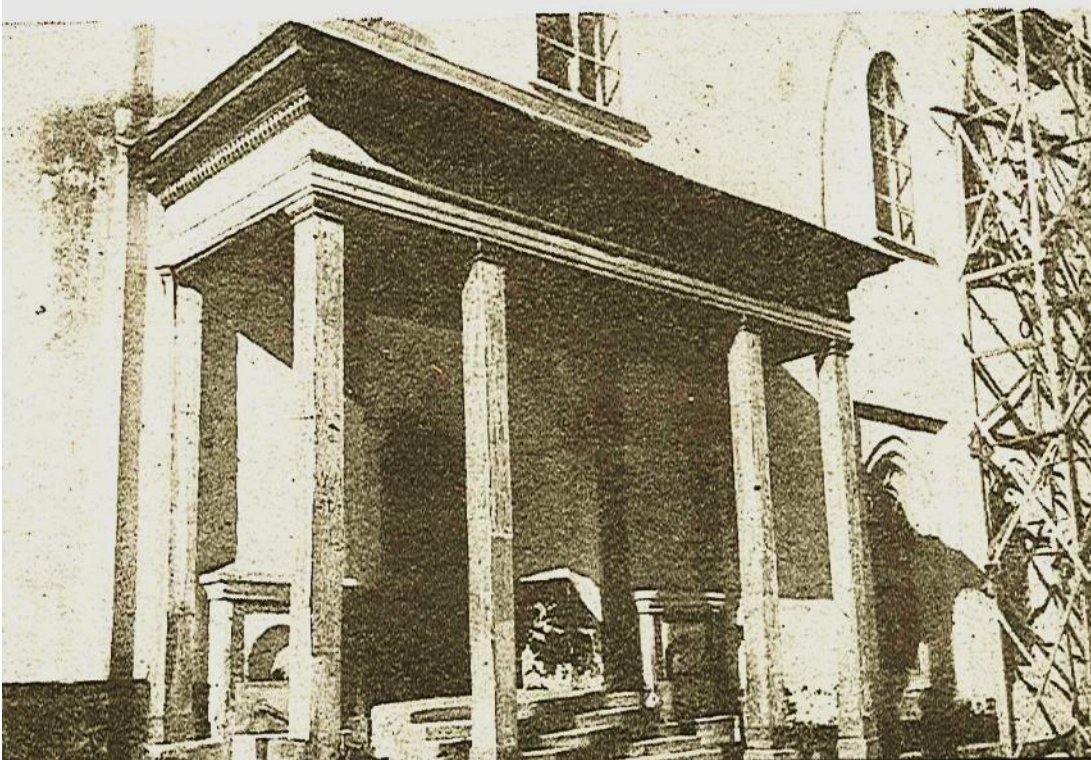
Resim 4.199. Ulucami Avlusu Doğu Şadırvanı. 1900 (Kaynak: N.Dostoğlu, Bursa Fotoğrafları no:53)



Resim 4.200. Ulucami Avlusu Şadırvanlar ile Ahşap Saçak. 1905. (Kaynak: N.Dostoğlu, Bursa Fotoğrafları no: 52)



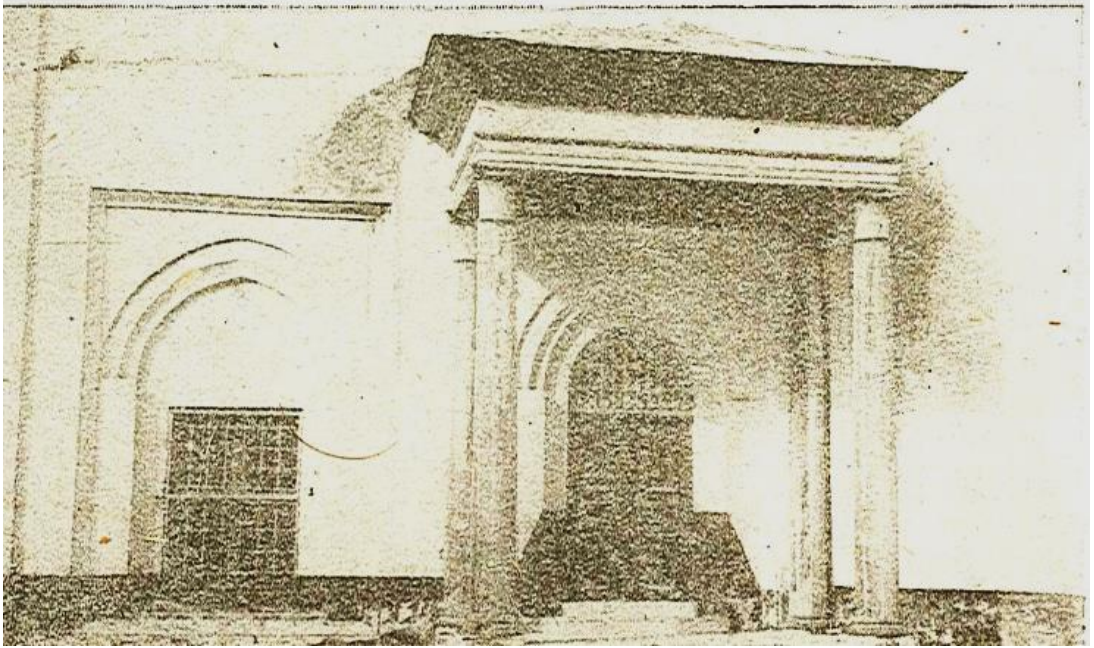
Resim 4.201. Ulucami'nin Kostanti Kalfa İşi Taçkapı Saçağı. 1950'ler. (Kaynak: S.Çetintaş, s.56.)



Resim 4.202. Ulucami Batı Kapısı Saçağı Ve Çeşmeler. 1950'ler. (Kaynak: S.Çetintaş, s.56)



Resim 4.203. Ulucami Doğu Kapısı Saçağı. 1950'ler. (Kaynak: S.Çetintaş, S.56)



Resim 4.204. Ulucami Hünkâr Mahfili Giriş Kapısı Ve Saçağı. 1950'ler. (Kaynak: S.Çetintaş, s.57)



Resim 4.205. Ulucami'nin Mihrap-Taçkapı Ekseninde Üçüncü Sırada Bulunan Üstü Açık Kubbesi. (Kaynak: H.Gürsel Bilmiş-2019)



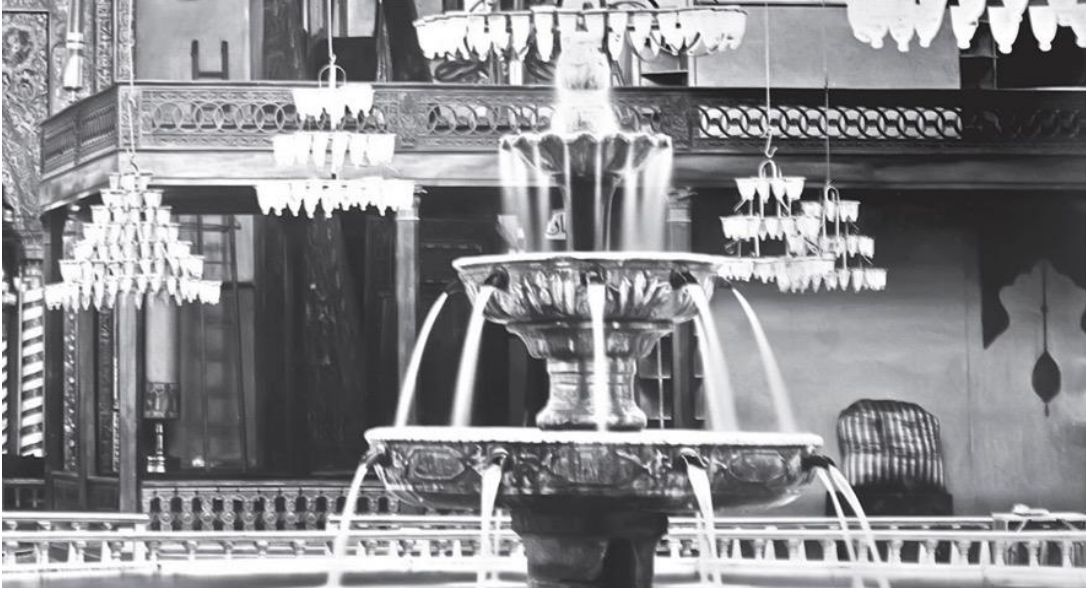
Resim 4.206. Ulucami Kuzey Cephe Duvar Örgüsü (Kaynak: 1951 Baykal arşivi-YEBEK)



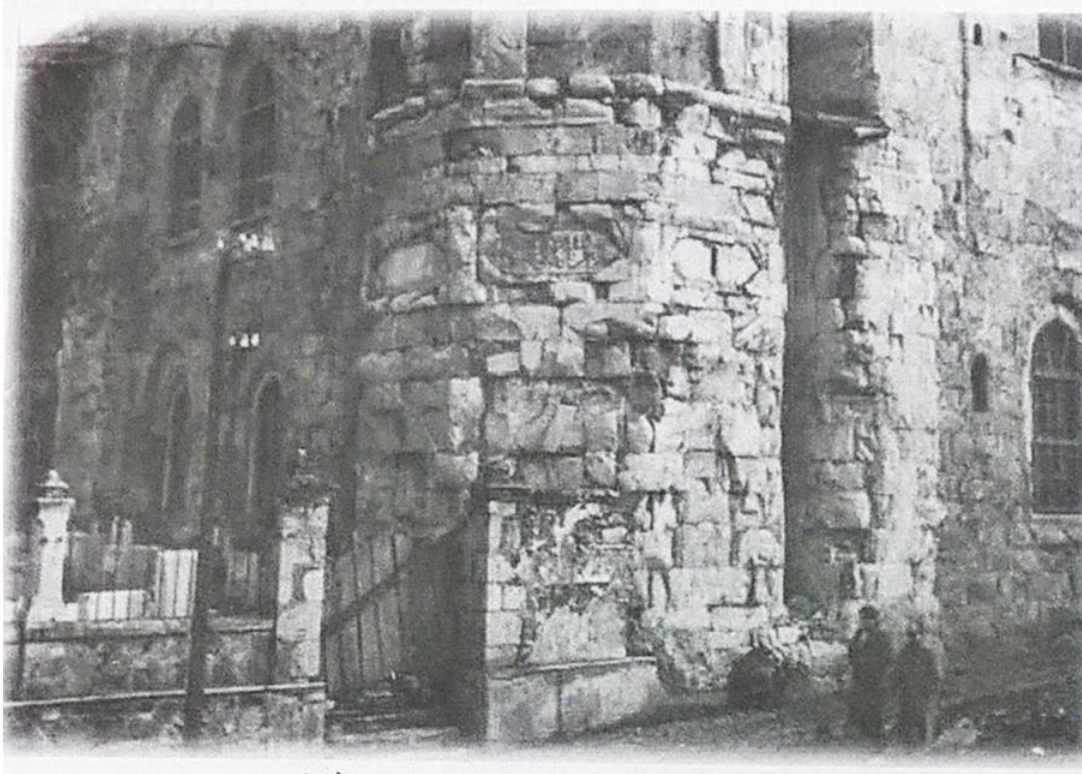
Resim 4.207. Ulucami'nin Kuzey Cephesi ve Avlusu İle Çatı Örtüsü (Kaynak: http://bursamedya.net/wp-content/uploads/20180529_2_30612096_34153122_Web.jpg) Erişim tarihi: 09.11.2019



Resim 4.208. Hanlar Bölgesi Ve Ulucami'nin Havadan Görüntüsü (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2013)



Resim 4.209. Ulucami'nin 1862-63 Tarihlerinde Yeniden Yapılan Ve Günümüze Ulaşan Müezzin Mahfili-Detay. (Kaynak: IRCICA-Foto: Hüzeyin Zekai Paşa 1891-97)



Resim 4.210. Ulucami Batı Minaresi Kitabesi (Kaynak: Bursa Araştırmaları Dergisi)

4.2.4. I.Bayezid (Yıldırım) Külliyesi

Şehrin merkezinde ve batısında kurulan külliyelerden başka, günümüzde ‘Yıldırım’ adıyla anılan mahallede bulunan zaviyeli/tabhaneli bir cami, biri günümüze ulaşmayan iki medrese, günümüze ulaşmayan bir imaret (aşevi), darüşşifa, türbe, hamam ve yapıları çevreleyen bir duvar¹¹⁸⁶ ile saray/kasır’dan oluşan I. Bayezid külliyesinin, tarihini gösterir bir kitabesi olmamakla birlikte 1391-1395 tarihleri arasında inşa edilmiş olduğu belirtilmektedir¹¹⁸⁷. Şehre hâkim bir tepeye, bölgenin topoğrafyasına uygun olarak¹¹⁸⁸ konumlandırılan Cami’nin girişinin karşısında türbe ve türbenin batısında camiden biraz aşağıdaki düzlükte medrese ile caminin güneybatısında biraz uzakta hamam bulunmaktadır (Şekil 4.48, Res.4.211). SBH’nda görülen aşevi ise günümüze ulaşmamıştır (Hrt.4.36). Külliye yapılarından olup, Osmanlı mimarisinde ilk hastane binası olarak inşa edildiği bilinen ve uzun yıllar harabe halinde kalan darüşşifa¹¹⁸⁹ ise daha uzağa, külliyenin bulunduğu tepenin güneybatısına konumlandırılmıştır.

4.2.4.1. I. Bayezid (Yıldırım) Camii

İnşa kitabesi ve mimarı hakkında bilgi bulunmayan yapı, inşasından sonra 1563, 1575, 1617, 1634, 1635, 1637, 1640, 1649, 1669, 1671, 1780, 1825 ve 1836¹¹⁹⁰ tarihlerinde Tanzimat’a kadar pek çok tamir geçirmiştir¹¹⁹¹. Tanzimat’tan sonra ise ilkin 1847’de ve daha sonra 1849’da kurşunlarının tamir edildiği bilinmektedir¹¹⁹². 1855 depremlerini bazı hasarlarla atlatan caminin, daha sonra uzun bir süre harap bir

¹¹⁸⁶ Külliye etrafını çevreleyen duvarın günümüzde sadece kapısı ayaktaadır.

¹¹⁸⁷ D. Yavaş, “Yıldırım Külliyesi”, **TDVİA**, Cilt:43, s.532-34; Güldeste’ye dayanarak H.797/M.1394-95 tarihi için bkz.; E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.419; Yapının Ulucami’nin inşaatından önce 1395’te bitmiş olması gerektiği yönündeki ifadesi için bkz.; Gabriel, **a.g.e.**, s.72; 1394’te tamamlandığı iddiası için bkz.: S. Çetintaş, **a.g.e.**, Cilt:2, s.23-24; Bu görüşlerden farklı olarak başka bir kaynaktaki “*Bu cami’in inşaatı ol vakt itmamına gayret idilmekte bulunan Ulucami’in inşaatına mani’ olmamak için..ta’til olunmuş ve müşarun ileyhin hîn-i vefatında halefleri ancak na’ş-ı sa’adet nakşlarını câmi’e yakın bir mahalde inşa ve ikmal itdirdikleri türbeye vaz’ itdirüb câmi’i nâ-tamam bırakmışlardır*” ifadeleri için bkz.: Marie De Launay-Bonkofeski Bey, **Bursa ve Civarı**, (Terc: Ahmed Ata), İstanbul: 1298, s.17; Timur istilası nedeniyle cami inşaatının yarıda kalıp, daha sonra Musa Çelebi tarafından bitirildiği yönündeki kaynaklar için bkz.: A. Kuran, **a.g.e.**, s.77.

¹¹⁸⁸ G. Çantay, **a.g.e.**, s.34.

¹¹⁸⁹ Osman Çetin, “Bursa Şer’iyye Sicilleri Işığında Osmanlılarda İlk Tıp Fakültesi Bursa Darüşşifası ve Tıbbî Faaliyetler”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, 1993, Sayı:4, s.121-149; D.Yavaş, “Yıldırım Külliyesi”, **a.g.e.**, s.533. Yapı zamanla terkedilmiş, bir dönem baruthane olarak kullanılmış, daha sonra uzun yıllar bakımsız halde bırakılmıştır. 1990’lı yıllarda kapsamlı onarımı yapılan darüşşifa, günümüzde göz hastanesi olarak kullanılmaktadır.

¹¹⁹⁰ Tanzimattan hemen önce Sultan Yıldırım Bayezid Han Camii, Medresesi ve İmaretini Evkafının büyük çaplı tamiratlarının masraflarını içeren Aralık 1835 tarihli bir inşaat defteri, çok yakın bir dönemde yapılan bir doktora çalışmasında, deprem sonrası yapılan tamirlere aitmiş gibi gösterilmiştir. Bkz.: Neslihan Özaydın, **a.g.t.**, s.112.

¹¹⁹¹ K. Kepecioğlu, “Yıldırım Camii”, **a.g.e.**, Cilt:4, s.261; E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.422-25; S. Çetintaş, **a.g.e.**, a.y.

¹¹⁹² E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.425.

halde kaldığı ve yüzyılın sonlarına doğru II. Abdülhamid döneminde yapılan kapsamlı onarımlarla yeniden hizmete açıldığı anlaşılmaktadır. Aşağıda görüleceği üzere 1886 baharında başlayıp 1895'ten önce tamamlandığı düşünülen bu onarımlarda, yapının özellikle en fazla zarar gören son cemaat yeri onarılmış, kubbe kurşunları yenilenmiş ve batı minaresi de yeniden inşa edilmiştir¹¹⁹³ (Res.4.213, 4.214, 4.216, 4.217). I. Bayezid (Yıldırım) camii, kendisinden önce inşa edilen Orhan ve I. Murat Hüdavendigâr camilerinin bir benzeri olmakla birlikte, mimari, malzeme ve işçilik açısından onlardan daha üstün niteliktedir. Osmanlı mimarisinde “*Bursa kemeri*” adıyla nitelenen kemer tipinin ilk kez bu yapıda, hem son cemaat yerinde hem de taçkapıda uygulanmış olması ve kesme taşlarla yapılan ve hiçbir kısmında tuğla hatıl kullanılmayan dış cephelerdeki duvar örgüsü, yapının bu üstün niteliklerinden birine örnek olarak verilebilir¹¹⁹⁴. Değişik kotlarda inşa edilmiş külliye yapılarından, “*Osmanlı mimarisinde İmparatorluk üslubunun başlangıcı*”¹¹⁹⁵ olarak görülen yapı, zaviyeli-tabhaneli cami plan şemasına sahiptir (Şekil 4.49). Yapının en dikkat çekici kısmı, beş gözlü son cemaat yeri ve buradaki mermer benzeri kesme taşlarla kaplı ayakları birbirine bağlayan Bursa kemerleridir. Plan şeması simetrik olan yapıya son cemaat yeri geçildikten sonra yine Bursa kemerinin kullanıldığı taç kapıdan erişim sağlanır. İçeri girildikten sonra sağda ve solda tabhâne denilen iki dinlenme mekânı bulunur. 12 m. çapında ve 22 m. yüksekliğindeki ana kubbenin her iki yanında karşılıklı iki eyvan ile eyvanların yanlarında birer koltuk kubbesi ve basamaklarla yükseltelen, 11.5 m. çapında kubbeye örtülü, minberli, mihraplı ana mekân bulunmaktadır. Güneyde her iki yanda bulunan odaların kible yönündeki duvarları, tonoz kasağına kadar alçı nişler ve ocaklarla kaplıdır. Bu mekânları örten çatıda nefeslik denilen bacaların olması, yapının bu kısımlarının

¹¹⁹³ Minarelere ilişkin ilk kayıt, 1637’de hangisi olduğu belli olmayan bir minarenin şerefesinden yukarısının yıkıldığı ve tuğla, kiremit, kireç, kum ile tamir edilerek külâhına kurşun kaplandığı bilgisini aktarmaktadır. 1780’de ise yine hangisi olduğu belli olmayan minarenin yıldırım nedeniyle temelinden yıkıldığı ve caminin üç kemer ayaklarını harap ettiği anlaşılmaktadır. Bu kayıtlar için bkz.: K. Kepecioğlu, “Yıldırım Camii”, **a.g.e.**, Cilt:4, s.261. Son olarak 1907 tarihli bir yazıda yarım kalan minarenin tamamlattırılması istenmektedir. Bu belge ile Yıldırım camii’nin doğu minaresinin 1907 yılında halen yapıldığı anlaşılmaktadır.

¹¹⁹⁴ A. Gabriel, **a.g.e.**, s.69; A. Kuran, **a.g.e.**, s.77; D. Yavaş, “a.md”, s.532; Kuban, Camii’nin son cemaat yerindeki revakın çok görkemli olmasına karşın şüpheli bir üslupla yapıldığını belirtir. Kuban, buradaki kemer üslubunun, o dönem için karakteristik olmadığını, olsaydı 14.yy.dan kalan başka bazı yapılarda da uygulanmış olması gerektiğini ifade ederek, Yıldırım camii son cemaat yerindeki bu revakın, 1855 depremleri sonrası harap kalıp, Parvillée’nin restorasyonları sırasında onun oryantalist yorumu ile yapılmış olması ihtimalini dile getirir. Bkz.: D. Kuban, **a.g.e.**, s.92. Ancak Arşiv belgeleri arasında Yıldırım külliyesine Parvillée’nin müdahalesi olup olmadığına dair bir bilgi tespit edilemediği gibi, Parvillée hakkındaki doktora çalışmasında da, mimarın Bursa’da bulunduğu sırada onarımlarını yürüttüğü yapıları kendi ağzından aktardığı kısımda Yeşil camii, Yeşil türbe, Orhan camii, Muradiye camii ve Ulucami sayılmış, Yıldırım Bayezid’in camisinden bahsedilmemiştir. O halde Kuban’ın Yıldırım Camii son cemaat yeri revaklarında Parvillée’nin müdahalesi olduğu ihtimaline yönelik ifadeleri şüpheli görünmektedir. Bkz. M. Aoki, **a.g.t.**, s.136.

¹¹⁹⁵ D. Kuban, **a.g.e.**, s.93.

konaklama amaçlı kullanıldığını göstermektedir¹¹⁹⁶. Yapının bütün köşe odaları, kubbe yerine manastır tonozuyla kapatılmıştır. Yapının geçit ögeleri, ana ibadet mekânı ile yan eyvanların üzerinde Türk üçgenleri, orta sofada tromplar ve giriş revakındaki pandantiflerdir. Yapının üst kattaki Hünkâr mahfili ya da çilehane olarak nitelenen dar ve karanlık mekânına dik bir merdivenle erişilir. Buranın son cemaat yerine bakan korkuluksuz balkon kısımlarının işlevi de tam olarak anlaşılammamaktadır¹¹⁹⁷. Yapının zemin katında kible eyvanı pencereleri, yan eyvan pencereleri ve revaklar altında zemin katı pencerelerinin özgün olduğu, güneydeki odaların pencereleri ile üst sıra pencerelerinin depremde sonra yapıldığı, bunların dönemin mimari üslubu ile ilgisi olmayan ayrıntısız pencereler olduğu belirtilmektedir¹¹⁹⁸. I. Bayezid (Yıldırım) camii'nin tüm cepheleri, erken devir örneklerinde görülen almaşık duvar örgüsü yerine mermer kaplama ile kaplanmışır¹¹⁹⁹. Son olarak caminin 1855 depremleri sırasında yıkılan her iki minaresinden¹²⁰⁰ batı tarafındaki, 19.yüzyılın sonlarına doğru yeniden inşa edilmiş, ancak doğu minaresi inşa edilmeden bırakılmıştır (Res.4.215).

4.2.4.2. I. Bayezid (Yıldırım) Medresesi

Yıldırım Bayezid medresesi, külliye içerisinde Cami'nin kuzeybatısında 80 m. mesafede bulunan düşük kottaki arazi üzerine güneybatı-kuzeydoğu ekseninde inşa edilmiştir. 1618, 1640, 1649, 1668, 1671 tarihlerinde çoğunlukla cami ile birlikte ve genelde üst örtüsü onarım geçiren¹²⁰¹ yapı, Tanzimat döneminde 1848-1849'da tekrar onarılmıştır. Medresenin 1855 depremlerinde kubbeleri kısmen yıkılmış (Res.4.221), yapı ancak yüzyılın sonlarına doğru onarılarak muhtemelen 1895'ten önce hizmete açılmıştır¹²⁰². (Res.4.214).

¹¹⁹⁶ D. Yavaş, "a.md", s.533.

¹¹⁹⁷ E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.437; D. Yavaş bu kısmın onarım belgelerinde hünkâr mahfili olarak adlandırıldığını, ancak burasının bir uzlethâne/cilehâne olmasının daha muhtemel olduğunu belirtir. Bkz.: "a.md", s.533.

¹¹⁹⁸ D. Kuban, **a.g.e.**, s.92. M.A.Walker'ın cami tasvirinde yapının pencereleri üstte 7 sıra olarak gösterilmiştir ki yapının aslında da böyledir. Depremlerden sonra yapının onarımları, 1886-1895 arasında gerçekleştirilmiştir. Walker'ın çizimi ise 1866 öncesine aittir. Dolayısıyla bu pencerelerin Kuban'ın iddia ettiği gibi depremlerden sonraki tarihlerde açılmış olmasının ihtimal dışı olduğu söylenebilir. Walker'ın tasviri bkz. **Res.4.212**.

¹¹⁹⁹ Yıldırım Camii'nin dış cephesinin, "*som ve mücellâ mermerden olduğu halde sonradan üzerlerine bâdâne sürülmüş olduğundan bunların silinmek üzere.*" ifadelerinden dış cephedeki bu mermerlerin (muhtemelen 1855 öncesi onarımlarda) badana ile kapatıldığı ve yapının ancak yüzyılın sonlarına doğru tamamlanacak olan onarımları sırasında dış cephedeki badanaların silindiği ilgili görsellerden de anlaşılıyor. Belge için bkz.: BOA.İ.ŞD.16.695.6.1 (Tarih: H.11 Ca 1286/M.19 Ağustos 1869).

¹²⁰⁰ Marie De Launay'ın 1297/1880 tarihli kitabında Yıldırım Camii'nin bir tek minaresi bulunduğu bilgisi için bkz.: a.mlf., **a.g.e.**, s.17

¹²⁰¹ K. Kepecioğlu, "Yıldırım Medresesi", **a.g.e.**, s.263; E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.447.

¹²⁰² Kepecioğlu'na göre; Bursa'nın meşhur âlimlerinden Mustafa Rıza Efendi, 1893'te medreseye müderris olmuş ve medreseyi tamir ve tirmişir. Dolayısıyla cami ve türbe ile birlikte onarımı yapılan medresenin, 1893-95 arasında onarılarak hizmete açıldığı düşünülebilir. Bkz.; Kepecioğlu, a.y.

Selçuklu dönemi geleneksel plan şemasına uygun olarak¹²⁰³ dikdörtgen plan şemasına sahip yapı, Osmanlı mimarisinde revaklarının önü kapalı şekilde inşa edilen ilk medrese olarak nitelendirilmektedir¹²⁰⁴ (**Şekil 4.52**). 8.50 m. x 28 m. ölçülerindeki yapının dikdörtgen avlusu, üç yanından odalara açılan revakla çevrilidir. Medresenin dış cephelerinde duvar örgüsü ikişer ve üçer sıra tuğla, bir sıra taş şeklinde almaşık olarak yapılmıştır. Medreseye kuzeydoğu cephesindeki sivri kemerli ve geniş bir kapıdan girilmektedir. Bu kısmın üstü sekizgen kasnak üzerine oturtulan ve biri diğerinden daha küçük iki kubbe ile örtülüdür. Medresenin sağ ve solunda, her biri dış duvardan açılan bir pencere ile aydınlatılan ve içinde ocak bulunan, üzerleri beşik tonozla örtülü sekizer oda, ön cephesinde girişin sağ ve solunda ikişer olmak üzere dört büyük olarak toplamda yirmi oda ve avlusunda mermer şadırvan bulunmaktadır. Tam kare plandaki asıl eyvan dersane olarak işlev görmektedir. Bu kısım taç kapı ile aynı ekseninde fakat yerden yüksektedir. Yapıda kubbeye geçişte kullanılan mukarnaslı pendantiflerle kubbe eteğindeki Türk üçgenleri, medresede en itinalı işçilik olarak nitelenmiştir¹²⁰⁵. Medrese Cumhuriyet'ten sonra kapatılarak bakımsız kalmış, 1948'de onarılarak dispansere dönüştürülmüştür¹²⁰⁶. Yapı günümüzde dispanser olarak hizmet vermektedir.

4.2.4.3. I. Bayezid (Yıldırım) Türbesi

Küllüye içerisinde, Caminin kuzeyinde ve medresenin batısında bulunan türbe, I. Bayezid'in gömüldüğü yerin üzerine H.809/M.1406 yılında inşa ettirilmiştir. Türbenin girişinde, basık kemer üzerindeki kitabesinden, türbenin bânisinin Yıldırım'ın oğullarından Emir Süleyman, mimarının da Hüseyin oğlu Ali olduğu anlaşılmaktadır (Res.4.220). Yıldırım Bayezid, Musa Çelebi, İsa Çelebi ve iki kadın mezarının bulunduğu türbenin Arapça üç satırlık kitabesinin Türkçe metni şöyledir:

*“Bu Türbe, Murad Han oğlu Said, merhum, mağfur, Sultan Bayezid Han'ındır. Onu, 809 senesi Muharrem ayının başlarında Bayezid Han oğlu Arap ve Acem meliklerinin efendisi, büyük Sultan Süleyman Han bina ettirdi. Allah Onun mülkünü daim eylesin”*¹²⁰⁷.

Kitabenin üç satırlık metninin solunda da, mimarın adının geçtiği daha küçük ve beş satırlık bir kısım vardır. Burada da yapının Rebiülahir 809'da yani, Eylül-Ekim 1406

¹²⁰³ A. Gabriel, **a.g.e.**, s.73; Çetintaş, *a.g.e.*, s.31.

¹²⁰⁴ E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.447.

¹²⁰⁵ D. Yavaş, “a.md”, s.533

¹²⁰⁶ D. Yavaş, a.y.

¹²⁰⁷ E. Daş, **a.g.e.**, s.63; Kitabenin arapça metni için bkz.: K. Kepecioğlu, “Yıldırım Türbesi”, **a.g.e.**, Cilt:4, s.264-65; E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.468; S. Çetintaş, **a.g.e.**, s.30.

arasında Hüseyin oğlu Ali tarafından tamamlandığı yazmaktadır¹²⁰⁸. Türbe, inşa edildiği tarihten itibaren genelde külliye yapıları ile birlikte 1618, 1640, 1649, 1669, 1780, 1825 ve 1847 tarihlerinde çoğunluğu kurşunları olmak üzere onarılmıştır¹²⁰⁹. Depremler nedeniyle zarar gören türbenin (Res.4.218) 1869'dan sonra keşfinin yaptırılması düşünülmüş¹²¹⁰ olmasına karşın ilk kapsamlı keşfi, ancak 1884 yılında Pandalaki kalfa tarafından yapılmış, daha sonra başlayan onarımları, 1892-95 arasında tamamlanmıştır (Res.4.219). S. Çetintaş depremlerden sonra türbenin temellerinden itibaren yeniden inşa edildiğini, dolayısıyla yapının 19.y.y. yapısı olduğunu belirtirken¹²¹¹, Ayverdi türbenin 19.yy yapısı olmayıp sadece depremden sonra onarılmış olabileceğini ifade etmektedir¹²¹². Ertan Daş da, H. Önkal'a atıfla yapının 20. yüzyılın başında onarıldığını belirterek, dipnotunda da Gabriel'in "*bugünkü yapının XX. yüzyılda temelden itibaren, yeniden inşa edildiğini*" belirttiğini ifade etmiştir¹²¹³. Gabriel eserinde bu ifadeleri kullanmamış olmakla birlikte, "*..Yıldırım Bayezid Türbesi 1855 depreminde yıkılmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında büyük bölümü şimdiki şekline göre restore edilmiştir. Ancak genel yapısı ve hatta belki de temel ve duvarlarının kullanılabilir bazı unsurları da korunmuştur.*"¹²¹⁴ diyerek, yapının restore edildiğini ve orijinal yapısının genelinin muhafaza edildiğini belirtmiştir. Aynı şekilde Hakkı Önkal da, yapının yeniden inşa edilmediği, onarıldığı görüşündedir¹²¹⁵. Özetle, hem çalışma kapsamında tespit edilen ve aşağıda geçen belgelerde hem de fotoğraflarda görüldüğü üzere yapının tamamen yıkılmadığı, sadece onarıldığı netlik kazanmaktadır. Osmanlı mimarisinin bu ilk revaklı türbesi¹²¹⁶ kare planda inşa edilmiştir (Şekil 4.51). Yapının en dikkat çekici kısmı kuzeybatı cephedeki¹²¹⁷ üç kubbeli revak kısmı olup, 10 m. çapındaki

¹²⁰⁸ Yapı muhtemelen daha önce inşa edilmeye başlanmış ve daha sonra Emir Süleyman tarafından tamamlanmıştır. Bu durumda Hüseyin oğlu Ali'nin yapıyı ilk inşa eden mi yoksa tamamlayan mimar mı olduğu net olarak anlaşılamamıştır. Kitabedeki iki tarih arasındaki birkaç ay farkı (Haziran ile Eylül/Ekim arası) buna işaret etmektedir. Bkz.: E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.464-67. Kuban da türbenin adının ilk kez Yıldırım vakfiyesinde geçmesinden hareketle, Yıldırım Bayezid zamanında yapımına başlanıp sonradan bitirilmiş olduğu kanısındadır. Bkz.: D. Kuban, **a.g.e.**, s.93.

¹²⁰⁹ K. Kepecioğlu, "Yıldırım Türbesi", **a.g.e.**, Cilt:4, s.265; E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.423-25, 466.

¹²¹⁰ BOA.İ.ŞD.16.695.6.1 (Tarih: H.11 Ca 1286/M.19 Ağustos 1869)

¹²¹¹ S. Çetintaş, **a.g.e.**, s.30

¹²¹² E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.466-67.

¹²¹³ E. Daş, **a.g.e.**, s.64'te dipnot: 177.

¹²¹⁴ A. Gabriel, **a.g.e.**, s.75. Gabriel eserinin bir sonraki sayfasında, "*Bu kitabelerin kazılı olduğu mermer taş XV.yüzyıl türbesine aitti ve yeni yapıda tekrar kullanılmıştır.*" ifadelerini kullanmıştır. Buradaki yeni yapı atfı, yapının restore edilmiş haline yapılmış olmalıdır. Ertan Daş ise muhtemelen bu ifadelerden hareketle Gabriel'in demediği şeyleri, "*bugünkü yapının XX. yüzyılda temelden itibaren, yeniden inşa edildiğini.*" şeklinde Gabriel'e söylettirmiştir.

¹²¹⁵ Hakkı Önkal, **Selçuklu-Osmanlı Sultanları ve Türbeleri**, V.G.M.Yayımları, Ankara: 1999, s.36.

¹²¹⁶ E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.462; Yavaş, "a.md", s.533; N. Dostoğlu, **Anıtsal Eserler**, s.670.

¹²¹⁷ E. Daş, yapının girişini sehven doğu cephesinde göstermiştir. Bkz.: **a.g.e.**, s.61 ve 62.

kubbesi yüksek sekizgen kasnakta Türk üçgenleri üzerine oturtulmuştur. Üç gözlü revaktaki yuvarlak kemerler, kenarlarda yığma ayaklar ile ortada renkli, parlak ve yuvarlak iki taş sütun üzerinde taşınmaktadır. Yapının duvarları iki sıra tuğla bir sıra taş ile örülmüştür. Doğu ve batı cephesinde üçer, kuzey cephesinde ise iki sivri kemerli penceresi vardır. Yüksek sekizgen kasnak üzerinde kuzey cephe dışında diğer cephelerde birer olmak üzere üç pencere açılmıştır. Dört basamaklı merdivenle çıkılarak geçilen revaktan, ön cephesi mermer kaplı türbenin basık kemerli giriş kapısına ulaşılır. Kuzeybatı duvarını ortalayan ve sivri bir kemerle sonlanan bir niş içine yerleştirilen giriş açıklığının iki yanında, sivri kemerli birer pencere vardır. İçeride türbenin güney duvarında yuvarlak kemerli ve kalemişi bezemeli bir mihrabı bulunmaktadır¹²¹⁸.

Tanzimat dönemine kadar pek çok tamirler geçirdiği görülen külliye yapılarından caminin, Tanzimat'tan sonra 1849 yılında Bursa evkaf müdürü Halil Edib Efendi, Hassa mimar kaymakamı, kalfa Halil Ağa, kurşuncular ve bilirkişilerden oluşan bir komisyon eliyle üst örtüsünün keşfi yapılmış, keşif neticesinde yapının saçaklarının bağlama ağaçları, kubbe ve çatı kurşunları ve kubbelerin sıvaları için 13.882 kuruşluk bir masraf çıkartılmıştır¹²¹⁹. S. Çetintaş'ın sicil kayıtlarına dayanarak aktardığı bu onarım, muhtemelen caminin 1855 depremlerinden önce geçirdiği son tamirdir. 1855 tarihli deprem hasar tespit raporlarında Yıldırım külliyesi yapıları için tutulan kayıt şöyledir: "*Sultan Yıldırım câmi'i- şerifinde bir sakat olmayub edâ-yı salât olunmakda ise de minâresi şerefesine kadar yıkılmış ve gövdesi pekçe zedelenmiş idüğinden câmi'i- şerife mazarratından ihtirâzen? hedmi lâzım geldiği türbe-i şerifeleri ve derûnunda bir sakat olmayub fakat sofa kubbeleri münşak olmuş ve medresesinin kible tarafında olân odaların sofa kubbeleri mühnedim olub cevânib-i erba'ası zararsız olduğu ve 'imâret-i 'âmireleri firununda ve destgâhında bir sakatlık olmayub..sâir mahalli münhedim olduğu.."*¹²²⁰. İkinci depremden sonra hazırlandığı anlaşılan rapora göre Yıldırım Cami hasar görmemiş ve içinde ibadet edilebilir durumdadır. Ancak minaresi şerefesine kadar yıkılmıştır ve minare gövdesi de fazla hasar gördüğünden yıkılması gerekmektedir. Türbe içerisinde bir hasar meydana gelmemişse de revak kubbelerinin çatladığı ifade edilmiştir. Külliye birimlerinden medresenin kible tarafındaki odaların kubbelerinin yıkıldığı ve dört

¹²¹⁸ Seyyahların değişik tarihlerdeki türbe izlenimleri için bkz.; F.Yıldırım, **a.g.t.**, s.717-19.

¹²¹⁹ S. Çetintaş, **a.g.e.**, Cilt:2, s.24.

¹²²⁰ BOA.EV.d.15785.3 (Tarih: muhtemelen Nisan 1855)

tarafının hasarsız olduğu, imaretin (aşevi) de bazı kısımlarının yıkıldığı belirtilmiştir. İkinci depremden sonra tutulan kayıtlarda genel olarak yapıların büyük hasar görmedikleri belirtilse de, daha sonraki artçı sarsıntılar nedeniyle, yapı bünyelerinde oluşan çatlakların zamanla yapılara daha fazla zarar verdiği, kubbe ve kemerlerde kısmi yıkıntılar meydana geldiği, sonraki tarihli belgelerde belirtilecektir.

I. Bayezid Külliyesi yapılarıyla ilgili Tanzimat'tan sonraki sürece ait Osmanlı Arşivi'nde tespit edilen ilk belge, külliye yapılarından medrese ile ilgilidir¹²²¹. Evkaf Nezaretinden Meclis-i Vâlâ'ya gönderilen 1849 tarihli yazıya göre; medrese için o tarihlerde Bursa Evkaf müdürü Halil Edib Efendi tarafından bir keşif yaptırılmıştır. İlk keşfinde yapının tamir masrafları 9591,5 kuruş civarında iken, ikinci keşfinde harcamanın 10.115 kuruş olduğu anlaşılmıştır. Belge içeriğinde yapının tamirlerine ilişkin bir veri yoktur. Kepecioğlu da belgede verilen keşf-i sâni bedelini doğrulayarak, 1849 yılında yapının 10.115 kuruşla tamir edildiğini belirtmekte, ancak onarımların kapsamına ilişkin bir bilgi vermemektedir¹²²². Bu konudaki en kapsamlı bilgi, Sedat Çetintaş'ın eserinde bulunmaktadır. Çetintaş, bu tamire ilişkin tespit ettiği Ağustos/Eylül 1848 tarihli keşf-i sâni defterinin içeriğini detaylıca vermiş, yapının bu tarihlerde geçirmiş olduğu onarımları ortaya koymuştur¹²²³. Keşf-i sâni defterinde geçen kayıtlara göre; bu tamirlerde medresenin on dokuz odasının döşemeleri için 517 adet döşeme tahtasına 1034 kuruş, odaların kömürlük bölmeleri ile yüklük ve dolap kanatları için 380 adet sanavber tavan tahtasına 228 kuruş, 3,5 kuruştan 380 adet başka bir ağaca 1330 kuruş, odaların camlarıyla birlikte çerçevelerine 20 kuruştan 380 kuruş, odaların yenilenen on dokuz kapısına 40 kuruştan 760 kuruş harcanmıştır. Odaların sıvaları ve medresenin etraf duvarları ile dersane sıvası ve diğer yerlerin sıvalarına, kıyyesi 1 kuruştan 60 kıyye keten çöpü için 60 kuruş, yükü 8 kuruştan 135 yük kireç için 1080 kuruş, yükü 4 kuruştan 60 yük horasan için 240 kuruş, kıyyesi 3,5 kuruştan 160 kıyye farklı ebatlarda mismâr için 560 kuruş, kıyyesi 8 kuruştan 30 kıyye karbuçe (karfiçe) mismârına 240 kuruş, 5000 kiremit, 1000 çarşı tuğlası ve yeni dersane kapısı için toplamda 3430 kuruş harcama yapılmıştır. Sıvacı ve ırgat yevmiyeleri ile yeniden inşa edilen çamaşırhane ve avlu duvarları, şadırvan, tuvalet tamirleri, su yolları, iskele, nakliye ve diğer

¹²²¹ BOA.A.MKT.MVL.20.95.1.1 (Tarih: H.18 Ca 1265/M.11 Nisan 1849)

¹²²² Kepecioğlu, "Yıldırım Medresesi", **a.g.e.**, Cilt:4, s.263.

¹²²³ S. Çetintaş, **a.g.e.**, s.30.

masraflar dâhil medresenin keşf-i sâni defterinde bu işlere harcanan para toplamda 10.115 kuruş olarak kaydedilmiştir¹²²⁴.

1848-1849 tarihlerinde yapılan medrese tamirlerine ilişkin süreçten sonra külliye yapıları, 1855 depremlerinden ancak uzun yıllar sonra kapsamlı onarımlar geçirebilecektir. Ticaret Nezâretine yazılan bir belgede¹²²⁵, *"..Yıldırım Bayezid Han hazretlerinin câmi'i şerîflerinin geçende vuku' bulân hareket-i arzdan münşakk ve münhedim olan ba'zı mahalleriyle civârında bulunan mekteb ve minarelerin me'mûr ve mühendis ve erbâb-ı vukûf ma'rifetleriyle keşf ve muâyene olunarak ol babda tanzîm olunan bir kıt'a keşf defterleriyle haritası irsâl olunduğuna dâir mahrûse-i mezkûre meclisinden vürûd iden mazbata ile.."* bunların bir an önce tamirlerinin yapılması gerektiği bildirilmiştir. Depremlerden sonra 1855 yılı yaz aylarında I. Bayezid külliyesi yapılarının, bölgede görevli memur, mühendis ve bilirkişiler tarafından gerekli incelemelerinin yapıldığı; bu bağlamda caminin çatlak ve yıkık bazı yerleri ile minaresi için keşif defterinin ve resminin hazırlandığı anlaşılmaktadır¹²²⁶. Bursa'ya 1864 yılında bir ziyarette bulunan yabancı seyyah Warsberg bu tarihte bile, on yıl önceki depremlerin yapılar üzerinde meydana getirdiği hasarı gözlemlemiştir. Seyyahın verdiği bilgilere göre cami oldukça kötü durumdadır. Caminin kubbeleri çökmüş, terk edilmiş halde duran tabhanelerinden gökyüzü görülebilmektedir. Minarenin de üst kısmı yıkılmıştır. Seyyah, yapının o ana kadar hiçbir tamir görmemesine rağmen onarılabilir durumda olduğunu da ayrıca vurgulamıştır¹²²⁷. Seyyahın verdiği bilgiler, 1855 tarihli keşiflerinden sonra, I. Bayezid külliyesi yapılarının onarımlarına en azından ilk on yıl içerisinde başlanmadığını kanıtlar niteliktedir. Dahası, bu yapıların kapsamlı onarımlarına başlanmasının birkaç on yıl daha alacağı, aşağıda açıklanan belgeler ışığında ortaya çıkmaktadır¹²²⁸.

Osmanlı Arşivi'nde deprem hasar tespit raporlarından sonra, I. Bayezid külliyesi yapılarına ait belgeler arasında tespit edilebilen ilk keşif defteri ise 1884 yılı sonlarına aittir. I. Bayezid külliyesi yapılarının uygulamaya geçecek ilk keşfinin, depremlerden ancak 30 yıl sonra hazırlanmış olması, bu zaman aralığında Ulucami,

¹²²⁴ S. Çetintaş, **a.g.e.**, s.30-31.

¹²²⁵ BOA.A.MKT.NZD.158.59.1.1 (Tarih: H.29 Za 1271/M.13 Ağustos 1855)

¹²²⁶ Depremlerden sonra hazırlanan 1855 tarihli bu ilk keşif defterleri ve resimleri henüz tespit edilememiştir.

¹²²⁷ F. Yıldırım, **a.g.t.**, s.455-56.

¹²²⁸ Tarihi tam olarak belli olmamakla birlikte, 1860'lı yıllarda Yıldırım Bayezid Cami ve türbesi için 44.000 kuruşluk bir keşif daha yapılmıştır. Bu keşfin içeriği ya da sonucuna ilişkin başka bir bilgi tespit edilememiştir. Bkz.; BOA.EV.d.20073.11

Orhan Cami, Osman ve Orhan Gazi türbeleri, Hüdavendigâr külliyesi gibi yapıların onarım ve inşaa işlerinin yapılması sebebiyledir. Başka bir deyişle, I. Bayezid külliyesi birimlerinin onarım ve inşaatlarına ancak bu tarihlerde sıra gelebilmiştir. Külliye yapılarından *"..cami ve türbe ve medrese ve dersane vesairenin."* tamirlerine ilişkin belediye kalfası unvanıyla Pandalaki'nin hazırladığı bu defterde, söz konusu yapıların toplamda 410.083,16 kuruş ile tamir edilebileceği tahmin edilmiştir¹²²⁹. Aralık 1884 tarihli bu keşf-i evvel defterine göre külliye tamir edilecek yapılardan türbeye; son cemaat mahalli, set duvarları ve yan duvarlarının temizliği ve halis harçla tamiri için 638 kuruş, iki yandaki setlerin üzerine halis harç ile yeni kebir tuğla koyulması için 699,12 kuruş, son cemaat yerinin iki tarafında bulunan som direklerin yıkılarak yeniden inşasıyla mermerlerin temizliği için 580,30 kuruş, *ortada bulunan somakiden imal edilmiş üç metre uzunluğundaki tek parça iki adet direğin* halis harç ile *yeniden yerlerine yerleştirilmesi* için 240 kuruş, somaki direklerin üzerine yeni mermerden başlık inşası için 300 kuruş harcanacaktır¹²³⁰. Defterde masraf bedelleri verilmeyen ancak ölçü ve kullanılacağı yer hakkında bilgi bulunan bazı kayıtlar bulunmaktadır. Bu kısımda, revaklardaki üç kubbenin bağlanması için 10 cm genişliğinde, 5 cm kalınlığında 7 m. uzunluğunda 4 adet ve 10 cm genişliğinde, 5 cm kalınlığında 4,5 m. uzunluğunda dört adet lame demiri, 10 cm genişliğinde, 5 cm kalınlığında 50 cm. uzunluğunda on iki adet yan demirleri kullanılması planlanmıştır¹²³¹. Halis harç, tuğla ve taş ile kemerin yeniden inşası, revaklardaki üç kubbenin halis harç ve tuğla ile yeniden inşası, kirepilerin halis harç ve tuğla ile yeniden inşası, kirepilerin kubbeye kadar arka tarafı duvarlarının yeniden inşası işleri için 7027,8 kuruş, yedi adet kemer ve üç adet kubbenin kireç sıvalarının tefrişi için de 1480 kuruş harcama tahmin edilmiştir. Üç adet kubbenin nakış masrafı 500 kuruş, üç adet kubbenin üzerine yayılması gereken toprak sıva için 372 kuruş, son cemaat yeri ile kirepilerin üzerine ve kurşunların altına yerleştirilmesi gereken kayacık ağacı için 480 kuruş, 6 gün için dülger yevmiyesi olarak 120 kuruş, 3 gün için rençber yevmiyesi olarak 30 kuruş, son cemaat kubbelerinin üzerine yerleştirilmesi gereken kurşunlar, kurşun tahtaları ve çiviler için 8290 kuruş, 20 günlük kurşuncu yevmiyesi için 400 kuruş, malzeme nakliyesine 580 kuruş, 10 gün için rençber yevmiyesi olarak 100 kuruş ve diğer bazı harcamalar için, türbenin dış

¹²²⁹ BOA.EV.d.40389 (Tarih: R.5 Kanunuevvel 1300/M.17 Aralık 1884)

¹²³⁰ BOA.EV.d.40389.2

¹²³¹ BOA.EV.d.40389.2 ve 3

kısının tamirine toplamda 28.497 kuruşluk bir harcama öngörülmüştür¹²³². Türbenin içine yapılması düşünülen işlere yönelik; cevizden yapılma bir adet kapı için 520 kuruş, kapı takımı için 200 kuruş, iç kısmın yeniden sıvası için 4680 kuruş, bazı masraflar için 2843 kuruş, son cemaat yerine mermerden merdiven inşası için 900 kuruş ve toplamda 9143,8 kuruşluk harcama öngörülmüştür. Türbe kabristanı duvarlarının üzerine halis harç ile kaygan yerleştirilmesi için 1875 kuruş, türbe ile çeşme arasında bulunan yıkık duvarın inşası için 235,8 kuruş, türbenin doğu tarafında bulunan seddin onarımı için 432 kuruş, kaldırım inşası için 900 kuruş ve toplamda 3442,8 kuruş harcama öngörülmüştür. Keşif defterinde türbe ve etrafına yapılacak toplam masraf 41.082,16 kuruş olarak kaydedilmiştir¹²³³. Keşif defterinden anlaşılacağı üzere, türbenin tamamen yıkılmamış olduğu, üç revak kubbesinin kısmen hasarlı olduğu, revaklardaki zarar görmeyen sütunların yerine konularak, revak kemer ve kubbelerinin yeniden inşa edildiği ve set duvarları ile etraf duvarlarının tamir edildiği anlaşılmaktadır. Pandalaki kalfanın hazırladığı keşif defterinde Cami için yapılacak işlemler şu şekilde verilmiştir¹²³⁴: Son cemaat yerinde bulunan sekiz adet mermer ayakların ve altında bulunan mermer taşların temizletirilmesi, kapının yan taraflarından bulunan mermer taşların temizletirilmesi, yedi adet kemer kirişlerinin tamiri ve mermer taşların temizliği, son cemaat yerindeki beş adet kemerin yeniden inşası, dört adet kubbenin halis harçla yeniden inşası, iki adet kemer kirişlerinin yeniden inşası, kubbelerin arkasında bulunan duvarların halis harçla yeniden inşası gerçekleştirilecektir. 26.012,32 kuruşluk bu işlerde kullanılacak malzeme olarak, beş adet kubbenin bağlanması için 10 cm kalınlığında, 5 cm genişliğinde 7 mt. uzunluğunda 11 adet toplamda 77 m., yan taraflarının bağlanması için 24 m. ve toplamda 101 m. lame demiri kullanılacak ve bunlar için 9847,20 kuruş harcanacaktır. Son cemaat yerindeki beş kubbe, kemer ve kapı üzerindeki diğer kubbenin kireç sıvası ile altı kubbenin üzerine yayılacak toprak sıva için toplamda 6648 kuruş masraf öngörülmüştür¹²³⁵. Son cemaat yerinin etrafında, caminin üzerinde ve kurşun altında bulunan köhne meşe ağaçlarının yenilenmesi için 600 kuruş, bağlantılık meşe ağacı için 200 kuruş, son cemaat yeri kurşunlarının yenilenmesi gereken ve caminin eksik kurşunları miktarına göre kurşun tahtası için 65.520 kuruş, nakliyat, kantar ve sair masraflar için 17.160 kuruş, rençber yevmiyesi

¹²³² BOA.EV.d.40389.3

¹²³³ BOA.EV.d.40389.4

¹²³⁴ BOA.EV.d.40389.4 ve 5

¹²³⁵ BOA.EV.d.40389.5

6 gün için 60, dülger yevmiyesi 8 gün için 160 kuruş, kurşun çivisi için 600 kuruş, 130 gün için kurşuncu yevmiyesi 2600 kuruş, 60 gün için rençber yevmiyesi 600 kuruş, beş kubbe üzerine konulacak 5 adet alem için 2500 kuruş, son cemaat yerinde bulunan iki adet set üzerine halis harçla tuğla döşenmesi için 2808 kuruş, bu iki setin arasına halis harçla mermer taş döşenmesi için 2000 kuruş, son cemaat yerinin etrafına boyalı demir parmaklık için 4320 kuruş olarak toplamda 151.569,36 kuruşluk bir harcama tahmin edilmiştir. Alt sıradaki beş adet pencerenin boyasıyla birlikte meşeden çerçeveleri için 367,20 kuruş, altmış adet cam için 150 kuruş, bu beş pencereye boyalı tahtadan kapak ve söve için 750 kuruş, on iki adet tepe pencerelerinin tamiri için 360 kuruş, üç adet kemer ve üç adet lamba mermerlerinin temizliğine 1862 kuruş, dört kubbe ile duvarların yeniden kireç sıvasına 15.552 kuruş ve bu dört kubbenin nakış masraflarına 6000 kuruş olarak, toplamda 25.056,20 kuruş harcanacağı tahmin edilmiştir¹²³⁶. Caminin sağ ve sol tarafında bulunan 2 tabhane odasına 8080,38'er kuruştan 16.161,36 kuruş masraf tahminiyle; odaların tabanına halis harçla tuğla döşenmesi, etraf duvarları ile kubbelerine kireç sıva yapılması, odaların ön tarafında bulunan alçıdan yapılmış çiçeklik tamiri, odaların üst kısımlarında bulunan alçıdan dökme sekiz adet pencerenin tamiri ile yerlerine yerleştirilmesi, odaların ikişer pencerelerinin halis harçla tamiri, bu pencerelere boyalı meşe çerçeveler, pencerelere cam, söveleri ve kilit takımıyla birlikte cevizden bir adet ruganlı kapı, mihrap tarafında bulunan mumluğa halis harçla mermer taş yerleştirilmesi, mihrabın nakışı, ceviz tahtasından bir adet yeni minber ve yeni kürsü inşası için caminin iç kısmına toplamda 111.000 kuruş harcanması öngörülmüştür¹²³⁷. Caminin müezzin mahfillerinin tamiri için 60 adet meşe ağacına 180 kuruş, merdiven ve döşemelik için 40 adet arnabud döşeme tahtasına 400 kuruş, mismâr çeşitlerine 40 kuruş, beş gün için dülger 50 kuruş, boya için 400 kuruş olarak toplamda 1275 kuruşluk bir harcama tahmin edilmiştir. Kilit takımıyla birlikte cevizden ruganlı büyük kapı için 4600 kuruş ve caminin yan tarafında bulunan (batı cephesinde?) kapısının mermer sövelerinin inşası ile cevizden bir adet ruganlı kapı için 2964 kuruş olarak toplamda 7564 kuruş harcanacaktır. Alt kattaki bir odanın tamiri için, odanın tabanına halis harçla tuğla döşenmesine 202,29 kuruş, sıvalarına 840 kuruş, diğer odanın tabanına tuğla döşenmesine 756 kuruş, kireç sıva için 756 kuruş, üst pencere için boyalı yeni çerçeveler ile alt pencerenin yeni çerçeveleri de

¹²³⁶ BOA.EV.d.40389.6

¹²³⁷ BOA.EV.d.40389.7

yapılarak, iki odanın masrafı olarak 5843,29 kuruş ve diğer kapının masrafı olarak da 5843,29 kuruş ve toplamda 11.687,18 kuruş harcanacaktır¹²³⁸. Caminin minaresine çıkılan yerindeki odanın tabanına halis harçla tuğla döşenmesine 395,10 kuruş, odanın etraf duvarları ile kubbesinin tamiri ve sıvasına 1756,30 kuruş, boyasıyla birlikte kurşunlu ve kenedli demir şebeke için 600 kuruş, boyalı meşe çerçevelere ve cam vesaire 154,20 kuruş, minare merdiveni tamiri ile sıvasının tamirine 800 kuruş olarak, bahsedilen odaya 3706,20 kuruş ve karşısında bulunan diğer odaya 3706,20 kuruştan toplamda 7403 kuruş harcanması öngörülmüştür. Caminin yan kapısının üzerinde bulunan odanın tabanına halis harçla tuğla döşenmesi, duvarlarının tamiriyle sıvalarının yapılması, boyalı meşe çerçeveleri ve cam vesaire masrafı olarak 735,8 kuruşluk bir masraf yapılması tahmin edilmiştir¹²³⁹. Bazı kısımların sıva, boya ve kurşun gibi diğer masraflarıyla birlikte toplamda Cami içerisine yapılan masraf 88.922,18 kuruş olarak hesaplanmıştır¹²⁴⁰. Keşif defterinde Yıldırım Camii'nin minaresi için yapılacak masraf da 15.750 kuruş olarak kaydedilmiştir¹²⁴¹. Külliye yapılarından medresenin tamirine ilişkin kayıtlar keşif defterinde şu şekilde verilmiştir: Bahçeler tarafında yıkık olan duvarların halis harç ve taş ile yeniden inşası için 3320 kuruş, diğer tarafında bulunan duvarların hasarlı temelleriyle üzerlerinin tamirine 9184 kuruş olarak toplamda 12.504 kuruş harcanması öngörülmüştür. Dershanenin tamir gereken yerlerinin tamiri kısmında; arka tarafta bulunan ve yarısı yıkılmış olan duvarın halis harçla ve tuğla ile inşasına ve yıkık kemer ile kubbesinin halis harçla inşasına 7842 kuruşluk bir harcama yapılacağı tahmin edilmiştir¹²⁴². Medresenin on penceresine meşeden yapılma söveler için 300, bu on pencerenin boyalı meşe çerçevelerine 525 ve cam vesairesi için 230 kuruş, alttaki dört pencerenin boyalı meşe kapaklarına 480, bu kısımlara boyalı demir parmaklıklar için 720 kuruş, orta ve üst taraflarda bulunan altı pencerenin boyalı tel çerçevelerine 300 kuruş, medrese zemininin tesviyesi için halis harç ile büyük tuğla döşenmesine 1788,20 kuruş, kubbe ve etraf duvarlarının halis harçla sıvasına 5025,24 kuruş, dersane ile kubbesinin kirpilerinin halis harçla tuğladan yeniden inşasına 2320 kuruş, kubbenin üzerine ve kurşun altına çamur sıva için 840 kuruş, kirpi üzerine ve kurşun altına koyulmak için 20 adet meşe ağacına 400 kuruş, iki gün

¹²³⁸ BOA.EV.d.40389.8

¹²³⁹ BOA.EV.d.40389.9

¹²⁴⁰ BOA.EV.d.40389.10

¹²⁴¹ A.y.

¹²⁴² BOA.EV.d.40389.11

için dülgere 40, kantariye için 117, kurşun mismârına 160, 35 gün için kurşuncu yevmiyesine 700, 15 gün için rençbere 150, malzeme nakliyatına 936, mismâr çeşitlerine 15 ve kurşun tahtalarına 4914 kuruş ile diğer masraflara 2808 kuruş olarak toplamda 40.439,4 kuruş harcama yapılması tahmin edilmiştir¹²⁴³. Medresenin 19 odasının eksik döşemeleriyle, tavan, dolap, kapı, pencere söveleri ve döşemeleri için taban ağacına ve ocakların tamiri, cam ve kapı takımlarına ve badanaya 665 kuruş, tuvaletler için 2000 kuruş, odaların her iki tarafında bulunan dış duvarların badanası için 250 kuruş, medrese içerisinde kapının üzerinde bulunan kubbe ve dört kemeri ile dört ayak için çimento ve halis harçla yeni kireç sıvasına 3192 kuruş, medresenin dış kapısının iki tarafında bulunan mermer taşların temizlenmesine 420 kuruş, dış kapı kemerinin küşâdıyla boyalı ve takımlı meşe söve ve kapı inşası için 1015 kuruş, kapı üzerinde bulunan kırpinin tamirine 600 kuruş olarak toplamda 14.127 kuruş harcama yapılması tahmin edilmiştir¹²⁴⁴. Medresenin içerisinde dersaneden yan tarafında bulunan kargir ayaklara kadar odaların önüne toplam 157,44 mt.lik yeni sayelik inşası için; direklerin altına duvar inşasına 767,8 kuruş, temel ve direk üzerine 28 adet meşe ağacına 840 kuruş, başlıklı 20 adet direk için 300 kuruş, odaların tarafına gereken 15 adet meşe ağacı için 300 kuruş, direklerden odalara kadar kullanılacak 16 adet meşe ağacı için 160 kuruş, direklerden tabana kadar 32 adet çaprazlık meşe ağacına 160 kuruş, 80 adet yedilik ağacı için 400 kuruş, 120 adet sağır yedilik ağacı için 360 kuruş, kiremit altına 350 adet tavan tahtası için 525 kuruş, tavan için 120 adet yedilik ağacına 360 kuruş, saçak, tavan ve direklere 25 adet kaplamalık arnabud tavan tahtasına 125 kuruş, mismâr çeşitlerine 240 kuruş, kiremit için 1950 kuruş, 60 gün için dülgere yevmiye olarak 1200 kuruş, 30 gün için rençbere yevmiye olarak 300 kuruş, bahsedilen sayelik zeminine kaldırım döşenmesi için 614,6 kuruş, Medresenin avlusunda bulunan molozların dışarıya nakli için 2025 kuruş, havuzun kened, kurşun ve çimento ve (okunamadı) ile tamiri ve altı adet direk üzerine yeni çatı inşası için 787,8 kuruş, yeni bir çamaşırhane inşası için 1280 kuruş, cami ile medrese arasında bulunan çeşmeden, medrese içerisindeki havuza kadar döşenmesi gereken 340 adet künkler için 1020 kuruş, medrese dışına iki adet yeni tuvalet inşası için 1000 kuruş olarak toplamda 15.793,22 kuruş ve genel toplamda medresenin onarım işlerine yönelik harcama için 82.863,26 kuruşluk bir bütçe ihtiyacı tahmin

¹²⁴³ BOA.EV.d.40389.12 ve 13

¹²⁴⁴ BOA.EV.d.40389.13 ve 14

edilmiştir¹²⁴⁵. Keşif defterinde son olarak Medrese ile cami arasının yol ve duvar düzenlemeleri ile çeşmeye gelen suyollarının işlerine yönelik toplamda 29.895 kuruşluk harcama öngörülmüştür¹²⁴⁶. *"..Cami ve türbe ve medrese ve derslane vesairenin.."* tamirlerine yönelik, 1855 depremlerinden sonra yapılan en kapsamlı keşif olduğu düşünülen Aralık 1884 tarihli bu kayıtlarda, yapıların geniş çaplı onarım ihtiyaçları tespit edilmiştir. Pandalaki kalfanın hazırladığı keşf-i evvel defterinin son sayfasında külliye yapılarının toplam keşif bedelleri olarak;

"türbe-i şerîfe-i mezkûr masârîfının mikdârı 41082, 16"

"câmi 'i şerîfe-i mezkûr son cemâ'at mahallinin bu dahî 151569,36"

"câmi 'i şerîfe-i mezkûr derûnunun bu dahî 88922,18"

"minaresinin masârîfı 15750"

"medrese dershanesinin bu dahî 82863,26"

"sed divârlariyle âb-ı leziz mecrâsı bu dahî 29895"

"410083,16"

kuruş kaydedilmiştir¹²⁴⁷.

Keşif defteri, yapılacak onarım işlerinin ayrıntılarını verirken, aynı zamanda yapıların mevcut durumları hakkında da bir takım tespitleri ortaya koymaktadır. I. Bayezid külliyesi yapılarına yönelik olarak hazırlanan kapsamlı bu keşf-i evvel defterinden, yapıların 1884 yılı sonlarındaki mevcut durumları şöyle okunabilir: Türbenin hasar gören son cemaat yeri yan direklerinin (revak ayaklarının) yıkılarak yeniden inşası, sütun başlıklarının ise yenilenmesi gerekmektedir. Türbe revakları ve kubbeler kısmen yıkıktır. Buradaki kubbe ve kemerler yeniden inşa edilecektir. Yedi kemer ve üç kubbenin sıvaları ve kubbelerin nakışları, çevre düzenlemesi ve kaldırım ile demir parmaklıklar yapılacaktır. Caminin beş kemeri, iki kemer kirişi ve dört kubbesi hasarlıdır ve bunlar yeniden inşa edilecektir. Cümle kapısı mermer söveleri ile ceviz ağacından kapısı ve iç mekân sıvaları ve nakışları da yeniden yapılacaktır. Medresenin yan duvarları, kemer ve kubbesi yıkılmıştır. Bu kısımlar tamir edilecek, tüm pencere söveleri, çerçeve ve camları yapılacaktır. Odaların ve avlunun zeminine tuğla döşenecek, kapılar takılacaktır. Dersane kısmının yanlarından girişe kadar odaların önüne gölgelik yapılacaktır. Son olarak yapının boya ve badana işleri tamamlanacaktır. Pandalaki kalfanın keşfi sonrasında yapılacak onarım işlerinin münâkasasına bir talipli çıkmadığından, inşaat işlerinin evkaf muhasebesinin nezareti altında oluşacak bir komisyon tarafından yürütülmesi gerekecektir. Evkaf nezareti, keşif bedelinin altında, sağlam ve dayanıklı bir şekilde inşaatların emaneten

¹²⁴⁵ BOA.EV.d.40389.14 ve 15

¹²⁴⁶ BOA.EV.d.40389.16

¹²⁴⁷ BOA.EV.d.40389.17

yaptırılmasına ve harcamanın yarısının evkaf sandığından, yarısının da mal sandığından karşılanmasına ilişkin kararını Şura-yı Devlet'e bildirecektir¹²⁴⁸. Son olarak, Şura-yı Devlet, keşif bedeli olan 410.083,16 kuruşluk işin yukarıda belirtilen şekilde yürütülmesi yönünde kararını almış¹²⁴⁹ ve gerekli irade de 28 Temmuz 1886 tarihinde çıkarılmıştır¹²⁵⁰.

Çetintaş'ın 1948 sonbaharında Bursa'daki çalışmaları sırasında, 1876'da bölgeye yerleşen Artvinli bir yaşlı göçmenden aktardıkları, yapının depremlerden sonraki durumu ve ilk onarımlarına ilişkin bazı bilgiler sağlamaktadır. Caminin mihrap tarafındaki bir evde ikamet eden yaşlı göçmenin verdiği bilgilere göre, o tarihlerde caminin büyük kubbesinde büyükçe bir delik bulunmakta, son cemaat yeri kubbeleri çökmüş ve buradaki kalın ayaklar binadan ayrılırcasına eğik ve kimisi de yıkık haldedir. Göçmen, 1876'dan 2-3 sene sonra İstanbul'dan cami için bazı şahısların geldiğini, gelenlerin camiye temizleyip son cemaat ayaklarını sökerek, yeniden yaptıklarını, kubbelerini ve her tarafını tamir ettiklerini anlatmıştır. Burada düzeltilmesi açıklığa kavuşturulması gereken bazı bilgiler bulunmaktadır. Öncelikle göçmenin söylediği onarımlar, 1876'dan 2-3 sene sonra değil, Pandalaki kalfanın hazırladığı keşf-i evvel gereğince yapılacak onarımlar olmalıdır¹²⁵¹. 1884 Aralık ayında keşfi yapıp, 1886 yazında çıkan iradeden önce, 1886 yılı baharında başladığı düşünülen bu onarımlar sırasında, Müze-yi Hümâyûn müdürü Osman Hamdi Bey'in "*derdest ta'mîr olân yıldırım bâyezid hân câmi'i serifindeki asâr-ı 'atikânın muhafazasına nezâret itmek üzere..*" Evkaf Nezaretinin talebiyle Bursa'ya gönderilmek istendiği tespit edilmiştir¹²⁵². Ancak o sıralarda kendisine "*..başka bir iş sipâriş buyrulacağı cihetle yerine diğer ehil ve münâsib..*" birinin gönderilmesi kararlaştırılacaktır¹²⁵³. Osmanlı Arşivi'nde tespit edilen bir başka belgeden, camideki çalışmaların 1888 yılı sonlarında hâlen devam ettiği, "*ve kezâlik yıldırım câmi'i serifi dahî nâ-tamam bulunmuş olduğu ve mezkûr câmi'i serifin ramazân-ı şerife kadar ikmâl-i ta'mîrine dikkat ve himmet buyrulur ise..*"¹²⁵⁴ ifadeleriyle ortaya çıkmaktadır. Kısaca, bu belgeden de yapının onarım işlerinin Ramazan ayına, yani

¹²⁴⁸ BOA.İ.ŞD.81.4839.1.1 (Tarih: H.24 N 1303/M.24 Haziran 1886)

¹²⁴⁹ BOA.İ.ŞD.81.4839.1.1 (Tarih: H.19 L 1303/M.21 Temmuz 1886)

¹²⁵⁰ BOA.İ.ŞD.81.4839.2.1 (Tarih: H.26 L 1303/M.28 Temmuz 1886)

¹²⁵¹ 2-3 sene ifadesi burada hatalı verilmiş olmalıdır. Söz konusu zaman, keşif tarihi dikkate alınırsa neredeyse 9-10 yıl sonrasına denk gelmektedir.

¹²⁵² BOA.İ.DH.1011.79844.1.1 (Tarih: H.4 Ra 1304/M.1 Aralık 1886)

¹²⁵³ BOA.İ.DH.1011.79844.3.1 (Tarih: H.16 Ra 1304/M.13 Aralık 1886) Tamiri devam eden yapı içerisindeki eski eserlerin koruma altına alınmasına ilişkin girişimlerin 1887 yılı içerisinde gerçekleştirildiği söylenebilir.

¹²⁵⁴ BOA.Y.PRK.AZJ.14.7.1.1 (Tarih: H.29 Z 1305/M.6 Eylül 1888)

Mayıs 1889'a kadar bitirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu bilgilere ek olarak Sedat Çetintaş'ın göçmenden aktardığı bilgilerin sağlıklı olmadığını Ayverdi de belirtmiştir. Ayverdi, yapının tamirlerinin başlaması hakkında cami imamı ile görüşmüştür. İmama göre; dülger ustası olan babası 1303 yılında Artvin'den gelerek mahalleye yerleşmiştir. O tarihlerde caminin minareleri yıkık, son cemaat yeri ayaklarından bazı taşlar ileri geri fırlamış halde yerinden kaymış, ayakların bazıları eğilmiş, son cemaat kubbeleri tamamen çökmüştür. Büyük kubbede de ufak delikler oluşmuştur. Cami imamın dülger ustası olan babası, bu tarihten sonra başlayan caminin inşaatında fiilen çalışmıştır. Muhtemelen İstanbul'dan gönderilen yetenekli bir kalfa, eğri ayakları yıkmadan, kurduğu bir sistemle (bucurgad tertibatı) yerine getirmiş ve bunların gereken yerlerine şimdiki demir gergileri koyarak son cemaat yeri kubbelerini yapmıştır¹²⁵⁵. Ayverdi'nin aktardığı hicri 1303¹²⁵⁶ tarihi, M.1885-1886 yıllarına denk gelmektedir. İnşaatların ancak bahar mevsiminde başlayacağı dikkate alınır ve 1303 yılı Cemaziyelahir ayının da, Mart-Nisan 1886'ya denk geldiği düşünülürse, külliye yapılarının onarımlarına başlama tarihinin 1886 baharı olarak kabul edilmesi mâkul görünmektedir. Dolayısıyla cami imamının aktardığı bu tarih, Pandalaki kalfanın keşfinden sonra cami onarımlarının 1886 yılında başlarında başladığı yönündeki görüşümüzü desteklemektedir.

Hüdavendigâr valisi Mahmud Celaleddin Paşa'nın mabeyn-i hümâyûn baş kitabetine 1890 sonlarına doğru gönderdiği yazı¹²⁵⁷, külliye yapılarının suyollarının uzun zamandan beri bozuk olduğu ve bunların demir borular ile değiştirildiği, çevre halkının da çok memnun kaldığı bilgisini içermektedir. Pandalaki kalfanın hazırladığı keşifte set duvarları ile birlikte masrafları çıkarılmış olan suyolları, muhtemelen külliye yapılarından cami, türbe ve medresenin bu tarihlerde devam eden onarımları sırasında yenilenmiş olmalıdır. 1893 yılına tarihlenen başka bir belgeden kubbe kurşunlarına yönelik bir tamirat için keşif defterinin hazırlandığı anlaşılmaktadır¹²⁵⁸. Belge metninde detayları ya da keşif bedeli hakkında bilgi verilmeyen ve sadece üst makama sunulduğu belirtilen bu keşif defteri, caminin

¹²⁵⁵ E.H. Ayverdi, *a.g.e.*, s.428.

¹²⁵⁶ Ayverdi 1303-1305 tarihlerinin hicri olduğunu belirtmese de bunların rumi olması söz konusu değildir. Çünkü bu tarihlerin rumi karşılığı 1888-1890'a denk gelmektedir. Bu tarih aralığında da inşaatların başlamış olduğu yukarıda belirtilmiştir. Dolayısıyla bu tarihler hicri olarak dikkate alınmalıdır.

¹²⁵⁷ BOA.Y.PRK.UM.19.74.1.1 (Tarih: H.5 R 1308/M.18 Kasım 1890)

¹²⁵⁸ BOA.BEO.136.10168.1.1 (Tarih: H.26 C 1310/M.15 Ocak 1893)

onarımı sırasında kubbe kurşunlarına ilişkin ayrıca hazırlanmış olmalıdır¹²⁵⁹. Osmanlı Arşivi'nde tespit edilen bu belgeler ışığında, külliye yapılarının 1848 yılındaki son kapsamlı tamirlerinden sonra 1855 depremlerini az hasarla atlattığı görülmektedir. Şehrin yaşadığı büyük yıkımın sonrasında, Bursa'da yürütülmekte olan sivil ve dini mimari faaliyetlerin yoğunluğu; hasarlı yapı stokunun boyutu düşünüldüğünde, bunların onarımları ya da yeni mimari projeler, iş gücü ve mali kaynaklar noktasında yaşanan sorunlar, kısaca dönemin mimarlık ortamının karşı karşıya kaldığı zorunluluklar/zorluklar sebebiyle, Yıldırım külliyesi yapılarının ancak 1884 yılından sonra, II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarında ele alınarak onarımlarına başlanabildiği ve 1895'ten önce de bu onarımların tamamlandığı anlaşılmaktadır¹²⁶⁰. 20 yüzyıl başlarından Cumhuriyet dönemine kadar olan süreçte, yapıların onarımlarına ilişkin tespit edilebilen belgeler, külliye yapılarından imaret ve caminin yarım kalan doğu minaresi ile ilgili yüzyılın başına ait yazışmalardır. Hüdavendigâr valisi Mehmed Tevfik imzasıyla Mabeyn-i Hümâyûn baş kitabetine gönderilen 10 Şubat 1907 tarihli bir yazıda; depremde zarar gördüğü ve *“..ehemmiyetlice ta'mîr görmemiş..”* olduğu vurgulanan imaretin, *“..mürûr-u zamanla muhtâc-ı tecdid bir hâle gelmiş olmasına..”* binaen 1900'lü yılların başında *“..kesretle yağan karın sıkletine tahammül idemeyerek mâil-i inhidâm olduğu”*¹²⁶¹ haber verilmiştir. Depremlerden sonra kapsamlı bir tamir görmeyen imaret zamanla yenilenmeye ihtiyaç duyar hale gelmiş ve daha sonraları yağın ağırlığını taşıyamadığından yıkılmaya yüz tutmuştur. Yapı yıkılma tehlikesi nedeniyle tahliye edilmiştir. *“..Ba'zı emsâlleri veçhile bir taraftan keşf ve icâb iden mahallerin münâkasaları icrâ kılınmak ve bir taraftan dahî hemân icâbât-ı mukteziyeye mübâşeret olunmak üzere 'imâret-i müşârun ileyhin tecdiden..”* ve *“..mukaddema başlattırılarak nâ-tamam kalmış olân ikinci minarelerinin dahi..ikmâlen ve müsâraaten inşâları”*¹²⁶² gerekmektedir. Belgede belirtildiği üzere, bu gibi hayrat-ı şerife tamir ve inşaatlarında, ilkin yapının keşfi ve münâkasasıyla gereğinin yapılması gerekiyorsa da, bu yolda yapılacak işlemlerin zamana ihtiyacı olduğundan,

¹²⁵⁹ Bu tarihlere ait olduğu düşünülen fotoğraflarda kubbe kurşunlarının serildiği görülmektedir. Bkz. **Res.4.215, 4.217.**

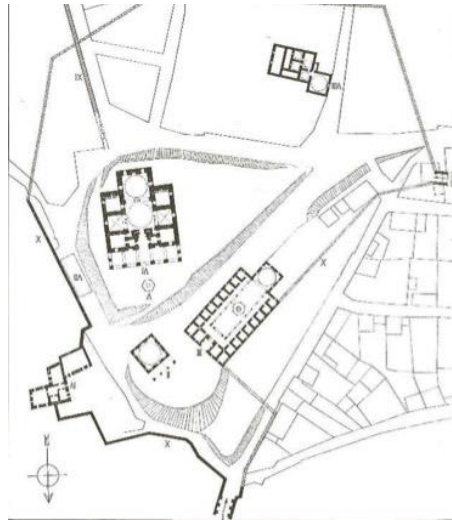
¹²⁶⁰ Caminin onarımları tamamlandıktan sonra, iç kısımdaki mekânların halılarının yıpranmaları sebebiyle yenilenmesi gerektiğinden, bunun için Pandalaki kalfa Nisan 1899'da bir çizim hazırlayarak halı serilecek mekânları, caminin iki büyük kubbesinin örttüğü alan ile kubbelerin yanlarındaki tabhaneler olarak göstermiştir. Çizim için bkz.: **Şekil 4.50** (BOA.İ.EV 28.18.3.1 (Tarih: R.1 Mart 1315/M.13 Mart 1899); İhtiyaç duyulan 710 zira' 7 parça halının nakliyesi dahil 15.800 kuruşluk masrafının bütçeden karşılanmasına ilişkin irade için bkz.: BOA.İ.EV 28.18.4.1 (Tarih: R.2 Haziran 1317/M.15 Haziran 1901)

¹²⁶¹ BOA.Y.MTV.294.93.1.1 (Tarih: H.26 Z 1324/M.10 Şubat 1907)

¹²⁶² BOA.Y.MTV.294.93.1.1 (Tarih: H.26 Z 1324/M.10 Şubat 1907)

bazı örneklerde görüldüğü şekilde bir taraftan keşiflerin ve münâkasalarının yaptırılması, diğer taraftan da inşaat işlerine başlanması istenmektedir. Bu inşaat işleri, imaretin yeniden inşası ve yarım kalan doğu minaresinin de süratle tamamlanması şeklinde yürütülecektir. Vilayet bu işler için gereken emrin Evkâf-ı Hümâyûn'a bir an önce verilmesi istemiştir. Vali Mehmed Tefvik imaret ve minare inşaatlarına bir an önce başlayabilmek için aynı içerikli yazıyı iki hafta sonra tekrar Baş Kitabet kalemine göndermiştir¹²⁶³. Arşiv tasnifinde bu yazıların sonucuna dair herhangi bir bilgi tespit edilememiştir, ancak 20. yüzyılın başlarında Bursa'yı ziyaret eden seyyah Hawley 1918 yılında basılan eserinde, ziyaret ettiği tarihlerde gördüğü camiye eski güzelliğini kaybetmiş harabe bir yapı olarak tanımlamıştır¹²⁶⁴. Muhtemelen lodos, yağmur ve kış şartlarının da etkisiyle zarar gören külliye yapıları, I. Dünya savaşının yarattığı ekonomik sorunların da etkisiyle o tarihlerde tekrar tamire ihtiyaç duyar hale gelmiştir.

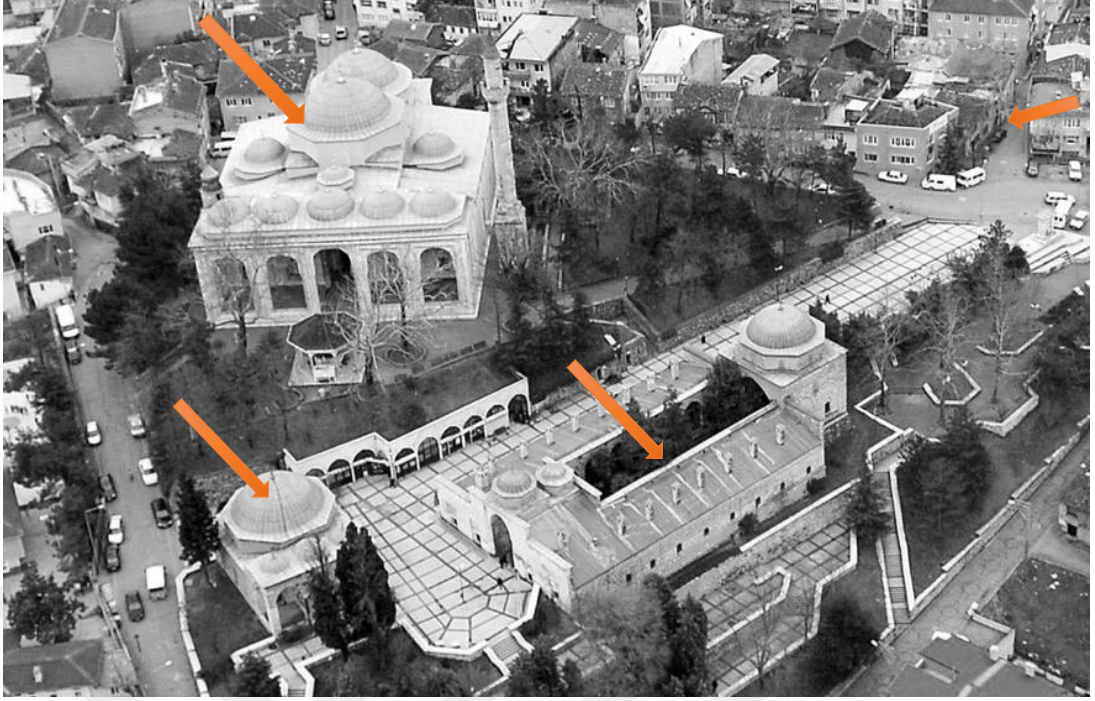
Buraya kadar verilen bilgilerden anlaşıldığı üzere, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar I. Bayezid külliyesi yapılarından Cami, türbe ve medresenin 1855 sonrası hasar durumlarının ilk başta hafif olduğu, daha sonra ise uzun yıllar yapılara müdahale edilemediğinden, geçen süreçte bu yapıların daha çok harap hale geldiği görülmektedir. Külliye ile ilgili arşiv belgelerinde Cami, türbe ve medresenin onarımlarının sürecine ilişkin bilgiler verilmiş, külliyenin diğer yapıları ile ilgili kayıtlara rastlanılmamıştır.



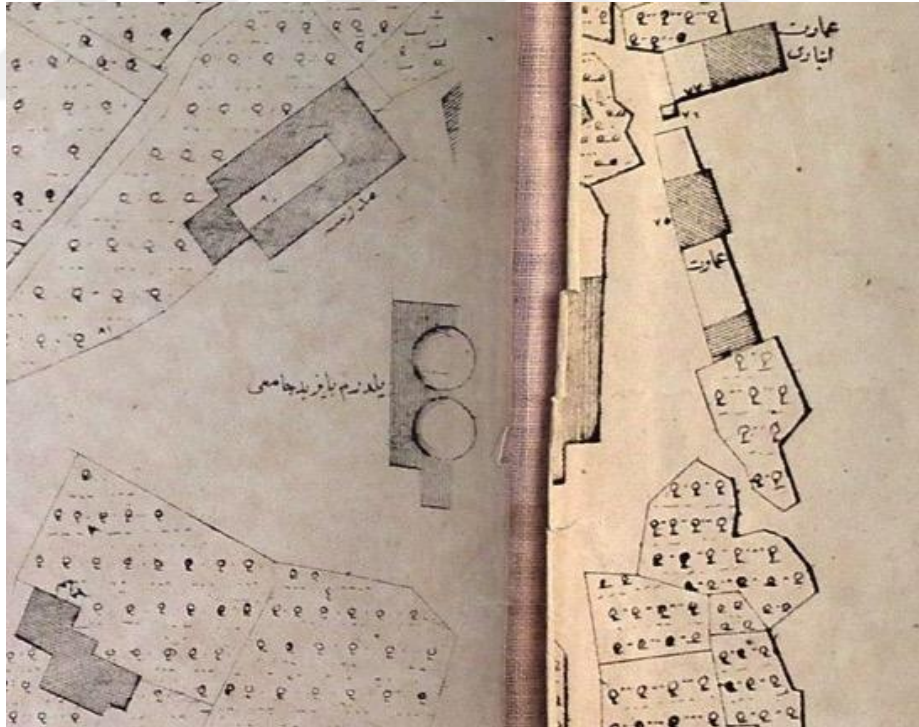
Şekil 4.48. I. Bayezid (Yıldırım) Külliyesi vaziyet planı (Kaynak: Gabriel, s.66)

¹²⁶³ BOA.Y.MTV.295.48.1.1 (Tarih: H.12 M 1325/M.25 Şubat 1907)

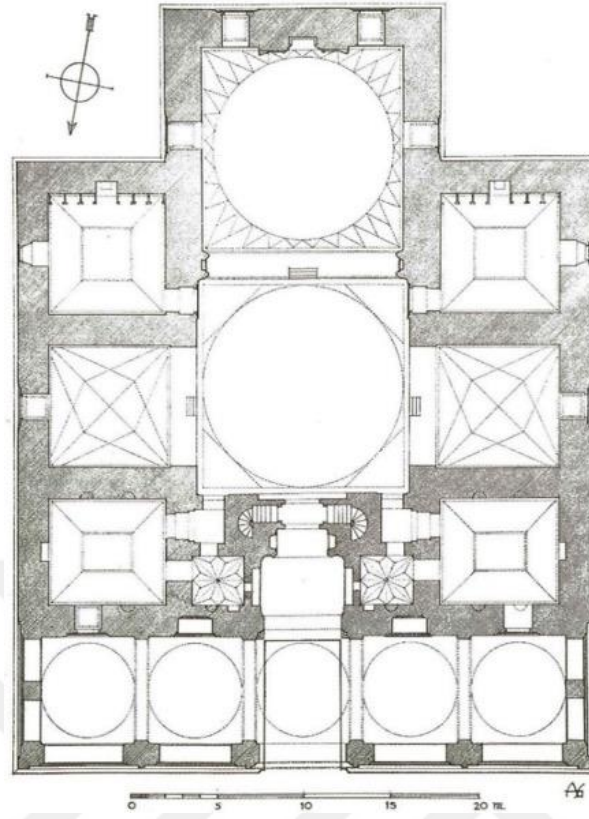
¹²⁶⁴ F. Yıldırım, **a.g.t.**, s.456.



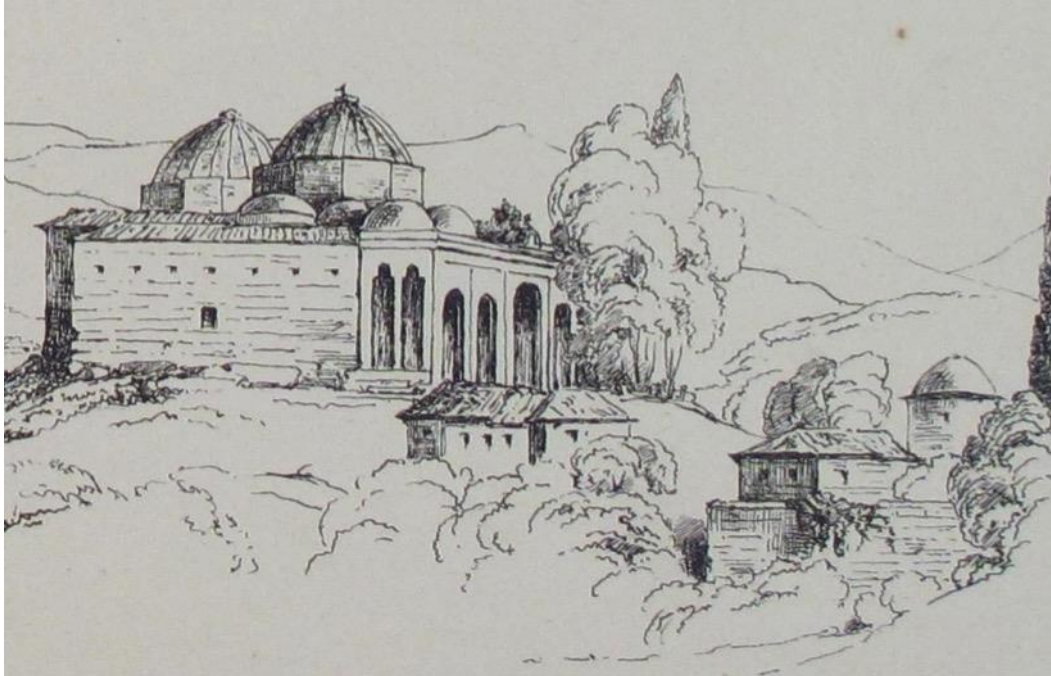
Resim 4.211. I. Bayezid Külliyesinin Kuzeyden Görünümü (Kaynak: <http://alanbaskanligi.bursa.bel.tr/fotograf-arsivi/>) Erişim tarihi: 17.08.2019



Harita 4.36. I. Bayezid (Yıldırım) Külliyesi. (Kaynak: 1857-59 SBH)



Şekil 4.49. I. Bayezid (Yıldırım) Cami Plan Şeması. (Kaynak: A.Gabriel, s.68)



Resim 4.212. I. Bayezid (Yıldırım) Camiinin Doğu Cepheden Tasviri (Kaynak: M.A. Walker, a.g.e., No: XV.)



Resim 4.213. Pandalaki Kalfanın 1884 Tarihli Keşfinden Önce, 1882’de Batı Cephesinden I. Bayezid (Yıldırım) Camiinin Durumu. (Kaynak: İÜNEK.No: 90449/15)



Resim 4.214. I. Bayezid (Yıldırım) Külliye Yapılarının Güneybatıdan Görünüşü. Onarımları Biten Medrese Ve Türbe. (Kaynak: B.B.B.Kent Belleği)



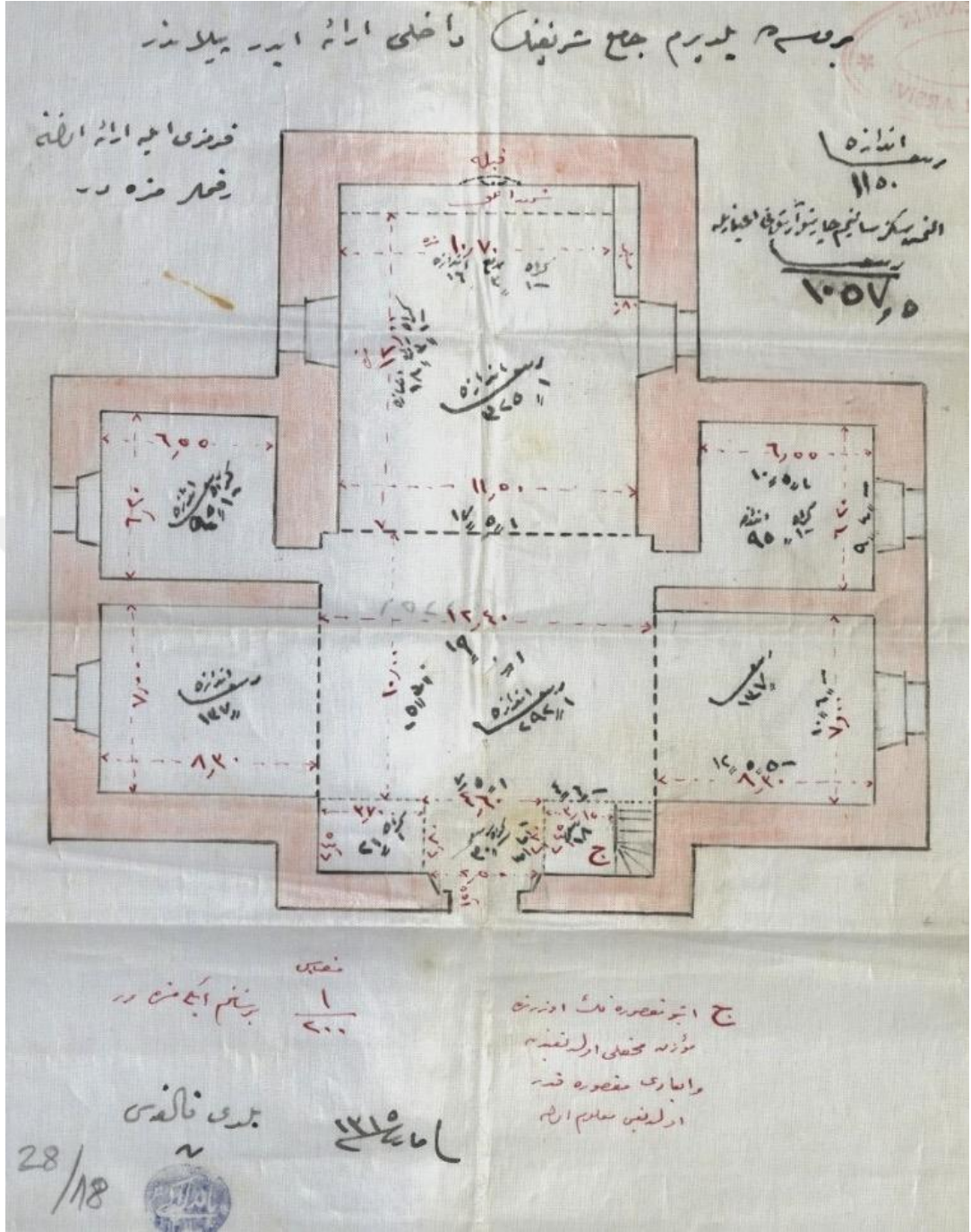
Resim 4.215. I. Bayezid (Yıldırım) Camiinin Güneydoğudan Görünüşü (Kaynak: B.B.B.Kent Belleği)



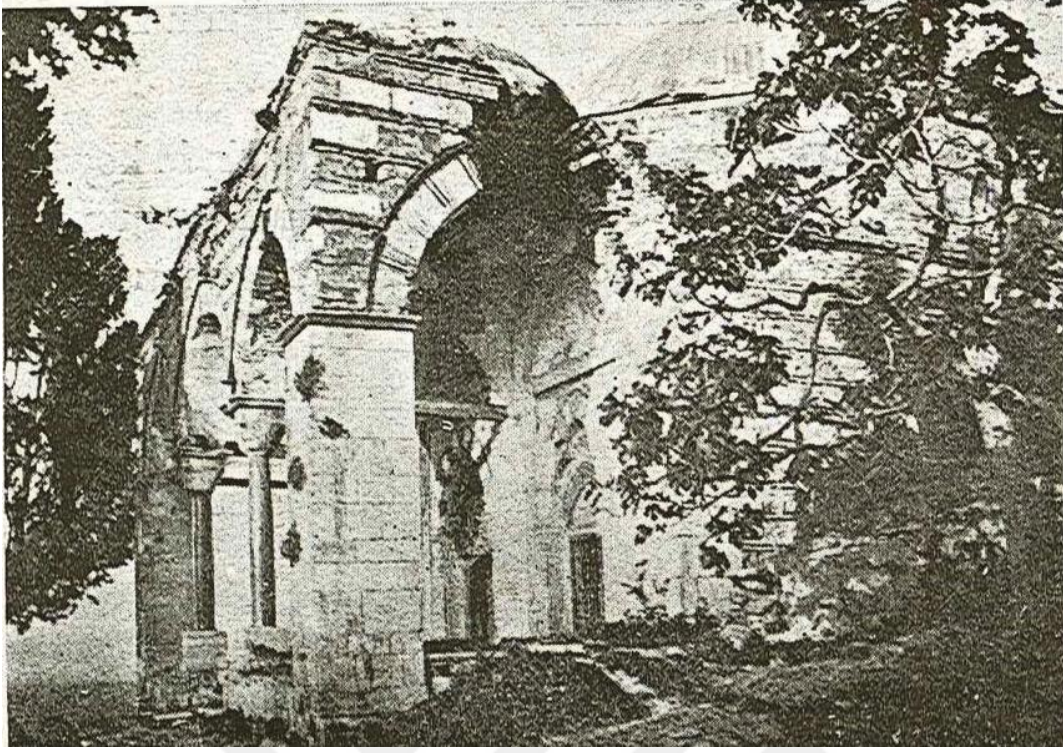
Resim 4.216. I. Bayezid (Yıldırım) Külliye Yapılarının Onarımlarının Bitirilmiş Hali. 1895 Civarı (Kaynak: N.Dostoğlu, Bursa Fotoğrafları, No: 28)



Resim 4.217. I. Bayezid (Yıldırım) Caminin Batıdan Görünüşü. Muhtemelen 1893-1894. (Kaynak: IRCICA)



Şekil 4.50. I. Bayezid (Yıldırım) Camii Planı (Pandalaki Kalfa)
(Kaynak: BOA.İ.EV 28.18.3.1. 13 Mart 1899)



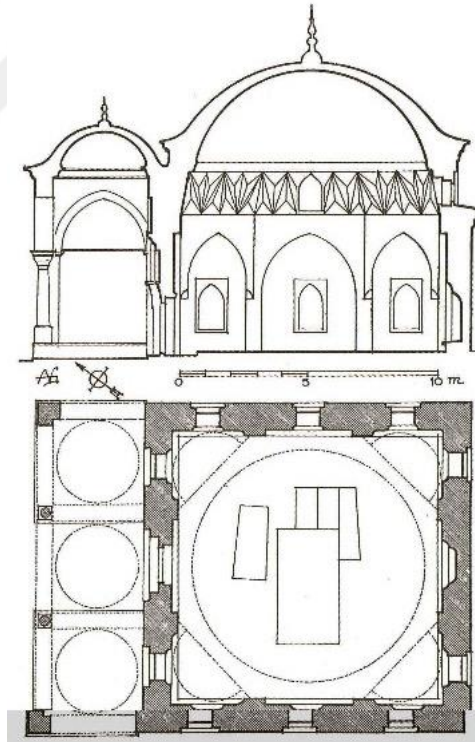
Resim 4.218. I. Bayezid (Yıldırım) Türbesinin Onarımdan Önceki Son Hali, 1882.
(Foto Muhtemelen 1884 Keşfi Öncesi Çekilmiştir. Kaynak: Ayverdi, s.465)



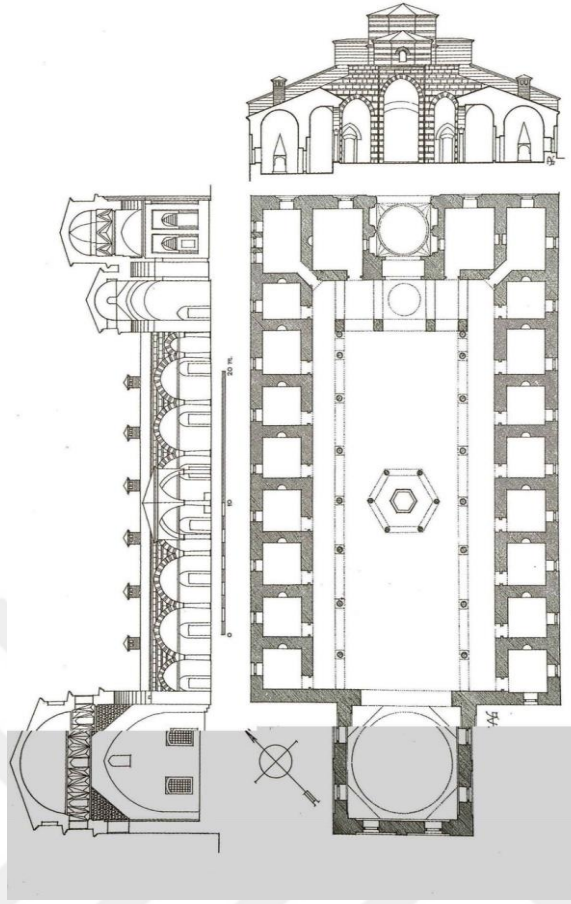
Resim 4.219. I. Bayezid (Yıldırım) Türbesinin Tamamlanmış Hali. (Kaynak: B.B.B. Kent Belleği)



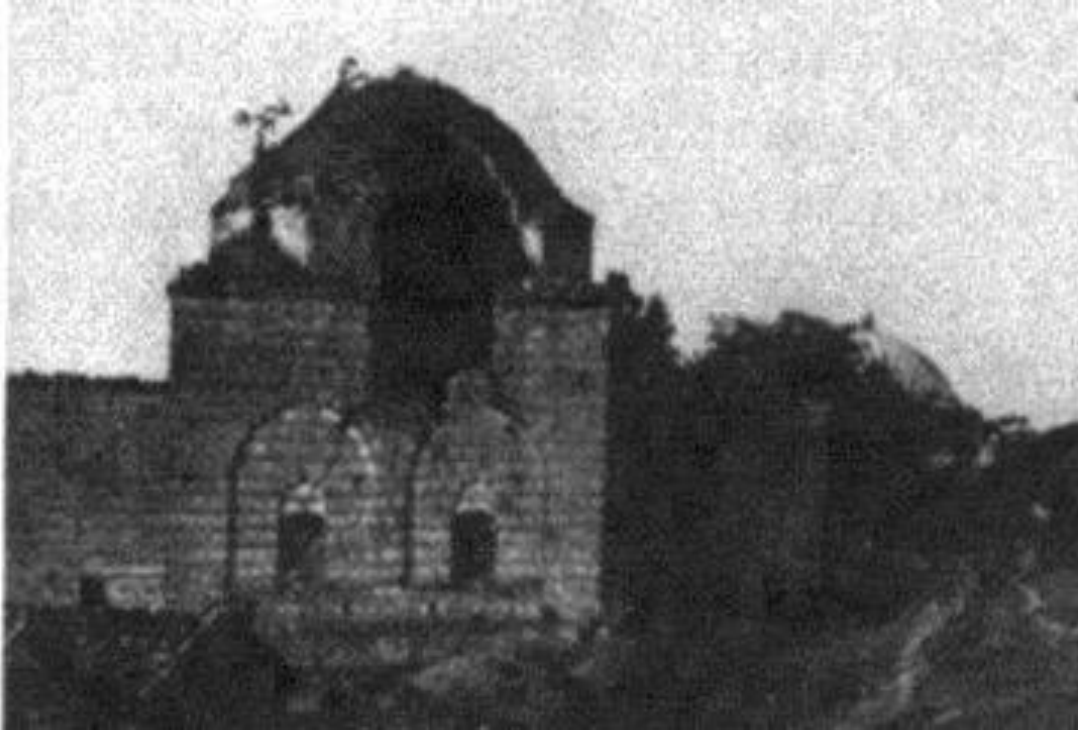
Resim 4.220. I. Bayezid (Yıldırım) Türbesi Kitabesi (Foto: <https://www.semerkanddanbosnaya.com/2015/08/09/yildirim-bayezid-turbe-kitabesi/>) Erişim tarihi: 11 Ağustos 2019)



Şekil 4.51. I. Bayezid (Yıldırım) Türbesi Plan Ve Kesiti (Kaynak: A.Gabriel, s.75.)



Şekil 4.52. I. Bayezid (Yıldırım) Medresesinin Plan Ve Kesiti (Kaynak: Gabriel, s.74)



Resim 4.221. I. Bayezid (Yıldırım) Medresesi. 1882. (Kaynak: İÜNEK.No: 90449/14'den Detay.)

4.2.5. I. Mehmet (Çelebi) / Yeşil Külliyesi

1402 Ankara savaşı sonrasında, şehrin Timur tarafından yağma ettirilmesi her ne kadar şehrin ticari ve mimari dokusuna zarar vermiş olsa da, kısa bir sürede devleti tekrar toparlayan Çelebi (I.) Mehmet (salt.1413-1421), bu felaket yıllarının izlerini silmek istercesine şehirde büyük bir imar hamlesi başlatmıştır¹²⁶⁵. Bu inşa hamlesinin en dikkat çekici eserlerine sahip olanı, “*Bânisinin, mimarının, süsleme programının yapan nakkaşbaşının, mihrap çinileri ustalarının, hünkar mahfilindeki çinilerin ustasının ve ahşap işçiliklerini yapan ustanın adını veren altı adet kitabesiyle..Osmanlı mimarisinde tek örnek..*”¹²⁶⁶ olan Yeşil Külliyesidir. Bursa’da Yıldırım Bayezid ve I. Murad’ın külliyesi gibi o tarihlerde şehir merkezi dışında ve adını verdiği Yeşil semtinde bulunan külliye yapıları, *tabhaneli bir cami, medrese, türbe, imaret ve han* yapılarından oluşmaktadır. Külliye içindeki yapılar, eğimli bir bölgeye; en yüksekte türbe, türbenin kuzeyinde daha alçakta Yeşil Cami, cami ile aynı düzlemde güney doğusunda imaret, batısında ise medrese olacak şekilde inşa edilmiş, Hüdavendigâr ve Yıldırım Külliyelerinde olduğu gibi burası da topoğrafyaya uygun bir şekilde konumlandırılmıştır¹²⁶⁷ (Şekil 4.53, Hrt. 4.37, Res.4.222). 19. yüzyıl öncesi kaynaklarda “*Sultan Mehmed*”, “*Sultaniye İmareti*”, “*Sultan Mehmed Han İmareti*”, “*İmaret-i Sultan*”, “*Sultan İmareti*” ve “*Yeşil İmareti*” olarak geçen¹²⁶⁸ ve süsleme programında Tebriz’li sanatkarların görev aldığı Külliyenin inşa süreci 1414’te başlamış ve Aralık 1419 yılında tamamlanmış, II. Murad (salt.1421-1444) döneminde yapıların süsleme, nakış ve boyaları ise Nakkaş İlyas oğlu Ali tarafından 1424 yılında bitirilmiştir¹²⁶⁹. Erken Osmanlı mimarisinin “*bezemesi en iyi korunmuş..mücevher kalıntılarından biri*”¹²⁷⁰ olan bu külliyesinin planlarını ve teknik hesaplarını yapan mimarı, Ahi Beyazıt oğlu Hacı

¹²⁶⁵ E.H. Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451) II**, Baha Matbaası, İstanbul: 1972, s.34; O. Aslanapa, **a.g.e.**, s.41-42.

¹²⁶⁶ “*Taçkapıda sultana ait kitâbenin iki yanında, hünkâr mahfilinde, mahfilin üst tarafında, cami içinde ve nihayet mihrapta usta isminin yer almasına izin verilmesi Çelebi Sultan Mehmed’in engin hoşgörüsünün bir göstergesidir.*” Bkz.: D. Yavaş, “Yeşilcami Külliyesi”, **TDVİA**, 2013, Cilt:43, s.492-495.

¹²⁶⁷ G. Çantay, **a.g.e.**, s.35.

¹²⁶⁸ D. Yavaş, “a.g.md.”, s.492; Salih Pay, **Kuruluşundan Günümüze Yeşil Külliyesi**, B.B.B.Yayınları, Bursa: 2010, s.36.

¹²⁶⁹ K. Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.139; A. Gabriel, **a.g.e.**, s.90; O. Aslanapa, **a.g.e.**, s.42; D. Yavaş, “a.g.md.”, s.492; S. Pay, **a.g.e.**, s.35-36.

¹²⁷⁰ D. Kuban, **a.g.e.**, s.98. Mimar Kemalettin Bey’in mimar, mühendis ve muallim sıfatlarıyla zikredildiği 1324 Bursa Salnamesindeki “*Mi’mâri-i İslâm*” başlıklı yazısında müellif Yeşil Cami için; “*Yeşil Caminin seyr ü temasına hiçbir vakit doyum olmaz. Mütâla’a ve tedkikinde devam itdikce yeni yeni dekâyık keşfolunan bu kıymetdâr eserden ayrılmak arzu olunduğu zaman gözler dâimâ geriye mün’atf kalır..*” ifadelerini kullanmıştır. Bkz. **1324 Bursa Salnamesi**, s.186. Marie De Launay’a göre; “*..Tezyinât ve sanâyi’ nokta-i nazarlarınca göze çarpmakda olan mükemmeliyet cihetiyle Yeşil câmi’-i şerîfin binâsı fenn-i mi’mâri-i ‘Osmânînin en güzel ve en mükemmel bir nümunesi gibi gösterilebilir.*” Bkz.: Marie De Launay-Bonkofeski Bey, **a.g.e.**, s.18.

İvaz Paşa'dır¹²⁷¹. Külliye yapıları 16-19. yüzyıllar arasında pek çok onarım geçirmiş¹²⁷², Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar olan süreçte de 1855 depremleri sebebiyle ciddi şekilde hasara uğrayan yapılar, depremlerden sonra Vefik Paşa'nın Müfettişliği sırasında (gör. Mart 1863-Ekim 1864) ve sonrasında Fransız Mimar Léon Parvillée tarafından 1864-1866 arasında yürütülen çalışmalarda¹²⁷³ ve sonraki yıllar içerisinde de bazı tamirler geçirmiştir. Bir başka nokta ise Bursa'nın selatin yapılarının onarımlarını yürütmesi için davet edilen ve 3000 bin kuruş maaş¹²⁷⁴ ile görevlendirilen Parvillée'nin, bu çalışmaları sırasında Yeşil Cami ve türbenin bazı çini parçalarını Fransa'ya kaçırmış olmasıdır¹²⁷⁵.

4.2.5.1. Yeşil Camii

Günümüze kadar yapılan çalışmalardan tespit edilebildiği kadarıyla, inşasından itibaren en erken 1552'de olmak üzere 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Yeşil Cami otuzdan fazla tamir geçirmiştir. Bu tamirlerde Yeşil Cami'nin yirmi kez kubbe kurşunlarının onarıldığı, dokuz kez minaresinin, ikişer üçer kez de saçaklar, avlu duvarları, nakış ve çinileri ile suyolları ve misafirhanelerinin onarıldığı görülmektedir¹²⁷⁶. Yeşil Cami Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar 1840, 1844, 1846, 1847, 1851, 1854, 1855, 1861, 1862, 1871, 1875, 1878, 1879, 1903-6, ve 1907

¹²⁷¹ K. Kepecioğlu, "Yeşil Cami", **a.g.e.**, Cilt:4, s.252; K. Baykal, a.y.; A. Gabriel, **a.g.e.**, s.90-91; E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.94; D. Yavaş, "a.g.md", s.493; S. Pay, **a.g.e.**, s.37; D. Kuban, a.y. Usûl-i Mi'mârî-i Osmânî'de karşılaşılan bilgi hatalarına örnek olarak; yapının nakkaşı İlyas, Yeşil cami mimarı şeklinde zikredilmekte, Hacı İvaz Paşa'dan bahsedilmemektedir. Kitabın Osmanlıca özgün baskısında bilgi yanlışının bulunduğu kısım için bkz.: Bursa YEBEK, **Basma 2075**, s.22; Bu kitabın sadeleştirilmiş baskısı için bkz. **Osmanlı Mimarisi**, (Ed.Selman Kılınç), Çamlıca Yayınları, İstanbul: 2011, s.41-53. Kitabın kapsamlı bir değerlendirmesi için bkz.: N.Yazıcı, "Osmanlı'nın İlk Mimarlık Kitabı: Usul-u Mimari-i Osmani", **Arkitekt**, Temmuz-Ağustos 2003, Sayı:497, s.12-19.

¹²⁷² Külliye yapılarının bazı detaylı onarım kayıtları için bkz.: K. Kepecioğlu, "a.md.", s.255-56; E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.52-54; D. Yavaş, "Bursa Yeşil Camide Yapılan Onarımlar", **Türk Dünyası Araştırmaları Prof. Dr. Oktay Aslanapa Özel Sayısı**, Kasım-Aralık 2009, s.589-598.

¹²⁷³ Léon Parvillée hakkında hazırlanmış kapsamlı bir eserde mimarın Bursa'daki restorasyon çalışmaları için bkz.: M. Aoki, **a.g.t.**, s.135-145.

¹²⁷⁴ D. Yavaş, "Bursa Yeşil Camide Yapılan Onarımlar", s.593. Belgesi için bkz.: BOA.A.MKT.MHM.288.35.1.1 (Tarih: H.13 B 1280/M.24 Aralık 1863)

¹²⁷⁵ Fransız Mimar'ın Bursa'ya geliş amacının da sorgulanmasına sebep olan çini hırsızlığı olayına ilişkin belgelenmiş eserlerle ilgili, Süreyya Eroğlu ve Hayal B.Güleç tarafından bir çalışma yayınlanmıştır. Buradaki bilgilere göre, Fransız mimar restorasyonlar sırasında Yeşil cami ve türbesine ait bazı önemli çini parçalarını ülkesine kaçırmış ve daha sonra ailesi tarafından bu parçalar Victoria and Albert müzesine satılmıştır. Bu çinilerin görselleri ve bilgileri için bkz.: S.Eroğlu-Hayal B.Güleç, "Victoria and Albert Müzesi Deposunda Bulunan Yeşil Cami ve Yeşil Türbe'nin Çinileri İle Leon Parvillée İlişkisi", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt:9, Sayı:47, Aralık 2016, s.331-352.

¹²⁷⁶ Salih Pay Yeşil külliyesi yapılarının tümünü kuruluşundan günümüze kadar incelediği çalışmasında, yapıların geçirdiği tüm onarımları önceki yayınlar ve bazı arşiv kayıtları ışığında toparlamıştır. Böylelikle hangi birimin hangi tarihte ve hangi kısımlarının onarıldığını ve buralara yapılan harcama miktarlarını ortaya koymuş, hazırladığı tablolar ile de verilerin topluca incelenebilmesini sağlamıştır. Müellifin çalışmasında Yeşil Cami'nin geçirdiği tamirler ve tamir çizelgesi için bkz. S. Pay, **a.g.e.**, s.50-57. Tez kapsamındaki bu bölümde ise külliye yapıları hakkında Osmanlı Arşivi'nde tespit edilen belgelerin içerikleri detaylı olarak ortaya konulmaya çalışılacaktır.

yıllarında onarım görmüş¹²⁷⁷, 1855 depremleri sonrasında ise kapsamlı olarak onarılmıştır. Külliye'nin merkezinde bulunan caminin taçkapının iki yanındaki (sağ ve sol) kartuşların üzerinde, celi sülüs yazılı oldukça uzun Arapça¹²⁷⁸ bir inşa kitabesi bulunmaktadır (Res.4.223). Bütün kavsarayı dolaşan kitabede, bânisi Çelebi Mehmed olan yapının Zilhicce 822/Aralık 1419'da tamamlandığı belirtilmektedir¹²⁷⁹. İnşa kitabesi metninin Türkçe çevirisi şöyledir:

“Allah’ın adı ile....O’nun kâinatı ihata eden lütfüne sığınılır. Hilkat sanatkârının ve kudret yaratıcısının eseri, bu yüce yapı-engin cennet bahçelerinin bir örneği, milletler arasında iftiharla dolaşan ve onsuz büyük şehirlerin kaybolduğu, Yüce ve Kudretli olanın takdiri ile yapılmış, dünyada âhirettekinin örneği, yeryüzündeki hayat tilsimıyla örülmüş, öyle bir yapı ki kâinat kurulu beri hiçbir millet benzeriyle şereflenmemiştir. Şark ve garbın büyük sultanı ve soylu padişahı, Arap ve Acem’in Hakanı, Rabbilâlemînin nusretine mazhar olan, Gıyase’-d-dünya ve’-din Sultan oğlu Sultan Mehmed bin Bâyezid bin Murad bin Orhan-Allah yeryüzünde mülkünü daim etsin ve arzular denizinde gemilerini güvenle yürütsün- bu yapıyı vakf edip temellerinin kazılmasını, sağlam olarak yükseltilmesini ve temellerinin güçlü yapıpıp tamamlanmasını emretmiştir. Zilhicce 822’de tamamlanmıştır.”¹²⁸⁰

Bitmemiş/tamamlanmamış bir yapı olarak değerlendirilen¹²⁸¹ Yeşil Caminin inşa ve süsleme programı için; planları ve teknik hesapları mimar ve vezir Hacı İvaz Paşa¹²⁸², nakışları nakkaş Ali¹²⁸³ ve oğlu nakkaş Ali Paşa, çinileri Mehmed Mecnun¹²⁸⁴, ahşap oyma kapı ve pencere kanatları Tebrizli Hacı Ali¹²⁸⁵, çatı örtüsü

¹²⁷⁷ E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.54; S. Pay, **a.g.e.**, s.56. Ayverdi ve Salih Pay bu onarımlardan sonuncusunun 1907’de yapıldığını belirtmekte, ancak 1907 tarihli onarımların bazı ilave keşiflerle uzadığı görülmektedir. Bkz.: dipnot: 1393

¹²⁷⁸ Kitabenin Arapça metni için bkz.: E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.93; K. Baykal, **a.g.e.**, s.202.

¹²⁷⁹ Kapecioğlu, 1419’u caminin inşaatının, 1424’ü de caminin nakış ve boyalarının tamamlandığı tarih olarak belirtir. Bkz.: “a.md.”, s.254; Gabriel’e göre de 1419, yapının kaba inşaatının tamamlandığı tarih olmalıdır. Bkz.: **a.g.e.**, s.90. Aynı görüşteki Baykal için bkz.: **a.g.e.**, s.138.

¹²⁸⁰ A. Gabriel, a.y.; Baykal’ın kitabe tercümesi için bkz. **a.g.e.**, s.202-203. Kepecioğlu’ndaki farklı tercüme için bkz.: K. Kepecioğlu, “a.md.”, s.253-54

¹²⁸¹ Çelebi Mehmet’in ölümü nedeniyle dış cephe süslemeleri ve yazılarının eksik kaldığı yönündeki yorum için bkz. K. Kepecioğlu, “a.md.”, s.254; Tamamlanmamış bir yapı olduğu yönündeki yorum için bkz.: D. Kuban, **a.g.e.**, s.98; D. Yavaş, “a.md.”, s.494; A. Gabriel, **a.g.e.**, s.81.

¹²⁸² Sanatçı kitabesi, taçkapının iki yanındaki (sağ ve sol) kartuşların üzerindedir. Türkçesi; “Bu caminin planını çizen, düzenleyen ve belirleyen, banisinin en zayıf hizmetkârı Hacı İvaz bin Ahi Bâyezid-Allah ikisini de affetsin”. Bkz.: A. Gabriel, **a.g.e.**, s.90.

¹²⁸³ Sanatçı kitabesi, hünkâr mahfilinin camiye bakan kemerinin üst tarafındadır. Türkçesi; “Bu şerefli yapı insanların en fakiri Ali bin İlyas Ali’nin eli ile mübarek Ramazanın son on günü 827’de tamamlanmıştır” (Ağustos 15-30 arası 1424), Bkz.: A. Gabriel, **a.g.e.**, s.91.

¹²⁸⁴ Sanatçı kitabesi, Hünkâr mahfilinin sağ ve sol kemer üzengileri üzerindedir. Türkçesi; Mecnun Mehmed’in işi.

¹²⁸⁵ Kitabesi için türbe başlığına bkz.

Kiremitçi Pir Mehmed Çelebi tarafından yapılmıştır¹²⁸⁶ (Res. 4.224, 4.225, 4.226) Yeşil Camii Osmanlı mimarisinde “*Ters -T-*”, “*Zaviyeli, Tabhaneli*”, “*Bursa Tipi*” ve “*Kanatlı*” olarak farklı şekillerde isimlendirilen ve I. Bayezid’in Yıldırım Camiine benzer bir plan şemasına sahip olarak inşa edilmiştir (Şekil 4.54). Bursa ovasına bakan şadırvanlı bir avludan geçilerek erişilen taçkapısı, beyaz mermer üzerine oldukça zengin bir bitkisel bezemeyle, yazı kuşaklarıyla ve mukarnaslı kavsarasıyla, “*Anadolu-Türk çağı mimarisinde başka eşi olmayan*”¹²⁸⁷ bir niteliğe sahiptir. Tamamen kesme taş ve mermerden inşa edilen yapıda, taçkapının her iki yanındaki cephede bulunan kemer üzengilerinden anlaşıldığı üzere yapıya başlangıçta beş bölümlü bir son cemaat yeri yapılması planlanmış ancak sonradan bundan vazgeçilmiştir¹²⁸⁸. Basık kemerli taçkapıdan bir giriş holüne, holün her iki tarafındaki sahanlardan da doğu ve batıdaki odalar ile üst kattaki hünkâr mahfiline ve odalara geçilir. Hünkâr mahfili, buranın altındaki localar ve giriş holü, Osmanlı mimarisinde başka bir örneği olmayan özgün bir tasarım çabası olarak nitelendirilir¹²⁸⁹. Kible ekseninde arka arkaya sıralanan iki kubbe, prizmatik Türk üçgenleri üzerine oturtulmuştur. Caminin ortası havuzlu ana mekânına girilen holün her iki yanında, içi tamamen çini kaplı (günümüzde müezzin mahfili) iki bölüm bulunmaktadır. Ana mekânda ortadaki kubbe altında, doğu ve batıda zeminden yükseltilmiş iki büyük eyvan ile buranın sağ ve sol köşelerinde zeminle aynı seviyede içleri ocaklı, ahşap dolaplı ve alçı nişli küçük birer tabhane mekânı bulunur. Buralara 16.yüzyılın sonlarında dışardan kapı açılıp, bu kapıların 18.yüzyılın ortalarına kadar varlığını sürdürdüğü ve sonra tekrar kapatıldığı bilinmektedir¹²⁹⁰. Girişteki havuzlu ana mekânın üstünü örten ortası açık kubbe bir cihannüma ile tamamlanmış ve her iki büyük kubbe kasnaklarına üçer pencere yerleştirilmiştir (Res.4.227, 4.228). Bursa kemeri örneklerine sahip yapının en gösterişli kısımları

¹²⁸⁶ Kepecioğlu’na göre cami inşaatında İvaz Paşa’ya refakat eden bir diğer mimar da Bursalı Timurtaş’tır. Bkz.: “a.md.”, **a.g.e.**, s.252; C.E. Arseven, **Türk Sanatı**, Cem Yayınları, İstanbul: 1973, s.147-48; S. Pay. **a.g.e.**, s.37-38.

¹²⁸⁷ D. Kuban, **a.g.e.**, s. 98.

¹²⁸⁸ O. Aslanapa, **a.g.e.**, s.42,43; D. Yavaş, “a.md.”, s.493; A. Gabriel, **a.g.e.**, s.81 ve dipnot: 141.

¹²⁸⁹ Kuban Hünkâr mahfilinin altında sağ ve solda bulunan bu locaların, üst düzey yöneticilere tahsis edilmiş hiyerarşik birimler olduğu görüşündedir. Bkz.: D. Kuban, **a.g.e.**, s.97-98. Yavaş’a göre bu kısım; “Hünkâr mahfili iki merdiven sahanlığı, bu sahanlıklardan geçilen kible yönünde iki adet ocaklı oda, yine bu sahanlıklardan geçilen ve balkonları dışa bakan iki oda, ortada bir sofa ve bu sofanın önünde merdivenli mahfiliyle küçük bir kasır şeklinde planlanmıştır.” Bkz. D. Yavaş, “a.md.”, s.493.

¹²⁹⁰ D. Yavaş, a.y.; Kepecioğlu 1645 baharında yapılan onarımları sayarken; “..doğu tarafındaki tabhane kapısının yenilenmesi ve sakfi..batı tarafındaki tabhane kapısının sakfi ve taş merdiveni..” ifadeleri ile hem batı hem de doğu tabhanelerinin birer kapısı ve üzerlerinde de sundurmaları olduğunu belirtmiştir. 1743 tarihli bir tamir kaydında “*caminin batı tarafındaki tabhane kapısı üzerindeki sakfın tamiri yapılmıştır*” diyerek bu kapıların bir dönem var olduğunu kanıtlamaktadır. Bkz., “a.md.”, s.256.

hünkâr mahfili, buranın altındaki sağ ve sol localar ile mihrabıdır¹²⁹¹. Mihrab üzerinde, mihrap sütunçesinin başlığında Tebrizli ustaların işi anlamında “*amel-i üstâdân-ı Tebrîz*” ibaresi bulunur (Res.4.229). Cami içerisinde çini süslemeler dışında pek çok ayet ve hadis içeren yazılar da mevcuttur¹²⁹². Yapının dış cephelerinde altta bulunan on dört penceresinden on tanesinin parmaklıklarında; parmaklık bağlantısı olarak geçen lokmalar üzerinde toplamda 17.882 motif işlendiği tespit edilmiştir¹²⁹³.

1855 depremleri sonrasında hazırlanan iki hasar tespit raporunda da¹²⁹⁴ tek minareli olduğu belirtilen Yeşil Cami ile Yeşil türbe onarımlarına ilişkin yakın zamanda bir çalışma yayınlanmıştır. Yeşil Cami'nin ikinci minaresinin ne zaman inşa edildiği konusuna da değinilen bu çalışmada ikinci minarenin, Fransız mimar Léon Parvillée tarafından yapılan onarımlarda inşa edildiği belirtilmiştir¹²⁹⁵. Yeşil cami ve türbesi onarımlarını arşivden elde edilen bir plandan hareketle¹²⁹⁶, daha çok Parvillée odaklı irdelediği ve önemli tespitlerde bulunduğu çalışmasında müellif öncelikle, “*1855 depremi sonrası hasar gören yapıların, 1863-1867 yılları arasında dönemin Bursa yöneticisi Ahmed Vefik Paşa tarafından onartıldığı, şehrin Tanzimat dönemi anlayışı ile yenilediği bilinmektedir.*”¹²⁹⁷ ifadelerini kullanmıştır. Bu ifadenin, 1855'de Bursa'da hasar gören yapıların depremlerden neredeyse on yıl sonra Ahmet Vefik Paşa-Parvillée işbirliği içerisinde onarıldığı şeklinde anlaşılmasına yol açmaması adına, aslında Bursa'da söz konusu yapıların onarım süreçlerinin 1855 sonrası hemen 1856'da başlatıldığını vurgulamak gerekmektedir. Nitekim 1856'da Ulucami ile başlayan onarım süreci bunu göstermiştir. Bir diğer nokta, metindeki ifadelerin Ahmet Vefik Paşa'nın müfettişlik görev süresinin 1863-67 arasını kapsadığı şeklinde anlaşılabilir olmasıdır. Oysa Ahmet Vefik Paşa'nın Bursa'daki müfettişlik görev süresi, Mart 1863-Ekim 1864 arasını kapsamaktadır.

¹²⁹¹ Mihrap hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz.: Savaş Yıldırım, “Bursa Yeşil Camii Mihrabı”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 47-1, Ankara: 2007, s.165-177.

¹²⁹² Yeşil Cami içindeki yazılarla ilgili bir çalışma için bkz.: Salih Karacabey, “Mesajları ve Muhtevası Açısından Bursa Yeşil Camii ve Türbe İç Yazıları”, **Bursa'nın Tarihi Mahalleleri-II**, (Ed. N.Dostoglu, N.Gürsakal, A.Elbas), Kültür A.Ş. Yayınları, Bursa: 2011, s.130-143.

¹²⁹³ Bedri Yalman, “Bursa Yeşil Camii Pencere Parmaklıklarındaki Gümüş Kakma Motifler”, **Bursa'nın Tarihi Mahalleleri-II**, s.118. Pencere parmaklıkları hakkında daha geniş bilgi için bkz.; a.mlf., **Bursa Yeşil Camii Pencere Parmaklıklarındaki Gümüş Kakma Motifler**, Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa: 2003.

¹²⁹⁴ BOA.İ.DH.316.20363.3.1. Depremden hemen sonra hazırlanan ilk hasar tespit raporu üzerinde tarih görülmemektedir. Bu rapor ilk olarak 3 Mart 1855 tarihli bir üst yazıyla merkeze sunulduğuna göre ilk depremin birkaç gün sonrasında hazırlanmış olmalıdır. Bu ilk tespit raporundan sonra ikinci deprem neticesinde hazırlanan ikinci hasar tespit raporunda da Yeşil Cami hasar durumunun minare ile ilgili kısmı metinde geçmektedir. İkinci hasar tespit raporu için bkz. BOA.EV.d.15785.3 (Tarih: Muhtemelen Nisan 1855)

¹²⁹⁵ A.Budak, “Bursa Yeşil Cami ve Türbesi'nin 1855 Depremi Sonrası..”, s.67-85.

¹²⁹⁶ Depremlerden hemen sonra hazırlandığı düşünülen tarihsiz plan için bkz.: BOA.PLK.p.3443.3

¹²⁹⁷ A. Budak, “a.g.m.”, s.68.

Müellifin çalışmasında belirttiği gibi, "Parvillée'nin kendisinde dahil olmak üzere mimarın Bursa'da yaptığı onarımların ayrıntılarını veren bir kaynak bulunmaz. Bilinenlerse; Yeşil Cami ve Türbesi'nin çinilerinin sıva altından çıkarılması ve onarılması, caminin kubbесinin onarılması ve türbe vitraylarının onarımıdır."¹²⁹⁸ Burada üzerinde durulması gereken ana husus, minare inşası konusudur. Ayşe Budak, minareler konusunda ulaştığı sonucu şöyle açıklamıştır: "1863 de Parvillée tarafından yapılan çizimle ve 1873 tarihli Usul-i Mimar-i Osmani kitabındaki çizimlerle kıyaslanarak yapılan çıkarımlar sonrası Léon Parvillée ve Ahmed Vefik Paşa işbirliğinde yapılan onarımlarda yapının doğusuna eklenen minare ile çifte minareli hale getirildiği, bu minarelerin simetrik olduğu anlaşılmıştır."¹²⁹⁹ Bu görüşe karşın, kaynaklarda ve belgelerde ortaya koyulan ikinci minare inşası konusu şöyle özetlenebilir: Albert Gabriel, caminin asıl yapısının tek minareli olarak inşa edildiği, ikinci minarenin ise yapıya 19. yüzyıl sonunda eklendiği kanaatindedir¹³⁰⁰. Salih Pay da Yeşil külliyesi ile ilgili her iki çalışmasında 1623 tarihli bir tamir belgesinde geçen ifadelerin Gabriel'i desteklediğini ve caminin tek minareli olarak inşa edilmiş olabileceğini ifade etmiştir¹³⁰¹. 1855 depremlerinden önce Bursa'yı 1833-37 arasında ve 1843'de iki kez ziyaret eden Texier, Yeşil cami ile ilgili anlatımında yapıda gördüğü tek bir minareden bahseder¹³⁰². Burada daha somut ve kanıt gösterilebilecek veri kaynakları olarak biri daha önce yayınlanmış, diğeri bu çalışma kapsamında tespit edilmiş iki belgenin bu konuya şüpheye yer vermeyecek şekilde açıklık kazandırdığı görülecektir. Belgelerden ilki Pay'ın çalışmasında da bahsettiği 1873 tarihli arşiv belgesi olup mahyacılık beratı ile ilgilidir¹³⁰³. Burada geçen ifadelerle göre; "Cennetmekân Çelebi Sultan Mehmed Hân hazretlerinin Burûsada vaki' câmi'-i şerifi bir minâreli olduğu halde...üç sene makdem bir minâre daha inşâ ve 'ilâve olunduktan beru..." bu minareler arasında mahyaların kullanıldığı anlaşılmaktadır. Çalışma kapsamında tespit edilen H.11 Ca 1286/M.9 Ağustos 1869 tarihli diğеr belgenin¹³⁰⁴ satır aralarında ise şu ifade tespit edilmiştir: "..Sultan

¹²⁹⁸ A. Budak, "a.g.m.", s.70. Bir başka yerdeki benzer ifadesi: "Ahmed Vefik Paşa'nın yönetimi sırasında yoğunlaşan ve mimar olarak seçilen Leon Parvillée'nin gerçekleştirdiği tamirat çalışmalarına dair yeterince bilgi bulunmaz." Bkz.: a.mlf. s.81. Ancak Fransız mimarın onarım adı altında aslında yapıları tahrip ettiği görülmektedir. Nitekim İstanbul Çinili Köşk çalışmalarında yaptığı gibi Yeşil Türbe onarımları sırasında da türbeyi tahrip ettiği bilinmektedir. Bkz.: Cengiz Can, a.g.t.,s.82

¹²⁹⁹ A. Budak, "a.g.m.", s.83.

¹³⁰⁰ A. Gabriel, a.g.e., s.84.

¹³⁰¹ S. Pay, a.g.e., s.48; a.mlf, "Bursa Yeşil Camii", Bursa'nın Tarihi Mahalleleri-II, s.106-115, s.111.

¹³⁰² C. Texier, a.g.e., Cilt:1, s.225.

¹³⁰³ S. Pay, a.y.; Belge için bkz.: BOA.İ.DH.662.46112.1.1 (Tarih: H.27 Z 1289/M.25 Şubat 1873)

¹³⁰⁴ BOA.İ.ŞD.16.695.6.1 (Tarih: H.11 Ca 1286/M.19 Ağustos 1869)

Mehmed Hân hazretleri câmi'-i şerifinin geçen sene inşa olunan minâreleriyle şadırvan havlısı..". 1869 tarihli belgenin hicri beşinci ayda yazıldığı ve "geçen sene" ifadesinden kastın Hicri yılbaşı olan Muharrem ayı öncesi olduğu düşünülürse, Miladi tarihte bu da, belgenin yazıldığı tarih olan Ağustos ayından 6 ay öncesine, yani 1869 yılı Şubat ayına karşılık gelmektedir. Bununla birlikte her iki belgedeki hicri tarihler dikkate alınırca, iki belgenin kabaca işaret ettiği tarihin 1869 yılı başları olması mümkündür. Doğan Yavaş da ikinci minarenin 1869'da ilave edildiğini belirtmektedir¹³⁰⁵. Özetle, yukarıda açıklanan belgelerde görüldüğü üzere Yeşil Cami'nin ikinci minaresi, Léon Parvillée tarafından yapılan onarımlar sırasında değil, mimarın Fransa'ya dönüşünden üç yıl sonra inşa edilmiştir. Son olarak minare külâhlarının 19. yüzyılın sonlarında, muhtemelen yeni yapılmışken tekrar yıkıldığı, daha sonra ise Reşit Mümtaz Paşa zamanında ikisinin de yeniden inşa edildiği bilinmektedir¹³⁰⁶.

Yeşil Caminin 1855 depremleri sonrası hasar durumu, her iki raporda şöyle kaydedilmiştir: "*Çelebi Sultan Mehmed Hân hazretlerinin câmi'-i şerifi hamd olsun bir zararı olmayub fakat fenâr ta'bir olunân kubbe üzerinde kâin mahal zedelenmiş ancak minaresinin şerefesi münhedim ve temeline kadar münşak olduğu ve câmi'-i şerif havlısında şadırvan ve havlı divârları münhedim..*"¹³⁰⁷ İlk hasar tespit raporuna göre, yapının aydınlık feneri hasar görmüş, minaresi de şerefesine kadar yıkılmış ve temeline kadar çatlamıştır. Bu rapordan sonra artçı sarsıntılar ve ikinci depremin etkisi yapıların üzerinde daha yıkıcı olduğundan ikinci bir hasar tespit raporu daha düzenlenmiştir. Buna göre Yeşil Caminin Nisan 1855 tarihinde hasar durumu şöyledir¹³⁰⁸: "*Çelebi Sultan Mehmed Hân hazretlerinin câmi'-i şeriflerinde bir sakatlık olmayub fakat kapusu üzerinde vâki' kubbenin kenâr ta'bir olunan mahali harab olduğu ve edâ-yı salât olunmakda bulunduğu ve minaresi şerefesine kadar münhedim ve temeline kadar münşak olub hedm olduğu halde mazarrat ideceği..*", yani camide bir hasar yoktur, ancak yapının ana girişi üzerindeki kubbesinin bir kısmı zarar görmüştür. Bunlar da cami içerisindeki ibadete engel olmamıştır. Minaresi de temeline kadar çatlak ve şerefesine kadar yıkıktır. Bu haliyle yıkıldığı takdirde daha fazla zarar ortaya çıkacaktır.

¹³⁰⁵ D. Yavaş, "a.md.", s.494.

¹³⁰⁶ S. Pay, a.g.e., s.55; "Yeşil Cami", **Bursa Ansiklopedisi**, Cilt:4, s.1727.

¹³⁰⁷ BOA.İ.DH.316.20363.3.1 (Tarih: 3 Mart 1855'ten önce)

¹³⁰⁸ BOA.EV.d.15785.3 (Tarih: Muhtemelen Nisan 1855)

4.2.5.2. Yeşil Medresesi

Küllüye dâhilinde Yeşil caminin batısında bulunan medrese, 1573, 1584, 1617, 1632, 1645, 1671, 1684, 1743, 1768, 1771, 1776, 1818, 1826 tarihlerinde ve çoğunlukla diğer küllüye yapılarıyla birlikte onarılmıştır¹³⁰⁹. Bu onarımlar da genellikle derslane üstündeki kurşunlarla ilgilidir. Deprem hasar tespit raporlarında medrese binasına ait detaylı bilgi bulunmamakta, medrese binasının hasar durumu ilk raporda sadece *"..medreseleri dahi zararsız olduğu.."*¹³¹⁰ ve ikinci depremden sonra hazırlanan raporda *"..medresesinde bir şey olmadığı.."*¹³¹¹ şeklinde geçmektedir. Üç eyvanlı bir plan şemasına sahip Yeşil medresesinde müderris odası dâhil, toplamda on beş oda ve bir derslane bulunmaktadır (Şekil 4.55, Hrt.4.37). Ortadaki dikdörtgen ve şadırvanlı avlusu, kuzey, doğu ve batıda bulunan odalara açılan revaklarla çevrilidir. Revaklar devşirme sütunlar ile taşınmaktadır. Girişi kuzey cephenin ortasında bulunan medresenin güney avlusuna bakan derslanesi, zeminden oldukça yüksektir¹³¹². Duvarları ardışık taş ve tuğla ile örülü olan yapının derslane bölümü, sekizgen bir kasnak ve Türk üçgenlerine oturan kubbeyle kapatılmıştır. Yapının sadece kubbesi kurşun kaplı olup, üzeri tonozlu odalar ile diğer birimlerin üstleri kiremit kaplıdır. Yeşil Medresesi günümüzde Türk-İslam Eserleri Müzesi olarak hizmet vermektedir.

4.2.5.3. Yeşil Türbe

Erken dönem türbeleri arasında oldukça zengin süslemesiyle tek örnek olduğu vurgulanan¹³¹³ yapı, Yeşil camii karşısında, camiye göre daha yüksek bir kottaki küçük bir tepe üzerine Hacı İvaz Paşa tarafından¹³¹⁴ inşa edilmiştir. Kayıtlara göre Yeşil Türbenin, 1617, 1623, 1645, 1671, 1680, 1741, 1762, 1765, 1770, 1775, 1776, 1818, 1825 tarihlerinde, yine çoğunlukla kubbesinin akması nedeniyle kurşunları ve dökülen çinileri ile camları tamir edilmiştir¹³¹⁵. 1855 depremleri sonrasında

¹³⁰⁹ K. Kepecioğlu, "Yeşil Medresesi", **a.g.e.**, s.258-59; E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.94-95.

¹³¹⁰ BOA.İ.DH.316.20363.3.1 (Tarih: 3 Mart 1855'ten önce)

¹³¹¹ BOA.EV.d.15785.3 (Tarih: Muhtemelen Nisan 1855)

¹³¹² Yavaş, yapının derslane kısmının bu derece yükseltilmesinin, medresenin başlangıçta iki katlı planlandığını, ancak daha sonra ikinci katın tamamlanmadan bırakıldığını gösterdiğini ifade eder. Özetle medrese de, tıpkı Yeşil Cami gibi tamamlanamamış/bitirilememiş bir yapıdır. Bkz.: Yavaş, "a.md.", s.494.

¹³¹³ Aziz Doğanay, **Erken Devir Osmanlı Bursa Türbelerinde Tezyinat**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: 1994, s.15.

¹³¹⁴ D. Kuban, **a.g.e.**, s.107; *"..Hacı İvaz Paşa'nın nezaretiyle yapıldığı.."* bilgisi için bkz.: K. Kepecioğlu, "Yeşil Türbesi", **a.g.e.**, s.259; K. Baykal, **a.g.e.**, s.141; D. Yavaş, a.y.;

¹³¹⁵ Kepecioğlu, "a.md.", s.260; Ayverdi'nin tamirler için verdiği tarihlerde az da olsa bazı farklılıklar görülür. Bkz.: E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.101-102; S. Pay, **a.g.e.**, s.75-79.

hazırlanan ilk raporda *"..türbe-i müşârunileyh cüz'i zedelenmiş.."*¹³¹⁶ ve ikinci hasar tespit raporunda *"..türbe-i şerifelerinde bir şey olmayub fakat havlısında olan divarlarının münhedim olduğu.."*¹³¹⁷ bilgisi geçmektedir.

Deprem raporlarında yapının çok az hasar aldığı, avlu duvarlarının kısmen yıkıldığı belirtilse de, depremlerden sekiz yıl sonra 1863'te Bursa'ya gelerek, söz konusu yapıların onarımlarına başlamak için keşiflerini yapan Parvillée'nin tespitleri, türbe binasının daha harap bir hale geldiği yönündedir. O tarihlerde, Fransız Mimar incelediği türbenin o günkü durumunu kendi ağzından aktarmış; yapının terk edilmiş bir halde, kayıp köpeklerin barınağı haline geldiğini hatta yetkililerin türbeyi yıkmayı bile teklif ettiklerini ifade etmiştir¹³¹⁸. Depremlerin hemen sonrasında hazırlanan raporlar için, yapılar üzerinde muhtemelen alelacele daha yüzeysel bir inceleme yapılmış, bu nedenle depremleri takip eden süreçte sonraki artçı sarsıntılar yapılara daha fazla zarar vermiştir. O nedenle hasar tespit raporlarında yapılan tespitler, ileriki yıllarda geçerliliğini yitirmiş, yapıların harabiyeti aradan geçen zaman ve mevsim şartlarının da etkisiyle daha da artmıştır. Özetle, külliye yapılarına depremden sekiz yıl sonra ancak el atılabildiği göz önüne alınırsa, bu süreçte özellikle türbe binasının daha çok zarar görmüş olduğu; kar, yağmur, şiddetli lodos rüzgârları gibi coğrafi etkenlerin, türbenin Fransız mimarın aktardığı şekilde harap hale gelmesinde etkili olduğu söylenebilir. Bu tespitlerin sonrasında 1863'te Parvillée tarafından camiyle birlikte türbenin de keşfi yapılmış, ancak tamir edilecek yerleri belirtilmemiştir¹³¹⁹.

Yeşil Külliyesinin bezemeleri açısından en dikkat çeken yapısı olan Yeşil Türbe, Selçuklu türbelerini andıran sekiz köşeli plan üstüne kuruludur¹³²⁰ (Şekil 4.56). Ahşap oyma işleri Tebrizli Hacı Ali¹³²¹ tarafından yapılan türbe, taş ve tuğla ile karmaşık örülen duvarlarıyla, sekizgen gövdeli olarak yüksek kasnağı üzerinde Türk üçgenlerine oturan kubbesiyle Osmanlı türbeleri içerisinde yükseklik açısından ilk sıradadır¹³²². Yapının tüm dış cephelerinde görülen mermerden sivri kemerli ve kalın bir çerçeve içindeki pencere alınlıkları, üzerinde hadislerin yazılı olduğu mavi beyaz çinilerle kaplıdır. Türbenin mermerden sivri kemerli bu uygulamasının Osmanlı

¹³¹⁶ BOA.İDH.316.20363.3.1 (Tarih: 3 Mart 1855'ten önce)

¹³¹⁷ BOA.EV.d.15785.3 (Tarih: Muhtemelen Nisan 1855)

¹³¹⁸ M. Aoki, **a.g.t.**, s.137.

¹³¹⁹ D. Yavaş, "Bursa Yeşil Camide Yapılan Onarımlar", s.593.

¹³²⁰ C.E. Arseven, **a.g.e.**, s.148.

¹³²¹ Sanatçı kitabesi,, Yeşil türbe ahşap kapısı üzerindedir. Kitabenin Türkçesi; "Tebrizli Ali b. Hacı Ahmet'in eseri", Bkz. A. Gabriel, **a.g.e.**, s.99; E. Daş, **a.g.e.**, s.190.

¹³²² D. Yavaş, "a.md.", s.494.

mimarisinde başka bir örneği bulunmamaktadır¹³²³ (Res. 4.231). Türbenin aydınlatması, cephelerinde (altta dikdörtgen mermer söveli ve onun üstünde daha küçük sivri kemerli alçı şebekeli pencereler) ve kubbe kasnağında bulunan sivri kemerli alçı şebekeli pencereler ile sağlanmaktadır. İç mihrabın tamamı, sandukaları ve pencereleri üst seviyeye kadar çinilerle kaplı olan yapının kuzey cepheye¹³²⁴ bakan basık kemerli giriş kapısındaki ahşap kanatlar künde kari tekniğiyle yapılmıştır. Rumi ve hataî kalemişleriyle bezeli dilimli yarım kubbe ile örtülü girişin basık kemeri üzerinde çini bir kitabe bulunmaktadır¹³²⁵. Dokuz sandukanın bulunduğu türbede, yalnız Çelebi Mehmet ile kızı Selçuk Hatun'un sandukalarının üzeri yazılıdır ve diğerleri sade çinilerle kaplıdır.

Külliyeye yapılarının Tanzimat sonrası onarım ve inşa süreçlerine ilişkin en kapsamlı çalışmalar Salih Pay ile Doğan Yavaş tarafından yapılmıştır. Pay eserinde külliye yapılarının kuruluşundan itibaren geçirdiği tamirleri kadı sicilleri ve arşiv belgeleri temelinde yapıların nerelerine ne kadar masraf yapıldığı noktasında ele almış, Yavaş ise Tanzimat öncesine de değinmekle birlikte, çalışma kapsamında da değerlendirilecek olan 1863, 1881 ve 1893 yıllarına ait Yeşil Cami onarımlarını özet olarak ortaya koymuştur¹³²⁶. Tanzimat sonrası yapıların onarımlarına ilişkin mevcut bilgilere göre; 1840 yılı içerisinde Yeşil camiye ve müezzin odalarına 150 kuruş, minarenin sandık tamirine 47 kuruş olmak üzere 197 kuruş harcama yapılmış, onarımların detayları ise kaydedilmemiştir¹³²⁷. Medrese binası için; 1840 yılında yapının saçaklarına 63 kuruş harcanmış, 1844 ve 1847 yıllarında ise lodos nedeniyle bozulan kurşunları onarılmıştır. 1851 yılında camiyle birlikte medrese binasının eskimiş kurşunlarına 24.747 kuruş, 1861 yılında yine her iki binanın çatılarının aktarılmasına 232 kuruş, 1862'de medresenin bazı odalarının tamirine 2377 kuruş, 1863'te Orhan cami ile birlikte medrese ve mektebin tamirlerine 45.000 kuruş, 1871'de medresenin kilit ve anahtarlarına 34 kuruş ve diğer onarımlara da 2200 kuruş harcama yapılmıştır¹³²⁸. 1840 yılında türbe duvarları onarılmış, 1862'de türbenin bazı yerlerine 40 kuruş, muhafaza duvarlarına 795 kuruş, 1863'te pencerelerine 130 kuruş

¹³²³ D. Kuban, **a.g.e.**, s.107.

¹³²⁴ Kuzey cephesindeki ön bölümün 1864 onarımlarından kalma olduğunu belirtilir. Bkz.: A. Gabriel, **a.g.e.**, s.94.

¹³²⁵ Kitabe üzerinde; "Bu türbe 824 senesi cemaziyevvelinde vefat eden, Bayezid Han oğlu merhum, said, şehid Sultan Mehmed'indir." Bkz.: E. Daş, **a.g.e.**, s.190.

¹³²⁶ S. Pay, **a.g.e.**; D. Yavaş, "Bursa Yeşil Camide Yapılan Onarımlar", s.589-98.

¹³²⁷ S. Pay, **a.g.e.**, s.53-54.

¹³²⁸ S. Pay, **a.g.e.**, s.62.

harcama yapılmıştır. 1907'de hazine-i evkaf mimarı Asım Bey nezaretinde başlatılan tamirlerinde türbenin bazı çinileri değiştirilmiştir¹³²⁹.

Bu bölümde aşağıda, çalışma kapsamında Osmanlı Arşivi'nden elde edilen bazı belgelerin detaylarına bakarak Yeşil külliyesi yapılarının kayda değer verileri açıklanmaya çalışılacaktır. Buna göre, 1863 yılına tarihlenen bir belgenin¹³³⁰ Nafia Nezaretine hitapla yazılan kısımda geçtiği üzere; *"Ebniye-i cismiyye ve musanna'anın keşfinde mahâretnâmesi meşhûr olan mühendis mösyö Parviyenin ilerüde mazhar-ı mükâfât olmak üzere şimdilik teşrin-i sâni ibtidâsından i'tibâren üç bin guruş ma'aş ile mu'in-i teftişiyede istihdâmı hususuna.."*¹³³¹ ilişkin Ahmed Vefik Efendi'nin bir talebi olmuştur. Metne göre büyük yapıların keşifleri konusunda yeteneği olduğu bilinen mühendis Parvillée, kısa sürede verilen onay ile 1863 yılı Kasım ayı başından itibaren 3000 kuruş maaşla görevlendirilmiştir. Belgede görüldüğü üzere Fransız mimar Ahmet Vefik Paşa'nın müfettişliğe başlamasından (22 Mart 1863)¹³³² yaklaşık sekiz ay sonra, *teftişe yardımcı ya da müfettiş yardımcısı* olarak teftiş heyetinde istihdam edilmiştir. Aynı belgenin Evkaf Nezareti'ne hitapla yazılan kısmında ise; Çelebi Mehmet'in *"..cami'-i şerifi ile türbe-i münifelerinin 'inde'l-keşf iki yük guruşla ta'miri mümkün olacağı anlaşıl原因 olarak derhal mübâşeret kılındığı.."* ifade edilerek, cami ve türbenin yapılan keşifleri neticesinde onarımlarının 200.000 kuruşa mal olacağını anlaşıldığı ve hemen onarımlara başlandığı belirtilmektedir¹³³³. Bu keşiften sonra caminin kubbelerinin yıktırılmasına gerek kalmadan demir çemberler içine alınarak çatlak yerlerine de çimento enjekte edilerek onarıldığı, 1500 altına mal olacak bu işin Ahmet Vefik Paşa'nın gayretleriyle 700 altına yapıldığı bilinmektedir¹³³⁴. 1867 yılına tarihlenen bir belgede¹³³⁵; Orhan

¹³²⁹ S. Pay, **a.g.e.**, s.77.

¹³³⁰ Belgeden ilk Doğan Yavaş bahsetmiştir. Bkz.; a.mlf., "Bursa Yeşil Camide Yapılan Onarımlar", s.593.

¹³³¹ BOA.A.MKT.MHM.288.35.1.1 (Tarih: H.13 B 1280/M.24 Aralık 1863)

¹³³² M. Aoki, **a.g.t.**, s.134.

¹³³³ 200 bin kuruşluk bu yaklaşık harcama bütçesi, Ahmet Vefik Paşa'nın söz konusu masraflara kaynak oluşturma amacıyla düşündüğü bir teklif kapsamında, *"..dört yüz kadar musakkafât-ı merkufeden hâsil olacak otuz yüki mütecâviz mebâli'den derhal üç dört yük guruş kadar.."*, yani toplanacak musakkafât vergisinden elde edilecek gelirin 300-400 bin kuruşluk miktarından karşılanacak; bu miktar hem cami ve türbenin hem de bazı köprülerin tamir masraflarının karşılanmasında kullanılacaktır. Paşa'nın bu teklifi de hızlıca olumlu yönde karşılanmış ve gereği yapılmıştır. Bkz.: BOA.A.MKT.MHM.288.35.1.1 (Tarih: H.13 B 1280/M.24 Aralık 1863). Musakkafât vergisi: Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde toplanan bina vergilerine verilen ad. Bkz: Onur Eroğlu, "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinden Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Kamu Maliyesi", **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:12, Özel S., 2010, s.57-89 (Basım Yılı: 2012), s.77-78.

<http://hukuk.deu.edu.tr/dosyalar/dergiler/dergimiz-12-ozel/1-mali/3-onureroglu.pdf>

¹³³⁴ Yavaş, "Bursa Yeşil Camide Yapılan Onarımlar", s.593; **Osmanlı Mimarisi**, (Ed.Selman Kılınç), s.53; Kubbe etrafını bu şekilde tamir etme yöntemini Paşa'ya Fransız mimar Ritter'in önerdiği, bu yöntemi Bursa'daki onarımdan 15 yıl önce ilk olarak Fossati kardeşlerin Ayasofya için uyguladıkları belirtilmektedir, bkz.: M. Aoki, **a.g.t.**, s.143-44.

¹³³⁵ BOA.A.MKT.MHM.386.87.3.1 (Tarih: H.16 Ca 1283/M.26 Eylül 1866)

Gazi, I. Murad, Yıldırım Bayezid cami ve türbeleri ile birlikte Yeşil Cami ve türbesinin de adı geçmekte, bunların tamirlerinin henüz tamamlanamadığı belirtilmektedir. Belgede yapıların bu hallerini, Bursa'ya gelen Rusya elçisinin de gördüğü bildirilmiş, yapıların böyle nâ-tamam hallerinin dost ve düşmana karşı hoş görünmediği belirtilmiştir. Bu amaçla yarım kalan yapıların memleket mühendisi Batyano'ya keşifleri yaptırılmış ve üst makamlara sunulmuştur. Yazıda yarım kalan bu yerlerin inşaatlarının bir an önce başlatılması istenmektedir. Bu tasnifte bulunan keşif defterlerinde¹³³⁶ Orhan ve Hüdavendigâr yapıları kayıtları bulunmakta, ancak Yeşil külliyesi yapılarına ilişkin bir keşif kaydı bulunmamaktadır. Bu tasnifteki belgelerde geçen verilerden Yeşil külliyesi yapılarına ilişkin çıkan tek sonuç, 1866 yılı sonlarına doğru henüz Yeşil cami ve türbesi onarımlarının bitirilmemiş olduğudur. Buradan hareketle Fransız mimarın onarım işlerini bitirmeden ülkeden ayrıldığını söylemek mümkündür. Nitekim 1866 yılında Fransa'ya kesin dönüş yapan mimarın 1863-1866 yılları arasında sürekli Bursa'da bulunduğu, onarımlara ne yönde katkı sağladığına ilişkin kesin bir kanıt da yoktur¹³³⁷.

Fransız mimar Parvillée'nin Yeşil cami ve türbe çinilerinden¹³³⁸ nadide parçalarla birlikte Bursa'dan ayrılıp 1866'da Fransa'ya kesin dönüş yapmasından sonra, Nisan 1869 tarihli bir evrak kaydında yeşil türbe çinileri ile ilgili bazı bilgiler tespit edilmiştir. Belgedeki kayıta *"..Çelebi Sultan hazretlerinin türbe-i şerifeleri çinileri noksânı ve câmi' ta'mirâtı hey'et-i asliyesi vechile olmak üzere resimleri ve masârif defterleri beş-on güne kadar irsâl olunacağından.."*¹³³⁹ söz edilmekte, Yeşil türbenin eksik çinilerinin tamamlanmaya çalışıldığı, caminin de aslına sadık kalınarak planlarının ve masraf defterlerinin 5-10 gün içinde merkeze gönderileceği belirtilmektedir. Yeşil Cami'nin hem 1869'a kadar yapılan bazı tamirlerinin niteliği hem de türbenin eksik kalan çinileri hakkında fikir sahibi olabilmek adına, Ahmet İzzet Paşa'nın başkanlığındaki vilayet idare meclisinden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen evrakın içeriğine bakılırsa; o tarihe kadar caminin *"..ba'zı ta'mirâtı icrâ olunmuş ise de hayli zaruri olan yerler ta'mîr ve tesviye olunmaksızın birağılmış ve keşfinden fazlası kalmamış olduğundan şimdiye kadar gerek câmi'-i şerif ve gerek türbe-i münife.."* öylece kalmıştır. Özellikle türbenin her bir tarafı eksik kalmış ve

¹³³⁶ Keşif kayıtları için bkz.: 386.87.4.1, 4.2 ve 5.1

¹³³⁷ M. Aoki, **a.g.t.**, s.137-38.

¹³³⁸ Mustafa Cezar'a göre Parvillée Yeşil Türbe'nin tamiri sırasında orijinal çinilerin yerine mermer koymuştur. Bkz.: M. Cezar, **a.g.e.**, s.131.

¹³³⁹ BOA EV.d.21185.5 (giden evrak kayıt tarihi: 9 M 1286/M.21 Nisan 1869)

avlusunda muhafaza duvarlarında rev-numâ olan eserler yıkılmıştır. Türbe ile caminin aslına döndürülmesi noktasında “*hey'et-i asliyesine i'ade olunmak üzere..*” türbe içinde ve kapısı üstünde eksik olan oldukça süslü çinilerin Kütahya'da yeniden imal ettirilerek yerlerine koyulması, türbe saçağının, türbedar odalarının, merdivenlerinin ve parmaklıklarının tesviyesi ve harap olan çeşmelerin ve avlunun düzenlenmesi yapılacaktır. Caminin de hünkâr mahfili merdiveniyle sıvasının yapılması ve medresenin tamiri için gerekli keşifleri yapılmış, tüm bunların saltanat-ı seniyyeye uygun olacak şekilde onarılması için 204.182 kuruşluk bir harcama yapılması öngörülmüştür¹³⁴⁰. Bu tarihlerde yapılan yazışmalarda dikkat çeken ayrıntı, Kütahya'da yaptırıldığı belirtilen Yeşil türbe çinileri hakkındadır. Nitekim evrak kayıt ya da özeti defteri denilebilecek bir belge gurubundaki kayıtlar Kütahya'da yapılan çini imali sırasında yaşanan sorunlara ışık tutacak daha detaylı veriler sunmaktadır. Bu kayıtlara göre;

“..Çelebi Sultan hazretleri âsâr-ı celîleleri ta'mirâtına dahî mübâşeret kılındığına ve kütahyaya sipariş idilen çinileri i'mâl iden kimse gelüb irâe itdiği numûnelere nazaran düz çinilere benzeyüb kapu üstüne olacıkların renkleri tonuk düşmesi, [bunun] mahallinde hâlis boya bulunmamasından neş'et itdigine ve kendüsi numûnelerle beraber taraf-ı 'âciziye gönderildigine ve seri'aten i'mâliyçün..sür'atle i'âdesiyle beraber çabucak boya ve zencefre alınmak üzere kendüsüne iki üç bin guruş virilmesi ve soba vesaire şeyler yapıldığı halde mezkûr çinilerin matlûb üzere ıslâh olunacağını ve boyalar tashih olunur ise eskileri gibi çini i'mâli mümkün olacağını ve Çelebi Sultan hazretleri mirâtı parmaklıklariyçün eskiyolda iki üç nev' resim yapılmakta bulunduğı ve resimlerin çarşanba günü gönderileceğini..”¹³⁴¹

Metinde geçtiği üzere bu tarihlerde külliye yapılarının tamirlerine başlanmıştır¹³⁴². Yapıların eksik çinilerini tamamlamak amacıyla Kütahya'da bir ustaya çini imal ettirilmektedir. Çinileri yapan kişi Bursa'ya çini numuneleri getirmiş, getirdiği çinilerin düz çinilere benzediği görülmüştür. Yeşil türbe girişinde, kapı üstüne konacak çini örneklerinin renklerinin de donuk olduğu belirtilmiştir. Bunun sebebi

¹³⁴⁰ BOA.İ.ŞD.16.695.3.1 (Tarih: H.19 Ra 1286/M.29 Haziran 1869). Vilayetin bu yazından sonra Şura-yı Devlet'in konuyla ilgili değerlendirmesi de aynı içeriktedir. Bkz.: BOA.İ.ŞD.16.695.1.2 ve 1.3 (Tarih: H. 1 Ca 1286/9 Ağustos 1869); Ayrıca bkz.: BOA.EV.d.21185.8 (Tarih: 13 B 1286/M.19 Ekim 1869)

¹³⁴¹ BOA EV.d.21185.6 (Tarih: H.13 Ca 1286/M.21 Ağustos 1869)

¹³⁴² Yeşil külliyesi yapıların tamirlerine başlanması süreci Fransız mimarın görevlendirilmesi ile olduğuna göre, bazı zamanlarda zorunlu tatiller dışında Yeşil cami ve türbe inşaat işlerinin 1869 itibarıyla de devam ettiği, belgede geçen tamiratlarla mübâşeret ifadesinin bu çerçevede de değerlendirilebileceği söylenebilir. Nitekim çini sipariş etme, çini üretme ve bunları Bursa idaresine numune olarak gösterme süreci 1869 yılı öncesinden başlamıştır.

Kütahya'da bu çinilerde kullanılabilecek "*halis boya*" olmamasıdır. İhtiyaç duyulan çinilerin süratle imal edilmesi amacıyla, boya ve zencefre alması için ustaya iki-üç bin kuruş verilecektir. Ayrıca (muhtemelen imalat yerinde) soba vesaire şeyler yapılırsa ihtiyaç duyulan çiniler arzu edildiği şekilde düzeltilebilecek, imalatta kullanılan boyalar düzeltilirse eskileri gibi çini imali mümkün olacaktır. Türbe için gerekli parmaklıkların hazırlanmakta olan iki üç çeşit resimleri de merkeze gönderilecektir.

1869 yılı başlarında inşa edildiği yukarıdaki belgeler ışığında ortaya konulan Yeşil caminin ikinci minare haricinde, yine o tarihlerde inşa edilen şadırvan avlusu ve diğer bazı binaların, depremlerden sonra yapılan tamirlerinin oldukça kötü olduğu anlaşılmaktadır. Buna ilişkin bilgileri içeren belgeye göre¹³⁴³ bu kısımların ve binaların "*..vuku'-u zelzeleden sonra icrâ olunan ta'mirâtı ehliyetli me'mur ve kalfalara tesâdüf itmemesinden midir nasılsa gayet yolsuz ve ihtimamsız yapılarak masârıf-ı vâkı'ası hebâ olmuş ve yalnız hazret-i emir câmi'i latif ve meşhed-i münifi pek güzel yapıdırılmış..*" olduğu görülmüştür. Yani yapıların depremlerden sonra başlatılan tamirlerini yürüten kalfa ve memurların yeterlilikleri sorgulanmış, onarım ve inşaat işlerinin bu kişilerce özensiz yapılarak harcanan paranın heba edildiği aktarılmıştır. Bu tarihlerde en güzel şekilde tamir ve inşa olunan tek yapı ise Emir Sultan Cami ve türbesidir. Bu amaçla Yeşil cami ve türbenin avlularına yaptırılacak parmaklıkların eskisine uygun olarak yaptırılması ve ayrıca caminin dış cephelerinin som ve mücellâ mermerden olduğu halde, sonradan üzerlerine badana yapıldığı için bunların silinmesi de istenmektedir. Bu konulara ilişkin irade hemen çıkarılmıştır¹³⁴⁴. Tarihi tespit edilemeyen, ancak 1869 yılı sonlarına doğru yazıldığı düşünülen bir kayıta "*..çelebi sultan hazretlerinin câmi'-i şerifinin yan tarafına şimdiden bir divâr keşidesiyle havlı olmak üzere hafr-i esâsi idildigine..*"¹³⁴⁵ şeklinde geçen ifadelerden Yeşil cami yan tarafına duvar inşası ve avlu için hafriyat yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu tarihlere ilişkin son bilgiler "*..Çelebi Sultan hazretlerinin keşif defterleri ve resimleri ve mazbatası..gönderildigine*"¹³⁴⁶ ilişkindir. 21 Şubat 1870 tarihli bu kayıta, metinde belirtilen keşif defterlerinin hangi yapılara/birimlere ait olduğu belirtilmemiş, ancak postaya verilerek merkeze gönderildiği kaydedilmiştir.

¹³⁴³ BOA.İ.ŞD.16.695.6.1 (Tarih: H.11 Ca 1286/M.19 Ağustos 1869)

¹³⁴⁴ İrade tarihi aynı belgede; H.12 Ca 1286/M.20 Ağustos 1869

¹³⁴⁵ BOA EV.d.21185.7 (Tarih: Muhtemelen 1869 sonları)

¹³⁴⁶ BOA.EV.d.21185.4 (giden evrak kayıt tarihi: 20 Za 1286/M.21 Şubat 1870)

Bu tarihlerden on, on bir yıl sonrasında 1881 yılında Yeşil külliyesi yapıları için başka bir keşif yapıldığı görülmektedir¹³⁴⁷. Doğan Yavaş'ın ana hatlarını¹³⁴⁸ aktardığı ve mühendis Batyano tarafından hazırlanan bu keşif-i evvel defteri verilerine göre türbenin masrafları için 125.931, 32 kuruş, cami masrafları için 169.520, 15 kuruş ve medrese için 42.973, 27 kuruşluk bir harcama gerektiği tahmin edilmiştir¹³⁴⁹. 1881 tarihli onarım işlerinin sürecine dair bir keşif-i sâni defteri tespit edilememiş ve bu işlerin sonucu tam olarak anlaşılamamış ise de, bu işlerin çini işleri haricinde kısmen yapıldığı düşünülebilir¹³⁵⁰ (Res.4.230)¹³⁵¹. Nitekim 1888 yılı içerisinde, Yeşil türbe çinilerinin dökülmesi ve Yeşil caminin duvarlarının tamir ihtiyacına ilişkin vilayetin merkeze bazı yazılar gönderdiği anlaşılmaktadır. 1889 yılına tarihlenen belgelere göre, Yeşil caminin duvarlarının tamire ihtiyacı olduğu ve *türbenin dış cephesindeki çinilerinin döküldüğü* ve yapılan keşifte bu işlerin mecîdi yirmi kuruştan 13.100 kuruşa yapılabileceği tahmin edilmiştir (Res.4.231)¹³⁵². Bu onarım işleri için münakasa yapıldığı, ancak işi üstlenecek kimse çıkmadığından, onarımların keşfinden daha az bir bedel ile sağlamlığa ve tasarruf ilkelerine de uygun olarak yerel evkaf komisyonu nezareti altında evkaf muhasebecisi eliyle emaneten yaptırılması istenmiştir. Son olarak bu işler için, keşif bedelinden 655 kuruşluk mecîdi farkı düşülerek ortaya çıkan 12.445 kuruşluk bedele harcama izni istenmiştir¹³⁵³. Aynı belge üzerindeki Şûrâ-yı Devlet'in değerlendirmesine göre *"..bi'l-münâkasa maktu'an icrasına tâlib zuhur itmeyen ebniyenin emâneten ta'mîri Ebniye-i emiriye ve vakfiyenin inşât ve ta'mîrâtı hakkında olan nizamnâme hükmünce mecâz bulunmuş.."* olduğundan onarım işlerinin emaneten yaptırılmasına karar vermiştir¹³⁵⁴. Bu onarımlar için gerekli irade de metinde belirtilen yöntemde

¹³⁴⁷ D. Yavaş, "Bursa Yeşil Camide Yapılan Onarımlar", s.593. Yeşil Cami'nin 2009/2010 yılında yapılan onarımları için bkz.: Yavaş, "Bursa Yeşil Cami'de 2009/2010 Restorasyonu", **XIV. Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri**, (20-22 Ekim 2010), Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Konya 2011, s. 629-55.

¹³⁴⁸ Belgeleri ilk kez yayınlayan Doğan Yavaş'tır. *"Yeşilcami, türbe, medrese ve Setbaşı köprüsünün tamirleri için 1881 senesinde Mühendis Batyano tarafından yapılan ve toplam maliyeti 361.795.34 kuruş olacağı tahmin edilen keşifte, caminin kalem işlerinin sağlam olduğu ve çinilerinden bozulmuş olup tamir edilmesi gerekli olanlarının yağlı boya ile aynen taklit edilmesi gerektiği rapor edilmektedir. Ancak bu karar uygulanmamıştır. Bu onarımda caminin alt sırasındaki pencere kapakları ve çerçevelerinin boyanması, sağ koltuk odasına alçıdan dökme pencere, sol odanın tabanına halis harc ile tuğla döşenmesi vs. gibi işlemlerin yapıldığı belirtilmektedir. Fakat, bu pencere kapaklarının üzerinde boyandığına dair biz yoktur, herhalde cilâ işlemi yapıldığı anlatılmak istenmiştir."* Bkz.: Yavaş, a.y.

¹³⁴⁹ BOA.EV.d.25117.9 (Tarih: R.3 Teşrinisani 1297/M.15 Kasım 1881)

¹³⁵⁰ Bkz.: Dipnot: 1377.

¹³⁵¹ 1886 tarihli bu detay fotoğrafta ön planda medrese ve arkada cami görülmektedir. Görselden hareketle her iki yapının da onarımlarının büyük ölçüde tamamlandığı düşünülebilir.

¹³⁵² 1886 tarihli bu fotoğrafta Yeşil Türbe dış cephesinin görünen yüzeylerinin çinilerinin tamamen söküldüğü ve tuğla örgüsüne kadar yüzeylerin raspa yapıldığı net olarak görülmektedir.

¹³⁵³ BOA.İ.ŞD.95.5647.1.1 (Tarih: H.12 Ca 1306/M.14 Ocak 1889)

¹³⁵⁴ BOA.İ.ŞD.95.5647.1.1 (Tarih: H.4 C 1306/M.5 Şubat 1889)

yapılması noktasında çıkarılmış, türbe çinileri onarımları yapılmıştır. Ancak türbenin bazı cephelerinde çinilerin eksik kalan yerlerinin beyaz sıva ile sıvandığı 1891 ve 1894 tarihli görsellerden anlaşılmaktadır. (Res. 4.232, 4.233)¹³⁵⁵. 1893 yılında bu kez Yeşil caminin kubbeleri, kurşunları ve aydınlık feneri yenilenmiş, iki minaresi de onarılmıştır¹³⁵⁶. Bu onarımlardan hemen sonra 1895'te “..Çelebi Sultan Mehmed Hân hazretlerinin cami'i şerifi dahili fiskiyesine mahsus sanâyi'-i nefiseden olan başlığın yerine vaz'ı ve cami'i şerif-i mezkûrun dahili kubbesi badanasının beyaza tahvili ve zikr olunan cami'i şerif kubbesine ta'lik olunmak üzere merhum Ahmed Vefik Paşa tarafından getürdülüb orada mevcûd olan..kıymetdâr fenerin yerine vaz'ı için iktizâ-yı hâlin icrasıyla berâber neticesinin..”¹³⁵⁷ bildirilmesi hususunda durumun Bursa idaresine tebliğ edilmesi¹³⁵⁸ istenmiştir. Kısaca, Yeşil cami içindeki fiskiyenin sanatsal nitelikteki başlığı yerine konulmuş, caminin hangisi olduğu belirtilmeyen iç kubbesi badana yapılmak suretiyle beyaza çevrilmiş ve idaresi sırasında Ahmet Vefik Paşa'nın getirttiği kıymetli bir fenerin kubbeye takılması istenmiştir. Ağustos 1897 tarihli bir Şûrâ-yı Devlet karar yazısı, 1888 yılı içerisinde 13.100 kuruş olarak keşfi yapılan cami duvarları onarımı ile Yeşil türbenin dökülmüş olan çinilerinin eksikliklerinin tamamlanması işlerinin, 1889-93 yılları arası henüz yapılamadığını kanıtlayan veriler içermektedir. Buna göre;

*“..keşfinde gösterilen on üç bin yüz guruşla icrâsına mübâşeret olunan ta'mîrâtı esnâda diğer çinilerin dahi mürur-u zaman ile yerinden oynamış olduğu anlaşılmasıyla anların dahi bi'l-mecbûriye ta'mîri icrâ kılınmış olmasından nâşi masârif-ı ta'mîriye yigirmi bin dört yüz altmış guruşa bâliğ olduğu gibi câmi'-i şerif-i mezkûr ile türbenin lüzum-u ta'mîri tahakkuk iden ba'zı mahallerin dahi dört bin iki yüz seksen guruşla ta'mîri vücuda geleceği icrâ kılınan keşf-i sâlide tebyin.”*¹³⁵⁹

edilmiştir.

Değerli veriler ve kanıtlar sunan bu belgenin içeriğinden anlaşıldığı üzere, 13.100 kuruşluk keşif bedeli ile emaneten yaptırılan onarımlar sırasında, sağlam olarak görülen diğer çinilerin bile zamanla yerinden oynadıkları tespit edilmiş, bunların da bir bakıma mecburen onarılması ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu ilave onarımlar için tahmin edilen 7.360 kuruş fazla sarfiyatla tamir masrafları 20.460'a ulaşacaktır. Söz konusu onarımların tamamlanmasından sonra yapılan keşf-i sâni sonucunda ise,

¹³⁵⁵ BOA.İ.ŞD.95.5647.2.1 (Tarih: H.10 C 1306/M.11 Şubat 1889)

¹³⁵⁶ D. Yavaş. “a.g.m.”, s.594.

¹³⁵⁷ BOA.DH.MKT.411.13.1.1 (Tarih: H.17 S 1313/M.9 Ağustos 1895)

¹³⁵⁸ Bursa'ya tebliğ edilen yazı için bkz.: BOA.DH.MKT.411.13.2.2 (Tarih: H.21 S 1313/M.13 Ağustos 1895)

¹³⁵⁹ BOA.İ.EV.17.35.1.1 (Tarih: H.13 Ra 1315/M.12 Ağustos 1897)

caminin ve türbenin bazı yerlerinin yine tamire ihtiyacı olduğu görülmüştür. Bunların da 4.280 kuruşla yapılabileceği kaydedilmiş, merkez vilayete bu işler için 11.640 kuruşluk bütçe sağlamıştır¹³⁶⁰.

1907 yılı ile ilgili hem Ayverdi hem de Salih Pay, cami ve türbenin Turhan Paşa'nın Evkaf Nazırlığı zamanında mimar Asım Kömürcüoğlu idaresinde tamir edildiğini belirtmişler, ancak bu onarımlara ilişkin detay vermemişlerdir¹³⁶¹. Çalışma kapsamında tespit edilen 1908 yılına ait bir belge, bu onarımlar hakkında daha geniş bilgi vermektedir. 1908 yılı sonlarına doğru tarihlenen yazışmada¹³⁶² öncelikle Yeşil cami ile türbenin güzelliğine ve zarafetine zarar vermeden ihtiyacı olan yerlerin tamirlerinin yapılmasına vurgu yapılmıştır. Belgeye göre; Hazine mimarlarından Asım Bey'in nezareti altında, Evkaf muhasebecisi ile il idare meclisinden oluşturulan bir heyetle birlikte Cami ve türbenin onarım ihtiyaçları için *"..mukaddema icrâ kılınan keşfi ve istihsâl idilen me'zûniyeti mûcibince yüz elli altı bin kûsur guruşla ta'mîrâtına başlanılmış.."*, yani cami ve türbenin onarım ihtiyaçlarına ilişkin yapılan keşif sonucu gerekli izinler alınarak, 156 bin kûsur kuruşluk onarımlara başlanmıştır¹³⁶³. Onarımlara başlanılmışsa da Hüdavendigâr vilayetinin yaptırdığı *"..ikinci keşif defterine nazaran ta'mîrâtın meblâğ-ı mezbur ile icrâ ve ikmâlî mümkün olamadığı cihetle ikmâl-i ta'mîrât için keşf-i sâbika ilaveten toksan bin beş yüz altı guruşun daha sarfına lüzûm.."* olmuştur. Metinden anlaşıldığına göre, cami ve türbenin ilk keşfine göre tamirlere başlandıktan sonra, bütçenin yetmeyeceği anlaşılmış, il idaresinin yaptırdığı ikinci keşif sonrasında yapıların gerekli onarımlarının tamamlanabilmesi için ilk keşfe ilave olarak 90.506 kuruşluk bir bütçeye daha ihtiyaç olduğu ortaya çıkmıştır. Bu soruna ilişkin yapılan değerlendirme sonrasında caminin o tarihlerde devam ettiği anlaşılan tamirlerinin yine eski keşfine göre, Asım Bey'in nezareti ve oluşturulan inşaat komisyonu marifetiyle münakasaya konulmadan emaneten yaptırılarak tamamlanması kararlaştırılmıştır. Belgenin devamı, yapılan onarımların içeriği hakkında bilgi

¹³⁶⁰ Konuya ilişkin irade için bkz.: BOA.İ.EV.17.35.2.1 (Tarih: H.9 R 1315/M.7 Eylül 1897)

¹³⁶¹ E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.54, 102; S. Pay, **a.g.e.**, s.55, 77.

¹³⁶² BOA.BEO.3461.259538.2.1 (Tarih: H.25 Za 1326/M.19 Aralık 1908)

¹³⁶³ Başladığı belirtilen tamirler, 1907'de yapıldığı söylenen çalışmalara ilişkin olmalıdır. Ancak burada karmaşık bir durum söz konusudur. Yapılan bir çalışmada, Asım Bey'in Yeşil Camii ve Yeşil Türbe'nin onarımları için ilk olarak 1904'te görevlendirildiği, bu tarihten sonra Asım Bey'in Bursa'ya gelerek yerleştiği, yapılarındaki zarar gören çinilerin yerlerine orijinalleri kalitesinde çinilerin Kütahya'da imalinin sağlandığı, Asım Bey'in başarılı bir onarım çalışması yürütmesi nedeniyle de kendisinin Sultan II. Abdülhamid tarafından mineli bir saat ve bir nişan ile ödüllendirildiği belirtilmektedir. Bkz.: Ebru Karakaya, **Türk Mimarlığı'nda Sanayi-i Nefise Mektebi/Güzel Sanatlar Akademisi'nin Yeri Ve Restorasyon Alanına Katkıları (1883-1960)**, MSGSÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: 2006, s.88. Yukarıdaki belgelerde ise bu onarımların 1909'a kadar sürdüğü görülmektedir.

vermektedir. Onarımlar, caminin mihrabıyla türbenin İslam sanatının en güzide eserlerinden olan bazı yerlerinin (muhtemelen çini süslemeleri) zarar görmesini engellemek adına yapılacak işlere yönelik olup, R.1 Eylül 1323/M.14 Eylül 1907 tarihli izinle başlamıştır. Bu noktada onarımların tamamlanabilmesi için gereken 90.506 kuruş ile Asım Bey'in aylık 1000 kuruş maaşının karşılanması gerekecektir. Şûrâ-yı Devletin bu kararı Aralık 1908 tarihi itibarıyla Evkaf Nezareti'ne iletilmiştir¹³⁶⁴. 1909 yılında, caminin mihrabı ile türbenin çinilerinin değiştirilmesi¹³⁶⁵ yanında mahfilinin ve içeriği belirtilmeyen bazı yerlerinin de, *"..câmi'i-i şerifin mahfili ile aksâm-ı sâiresinin muhtâc-ı ta'mîr olan mahallerinin keşfi bi'l-icrâ ta'mîrât-ı mukteziye sim mecîdî on tokuz guruşdan yigirmi tokuz bin yüz kırk tokuz guruş otuz beş pâre masrafla vücûda geleceği anlaşıldığından.. ta'mîrât-ı merkûmenin emâneten icrasiyçün meblağ-ı mezburun sarfına me'zûniyet i'tâsı.."*¹³⁶⁶ ifadeleriyle yapılmak istendiği anlaşılmaktadır. Buna göre; caminin mahfili ile yine bazı yerleri de onarılacak, keşif defterine göre de bunlar 29.149 kuruşa mal olacaktır¹³⁶⁷. Yazıyla birlikte gönderilen keşif defteri hazine keşif heyeti tarafından incelenmiş ve şartlara uygun bulunmuştur. 1909 tarihli bu son belge içeriğinden, Vakıf gelirleri ile Emaneten yapılan onarımlarda son olarak caminin hünkâr mahfilinin de 1909 yılında Sultan Reşad'ın Bursa ziyareti öncesi süratle tamamlandığı anlaşılmaktadır.

Külliyesi yapılarının onarımlarına ilişkin yukarıda incelenen belgelere göre kısaca; Yeşil caminin depremlerden sonra Parvillée'nin nezaretinde yapılan onarımlarda kubbesinin güçlendirildiği ancak inşaat işlerinin özensiz yapılarak harcanan paranın heba edildiği, caminin ikinci minaresinin 1869-70 arasında inşa edildiği, türbe çinilerinin eksiklerinin tamamlanması sürecinin uzadığı, daha sonra tekrar bazı ihtiyaçlar noktasında özellikle cami ve türbenin onarımlarının devam ettiği görülmektedir. Yeşil Türbe çinilerinin bu süreçte çok kez değiştiği de dikkat çeken başka bir ayrıntıdır. Nitekim 1869'larda Kütahya'da imal ettirilen çinilerin Türbeye yerleştirilmesinden sonra, 1888'lerde, 1904-1909 arasında ve 1940'lar da çinilere bir kaç kez daha müdahale edilmiş, eksiklikleri tamamlanmıştır.

¹³⁶⁴ BOA.BEO.3461.259538.2.1 (Tarih: H.25 Za 1326/M.19 Aralık 1908)

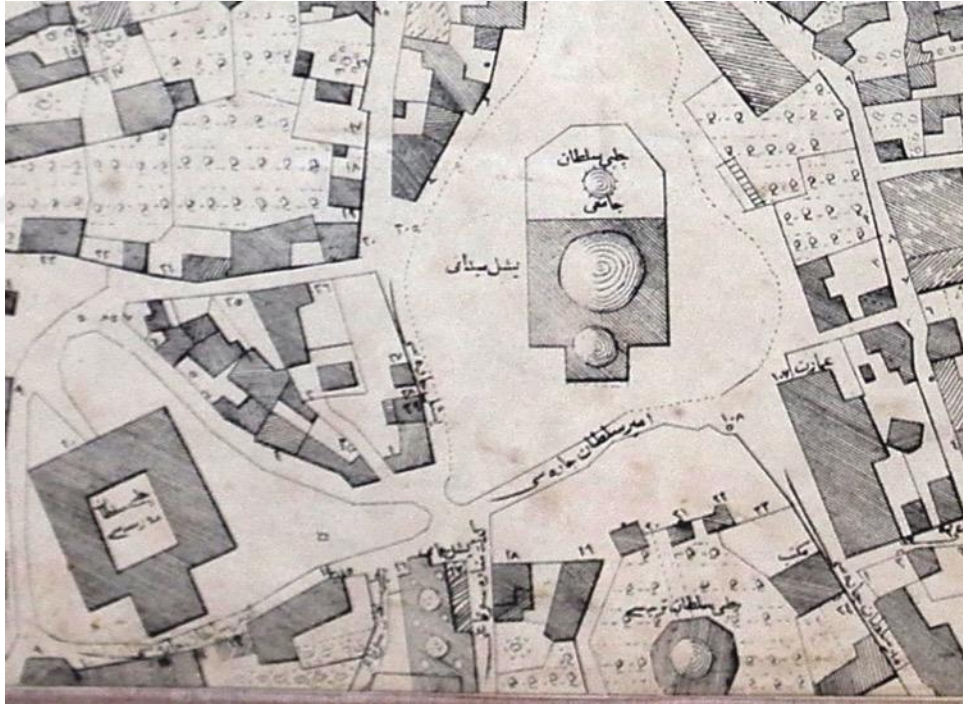
¹³⁶⁵ Belgelere çini ifadesi yer almamaktadır. Ancak Ayverdi'nin aktarımlarına göre Yeşil Türbe'yi 1941-43 yılları arasında onaran Mimar Macid Kural, türbe cephesinde 1907'de değiştirilen çinileri, kendi onarımları sırasında (1942-43) tekrar değiştirerek yerine yenilerini koymuştur. Bkz: E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.54.

¹³⁶⁶ BOA.BEO.3606.270447.2.1. (Tarih: 3 B 1327/M.21 Temmuz 1909)

¹³⁶⁷ 1907 onarımları kapsamında cami mihrabı ile türbe çinilerinin değiştirilmesi işlerinin hâlâ 1909 itibarıyla devam ettiği, belgede geçen *"..emâneten icrâ olunmakta olan aksâm-ı sâiresi misillü.."* ifadelerinden anlaşılmaktadır.



Şekil 4.53. Külliye Vaziyet Planı. 1.Cami, 2.Türbe, 3.İmaret, 4.Medrese. (Kaynak: Gabriel, s.80)



Harita 4.37. Yeşil Külliyesi (Kaynak: 1857-59 SBH)



Resim 4.222. Günümüzde Yeşil Külliyesi (Kaynak: <https://www.neredekal.com/bursa-yesil-cami/>) Erişim tarihi: 15.11.2019.



Resim 4.223. Yeşil Cami İnşa Kitabesi (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



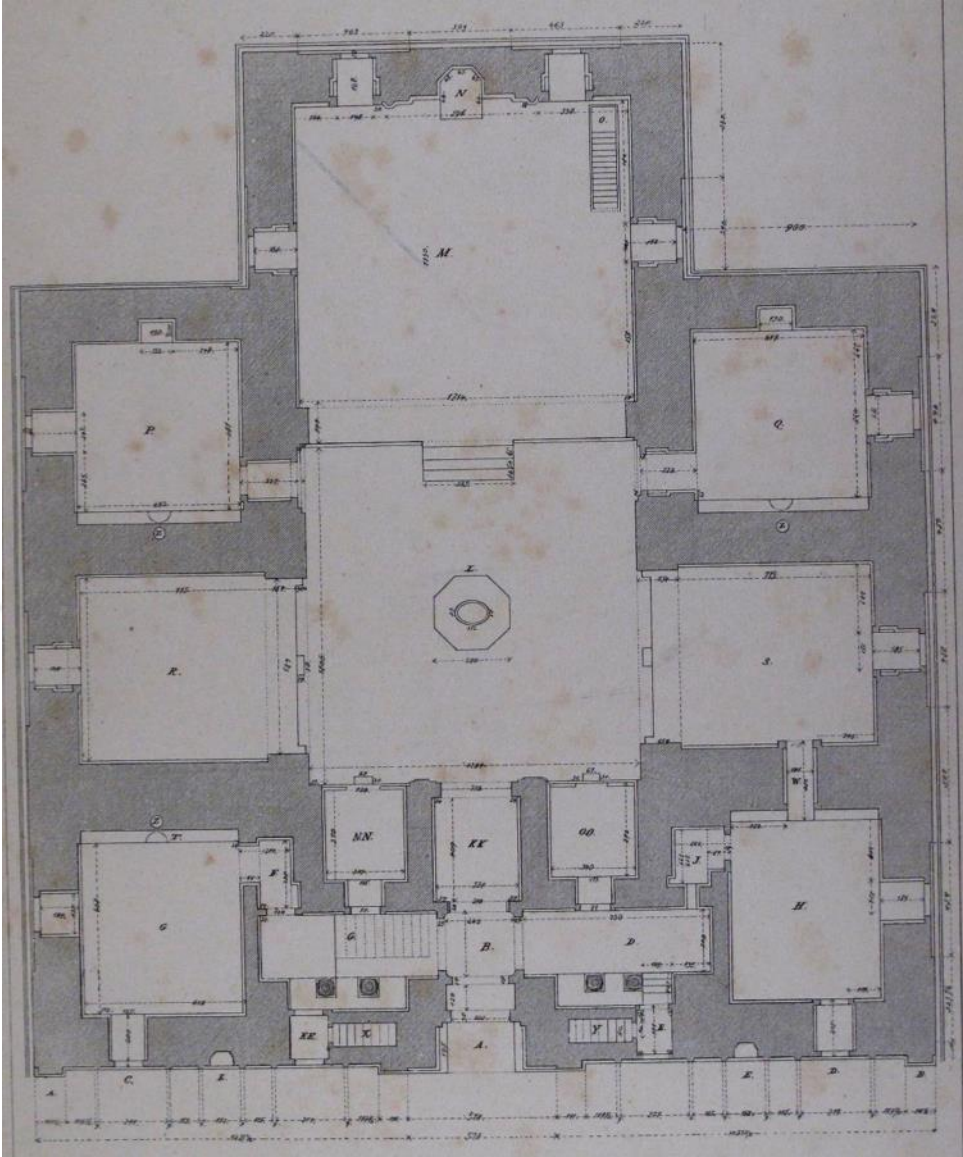
Resim 4.224. Yeşil Külliye Mimarı Hacı İvaz Paşa'nın Sanatçı Kitabesi (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



Resim 4.225. Yeşil Cami’de Nakkaş Ali’nin Sanatçı Kitabesi (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



Resim 4.226. Yeşil Cami’de Hünkâr Mahfili Kemer Üzengileri Üzerinde Çini Ustası Sanatçı Kitabesi (Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



Şekil 4.54. Yeşil Camii Zemin Kat Planı (Kaynak: Usul-i Osmani-i Mimari, Bursa YEBEK 2075.)



Resim 4.227, 4.228. Yeşil Cami Ana Mekân Kubbeleri (Foto: H.Gürsel Bilmış-2019)

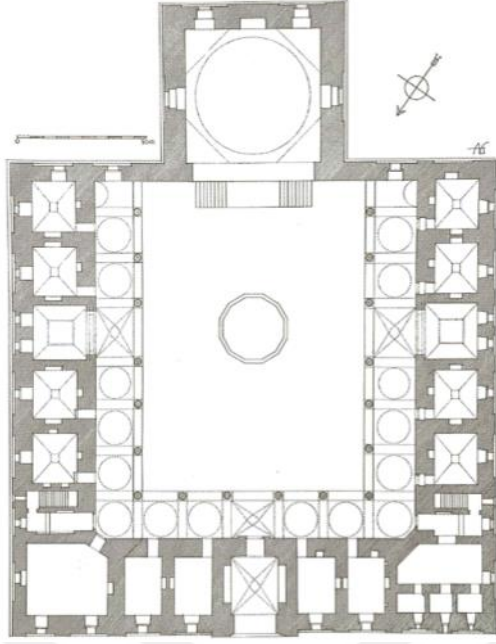




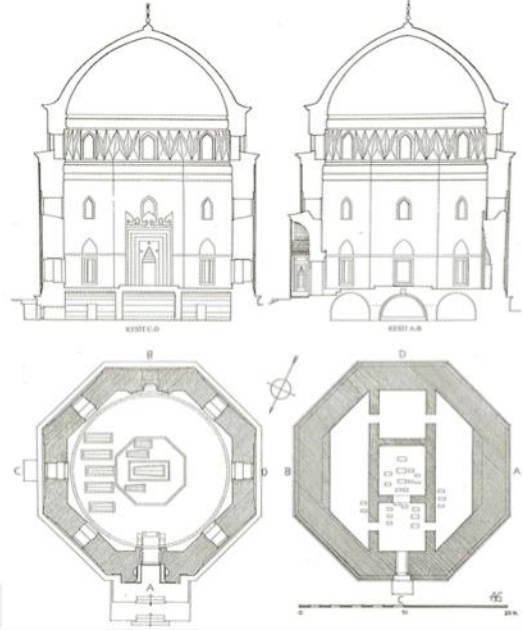
Resim 4.229. Yeşil Cami Mihrabındaki Usta Kitabesi-“ ‘Amel-i üstâdân-ı Tebrîz”
(Foto: H.Gürsel Bilmiş-2019)



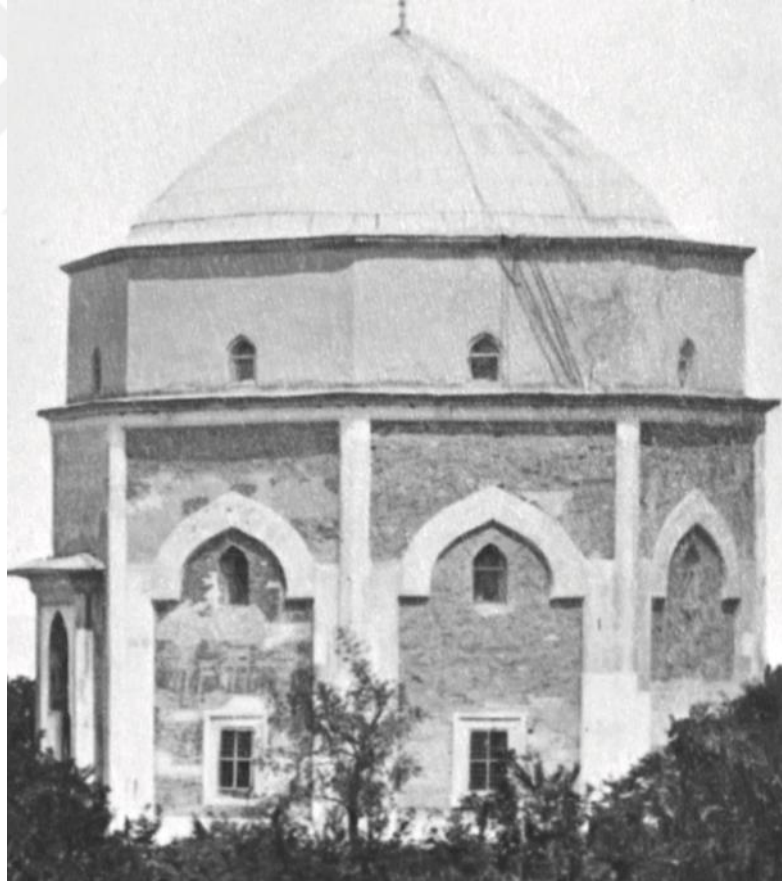
Resim 4.230. Yeşil Cami Ve Medresesi. Foto: Yarbay Servili Ahmed Emin-1886.
(Kaynak: IRCICA)



Şekil 4.55. Yeşil Medrese Planı
(Kaynak: Gabriel, s.101)



Şekil 4.56. Yeşil Türbe Plan Ve Kesiti
(Kaynak: Gabriel, s.95)



Resim 4.231. 1886 Tarihi İtibariyle Dış Cephesi Çinileri Sökülmüş Yeşil Türbe.
Foto: Yarbay Servili Ahmed Emin-1886 (Kaynak: IRCICA)



Resim 4.232. Güneydoğu'dan 1891 yılında Yeşil Türbe ve Yeşil Cami Foto: Kargopoulo. (Kaynak: IRCICA)



Resim 4.233. 1894 Yılı İtibariyle Yeşil Türbe. (Kaynak: <http://www.dergibursa.com.tr/wp-content/uploads/015/08/Yeşil-Türbe-1894.jpg>)
Erişim Tarihi: 12.09.2019

4.2.6. II. Murat (Muradiye) Külliyesi

Bursa şehrine Osmanlı sultanları tarafından yaptırılan son külliye Sultan II. Murat şehrin batısına inşa ettirmiştir. Bulunduğu semte adını veren külliye cami, caminin batısında aynı hizada medrese, caminin kuzeydoğusunda imaret, külliye yerleşkesinin en batısında hamam, hamam ile medrese arasında çeşme ve cami ile medrese arasında güneye kalan II. Murat türbesinden oluşmaktadır. 14.yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edilen külliye, cami hazîresine daha sonra defnedilen saray mensuplarının türbeleri ile zamanla genişlemiştir (Şekil 4.57, Hrt.4.38). Külliye yapıları 1855 depremleri sırasında fazla hasara uğramamış, bunda yapıların sağlam bir zemine oturmuş olması etkili olmuştur. Külliye yapılarının durumu depremden sonra hazırlanan birinci hasar tespit raporunda; *"Murâd-ı sâni hazretlerinin câm'i-i şerîfi hamdolsun zararsız fakat minâresi münşak olmuş türbe-i şerîfesi kubbeleri münşak olduğu ve medreselerinin dersihâne ve civâr divârları münşak olduğu 'imâret-i 'âmirelerinde zâhirde zarar görilemediği"* ve ikinci büyük depremden sonra hazırlanan ikinci raporda; *"Murâd-ı sâni hazretlerinin câm'i-i şeriflerinde bir zarar olmayub edâ-yı salât olunmaktadır. Minaresinde bir mikdâr münşak var ise de ta'mîri kabul ideceği türbe-i şer'ifelerinde cüz'ice inşikak var ise de zarar olmadığı ve civârlarında bulunan tokuz aded türbe-i şerîfelerinde bir zarar olmadığı ve medreselerinin sofa divarı bir mikdâr zedelendiği 'imâret-i 'âmirelerinin bir zarar olmadığı"*, şeklinde kaydedilmiştir¹³⁶⁸. Daha öncede belirtildiği üzere, hazırlanan ikinci hasar tespit raporundan sonra, Bursa genelindeki yapıların (ilkin Ulucami olmak üzere) onarım çalışmalarına başlanılması için gerekli yazışmalar ve hazırlıklar yapılmış, ancak yaşanan artçı sarsıntılar nedeniyle yapılar üzerinde, hasar tespit raporlarında olmayan daha başka yapısal sorunlar ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla yapıların ilkin hasarsız ya da az hasarlı olarak görünen bazı kısımları aylar sonra, kış mevsimi şartlarının da etkisiyle yıkılmış ve yapıların sonraki yıla daha kötü bir durumda ulaşmasına neden olmuştur. Yapıların onarımlarına şayet daha geç başlanmış ise bu hasar durumu yıldan yıla artarak devam etmiştir. Aynı durum Muradiye yapıları için de geçerli olmuş, örnek olarak ilk hasar tespit raporlarında adı bile anılmayan caminin son cemaat yeri kubbeleri ile altlarındaki yay kemerlerinin fazla hasarlı olduğu, bu kemerlerin bazılarının yıkıldığı, minarenin petek ve

¹³⁶⁸ İlk hasar tespit raporu: BOA.İ.DH.316.20363.3.1 (Tarih: 3 Mart 1855'ten önce); İkinci hasar tespit raporu: BOA.EV.d.15785.5 (Tarih: Muhtemelen Nisan 1855)

külâhının tamamen yıkıldığı, depremlerden sadece aylar sonra; yıl sonuna doğru yapılan keşf-i evvel kayıtlarında belirtilmiştir. Bu ve benzeri durumlar şüphesiz dönemin mimarlık ortamının; yapı onarımı/üretimi sürecinin yürütüldüğü şartların, imkânların ve en önemlisi mali yükün temel belirleyicisi olmuştur.

4.2.6.1 II. Murat Camii

Külliyenin en önemli yapısı olan Muradiye cami, basık kemerli giriş kapısının üzerindeki celi sülüs Arapça kitabesine göre H.Receb 828-Muharrem 830 (Mayıs 1425- Kasım 1426) arasında on sekiz ayda tamamlanmıştır. Kitabe metninin Türkçesi şöyledir: *"Bu şerefli ve mübarek imaretin yapılmasını, Arab ve Acemin sultanı, Allahın yeryüzünde gölgesi, padişah oğlu padişah Bayezid han oğlu Mehmed oğlu padişah Murad emretti. Allah mülkünü daim etsin. Receb ayı sene 828, tamamlanması muharremül haram ayı sene 830"*¹³⁶⁹. Külliye'nin kuruluşundan itibaren Muradiye cami, 1594, 1623, 1628, 1715, 1781, 1790, 1844, 1849 yıllarında¹³⁷⁰ çeşitli onarımlar geçirmiş, 1855 depremlerinden sonra diğer külliye yapılarına göre hasar durumu daha az olduğundan 1860 öncesi caminin onarımları tamamlanmıştır (Res.4.234, 4.235, 4.236)¹³⁷¹. Lodos rüzgârları nedeniyle zarar gören kubbe kurşunları 1866-67 yıllarında tekrar onarılmış, son olarak 1896-1902/1904 arasında yapılan onarımlarda o güne kadar tek minareli olacan camiye, kaidesinde 1322 Muharrem (Nisan 1904) tarihi yer alan batıdaki ikinci minare ilave edilmiştir¹³⁷². Caminin tamamen yanmış olan minberi, cevizden imal edilip 1790 tamirlerinde yerine konmuş¹³⁷³ ancak daha sonra tekrar zarar görmüş olmalıdır ki 1897-98'de yenisi yapılmıştır¹³⁷⁴. Caminin tamamen alçıdan yapılan rokoko üslubundaki mihrabı¹³⁷⁵ ise yine 1860 yılından önce tamamlanmış olmalıdır. Kündekâri teknikte yapılan ve ince bitkisel motiflerle bezeli ahşap kapı kanatlarının devrine ait olduğu, daha önce mihrap kubbesinin batı ayağı dibinde bulunan müezzin mahfilinin kaldırıldığı ve bu mahfilin altında bulunan tavan süslemesinin sonradan girişteki tavana yerleştirildiği belirtilmektedir¹³⁷⁶.

¹³⁶⁹ K. Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.166. Ayrıca bkz.: A. Gabriel, **a.g.e.**, s.111.

¹³⁷⁰ E.H. Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri.**, s.299-300.

¹³⁷¹ Mary Adelaide Walker, 1866'da basılan eserinde yapıların çizimlerini oldukça gerçekçi bir şekilde aktarmıştır. Çizimler yapıların onarımlardan sonraki hallerini göstermesi bakımından önemlidir.

¹³⁷² E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.308; Yavaş, "a.md.", s.197.

¹³⁷³ E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.299;

¹³⁷⁴ D. Yavaş, "Murâdiye Külliyesi", **TDVİA**, 2006, Cilt:31, s.196-98.

¹³⁷⁵ D. Yavaş, "a.md.", 196-97.

¹³⁷⁶ D. Yavaş, "a.md.", 196.

Beş gözlü son cemaat yeri, harimi örten arka arkaya iki büyük ve yanlarda birer küçük kubbe ile geniş eyvanlı planıyla zaviyeli cami grubuna giren yapı, pek çok açıdan Orhan camii ile benzerlik gösterir¹³⁷⁷. Caminin asıl planında yan mekânların kapalı avlu mekânına tamamen açık olmadığı, sonraki tarihlerde aradaki perde duvarların kaldırıldığı anlaşılmaktadır¹³⁷⁸. Bu yan mekânların dış cephelerine 20. yüzyılda birer kapı açılmıştır¹³⁷⁹. Mimarı belli olmayan yapının yanlarda çapraz tonoz, ortada mukarnaslı ve prizmatik üçgenli tromplu üç kubbe ile örtülü beş gözlü son cemaat yeri, dört mermer pâyve ve iki granit sütun üzerine oturtulmuş, revak cephesi farklı boyut ve şekillerde örülmüş tuğlalarla hareketlendirilmiştir (Res.4.236). Revak cephesinin saçak silmesinin altı da firuze renkte sırlı tuğlalar ile süslenmiştir. Üç yandan kubbeli eyvanlarla çevrili üçgen tromplu orta kubbe prizmatik Türk üçgenlerine, sağ ve sol eyvanlar ise mukarnaslı tromplu Türk üçgenli bir kasmağa oturtulmuştur. Mihrap kubbesi de üçgenli bir kasmağa oturtulmuş ancak burada geçiş elemanı olarak oldukça büyük mukarnaslı, damlalı tromplar¹³⁸⁰ kullanılmıştır (Res.4.237). Buranın zemini orta mekândan yüksektedir. Yapıda dikkat çeken bir başka özellik ise mihrap bölümü duvarlarını kaplayan farklı geometrik şekillerde firuze, lacivert, zümrüt yeşili çinilerdir. Yıldırım ve yeşil caminin duvar örgüsünde görülen kesme taş uygulamasından sonra bu yapıda tekrar tuğla-taş örgüsüne dönülmüştür¹³⁸¹.

4.2.6.2. II.Murat Medresesi

Külliyenin bir diğer yapısı olan Medrese binası, caminin yaklaşık 40 m. batısına aynı hizada inşa edilmiştir (Şekil 4.55). On altı odası ve büyük bir dershanesi bulunan binaya kuzey cephedeki Türk üçgenli, mukarnaslı tromplu bir kubbeye örtülü giriş eyvanından geçilerek girilir. Ortası sekizgen şadırvanlı avluyu üç yönden çevreleyen revakın doğu ve batı bölümü kubbelerle, giriş tarafı ise medresenin tüm hücrelerinde olduğu gibi çapraz tonozlarla örtülüdür. Avludan merdivenlerle erişim sağlanan ve pencere seviyesine kadar lacivert ve firuze renkli çivilerle kaplanan dershanenin kubbesi sekizgen kasmağa oturtulmuştur. Moloz taş ve tuğla hatıllı olarak inşa edilen medresenin çapraz tonozlu odalarında bir pencere, bir ocak ve duvarlarında üçer niş;

¹³⁷⁷ Eyice, "Zaviyeler..", s.38; A. Gabriel, **a.g.e.**, s.108.

¹³⁷⁸ Eyice, a.y.; Perde duvarların gösterildiği tasarım planı için bkz.: A. Gabriel, **a.g.e.**, s.107.

¹³⁷⁹ E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.306.

¹³⁸⁰ D. Yavaş, "a.md.", 196.

¹³⁸¹ O. Aslanapa, **a.g.e.**, s.57.

köşe odalarında ise ikişer pencere ve altışar niş bulunmaktadır. Yapı güzel tuğla işçiliği ile dikkat çekmektedir¹³⁸².

Tipik bir erken devir yapısı olan Muradiye medresesi, 1623, 1781 ve 1844 yıllarında onarılmış¹³⁸³, 1855 depremlerini az hasarla atlattır. Hasar tespit raporları ve keşif defteri kayıtlarında dershane ve duvarlarında hafif çatlakları olduğu, odalarında sıvaların döküldüğü ve oda bacalarının yıkıldığı kaydedilen yapının tamirlerinin, 1860 yılından önce diğerleri gibi tamamlandığı düşünülmektedir.

4.2.6.3. II.Murad Türbesi

Muradiye Külliyesi içinde caminin güneybatısında bulunan II. Murat türbesinin asıl inşa tarihi bilinmemektedir¹³⁸⁴. Türbe, bânisinin vasiyeti üzerine üstü açık olarak inşa edilmiştir. Duvarları bir sıra kesme taş ve iki sıra tuğla örgüsü ile inşa edilmiş ve iç içe geçmiş iki kare mekândan oluşan türbede, Sultanın sandukasının bulunduğu alan, köşelerdeki dört paye ve payelerin aralarındaki dört yuvarlak sütun üzerine sivri kemerle oturan tromplu bir kubbe ile örtülüdür. İçteki kare mekânı çevreleyen galerinin üzeri ise beşik tonozlarla örtülüdür (Şekil 4.55). Yapının en dikkat çekici bölümü, kuzey cephede kalan basık kemerli girişi örten ve geometrik formlardaki zeminlerin kalemişleriyle süslendiği ahşap saçaktır¹³⁸⁵. Yapının sülüs hatla yazılmış üç satırlık Arapça kitabesi, girişteki basık kemerin üzerindedir¹³⁸⁶.

Türbe binası 1781, 1790 ve 1844 yıllarında çeşitli tamirler geçirmiş, bu onarımlarda kurşunları ile boya ve nakışları elden geçirilmiştir¹³⁸⁷. Depremlerden sonra, aşağıda görüleceği üzere türbenin kubbesini taşıyan kemerlerde kısmi çatlaklar meydana gelmiştir. Türbe binasının gerekli tamirlerinin, cami ve medreseyle birlikte yapılan onarımlarla 1860 yılından önce tamamlandığı düşünülmektedir.

II. Murat külliyesi yapılarının Tanzimat'tan sonraki süreçte onarımlarına ilişkin, 1844'te 10.358 kuruşla cami ve türbe kurşunlarının tamir edilip yenilendiği, 1849'da yine cami kurşunlarının 13.822 kuruşla tamir edildiği belirtilmektedir¹³⁸⁸. Osmanlı

¹³⁸² A. Gabriel, **a.g.e.**, s.112; K. Baykal, **a.g.e.**, s.38; E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.319.

¹³⁸³ E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.299-300.

¹³⁸⁴ K. Baykal, **a.g.e.**, s.40; Gabriel II.Murat'ın ölümünden sonra türbenin yapıldığı kanaatindedir. Bkz.: **a.g.e.**, s.118; Ayverdi ise vefatından sonra yapıldığını belirtir. Bkz.: a.mlf., **a.g.e.**, s.321; Doğan Yavaş, türbenin H.855/M.1451'de inşa edildiğini ifade eder. Bkz.: D: Yavaş, "a.md.",s.197; Hakkı Önkal da türbe için herhangi bir inşa tarihi vermemiştir. Bkz.: H.Önkal, **Selçuklu-Osmanlı Sultanları ve Türbeleri**, VGM Yayınları, Ankara: 1999, s.39

¹³⁸⁵ H. Önkal, a.y.; D. Yavaş, a.y.

¹³⁸⁶ Kitabeye için bkz.: A. Gabriel, **a.g.e.**, s.116-18; E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.326.

¹³⁸⁷ E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.299-300.

¹³⁸⁸ E.H. Ayverdi, **a.g.e.**, s.300.


Arşivi'nde tespit edilen Aralık 1850 tarihli bir belgeye göre¹³⁸⁹; *"..Sultan Murad Hân hazretleri câmi'i şerîfiyle medrese ve türbesi üzerlerindeki kurşunlar ile ba'zı harâb olan mahallerinin keşfi.."* yapılmış ve onarım işlerinin, keşif bedeli olan *"..yigirmi beş bin altı yüz bu kadar guruşu tecâvüz itmek ve münânenet ve resânetine dikkat olunmak üzere icrây-ı ta'mîri tezekkür.."* olunmuş, onarımların keşif bedelini aşmadan sağlam bir şekilde yaptırılması istenmiştir. 13.822 kuruşa mal olan 1849 tarihli onarımların keşfine yönelik olduğu tahmin edilen bu belge içeriğinde, cami haricinde medrese ve türbe kurşunları ile bazı onarım gerektiren yerler de belirtildiğinden, keşif bedeli olarak geçen 25.600 kûsur kuruş cami, medrese ve türbe kurşunları ile bazı yerlere yapılan toplam harcama olmalıdır. Adı geçen yapıların kubbe kurşunları tamir ve yenilenmesine yönelik bu işlemler 1855 depremlerinden önce yapılan son tamiratlardır.

1855 depremlerinden hemen sonra diğer Selatin yapılarında olduğu gibi II. Murad külliyesinin de, daha çok detaylı hasar tespiti amacıyla yaptırıldığı düşünülen keşif defterleri Osmanlı Arşivinde tespit edilmiştir. II. Murad külliyesi yapılarına ilişkin tespit edilen ilk belge, imaret ile zahire anbarının Ebniye-i Hassa halifesi Hacı Akif, Ebniye halifesi Şemseddin Efendi, Mühendishane halifesi Seyyid Salih Efendi ve Duvarcıbaşı Tanasyan kalfa tarafından hazırlanmış keşif evvel ve keşif-i sâni kayıtlarını içeren Eylül 1855 tarihli defterdir. Defterdeki kayıtlara göre¹³⁹⁰ yıkılan imaret ve anbarın inşaat malzemesinin çoğu, enkazdan kurtarılarak bu yapıların inşaatlarında tekrar kullanılmıştır. Temeli, etraf duvarları, mutfâğı, tezgâhı, odaları ve çatısı ile yeniden inşa edilen imaret için 7762 kuruş harcanmıştır. Çöken çatısı ve yıkılan duvarlarının kaldırılmasından sonra, enkazdan çıkarılan malzemelerin de kullanılmasıyla temeli, duvarları, döşemesi, bölmeleri, kara saçağı ve çatısı ile çoğunlukla karacakaya tahtası, sürtme ağacı, yedi ağacı ve çam tahtası kullanılarak inşa edilen zahire anbarı için 8891 kuruş olarak, toplamda her iki yapıya 16.653 kuruş harcanmıştır. Böylelikle, Muradiye imareti ile zahire anbarının özellikle yoksul ve muhtaç insanlar için şiddetle ihtiyaç duyulan yapılar olması nedeniyle depremden hemen sonra onarılmış ve bu iki yapının keşif defteri merkeze iletilmiştir¹³⁹¹. İmaret ve anbarın keşiflerinin hazırlanmasından bir ay sonra bu kez külliye yapılarından cami, türbeler ve medresenin keşifleri yapılmıştır. Ekim 1855 tarihli bu keşif-i evvel

¹³⁸⁹ BOA.İ.MVL.212.6973.1.1 (Tarih: H.11 S 1267/M.16 Aralık 1850) İrade tarihi: H.12 S 1267/M.17 Aralık 1850.

¹³⁹⁰ BOA.EV.d.15840.3 (Tarih: H.15 M 1272/M.27 Eylül 1855)

¹³⁹¹ BOA.İ.MVL.344.14903.15 (Tarih: H.16 S 1272/M.28 Ekim 1855)

defteri de yine İmaret ve anbarın keşiflerini yapan ekip tarafından düzenlenmiştir¹³⁹². Keşif defterinde özetle şehzade türbelerinin az hasarlı olduğu, caminin son cemaat yeri kubbeleri ile altlarındaki yay kemerlerinin fazla hasarlı olduğu, bu kemerlerin bazılarının yıkıldığı, minarenin petek ve külâhının tamamen yıkıldığı belirtilmiştir. Yapılan keşiflerin detaylarına bakıldığında, kayıtlarda¹³⁹³ on bir adet türbenin kısmen hasarlı yerlerinin tamir ve düzenlenmesi için; II. Muradın türbesinin kubbesi etrafındaki tolos kemerlerinin altının 60 arşın uzunluğunda çatlağının tamiri ile buraların üzerine mermer sıva ve duvarlarının üzerine mermer badana yapılacaktır. Türbenin mevcut ahşap parmaklıkları ile pencere kanatlarına, kapısı ve saçağına yağlı boya yapılıp, mevcut pencerelerin tel örme çerçeveleri yenilenecek ve üzerlerine yağlı boya yapılacaktır. Sultan Alaaddin türbesi içindeki bozulmuş sıvalar yenilenecek ve içerisinin tamamı mermer badanası yapılacaktır. Türbelerin üzerindeki kurşunların eksiklikleri tamamlanacaktır. Şehzade Sultan Musa'nın türbesinin sağ tarafında kubbenin beş arşın altındaki duvarı ile alçıdan yapılmış dört penceresinin çerçeveleri yenilenecek ve içinin tamamına badana yapılacaktır. II. Murad türbesinin kapısı etrafına mermer söve yapılacak, türbenin tavan altında hareket etmiş olan som taşları demir kened ve zebâne ile birbirine bağlanacaktır. Şehzade Sultan Mustafa türbesi içindeki çinilerin tamiri ve Şehzade Sultan Mahmud türbesinin pencere ve kapı kanatlarıyla büyük saçağına boya yapılacaktır. Şehzade Cem Sultan türbesinin mevcut kapı ve pencere kanatları ile saçağına yağlı boya ve yarısı dökülmüş kubbe sıvaları yenilenip tamamı badana yapılacaktır. Korkut Sultan türbesinin kapısı üzerindeki ahşap saçağın kısmen tamiri ile boyası, Gülruh Sultan ile Aynışah Sultan¹³⁹⁴ türbelerinin mevcut kapı ve pencere kanatları ile saçaklarına yağlı boya, Kral Kızları Kadın Efendi türbesi¹³⁹⁵ üzerindeki eksik kısımların tamamlanması için harç ile uydurma kiremit döşenecek ve bir tarafındaki on arşınlık yıkık duvarı yenilenecektir. Ebe kadının (Ebe Hatun) türbe kapısı ile saçağına boya ve türbeler bölgesinin ana giriş kapısının iki yanındaki yarısı yıkılmış set duvarlarının yıkık kısımları yenilenip tamamı badana yapılacak, set duvarlarının üzerine ise yağlı boyalı  ..? başlı demir parmaklık yapılacaktır. Türbelerin cami

¹³⁹² BOA.İ.MVL.344.14903.14 (Tarih: H.15 S 1272/M.27 Ekim 1855)

¹³⁹³ BOA.İ.MVL.344.14903.14.1 (Tarih: H.15 S 1272/M.27 Ekim 1855)

¹³⁹⁴ Aynışa Sultan Şehzade Abdullah'ın kızı olup, günümüzde Şirin Hatun türbesi olarak bilinen türbe içinde gömülüdür. Bkz.: Yavaş, "a.md.", s.198; Keşif kayıtlarında türbe adı Aynışah olarak belirtilmiş, Şirin Hatun adı verilmemiştir. Bkz. BOA.İ.MVL.344.14903.14.1 (Tarih: H.15 S 1272/M.27 Ekim 1855)

¹³⁹⁵ Kral Kızları Kadın Efendi türbesi olarak belgede geçen yapıyla ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunamamıştır.

tarafındaki yıkık muhafaza duvarları, mevcut taşları ve moloz harcıyla her iki tarafı derzleri doldurulup badanalı olarak yeniden inşa edilecek, üzerine kiremit döşenecektir. Medrese tarafındaki muhafaza duvarının her iki tarafı yeniden derz dolgu ve üzerine badana yapılacaktır. Ana girişteki büyük muhafaza kapısı harap olduğundan edevâtıyla birlikte yeni boyalı doğrama kapı ve üzerindeki saçağın tamiri yapıp, saçağa kiremit döşenecek ve boyası yapılacaktır.

Keşif defterinde ikinci kısım camiye yapılması düşünülen işlere yöneliktir. Buna göre¹³⁹⁶; caminin iç ve dışına badana ve yağlı boya yapılacak, son cemaat yeri kubbeleri tamir edilecektir. Caminin ana kargir kubbeleri üzerindeki kurşunlar tamir edilecek, gereken yerlere ilave kurşunlar serilecektir. Kubbenin altındaki duvarların tamamına mermer badana ve sıvacıkârî elvan nakışlar yapılacak, çiniler üzerindeki yazılar elvan boya ile tazelenec¹³⁹⁷ ve mahfeller ile mihrap tarafındaki parmaklıklara yağlı boya yapılacaktır. Keşif defterinin diğer sayfesindeki kayıtlara göre¹³⁹⁸; mihrabın üzerindeki nakışlar su boyasıyla, mevcut minber, kürsü ve pencere kanatları ise yağlı boya ile tazelenec¹³⁹⁷ ve mahfeller ile mihrap tarafındaki parmaklıklara yağlı boya yapılacaktır. Keşif defterinin diğer sayfesindeki kayıtlara göre¹³⁹⁸; mihrabın üzerindeki nakışlar su boyasıyla, mevcut minber, kürsü ve pencere kanatları ise yağlı boya ile tazelenec¹³⁹⁷ ve mahfeller ile mihrap tarafındaki parmaklıklara yağlı boya yapılacaktır. Caminin iki tarafındaki kargir mağazaların (tabhanelerin) mevcut kubbeleri dış yüzündeki saçakların hafif çatlak kısımları tamir edilecek, caminin dört tarafı duvarları izerine mermer badana yapılacaktır. Keşif defterinde yukarıda açıklanan bölümlerden başka, caminin son cemaat yerinin hasar durumu da detaylarıyla kaydedilmiştir. Buna göre; son cemaat yerinin beş kargir kubbesinden üç tanesi fazla hasar görmüş, bunların altlarındaki kemerleri 4/1 oranında yıkılmıştır. Bu hasarlar nedeniyle son cemaat yeri üzerindeki kurşun örtülü sakıf kaldırılacak, kemer ve kubbeleri yıkılacaktır. Bu bölümdeki altı adet som ayakların üst taraflarındaki ahşap kirişler sorunlu olduğundan, buraya büyük demir ve hançerler ile bağlı, büyük demir kirişler yerleştirilecektir. Cedid battal tuğladan halis harç karışımı, altları halis harçla sıvalı yeni kemerler ve üzerlerine de kargir kubbeler inşa edilecektir. Mevcut diğer iki kubbenin altına yeni sıva ve sıvasıkârî nakışlar ile üzerlerine yapılacak sakıf için 4/1 cins kereste ilave edilecektir. Bu kısmın eksik kurşunları da tamamlanarak altındaki duvarların üzerine mermer badana yapılacak ve son cemaat yeri ayakları arasında bulunan ahşap parmaklıkların

¹³⁹⁶ BOA.İ.MVL.344.14903.14.1 ve 14.2 (Tarih: H.15 S 1272/M.27 Ekim 1855)

¹³⁹⁷ Bu kavram nakışların izleri üzerinden yeniden belirgin hale getirilmesini ifade ediyor olmalıdır. Nitekim kayıtlarda "tecdid" olarak geçen ifadeler yeniden yapılmayı/yenilenmeyi kastederken, bu keşif kayıtlarında "tazelenme" ifadesi kubbe duvarlarındaki kalemışleri, mihrap nakışları ve çiniler için kullanılmıştır. "Tazelenme" işlemi, bu yüzeylerdeki hasarlı, silik ya da kısmen dökük bezemelerin izleri/simetrileri üzerinden belirgin hale getirilmesi şeklinde uygulanan bir yöntem olmalıdır.

¹³⁹⁸ BOA.İ.MVL.344.14903.14.2 (Tarih: H.15 S 1272/M.27 Ekim 1855)

boyaları tazelenecektir. Caminin avlusu etrafındaki muhafaza duvarları tamir edilerek badana yapılacak, parmaklık ve kapısı yenilecek, az hasarlı şadırvan ile çeşme tamir edilerek saçağı boyanacaktır. Caminin sol tarafında (doğu) kargir minaresinin petek ve külâhı tamamen yıkılmış, mevcut gövdesi bir kaç yerinden çatlamıştır. Minare bu hasarından dolayı küp üzerinde som bilezik mahalline kadar yıkılıp kaldırılacak ve cedid minare tuğlasından halis harç karışımı ile seng-i küfegi tomruğundan ince tarak ile tesviyeli demir kened ve zebâne ile bağı som paye direk ve kademeli, dışı halis harç ile sıvalı, şerefe tabanına kadar, dışı sıvalı kargir gövdeli olarak inşa edilecektir. Şerefesi, yarısı mevcut olan ve kalanı seng-i küfeki tomruğundan ince tarak ile tesviyeli demir kened ve zebâne ile bağı som olarak yapılacaktır. Şerefe üzeri ise cedid minare tuğlasından, üst tarafı avadanlıklı, dışı sıvalı kargir petekli, üzeri büyük demir kiriş ve çemberler ile bağı, üzeri Kütahya tahtası kaplı, yarısından fazlası yeni kurşun ilaveli, yukarısı yıldızlı tahta alemli ve sacdan yapılmış kandil askılı ve boyalı, mevcut bilezik üzerine yeteri kadarıyla sağlam olarak yeni bir minare inşa edilecektir.

Ekim 1855 tarihli keşif defterindeki son bölüm Muradiye medresesi kayıtlarını içermektedir. Medresenin bazı yerlerinin onarımlarına ilişkin kayıtlara göre¹³⁹⁹ medresenin on altı odasının iç sıvaları zarar görmüştür. Medresenin dört tarafındaki duvarların üzeri yeniden sıvanacak, mevcut kapılarının kısmî tamiri yapıp bir adet iki arşın uzunluğunda çerçeve yenilenecek ve odaların üzerinde yıkık olan ocak bacaları, cedid tuğla ve halis harçla yeniden örülerek sıvanacak, çatı üzerindeki mevcut kurşunları ile birlikte gerekli olan kurşunlar da tamamlanıp serilecektir. Medrese odalarının önündeki revakların kargir kubbeleri altındaki kemerlerin ortalarında devşirme olarak yirmi beş arşın cisminde cedid battal tuğladan halis harçla yıkık kısımlar yenilecektir. Bozulan iki yüz elli arşın sıva ile tamamı badana yapılacaktır. Dershane kubbesi etrafındaki yıkık kirpi saçakları yenilecek, dersane kubbesi içine badana yapılacaktır. Dershane bitişiğindeki çamaşırhane tamamen yıkılmıştır. Buranın etrafının öncelikle hafriyatı yapılacaktır. Çamaşırhane mevcut taş ve türâb harcıyla temel duvarlı, üzeri altısı bir arabalık meşe ağacından taban ve sütun ve payandalı, üzeri kiraslı ağacından mahya ve mertekli, üzeri çam tahtası kaplı cedid kiremit döşeli sakıflı, küçük kargir ocaklı, iki adet mermer tekneli, içi

¹³⁹⁹ BOA.İ.MVL.344.14903.14.2 (Tarih: H.15 S 1272/M.27 Ekim 1855)

tuğla döşeli, etrafı kerpiçten, oda tarafları sıvalı ve neccârkârî kapılı olarak yeniden inşa edilecektir.

1855 depremlerinden aylar sonra hazırlanan ve Muradiye cami, II. Murat türbesi, diğer türbeler ile medresenin keşiflerini içeren defterin icmâl yani toplam kısmına bir masraf kaydedilmemiş, boş bırakılmıştır. Hazırlanan bu defter, ertesi gün vali Mehmet Namık'ın üst yazısıyla hemen merkeze gönderilmiştir. Üst yazıda¹⁴⁰⁰ cami medrese ve türbelerin zeminin kaya olmasından dolayı, bu yapıların depremi az hasarla atlattığı vurgulanmıştır. Keşif defterinde olduğu gibi üst yazıda da yapıların söz konusu onarım işlerinin yaklaşık maliyetine ilişkin bir veri bulunmamaktadır. Bu durum, söz konusu keşiflerin yaklaşık maliyet tespitinden ziyade, yapıların detaylı hasar tespitini yapabilmek amacıyla hazırlandığı düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Yukarıdaki veriler doğrultusunda II. Murad külliyesi yapılarının depremleri az hasar atlattıklarını söylemek mümkündür.

Külliye yapılarına ilişkin Eylül ve Ekim 1855 tarihli keşiflerden sonra, yapıların onarımlarına bir kaç yıl içinde başlandığı ve az hasarlı mevcut yapıların onarımlarının tamamlandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Muradiye Camii, medresesi ve imâreti ile bazı mahalle ve bölgelere içme suyu götüren su şebekesinin onarımları için 1861 tarihinde başka bir keşif yapılmıştır. Bu keşfe göre 33.018 kuruşluk bir bütçeye ihtiyaç duyulmuş, söz konusu yapıların su yollarının *"..keşfi mûcibince ta'mîr-i mesârîfî olan otuz üç bin on sekiz guruşu mütecâviz itmek ve tasarrufât-ı mümkineye bi'r-riâyeye daha ehven masrafla vücûda getirilmek.."* şartıyla, *"..meclis ma'rifetiyle ta'mîri icrâ olunarak hitâmında müfredât defterinin bu tarafa gönderilmesi.."* istenmiş, bu yönde gerekli irade çıkarılmıştır¹⁴⁰¹. Tasnifte konuyla ilgili önceki yazışmalara ait başka bir belge ve keşif defteri bulunmadığından, il idare meclisi eliyle emaneten yürütülmesi istenilen bu onarımların sonucuna ve içeriğine ilişkin yeterli bilgi edinilememiştir.

Depremlerden hemen sonra 1860 yılı öncesinde onarımları tamamlandığı düşünülen Muradiye külliyesi yapılarından caminin 1866 sonbaharında *"..üzerinde bulunan kurşunların ba'zı mahalleri sakatlanmış ve şu aralık ta'mîrât ve inşâatının terki muktezây-ı irâde-i 'âliyeden bulunmuş ise de câmi'-i şerif-i mezkûrun bu hâl ile terki*

¹⁴⁰⁰ BOA.İ.MVL.344.14903.15 (Tarih: H.16 S 1272/M.28 Ekim 1855)

¹⁴⁰¹ BOA.İ.MVL.457.20508.1.1 (Tarih: H.18 Ca 1278/M.21 Kasım 1861) İrade Tarihi: 19 Ca 1278/ 22 Kasım 1861.

kış gününde..¹⁴⁰² rüzgarın yapı içerisine etkisi nedeniyle caminin zararını arttırmıştır. Bu zararın daha fazla artarak pek çok masrafa sebep olmaması için cami kurşunlarının onarımlarına yönelik mühendis Batyano tarafından 12.240 kuruşluk harcama öngören bir keşif hazırlanmıştır. Belgede dikkat çeken nokta, yapıların o tarihlerde tamirat ve inşaat işlerinin bir süre durdurulmasına/terkedilmesine ilişkin merkezden emir gelmesidir.

Muradiye Camii üzerindeki bozulmuş/sakatlanmış kurşunların onarımı için keşif defterindeki kayıtlara göre; eski kurşunların döşenmesine 5400, 15 gün için günlük 40 kuruştan kurşuncu ustasına 600, kurşun mismârına 200 kuruş sarf edilecektir. Kurşunların altına yerleştirilecek malzeme olarak 8 adet eteklik meşe için 800, 22 adet hatıl için meşe ağacına 125, mismâr çeşitlerine 70, kireçe 120, horasana 70, keten çuluna 40, samana 50, dülgere 12 gün için 30 kuruş yevmiyeden 360 kuruş sarf edilecektir. Caminin kapısının üstündeki kurşunların altındaki yerler için döşeme tahtasına 1200, senaber ağacına 300, kayapa ağacına 800, mismâr çeşitlerine 170, sarı toprak için 200, saman için 50, günlük 60 kuruştan 12 gün için dülgere 720 ve günlük 120 kuruştan 8 gün için rençbere 960 kuruş olarak toplamda 12.240 kuruş harcama öngörülmüştür¹⁴⁰³.

Vilayetin inşaatların durdurulması kararına karşı yapının rüzgâr, kar ve yağmur gibi kış şartlarından daha fazla zarar görmemesi için mecburen bu süreci yürütmek zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. 12.240 kuruşa mal olacak olan bu işin münâkasası gerçekleştirilirse, keşif bedelinden daha aşağı bir masrafla yapılabilecektir. İşi bir yüklenici almaz ise o zaman tasarruf kurallarına uyularak yerel meclis ve evkaf müdürü nezaretinde onarım işleri başlatılacak ve işin bitiminde *"..tûlen, 'arzen, kadden mikdâr ve zirâ'ile evsaf ve eşkalini ve mahallî rayici mübeyyen bir kıt'a defter.."*, yani bu işe yönelik ikinci keşif kayıtları düzenlenip merkeze iletilecektir¹⁴⁰⁴. Tasnifteki diğer belgede¹⁴⁰⁵ Muradiye cami ile on bir adet türbenin tamiri için 25.000 kuruşluk bir bütçe tahsis edildiğinden ve cami kurşunları keşif bedeli dışında kalan 12.760 kuruşun türbelere ayrılmış olduğundan bahsedilmektedir. Yukarıdaki belgede geçen inşaatların tatil edilmesi durumunun, bu türbelerin o tarihlerdeki işleri için söz konusu olduğu düşünülebilir. Burada incelenen belgelerde

¹⁴⁰² BOA.EV.d.20073.4 (Tarih: H.27 C 1283/M.6 Kasım 1866)

¹⁴⁰³ BOA.EV.d.20073.4 (Tarih: H.11 C 1283/M.21 Ekim 1866)

¹⁴⁰⁴ BOA.EV.d.20073.3 (Tarih: H.14 L 1283/M.19 Şubat 1867)

¹⁴⁰⁵ BOA.EV.d.20073.12 (Tarih: H.15 Ra 1284/M.17 Temmuz 1867)

dikkat çeken bir konu da, Fransız mimar Parvillée'nin adının metinlerde ya da keşiflerde anılmamış olmasıdır. Oysa mimar çalıştığı yapılar arasında Muradiye camiini de saymakta, ancak detay vermemektedir¹⁴⁰⁶.

Muradiye Külliyesi yapıları ile ilgili bu tarihlerden sonraki belgeler yaklaşık otuz yıl sonrasına ait olup, cami ve medresenin ihtiyaç duyulan tamirlerine ilişkindir. Ağustos 1896 tarihli belgeye göre; "*Cennetmekân Gazi Sultan Murad Han-ı sâni hazretlerinin Burûsa'da vâki' câmi-i şerîf ve medreselerinin muhtâc-ı ta'mîr bulunan mahallerinin keşfi mucibince Mecîdî on dokuz guruş hesabıyla seksen bin yüz kırk dokuz guruşla emâneten icrây-ı ta'mîri ve meblâğı mezbûrun cennetmekân müşârunileyh hazretlerinin vakfi bedeli ve vâridât-ı sâiresinden olmak üzere mahalli hasılât vakfiyesinden..*"¹⁴⁰⁷ karşılanması istenmiştir. Bu tarihlerde cami ve medresenin gerekli tamirlerine, yapılan keşif sonucu 80.149 kuruş harcanacağı öngörülmüş, onarım masraflarının II. Murad'ın vakıf gelirlerinden karşılanması istenmiştir. Bu tamirlere ilişkin irade çıkarılmış¹⁴⁰⁸ ancak yapıların onarımları, bazı ilave inşaatlar nedeniyle bir müddet sonra başlamıştır. Nitekim Aralık 1902 tarihli Evkaf Nezareti yazısı bunu doğrular niteliktedir. Belgeye göre;

*"Cennetmekân Gâzi Sultan Murad Han sâni hazretlerinin Burûsa'da bulunub seksen bir bin yüz kırk guruşla ta'mîri ve termîmi muktezây-ı irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhiden bulunan cami-i şerîfleriyle medrese ve müştemilâtından müezzin ve kayyım odalarının keşfi evvel hâricinde ba'zı yerleri ve kurşunları harab-ı zuhûr itmesine ve yeniden bir minâre inşâsına lüzûm görünmesine mebnî mahallince icrâ kılınan keşfini mübeyyin tanzîm ve leffen takdîm olunan defterlere nazaran ta'mîrât-ı merkûmenin ikmâl ve icrâsı Mecîdî on dokuz guruş hesabıyla min bahs el- mecmu' yüz yedi bin yigirmi yedi guruş otuz beş pâre ile vücûda geleceği anlaşıldığı beyânıyla ta'mîrât-ı münâfiyenin de emâneten icrâsına me'zûniyet i'tâsı Hüdâvendigâr Vilayeti âliyesinden bâ tahrîrât iş'âr kılınmış.."*¹⁴⁰⁹

¹⁴⁰⁶ Aoki, **a.g.t.**, s.136. Gabriel de kitabında "*1855 depreminde zarar göre cami, mimar Parvillée idaresinde restore edilmiş ve şimdiki yenilenmiş halini son yüzyıldaki tadilata borçludur.*" demekle yetinmiştir. Bkz. a.mlf., **a.g.e.**, s.105.

¹⁴⁰⁷ BOA.BEO.844.63297.1.1 (Tarih: H.7 Ra 1314/M.16 Ağustos 1896)

¹⁴⁰⁸ Aynı belgede irade tarihi: H.15 Ra 1314/M.24 Ağustos 1896. Aynı konuyla ilgili başka bir tasnifteki belgede söz konusu inşaat masrafları Mecîdî yirmi kuruş hesabıyla 100 bin kuruş olarak kaydedilmiş, ancak şehremâneti hendesehânesi tarafından keşif bedelinden indirim yapılmış, ayrıca akçe farkı da düşülerek söz konusu masraflar 80.149 kuruşa indirilmiştir. Bkz.: BOA.BEO.ŞD.138.99.1 (Tarih: H.6 Ra 1314/M.15 Ağustos 1896)

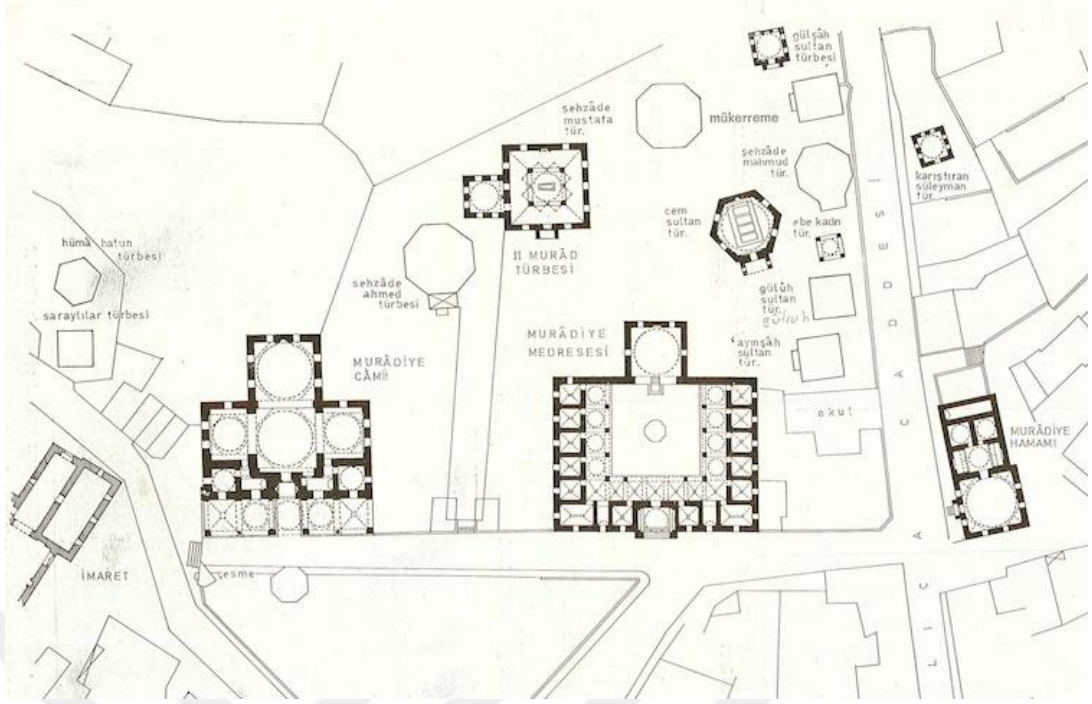
¹⁴⁰⁹ BOA.ŞD.160.50.1 (Tarih: H.18 N 1320/M.19 Aralık 1902)

1902 tarihli belge, 1896 itibariyle yapılması planlanan onarımlar ile bunlara sonradan ilave edilen inşaat işleri hakkında önemli veriler sağlamaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla 1896 civarında yapılan keşifler ilkin cami ve medrese onarımlarına ilişkindi¹⁴¹⁰. Ancak buraların onarımlarına başlandığında söz konusu keşf-i evvelde tespit edilen yerler haricinde, "*..müezzin ve kayyım odalarının ba'zı yerleri ve kurşunları harab-ı zuhûr..*"etmiş, buralarda keşifte olmayan hasarlar tespit edilmiştir. Yeni tespit edilen hasarların dışında, yapıya ayrıca "*..yeniden bir minâre inşâsına lüzûm..*" görünmüş, orijinal tek minaresi doğu'daki olan camiye ikinci bir minare daha eklenmek istenmesi de bu süreci uzatmıştır. Müezzin ve kayyım odalarının tamirleriyle, caminin batı tarafına ikinci bir minare yapılması için yeniden keşifler hazırlanmış ve "*..ta'mirât-ı merkûmenin ikmâl ve icrâsı Mecîdî on dokuz gurus hesâbiyla min bahs el- mecmu' yüz yedi bin yigirmi yedi gurus otuz beş pâre ile vücûda geleceği..*" anlaşılmıştır. Kısaca bu yeni ilave işlerle keşif bedeli 107.027, 35 kuruşa çıkmıştır. Bu onarım işlerinin 1904 itibariyle tamamlandığı, Nisan 1904 tarihli minare kitabesinden¹⁴¹¹ de anlaşılmaktadır. Bu tarihten sonra Cumhuriyet dönemine kadar külliye yapılarının onarımlarına ilişkin başka bir belge tespit edilememiştir.

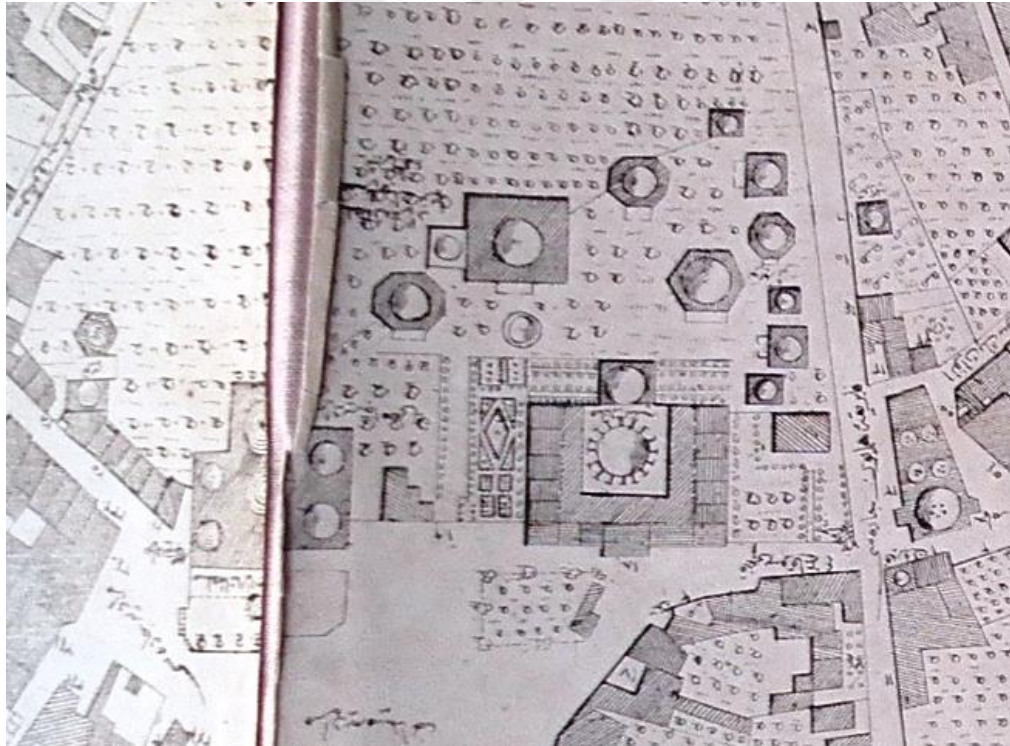
Buraya kadar ortaya koyulan bilgilere göre, depremlerden hemen sonra külliye yapılarından ilk olarak imaret ile zahire anbarı inşaatları başlamış ve yapılar tamamlanmıştır. 1860 yılından önce de cami, II. Murat türbesi ve medresenin onarımları tamamlanmış, diğer türbelerin onarımları ise muhtemelen daha sonraki tarihlere bırakılmıştır. Son olarak caminin batı minaresi 1902-1904 yılları arasında yapıya ilave edilmiştir.

¹⁴¹⁰ Doğan Yavaş'ın yayınladığı 1898 tarihli bir belgede de o tarihlerde Cami için yapılan onarımlardan bahsedilmektedir. Buna göre bir süreden beri devam eden onarımlar tamamlanmış ve Padişah'ın doğum gününde yapının resm-i küşâdı yapılmıştır. Doğan Yavaş bu onarımlarda yapının yanlardaki zaviye hücrelerinin ana mekânla bütünleşecek şekilde, Caminin yan duvarlarının kaldırılarak buralara büyük kemerler yapıldığını ve böylece mekân birliği sağlandığını belirtir. Bkz.: D. Yavaş, "Belgelere Göre Muradiye Külliyesi'nde Yapılan Bazı Onarımlar", **Sultan II. Murad ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri**, Bursa 2015, s.221.

¹⁴¹¹ Ayverdi, *a.g.e.*, s.308.



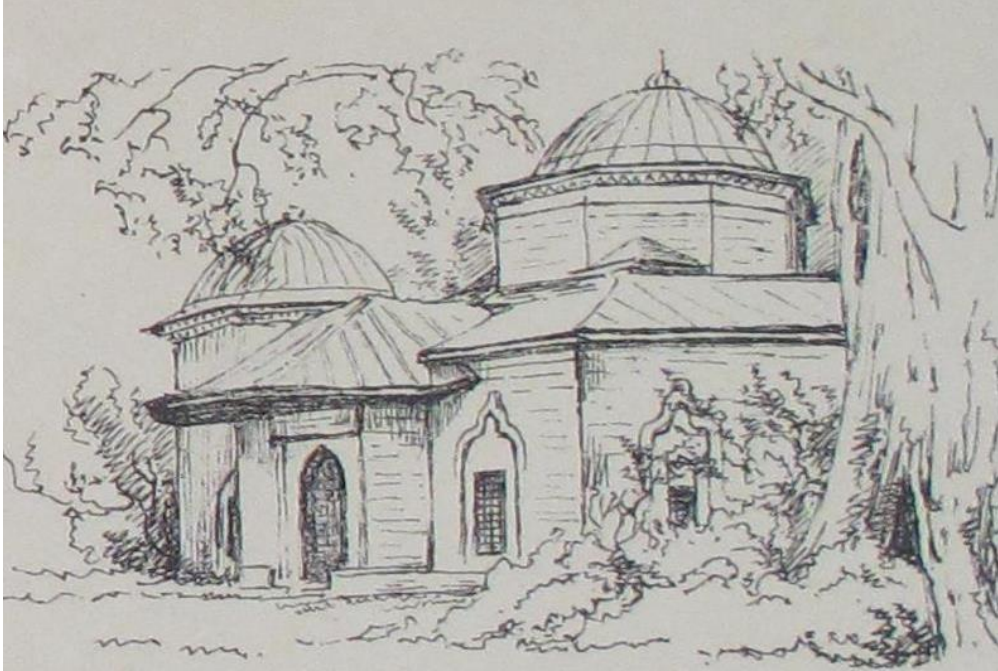
Şekil 4.57. Muradiye Külliyesi Vaziyet Planı (Kaynak: Ayverdi, a.g.e., s.305)



Harita 4.38. Muradiye Külliyesi Bölgesi (Kaynak: 1857-59 SBH)



Resim 4.234. 1866 Öncesi Muradiye Cami (Kaynak: M.A.Walker, No: XVI.)



Resim 4.235. 1866 Öncesi II. Murat Türbesi (Kaynak: M.A.Walker, No: XVII.)



Resim 4.236. 1870 Yılında Muradiye Cami. Foto: P. Sebah (Kaynak: B.B.B. Kent Belleği)



Resim 4.237. 1894 Yılında Muradiye Cami İçi ve Tromplar. Foto: S&J (Kaynak: B.B.B. Kent Belleği)

5. DEĞERLENDİRME

Osmanlı modernitesi Tanzimat'tan hemen sonra mimari anlamda Bursa'daki ilk örneğini, 1844 yılında şehre tam anlamıyla hâkim bir noktada ve Uludağ'ın kuzey yamaçlarında seçmeci (eklektik) bir üslupta inşa edilen Hünkâr Köşkü ile vermiştir. Köşk ile aynı tarihlerde çalışmaları başladığı ve devrin mimari üsluplarına uygun şekilde tasarlandığı düşünülen Emir Sultan Türbesi, Sultan Abdülmecid'in emriyle yıktırılarak 1845 yılında, yine şehre hakim bir noktada yeniden inşa ettirilmiştir. Tanzimat'tan sonraki ilk yirmi yıl içerisinde Bursa merkezinde, dönemin mimari üslubunun üçüncü örneği olarak bu kez bir eğitim yapısı inşa edilmiştir. 1854 yılında inşa süreci başlayan Bursa Mekteb-i Rüşdiye-i Mülkîsi İbrahim Paşa mahallesinde mahkeme hamamı karşısındaki araziye inşa edilmiş, 17 Temmuz 1860'ta resmi açılışı yapılmıştır. Mekteb-i Rüşdiye-i Mülkî olarak inşasına başlanılan bu yapı daha sonra Kız Muallim Mektebi olacaktır. Bu yapıyı önemli kılan, bugüne kadar gün yüzüne çıkarılmamış ve bu çalışmayla belgelenen bir özelliği barındırmasıdır. Bu da, okulun keşif ve planlarını o tarihlerde Bursa'da kadastro çalışmaları yürüten ekipte bulunan Suphi Bey'in hazırlamış olmasıdır. Depremlerin hemen sonrasında Bursa'da yeni olarak inşa edilen ilk eğitim yapısı budur. Aynı tarihlerde onarım çalışmaları tamamlanan Ulucami de ibadete açılmıştır. Şehirde bir yandan Tanzimat'ın getirdiği düzenleme ve yenilikler kapsamında özellikle yeni okul binaları inşa edilmeye başlanmışken, diğer yandan Bursa'nın silüetini neredeyse tamamen yok eden depremlerin mimari açıdan yarattığı olumsuzluklar giderilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla Bursa'ya müfettiş olarak görevlendirilen Ahmet Vefik Paşa'nın buradaki çalışmaları, şehrin yeniden şekillenmesine ciddi katkı sağlamıştır. Depremlerin üzerinden on yıla yakın bir zaman geçmesine rağmen, Ahmet Vefik Paşa'nın müfettişliği döneminde moloz yığınları bulunan bazı sokakların temizlendiği, şehre yeni yollar ve caddeler açıldığı, meydan düzenlemeleri yapıldığı, şehrin farklı noktalarında özellikle dini yapıların inşa ve onarım faaliyetlerinin yürütüldüğü görülmüştür. Bu gelişmeler Ahmet Vefik Paşa'nın sonraki valilik döneminde de

devam etmiş, ilerleyen yıllarda şehrin önemli dini mimari eserlerinden cami, türbe, medrese, imaret gibi yapıların depremlerden sonraki inşa ve onarım süreçleri, I.Bayezit Cami, Türbe ve Medresesi örneğinde olduğu gibi 1890'lı yıllara kadar sürdürülmüştür. Bu süreçte bir yandan Ulucami, Orhan Cami, Yeşil, I.Murat, II.Murat külliyesi yapılarının onarımları, diğer yandan Şehadet Camii, Osman ve Orhan Gazi Türbeleri, Emir Sultan Türbesi gibi yapıların da yeniden inşası gerçekleştirilmiştir. Öte yandan şehrin merkezine Bursa'nın ilk yeni idari yapısı olarak bir Belediye binası inşa edilmiştir. Yakın tarihlerde yine şehir merkezinde bu kez bir Fransız kilisesi inşası tamamlanmış, Ahmet Vefik Paşa'nın valiliği döneminde 1879'da tiyatro, postane ve Hisar bölgesinde de Bursa'nın ilk büyük modern hastanesi açılmış, şehrin hakim noktalarından 'Meydan-ı Osmani'ye ilk saat kulesi yapılmıştır. Ne zaman yıkıldığı tam olarak bilinmeyen ilkinden sonra, 1890'da şehrin ve Abdülhamid döneminin ikinci saat kulesi yine 'Meydan-ı Osmani'ye inşa edilmiş, 1891'de şehrin kuzeybatısında, ovada; şehre uzak Karaman köyünde Bursa'nın ilk ziraat okulu kurulmuştur. Hisar bölgesinde şehrin ikinci meslek okulu olan Sanayi Mektebi yeni yapılarıyla 1897'de hizmet vermeye başlamıştır. Eğitim yapılarının 19. yüzyılın sonlarında modern Bursa'yı oluşturduğu bu yıllarda, dönemine göre şehre bir saat mesafede bulunan Uludağ eteklerinde kurulan büyük yapı kompleksiyle abidevi bir askeri okul şehrin silüetini değiştirmiş, şehir merkezinde ise Mülki İdadi, Darülmüallimin, İpekçilik mektebi gibi yeni yapılar inşa edilmiştir. 20. yüzyılın başında bu mimari gelişmeler devam etmiş; Hamidiye caddesi üzerinde Reşit Mümtaz Paşa'nın valiliği sırasında, neoklasik üslubun görkemli örneklerinden üç katlı ve muhtemelen ikiz plan şemasında konaklar; 1905'te yine Meydan-ı Osmani'de Bursa'nın günümüze ulaşan üçüncü ve son saat kulesi ile Tophane sırtlarında yeni hastane binaları inşa edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde kuruluş çalışmalarına başlanılıp, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında tamamlanan Bursa'nın en yeni ve modern yapısı ise hapisane binası olmuştur. 1923-26 yılları ise Bursa'nın hükümet meydanının Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki ilk düzenlemesine sahne olmuştur. Cumhuriyet dönemi Bursa'sının yeni bir mimari anlayış doğrultusunda üretilen görkemli eserleri olarak üç kamu binası, bu dönemin şehirdeki ilk yapıları olmuştur.

Bu bölümde aşağıda, çalışma kapsamında ele alınan süreç içerisinde Bursa'nın mimari anlamda yeniden oluşturulması noktasında karşılaşılan sorunlar ve ortaya

çıkan gelişmeler; bu bağlamda şehrin iki önemli meydanındaki mimari değişimler, kent merkezinde yapılan inşa ve onarım faaliyetlerinin yerel basına yansıyan örnekleri, inşa ve onarım işlerinde tespit edilen yolsuzluklar, hileli ve uygunsuz işler, yapıların mimari özellikleri ve dönemi içindeki yeri değerlendirilecektir. Daha sonra Tanzimat'tan Cumhuriyet'e değin Bursa merkezinde gerçekleştirilen inşa ve onarım faaliyetlerinin en önemli veri kaynaklarından keşif defterleri ve kurumsal yazışmalar ışığında, yapılarda kullanılan malzeme çeşitleri, yapı üretiminin ana unsurlarından taahhüt sistemi ve bunun Bursa örnekleri, yapı üretiminde karşılaşılan maliyet karşılama sorunları ve bunlara karşı geliştirilen çözümlerden örnekler, yine yapı üretiminin en sorunlu ayaklarından biri olan bürokrasinin işleyişi ve sorunları, teknik altyapı elamanları olarak mimar, mühendis, kalfaların yetkinliği ve temini sorunu, malzeme temininde karşılaşılan zorluklar, teknik personelce yürütülen keşif yöntemi ve sorunları ile sorunlu inşa ve onarımlar, örnekleriyle değerlendirilmeye çalışılacaktır.

5.1. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bursa'da Mimarlık Ortamı ve Bursa'nın Yeniden Şekillenmesi/ Bursa'yı Şekillendiren Etkenler

Bir kentin neredeyse yeni baştan imarına sahne olan 19. yüzyıl Bursa'sında, kente yeni yüzünü kazandıran birden fazla etken bulunmaktadır. Konuya ilişkin pek çok çalışmada değinilen (yeni sokak ve cadde açılışları, kurulan mahalleler vs.) noktaların dışında, yüzyılın ikinci yarısından itibaren kenti şekillendiren etkenlere bu bölümde biraz daha farklı açıdan bakılmaya çalışılmıştır: Kenti yıkan afetlerin ardından oluşan refleksler, ilk tepkiler, kentin modern yüzünü göstermeye başladığı meydanlar ve buraların yeniden düzenlenmesine yönelik yapılan işler, kentte yürütülen imar ve inşa faaliyetlerinin Bursa basımına ne şekilde yansıdığı ve dönemin inşaat işlerinde karşılaşılan/tespit edilen hileli ve uygunsuz işlere örnekler verilerek, kadim bir şehrin yeniden şekil bulma sürecinin perde arkasına ışık tutulmuştur.

5.1.1. Büyük Yıkımlar Sonrası İlk Çalışmalar

Çalışma kapsamında incelenen dönemde, Bursa şehrinin mimarisini derinden etkileyen en önemli olay, şüphesiz 1855 yılında meydana gelen iki büyük depremdir. 28 Şubat ve 11 Nisan 1855'te meydana gelen 9 ve 10 şiddetindeki bu depremler o

tarihe kadar Bursa'yı vuran tarihin en şiddetli sarsıntılarının¹⁴¹². Gökmenzâde'nin “..ârz karar itmeyüb yer titredi turdı..”¹⁴¹³ ifadeleriyle nitelediği ilk deprem, şehirde yüzlerce tarihi eser ve binlerce eve büyük oranda zarar vermişken, henüz ilk depremin şoku atlatılmadan, yaraları sarılmadan ve şehir yıkıntıları arasında bir de yangınlar ile uğraşmak zorunda kalmışken, bu kez ikinci deprem meydana gelmiştir. İlkinden daha şiddetli olan bu ikinci sarsıntı sonrasında, ilk depremde yara alan ancak ayakta kalan yapıların büyük çoğunluğu ya tamamen çökmüş ya da büyük oranda yıkılarak harabe haline gelmiştir¹⁴¹⁴. Bu kez meydana gelen ikinci depremi Gökmenzâde; “*ibtidâkinin beş katı berki on katı bir hareket-i 'arz oldu kim ta'rif kabul itmez, hâmile hatunlar hamlini vaz' eyledi, ba'zı çocuğun birâgub kaçdı*”¹⁴¹⁵ şeklinde anlatmıştır. Bu ikinci sarsıntının hemen ardından çarşının bazı noktalarında yangınlar başlamış, ertesi güne kadar devam eden yangınlarda 500 kadar cami, han, hamam ve evin yanısıra, 1.000 den fazla dükkan yanıp yıkılmıştır¹⁴¹⁶. Büyük yıkımların hemen sonrasında Bursa Meclis-i Kebiri deprem raporlarını¹⁴¹⁷ hazırlayarak halkın içinde bulunduğu durumu merkeze iletmış; Bursa'da bulunan cami ve medreselerin çoğunun yıkıldığını, cami, türbe, han, hamam, imaret gibi önemli yapıların birkaç mühendis ve memur görevlendirilerek bir an önce onarılmaları gerektiğini, şehir merkezinde sokakları moloz yığınına dönen mahalleler için beş yüz marangozun acilen görevlendirilmesini ve evleri tamamen yıkılan vatandaşların uygun yerlere yerleştirilmelerini, hatta bu durumda olanların vergilerinin durumları düzelene kadar ertelenmesini ve halka üç yüz kadar çadır verilmesini talep etmiştir¹⁴¹⁸. Tanzimat'tan sonra Bursa'nın adeta yeniden imâr

¹⁴¹² <http://www.koeri.boun.edu.tr/sismo/2/deprem-bilgileri/tarihsel-depremler/> Erişim tarihi: 27.09.2018

¹⁴¹³ Gökmenzâde, **a.g.e.**, 8b.

¹⁴¹⁴ “..evvelki harekette nişan vermiş olan cevâmi' ve mesâcîd ve han ve hamamlar ile dekâkin ve menâzilin ekserisi münhedim ve harap ve nişân vermeyenlerin dahî bazı mahalleri münşakk ve ateşin emr ü itfasına eğr-i ikdâm olunmuş..”, Bkz. Besim Özcan, “a.g.m.”, s.76.

¹⁴¹⁵ Gökmenzâde, **a.g.e.**, 9a.

¹⁴¹⁶ Bu yangında Kayhan çarşısında bulunan Keresteciler, Haffaflar, Çıkrıkçılar çarşıları ile Yoğurt hanı ve Bit pazan ile Devecilere doğru birçok ev ve dükkân yanmıştır. Besim Özcan, “a.g.m.”, s.77.

¹⁴¹⁷ Birinci depremin hemen ardından Bursa yerel idaresi, İstanbul'a durumu haber verip, enkaz kaldırma ve tamiratlar için, Bursa'da bulunan işgücünün yetersizliğini belirtip, merkezi idareden işgücü talep etmiştir. “...hareket-i arz da münhedim olmuş ebniyenin ta'mîrâtına bakmak ve ba'zı sakat divarları yıkmak üzere Burûsa'da bulunan neccâr mîkdâr-ı kifâyede olmayub... ve ba'zı kazalardan celb olunmuş ise de anlar dahi aluvirmiyerek behemehâl beş yüz nefer dülgerin vücudına lüzum-ı kavî görünmüş ve bunların dersa'adetten başka mahalden celbi... zikrolunan beş yüz nefer neccârın posta gününden evvel yelken sefinesiyle ve mümkün olduğu halde posta vapurlarıyla iğrâmları...” istenmiştir. Devamında “bil külliye münhedim olmayubda münşak olan ba'zı cevâmi'-i şerîfe ve binalarında ve imâret-i âmire ve kal'a ve burç divarlarında ve hanlar gibi atik ve cesim ebniyenin sakikaten muhtâc inhidâm olanlarının tefrikine muktedir bu tarafda mi'mâr-ı kalfaları olmadığundan ebniye-i mezkûrenin mu'ayene ve tefriki zımında birer nefer mütezannın mühendis ve mi'mâr kalfasının dahi ta'yîn ve isbâli hususlarının..” bir an önce gönderilmesi istenmiştir. Bkz.: BOA.İ.MVL.327.13991.1.1 (Tarih: H.25 C 1271/M.15 Mart 1855)

¹⁴¹⁸ Besim Özcan, “a.g.m.”, s.78.


edilmesi, başka bir deyişle "19. yüzyılın ikinci yarısında kentin Osmanlı modernitesinin etkisi altında yaşadığı yeniden yapılanma"¹⁴¹⁹ süreci, şehri harabe haline çeviren bu depremlerden sonra başlamıştır.

Merkezi idare Bursa'nın 1855 yılında yaşadığı iki büyük deprem ve yıl sonuna kadar süren artçı sarsıntıların neden olduğu yıkıcı etkiyi, elindeki tüm imkanları seferber ederek bir an önce gidermeye çalışmıştır. Şehirde başlayacak onarım ve inşaa faaliyetleri için işgücü temini noktasında *"..Burusada bulunan 'amele hareket-i 'arz esnâsında âhir mahallere tağılmış olduğundan ve orada ma'lûmâtli mi'mâr dahi bulunamayacağına binânen bir münâsib mi'mârın buradan ve iktizâ iden 'amelenin dahi bu taraftan sâir mahallerden tertibi ve celbi.."*¹⁴²⁰ gerekmektedir. Bu noktada 1855 yılı bahar aylarından hemen sonra, mimari eserlerin hem hasar tespitlerinin yapılması hem de tamirlerine başlanması için Sultan Abdülmecid'in emriyle mimar ve mühendisler Bursa'ya gönderilmiştir. Bu amaçla Bursa'ya ebniye ve mühendishane halifeleri gelerek, Bursa'da bulunan *"sâir ashâb-ı vukuf ve ma'lûmât marifetiyle"* de hasar tespit çalışmaları ve keşifler yapılmıştır.

Yaşanan büyük yıkımlar sonrasında Bursa'nın sivil ve dini mimarisinin yeniden ihyasına yönelik çalışmalar sadece işgücü özelinde yürütülmemekte, aynı zamanda şehrin yeniden inşası için gerekli en önemli unsur olan malzeme noktasında da çözümler üretilmeye çalışılmaktaydı. Bursa ve civarında harap olan binaların tamiri için kullanılacak kereste temininde sıkıntılar çıkmış, piyasaya verilen keresteler hem ihtiyaçları karşılayamamış hem de fiyatları bariz şekilde artmıştır. Bursa halkı evlerini kış gelmeden bir an önce onarmak istemekte, malzeme temini ve maliyetinde yaşanan sıkıntılar nedeniyle de evlerin onarımları yapılamamaktadır. Zarar gören evlere bir an önce müdahale edilemez ise, halkın gündün güne daha harap olan evlerini onarmaları da daha sonra mümkün olmayacaktır. Halk bu soruna ilişkin şikâyetlerini vilayet meclisine, vilayet meclisi de durumu bir yazı ile merkeze iletmiş, yazı burada Bahriye meclisine havale edilmiştir. Bahriye meclisi, kesim yapılacak dağın Gemlik iskelesine yakınlığı sebebiyle, normalde tersane ihtiyaçları dışında buradan kereste kesimine ruhsat verilmeyeceğini ancak bu mecburi ihtiyaç durumu nedeniyle ve aynı zamanda o tarihlerde Erdek'te meydana gelen yangınlar sonrasında ora halkına Gönen ve Manyas dağlarından kereste kesimine izin

¹⁴¹⁹ İlhan Tekeli, "a.g.m.", s.7-28.

¹⁴²⁰ BOA.A.MKT.MVL.75.59.1.1 (Tarih: 4 S 1272/16 Ekim 1855)

verilmesine dayanarak, depremlerden harap olmuş olan evlerin ve binaların tamir ve inşasına mahsus olmak üzere yerel ihtiyaçlar giderilinceye kadar Yarhisar, İnegöl ve Pazarcık kazaları etrafındaki dağlardan bir sene süreyle “*Dağ Mimarı*” nezaretinde ağaç kesimine ve Tersane memurları tarafından yasaklanmış olan hızarların çalışmasına izin vermiştir. Bursa sancağı dâhilindeki Tersane-i Amire'ye bağlı dağdan kesimine izin verilen ağaçların, Tersanenin kullandığı ağaçların haricinde olması, kesilen kerestelerin başka yerlere nakledilmemesi, ağaçların neccar vesaire tarafından kestirilmemesi, kestirilecek ebniye kerestesi içinde  tahtası bulunmaması da özellikle vurgulanmıştır¹⁴²¹. Sonuçta kimin ne cinsten ve miktarda ağaç kestiğine de *kereste memuru* ile *dağ mimarının* nezaret etmesi şartıyla senaber, karaçam ve diğer ufak ağaçların kesimine izin verilmiştir¹⁴²². Depremlerden sonra malzeme ve işgücü temini noktasında yapılan çalışmaları takiben, şehrin harabe halinden kurtulması için çalışmalar başlamış, molozların kaldırılması, sokakların temizlenmesi, tehlikeli yapıların yıkılması vs. işler yürütülmüştür.

5.1.2. Hükümet ve Tophane Meydanlarının 1857-1926 Arası Değişim ve Gelişimi: Meydan Düzenlemeleri

Şehir içlerinde Abdülaziz döneminden itibaren park, bahçe ve meydanlar yapılmaya başlanmış¹⁴²³; bu düzenlemelerin örneklerinden ikisi, neredeyse Dersaadet'te oluşturulanlar ile aynı tarihlerde, 1862'de Tophane ve 1870'te hükümet meydanı düzenlemesi ile Bursa'da da verilmiştir. Bursa'nın günümüzde Heykel olarak anılan meydanında, 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren yerel idari yapılanmanın çeşitli birimleri bulunmaktaydı. 1857 ve sonraki yıllara ait kent planlarında/haritalarında görüldüğü gibi bu alan hükümet meydanı olarak idari, adli, mali ve askeri birimlere ev sahipliği yapmıştır. Plan ve haritalarda geçtiği şekliyle önceleri “*Cami-i kebir caddesi*”, “*Saray caddesi*”, Cumhuriyet'in ilk yıllarında “*Gazi Paşa Caddesi*” adlarıyla anılan yolun güneyine kalan bu meydan, “*Saray meydanı*”, “*Sarayönü*”, “*Hükümet meydanı*” olarak adlandırılmıştır¹⁴²⁴. 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Cumhuriyet dönemine kadar bu meydanda zamanla merkez mutasarrıflığı

¹⁴²¹ BOA.İ.DH.319.20667.2.1 (Tarih: H.10 Ş 1271/M.28 Nisan 1855)

¹⁴²² BOA.İ.DH.319.20667.3.1 (İrade: H.22 Ş 1271/M.10 Mayıs 1255)

¹⁴²³ M. Cezar, **a.g.e.**, s.86.

¹⁴²⁴ Bkz.: Şekil 4.6, 4.7, Hrt.4.11; Baykal, **a.g.e.**, a.y.; Akkılıç, “1925 Yeni Hükümet Binalarının Yapım Çalışmaları”, **Bursa Ansiklopedisi**, 1987, s.305.

daresi, vilayet daresi, eski hapishane daresi, zabıta daresi¹⁴²⁵ ya da adliye, jandarma taburu, polis/zabıta daresi, evrak mahzeni, hapishane/tevkifhane gibi birimlerin¹⁴²⁶ bulunduğu bir yapı kompleksi ortaya çıkmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında "*Cumhuriyet Alanı*"¹⁴²⁷ olarak adlandırılan bu meydan yeniden ele alınarak, idari yapıların hisar dışına ve şehrin doğusuna kaydırılmasıyla yeni yönetim birimlerinin merkezi olacak biçimde düzenlenmiştir¹⁴²⁸.

Hükümet meydanındaki yapılara ilişkin görsel ilk veriler 1857 yılında başlayan çalışmalarla ortaya konulmuştur. Suphi Bey ve ekibince hazırlanan planda hükümet meydanında bazı yapılar olduğu görülse de, buradaki idari yapılara dair herhangi bir işaret yoktur. Planda meydanın saray caddesi tarafında, münzevi dergâhı olarak belirtilen alana bitişik bir yapı görülmektedir (Hrt.4.11). Buradaki "*atik paşa kapusu*" ibaresi, muhtemelen burada paşa konağı olarak kullanılan bir yapının varlığına işaret ediyor olmalıdır. Suphi Bey planında meydanın güneyinde daha yukarıda ise bir "*cedid paşa kapusu*" ifadesi vardır. Buradan hareketle, Hacılar Camii'nin tam karşısına kalan bu bölgede yeni bir paşa konağı, yani bir *idari birim* olduğunu söylemek mümkündür¹⁴²⁹. Nitekim 1870 yılına ait çizimde buradaki yapı "*vilayet daresi*" olarak gösterilmiştir. İlk bu çalışma ile yayınlanacak olan 1870 tarihli kroki, meydanın mimari değişiminin Suphi Bey planından on-on iki yıl sonraki sürecini göstermesi açısından oldukça önemlidir. "*Vilayet dâiresi*", "*eski habshâne dâiresi*", "*merkez mutasarrıflığı dâiresi*", "*harab olub müceddeden inşa olunacak zâbıta dâiresi*" ve meydan kapısının sağ ve solunda birer "*nöbetçi odası*", 1870 yılı itibarıyla bu meydanda bulunan kamu yapılarıdır (Şekil 4.6). Bu tarihlerde hapishane binası, meydanın kuzeydoğusunda ve Münzevi dergâhı arsasına bitişik konumdadır. Dolayısıyla, SBH'nda atik paşa kapısı yanında görülen binanın paşa konağı olarak kullanılan idari bir yapı olduğu, fakat 1870'lerden önce "*merkez mutasarrıflığı dâiresi*" olarak meydanın batısına kalan köşesindeki başka bir yapının kullanılmaya başlandığı, doğu köşede atik paşa kapısı olarak nitelenen eski konağın da 1870'lerden önce hapishane olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Hapishane binası olarak burasının 1893-94'lerde de faal olduğu, FSH'nda görülmektedir (Hrt.4.12). Suphi Bey planında Hacılar Camii karşısında "*cedid paşa kapusu*" olarak nitelenen

¹⁴²⁵ BOA.PLK.p.2356.

¹⁴²⁶ BOA.DH.EUM.6.ŞB.51.52.21 (Tarih: R.30 Teşrin-i evvel 1332/M.12 Kasım 1916)

¹⁴²⁷ Akkılıç, *Bursa Ansiklopedisi*, 1987, a.y.

¹⁴²⁸ Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s.268; Hayri Fehmi Yılmaz, "Bursa Valilik Binası", *BKVKBK Valilik Binası Sanat Tarihi Raporu*, s.3.

¹⁴²⁹ Bu yeni paşa kapısı olarak nitelenen yerdeki yapı, o tarihlerde kiralanmış bir konak yapısı olmalıdır.

yapı, 1870'lerde "*vilayet dâiresi*" olarak belirtilmiştir. 1893-94'lerde FSH'nda belirtilmese de burasının yine aynı işlevle, yani "*hükümet dairesi/konağı*" olarak 20. yüzyılın başlarında bile kullanılmaya devam ettiği, hem Hasan Tâib Efendi'nin ifadesinden hem de 1916 tarihli krokiden anlaşılmaktadır (Şekil 4.7). Özetle hükümet meydanına 1900'lü yılların başında bile halen müstakil bir hükümet konağı binası inşa edilememiştir¹⁴³⁰. Yine SBH'nda meydanın batısında kuzey-güney doğrultusunda uzunca bir şekilde konumlandırılan yapıların bir bölümünün 1870 krokisinde "*Zabıta dâiresi*" olarak kullanıldığı, *merkez mutasarrıflığı* binasının hemen güneyinde ki bu yapının çok eskimiş olmasından dolayı yıkılıp yerine yeni bir zabıta dairesi inşası planlandığı görülmektedir. Temmuz 1870'te Hüdavendigâr vilayeti meclisinden çıkan yazıya göre o tarihlerde bir yangın geçirdiği anlaşılan Münzevî Abdullah Efendi dergâhı arsasından bir kısmının satın alınarak, bu arsa üzerine bir hapisane binası yapılması istenmiştir. Kroki ve yazışmalara göre mevcut hapisane binası, dergâh arsasının bitişiğinde "*eski habshâne dâiresi*"dir. Mahkûmların firarını engelleyecek ve güvenliği sağlayan askerlerin ikame edebileceği, hayvanlarının da barınabileceği, altı ahır olacak şekilde bir süvari dairesi inşası tasarlanmış, bu binanın eski hapisanenin yerine inşa edilmesi düşünülmüştür. Ancak bu sorunun da çözülemediği ve sadece merkeze iletilen bir teklif olarak kaldığı anlaşılmaktadır¹⁴³¹. Nitekim 1893-94 yıllarında "*eski habshâne dâiresi*"nin halen kullanıldığı FHS'nda belirtilmiştir. Ayrıca 1902-1903 tarihleri arasındaki onarımlar sırasında tamamen yıkılan hapisane binası yerine, geçici olarak 1902 yılında bir bina yapılmıştı¹⁴³². 1903 tarihinde **Baraçanos Efendi** geçici bina yerine bu alanda yeni bir Jandarma süvari dairesiyle ahır ve yeni bir hapisane binası inşası için plan ve keşifler hazırlamış ancak bu yapılar inşa edilememiştir. İlerleyen yıllarda 1916 öncesinde, bu yapılardan süvari dairesinin meydanın saray caddesine bakan ana kapısının doğu bitişiğine, ahırın da dergâhtan satın alınan arazi üzerinde meydanın doğusuna tevkifhane ile evkaf dairesi arasına, muhtemelen Baraçanos'un projeleri revize edilerek inşa edilmiş oldukları anlaşılmaktadır. Yeni hapisane binası ise bu tarihlerde kentin kuzeyinde büyükçe bir arazi üzerinde inşa edilmeye başlanmıştır.

1870 krokisinde gösterilen bir diğer önemli ayrıntı, dergâh arazisinin bir kısmının

¹⁴³⁰ 1910 yılına gelindiğinde Bursa'nın idari örgütü, münferit bir binaya kavuşamamış, "*El-yevm pek müteferrik bir halde bulunan bil cümle devâiri muhtevî olmak üzere*", bütün daireleri/idari birimleri tek bir çatı altında toplayacak şekilde bir hükümet konağı inşa edilememiştir. BOA.DH.MUİ.3-3.9.21.1 (Tarih: H.8 B 1327/26 Temmuz 1909)

¹⁴³¹ BOA.İ.DH.42783 (Tarih: H.4 R 1287/M.4 Temmuz 1870)

¹⁴³² BOA.İ.DH.1406.7.01.01 (Tarih: H.21 L 1320/M. 21 Ocak 1903)

satın alınarak buraya cadde açılmasının planlandığıdır. Açılacak cadde için (SBH'nda "*münzevi sokağı*" olarak gösterilen) sokak ve önündeki arsa dergâha terk edilecek, bu sokağın önündeki arsa eski hapisane binası ile sokak arasından cadde geçecek şekilde açılabilmesi için satın alınacaktır¹⁴³³. 1893-94 FSH'nda görüldüğü üzere arazi kamulaştırması muhtemelen 1870-71 civarında yapılmış ve cadde Hacılar Camii'ne kadar açılmıştır. Yeni açılan bu cadde, kuzeyinden Gemlik caddesine bağlanmıştır. Açılan bu caddenin batısında ve meydanın doğusunda kalan ve satın alınan dergâh arazisi üzerine ileride idari birimler olarak kullanılacak olan bazı yapılar inşa edilecektir. FSH'nda gösterilen ancak ne oldukları belirtilmeyen bu yapıların, 1916 tarihli yangın krokisinde "*süvari ahırları*", "*atik evkâf dâiresi*" ve "*evrak mahzeni*" olarak inşa edilmiş ya da kullanılıyor oldukları görülmektedir. 1916 tarihli krokide hapisane dairesi, 1870 krokisinde görülen zabıta dairesi yerinde "*mahbushâne*" olarak, "*tevkifhane*" ise "*eski habshâne dâiresi*" yerinde görülmektedir. Buna göre, hapisane binası saray caddesine göre güneybatıda ve adliye dairesinin güneyinde, "*tevkifhane*" binası ise aynı caddeye göre avlunun kuzeydoğu köşesinde caddeye bakan taraftadır. "*Süvari ahırları*", "*atik evkâf dâiresi*" ve "*evrak mahzeni*" ise Hacılar Camii yönünde kuzeyden-güney doğrultusunda inşa edilmiştir. 1870 krokisinde "*merkez mutasarrıflığı dâiresi*" olarak meydanın batı köşesinde bulunan yapının yerinde 1916 itibariyle "*adliye daire*"sinin bulunduğu; "*eski habshâne dâiresi*" ile meydanın ana girişinde bulunan "*nöbetçi odası*" birimlerinin arasına 1916 itibariyle bir "*telgrafhâne*" yapıldığı, bu nöbetçi odalarının yerine de daha büyük olarak bir "*polis dâiresi*" ile bir "*jandarma dâiresi*" inşa edilmiştir. Son olarak Hacılar Camii karşısındaki yapının; SBH'nda "*cedid paşa kapısı*", 1870'lerde "*Vilayet dâiresi*", 1916 itibariyle de "*atik hükümet konağı*" olduğu anlaşılmıştır. Özetle, 1870'ten sonra bu meydana; münzevi dergahından satın alınan arsa üzerine (meydanın doğusunda yeni açılan caddeye bitişik olarak) bir "*süvari ahır*", bir "*evkâf dairesi*" ile bir "*evrak mahzeni*", meydanın ana giriş kapısı yanlarına bir "*jandarma dairesi*", bir "*polis dairesi*" ve bir "*telgrafhâne*" ile mutasarrıflık binası yerine bir "*adliye dairesi*" birimlerinin (bazıları yeni inşaat bazıları da yapı dönüştürme yöntemiyle) oluşturulduğu görülmektedir.

¹⁴³³ Hükümet meydanına ilave edilmek ve yeni bir hapisane ile alt kısmı ahır üstü zabıta dairesi inşa edilmek için satın alınacak dergâh arsası 1071 m²'dir. Bkz.: BOA.İ.DH.614.42783.5.1 (Tarih: H.4 R 1287/M.4 Temmuz 1870)

Cumhuriyet döneminde hükümet meydanı adeta sil baştan ele alınmış ve yeniden düzenlenerek, eski yapıların üzerine yeni devletin yeni mimarlık anlayışıyla oluşturulmuştur. Bu aşamada meydanın hemen batısında bulunan mekteb-i idâdi yıkıldıktan sonra arsası üzerine, yeni Türkiye Devleti'nin Bursa'daki ilk idari birimleri olarak *Muhasebe-i Hususiye* binasının inşa süreci 1923 yılında başlamıştır (Hrt.4.30). 1925 yılı başlarında ilk binanın inşaatı sürerken, Maliye binasının inşa süreci de hız kazanmıştır. Meydanın doğusunda 1870 ile 1893-94 arası kurulduğu anlaşılan evrak mahzeni binası, Cumhuriyet alanına inşa edilecek kamu binaları için öncesinde yapılan çalışmalar sırasında, yeni meydanın düzenlenmesi için yıkılmıştır. Yıkılan evrak mahzeninin arsası üzerine, 19 Mart 1925 tarihinde Maliye binasının temeli atılmıştır. Cumhuriyet alanının son yapısı olan Adliye binası ise daha önce inşaatları başlamış olan iki yapının arasında inşa edilecektir. Adliye binası inşaatı için düzenlenen münâkasa sonrası, meydanda bulunan ve 1916 krokisinde "*mahbushâne*" olarak görülen eski hapisane binası yıkılmış ve enkazı kaldırılmıştır. Enkaz kaldırma çalışmalarından sonra Adliye binasının inşa süreci, diğer iki binanın proje yüklenicileri tarafından 1925 yılı son çeyreği içinde başlatılmıştır. Ancak kaynaklarda hapisane binasının ne zaman yıkıldığı ve Adliye binasının temelinin ne zaman atıldığı konusunda net bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bununla birlikte, Başkanlık Cumhuriyet Arşivi'nde tespit edilen bir belge, Adliye binası inşaatının 1925 yılı sonuna doğru başlamış olduğunu göstermektedir. Belge verilerinden anlaşıldığına göre Adliye binası inşaatı, yüklenici Ekrem Hakkı ve Celal Beylere ödeme yapılamaması nedeniyle 1926 yılı bahar-yaz ayları arasında durmuştur. Bu nedenle de inşaat süresi iki ay daha uzatılmıştır. Maliye binası inşaatının süresinin 8 ay olduğu ve Bakanlar Kurulu karar tarihi dikkate alındığında, diğer iki yapı ile birlikte Adliye binası inşaatının, Ekim ayı başlarında ya da 1926 yılı sonlarında, kış mevsiminden önce bitirilmiş olduğu söylenebilir.

Hükümet meydanı dışında Bursa'nın bir diğer önemli bölgesi "*Meydân-ı 'Osmânî*" olarak nitelenen Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbeleri çevresidir. Tanzimat'tan sonra bu bölge kapsamlı bir şekilde ilk olarak 1855 depremleri sonrasında ele alınmıştır. Çevreyle ilgili yapılan gözlemlerde depremler sonrasında türbelerin birçok ufak ve harap evler arasında kaldığı, bu harap evlerin sahiplerinden satın alınarak bu alanın "*Osmaniyye*" meydanı olarak düzenlendiği, Türbelerin meydana çıkarıldığı ve yeniden genişletilerek inşa edileceği aktarılmıştır. Hayrullah Efendi'nin aktardığı bu

kamulaştırma süreci, Bursa eyalet meclisince Bursa Ebniyeler Mühendisi Batyano'ya 1862 yılı Mayıs ayından önce hazırlattırılan Tophane meydanı düzenlemesine ait krokiler paralelinde yürütülmüştür. Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbelerinin etrafında istimlak edilecek haneler ile burada yapılacak meydan düzenlemesine ilişkin mühendis Batyano tarafından iki kroki hazırlanmıştır (Şekil 5.1, 5.2). Osmanlı Arşivi'nde tarafımızca tespit edilen ve ilk kez bu çalışmaya konu olan krokilerin ilkinde¹⁴³⁴ türbe çevresinde yapılacak kamulaştırma işleri **“mübâya‘a buyrılacak hanehâ...”** için, oradaki mevcut hanelerin üzerinde numaralandırılarak gösterilmiştir. İkinci kroki ise¹⁴³⁵ **“mübâya‘a olunan hanehâ...”**, yani kamulaştırma sonrasında yine hanelerin üzeri numaralandırılarak göstermek için hazırlanmıştır. Birincisinden farklı olarak ikinci krokide türbelerin etrafındaki kamulaştırmanın iki aşaması da **“şikk-ı evvel”, “şikk-ı sâni”** şeklinde yapılan farklı çizimlerle belirtilmiştir. Aynı konuya ilişkin hazırlandığı anlaşılan ve numaralandırılan ev ve arsaların sahipleri ve istimlak bedelleri kaydı¹⁴³⁶ ile kroki üzerinde gösterilen meydan düzenlemesi ve duvar inşasına dair ebniye halifesi Akif'in düzenlediği Mayıs 1862 tarihli bir keşif defteri¹⁴³⁷ tespit edilmiştir. Bu keşifte, türbelerin etrafının düzenlenmesine yönelik hazırlanan kroki gereğince satın alınan ev ve arsaların feshiyle (istimlak yoluyla meydanın genişletilmesiyle) birlikte, inşa edilecek duvarlar ve diğer kısımların masrafları çıkarılmıştı. Buna göre ilkin, istimlak edilen Orhan Medresesi, ev, arsa ve bahçelerin duvarları kaldırılacak ve yeniden duvarlar inşa edilecektir. Türbeler için muhafaza duvarı inşaatından sonra türbelerin eksiklikleri tamamlanacak; yamaç tarafında sancak kulesinin güneybatısına bir adet ve Osman Gazi ile Orhan Gazi türbesi arasında bir adet olmak üzere iki süs havuzu; türbe etrafına örülecek duvarların güney girişindeki cephesine sağlı sollu iki adet ve duvar çevrili bu alanın yamaca açılan kuzey girişine sağlı sollu birer adet olmak üzere dört çeşme¹⁴³⁸; çeşmeler için suyolları; yine türbe muhafaza duvarlarının güneybatı ve güneydoğu köşelerine birer adet türbedar odası; yamaç kısmına yarım yay şeklinde set kale duvarları ve meydanın ortasına da müceddeden ahşap bir sancak kulesi inşa edilecektir. Son olarak türbe içlerindeki molozların başka yere nakli ile meydan ve bahçenin tesviyesi ve türbelerin üç tarafına mevcut taşlardan kaldırım inşası için

¹⁴³⁴ BOA.PLK.p.50

¹⁴³⁵ BOA.PLK.p.56 (tarihsiz)

¹⁴³⁶ BOA.İ.MVL.558.25080.1.1 (Tarih: 1862)

¹⁴³⁷ BOA.İ.MVL.558.25080.2.1 (Tarih: H.13 Za 1278/M.12 Mayıs 1862)

¹⁴³⁸ Keşif defterinde belirtilen çeşme sayısı, deftere sehven 6 olarak yazılmış olmalıdır. Çünkü her iki krokide de çeşme sayısı 4 olarak gösterilmiştir.

toplamda 201.716 kuruşluk bir harcama öngörülebilecektir. Ayrıca burada belirtilmesi gereken bir husus da istimlak edilen yerlerden biri olan Orhan Medresesi ile ilgilidir. Depremlerde zarar gören ve Orhan türbesi yakınlarında olduğu belirtilen Orhan Medresesinin yıkılarak, kamulaştırılan arsalandan birinin üzerine o günkü mevcut hali ne ise o şekilde inşa edilmesinin 30.000 kuruş masrafla planlandığı, istimlak bedelleri kaydında geçmektedir. Medreseyle ilgili 1862 tarihli istimlak kayıtlarında geçen bu tasarının ancak yıllar sonra 1890'da uygulandığı, Bursa gazetesinde 1892'de yayınlanan bir haberde tespit edilmiştir¹⁴³⁹.

Meydan düzenlemesi ve istimlak işleri için yapılması gereken hazırlıklar sonrasında *"zıkr olunan mahaller...mu'âyene ve mesâha olunarak mukaddemân takdim kılınan râyic defterine tatbikân der'aliyyede ebniye meclisinde fiyat-ı lâyıkada vaz' ve hesab olunmak üzere.."*¹⁴⁴⁰ ilgili evrak merkeze gönderilmiştir. Özetle, düzenlenen bu keşif-i evvel defteri kapsamında belirtilen yerlerin gerekli muayene ve ölçümleri yapılarak, daha önce merkeze gönderilen istimlak bedellerine göre mülk sahiplerinin hakedişlerinin hesaplanması için Dersaadet Ebniye Meclisi ve Meclis-i Vâlâ onayına keşif defteri, meclis mazbatası, istimlak bedelleri ve krokiler merkeze onaya sunulmuştur¹⁴⁴¹. Merkezde ilgili dairelerde incelenen evrak onaydan geçerek *"..bunların ol mikdâr masrafla inşâsı hususuna müsâ'ade-i seniyye buyrulur ise masârif-ı merkûmenin mahallinde usûl-ü münâkasası bi'l-icrâ zuhûr iden tâlibine şerâit-i kaviyye ile ihâlesi ve tâlib zuhûr itmedigi takdirde tasarrufât-ı mümkineye ri'âyet olunmak üzere"*¹⁴⁴² işlerin münâkasaya konularak, münâkasaya talipli kimse çıkmaz ise söz konusu işlerin yerel meclis ve evkaf müdürünün sorumluluğunda yaptırılması istenmiştir. 1863-64 arası Bursa'da müfettiş olarak bulunan Ahmet Vefik Paşa'nın bu meydan için çalışmalar yaptığı; Paşa'nın Osman ve Orhan Gazi türbelerinin birbirine bitişik evler arasında kalmış olması nedeniyle bu evleri istimlak ederek yıktırıp türbelerin etrafını açtırdığı, meydana *"müfettiş suyu"* olarak anılan suyu getirdiği bilindiğine göre¹⁴⁴³, Batyano'nun 1862 yılında hazırladığı bu meydan düzenlemesi Ahmet Vefik Paşa'nın görev süresi içerisinde 1864 sonları itibariyle büyük oranda gerçekleştirilmiş olmalıdır. Son olarak 1866 yılı itibariyle, meydan

¹⁴³⁹ Bursa Gazetesi, no: 80, s:5 (18 Zilkade 1309/ 14 Haziran 1892)

¹⁴⁴⁰ BOA.İ.MVL.558.25080.2.1 (Tarih: H.13 Za 1278/M.12 Mayıs 1862)

¹⁴⁴¹ BOA.İ.MVL.558.25080.3.1 (Tarih: H.14 Za 1278/M.13 Mayıs 1862); BOA.İ.MVL.558.25080.4.1 (Tarih: H.15 Za 1278/M.14 Mayıs 1862)

¹⁴⁴² BOA.İ.MVL.558.25080.5.1 (Tarih:H.4 M 1279/M.2 Temmuz 1862)

¹⁴⁴³ Necip Aksop, "Bursa'ya Gelen Valiler: Ahmet Vefik Paşa-1", s.20.

düzenlemeleri için yapılan istimlak işleri konusunda ortaya çıkan bazı ihtilafların giderilmesine yönelik kararlar alındığı da anlaşılmaktadır¹⁴⁴⁴.

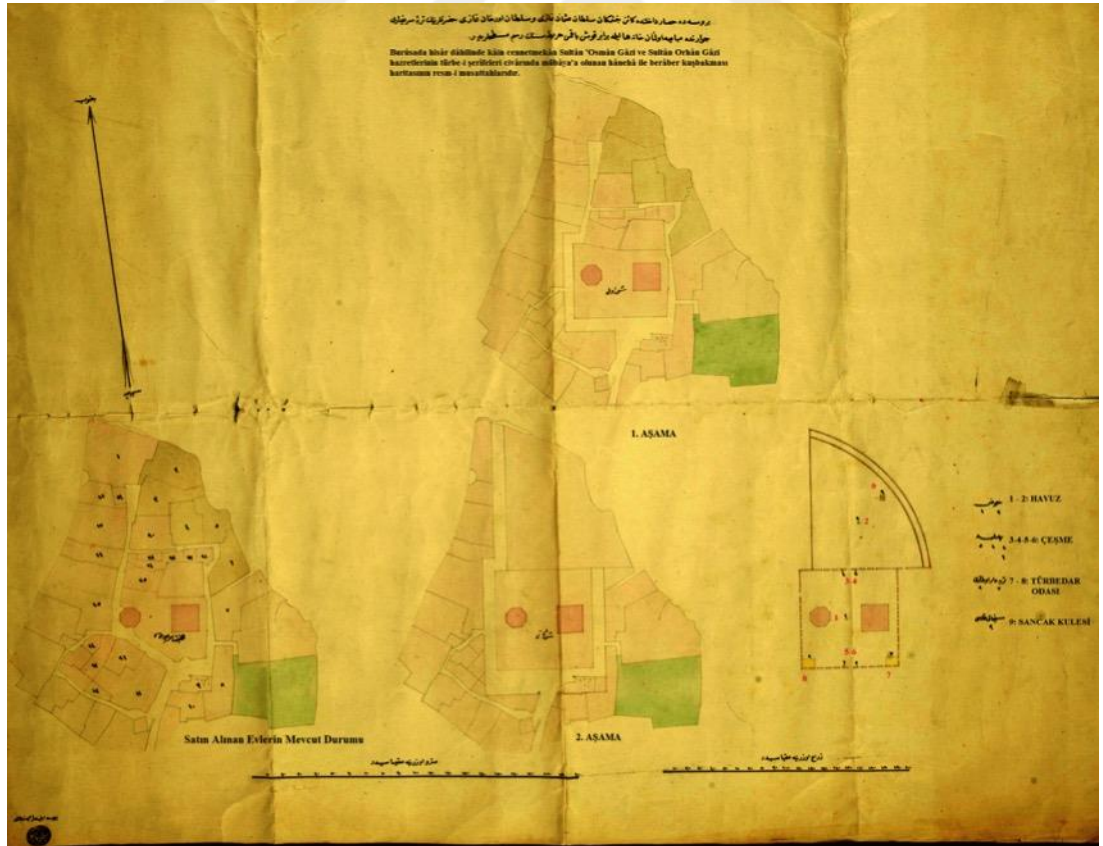
1862-66 yılları arasında yürütülen bu çalışmalardan sonra “*Meydân-ı ‘Osmânî*” için 20. yüzyılın başlarındaki düzenlemesi, muhtemelen meydana üçüncü saat kulesinin Ağustos 1904-Ağustos 1905 arasındaki inşası sırasında yapılmıştır. H.1325/M.1907/1908 tarihli salname ekinde bulunan Bursa haritasında bu meydan düzenlemesi, haritanın sağ üst köşesinde ayrıca daha detaylı olarak gösterilmiştir (Hrt.4.26). Buradan anlaşıldığına göre yapılan son çalışmalarda, meydanın kuzey ucunda şehre hâkim bir noktada yeni bir saat kulesi inşa edilmiş, kuleyle meydanın ana girişi arasına uzun bir yol yapılmış ve kulenin güneyine de bir şadırvan inşa edilmiştir. Ayrıca meydanın ağaçlandırması yapılmış, türbelerin etrafındaki çeşmeler muhafaza edilmiştir. Özetle, gerek “*Hükümet Meydanı*”nın ve gerekse “*Meydân-ı ‘Osmânî*”nin Tanzimat’tan Cumhuriyet’e kadar süregelen değişimleri, hem arşivde tespit edilen krokiler hem de şehir haritaları eşliğinde ortaya koyulmaya çalışılmıştır.



¹⁴⁴⁴ Çakılcıade Mustafa Ağa'nın yıkılan evi ile emlakının istimlak bedeli sorunu için bkz.: BOA.İ.MVL.558.25080.6.1 (Tarih: H.28 M 1283/M.12 Haziran 1866); BOA.İ.MVL.558.25080.7.1 (Tarih: H.8 R 1283/M.20 Ağustos 1866); BOA.İ.MVL.558.25080.8.1 (Tarih: H.12 R 1283/M.24 Ağustos 1866).



Şekil 5.1. 1/200 Ölçekte Hazırlanan İlk Kroki (Kaynak: BOA.PLK.p.50. 1862 Mayıs öncesi)



Şekil 5.2. 1/200 Ölçekte Hazırlanan İkinci Kroki (Kaynak: BOA.PLK.p.56.1862 Mayıs öncesi)



Resim 5.1. 1862 Yılı İstimlak Öncesi “*Meydân-ı ‘Osmânî’*” Krokisinin Günümüz Uydu Görüntüsü İle Çakışırması. Google Earth Uydu Görüntüsü Tarihi: 25.04.2018 (Düzenleyen: Abdülkerim Gündüz-Mimar)

5.1.3. Bursa Basınında İnşa ve Onarımlar

Çalışma kapsamında taranan dönemin yerel gazeteleri arasında, Bursa'da yürütülen imar faaliyetleri, yapı onarımları, resmi açılışlar, yapılacak projeler, bu işlerde görev alan kişiler ve sorunlu mimari eserler gibi üst başlıklarda toplanabilecek çeşitli konularda en çok bilgi sağlayan yayınının Bursa Gazetesi olduğu tespit edilmiştir. Gazetede haberlere konu olan olaylar, 1890'lı yıllarda Bursa'da yürütülen imar faaliyetlerinin niteliğini yansıtmakta, Bursa yerel idaresinin uyarılması ya da harekete geçirilmesi noktasında gazete idaresinin çalışmaları da, şehrin imar faaliyetlerinde yerel basın üstlendiği rolü ortaya koymaktadır. Bu bölümde gazete haberlerinden sadeleştirilmiş metinlere örnekler verilmiştir.

Gazetede yayınlanan haberlerden bazıları, şehir sakinleri için tehlike arzeden harabe halindeki yapılar konusundadır. Bir haberde “*müşrif-i harâb ve mâ'il-i inhidâm olan ebniyenin..*”, yani yıkılmaya yüz tutmuş harap binaların yıkımı ile bir takım tehlikelerin bertaraf edilmesi memnuniyetle karşılanmakla birlikte, metnin devamı sorunlu inşaat teknikleri konusunda bir tespit içermektedir. Buna göre o tarihlerde Bursa'da fenni sınırlar içinde, güçlü temeller üzerine inşa edilmeden büyük binaların yapılmaya başlandığı görülmektedir. Gazete idaresi belediye kalfasının bu konuyu dikkate alması için de, gelecek sayılardan itibaren yıkılma tehlikesi olan binaları gazete aracılığıyla yayınlayacağını belirtmektedir¹⁴⁴⁵. Bu tarihlerde gazetenin dikkatini çektiği Belediye kalfası ise Hacı Pandalaki Efendidir. Çelebi çarşısı civarındaki Hacı Sevinç Camii'nin bitişiğindeki türbe uzun zamandan beri harap durumda kalmıştır. Adı geçen cami, Pınarbaşı caddesinin en işlek yerinde bulunduğundan dolayı bir an önce tamir edilmesi konusu, evkaf muhasebecisi Süleyman Efendi'ye duyurulmuştur¹⁴⁴⁶. Balık pazarı civarında bulunan Timurtaş Paşa camisinin tamire ihtiyacı olduğu da yine evkaf muhasebecisi Süleyman Efendi'ye yapılan başka bir duyurudur¹⁴⁴⁷. Taranan gazete haberlerinde iş güvenliği/çevre güvenliği konusunda ilginç bir kaza haberi tespit edilmiştir. Ulucami kayyımlarından Tefik Efendi'nin kafasına, tamiri bitirmek üzere olan minareden

¹⁴⁴⁵ Bursa Gazetesi, no: 88, s.3 (28 Safer 1310 / 21 Eylül 1892)

¹⁴⁴⁶ Bursa Gazetesi, no: 106, s.5 (11 Kanun-u sani 1308 / 23 Ocak 1893)

¹⁴⁴⁷ Bursa Gazetesi, no: 111, s.3 (15 Şubat 1308 / 27 Şubat 1893)

kazaen bir taş düşmüş ve Tevfik Efendi'yi yaralamıştır. Bu olaydan sonra avluların yaya trafiğine kapatılması için gazete tarafından belediyeye çağrı yapılmıştır¹⁴⁴⁸.

Bursa gazetesi, uyarı ve eleştirilerinden başka *kişisel çabalarla ayağa kaldırılan yapılar, yürütülen/tamamlanan inşaatlar ve yeni başlayan projeler* ya da *inşa ve onarım işlerinde üstün hizmeti bulunanların ödüllendirilmeleri* hakkında da pek çok haber yapmıştır. *Kişisel çabalarla gerçekleştirilen imar faaliyetlerine* örneğin, tamamen yıkılmak noktasına gelen Hoca Tabib Mescidi, şehrin ileri gelen hocalarından Mehmed Emin Efendi tarafından mükemmel surette tamir ettirilmiştir¹⁴⁴⁹. Vali Mahmud Celaleddin Paşa'nın şahsi gayretleri ve devletin 1532 kuruluşluk katkısıyla şehir dışında Akçalar köyünde bir sıbyan mektebi inşa ettirilmiştir¹⁴⁵⁰. Batpazarı'nda bulunan yıkık bir caminin pazar esnafı tarafından toplanan yardımlar ile mükemmel bir surette tamirata yapılmıştır. Bu tamirlerde yaptığı işi ve ustalığı ile kendisinden övgüyle bahsedilen Boyacı Sofyalı Ali usta marifetiyle de cami meccanen telvin edilmiştir¹⁴⁵¹. Padişahın serkurnası Hacı Ali Bey vilayet evkaf muhasebecisi Süleyman Bey'e, Seyyid Cafer ibn el-Kebir ve Hayali hazretlerinin türbelerini yeni tarz üzere tamir ettirmiştir. Hacı Ali Bey daha önce de Süleyman Çelebi'nin kabrini yine Süleyman Bey vasıtasıyla tamir ettirmiştir¹⁴⁵². “*Meclis-i idare-i vilayet a'zâsı evkâf muhasebecisi vekili Süleyman Bey*”, dini yapıların onarımları konusunda büyük çaba sarfetmiştir. Yine onun gayretleriyle 1891 yılında Hüdavendigâr Camii'nin üst katındaki medresenin bazı yerlerinin tamiri yapılmıştır¹⁴⁵³.

Yürütülen/tamamlanan inşaatlar ve yeni başlayan/projeler konusunda şu haberler örnek gösterilebilir: Bursa Evkaf Muhasebecisi Süleyman Bey'in himmetleriyle Ulucami'nin tamirine başlanmış olup, bu ana kadar doğu cephesinin duvarlarının sıvası tamamlanmak üzeredir. Duvar saçaklarına örülen mermer taklidi boyalar dahi pek nefis düşmekte ve yavaşmaktadır¹⁴⁵⁴. Belediye bahçesine yapılması düşünülen bahçe için gerekli planlar hazırlanmış ve inşaatın münakasaya koyulması kararlaştırılmıştır¹⁴⁵⁵. Ziraat mektebinin kapasitesinin artırılması hakkındaki

¹⁴⁴⁸ **Bursa Gazetesi**, no: 4, s.1 (21 R 1308/4 Aralık 1890)

¹⁴⁴⁹ **Bursa Gazetesi**, no: 1, s.3 (30 Ra 1308/13 Kasım 1890)

¹⁴⁵⁰ **Bursa Gazetesi**, no: 3, s.2 (15 R 1308/28 Kasım 1890)

¹⁴⁵¹ **Bursa Gazetesi**, no: 143, s.2-3 (12 Rebiülahir 1311/23 Ekim 1893)

¹⁴⁵² **Bursa Gazetesi**, no: 50, s.3 (11 R.ahir 1309/14 Kasım 1891)

¹⁴⁵³ **Bursa Gazetesi**, no: 29, s.1 (12 Za 1308/M.19 Haziran 1891).

¹⁴⁵⁴ **Bursa Gazetesi**, no: 79, s.5 (11 Zilkade 1309/7 Haziran 1892)

¹⁴⁵⁵ **Bursa Gazetesi**, no: 10, s.1 (19 C 1308 / 30 Ocak 1891)

haberde, “*Hüdavendigâr Vilayeti Ziraat Ameliyatı Mektebinin ikmâl-i inşââtıyla bu sene alınacak yigirmi nefer talebenin isti’âbına kifâyet itmek üzere iktizâsının icrâsı zımında bir komisyonun teşkili Zirâat nezâreti aliyesinde taht-ı karara alınarak ic’abı lazım gelenlere bildirildiği işidilmiştir*” denilerek söz konusu işleri yürütmek üzere bir inşaat komisyonu kurulacağı haberi Bursa halkına duyurulmuştur¹⁴⁵⁶. Bazı haberler hem tespit hem de duyuru niteliğindedir: Sultan *Orhan medresesi Meydan-ı Osmani civarında iki sene önce yeniden ihya ve inşa edilmişken*, medrese civarındaki Molla Fenari camisi *30 seneyi aşkın bir süredir harab ve yıkık haldedir*. Adı geçen medrese ile birlikte bu caminin de tamir ve ihyası için irade-i seniyye çıkmasına rağmen, mütevellisi tarafından şimdiye kadar ertelenmiştir. Bu sefer faydalı ve hayırlı işlerde pek çok gayreti görülen vilayet evkaf muhasebecisi Süleyman Bey’in çalışmaları ile mütevellî heyeti ikna edilerek cami yeniden ihya edilmeye başlanacaktır¹⁴⁵⁷. Önceleri sadece duvarları kalmış, içinde çalılar ve ağaçlar yetişmiş olan Hamidiye nam mahalde bulunan Hamidiye camiinin açılış merasimi Ağustos 1891’de yapılmıştır. Eski hali böyle harap iken, şimdi her biri insan beli kalınlığında sağlam keresteler ve servi ağacından tahtalar kullanılarak yeni sakıf ve mahfel, minber ve kargir minaresi tesis ve inşa edilmiştir¹⁴⁵⁸. Şehirde tamiri devam eden medreselerin haricinde, Orhangazi, Fenari, Yeşil, Başçı İbrahim Paşa, Hacı Ahmed Efendi medreseleri de yeniden inşa edilmektedir¹⁴⁵⁹. İmaret-i İsa Bey medresesinin merkez vilayet evkaf komisyonu tarafından önceden yaptırılan keşfi gereğince tamiri tamamlanmıştır¹⁴⁶⁰. Bursa’da Seyyid Nasır Türbesinin 11.000 kûsür kuruşla termimi için Belediye başkanı vasıtasıyla Evkaf-ı Hümayun Nezaretinden Hüdavendigâr vilayeti evkaf muhasebeciliğine gelen emirle mahallince tamiri yapılacaktır.¹⁴⁶¹

İnşa ve onarım işlerinde üstün hizmeti bulunanların ödüllendirilmeleri hakkında tespit edilen bazı haberler şunlardır: Uluyol’da inşa olunan redif duvarının inşaatındaki gayretlerinden dolayı Abdi hocazade Hacı Mehmed Efendi’ye rütbe-i hâmise verilmiştir¹⁴⁶². İnşâ edilmekte olan Bursa Mekteb-i İdadi-i Şahane’nin inşaat sorumlusu Bursa Redif Miralayı Mehmet Bey ve birkaç görevliye, üstün hizmetlerinden dolayı nişan verilmiştir. Bursa’nın imar faaaliyetlerinde üstün hizmeti

¹⁴⁵⁶ **Bursa Gazetesi**, no: 125, s.3 (H.27 Za 1310 / 12 Haziran 1893)

¹⁴⁵⁷ **Bursa Gazetesi**, no: 80, s:5 (18 Zilkade 1309/ 14 Haziran 1892)

¹⁴⁵⁸ **Bursa Gazetesi**, no: 48, s:2 (21 Muharrem 1309/ 27 Ağustos 1891)

¹⁴⁵⁹ **Bursa Gazetesi**, no: 134, s.2 (8 Safer 1311 / 21 Ağustos 1893)

¹⁴⁶⁰ **Bursa Gazetesi**, no: 141, s.3 (29 Rebiülvvel 1311 / 10 Ekim 1893)

¹⁴⁶¹ **Bursa Gazetesi**, no: 65, s.2 (24 Receb 1309 / 23 Şubat 1892)

¹⁴⁶² **Bursa Gazetesi**, no: 123, s.1 (R.17 Mayıs 1309 / M.29 Mayıs 1893)

geçenlerin rütbe ile ödüllendirilmelerinin yanısıra bunun tüm şehir halkına yerel basın kanalıyla duyurulması, bir bakıma bu görevlilerin ya da gönüllülerin onurlandırılmasını sağlamaktaydı¹⁴⁶³. Nitekim bu gibi haberlerin Bursa'nın imar ve inşası noktasında, şehrin ileri gelenleri üzerinde pozitif bir motivasyon kaynağı olduğu düşünülebilir.

5.1.4. İnşaat İşlerinde “*Hile ve İrtikab*”: Uygunsuz Yapılan İşler

19. yüzyılda İstanbul'da yürütülmekte olan birtakım inşaat işlerinde yolsuzluk yaptığı tespit edilen bazı kalfalar ile mühendislerin Bursa'ya sürüldükleri görülmektedir. Anesti kalfa, Yalı köşkünde inşa olunan Ambar ile Karakolhane ve Bekçi odasının gerçek masraflarını iki kat olarak gösterdiği ve bunu mühendis Nazif efendinin de keşifte hile yaparak onayladığı, sonradan yapılan keşifte tüm bu hileli işler ortaya çıkınca kanun gereği her ikisinin üçer sene süreyle Bursa'ya sürgün edilmeleri kararlaştırılmıştır¹⁴⁶⁴. Yapılan şikâyetler ve ihbarlar sonucunda ortaya çıkarılan ve oldukça geniş çapta soruşturulduğu anlaşılan¹⁴⁶⁵ bu yolsuzluk olayına ilişkin yapılan soruşturmalar sonrasında, ambar ve karakolhane yapım işini üstlenen Anesti Kalfa ve inşaata nezaret eden Mühendis Nazif Efendi için ilk olarak beşer yıl süreyle “*kal'abend olunmaları*” yani, hapis cezası verilmiştir. Bu ceza Meclis-i Vâlâ'dan hükmolunmuş ise de Sultanın emri gereğince daha sonra yapılan araştırma ve soruşturmaya nazaran bu gibi “*ebniye kalfalarının maktu'an yaptıkları şeylerde hile ve irtikaba dair hareketleri kesirü'l-vâki olub 'âdeta kâr ve ta'amlarını o tarîk ile istihsâle almış olduklarından..*” yani ebniye kalfalarının götürü usulde yaptıkları işlerde hile ve görevini kötüye kullanma/ rüşvet alma/ haksız kazanç gibi durumlar sıkça görülmekte, kalfalar kâr ve temettularını adeta bu yolla sağlamaktadırlar. Dolayısıyla bu durum her iki sorumlu için hafifletici bir sebep olarak sayılmış ve hapis cezaları, üç yıl süreyle kalfa ve mühendisin Bursa'ya sürülmeleri cezasına çevrilmiştir¹⁴⁶⁶. Cezalarının infazı için Anesti kalfa ile mühendis Nazif Efendi'nin Bursa'ya gelip gelmedikleri ise bilinmemektedir. Şüphesiz bu konu, Osmanlı Arşivi'nde daha sonra tasnif edilip erişime açılacak belgeler arasından tespit edilebilecektir.

¹⁴⁶³ Bursa Gazetesi, no: 94, s:1-2 (10 Rebiülahir 1310 / 1 Kasım 1892)

¹⁴⁶⁴ BOA.A.M.24.9.1.1 (Tarih: H.C 1277/M.Aralık/Ocak 1860-61)

¹⁴⁶⁵ Bu olay daha önce Oya Şenyurt tarafından detaylıca ortaya koyulmuştur. Soruşturma süreci, kalfa ve mühendisin ifadeleri, görevden el çektirilen ebniye meclisi üyeleri vs. hakkında geniş bilgi için bkz.; a.mlf., a.g.t., s.147-49.

¹⁴⁶⁶ BOA.A.MKT.MVL.124.47.1.1 (Tarih: H.15 B 1277/M.27 Ocak 1861)

Depremlerden hemen sonra yangın geçiren 1857'lerde Hükümet Konağı bünyesinde geçici ahşap odalar yaptırılmıştır. 29.000 kuruşa yaptırılan bu ahşap odaların inşaatında bazı "uygunsuz" durumlar ortaya çıkmıştır. Bu konuda Hüdavendigâr valisi uyarılmış, yapılan incelemelerde inşaat kapsamında, idari ve güvenlik personelinin görev yapacakları yer olarak "*ağaç ve tahtadan ibaret*" yeni bir takım odalar yapıldığı anlaşılmıştır. İnşaat için düzenlenen keşif defteri ile *Nalbandoğlu Kalfa Hoca Agob*'un verdiği senet gereğince masraf, mal sandığından ve öşür bedellerinden karşılanmıştır. Burada belirtilen yerlerin inşaatının, Bursalı *Nalbandoğlu Kalfa Hoca Agob* adlı bir müteahhide ihale edildiği düşünülebilir. Söz konusu inşaatteki uygunsuzluk ise, bu gibi *Ebniye-i Miriye* (Kamu binaları) tamiratları için izin verilen bedelden daha fazla harcama yapılmış olması, bu bedelin alacağı sayılan harcamadan olup olmadığının (mahsuben) anlaşılabilmesi ve düzenlenen "*keşif defterinin fenn-i mimariye uygun olarak kaleme alınmamış*" olmasıdır.

Bursa Ulucami'nin Depremlerden hemen sonra başlayan onarım işleri bittikten sonra 1859'da o zamana kadar yapılan inşaat işlerinin kontrolünü ve gerekirse bazı ek keşifleri yapmak üzere memurlar görevlendirilmişti. Memurların yaptıkları denetimlere ait henüz bir bilgi tespit edilememişse de, 1862 tarihli bir belgede, Ulucami'nin tamir defterlerinde usulsüzlük yapıldığı ortaya çıkarılmıştı. Buna göre yapının inşa masrafı bir milyon küsur kuruştur. Bu miktardan indirim yapıldığı kayıtlarda geçse de görevlilerin incelemeleri sonucu masrafların yine bir milyon küsur kuruş olduğu görülmüş ve burada bir yolsuzluk yapıldığı tespit edilmiştir. İlgili yazışmalarda da inşaat memuru olan kişinin hile yaptığından ve bu işte onun ihmali bulunduğu şüphelenildiği anlaşılmaktadır. Belgede yolsuzluk yapan görevlilerin adı zikredilmiyorsa da Ulucami konusunda geçtiği üzere şüpheler, inşaat için daha sonra tekrar keşif yapan *Akif Efendi* ile *Yani kalfa* üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu şüphenin sebebi, Hacı Akif Efendinin Ulucami'nin ikinci keşfini yapmak üzere Bursa'ya tekrar gönderilmek istenince bu göreve yanaşmaması ve Bursa'daki memuriyeti sırasında birlikte çalıştığı Mısırlı *Yani kalfa*'nın halen orada olduğu ve kendine gerek olmadığı bahanesiyle görevlendirmeden affını istemesiydi. Bir diğer şüphe de, Akif Efendi ile *Yani kalfa*'nın sonradan yaptıkları bir keşifte fazladan harcama yapıldığının tespiti sonucunda ortaya çıkmıştı. Ayrıca belgede bir başka duruma da vurgu yapılarak; "*..Hacı 'Âkif Efendi..câmi'i şerif ebniyesinin hüsn-ü*

idâresine muktedir olub olmadığının isti'lâmıyla gelecek cevaba göre icâbına bakılması..” istenmekteydi. Bu şüpheler nedeniyle, 1862’de Bursa’ya gitmeyi reddeden ve Mısırlı Yani kalfa’ya işi havale eden Akif Efendi’nin bu yolsuzlukta parmağı olduğu düşünülebilir. Mısırlı Yani kalfa ile ikinci keşfe gitmeyi reddeden Akif Efendi’nin akibeti hakkında henüz başka bir bilgiye ulaşılamamıştır. Yani kalfanın ise sarrafâ olan borcunu ödemek için zarar uğradığını iddia ederek, bu işten sıyrılmayı planladığı düşünülebilir.

5.2-Yapıların Mimari Özellikleri ve Dönemi İçindeki Yeri

Tanzimat sonrası yeniden düzenlenen idari örgütlenmenin, devrin mimarisine uygun kamu yapılarının; eğitimde moderleşme hareketlerinin de, yine batılı mimari biçimlerin yön verdiği şekilde eğitim yapılarının üretilmesine ortam hazırladığı bilinmektedir¹⁴⁶⁷. 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren dönemin Batılılaşma anlayışı ve genel yapı tipolojisi içerisinde Bursa’da, Osmanlı başkentindeki türevlerine nazaran daha küçük boyutlarda ve az sayıda sivil ve dini kâgir yapılar inşa edilmiştir. Çalışma kapsamında ele alınan ve dönemin modern mimari anlayışlarını temsil edecek üsluplarda inşa edilmiş olan yapıların yedisini okullar, ikisini de idari yapılar oluşturmaktadır. Diğerleri, köşk, hastane, belediye, saat kulesi, kilise ve hapisane binalarıdır. Sivil yapılar arasındaki diğer üç kamu binası, Cumhuriyet döneminin Bursa’sına ait ulusal mimarlık akımı örnekleri olacaktır. Bu dönemde eskilerinin yerine yeniden inşa edilmiş olan dört türbe ve bir cami de, yine dönemin batılılaşma anlayışını gösteren dini mimari örnekleri olarak görülmektedir.

Tanzimat döneminin hemen başlarında, Sultan Abdülmecit'in ziyareti öncesinde Bursa'da çok kısa sürede bir köşk inşa edilmiştir. Uludağ yamaçlarında şehre hakim bir noktaya konumlandırılan yapının kısa süredeki inşası, binanın malzemelerinin büyük bir kısmının kesilmiş, şekillendirilmiş ve boyanıp verniklenmiş bir şekilde hazır olarak İstanbul'dan getirilmesi sayesinde gerçekleşmiştir. Eklektik üslubuyla **Hünkâr Köşkü** (Kasr-ı Hümayun), Bursa'nın batılı anlamda inşa edilip günümüze ulaşan ilk yapısıdır. Hünkâr köşkünün dış yapısı iç bölümlerin aksine oldukça sadedir. Depremler neticesinde oldukça zarar gören dini yapılardan **Emir Sultan**

¹⁴⁶⁷ Afife Batur, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:4, s.1038-1077; Cengiz Can, "Tanzimat ve Mimarlık", **Osmanlı Mimarlığı'nın 7 Yüzyılı, "uluslarüstü bir miras"**, YEM Yayın, İstanbul 2000, s.130-136; Burcu Özgüven, "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Meslek Öğrenimi: Sanayi Mektebi Binaları", **Geç Osmanlı Döneminde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları**, İş Bankası Yayınları, İstanbul: 2016, s.45-73

Türbesi, Osman ve Orhan Gazi Türbeleri, ampir üslubunun Bursa örnekleridir. **Bursa Belediye Binası**, Nafia Nazırı İbrahim Ethem Paşa tarafından 1873 Viyana Uluslararası Sergisi için hazırlattırılan “Usûl-i Mimâri-i Osmâni”de savunulan “*Neo Osmanlı*” görüşünü ve geleneksel Osmanlı konaklarının planını yansıtan bir yapı olarak tanımlanmıştır. Yüksek bodrum katı hariç tamamen ahşap karkas olarak inşa edilen Belediye binası dışında, çalışma kapsamında incelenen yapılar arasında aynı teknik özelliklere sahip diğer bir yapı **Harir Darüttahsili** binasıdır. Hamidiye Ziraat Mektebi bünyesinde inşa edilip 1901’de açılışı yapılan binanın bodrum ve zemini kâgir birinci katı ise ahşap karkastır. Ahşap karkas özellikte inşa edilen bir diğer yapı da Fransız ve Japon ipekçilik okullarının mimari üsluplarının karışımı şeklinde nitelendirilen **Bursa İpekçilik Mektebidir**. Ahşap karkas olarak inşa edilen bu yapıların, araları ateş tuğla dolgulu ahşap dikme, kuşak ve çaprazları, cephelerinin ve yapı karakterlerinin belirleyici unsurlarıdır. Tanzimat sonrası yapılan düzenlemelerde çıkarılan Ebniye nizamnameleri kapsamında, yangına karşı alınmış bir tedbir olarak, ahşap karkas arasında tuğlanın dolgu malzemesi olarak kullanılmasının Bursa’da da sivil yapılar noktasında uygulanmaya başlandığı görülmektedir. Hükümet meydanı içersinde inşası planlanan **Süvari dairesi ve ahırın** beden duvarları yığma taştan kâgir olarak tasarlanmış, Süvari dairesinin çatısı kırma çatı olarak gözükürken, ahırın çatı örtüsü ahşap dikmeler üzerine ahşap karkas olarak düşünülmüştür.

19. Yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı coğrafyasında inşa edilmeye başlanan idadiler, rüşdiyeler, iptidailer, hamidiye sanayi mektepleri ve hükümet konakları gibi kamu binalarının gerek cephe gerekse plan ve kitle kuruluşlarındaki egemen devlet mimarisi, Avrupâi tarzda standart biçimler yoluyla yaygınlaşmıştır. Bu yapılar arasındaki eğitim binaları, inşa edilecekleri bölgenin nüfus ya da öğrenci sayılarına göre “*tip proje*” olarak tasarlanmış ve inşa edilmiştir. Söz konusu yapıların planları, inşa edilecek yapının büyüklüğüne, arazi durumuna ve okul programına uygun olarak tiplere ayrılırken, binaların cephe düzenleri ve plan kurguları birbirleriyle benzerlik gösterebilmekteydi¹⁴⁶⁸. Örneğin kareye yakın dikdörtgen planda, yemekhane, idare, kütüphane ve yatakhane birimlerini de bünyesinde barındırır şekilde inşa edilen **Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkîsi** ile **Kız Muallim Mektebi** binası ve dikdörtgen planda, üç açıklıklı giriş cephesi ile anıtsal bir yapı olarak tasarlanan **Askeri İdadi** (Işıkları Askeri Lisesi) binası, ortaları açık avlulu olarak benzer plan şemalarında

¹⁴⁶⁸ B.Özgülven, “İdâdi Binaları”, s.45; a.mlf., “Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu’nda Meslek Öğrenimi: Sanayi Mektebi Binaları”, s.45-46;

inşa edilmişlerdir. Simetrik cephe kuruluşunun görüldüğü Mülki idadi binasında kuzey ve güney cephesi köşelere göre geride tasarlanmış, buralarda köşeler öne çıkarılmıştır. Doğu ve batı cephesinde ise üç açıklıklı orta aks hafif öne çıkarılarak cepheler farklı vurgularla hareketlendirilmiştir. Katları ayıran belirgin silmeler, basık kemerli ve kornişli pencere söveleri, doğu ve batı cephede orta aksı vurgulayan sütunlar ile üçgen alınlıklar, saçak silmeleri ve iki taraflı simetrik merdivenler bu yapılarıdaki neoklasik tarzın sade fakat belirgin yansımalarıdır. Üç farklı formda; dikdörtgen, yarım yuvarlak ve basık kemerli pencereler, pencere kornişleri ve silmeler ve kademeli katlardan oluşan simetrik cephe kurgusuyla yatakhane binası, Mülki idadi bünyesinde dikkat çeken bir diğer yapı olarak görülmektedir.

19.yüzyılın sonlarına doğru Bursa'nın en görkemli ve anıtsal yapısı olarak şehre hâkim bir tepeye konumlandırılan Askeri idadi binasının plan ve cephe kurgusu, dönemin diğer kamu yapılarıyla ortak özellikler gösterir. Bu yapı, plan şeması ve cephe kurgusu ile oldukça büyük benzerlikler içeren Taşkıışla'nın (Bugün İstanbul Teknik Üniversitesi binası olarak kullanılan yapı) bir kopyasıdır denilebilir. **Bursa Askeri İdadisi** (Işıklar Askeri Lisesi) binası yine aynı şekilde Bolu Hükümet konağı ile hem plan şeması hem cephe kurgusu olarak¹⁴⁶⁹; Niksar Hükümet konağı¹⁴⁷⁰ ile cephe kurgusu olarak, Konya Hükümet konağı¹⁴⁷¹ ile yine üç açıklıklı cephe kurgusu olarak benzerlikler taşımaktadır. "*Simetrik ve dikdörtgen kitle anlayışına bağlı olarak*"¹⁴⁷² tasarlanan ortası açık avlulu, öne çıkartılan farklı açıklıklı giriş ve köşeler, yarım yuvarlak ve basık kemerli pencereler ve pencere söveleri, giriş vurgulayan sütunlar ve üçgen alınlıklar ile bu yapılar günümüze ulaşan; **Hamidiye caddesindeki konaklar** ile **Sanayi Mektebi** ise günümüze ulaşmayan Neoklasik örneklerdir. Askeri idadi, Kız Muallim Mektebi ve Mülki İdadi gibi yapılarıdaki en önemli özellik, yaygın örnekleri geleneksel Türk mimarisinin medrese ve hanlarında görülen dikdörtgen ve karaye yakın plan ve açık iç/orta avlu kurgusudur¹⁴⁷³.

Daha özgün ve eğitim programına göre plan kurgusu oluşturulan **Hamidiye Ziraat Mektebi** de, yukarıda belirtilen üslup özelliklerine sahip olmakla birlikte, farklılıkları da bünyesinde barındırmaktadır. Yapıda en belirgin özellik, kuzey cephesinin derinliksiz cephe düzeni ile güney cephesinin sütunlu girişidir. Güney

¹⁴⁶⁹ Bolu Hükümet konağı foto ve plan şeması için bkz.: N. Yazıcı, **Devlet Kapısı**, s.249-50.

¹⁴⁷⁰ N. Yazıcı, **a.g.e.**, s.294.

¹⁴⁷¹ N. Yazıcı, **a.g.e.**, s.242-43.

¹⁴⁷² B. Özgüven, "İdâdi Binaları", s.45.

¹⁴⁷³ N. Yazıcı, **a.g.e.**, s.126.

cephe, üç açıklıklı hafif öne çıkma yapan üç katlı bir kütle ve üçgen alınlığa sahiptir. Tüm pencere açıklıkları basık kemerli yapılmış, pencere söveleri tüm yapıya hareketlilik sağlamıştır. Ziraat Mektebi'nin diğer birimleri ve müstemilatı, eğitim programına göre şekillenmiş, çevresine ilerleyen yıllarda plan şeması ihtiyaca göre şekillenen yapılar inşa edilmiştir. Tanzimat'tan sonra inşa edilen askeri ve eğitim yapılarında görülen ve genellikle dikdörtgen bir kitle ve basitleştirilmiş bir neoklasik cephe düzeni olan bu model, İmparatorluk coğrafyasında okullar bağlamında yaygınlaşmıştır¹⁴⁷⁴. Bir sağlık yapısı olarak **Gureba Hastanesi** hem doğu-batı hem de kuzey-güney ekseninde şekillenen plan kurgusu ve dikdörtgen pencere açıklıklarıyla diğerlerinden ayrılmakta; farklı derinlikteki cephe düzeni ve üçgen alınlıkları, kat silmeleriyle dönemin diğer yapılarına benzeşmektedir. Aynı bölgeye daha sonra 20.yüzyılın başlarında Reşit Mümtaz Paşa'nın valiliği döneminde inşa edilen Neo-grek üsluptaki binalar zeminden yüksek bodrum katı üzerine inşa edilmiştir. Bu iki yapı, basık kemerli yarım bodrum pencereleri, sağ ve solunda iki katlı kule benzeri kütleleri, farklı büyüklükteki pencere açıklıkları, dairesel tepe pencereleri, üçgen alınlıklı saçak ve saçak ile mahya uçlarındaki süslemeleriyle Bursa'nın o döneme ait özgün yapıları olarak dikkat çeker.

1894'te yeniden inşa edilen **Şehadet Camii**, dönemin eklektik zevkine uygun olarak düzenlenen kuzey cephesindeki ana girişin yanlarında kullanılan iyon sütun başlıklı ikişer mermer sütunla, revivalist anlayışta neorönesans ve neogotik izler taşır. Bir dönem bünyesindeki diğer yapılarıyla büyük bir kompleks haline gelmiş olan **Fransız Kilisesi** de, gotik izler taşıyan mimarisiyle bugün tek başına bir ibadet mekanı olarak işlev sürdürmektedir. Tanzimat'tan beri çeşitli dönemlerde yangın, deprem, geçen zaman ve doğal şartlar nedeniyle Hükümet meydanı bünyesindeki yapılar fonksiyonlarını yitirmeye başlamışlardı. Bu nedenle meydan içerisindeki idari yapıların zaman zaman konum ve görevleri değişebilmekteydi. Bursa bürokrasisinin merkezi olan hükümet meydanı, Cumhuriyet'in hemen öncesinde başlayan düzenlemeler sonucunda 1923-1926 arasında yeniden biçimlendirilmiştir. Yeniden düzenlenen alanda Celal ve Ekrem Hakkı Ayverdi tarafından planlanan ve inşa edilen **Muhasebe-i Hususiye, Adliye** ve **Defterdarlık (muhasebe)** binalarının ortak özelliği, farklı biçim ve büyüklükte kemerli pencereleri, çini kaplamaları, simetrik cephe düzeni ile I.Ulusal Mimari üslubunun ruhunu taşımalarıdır. Planları itibarıyla

¹⁴⁷⁴ Afife Batur, "Batılışma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", s.1057.

çok birimli yapılar olarak içlerinde birçok odayı barındıracak şekilde tasarlanan yapılar, yağma betonarma tekniğinde inşa edilmiş; cephelerinde öne çıkıntı yapan kütleleri, kemerli ve dikdörtgen pencereleri ile pencere kemerlerinin üstündeki çini bezemeleri, yapıların ana karakterlerini oluşturmuştur.

5.3. Yapıların İnşa ve Onarım Sürecinde Etkin Olan İsimler

Bir yapıyı tasarlayıp projelendiren ve o projenin uygulanmasını yöneten kişi olarak mimarların, tasarım, proje ve uygulama eylemlerinden üçünü de bünyelerinde barındırdıkları tarihsel bir gerçektir. Batı'da Rönesans'a kadar bu üç eylemi gerçekleştiren mimar, Rönesansla birlikte uygulamadan koparak tasarıma yönelmiş ve onun bu yöndeki serüveni günümüze kadar sürmüştür¹⁴⁷⁵. Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda ise, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar olan süre içerisinde Bursa'nın mimarlık ortamını oluşturan başat aktörler olarak yapıları planlayan, projelendiren ve inşa eden mühendisler ve kalfalar, yukarıda bahsedilen üç eylemi birden üstlenmişlerdir. Ancak bu dönemde mesleki ünvan olarak mimarlar ile kalfaların arasında keskin bir ayrım söz konusu değildir. Nitekim yapı üretimi/onarımı noktasında sivil, dini ya da özel inşaat işlerinde yer alan bir görevli bu tarihlerde Bursa'da hem "*mühendis*" hem "*kalfa*" hem de "*mimar*" olarak nitelendirilmiş, "*müteahhit*" olarak iş de alabilmiştir. Bunun bir örneği Pandalaki kalfadır. Bursa Salnamelerinde adına ilk olarak 1875-76'da rastlanan Pandalaki, hem salnamelerde hem de dönemin keşif defterlerinde "*Belediye kalfası*", "*Memleket kalfası*", "*Mühendis*" ve "*Belediye mimarı*" sıfatlarıyla nitelendirilmiş, üstelik münâkasaya katılarak iş bile almıştır. Bununla birlikte Baraçanos Efendi ile Batyano, tüm görev süreleri boyunca sermühendis olarak nitelendirilmiş, eldeki verilere göre herhangi bir inşaat işinde proje uygulayıcısı olarak kalfalık yapmamışlardır. Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere 19.yüzyılın mimarlık ortamında müteahhit, mimar ve kalfa iç içe geçmiştir. Başka bir deyişle mimar, kalfa ve müteahhit ünvanları "*belirli uzmanlık alanları belirlemeyen, bulanık sınırlar tarifleyen görevlerin karşılığı olarak gözüktür. Görevlerin arasındaki karmaşık ilişki, ünvanların arasındaki karmaşık ilişkiyi gerektirmiştir.*"¹⁴⁷⁶ Özetle, Serkiz Balyan ve Balyan ailesinin diğer üyeleri gibi¹⁴⁷⁷ Bursa'nın yapı üreticileri de ünvanların ve uzmanlıkların ayrışmadığı bu dönemde/bu

¹⁴⁷⁵ Şenyurt, *Değişim ve Dönüşüm*, s.211-13.

¹⁴⁷⁶ O. Şenyurt, *a.g.e.*, s.213.

¹⁴⁷⁷ O. Şenyurt, *a.g.e.*, s.215.

ortamda, hem müteahhit hem kalfa hem de mimar olarak, Bursa'yı şekillendiren inşa ve onarım işlerinde faaliyette bulunmuşlardır.

Bu dönemde dikkat çeken bir başka nokta, devrin yapı üreticilerinin çoğunlukla gayrimüslimlerden oluşuyor olmasıdır. Özellikle Osmanlı Devleti'nin başkentinde özel mimarlık bürolarının hizmet vermeye başladığı, müteahhit mimar ve kalfalarla yapı inşa ve onarım işlerinin yürütüldüğü Tanzimat Dönemi mimarlık ortamında, bağımsız çalışan müslüman Osmanlı mimarlarının adı neredeyse hiç geçmemektedir. Yoğun bir mimari üretimin gerçekleştirilmeye başlandığı bu dönemde, yapı üretiminde müslüman mimarlara rastlanılamaması birçok sebebe bağlanabilir. Yapıların inşa süreci ve yapı malzemelerindeki değişim, bu değişime ayak uydurulamaması, müslümanlar arasında mimarlığın tercih edilen bir meslek olmaması, bu kişilerin maddi imkânlarının artık ihalelerle yürütülen yapım işleri için yetersiz kalışı, bu sebeplerden birkaçıdır¹⁴⁷⁸. Bu nedendir ki Tanzimat Dönemi Osmanlı başkentinde yeni yapı tipleri ve mimari üslupların uygulayıcıları ağırlıklı olarak gayrimüslim ve yabancı/levanten mimarlardır¹⁴⁷⁹. Çalışma kapsamında incelenen yapıların inşa ve onarım süreçlerinde etkin olan; planları ve keşifleri hazırlayan, ihalelere talip olanların çoğunluğunun yine gayrimüslimlerden oluşması, yukarıda bahsedilen durumun Bursa'da da geçerli olduğunu göstermiştir. Ayrıca bu mimar/kalfaların bir kısmı, yerel idarenin emrinde çalışan memurlardır. Bunların memur olması da yadırganmış değildir. Nitekim Nurcan Yazıcı Metin'in belirttiği gibi, dönemin idarecilerinin müslüman ya da gayrimüslim bir mimara yapı inşa ettirme kaygısı yoktur. Sadece inşasını arzu ettiği/düşündüğü yapıyı tasarlayıp inşa edebilecek bir mimara gereksinimi vardır¹⁴⁸⁰. Yine bu dönemde Ebniye İdaresi bünyesinde "*mimar halife*", "*mühendishâne halifesi*" ya da "*ebniye halifesi*" sıfatıyla görevlendirilen müslüman Osmanlı mimarları ise her türlü inşa ve onarım faaliyetlerinde uygulayıcı olmaktan ziyade, daha çok inşa ve onarım sürecinin/bu süreçte yürütülen işlerin denetleyicisi/onaylayıcısı konumunda "ebniye memurları" olarak görev yapan kişiler olmuştur¹⁴⁸¹. Buradan hareketle Bursa'nın Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar uzanan yapı üretim sürecinde, dönemin mimarlık ortamına yön

¹⁴⁷⁸ N. Yazıcı, **a.g.t.**, s.315.

¹⁴⁷⁹ **A.g.t.**, s.314.

¹⁴⁸⁰ **A.g.t.**, s.6.

¹⁴⁸¹ N. Yazıcı Metin, Devlet Kapısı, s.21. Bu mimarların erken Osmanlı mimarisinde yürüttükleri onarım ve inşaa faaliyetlerinin sürecine ilişkin bkz.: Abdülkadir Dündar, "Osmanlı Mimarisinde Yapıların İnşa Süreci Üzerine Bir Araştırma", **KÖK Araştırmalar, Osmanlı Özel Sayısı**, Ankara: 2000, s.155-84.

veren ve şehrin mimari kimliğini oluşturan yapılara imza atan başat aktörlere; mimar, kalfa ve mühendisler de ğinmek gerekmektedir.

Tanzimat döneminin ilk yıllarında, 1855 depremlerinin hemen sonrasında, özellikle dini yapıların keşiflerini yapmak üzere Bursa'ya gönderilen **ebniye halifesi Hacı Akif, Şemseddin ve mühendishane halifesi Seyyid Salih** ile **duvarcıbaşı Tanasyan kalfa** 1855'te Ulucami birinci keşiflerini ve caminin hasar durumunu gösteren bir planı; Osman ve Orhan Gazi türbelerinin 1855 tarihli birinci keşiflerini; Orhan imareti birinci ve son keşif defterlerini, I. Murat Türbesi'nin 1857 tarihli keşif ve resimlerini ve II. Murad külliyesindeki türbelerin keşif defterini hazırlamışlardır. Ulucami'nin 1856'da başlayan onarım sürecinde 1868'lere kadar, yukarıda sayılanlar dışında farklı tarihlerde mimar, mühendis, kalfa ve memur olarak; **ebniye halifesi Hacı Ali Efendi, kâtip İzzet Bey, Yani kalfa, Penayut kalfa, Raşid Efendi** ve **Arif Efendi** görev yapmıştır. Ulucami'nin iç mekân süslemelerinde nakkaş ve siliciler olarak tamamen gayrimüslimler çalışmışlardır. Cami'nin hat levhalarının yeniden yazımı ve onarımları ile kütüphane kitaplarının tamirlerini ise; **Sikkeganbaşı Abdülfettah Efendi, Hattat Şefik Efendi, Mücellid Mehmed Efendiler** yapmışlardır. **Seyyid Halil Edib Bey**, Bursa'nın yeniden inşa edilme sürecinde eldeki veriler ışığında adına sadece bir kez rastlanılan bir görevlidir. Seyyid Halil Edib, Mühendishâne-i 'Âmire kolağalarından olup, 1857'de Bursa'da görevli olarak bulunduğu sırada, Osman Gazi türbesinin dökme demir parmaklıkları için ebniye meclisince, kendisine bir keşif ve fiyat araştırması ile çizimler yaptırılmıştır. Ulucami'nin 1855 sonrası başlayan inşaatlarında malzeme tedarikçisi olarak görünen **Nalbandoğlu Kalfa Hoca Agob**, 1857'lerde de Hükümet konağı bünyesinde yapılan bazı inşaatların müteahhitliğini yapmıştır. 1863 tarihinde meydana gelen yangının yol açtığı zararlar tespit etmek ve yangın tahribatına karşı çalışmalar yapmak üzere Bursa'ya **Mösyö Riter** ile **Hayri Efendi** isimli iki Mühendis gönderilmiştir¹⁴⁸². Bu iki mühendise daha sonra mühendis **Hamdi Efendi** de katılmış, o da Bursa'da yangından zarar gören yerlerin tesviye edilmesinde çalışmıştır¹⁴⁸³. Kız Muallim Mektebi inşaatı için gerekli keşif ve planı, 1857'de Bursa'da bulunan ve şehrin planını çıkarmak amacıyla çalışmalar yapan ekibin başındaki **Suphi Bey** hazırlamıştır. Kız Muallim Mektebi inşaatının da bu keşif ve plan çerçevesinde yürütüldüğü düşünülmektedir. Emir Sultan Cami ve Türbensinin 1866-67

¹⁴⁸² BOA. A.MKT.MHM.280/80. (Tarih: H.4 Ca 1280/M.18 Ekim 1863)

¹⁴⁸³ BOA.A.MKT.MHM.298.51.1 (Tarih: H.18 Za 1280/M.25 Nisan 1864)

tariflerinde yapılacak inŒaat iŒlerini, yapılan münakasa sonucunda “*Œehbender*” isminde bir mütcaahhit yüklenmiŒtir. Bu kiŒinin, bu tarihlerden yaklaŒık on yıl sonra inŒa edilecek Belediye binası iŒini alan Kütahyalı Œehbender olduğu düŒünülmektedir.

Bursa’ya Dersaadet’ten görevli olarak gönderilip, burada keŒif hazırlayan kalfalardan biri de “**Dersaadet ebniye kalfalarından Garko Oseb**”dir. AçılıŒından bir yıl sonra Ziraat Mektebinin ve Numune Çiftliğinin ıslah edilmesi amacıyla İstanbul’dan “*Ziraat Heyet-i Fenniyesi Müdürü*” sıfatıyla **Aram Efendi** Bursa’ya gönderilmiŒtir. Aram Efendi okul ve çiftlik arazisi üzerinde incelemelerde bulunup İstanbul’a dönüşünde bir rapor hazırlamıŒ, raporunda okulun arazi-malzeme-araç gereç vs. ihtiyaçlarını ve bina olarak yeni kaydolacak öğrencilere yetersiz kalacağını belirtmiŒtir. Buradan hareketle baŒlayan ıslah çalıŒmaları sonunda Bursa’da bir inŒaat komisyonu oluşturulmuŒ, bu kompleksin “*ikmal ve nevâkısı*” halledilmeye çalıŒılır. Bu noktada “*müceddeden ilavesine lüzum olan dairenin inŒası ve mevcut binanın ikmâli nevâkısı*” için 1892’de Bursa’ya gönderilen Garko Oseb’e keŒif yaptırılmıŒtır. Yaptığı keŒif sonunda Garko Oseb, söz konusu bina ve eksikliklerin Dersaadet’ten gönderilecek bir Kalfa tarafından “*emaneten inŒa ve ikmâlinin faideli olacağı*” yönünde görüş bildirmiŒtir. Oseb kalfanın keŒfinden hemen sonra, 1894’te yapı kompleksi bünyesinde gerekli birinci ve son keŒifler, **vilayet sermühendis vekili Œefik** ve daire-i belediye kalfası **Pandalaki** ve **Bursa ebniye kalfalarından Atanas** ve **Avenik** kalfalar marifetiyle icra edilmiŒtir. **Penayut kalfanın** adına ilk kez, Ulucami’nin 1863’te hazırlanan son keŒfinden rastlanılmaktadır. Bu tarihten hemen sonra, 1864’te Ahmet Vefik PaŒa’nın henüz Bursa’da görevli olduğu sıralarda, Osman ve Orhan Gazi türbelerinin yeniden keŒiflerini de Penayut kalfa yapmıŒtır. **Serhülefa RaŒid Efendi** ile birlikte kendisi, bu yapılar için hazırlanmıŒ önceki keŒifleri incelemek üzere, Bursa’nın yerel teknik personeli olarak görevlendirilmiŒtir. Penayut kalfa, Bursa Salnamelerinde ilk görüldüğu H.1292/M.1875-76 tarihinden çok daha önce de Bursa’da kalfa olarak görev yaptığı tespit edilmiŒtir. İlk kez bu çalıŒmada tespit edilen ve incelenen dönemde ‘açık eksiltme’, yani münâkasa yöntemi ile mütcaahhit eliyle yapılan nadir iŒlerden biri olarak görülen Ulucami taçkapı saçağı, kütüphane ve muvakkithanenin tamir ve inŒası ile avlusunda bulunan iki Œadırvanın yeniden inŒa edilmesi iŒini **Hacı Kostanti Kalfa** üstlenmiŒtir. 1868’de yapılan münâkası sonucu iŒi alan Hacı Kostanti Kalfa’nın bu iŒi dışında, adına baŒka bir

yerde rastlanılmamıştır. 1860'larda yapılmakta olan Gemlik yolu çalışmalarında görevli¹⁴⁸⁴ **Mühendis Mösyö Batyano**'nun İznik Gölü'nden denize kadar olan keşif uzadığından bu müddet içinde çalışacak amelenin yevmiyesinin Mal Sandığı'ndan karşılanması ve güvenliklerinin sağlanması için yanlarına zaptiye verilmesi ile gölün ayağı açtırdıktan sonra pek çok arazi sudan kurtulacağından mühendisin izin için gittiği memleketinden dönüşünde buraların muayenesini yapması istenmiştir¹⁴⁸⁵. **Sermühendis Batyano** 1866'da Emir Sultan külliyesi evkafı keşf-i evvel defteri ile II. Murad cami Evkafı'nın tamirat masraflarını içeren kayıtları hazırlamıştır¹⁴⁸⁶. **Batyano** 1873'te Osman ve Orhan gazi türbelerinin avlularında eksik kalan yerler ile köşk ve şadırvanın tamamlanmasına dair bir keşif defteri¹⁴⁸⁷ hazırlamıştır. Bursa salnamelerinde ilkin 1869-70 tarihinde Belediye Meclisi bünyesinde sermühendis sıfatıyla görevli olduğu kaydedilen Batyano'nun, H.1297/M.1879-80 tarihlerinden sonra Bursa Salnamelerinde adı geçmemektedir. Ancak bu tarihten sonra da Bursa vilayeti dâhilinde görev yapmaya devam ettiği görülmektedir. **Mühendis Batyano** 1881'de Yeşil cami, Yeşil Türbe ile Yeşil Medresesinin ve Setbaşı Köprüsünün tamiratının keşif defterini hazırlamıştır¹⁴⁸⁸. 1883 tarihinde Bursa'dan Karahisar'a kadar açılacak şose yolun keşfini yapması için vali tarafından mühendis olarak Batyano Efendi gönderilmiştir¹⁴⁸⁹. Hüdavendigâr Vilayeti Sermühendisi **Batyano** Efendi, 1886 yılı sonlarına doğru emekliye ayrılmıştır¹⁴⁹⁰. Bursa'nın mimarlık ortamında adı ilk olarak 1875-76 salnamesinde görülen **Pandalaki**, otuz beş yılı aşkın bir sürede, "*Kalfa*", "*Mühendis*", "*Belediye Kalfası Hacı Pandalaki Efendi*", "*Belediye mimari*" ve "*Belediye mühendisliğinde müstahdem hacı Pandalaki*" sıfatlarıyla Bursa'ya hizmet vermiştir. Kalfa sıfatıyla 1881'de Hüdavendigâr Gazi'nin türbesinin arkasındaki duvar ile türbedar odasının yeniden inşası; 1884'te I.Bayezid (Yıldırım) külliyesi yapılarından Cami, medrese ve türbenin kapsamlı onarımları; 1889'da Yıldırım Camii içine döşenecek halılar için gerekli planı, 1889'da Üçkuzular türbesinin tamirâtı ve 1889'da Bursa Mevlevihanesi onarımları¹⁴⁹¹ için gerekli keşifleri yapmış ve keşif defterlerini düzenlemiştir.

¹⁴⁸⁴ BOA.A.MKT.NZD.321.74.1 (Tarih: H. 28 M 1277/M.16 Ağustos 1860)

¹⁴⁸⁵ BOA.A.MKT.UM.466.24.1 (Tarih: H. 8 L 1277/M.19 Nisan 1861)

¹⁴⁸⁶ BOA.EV.d.20073 (Tarih: H.15 C 1283/M.25 Ekim 1866)

¹⁴⁸⁷ BOA.EV.d.22597.3 (Tarih: H.22 Za 1289/M.21 Ocak 1873)

¹⁴⁸⁸ BOA.EV.d.25117 (Tarih: H.1297/M.1881)

¹⁴⁸⁹ **Hüdavendigâr Gazetesi**, H.19 Ca 1300/M.28 Mart 1883, no: 1020, 15. Sene, s.1

¹⁴⁹⁰ BOA.ŞD.875/47 (Tarih: H.25 Za 1303/M.25 Ağustos 1886)

¹⁴⁹¹ Hazırlanan bu deftere göre Hazine-i Hassa tarafından üstlenilen tamirat, toplam sim mecidi 89.687 kuruş masrafla yapılabilecektir. Atilla Çetin, "Bursa Mevlevihanesi", **Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa**, s.71.

Belediye görevlisi olarak kalfalar sadece Bursa merkezde değil, tüm vilayetin işlerine de bakmış, gerekli yerlerde keşif ve muayene yapmışlardır. Örneğin Pazarköy nahiyesindeki Sultan Orhan Camiinin tamiri için “*Belediye kalfalarından Pandalaki Efendi*” 86.000 kuruşluk bir keşif yapmış, yapılacak tamirata dair hazırlanan “*keşif defteri ile haritası*” merkeze takdim edilmiştir¹⁴⁹². Pandalaki kalfa, 1894 yılında Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkîsi bünyesinde gerekli tamirler; yine aynı yıl bu kez diğer görevlilerle birlikte Ziraat mektebi bünyesinde gerekli inşa ve onarımlar ve 1898 yılında Fransız kilisesi bünyesinde gerekli ilave inşaatların keşif defterlerini hazırlamıştır. Pandalaki kalfanın keşiflerini hazırlayıp günümüze kadar ulaşan tek yapı Ziraat mektebi bünyesindeki dersane ve yatakhane binasıdır. Bu yapının yakın tarihlerde restorasyona alınması beklenmektedir. Pandalaki kalfanın kayıtlarda tespit edilebilen son işi, tasarı olarak kalan ve uygulanamayan yapılardan hükümet konağı malzemelerinin 1910 tarihli rayiç bedelleridir.

1305/1887 ve 1306H/1888-89 Salnamelerinde Belediye Teşkilatı içerisinde **Mühendis** olarak görülen **Bedros Efendinin** ebniye kalfası olarak dördüncü rütbeden Mecidi Nişanı ile ödüllendirildiği 1310 tarihli bir belgeden¹⁴⁹³ anlaşılmaktadır. Bedros Efendi bu belgeye göre Işıklar askeri lisesinin ebniye kalfasıdır. Ancak sonraki salnamelerde adı geçmez. Bu tarihlerden sonra Bedros Efendi merkeze alınmış olabilir. Çünkü Ziraat mektebinin bazı bina ve eksikliklerinin yapımı hususunda İstanbul’dan tekrar Bursa’ya görevlendirilen Bedros kalfa, inşaat sırasında vefat etmiş ve inşaatı **Üçüncü Daire-i Belediye Mühendisi** olan oğlu **Kasbar** tarafından bitirilmiştir. Bir başka ihtimal de Ziraat Mektebi işini alan ve İstanbul’dan gönderilen Bedros Kalfa ile Işıklar askeri lisesinin inşaatının ebniye kalfası olan ve nişan ile ödüllendirilen Bedros Efendinin aynı isimde iki farklı kalfa olduklarıdır.

Maarif Nezareti mimarı **Pavli Efendi**¹⁴⁹⁴, Mülki idadi bünyesindeki hamam işaati için yeniden düzenlenen keşifleri incelemiş, incelemesi sonucunda da keşif bedelleri üzerinde bazı sorunlar tespit etmiştir. Mimar Pavli, “*hamamın keşf-i evvel mûcibince yapılp yapılmadığı ve yapıldığı takdirde masârîfin ne sebebe mebnî tecâvüz eylediği*” konusunu açığa kavuşturmak amacıyla, hamamın ilk inşaatına ait birinci

¹⁴⁹² **Bursa Gazetesi**, no: 7, s.1 (27 Ca 1308 / 8 Ocak 1891)

¹⁴⁹³ BOA.İ.TAL.1.100.1 (Tarih: H.14 M 1310/M.8 Ağustos 1892)

¹⁴⁹⁴ Pavli Efendi’nin Nezaret mimarı olarak Osmanlı coğrafyası genelinde inşa edilen idadilerin planları ile ilişkilendirilebileceğine dair bkz.: B. Özgüven, “İdâdi Binaları”, s.45.

keşif defteri ile o tarihe kadar yapılan toplam masrafların icmâl defteri ve hamamın planını incelemek üzere talep etmiştir. Ancak işin içinden çıkılamamış olmalıdır ki, Pavli Efendi Nezaret tarafından “600 kuruş maktu’ harcırah i’atâsıyla keşfiyât-ı lâzımede bulunmak üzere” Bursa’ya gönderilir ve burada incelemelerini yaptıktan sonra Dersaadet’e dönerek Nezarete raporunu sunar.

1898 ile 1903-1904 yılların arasında vilayet nafia sermühendisi olarak görev yapan **Baraçanos Efendi**, 1903 tarihinde Bursa Hükümet avlusunda inşası düşünülen Jandarma Süvari dairesiyle tek kapılı bir ahırın planı ile aynı yıl içinde Bursa hükümet binası avlusuna inşası düşünülen büyük bir Hapishane binası planı ve krokisini hazırlamıştır. Her iki plan da uygulanamamıştır. **Baraçanos Efendi** hizmetleri karşılığında 1898¹⁴⁹⁵ ve 1904¹⁴⁹⁶ tarihlerinde terfi olarak rütbe almıştır. **Hüdavendigâr vilayeti serkondüktörü**¹⁴⁹⁷ **Rıza** Bursa Mülki İdadisi bünyesindeki hamamın 1907’de planı ve keşif defterini hazırlamış, **belediye mühendisi Osman Nuri** ise hamamda kullanılacak malzemelerin râyiç bedellerini çıkarmıştır. Çalışma kapsamında incelenen belgelerden ortaya çıkan sonuca göre **Evkaf Nezareti Mimarı Asım Bey** 1907-1909 tarihleri arasında Bursa’da Yeşil Cami ve türbe onarımlarını yürütmüş, 1908-1909 arasında ayrıca Hapishane ve Hükümet konağı planlarını hazırlamış ancak onun bu projeleri hayata geçirilememiştir. 1907’de Asım Bey nezaretinde başlatılan tamirlerinde Yeşil Caminin mihrabıyla türbenin bazı yerleri (muhtemelen çini süslemeleri) değiştirilmiştir. 1908’de harap haldeki hapishane binası yerine yeni bir bina inşası için o sırada “*Burûsada yeşil câmi-i şerifinin ta’mirâtına nezâret etmekte olan evkâf-ı hümayûn nezâreti mi’mârı ref’etlü Âsım Bey’e..*” bir keşif yaptırılmıştır.

1912 tarihinde Vilayet, Bursa Merkez Hapishanesi inşaatına başlamak istemektedir¹⁴⁹⁸. Başlanması düşünülen inşaatın fenni mesuliyetini üstlenmek için, ilgili makamlarla yapılan yazışmalarda Dimitri isimli iki kişinin adı geçmektedir. Bunlardan biri Mühendis **Dimitri Naci Efendi**, diğeri ise **Dimitri Kalfa**’dır. Bursa Valiliği, inşaat devam ettiği sürece 1500 kuruş maaş verilmek üzere bir mühendis

¹⁴⁹⁵ BOA.İ.TAL.136.93. (Tarih: H.8 Z 1315/M.29 Nisan 1898)

¹⁴⁹⁶ BOA.İ.TAL.330.46. (Tarih: H.15 S 1322/M.1 Mayıs 1904)

¹⁴⁹⁷ 1839’da Nafia Nezareti’nin kurulmasından sonra, bayındırlık hizmetlerinin yürütülmesi amacıyla 1867’de Mülkiye Mühendisi ve İslah-ı Sanayi Mektebi adıyla açılan okulun adı daha sonra 1875’te Turuk ve Maâbir Mektebi (Yollar ve Köprüler Mektebi) olarak değiştirilmiştir. Bu okulu başarı ile bitirenlere “doktor” ve bunu başaramayanlara, daha basit bir sınavla mühendis yardımcısı ya da tekniker anlamına gelen “**kondüktör**” diploması verilmiştir. Bkz.: Emre Dölen, “Mühendislik Eğitimi”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:2, s.511-515.

¹⁴⁹⁸ BOA.DH.MB.HPS.85/77

ihhtiyacı olduğu Dahiliye Nezaretine bildirmiştir. Nezaret bu amaçla gazetelere ilan vermiş ancak geçen süre içinde “*münâsib bir tâlib*” çıkmamış ve bu durum da vilayete bildirilmiştir. Daha sonra “*bu kere sâlifü’z-zikr hapishane inşaati için Dimitri Kalfa müracaatta bulunmuş*” olduğundan, müracaat sonrasında kendisinin “*san’atındaki maharet ve liyakati*” incelenmiş ve sorgulanmıştır. Bu yapılırken de Dimitri Kalfa’nın daha önceki işleri referans alınmıştır. Nitekim Nafia Nezareti Fen Müşaviri, “*çarşı-yı kebir ile daire-i mebusan’ın tamiratında meşhur*” olduğunu söylediği Dimitri Kalfa’nın “*fenn-i mimarice maharet ve liyakat sahibi*” olduğunu da vurgulayarak, kendisinin gerek Bursa’daki hapishanenin inşaatında ve gerekse İstanbul’daki bir inşaatta istihdam olunmak üzere görevlendirilmesini, Hapishane Umum Müdüriyetinden rica etmiřtir¹⁴⁹⁹. Aynı gün Dâhiliye Nezareti Hapishaneler İdaresi Müdüriyeti, Fen Müşavirinin tavsiyesini Vilayete iletmiş ve 1500 kuruş aylık maaşla Dimitri Kalfa’nın istihdam edilebileceğini belirtmiřtir¹⁵⁰⁰. Ancak aradan geçen süre içerisinde Dimitri Kalfa konusunda birtakım olumsuz kanaatler ortaya çıkmış olmalı ki, Vilayet “*beyan buyrulan Dimitri Kalfadan beklenen hıdmet umid edilemeyeceğine ve mebâni-i emiriyye ve hapishâneler idâresi müdiri Âsım Bey tarafından tavsiye olunan Mühendis Dimitri Nâci Efendinin istenilen evsâfi câmi*” olduğunu anlamıştır. Bu değişiklik üzerine Vilayet üç gün arayla Dâhiliye Nezaretine çektiiği iki telgraf ile Dimitri Naci’nin talep ettiği maaşın biraz düşürölmesi ve kabul olmaz ise 3000 kuruş maaş ile fenni sorumluluğu alarak, kendisinin başlayacak olan inşaatla ilgilenmesi için bir an önce Bursa’ya gönderilmesini talep etmiřtir¹⁵⁰¹. Vilayetin talebinin hemen ardından Dâhiliye Nezareti Hapishaneler İdaresi Müdüriyetinin son yazısı ile de “*Mühendis Dimitri Naci Efendi 3000 kuruşla*” Bursa’ya gönderilecektir¹⁵⁰². 1500 kuruşla işi üstlenmesi düşünölen Dimitri Kalfa’nın akıbeti belirsizdir. Neden kendisinden vazgeçilmiştir? Mahareti, liyakati, işi tecrübesi ve referansı, onun bu göreve kabul edilmesinin ölçütleri değilse nedir? Fen müşavirinin ricası sonrası Dimitri kalfa’nın kabul edilmeyip, istenilen özelliklere sahip olduğu belirtilen Mühendis Dimitri Naci Efendi’nin iki katı maaşla işi üstlenmesinin istenilmesindeki başkaca sebepler nelerdir, burası henüz karanlıktır.

¹⁴⁹⁹ BOA.DH.MB.HPS.85/77.2.1 (Tarih: R.28 Mart 1328/M.10 Nisan 1912)

¹⁵⁰⁰ BOA.DH.MB.HPS.85/77.1.1 (Tarih: R.28 Mart 1328/M.10 Nisan 1912)

¹⁵⁰¹ BOA.DH.MB.HPS.85/77.4.1 (Tarih: R.28 Nisan 1328/M.11 Mayıs 1912); BOA.DH.MB.HPS.85/77.5.1 (Tarih: R.1 Mayıs 1328/M.14 Mayıs 1912)

¹⁵⁰² BOA.DH.MB.HPS.85/77.3.1 (Tarih: R.2 Mayıs 1328/M.15 Mayıs 1912). Belgede “*önümüzdeki Pazartesi günü Bursa’ya gönderilecektir*” ifadeleri geçiyorsa da, Mühendis Dimitri Naci Efendi’nin Bursa’ya gelerek inşaati başlatıp başlatmadığı konusunda henüz bir bilgi bulunamamıştır.

Dönemin son mimar ve müteahhitleri olan **Celal** ve **Ekrem Hakkı Ayverdi**, Bursa'nın o dönemdeki iki meydanından biri olan hükümet meydanına 1923-26 arasında I. Ulusal mimarlık üslubunda üç kamu binasını inşa etmişlerdir.

5.4. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bursa Mimarlığının Ana Yapı Malzemeleri

Dersaadet ve taşralarda kamu ve şahıs binalarına temin edilen tuğla, kereste ve bütün inşaat malzemelerinin çap ve ölçüleri ve bina fiyatları şimdiye kadar erbab-i vukuf tarafından belirlenip bütün malzemeler ona göre kesilip imal edilir, fiyatlandırılır ve mahallerine gönderilirdiyse de, 1870'lerde bu usüle uyulmayıp herkesin kendi bildiği şekilde çapsiz kereste kesmekte olduğu, yine aynı şekilde tuğla üretip diğer inşaat malzemelerini imal etmekte oldukları bilinmektedir¹⁵⁰³. Yukarıdaki belgeden anlaşıldığı üzere, Osmanlı mimarisinin 19.yüzyıldaki bazı yapı malzemelerinin standartının, yüzyılın son çeyreğine doğru terkedilmeye başlandığı görülmektedir. 18. yüzyılda Lale devri ile başlayıp Tanzimat ile birlikte değişen mimari biçimlerin üretimleri noktasında, yapı malzemelerinin de değiştiği unutulmamalıdır. Dini mimaride yüzyıllardır taş-tuğla ana yapı malzemesi olarak kullanılırken, sivil mimaride ahşap kullanılmaktaydı. Özellikle yangınlar nedeniyle büyük sorun teşkil eden ahşap mimari, devlet eliyle nizamnameler aracılığıyla yeniden düzenlenmeye çalışılmıştı. Ancak ahşap malzemenin ucuzluğu, yangın ve deprem sonrasında tekrar hızla yapı üretimine imkan vermesi, özellikle halkın mali açıdan kâgır yapı inşa etmesine güç yetirememesi ve depremlerde can kaybı endişesi, bu malzemenin daha çok tercih edilmesini sağlamaktaydı¹⁵⁰⁴.

5.4.1. Keşif Defterlerinde Geçen Ana Yapı Malzemeleri ve Kullanımı

19.yüzyıl Bursa mimarisinde, dini yapılar hariç neredeyse tamamen ahşap yapıların hâkimiyetindeydi. Tanzimat'tan sonra Bursa'da kâgır yapı üretimi ancak kamu yapıları (okul, hastane, hükümet konakları, askeri yapılar, saat kulesi gibi) noktasında gerçekleşmiş, bu durum şehrin genel yapı stoğunda oldukça düşük bir

¹⁵⁰³ BOA.ŞD.684.25.6.1 (Tarih: 1875 yılı ikinci yarısı) Bu konuda Bursa'ya ilişkin 1641 tarihli çok daha eski bir fermanda: "*Bursa etrafındaki mahallerde çivi kesmek ve kereste ve tuğla ve kiremit ve sair binaya lâzım olan eşya ve malzemeler, İstanbul'dan gönderilen çap mucibince ve çivi vukiyye çapı üzere olup Bursa'da her kim mimar olursa cümle binaya müteallik eşyayı evvel görüp, âhardan muhtesibler ve sairlerin müdahale etmemeleri ve İstanbul'da gönderilen çap mucibince her malzeme buna göre yaptırılması ve ziyade ve noksan yaptırılmaması*" emredilmiştir. Bkz.: Kepecioğlu, "Mimar", **a.g.e.**, s.198.

¹⁵⁰⁴ Şenyurt, **a.g.t.**, s.7.

yüzde oluşturmuştur. 20. yüzyılın başında Bursa'da resmi devlet dairesi olarak kullanılan hükümet dairesinin fiziki yapısı şöyle anlatılır: *"Ebniyenin kâfe-i aksâmı ahşap direklerle tesis ve daireleri gayet fena cinsten tuğla ve kerpiçle yapılmıştır. Geçen zaman ile ahşap kısımların tamamı çürük bir hale gelmiş olmakla dayanmaya gücü kalmamış, esas kirişlerinin dayanak noktaları da çürümüştür."*

Osmanlı mimarlığında inşası ya da onarımı yapılacak binaların yaklaşık maliyetinin tespiti için hazırlanan keşif defterleri, aynı zamanda yapı malzemeleri ve terminolojisine dair veri sağlayan önemli belgelerdir. Osmanlı yapı üretim/onarım sisteminde kullanılan malzemelere ve bunların terminolojisine ilişkin çeşitli çalışmalar ortaya koyulmuştur. Bu çalışmaların farklı coğrafi bölgelerde inşa edilen ya da onarılan yapılar üzerinden genişletilmesi ise yapı malzemelerinin dönemsel ve bölgesel kullanımının tespitiyle birlikte, terminolojik kullanımdaki farklılıklarının belirlenmesine de katkı sağlamaktadır¹⁵⁰⁵. Bu amaçla, çalışma kapsamında bazı yapılar dâhilinde tespit edilen birinci ve son keşif defterleri, yapıların inşa ve onarımlarında kullanılan malzemeler için birincil kaynaklardır. Keşf-i evvel denilen birinci keşif defterleri, inşası ya da onarımı tasarlanan işlerin miktarlarını, malzeme, işçilik ve işin birim fiyatlarını kapsar. Keşf-i sâni denilen son keşif ise inşa ve onarımın tamamlanmasını takiben geçici kabulden sonra, yapılan işleri değerlendirmek üzere, yine harcanan malzeme, işçi/usta ücretleri, satın alınan hizmet için (araç ve alet vs. kiralama) kesin metrajlara göre düzenlenen son keşiftir¹⁵⁰⁶.

Keşif defterleri, ait olduğu yapının inşa ve onarımında o tarihlerde kullanılan malzemenin adet/miktar/fiyat olarak kayıtlarını içermektedir. Ayrıca bu malzemelerin o yapıda nasıl kullanılacağı da uzun uzun anlatılmakta, bir açıdan

¹⁵⁰⁵ Ömer Lütfi Barkan, **Süleymaniye Cami Ve İmaretini İnşaatı (1550 - 1557)**, Cilt:1-2, TTK. Yayınları, Ankara: 1972; a.mlf., "Türk Yapı ve Yapı Malzemesi Tarihi İçin Kaynaklar", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Sayı:17, 2011, s.3-26; İlknur Aktuğ Kolay, "Osmanlı Dönemi İnşaat Belgelerine Göre Anıtsal Yapılarda Örtü Ve Duvar Sistemleri", **8. Ulusal Çatı & Cephe Sempozyumu (2-3 Haziran2016)**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, <http://catider.org.tr/pdf/sempozyum8/24-OSMANLI-DONEMI-INSAAAT-BELGELERINE-GORE ANITSAL.pdf>; a.mlf., "16. Yüzyılda Kullanılan Bazı İnşaat Malzemeleri ve Kullanım Yerleri", **II.Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi-Bildiriler**, İ.T.Ü. 28 Nisan-2 Mayıs 1986, İTÜ Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul: 1986, s.71-76; Serpil Çelik, **Mevcut Belgeler Işığında Süleymaniye Külliyesinin Yapım Süreci**, İTÜ. Fen Bilimleri Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: 2001, s.93-200; Şennur Kaya, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Geç Döneminde İzmit'te İnşaa Edilecek Üç Yapı İçin Hazırlanan Keşif Defterlerinin Yapı Malzemesi Açısından Değerlendirilmesi", **Sanat Tarihi Yıllığı XXI**, Sayı: 21/2008, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul: 2012, s.60; Zeynep Ahunbay, "Mimar Sinan Yapılarında Kullanılan Yapım Teknikleri ve Malzeme", **Mimarbaşı Kocasinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri**, VGM Yayınları, İstanbul: 1988. s.531-38; Doğan Yavaş, "Aksaray Valide Külliyesi İnşaat Defterleri", **U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:13, yıl:8, 2007/2; Selman Can, "Ortaköy Camii Keşf-i Evvel Defterleri", **Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**", Sayı:37, Erzurum: 2016, s.198-239.

¹⁵⁰⁶ Doğan Hasol, **Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü**, YEM Yayınları, İstanbul: 1979, s.285.

yapım tekniği noktasında malzemelerin uygulamasının örneklerini sunmaktadır. Keşif defterlerinden çıkarılabilecek bir başka veri de, malzemelerin kaynağı, geldikleri ya da üretildikleri yer konusundadır. Kayıtlarda geçen ana yapım malzemelerinden demir, taş, pişmiş toprak, ahşap ve temel harç malzemelerinin nasıl ve nerelerde kullanıldıkları, Bursa'da üretilen malzemenin kaynakları, seçilen bazı yapı örnekleri doğrultusunda bu bölümde anlatılmaya çalışılmıştır.

5.4.1.1. Belli Başlı Demir Malzemeler

5.4.1.1.1. Lama/Lama Demiri

Bursa Hükümet Konağı meydanına inşası planlanan Süvari dairesi ve ahır yapılarının 1903 tarihli planları ve keşif defteri Baraçanos Efendi, malzemelerin rayiç bedelleri ise Pandalaki tarafından hazırlanmıştı. Keşif defteri ve fiyat listesine göre bu iki yapıda *"uzun, ensiz, yassı ve kalınca, dikdörtgen kesitli"*¹⁵⁰⁷ *"lama demiri"*, pencere kemerleri ve duvar içlerinde bağlama olarak kullanılacaktır. Bağlama özelliği dışında lama (lama) demirleri, Gureba hastanesi bünyesindeki mahkum koğuşu pencerelerinde; doğrudan pencerenin kendisinde, *"demir kuşaklar"* şeklinde de kullanılmıştır. Demir kuşakları delerek mevcut parmaklıklara geçirmek demirci ustasının işi, eski parmaklıkları söküp lama kuşaklar için pencerenin yan duvarlarında yuva açarak parmaklıkları yerleştirip, kuşakları çimento ile sabitlemek de duvarcı ustasının işidir. Lama demirleri Emir Sultan Türbesi kubbesinde ve Kral kızları türbeleri için yapılan inşaatlarda hatıl yerine kullanılmıştır. İzmit'te inşa edilmesi planlanan üç yapı için 24 yıl içerisinde hazırlanan üç keşif defterinden 1909 ve 1912 tarihli olanlarında da pencere demirleri olarak kullanılması dışında, lama demirlerinin genel olarak hatıl amaçlı kullanıldığı görülmektedir¹⁵⁰⁸. I. Bayezid (Yıldırım) Camii ile türbesinin son cemaat yeri kubbelerinin birbirine bağlanmasında 10 cm genişlik, 5 cm kalınlık ve 7 metre uzunluğunda lama demirleri kullanılmıştır. I. Bayezid (Yıldırım) Camii son cemaat yerindeki beş kubbesi için yukarıdaki ölçülerde on bir adet lama demiri (77 m.), yan taraflarının bağlaması için de 24 m. olarak toplamda 101 m. lama demiri kullanılmıştır.

5.4.1.1.2. Demir Kenet ve Zıvana

Lama demiri dışında, yapılarda taşların birbirine bağlantısı için kullanılan demir

¹⁵⁰⁷ Neslihan Sönmez, **Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü**, s.70.

¹⁵⁰⁸ Şennur Kaya, "a.g.m.", s.71.

donatılar arasında Bursa ile ilgili keşif defterlerinde sıkça "*temür kened*" ve "*zebâne*" (zıvana), "*kened ve kurşun*" isimleri geçmektedir. Örtü sisteminde levha kaplama olarak kullanılmasının dışında kurşun, bu bağlantı demirlerinin taş içine girmesi için açılan deliğe dökülerek kenet ve zıvananın taş ile bağlanmasını sağlamak, aynı zamanda paslanmasına engel olmaktadır¹⁵⁰⁹. O yüzden kayıtlarda bazen kenet ile birlikte yazılmıştır. Kenetler çoğunlukla 5-8 mm kalınlığında ve 50-60 mm enindeki lame demirlerinin çeşitli şekillerde bükülmesiyle yapıldı¹⁵¹⁰. Zıvanalar ise 4-5 cm. boyunda, 1x1 veya 2x2 cm. kesitinde yapıldı¹⁵¹¹. Kenet gibi kurşunla taşa sabitlenen zıvanaların, Osmanlı mimarlığında bütün taşlarda kullanıldığı söylenemez¹⁵¹². Osmanlı mimarisinde yapıların beden duvarları ve ayaklarında ya da minare örgüsünde yatayda demir kenetler, düşeyde ise demir zıvanalar bağlantı elemanı olarak kullanılmıştır¹⁵¹³. Emir Sultan Türbesi inşaatı kayıtlarında, türbenin duvar örgüsünde kullanılan ince tarakla tesviye edilmiş "*cedid seng-i mermer*"'in "*temür kened ve zebâne*¹⁵¹⁴" ile birbirlerine bağlandığı belirtilmiştir. II. Murad türbesinin tavan altında hareket etmiş olan som taşları demir kenet ve zıvana ile birbirine bağlanmıştır. Demir kened ve zıvana, Bursa'daki Hüdavendigâr Camii ya da II. Murat (Muradiye) Camii minareleri inşaatında olduğu gibi ince tarak ile tesviyeli "*seng-i küfegi tomruğu*"ndan som paye direklerde ve küfeki taşların birbirine bağlanmasında kullanılmıştır. Osman ve Orhan Gazi türbelerinden, Orhan Gazi türbesinde ince tarak ile tesviyeli büyük taştan, demir kenet ve zıvana ile bağlı tekparça yuvarlak sütunlarda; Osman ve Orhan Gazi türbelerinin her ikisinde, her tarafı tesviyeli yeni mermer taşından (cedid seng-i mermer) yapılan yarım kavisli ortaları müzeyyen kilitli taşlı pencere kemerleri ve kapı sövelerinde yine bu malzemeler kullanılmıştır. ayrıca pencerelere demir şebekelerin monte edilmesinde de kurşunlu kenetleri kullanılmıştır.

5.4.1.1.3. Demir Şebekeler

Keşif defterlerinde en çok adı geçen malzeme olarak kapı ve pencerelerde kullanılan "*demir şebekeler*" ve "*demir parmaklıklar*" bazı durumlarda Bursa'daki yapılarda kullanılmak üzere Dersaadet'te yaptırılmıştır. Örneğin, 1858'lerde hem Osman ve

¹⁵⁰⁹ İlknur Aktuğ Kolay-Serpil Çelik, "Malzeme ve Teknoloji", **Bir Saheser Süleymaniye Külliyesi**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara:2007, s.128.

¹⁵¹⁰ D. Hasol, **a.g.e.**, s.279; N. Sönmez, **Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü**, s.56-57.

¹⁵¹¹ D. Hasol, **a.g.e.**, s.551.

¹⁵¹² N.Sönmez, **a.g.e.**, s.116.

¹⁵¹³ Kolay-Çelik, "a.g.m.", s.130.

¹⁵¹⁴ Zıvana/cuvana/cüvâne: N.Sönmez, **a.g.e.**, s.116.

Orhan Gazi türbeleri pencereleri için hem de Ulucami pencereleri için dökme demir şebeke ve parmaklıklar, o tarihlerde Bursa'da imâl edilmesi İstanbul'a göre daha masraflı olacağı için, İstanbul'da mühendishâne-i âmire'de imâl ettirilmiştir. 1855 depremlerinden sonra yeniden inşa edilen Hüdavendigâr türbesi, Osman ve Orhan Gazi türbeleri ile Emir Sultan türbesi ve büyük çaplı onarım geçiren Ulucami'nin demir şebekeleri, keşif defterlerinde “*kenedli temür şebeke*”, “*temürden ma'mûl nevresim şebeke*” “*dökmeden devr parmaklıklar*” şeklinde kaydedilmiştir. Dökme demirden imal edilen şebekeler, pencerelerin mermer ya da küfeki sövelerine demir kenetler ile sabitlenirdi.

5.4.1.1.4. Mismâr

Osmanlı dönemi yapı malzemeleri arasında, iskele, kalıp, hatıl, çatı, saçak altı ve tavan kaplamaları gibi her türlü ahşap malzemede ve yapıların örtülerindeki kurşun kaplamalarında kullanılan¹⁵¹⁵ çeşitli boyutta ve nitelikte¹⁵¹⁶ çiviler mevcuttur. Bursa yapılarına ait kayıtlarda sıkça ismi geçen ve yapılarda en bol kullanılan malzeme “*mismâr*” denilen çivilerdir. Bu çiviler, Bursa yapılarında “*atik mismâr*”, “*atik mahlut mismâr*”, “*cedid mismâr*”, “*cedid lofca mismârı*”, “*mismâr-ı piyâde*”, “*karbuçe (karfiçe) mismârı*”, “*halka mismâr*” ve “*kurşun mismârı*” gibi çeşitleriyle birlikte kullanılmıştır. Diğer bazı kayıtlarda da mismâr çeşitlerinin hepsi yazılmayarak, “*mismâr-ı mütenevvia*” ya da “*atik mahlut mismâr*” şeklinde, çivi çeşitleri anlamında kaydedilmiştir. Ulucami inşaat defterinde “*ecnâs-ı mismâr*” başlığı altında “*atik mismâr*” ve “*cedid lofca*¹⁵¹⁷ *mismârı*”ndan sonra “*karfice*” olarak bir mismâr çeşidi daha geçmektedir. Son yıllarda Osmanlı yapı malzemeleri ile ilgili yukarıda belirtilen yayınlarda geçmeyen, ancak farklı boyut ve şekillerde, üstü kalaylı mismâr, fabrika çivisi olarak bilinen¹⁵¹⁸ karfice mismârının, fabrikasyon üretimi nedeniyle diğer çivi çeşitlerine göre çok daha ucuz olduğu ve daha fazla kullanıldığı düşünülmektedir. Ayrıca, yayınlarda adına rastlanılmayan ve hakkında henüz bir bilgi bulunmayan bir diğer çivi çeşidi olarak, “*mismâr-ı piyâde*” tespit edilmiştir.

¹⁵¹⁵ Kolay-Çelik, “a.g.m.”, s.128.

¹⁵¹⁶ Osmanlı dönemi yapılarında kullanılan tüm mismâr çeşitleri için bkz.: N. Sönmez, **Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü**, s.78-79; İlknur Aktuğ, “16. Yüzyılda Kullanılan Bazı İnşaat Malzemeleri ve Kullanım Yerleri”, s.74.

¹⁵¹⁷ Osmanlı Dönemi'nde demir üretim merkezlerinden biri olan Bulgaristan/Lofça'da üretilen bir çividir. Lofca mismârının, tespit edilen en ağır çivi (25.6 gr.) olduğu belirtilmektedir. Bkz.: Aktuğ, “16. Yüzyılda Kullanılan Bazı İnşaat Malzemeleri ve Kullanım Yerleri”, s.74.

¹⁵¹⁸ Arseven, **İstîlâhât-ı Mi'mâriyye**, s.127.

5.4.1.1.5. Putrel

Putrel, sanayi devrimi sonrası kullanılmaya başlanan yeni malzemelerden olup, yapılarda taşıyıcı olarak kullanılan demir profildir. Putrel demiri, **T**, **U**, ve **L** şeklinde farklı profillerde üretilmiştir¹⁵¹⁹. 1909 ve 1912 tarihli İzmit keşif defterlerinde putrel demirinin birim fiyatı, kıyye cinsinden hesaplanmış¹⁵²⁰, Bursa hapishanesi inşaatı için hazırlanan listede de “*beher kıyyesi*” 3 kuruş olarak kaydedilmiştir. Çalışma kapsamında incelenen döneme ilişkin kayıtlarında bu malzeme, sadece hapishane binası inşaatı ve Mülki idadi bünyesindeki hamamın inşası için gerekli malzemeler arasında geçmekte, diğer keşif kayıtlarında ya da fiyat cetvellerinde ismi geçmemektedir. İnşaatı uzun yıllar yarım kalmış olup tamamlanmaya çalışılan hamamın “*hela ve ustura halvetinin üstü demir putrelle inşa*” edilmiştir. Ayrıca hamamın “*soğuk ve sıcak su hazinelerinin üzerlerini örtmek için demir putrel*” kullanılmıştır. “*Temür kazma*”, “*kürek*”, “*temür kama*”, “*çapa*”, “*örs*”, “*çekic*”, “*askı temüri*”, “*temür tarak*”, “*sac*”, “*teneke*”, “*temür çengel*”, “*temür civata*”, “*makara*”, “*hançer*”, “*gedüzlü ebniyelik temür*” gibi malzemeler de 19.yüzyıl Bursa yapılarıyla ilgili kayıtlarda isimleri geçen diğer irili ufaklı demir malzeme ve aletlerdir.

5.4.1.2. Taş ve Pişmiş Toprak Malzemeleri

Son dönem Bursa yapılarının inşa ve onarım işleri için taş ve pişmiş toprak malzeme, temini kolay ana yapı malzemelerindendi. Bu dönem yapılarında kullanılan taş malzeme ile pişmiş topraktan üretilen malzemeler alt başlıkta değerlendirilmiştir.

5.4.1.2.1. Taş Malzemeler

Çalışma kapsamında tespit edilen keşif defterleri içerisinde menşe, cins ve nitelik olarak kayıtlarda belirtilen bu malzemeler, inşa ve onarım işlerinde anıtsal yapılarda, uzun ömürlü olması sebebiyle kullanılan ana yapı elemanlarıdır. Sivil ve dini mimaride yapıların temellerinde, avlu düzenlemesinde ve beden duvar örgüsünde kullanılan moloz taş örgüsü¹⁵²¹, Bursa Belediye binası gibi ahşap karkas yapıların yüksek bodrum katlarında kesme taş olarak kullanılmıştır. Taş örgüsü, Harir darüttahsili gibi nim kargir (yarı kâgir) yapılarda zemin katın beden duvarlarını oluşturmuş; moloz taş, Fransız kilisesi kompleksi içerisinde inşası düşünülen

¹⁵¹⁹ D. Hasol, **a.g.e.**, s.416; Metin Sözen-Uğur Tanyeli, **Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, İstanbul: 1996, s.197; Ş. Kaya, “a.g.m.”, s.84.

¹⁵²⁰ Ş. Kaya, “a.g.m.”, s.72.

¹⁵²¹ İlknur Aktuğ, “Ayazma Camisi İnşaat Defteri”, **9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara:1995, Cilt:1, s.83.

dispanser binasında da, zeminden pencere alt seviyesine kadar yüzeyde bezeme unsuru olarak tasarlanmıştır. Yıldırım Bayezid Darüşşifası ve Yeşil Medrese gibi yapıların beden duvarlarında ise moloz taş örgüsü tuğla ile almaşık şekilde kullanılmıştır. Osmanlı döneminde taş için kullanılan ölçü birimi çeki olduğu için¹⁵²², 1906 tarihli defterde taşın birim fiyatı çeki cinsinden hesaplanmıştır.

Çeşit olarak kaynaklarda en sık karşılaşılan küfeki taşı, “*ana yapı taşı olarak duvarlarda, ayaklarda, kemer üzengi taşı, pencere-kapı sövelerinde, minare örgüsünde, zemin kaplamasında ve hapuşta örgüsünde*” kullanılmaktadır¹⁵²³. Kefeki ya da bakırköy taşı da denilen açık renkli, işlenmesi kolay bu taş çeşidi, kum, çakıl ve midye kabuklarının zamanla bağlayıcı maddelerde birbirine yapışmalarından oluşmuştur. İlk çıkarıldığında nispeten yumuşak olan bu taş zamanla sertleşen özelliktedir¹⁵²⁴. Kaba işlenmişinden kesme taş ve yoğun bezemeli düzeye kadar değişik ve zengin bir kullanım alanı bulan bu taş çeşidi¹⁵²⁵, Bursa'da da Ulucami, Şehadet Cami, Yıldırım Bayezid Camii, Emir Sultan Türbesi, Osman ve Orhan Gazi Türbeleri ve Askeri Lise, Saat kulesi, Ziraat Mektebi gibi pek çok Osmanlı dönemi yapılarında sıkça tercih edilen ana yapı malzemesi olmuştur. Keşif defterlerine göre Hüdavendigâr türbesi için, “*seng-i küfekiden armudî avadanlıklı som siyâm saçak*” yapılmış, II.Murat Camisinin yeniden inşa edilen minaresinde “*seng-i küfegi tomruğu*” kullanılmıştır.

“*Kaygan taşı*”, inşaatlarda kullanılan bir başka taş çeşididir. Hafif yumuşak ve ince levhalar haline getirilebilmesi, bu taşın çatı örtülerinde ve döşemelerde, kaplamalarda veya kaldırım taşı olarak kullanılmasına imkân vermiştir¹⁵²⁶. Kaygan taşının, Bursa Mekteb-i İdadisinin yangından zarar gören “*sakıf*”, “*helaların üzeri*” ve “*su mecrâsı*” gibi kısımlarının tamirlerinde inşa edilecek set duvarlarının üzerine ve I. Bayezid Türbesi etraf duvarlarının üzerine döşeme, Orhan Camii minaresinde minare cephesine kaplama ve Osman Gazi türbesinde “*kayganlar ile çevrili kârgir yelpazeler*” olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Daha çok dış cephe kaplaması, merdiven basamakları, pencere ve kapı söveleri ve taşıyıcı elemanlarda sütun, sütun kaidesi, sütun başlığı, devşirme, kemer, korkuluk ve

¹⁵²² N.Sönmez, **Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü**, s.98.

¹⁵²³ Kolay-Çelik, “a.g.m.”, s.126.

¹⁵²⁴ Doğan Hasol, **a.g.e.**, s.273-74.

¹⁵²⁵ N.Sönmez, **a.g.e.**, s.65-66.

¹⁵²⁶ **A.g.e.**, s.56.

zemin döşemesi olarak kullanılan¹⁵²⁷ mermer taşı, siyah, beyaz, kırmızı, yeşil ve alaca renklerde çeşitlere sahiptir. Renkleri ve türüne göre pek çok farklı isimlerle anılan¹⁵²⁸ mermer, örneğin Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkîsi bünyesindeki hamam inşaatında "*frenk mermeri*" ve "*mermer taşdan kurna*" olarak, Emir Sultan Türbesi avlusunda ise zemin döşemesi, Yıldırım Bayezid ve Yeşil Camilerinde dış cephe kaplaması olarak kullanılmıştır. Bursa keşif defterlerinde geçen *frenk mermeri*'nin, İzmit'te inşa edilmesi planlanan üç yapı için 24 yıl içerisinde hazırlanan üç keşif defterinden (1888, 1909 ve 1912 tarihli keşif defterleri) 1912 tarihli olanında tuvalet taşı olarak nitelendiği görülmüştür¹⁵²⁹. Dolayısıyla Bursa Erkek Lisesi bünyesinde o tarihlerde inşa edilen Hamam için bu taşın tuvaletlerde kullanıldığını söylemek mümkündür. Bursa yapılarının kapı ve pencerelerinde söve olarak kullanılacak mermere ilişkin kayıtlarda herhangi bir niteleme bulunmazken, 1758-1760 tarihleri arasında inşa edilen Ayazma Camii inşaat defterlerinde kapı sövesi olarak "*mermer-i pahlû*" adı zikredilmiştir¹⁵³⁰. Emir Sultan Türbesi keşif defteri kayıtlarında "*cedid seng-i mermer*" olarak geçen mermer türünün, yapının yeniden inşa edilecek duvarlarında (duvarlarda kapı ve pencere yerleri boş bırakılarak) bir kısmı "*mevcut taşlardan*" kalan kısmı "*cedid seng-i mermerden ince tarakla tesviyeli*" olarak kullanılması planlanmıştır.

Bazı durumlarda mermerin, ahşap merdivenlerin korkuluklarında da kullanılmasının tasarlandığı, 1906 tarihli hükümet konağı malzemeleri fiyat listesinden anlaşılmaktadır. 1911 tarihli Hapishane malzemeleri fiyat cetvelinde mermerin, "*silme ve köşe vesaire için marmara mermeri*", "*sövelik marmara mermeri*", "*kaplamalık marmara mermeri*" ve "*döşemelik marmara mermeri*" şeklinde farklı uygulamalarda kullanılmak üzere marmara adasından çıkarılan mermerlerden temin edildiği görülmektedir. Bu mermerler kullanım alanlarına göre üretim sırasında tasnif edilmiş ve adlandırılmış olmalıdır. Yine Emir Sultan Türbesinde olduğu gibi mermer yüzeylere taş taklidi boya yapılması da uygulanan bir yöntem olarak görülmektedir.

Küçük siyah benekli, koyu kırmızı veya yeşil renklerde olup cilalanabilen özelliğiyle "*somaki*", sütun ve trabzan yapımlarında kullanılmış, mermer taklidi çok sert bir

¹⁵²⁷ İlnur Aktuğ Kolay-Serpil Çelik, "a.g.m.", s.126.

¹⁵²⁸ N.Sönmez, **a.g.e.**, s.76-77.

¹⁵²⁹ Şennur Kaya, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Geç Döneminde İzmit'te İnşaa Edilecek Üç Yapı İçin Hazırlanan Keşif Defterlerinin Yapı Malzemesi Açısından Değerlendirilmesi", **Sanat Tarihi Yıllığı XXI**, Sayı: 21/2008, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul: 2012, s.68.

¹⁵³⁰ İlnur Aktuğ, "Ayazma Camisi İnşaat Defteri", s.79-89,

taştır¹⁵³¹. Kayıtlarda Emir Sultan türbesinde on altı adet kullanıldığı belirtilen somaki taşı, yapıların giriş cephelerindeki sütunlarda da görülmektedir. Bazen de, somaki taşı yerine, Emir Sultan türbesi niyaz penceresi tarafındaki sütunlarda olduğu gibi, somaki taklidinde yapılan sütunlar da kullanılmıştır. Türbelerin cephe kaplamalarında da bu taş, “*somaki mermer*” adıyla geçmektedir. Hüdevendigâr Türbesinin 1869 yılındaki mevcut eksiklikleri anlatılırken, türbenin pencerelerinde somaki söve kullanılması gerektiği, içerisinin sıvanması gereken yerlerine de mermer döneceği belirtilmiştir. I. Bayezid türbesinde, *somakiden imal edilmiş üç metre uzunluğundaki tek parça iki adet direğin* halis harç ile yeniden yerlerine yerleştirileceği ve somaki direklerin üzerine yeni mermerden başlık yapılacağı belirtilmiştir.

5.4.1.2.2. Pişmiş Toprak Malzemeler

Genel olarak yapıların beden duvarlarında, kemer, tonoz, kubbe gibi strüktürel elemanların örgüsünde ve zemin döşemesi olarak kullanılan tuğlalar, basitçe toprak hamurunun kalıplara dökülüp kurutulmasından sonra yüksek ateşte fırınlanmasıyla elde edilen en yaygın yapı malzemelerindedir. Tuğlalar çeşitli kaynaklarda türleri, üretim yerleri, ebatları ya da kullanım yerlerine göre adlandırılmıştır¹⁵³². Örneğin, Ortaköy Camii keşif defterlerinde geçen “*Büyükdere tuğlası*”¹⁵³³ ile İzmit yapılarına ait keşif defterlerinde geçen “*Selanik malı, etrafı pahlı cilalı tuğla*” örneklerinde olduğu gibi, burada malzemenin üretim yeri belirtilmiştir. Bazı kayıtlarda tuğlaların nitelikleri belirtilmemiştir: kullanım yeri belirtilip niteliği belirtilmeyen “*Kubbeye mahsus özel tuğla*”, buna örnektir.

19.yüzyıl Bursa sivil ve dini mimarisinde, yapıların inşa ve onarımlarında en çok kullanılan malzeme olmasına karşın tuğlanın, kayıtlarda çeşit ya da özellik olarak nitelendirilmiş çeşitleri azdır. 19.yüzyılda Bursa’nın özellikle dini mimarisi, deprem ve şiddetli lodos rüzgârları nedeniyle sık sık zarar görmüştür. Bursa’da 1855 depremleri sonrasında, tuğla ağırlıklı olarak inşa edilen minareler ile cami, medrese, han, hamam, imaret, darüşşifa ve türbelerin kubbe ve kemerleri ağır hasara uğramıştır. Dini yapıların yıkılan ya da zarar gören bu kısımlarının tamirlerinde de en

¹⁵³¹ N.Sönmez, *a.g.e.*, s.100.

¹⁵³² Tuğlaların biçim, özellik, boyut, nitelik, satış biçimi ve kullanıldıkları/üretildiği yerlere göre adlandırılmaları hakkında bkz.: N.S önmez, **Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü**, s.106-107; Selman Can, “Ortaköy Camii Keşf-i Evvel Defterleri”, s.210; İlknur Aktuğ, “16. Yüzyılda Kullanılan Bazı İnşaat Malzemeleri ve Kullanım Yerleri”, s. 73; Kolay-Çelik, “a.g.m.”, s.126-127.

¹⁵³³ Selman Can, “Ortaköy Camii Keşf-i Evvel Defterleri”, s.227.

çok kullanılan malzemeler arasında tuğla ilk sıralardadır. Buna karşın, Bursa'nın sözü edilen döneminde yürütülen inşa ve onarım faaliyetlerinde birkaç tuğla türünün adı geçmektedir. Keşif defterlerinde verilen bilgilere göre saçaklarda, bacalarda ve temellerin üzerine zemin döşemesi olarak *“cedid tuğla”*; kemerlerde, kubbelerde, pencere kemerlerinde, beden duvarlarında *“kemer tuğlası”*, *“battal tuğla”* ile *“cedid battâl tuğla”*; cami, medrese ve türbe gibi yapılarda zemin döşemesi olarak *“battal tuğla”*; yapıların bazı bölümlerinin aralarını doldurmak için *“takoz tuğla”*; takoz tuğlasıyla doldurulan yerlerin üstüne döşenmesi için *“tabak tuğlası”*¹⁵³⁴; niteliği belirtilmeyen *“Kubbeye mahsus özel tuğla”*; minare inşa ve tamirlerinde *“cedid minare tuğlası”*; pencere ve kapıların kenar ve köşeleri için kullanılıp ölçüsü belirtilen *“80 cm.lik yerli tuğla”*; temellerin üzerine zemin döşemesi olarak *“akça tahta görünümlü özel battal tuğla”* ile *“cedid tuğla”*; yapıların bölme duvarlarında *“adi kerpiç tuğlası”* kullanılmıştır.

Sıklıkla onarıp uzun yıllar Bursa Hükümet konağı olarak kullanılan binanın *“daireleri gayet fena cinsten tuğla ve kerpiçle yapılmıştır”*. Erkek lisesi hamamında, *“kubbeye mahsus özel tuğla”*, *“takoz tuğlası”*, *“kemer tuğlası”* çeşitleri kullanılmış, Ulucaminin zarar gören kemerleri *“cedid battâl tuğladan hâlis harcile”* onarılmış, kubbeleri ile kubbelerdeki sekiz adet pencere yerleri *“battal tuğla”*dan yapılmıştır. Aynı şekilde Emir Sultan türbesi beden duvarlarındaki pencere kemerleri ile kubbe kemerleri ve türbe yan odalarının bazı beden duvarları (bir duvarı tamamen tuğla, pencere açıklığı bulunan diğer duvarı taş-tuğla şeklinde) *“battal tuğla”*dan, yan odaların kuzey cepheleri ise tuğla dolgulu ahşap karkas olarak inşa edilmiştir. Emir Sultan türbesi avlusuna da *“akça tahta görünümlü özel battal tuğla”* döşenmesi düşünülmüştür. Belediye binasında görüldüğü gibi ahşap karkas arasında ana dolgu malzemesi olarak ve Ziraat Mektebi ana binasında *“mektebe mahsus”* damgasıyla üretilen *“ateş tuğla”* kullanılmıştır. Reşit Mümtaz Paşa zamanında Hamidiye (Cumhuriyet) caddesi üzerine, bazı kurumlara gelir getirmek amacıyla inşa edilen ve bir süre Hükümet konağı olarak da kullanılan kâgir, üç katlı iki konak şeklinde inşa edilen neoklasik yapının dış cephesinin tamamında derzli sıvasız *“ateş tuğla”* kullanılmıştır. Ziraat mektebinin çatısında tuğladan yapılan parapetler dikkat çekicidir. Fransız kilisesi kompleksi içine yapılacak dispanser binasının, kat silme ve

¹⁵³⁴ Daha önceki yayınlarda ismine rastlanılamayan bir tuğla çeşidi olan Tabak tuğlası, hamamın keşif defterinde takoz tuğla örülü yerin üstüne döşenecek bir tuğla çeşidi olarak geçmektedir.

pencere söveleri tuğla örgülü; yapının cephe köşelerinde ve giriş kapısının sağ ve sol hattı tuğla örgülü olarak tasarlanmıştır. Belediye binasında ana malzeme olmasının dışında tuğla, binanın cephelerinde servi ağaçları, güneş kursları, gülbezekler ve geometrik formlar ile Davut yıldızı gibi sembollerin yapımında süsleme unsuru olarak kullanılmıştır. Tuğlanın bezeme unsuru olarak kullanıldığı bir diğer örnek, Muradiye Camiidir. Burada revak cephesinin saçak silmesinin altı firuze renkte sırlı tuğlalar ile geometrik formlarda süslenmiştir. Orhan Camiinin çift kemer alınlıklardaki tuğla bezeme de bir başka örnektir. 1855 tarihli keşif defterindeki bilgilere göre, Orhan Gazi türbesinin temelleri üzerine halis harç ile karışık “*cedid tuğla*” döşenecek, beden duvarlarında pencere ve ayakların yukarısına “*battal tuğla*”dan kemer yapılacaktır. II. Murat (Muradiye) medresesi yıkık olan ocak bacaları, “*cedid tuğla*” ile örülmüştür. Hüdavendigâr Cami-medresesinin zarar gören bazı tolos kemerleri “*cedid tuğla*” ile yenilenmiştir.

Çalışma kapsamında 19. yüzyıl Bursa mimarisine yapı malzemesi olarak tuğla üreten ocaklar tespit edilmiştir. Kayıtlarda geçen bilgilere göre belirtilen dönem içerisinde Bursa’da; **Çekirge’de** Konyalı Ali ocağı, **Misi köyünde** Konyalı Ali ocağı, **Soğanlı köyünde** Rumelili Yorgaki ocağı, Temiz oğlu Ahmed ve Deveci oğlu Anastas ocağı, **Mihraplı Köprüsü civarında** Mustafa Bey ocağı, **Cumalıkızık’ta** Kayserili Dimitri ocağı, **Izvat köyünde** Tanas ocağı, **Karaman köyünde** Mehmet Dâ’i ocağı, Şileli İbrahim ocağı ve Şileli Hüseyin Dâi ocağı, **Köprübaşı civarında** Sürti Ocağı, **Bağlararası’nda** Menuk oğlu Anastas ocağı, **Samanlı köyünde** Rumelili Mihal ocağı, **Karaağaç bağlarında** Anastas ocağı, Çakır Yanni ocağı, **Çeltik köyünde** dönme Ahmet oğlu Süleyman ocağı, Bursa merkezinde bulunan tuğla ocaklarıdır.

Binaların çatılarını yağmurdan korumak amacıyla, birbiri üstüne gelecek şekilde yerleştirilen pişmiş toprak malzeden üretilen kiremitler, alaturka ve alafranga olarak nitelendirilirdi. Alaturka kiremitler geleneksel üretimde yarım silindir şeklinde ve bir ağzı diğerinden biraz daha geniş olarak üretilirdi¹⁵³⁵. 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı mimarisinde çatı kaplamasında yaygın olarak görülmeye başlanan Fransa’dan ithal Marsilya tipi kiremit, makine kiremidi, fabrika kiremidi veya alafranga kiremit diye de anılmaktadır¹⁵³⁶. Bursa yapılarında ağırlıklı olarak

¹⁵³⁵ Kiremit çeşitleri için bkz.: N.Sönmez, **a.g.e.**, s.60-61; İlknur Aktuğ, “16. Yüzyılda Kullanılan Bazı İnşaat Malzemeleri ve Kullanım Yerleri”, s. 73; Kolay-Çelik, “a.g.m.”, s.127.

¹⁵³⁶ Ömer Özyiğit, “Alaturka Kiremidin Oluşumu”, **Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi**, s.V, İzmir: 1990, s.149-179 (http://dlir.aiys.org/archive/files/arkeoloji_sanat_tarihi_dergisi_v-5_p149-179_a20ada9c52.pdf Erişim tarihi: 18.10.2019)

medreselerin kubbe hariç çatılarında ve diğer sivil yapılarda, 19. Yüzyıl sonlarına kadar “yerli kiremit” ya da “adi kiremit” kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yüzyılın sonlarına doğru ithal kiremitler okullar ve diğer kamu binalarında kullanılmaya başlanmıştır. Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkîsi binasının 1894’lerde ihtiyacı olan bazı küçük onarımları için, 500 adet Marsilya kiremidi ve 600 adet yerli kiremit kullanılması planlanmıştır. Aynı okul bünyesinde ancak basit ve küçük ölçekli bir yapı olmasına karşın, hamam inşaatında da “Avrupa kiremidi” ve “Marsilya kiremidi” olarak iki çeşit ithal kiremit kullanıldığı görülmektedir. 1906 tarihli hükümet konağı inşası için hazırlanan ancak uygulama imkânı bulamayan konağın keşif defterinde ise Marsilya kiremidinin markası belirtilmiş, “kiremid dahi arslan markalı frenk kiremidi olacaktır” denilmiştir.

5.4.1.3. Ahşap Malzemeler

Çatı, kubbe ve tonoz iskeletleri, saçak altı ve tavan kaplaması gibi örtü sistemlerinde; temel kazıkları¹⁵³⁷, temel ve duvar hatılları, araları ateş tuğla dolgu sütun, direk gibi ahşap dikme, kuşak ve çaprazlarda, binaların ana taşıyıcı ve temel sistemlerinde yapı strüktürü içerisinde gizli olarak; kepenk, kapı, pencere, minber, mahfel, dolap ve kürsü gibi yapı bünyesindeki iç detaylarda ve iskele, kalıp gibi inşaat sonrası sökülen malzemelerde olmak üzere oldukça geniş bir alanda kullanılan ve çeşitli ağaçlardan elde edilen malzemelerin tümüne kereste denilmektedir. Ahşap malzemelerin uzunluk, nitelik, kesit, elde edildiği ağaç cinsi, yapıda kullanım yeri, ağacın üretildiği ya da temin edildiği yerin adı ve satış biçimi gibi pekçok ayırıcı özellikleri vardır. Bu nedenle ahşap yapı malzemenin sınıflandırılması diğerlerine nazaran daha karmaşık bir konudur¹⁵³⁸.

Osmanlı mimarisinde, sorunlu zeminlerde inşa edilecek yapıların temel ızgaralarında ahşap hatılları birbirine bağlayan “püştivan” denilen kısa ahşap kirişler

¹⁵³⁷ Temel kazıkların çakılması için Ortaköy Camii keşif defterlerinde görülen ve darbiye ücreti denilen kazık dikim ücreti, 19.yüzyıl Bursa yapılarına ait kayıtlarda görülmemiştir. Buna sebep olan etken, Bursa’nın yapı inşa alanlarının zemin özellikleri olmalıdır. Daha çok Uludağ eteklerinin biraz daha altında bulunan sert zemine inşa edilen Bursa yapılarının aksine, Ortaköy deresinin denize ulaştığı bölgede yumuşak bir zemin üzerine inşa edilecek Ortaköy Camii’nin temellerinde daha farklı kazık sistemi uygulanmıştır. Ortaköy Camiinin altına çakılan kazıkların boyu yaklaşık 14 metredir; buna karşın Bursa yapılarının temellerinde bu kadar derine inmeyi gerektirecek zemin niteliğinin olmadığı düşünülmektedir. Bu sebepten olmalıdır ki, incelenen kayıtlarda böyle bir ücretlendirme tespit edilememiştir. Bkz.: Selman Can, “Ortaköy Camii Keşf-i Evvel Defterleri”, s.198-239. Ayrıca İzmit’te inşası planlanan yapıların ahşap malzemeleri için bkz.: Ş.Kaya, “a.g.m.”, s.73-80.

¹⁵³⁸ İlknur Aktuğ, “16. Yüzyılda Kullanılan Bazı İnşaat Malzemeleri ve Kullanım Yerleri”, s.71-76; a.mlf., “Ayazma Camisi İnşaat Defteri”, s.80-81; N.Sönmez, a.g.e., s.71-72; Şennur Kaya, “a.g.m.”, s.59-88; Kolay-Çelik, “a.g.m.”, s.127-28; Kolay, “Osmanlı Belgelerinde Yer Alan Bazı Ahşap Yapı Malzemesi Üzerine Düşünceler”, **Sanat Tarihi Defterleri**, Ege yayınları, Sayı:10, İstanbul 2006, s.23-46; Kolay-Çelik, “Malzeme ve Teknoloji”, s.29-30.

kullanılırdı¹⁵³⁹. Osmanlı yapı terminolojisindeki tarifi ile temel inşası kısaca; “..temellere metânet için müceddeden hafr-ı zemîn ile iktizâsı üzere kebir mişe ağâcından kâzıklar rekziyle üzeri mezkûr ağâçdan ıskaralı..”¹⁵⁴⁰ şeklinde yapılırdı. Meşeden ahşap kazıkların zemine çakılmasından sonra, zemine oturan ağırlıkları yüzeyin her tarafına eşit olarak yayabilmek amacıyla, temel duvarlarının belli seviyelerine gelecek şekilde, zemine ızgara biçiminde meşe ya da çam ağaçlarından üretilen **ahşap hatıllar** yerleştirilirdi. Suyu dayanıklı olması sebebiyle tercih edilen meşe veya çam ağacından yapılan hatıllar, kısa ahşap kirişlerle geçme tekniği ile ya da çivilenerek birbirlerine bağlanır, böylece ahşap ızgara sistemi oluşturulurdu. Temeldeki duvar örgüsünü oluşturan taş bloklar birbirlerine, yatayda demir kenetler ve düşeyde demir zıvanalarla bağlanırdı. Temel duvarları da, içinde kalın bir horasan tabakası bulunan bu ızgara üzerine oturtulurdu¹⁵⁴¹.

1855’te Orhan Gazi türbesinin yeniden inşası için yapılması planlanan temel inşaatı şöyle tasarlanmıştır: Temel ızgarası için ikisi bir arabalık meşe ağacından yeteri kadar kazık, zemine ızgaralı olarak yerleştirilecek ve üzerine zeminle eşit oluncaya kadar halis harç-taş karışımı dökülerek kâgir temel inşa edilecektir. Bunun üzerine de, üzengi seviyesine çıkıncaya kadar kâgir duvar inşası yapılacaktır. Emir Sultan türbesi keşif kayıtlarına göre, 1857’de temeli sorunlu bir hale gelmiş türbenin kubbe kurşunlarından başlayarak temele kadar tamamen yıkımı yapılmıştır. Türbenin kuzeyinde bulunan kabristân tarafındaki temellerin zeminini sağlamlaştırılmak için bu kısım yeniden kazılmış ve buraya yeteri kadar büyük meşe ağaçlarından kazıklar çakılarak, üzerlerine yine meşe ağacından ahşap kirişler yerleştirilerek ızgara yapılmış ve bunun üzerine de halis harç ile yeni taş karışımı dökülerek temel inşaatı yapılmıştır. Peştivân terimi ilk olarak Osman Gazi ve Orhan Gazi türbeleri inşaatlarında geçer. Bu iki türbenin etrafında yapılacak duvarların temellerindeki ızgaralarda bulunan hatılları birbirine bağlamak için peştivan¹⁵⁴² denilen ahşap

¹⁵³⁹ N.Sönmez, **a.g.e.**, s.87;

¹⁵⁴⁰ BOA.EV.d.32540.3 (Tarih: H.1 Ra 1274/M.20 Ekim 1857)

¹⁵⁴¹ Kolay, “Osmanlı Belgelerinde Yer Alan Bazı Ahşap Yapı Malzemesi Üzerine Düşünceler”, s.29-30; Selman Can, “Ortaköy Camii Keşf-i Evvel Defterleri”, s.203-204.

¹⁵⁴² Farklı okunuşları olan bu malzeme için burada “peştivân” tercih edilmiştir. Arseven, temel ızgarasını anlattığı “İskara” maddesinde, duvar altına konulan tüm ahşap malzemeye ızgara derken, terimi açıklayan bir çizime de yer verilmiştir. Çizimde püştivanların hatılların üzerine koyulan kısa ağaçlar olduğu görülmektedir (Arseven, **a.g.e.**, s.27) ancak, “Püştivân” maddesinde ise bu malzemeyi hatılları birbirine bağlayan “ufak çelikler” olarak nitelendirmiştir (Arseven, **a.g.e.**, s.55). Ancak Osmanlı yapı malzemeleri üzerine oldukça kapsamlı araştırmaları bulunan N.Sönmez ve İlknur Aktuğ Kolay gibi araştırmacılar, bu malzemeyi temel ızgaralarında hatılları birbirine bağlayan kısa ahşap kiriş/bağ olarak nitelemiştirlerdir. Bkz.: N.Sönmez, **a.g.e.**, s.87; Kolay, “Osmanlı Belgelerinde Yer Alan Bazı Ahşap Yapı Malzemesi Üzerine Düşünceler”, s.33-34; İlknur Aktuğ Kolay-Ahmet

kirişler kullanılmıştır. Bunun için ilkin, istimlak edilen ev, arsa ve bahçelerin duvarları kaldırılmış, duvarlar da mevcut taşları halis harçla ve içi "*sekizi bir arabalık kayapa ta'bir olunan mişe ağacından hatıl ve peştivânlı*" olarak inşa edilmiştir. Sekizi bir arabalık nitelemesi, satış biçimi olarak belirtilmiş olmalıdır¹⁵⁴³.

Ahşap malzemenin kubbe inşasında kullanım süreci ve yöntemine ilişkin Emir Sultan türbesi inşası örneği verilebilir. Türbe bünyesinde meşe ağacından sekiz köşe direkler kullanılmış, taban, mahya, payandaları ve kubbenin kaburgaları meşe tahtasından, üzeri ise kestane ağacından yapılmıştır. Bunun üzerine de kaplama tahtası ve bu tahtaların üzerine de zift ve katran kalafat olarak sürülmüştür. Bunun üzerine de kurşun döşenerek alemi yerleştirilmiş ve tamamen ahşaptan yapılan kubbe tamamlanmıştır.

Özetle Bursa yapılarında kullanılan ahşaplar, cins, nitelik ve kullanım alanlarına göre şöyle açıklanabilir; "*sayelik kemerler için döşeme tahtası*", "*sıva inşası için* [sıva için iskele kurmak amaçlı olmalı] *kayapa ağacı*", "*meşe ağacından dikme ve payandalar*", "*Senaber biçmesi*", "*merteklik senâber biçmesi*", "*doğramacıkârî orta tavan tahtası*", "*ince tavan tahtası*", "*kitabeler için selvi ağacı*", "*domaniç tahtasından döşeme*", "*kirazlı ağacından mahya ve mertek*", "*sürtme ağacından kirişleme*", "*meşe ağacından çatı kirişleri*", "*çıralı çam ağacından ahşap bölmeler*", "*çıralı çam ağacından taban ve kuşaklar*", "*çatuların taban ve gergi ağaçları için çıralı çam*", "*çıralı çam ağacından mahyalar, bağlamalar ve kirişler*", "*kirişler üzerine çıralı çamdan 1-1,5 cm.lik tahta kaplama*", "*kestane ağacından payanda ve kubbe iskeleti*", "*meşe ağacından pencere çerçeveleri*", "*ceviz ağacından kapı*", "*meşe ağacından silicikârî kürsi ve başlıklı devr sütunlar*", *sağır* [küçük] ve *kebir* [büyük] "*obanlık senavber ağacı*", "*karacakaya tahtası*", "*yedili ağacı*", "*muhacir yedilisi*", "*ufak muhacir yedilisi*", "*meşe ağacı*", "*tahta*", "*uzun yedi ağacı*", "*dikme ağacı*", "*çam*", "*kestane*", "*sürtme*", "*pedavra tahtası*", "*kirazlı ağacı*", "*kirazlı ağacının diğer çeşidi*", "*yedilik senaber ağacı*", "*domaniç tahtası*", "*arnabud döşeme tahtası*", "*saçak, tavan ve direklere kaplamalık için arnabud* ارنابود".

Ersen, "Bir 15. Yüzyıl Yapısı Olan Tahtakale Hamamında Kullanılan Bazı Yapım Teknikleri", *Taç Vakfı Yıllığı*, Cilt: I, İstanbul: 1991, s. 26-27; Kolay-Çelik, "a.g.m.", s.129-30.

¹⁵⁴³ 19.yüzyıl Bursa yapılarına ait kayıtlarda meşe ağacı için nitelendirilen bu malzeme; biri bir, ikisi bir, dördü bir, altısı bir, yedisi bir, sekizi bir arabalık şeklinde geçmektedir.

Çalışma kapsamında, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bursa'nın mimarlık ortamında yapı üretimine malzeme sağlayan kaynaklar olarak pek çok köy isimleri tespit edilmiştir. Bursa'da o dönem için yürütülen inşa ve onarım süreçlerinde malzeme temini noktasında, tedarik zinciri şüphesiz önemli bir etken olmalıdır. Bu zincir içerisinde önemli bir halkayı oluşturan ahşap malzeler ve kayıtlarda köy olarak geçen tedarik yerleri şöyle tespit edilmiştir: **obanlık ağacı**; Emirler, Orta, Hamamlı, Kara Ziya, Kunderler, Çeltikçi, Yekin, Süpürdü, Hoca, Yeniköy, Çatallı, Ortaköy, Yenice, Cerrah, Kozluören, Babasultan, Gözede, Aksu ve Bilal köylerinden, **yedi ağacı**; Cumalıkızık, Değirmenler, Çeltikçi, Kara Ziya/Kara Kaya, Hoca, Çatallı, Kınık, Süpürdü, Maden, Hoca, Kıran, Kurşunlu, Kulaca ve Özlüce köylerinden, **meşe ağacı**; Göynükbelen, Cebeli Akça, Doğancılar, Şeytanbudaklı, Kurşunlu, Minareli, Yenice-i Müslim, Çatallı köylerinden, **dikme ağacı**; Orhaneli, Çatallı, Göynükbelen'den, **tahta** ise; Hamzabey, Kulaca, Özlüce, Atabeyi, Şişli, Tuzaklı, Hamamlıkızık, Mürseller, kirazlı, Akhisar, Bozova ve Çavuş köylerinden getirilmiştir. Kayıtlarda adı geçen Çatallı, Yenice-i Müslim ve Kurşunlu köyleri, özellikle büyük miktarlarda meşe ağacı temin edilen yerlerdir. Bursa'da üretilen malzemeler dışında, daha özgün yapılar için yurtdışından malzeme alımı yapıldığına ilişkin örnek olarak, ahşap elemanları ile kiremitleri Fransa'dan getirtilen İpekçilik Mektebi verilebilir.

5.4.1.4. Temel Harç Malzemeleri

Her türlü inşaat işlerinde taş, mermer veya kiremit gibi malzemelere bağlayıcı olarak ve sıvalarda kullanılan harçlar, içerik ve kullanım alanına göre değişik türdedirler. Harç olarak, inşa ve onarım işlerinde kullanılan malzemelere ilişkin kayıtlarda genellikle “*harc-ı hâlis*”, “*ketânlı harç*” ve “*horasan harcı*” geçmektedir. Topraksız olarak kireç ile kum ya da kireç ile horasandan oluşan “*harc-ı hâlis*”, 19. yüzyılda çıkarılan yapı inşa yönetmeliklerinde doğru malzemeyle yapılan harçları nitelemektedir. Örneğin 1849 tarihli Ebniye Nizamnamesi'nde yangına karşı önlem olarak, yapıların dış yüzeylerinin süzme kireç, horosan, ince kum ya da keten katkılı harçla sıvanmaları, harçların doğru malzemeyle üretilmedikleri takdirde, yüzeylere uygulanan sıvaların uzun süre dayanamayacağı ve kısa sürede döküleceği, bu sebeple binaları “*harc-ı hâlis*” ile sıvanmalarına dikkat edilmesi gerektiği vurgulanmıştır¹⁵⁴⁴.

¹⁵⁴⁴ Ş. Kaya, “a.g.m.”, s.61; Arseven, *İstîlâhât-ı Mi'mâriyye*, s.75. “*Kubbe üstü samanlı çamur ve bunun üstü horasanî halis harçla sıvalı ve üzerine yerli kiremidi..*”

Kırılmış ya da öğütülmüş kiremit, tuğla, çömlek gibi pişmiş kil malzemedan, ince toz halinde ya da kaba parçalardan ince horasan, kaba horasan olarak adlandırılan bu malzeme, kireç ve su, bazen de kum ile karıştırılarak eskiden çimento yerine kullanılan dayanıklı bir örgü harcı elde edilirdi¹⁵⁴⁵. 19.yüzyıl Bursa yapılarının inşa ve onarımlarında “*ketânlı harç*” için, “*keten çulı*” ya da “*keten çöpü*” satın alımı yapıldığı, harcın içine saman dışında bu keten parçalarının katıldığı görülmektedir.

İzmit’te inşa edilmesi planlanan yapılar için hazırlanan keşif defterleri ve fiyat cetvellerinde, yapılar için kullanılması öngörülen çimento türlerinin azlığı dikkat çekmektedir. İzmit’teki bu üç yapıda kullanılacak çimentolar, “*hidrolik çimento*” ve “*ingiliz çimentosu*” olarak belirtilmişken¹⁵⁴⁶, 1900’lü yılların başında inşası planlanan Bursa Jandarma Süvari Dairesi ve Ahır yapıları keşiflerinde, yapıların zeminlerinde kırmataş ve adi harç karışımı kullanılacağı, şap olarak da “*İngiliz çimentosu*” tercih edileceği kaydedilmiştir. Bunun dışında adı geçen yapılarda “*Portland çimentosu*”, “*Fransız çimentosu*” ve “*Bergama çimentosu*” ile birlikte dört farklı çimento türünün kullanılması tasarlanmıştır. 19.yüzyıl’da Bursa’da yürütülen sivil ya da dini yapıların inşa ve onarım işlerine ait kayıtlarda, harç malzemesi olarak kullanılan malzemelerin nitelikleriyle ilgili yeterli bilgi tespit edilememiştir. Çimentoların menşelerinden en azından bu tarihlerde Bursa’daki yapı üretiminde bu marka malzemenin kullanıldığı tespit edilirken, yine menşe olarak nitelendiği düşünülen “*Çalı kireci*” hakkında da detay verilmemiştir. Sadece 1907 tarihli bir kayıta geçen bu kireç dışında, yapıların tamamında kireç malzemesi olarak, “*has süzölmüş kireç*” ve “*yeni kireç*” kullanıldığı görülmektedir.

İncelenen keşif defterleri içerisinde sadece bir yerde geçtiği tespit edilen “*rihtim*”¹⁵⁴⁷ tabirinin harçlı bir yüzey kaplaması olarak kullanıldığı görülmektedir. Çimento, taş veya çini kaplanacak alt yüzeylerin altına önceden ince çakıl veya tuğla kırıntılarıyla çimento veya kireçli harçtan elde edilen karışımla yapılan rihtim, Osman ve Orhan Gazi türbeleri şadırvan avlusu zemininde uygulanmıştır. Temel harç malzemelerinin eksik ya da yanlış kullanımı, yapıların hem mukavemeti ve ömrü hem de inşa maliyeti noktasında ilave sorunlar doğurmuştur. Hükümet meydanında hapisane olarak kullanılan mevcut binanın fiziki ve sıhhi durumu incelendiğinde, hava ve

¹⁵⁴⁵ N. Sönmez, *a.g.e.*, s.49. Horasan harcı nitelik olarak Ayazma inşaat defterlerinde “ince horasan” ve “kaba horasan” olarak geçmektedir. Bkz. İlknur Aktuğ, “Ayazma Camisi İnşaat Defteri”, s.84.

¹⁵⁴⁶ Şennur Kaya, “a.g.m.”, s.59-88

¹⁵⁴⁷ Rihtim için bkz.: Arseven, *a.g.e.*, s.89.

ışıkta yoksun olan yapıda “*beden duvarlarında harç yerine çamur isti'mâl olunmasından*” dolayı rutubetin had safhada olduğu tespit ve rapor edilmiştir. Benzer şekilde başka bir temel inşası sorunu, 1915 yılı içerisinde Bursa Hapishanesi inşaatı hakkında incelemeler için Bursa'ya gelen heyet tarafından tespit edilmiştir. O tarihlerde inşasına başlanılan ana binanın temelleri, kırılmadan kullanılan dere taşı ve kum ile eksik harç kullanılarak inşa edildiğinden, temellerin ana yapının yükünü çekecek derecede bir mukavemeti olmadığı belirtilmiştir.

5.5. İnşa Ve Onarım Sürecinde Örgütlenme

Klasik dönemde Osmanlı'nın resmi mimarlık kurumu olan Hassa Mimarlar Ocağı'nın yerine 19.yüzyıl batılılaşma hareketleri kapsamında 1831'de II. Mahmut tarafından Ebniye-i Hassa Müdürlüğü kurulacaktır¹⁵⁴⁸. Bu müdürlük daha sonra Nafia Nezareti'ne bağlanacaktır. Tanzimat ve Islahat fermanları ile devlet ilerleyen yıllarda kurumsal düzenlemelerine hız verecek, vilayet nizamnameleri ile devletin taşrayı idari yönden şekillendirmesi sonucu Bursa'da da idari örgütlenme Belediyecilik ve il idare meclisleri noktasında oluşturulacaktır. Bu yönetim örgütü içerisinde Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar Bursa özelinde yürütülen inşa ve onarım faaliyetleri, içinde pekçok bileşeni barındıran bir sistem içerisinde, daha çok bürokratik sürecin niteliği ve devletin mali yapısına göre şekillenecek biçimde devam edecektir. 19.yüzyıl Osmanlı Devleti'nin yapı üretim bileşenlerini oluşturan *ilk ve son keşifler, ihale süreçleri, kurumsal yazışmalar, maliyet karşılama yöntemleri, mimar/kalfaların ve bunların işlerinin niteliksel sorunları ile işgücü kapasitesi*, Bursa'nın bu dönemde mimarlık ortamını biçimlendirerek, söz konusu sürecin geniş bir panoramasını sunmaktadır.

5.5.1. İnşa ve Onarım İşlerinin Keşif/İhale Süreçleri ve Bürokratik İşleyiş

Bursa'nın mimari örgütlenmesi içerisinde yer alan teknik elemanların üzerinde çalıştıkları ve en çok uğraştıkları konu şüphesiz keşif defterlerinin düzenlenmesi idi. Bunların hazırlanması, inşa süreci, inşa sonrası son keşfin hazırlanması; Osmanlı yapı taahhüt sisteminin 19. yüzyıl Bursa örnekleri olarak verilen münâkasalı ve emaneten yapılan bazı inşa ve onarım işleri, bu başlık altında değerlendirilmiştir.

¹⁵⁴⁸ İ. Ortaylı, *Teşkilat ve İdare Tarihi*, s.322.

5.5.1.1. Keşif Defterlerinin Düzenlenmesi

1877 yılında çıkarılıp, vilayetlerde 1930'lu yıllara kadar kullanılan¹⁵⁴⁹ “Vilayet Belediye Kanunu”¹⁵⁵⁰ içerisinde “*Ebniye-i Emiriyye ve Vakfiye İnşâât ve Ta'mîrâtı Hakkında*” başlığı altında yayınlanan nizamname¹⁵⁵¹, inşa ve onarımların keşif süreçlerinin (keşf-i evvel-keşf-i sâni) nasıl yapılacağı konusunda talimatları içermektedir. Keşif defterlerinin “*usûl ve kavâ'id-i mi'mâriyeye tatbiken kaleme alınmış*” olması, dönemin bürokrasisinde en çok dikkat edilen birinci önceliktir. Adı geçen nizamnamenin ilk üç maddesinde, 19. yüzyıl Osmanlı Devletinin yapı üretim sisteminde teknik alanının en önemli ve ilk basamağını teşkil ettiği düşünülen keşif defterlerinin düzenlenmesine ilişkin keşif yöntemi anlatılır. Buna göre; yeni bir yapı inşasına gerek görüldüğünde ilk olarak o binanın kaç kat olacağı, oda sayısı, odalardaki pencere ve kapı sayıları, içerisinde havuz ya da su hazinesi ya da başka her ne yapılacaksa eni ve boyu, binanın kat aralarının boyu ve yüksekliği gösterilerek bu şekilde bir plan hazırlanacaktır. Eğer yapı tamir edilecekse de, ilk olarak tamir edilecek yerlerin ölçüleri, yenilenecek kısımları bir deftere yazılır.

İkinci maddeye göre; yeni yapılacak inşaat ya da tamir edilecek bina Dersaadet dışında ise belediye ya da nafia mühendisi ve yerel ebniye kalfaları, eğer bina yapılacak bölgede mühendis ya da bilgili kalfa bulunmaz ise mevcut sanat ehli kişilerden en iyileri çağrılarak bunlar aracılığıyla keşif yapılacak, kullanılacak malzemenin cinsi, fiyatı ve yevmiye ücretlerini içeren bir keşf-i evvel defteri hazırlanacaktır. Keşif defteri, keşifte bulunan kişilerce imzalanacaktır. Hazırlanan bu keşif, yapının plan ve haritaları ile Dersaadet'te şehremânetine, vilayetlerde ise idare meclislerine teslim edilecektir.

Üçüncü maddeye göre de; hazırlanmış olan bu keşif defteri, idare meclisinde kayıtlı fiyat defteriyle kıyaslanıp keşifteki bina malzemelerinin fiyatları incelendikten sonra, meclis tarafından inşa veya tamir edilecek yapının biçimsel özellikleri ve ölçülerini, kullanılacak malzemelerin çeşidi ve sayısını içeren bir şartname hazırlanacak ve son olarak il idare meclisi tarafından bir münakasa pusulası hazırlanacaktır¹⁵⁵². Nizamnamenin dördüncü kısmı keşf-i sâni hakkındadır¹⁵⁵³. Buna göre; taşralardaki keşf-i evvelde belediye mühendisi bulunmuş ise bu keşf-i sâniye nafia mühendisi

¹⁵⁴⁹ İ. Ortaylı, *Teşkilat ve İdare Tarihi*, s.442.

¹⁵⁵⁰ *Düstur* 1/4, s.538.

¹⁵⁵¹ *Düstur* 1/4, s.553-560.

¹⁵⁵² *Düstur* 1/4, s.553-54.

¹⁵⁵³ *Düstur* 1/4, s.558-60.

katılacaktır. Keşf-i evvelde nafia mühendisi bulunmuş ise de keşf-i sâniye belediye mühendisi ve güvenilir ebniye kalfaları katılacaktır. Bunlar bulunmaz ise yapıların inşa ve onarımlarının tamamlanması sonrasında mevcut sanat ehli kişilerden en iyileri ve meclisten gönderilecek memurlar eliyle keşf-i sâni defterleri hazırlanacak ve defterdeki kayıtların sonu bu görevlilerce imzalanacaktır. Hazırlanan bu defter de il idare meclisine verilecektir. İnşa ya da tamir edilen binanın son keşfi ilk keşfine uygun değilse yapının resmî teslimi yapılmayacaktır. Yapı emaneten yapılmış ise memuru, maktuan verilmiş ise müteahhidi sorumlu tutulacaktır¹⁵⁵⁴. Aslında taahhüt yöntemiyle inşaat yapımı, yukarıda belirtilen bu nizamnamelerden önce başlamıştı. Başka bir deyişle şartname alınarak yüklenicilere iş verilmesi nizamnamenin yayınlanmasından daha öncesine dayanmaktadır¹⁵⁵⁵. Tanzimat'tan itibaren ise mimariye yönelik işlerinde ihale süreci için yapılan bu düzenlemeler sonrasında, bu dönemde özellikle sivil ve dini yapıların inşa ve onarım faaliyetlerinin yapılabilmesinin tek geçer yolu da yine ihalelerdir. Ebniye-i Mîriye diye tabir edilen kamu yapıları ile her türlü dini mimari ve diğer yapısal faaliyetlerin, piyasaya iş yapan kalfalar eliyle yaptırılmasında temel amaç, söz konusu inşa ve onarım işlerinin en uygun fiyatla gerçekleştirilmesidir¹⁵⁵⁶.

5.5.1.2. Osmanlı Yapı Taahhüt Sisteminin 19. Yüzyıl Bursa Örnekleri

19. yüzyıl Osmanlı mimarlığında yapı üretimi noktasında idarenin/işverenlerin başvurdukları ilk ihale biçimi münâkasa yöntemidir. Münakasa yöntemi, devlet ya da bir kurum tarafından alınacak hizmetin ve yaptırılacak işin keşif bedeli üzerinden indirilmesi anlamına gelen bir tabirdir. Münakasalar "açık eksiltme" ve "kapalı zarf" olmak üzere iki yöntemle yapılırdı. Kapalı zarf ile yapılan ihalelerde yükleniciler tekliflerini bu şekilde verir, ihale günü ve saatinde bu zarflar görevli memurların huzurunda açılır ve en düşük teklifi veren işi alırdı¹⁵⁵⁷. Çalışma kapsamında kapalı zarf usulü ile yapılan -sonuçlansın/sonuçlanmasın- herhangi bir ihale tespit edilememiştir. Zaten açık eksiltmeye göre bu yöntem Osmanlı Devleti'nin ancak son dönemlerinde tercih edilmiş ve 20. yüzyılın başlarında birkaç uygulaması da yapılmıştır¹⁵⁵⁸.

1877 tarihli “*Ebniye-i Emiriye ve Vakfiye İnşâât ve Ta'mîrâtı Hakkında*” yayınlanan

¹⁵⁵⁴ **Düstur** 1/4, s.559.

¹⁵⁵⁵ Şenyurt, **a.g.t.**, s.90-91.

¹⁵⁵⁶ Şenyurt, **a.g.t.**, s.88.

¹⁵⁵⁷ M. Zeki Pakalın, **Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul: 1972, s.616.

¹⁵⁵⁸ Şenyurt, **Değişim ve Dönüşüm**, s.125.

nizamname¹⁵⁵⁹, keşif sürecinden sonra münakasa yöntemini de ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Bu yöntemde inşa ve onarım işlerinin ihaleleri, ihalenin yapılacağı zamandan bir hafta öncesinde gazeteler aracılığıyla duyurulurdu. Bir hafta öncesinden inşası ya da onarımı yapılacak binanın plan ve şartnamesini (münakasa kâimesini) temin etmiş olan inşaat yüklenicileri, yapılacak işin “cesâmetine”, yani büyüklüğüne göre gerekli kefalet senedini alır yada kefiliyle birlikte münakasa pusulasını imzalamak için, ihaleden en geç iki gün önce, iş İstanbul’da ise Şehremaneti Meclisi’ne, taşralarda ise mahalli meclislere gelerek işe talip olduklarını beyan ederlerdi¹⁵⁶⁰. Şartları taşıyan taliplilerin kefilleriyle birlikte isimleri kaydedilerek, belirlenen saatte İstanbul’da sermühendisin huzurunda Şehremaneti meclisinde, taşralarda ise il idare meclisinde Nafia veya belediye mühendisi gibi görevlilerin huzurunda yapılan ihaleye katılırdı. Söz konusu inşaat ve tamirat işleri, ihale sırasında "açık eksiltme" yani münakasa yapılarak en az fiyat veren yükleniciye bırakılırdı. Yüklenici ihaleyi kazandıktan sonra, münakasa pusulasına “şu kadar miktar karşılığında şu binayı inşa ya da tamir etmeyi üzerime aldım” diye yazacak ve tarih atacaktır. Yüklenicinin kefili de “ben de kefil oldum” diyerek imza verecektir. Son olarak münakasa pusulası oradaki görevli memur tarafından imzalanacaktır¹⁵⁶¹.

Osmanlı Devleti’nin yapı üretimi ve onarımında kullandığı bir diğer yöntem de münakasa bedelinin yüksek çıkması ya da münâkasaya giren yüklenici bulunamaması durumunda, yapılacak işin meclis tarafından mimari konularda ehliyetli ve bilgili bir memur görevlendirmesi ile emaneten şeklinde yaptırılmasıdır¹⁵⁶². “*Emanet usulü, devlet tarafından inşaat veya tamirat masrafı belirlenen yapının taahhüdünü üstlenen herhangi bir taliplisi çıkmadığında belirlenen maliyet ile müteahhit araya girmeksizin devlet dairesi tarafından veya daire adına oluşturulacak sorumlu heyetler eli ile emaneten yaptırılır.*”¹⁵⁶³ Emaneten yapılacak işlerde yapının sorumlusu, görevlendirilmiş olan memur olacaktır. Yüksek münakasa bedeli ya da münakasaya girecek yüklenici bulunamaması dışında, büyük projeli yapılar farklı bir münakasa yöntemi de düşünülmüştür. Uzun yıllardır inşası düşünülen ve her yazışmada artık tamir edilecek durumda olmadığı ısrarla

¹⁵⁵⁹ **Düster** 1/4, s.554-557.

¹⁵⁶⁰ Münakasa kâimesi, ihale şartnamesidir. Münasaka pusulası da ihale katılımcılarının isimlerini yazdırdıkları belgelerdir. Bkz.: Şenyurt, **a.g.e.**, s.118. Bursa’nın belli başlı otuza yakın mimari eserinin Tanzimat’tan Cumhuriyet’e kadar yürütülen inşa ve onarım faaliyetlerinin incelendiği bu çalışmada okunan yüzlerce belge arasında, herhangi bir münakasa evrakı ve kapalı zarf yöntemi ile yapılmış bir ihale tespit edilememiştir.

¹⁵⁶¹ **Düster** 1/4, s.554-557.

¹⁵⁶² **Düster** 1/4, s.556-57.

¹⁵⁶³ Şenyurt, **a.g.t.**, s.103.

vurgulanan Bursa Hükümet konağının yeniden inşasının planlandığı bu tarihlerde, inşaatın büyüklüğü dikkate alınmış, bunun ihalesi için tâlip bulunmayacağı düşünülmüştür. Bulunsa bile inşaat tek bir kişiye ihale edilemeyeceğinden diğer büyük yapılara kıyasla, ancak *“bircümle aksam-ı inşaiye ve malzeme parça parça münakasa edilirse inşaatın bir an evvel itmâmı..”* mümkün olabilecektir. Bu gibi durumlarda Bursa idaresine göre çözüm, inşâ edilecek yapının birimlerini ayrı ayrı münakasa usulü ile ihale edip, inşâ sürecini bir an önce başlatmak ve yapıyı hızlıca tamamlamaktır. Büyük çaplı inşaat işlerinde yapının tek bir yüklenici tarafından inşa edilemeyeceği gerçeği dikkate alınarak, projenin birim birim münakasa edilmesinin de ayrı bir yöntem olarak düşünüldüğü görülmektedir.

Yapıların mevcut harap hallerinin aciliyeti, bazı durumlarda ihale işlerindeki bürokratik sürecin adımlarının kısmen atlanmasına sebep olmuştur. Bu durum Yıldırım Bayezid imareti örneğinde görülmektedir. Oldukça harap olan yapı yıkılma tehlikesi nedeniyle tahliye edilmiştir. *“..Ba’zı emsâlleri veçhile bir taraftan keşf ve icâb iden mahallerin münâkasaları icrâ kılınmak ve bir taraftan dahî hemân icâbât-ı mukteziyeye mübâşeret olunmak üzere ‘imâret-i müşârun ileyhın tecdiden..”* yapılması gerekmektedir. Belgede belirtildiği üzere, bu gibi *hayrat-ı şerife* tamir ve inşaatlarında, ilkin yapının keşfi ve münâkasasıyla gereğinin yapılması gerekiyorsa da, bu yolda yapılacak işlemlerin zamana ihtiyacı olduğundan, bazı örneklerde görüldüğü şekilde bir taraftan keşiflerin ve münâkasalarının yaptırılması, diğer taraftan da inşaat işlerine başlanması istenmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu’nda inşa ve onarım işlerinin ihalelerinde en fazla uygulanan yöntem “münakasa”, yani “eksiltme” olarak gösterilse de¹⁵⁶⁴ daha yerelde düşünüldüğünde Bursa’daki inşa ve onarım işlerini münâkasa yöntemi ile üstlenen çok az talipli/yüklenici (müteahhit) çıkmıştır¹⁵⁶⁵. Bu durum, Tanzimat’tan itibaren Cumhuriyet’e kadar olan zaman aralığında Bursa’da ihale sistemi içerisindeki en büyük sorun olarak değerlendirilebilir. Bursa’nın 19.yüzyıl ile 20.yüzyıl başları arasındaki inşa ve onarım ortamında, çoğunlukla münakasa ile fiyat kırarak işi yüklenecek bir müteahhit/kalfa çıkmadığından, yapıların her türlü ihtiyaçları, inşaat ve onarımları bu kez idare tarafından görevlendirilen memurlar kontrolünde

¹⁵⁶⁴ Şenyurt, **a.g.t.**, s.88; *“Ebniye-i Emiriyye ve Vakfiye Nizamnamesi”* öncekilerine göre, münakasa yöntemi hakkında daha detaylı bilgileri içermektedir, bkz.: **Düstur** 1/4, s.554-557.

¹⁵⁶⁵ Taşradaki inşa faaliyetlerinde, özellikle hükümet konaklarının inşasında yaygın ihale yöntemi olarak münakasa kullanılmıştır. Bkz.: Nurcan Yazıcı Metin, **Devlet Kapsı**, s.37.

"emaneten" yöntemiyle devlet eliyle yaptırılmıştır. Bursa'nın Tanzimat'tan Cumhuriyete kadar olan süreci içerisindeki inşa ve onarım işlerinin ihale uygulamalarına, aşağıda bazı örnekler verilmiştir.

5.5.1.2.1. Münâkasalı Yapılan Bazı İnşa ve Onarım İşleri

1877 tarihli Ebniye tamirlerine ilişkin nizamnamenin "*Münakasa Usulü*" başlığının beşinci maddesine göre münakasaları devlet memurları yönetir ve devlet memuru olanlar münakasaya giremezler¹⁵⁶⁶. Kural bu olsa da, her zaman bunun uygulanmadığı görülmektedir. İlk bu çalışmada tespit edilen belgelerden öğrenildiğine göre, Belediye kalfası Pandalaki tarafından yapılan keşifle 15.990 kuruşluk bir harcama öngörülen Hüdavendigâr Türbesi destek duvarı ve türbedar odasının inşaatı yapılacaktır. Dülger kalfaların katıldığı münâkasa sonrası ihale, "*..keşfinden bin yüz toksan guruş noksaniyle on dört bin sekiz yüz guruşdan hüdâvendigâr mahallesi ahalisinden İşçibaşı 'Ali ağânın ta'ahhüd ve kefaletiyle dülger kalfalarından Aranbur oğlu Pandalâki kalfa 'uhdesinde..*" kalmış ve "*..tutulan münâkasa pusulasıyla ol babda ahzolunan mukâvele senedi hıfz idilmiş*"tir. Metinde geçtiği şekliyle ilk olarak işe teklif vermeleri için dülger kalfalar münâkasaya davet edilmiş, işe talip olan dülger kalfaların katıldığı açık eksiltmede ihale, 14.800 kuruş bedelle İşçibaşı Ali ağânın taahhüd ve kefaleti sonucunda Pandalaki kalfa üzerine kalmıştır. Münakasa pusulası ve ihaleyi alan kalfa ile imzalanan mukavele senedi kayıt altına alınmıştır. Özetle, Belediye kalfası bir devlet görevlisi olmasına rağmen burada münâkasa ile iş almıştır. Yine ilk olarak bu çalışmada tespit edilen ve Bursa'da münâkasa ile yapılmış olan nadir işlerden biri, şehrin en büyük yapısı için yürütülmüştür. 1868'te Ulucami'nin taç kapısı üzerine bir saçak, avlusunda yıkılan eskilerinin yerine inşa edilecek iki şadırvan ve kütüphane ile muvakkithane tamirleri için münâkasa yapılmıştır. İhale sonucu 164.000 kuruşluk iş, Hacı Kostanti Kalfa'ya kalmıştır. 1940'lı yıllara kadar ayakta kalan saçak ile şadırvanları inşa eden Hacı Kostantin kalfanın, Bursa'da yaptığı başka işlere ilişkin henüz başka bir veri tespit edilememiştir.

1879 yılında inşa edilmiş olan Bursa Belediye binası da, hakkında çok az bilgi olsa da bu yapı da münâkasa yöntemi ile yaptırılmış olmalıdır. Çünkü yapı mimar kalfası Kütahyalı Şehbender tarafından inşa edilmiştir. Şehbender'in 1879'dan daha eski tarihlerde de Bursa'da inşaat işleri olarak müteahhitlik yaptığı düşüncesini

¹⁵⁶⁶ **Düster** 1/4, s.555.

kuvvetlendiren bir bilgi, bu çalışma kapsamında tespit edilmiştir. Emir Sultan Cami ve Türbesinin “..bir yük elli iki bin sekiz yüz altmış üç guruş” keşif bedeli çıkan inşaat işlerini “..meblâğ-ı mezkûreden on bin guruş noksaniyle yapmağa şebender mûmâ ileyh müte’ahhid..” olarak üstlenmiştir¹⁵⁶⁷. Dolayısıyla, Emir Sultan Cami ve Türbenin yarım kalan bu işlerinin, yapılan münakasa sonucunda 152.863 kuruşluk keşif bedelinden 10.000 kuruş indirimle “şebender” olarak nitelenen bu kişi tarafından üstlenildiği tespit edilmiştir.¹⁵⁶⁸. Vilayet mühendisi Batyano’nun keşfini hazırlayıp müteahhit Şebender’in yüklendiği bu inşaat işleri tamamlanmış, yapının keşf-i sâni defteri hazırlanıp merkez gönderilmiştir.

Cumhuriyetin ilk yılından itibaren, Celal ve Ekrem Hakkı Beylerin yüklenici ve mimar olarak Bursa Hükümet Meydanı’na inşa ettiği üç yapıdan sadece birinin münakasa ilanı tespit edilebilmiştir. Tespit edilen Adliye binası münakası ilanı neticesinde münakasaya katılacak taliplerin %10 teminat akçesi, kefil, banka teminatı veya devlet tarafından kabul edilen senetlerden birini ibraz ve teslim etmeleri istenmiştir. Bu şartları taşıyan tâlipler, Adliye binası yapım şartnâmesi ve planını incelemek üzere vilayet nâfiâ sermühendisliğine müracaat edeceklerdir. Bu ilan sonucunda Münakasa süresi 18 Temmuz’da dolduktan sonra Adliye binasının inşa süreci bu kişilerce 1925 yılı son çeyreği içinde başlatılmıştır.

5.5.1.2.2. Emaneten Yapılan Bazı İnşa ve Onarım İşleri

Bursa’nın Tanzimat’tan Cumhuriyet’e kadarki mimarlık ortamında, yapı üretim sisteminin çoğunlukla “emaneten” yapılan inşa ve onarım işleriyle yürüdüğü görülmektedir. Burada emaneten inşa ve onarım yönteminin amacı ve işleyişinin görülebildiği birkaç örneğe yer verilmiştir. Çalışma kapsamında değerlendirilen belgelerde geçtiği üzere; Bursa Mekteb-i İdâdîsi’nin ilave inşaatları konusundaki örneğinde olduğu gibi “..ber-mûcib-i keşf tevsi’ ve ta’mirâtı için usûlen icrâ olunan münâkasasında keşfi mikdârından noksana tâlib zuhur etmediği” için, yani münâkasa yöntemi ile yapılan ihale için keşif bedelinin altında fiyat verecek kimse çıkmamıştır. Şehremanetinin ilgili keşif ve fiyatları incelemesi sonucu her ikisinin de makul düzeyde olduğu anlaşılınca, söz konusu “mektebin ta’dilât ve tevsi’âtının nâfi’a me’mûrîn-i fenniyesi nezâretiyle emâneten icrâsına” karar verilmiş, bu yapım

¹⁵⁶⁷ BOA.EV.d.20073.12 (Tarih: H.15 Ra 1284/M.17 Temmuz 1867)

¹⁵⁶⁸ Cami ve türbenin kalan inşaat işlerini 142.863 kuruş bedelle yüklenen bu kişinin, ileride Bursa Belediye binasını inşa edecek olan Kütahyalı Şebender olup olmadığı, ancak erişime açılacak yeni belgeler ışığında tespit edilebilecektir.

işlerinin vilayet Nafia mühendisleri kontrolü altında emaneten yaptırılması istenmiştir. Merkez, emaneten yapılacak işlerde de, bütçeye ve işin doğru düzgün yapılmasına dikkat edilmesi yönünde vilayete sık sık uyarılarda bulunmuştur.

Bursa Kız Muallim Mektebi olarak inşa edilecek bina, o tarihlerde Bursa’da inşası planlanan en büyük sivil yapıdır. 1857 yılında inşası tasarlanan bu bina için süregelen bazı işlemler, 19.yüzyıl ikinci yarısında Bursa’nın mimarlık altyapısı, ortamı, yapı üretim gücü ve kalfa/yüklenici niteliği ve niceliğini ortaya koyan veriler sağlamaktadır. Merkez, vilayetten işin münakasasının yaptırılmasını istemiştir. Bursa vilayet meclisi bu konuda münakasa ilanına bile çıkmamış, o tarihlerde yapılacak olan binanın *“cesâmeti ve burada böyle büyük işleri üzerine alabilecek kadar kudretlü kalfa bulunmadığı ve bulunsa bile nizâmı vechile kefil irâe idemeyeceği”* gerekçesini merkeze bildirmiştir. Kısaca yapılacak inşaatın büyüklüğü nedeniyle Bursa’da o tarihlerde bu boyutta bir işi üzerine alacak güçlü kalfa yoktur. Kalfa bulunsa bile kurallara uygun kefil gösteremeyecektir. Vilayet burada konuyu biraz daha gerekçelendirmiş, aynı zamanda *“husûsi kontratosu bi’l-icrâ maktu’ân virilen ebniyede matlubu vechile metânet ve resânet olamadığı meşhûrâtan..”* diyerek başka bir noktayı vurgulamıştır. Vurgulanan nokta, özel kontrat ile maktuan ihale ve inşa ettirilen binaların sağlamlığı ve dayanıklılığının da istenen düzeyde olmadığı bilindiğidir. Bu zorunlu sebepler nedeniyle, vilayet hâlâ inşaatına başlanamayan yapının *“keşfine ve mevcut haritasına tevfiân inşâ ve metânet ve resânetine dikkat ve i’tinâ kılınmak ve her vechile tasarrufât-ı mümkineye bi’r-ri’âye masârif-ı keşfini tecâvüz itmeyüb belki daha ehven sûretle yaptırılmağa gayret olunmak üzere”* inşaat komisyonu tarafından ve komisyon nezaretinde yaptırılmasının uygun olacağı yönünde merkeze görüş bildirmiştir. Vilayet eliyle yaptırılması istenen inşaat için gözetilecek öncelikler; yapının keşfine ve planına uygun olarak sağlam ve dayanıklı bir biçimde inşası, keşif miktarının aşılması ve en iyi şekilde tasarruf edilmesidir. Sonuçta vilayetin bu talebi merkezce de kabul görmüş ve bu yönde inşaata başlanmıştır.

Eğitimde yenileşme hareketlerinin bir sonucu olarak inşa edilmeye başlanan okullar için gösterilebilecek bir Bursa örneği, devletin yenileşme hareketlerinin ilk yıllarında ya da en azından bir süreliğine *“yapı üretiminden ziyade yapı dönüşümünü”* düşünmeye başladığını kanıtlar niteliktedir. Bursa’da Ulucami’den sonra o tarihe kadar şehrin en büyük yapısı olarak 1857-60 arasında inşa edilecek yapının

inşasından önce, vilayetlerde yapılacak bu okullar için “*az masrafla çok faide vücûda getirilmesi*”nin zorunlu olduğu, Dersaadet tarafından il yönetimlerine hatırlatılmaktadır. En az masrafla inşaları hedeflenen bu yapılar için öncelikle “*Burûsada bir mekteb-i rüşdiye ittihâzına elverişli mahal olduğu halde ne kadar masrafla icrâ-yı ta’miri hâsıl olacağı ve [mekteb-i rüşdiye ittihâzına elverişli mahal] olmadığı suretde müceddeden bir cesîmce ahşâb mekteb inşâsı ne mikdâr masrafla vücûda geleceği evveleminde bilinmek ve âna göre icâbına bakılmak*” amaçlanmıştır. Ayrıca Bursa’da okul olmaya elverişli olan ya da yapılacak binanın “*yüz çocuk okudabilecek derecede olarak ziynet ve nümâyîşi elzem olmayarak esası ve ebniyesi muhkem olub adi suretde olmaması*” istenmekteydi. Dolayısıyla Osmanlı idarecilerinin bu tarihlerde, dönemin mimarlık ortamının özellikleri/nitelikleri/durumu nispetinde, yapı üretimi noktasında sıfırdan inşaata değil yapı dönüşümüne öncelik vermek istedikleri ya da en azından bunu tercih etmeyi seçenekleri arasına aldıkları söylenebilir. Çünkü merkezi idare, yukarıda geçen ifadelerle göre ilk olarak okul olmaya elverişli bir mekân bulunur ise bunun ne kadar masrafla dönüştürülebileceği, yok ise de gösterişsiz sade ve büyük ahşap bir binanın ne kadar masrafla yapılabileceği bilgisi üzerinden hareket ederek yapı üretimi/dönüşümüne karar verecektir. Sonunda Kız Muallim Mektebi binası inşası konusundaki bu karar, 1858 yılı Ekim sonlarında verilmiştir. Merkezi idare, Erkek Rüşdiye Mektebi olarak inşa edilmesi planlanan yapının -muhtemelen yüksek çıkan yapı dönüşüm masraflarının da etkisiyle- dönüşüm yoluyla değil, üretim yoluyla ve emaneten yöntemiyle, “*teşkil olunan komisyonun taht-ı nezâretinde bulunmak üzere mevcud haritasına tevfiikân müceddeden inşâsına*” karar vermişti.

5.5.2. Kurumsal Yazışmalarda Yaşanan Sıkıntılar ve Maliyet Karşılama Yöntemleri

Çalışma kapsamında incelenen dönemde, Bursa'nın mimarlık ortamına ilişkin yürütülen inşa ve onarım faaliyetlerinde, kurumlar arası yazışmaların gereğinden fazla denilebilecek şekilde yapıldığı görülmektedir. Bazen aylar bazen de yıllar süren yazışmalar, tabii olarak Bursa'nın söz konusu dönemdeki yapı üretiminin nitelik ve niceliğini belirleyen unsurlar olan bütçe-işgücü (yeterli ve kalifiye mimar/kalfa/mühendis)-yüklenici bulmak dışında, diğer önemli bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır.

Uzun süren yazışmalar ya da bürokratik süreç denilebilecek işleyiş, açıklanan

belgelerden ortaya çıktığı üzere, aslında yapı üretimini etkileyen belirleyici unsurların bir sonucu olarak görülmelidir. Daha açık bir deyişle, bütçe temini noktasında karşılaşılan sorunlar nedeniyle yerel idare örgütünün daha başka mali kaynak bulmaya yönelmesi ve yapı üretiminde görev alan tüm işgücünün temini noktasında yaşanan sıkıntılar, inşa ve onarım çalışmalarının uzamasına; inşaatların yarım kalmasına, inşaat alanındaki malzemenin mevsim şartlarından zarar görüp, yapı maliyetini ve kalitesini olumsuz etkilemesine neden olmuştur. Böylece bütçe ve işgücü, bürokratik işleyişin sürecini uzatan iki etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Mali kaynak ve işgücü temini dışında üçüncü etken; yapı üretim/onarım faaliyetlerini üstlenecek, yani münakasa sonucu işi alacak bir yüklenici/müteahhit/kalfa bulunamaması durumudur. Dolayısıyla inşa ve onarım örgütlenmesinin yapı taşları sayılan bu etkenlerin karşılaştığı tüm sorunlar, her defasında kurumlar arası daha fazla ve daha farklı gerekçeli yazışmaların yapılmasına sebep olmuştur.

5.5.2.1. Mimarlık Ortamı mı, Memurluk Ortamı mı?

Arşiv belgeleri temelinde ancak Bursa özelinde, dönemin inşa ve onarım faaliyetleri sırasında vilayet ile merkezin izlediği yazışma trafiği şöyle anlatılabilir: Vilayet inşa etmeyi ya da onarmayı planladığı bir yapı için öncelikle bir inşaat komisyonu oluştururdu. Vilayet meclisi azaları ile meclis başkanı, evkaf müdürü ya da evkaf muhasebecisi ve ehl-i vukûf yani bilirkişilerden oluşan bu komisyon, vilayette görevli mimar/kalfalara bazı durumlarda da Nafia mühendislerine, planlanan işin keşiflerini yaptırır, planlarını çizdirir ve yaklaşık maliyet için rayiç bedelleri tespit ederek listeletirdi. Bu evrak henüz Tanzimat'ın ilk yıllarında Eyalet meclis-i kebirî tarafından Dersaadet Ebniye meclisine havale edilirdi. Ebniye meclisinde incelenen evraklar için onay çıkarsa, durum vilayete bildirilir ve mahall-i râyicine uygun olarak keşif defterine yazılan meblağın karşılanması için ilgili bütçe kalemlerine/nezarete talimat verilirdi. Yapılan inşaatın sonunda da son keşifler hazırlanır ve merkeze iletilirdi. İlk keşif ile son keşif arasında yüklü miktarda fark çıkarsa, bu sorun teşkil eder ve vilayetten bunun nedenleri sorulur ve hatta bazı durumlarda merkezden bir memur görevlendirilerek yerelde soruşturma yürütülürdü. Eğer mantıklı ve zorunlu gerekçeler ile bu aradaki farkı oluşturan meblağ harcanmış ise, bunun *kabul ve mahsubı, umur-u tabiiyyeden bulunmuş* olur yani bu durum kabul edilir ve sorun oluşturulmazdı.

Tanzimat'tan sonra özellikle vilayet sistemindeki değişimler ve Belediye örgütünün

oluşturulması sonrası, süreç benzer şekilde devam etmiştir. Belediye mimarı/kalfası keşifleri, planları ve rayiç bedelleri hazırlar, Nafia sermühendisleri evrakı onaylar, Belediye meclisin eliyle de evrak merkeze incelenmek üzere gönderilirdi. Merkezde şehremaneti hendesehânesi evrakı inceler ve herşey yolunda ise gerekli onaylar ilgili makamlara yazılır ve ihale yönteminin mümkünse münakasa, değilse emaneten olacak şekilde yapılması yönünde vilayete bildirilirdi. Son olarak vilayet münakasa mümkünse münakasa yaparak yüklenici ve kefil ile sözleşme imzalar, kontratı merkeze gönderirdi. İhale evrakında da her şey yolunda ise ya da ihalesiz emaneten yapılacaksa son olarak bu yönde irade talep edilirdi. Çıkan irade ile de inşa ve onarım izni ile birlikte, harcamanın hangi kalemden yapılacağı da belirtilirdi.

Vilayet tarafından inşası tasarlanan herhangi bir yapının keşfi "*fenne muvafık*" ve *sermühendislikçe de tasdikli*" olmuş olsa da, daha önce Şura-yı devletten tebliğ edilip her tarafa (tüm vilayetlere) iletilen karar gereğince bütün tamirat ve inşaatın keşfini takiben, yapılacak işin münâkasa'ya konulması gerekir. Neticede "*ihâleten*" ya da "*emâneten*" yapılması şekillerinden faydalı olanının idare meclislerince karara bağlanıp onaylanmasından sonra, işin emaneten yapılmasına karar verildiği takdirde bunun da gerekçesinin belirtilmesi gerekmektedir. Bu aşamada, karara bağlandığı şekilde yapılacak inşaat ve tamirat işlerine ait ihale evrakının (keşif defteri, plan, rayiç pusulası, meclis mazbatası) vilayetin üst yazısı ekinde merkeze gönderilmesi gerekmektedir¹⁵⁶⁹. Mevcut memurların iş yoğunluğu, dikkatsizliği ya da iş bitirme becerilerinden kaynaklandığı düşünülen bazı işlemler yazışma sürecinin uzamasına, inşaatlara başlanamamasına ya da inşaatların bitirilememesine neden olmaktadır. Şura-yı Devlet maliye dairesi, Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkîsi bünyesinde bir türlü tamamlanamayan Hamam için Bursa'dan kendilerine gelen son evrakı inceledikten sonra "*inşâât ve ta'mirât-ı mezkûrenin münâkasaya vaz' edilüb edilmediğine dair bir serâhat görülememiş olmasına nazaran*" yani yapılacak tamir ve inşa işlerinin münakasa usulü ile yapılıp yapılmayacağına dair bir açıklama olmadığı için, tüm keşif evrakının Bursa idaresine iadesine karar vermiştir. Bu basit hata bile söz konusu inşaat işlerini aylarca erteleyecektir.

Bunların dışında sorun bazen bürokrasinin bizatihi kendisidir. Kasr-ı Hümâyûn onarımlarında görüldüğü gibi, vilayette hazırlanıp bir mazbata ile merkeze yollanan keşif defterinin nüshaları vilayetin ilgili kaleminde "*zayi*" olmuş, yani kaybedilmiş

¹⁵⁶⁹ BOA.MF.MKT.431.18.1.2 (Tarih: R.28 Teşrinisâni 1314/M.10 Aralık 1898)

ve merkezden ikinci nüshasının çıkarılarak tekrar vilayete gönderilmesi istenmiştir. Bazen de Bursa İl İdaresi, devrin haberleşme imkanlarını zorlayacak şekilde bir beklenti içine girmekte, incelenmesi için Ekim 1857'de merkeze gönderdiği keşif defterinin sonucunun bir ay içinde kendilerine bildirilmediğinden yakınmaktadır. Merkez ise Bursa Meclis-i kebirinin beklediği cevabın yani *“bu hususun biraz te’hir etmesi”* nin sebebini, *“hasb’el-usûl ticâret nezâreti celîlesiyle muhâbere ve hazînece mu’âmele-i kalemiye icrâ olunmasından”* kaynaklandığı şeklinde vilayete bildirmiştir. Görüldüğü üzere keşif defteri incelenmesi için usûl gereği Ticaret ve Nafia Nezareti'ne iletilecek, oradan gelecek sonuca göre de keşif bedeli için bu kez Hazine ile görüşülecektir. Nihayetinde her şey yolunda giderse, söz konusu onarım işleri için gerekli bütçeye harcama izni verilecek, durum vilayete bildirilip işlere başlanması istenecektir. Dönemin haberleşme şartları düşünüldüğünde yapı üretimi noktasında bu tür bürokratik süreçlerin, Bursa'nın mimarlık ortamını nasıl etkilediği görülmektedir.

Önceki nizamnamelerde belirtilmesine rağmen, 19.yüzyıl Bursa'sında inşa ve onarım süreçlerinde yürütülen teknik çalışmalarda çoğu zaman bürokratik eksiklikler söz konusu olur ve bu yönde merkezden vilayete sık sık uyarılar yapılırdı. 1892 tarihli bir belge, Devlet binalarından inşa veya tamiri gerekenlerin keşif defterlerinin düzenlenmesi hakkında yapılması gerekenleri vilayetlere bildirmekte, buna dikkat edilmesini istemektedir¹⁵⁷⁰. Örneğin bir inşaat talebi olduğunda yapılması gereken şey keşif, plan, rayiç bedel ve meclis mazbatası gibi evrakın hazırlanıp, talebi içeren yazı ekiyle ilgili daireye göndermektir. Bu konuda vilayetlerden merkeze eksik evrak gönderildiği anlaşılmaktadır. 1893 tarihli bir belgede, Bursa Setbaşı Mahallesi'nde bulunan Ermeni Kilisesi'nin Çan mahallinin yeniden inşasına ruhsat verilmesinden bahsedilirken, bunun gibi yeniden tamir ya da inşa edilecek kilise, mekteb gibi yapılara dair ruhsat talebi olduğunda, bu taleple birlikte mutlaka *“yapılara ait plan ve resimleriyle saha-yı sathiyelerini içeren bir cedvelin birlikte hazırlanarak takdiminin usul ittihaz..”* olarak benimsenmesi istenmektedir¹⁵⁷¹. Devletin mimari işlerde yaptığı düzenlemelerin bürokraside oturtulmaya çalışıldığı, artık bu gibi işlemlerin bir yöntem olarak benimsenmesi gerektiği, Bursa idaresine hatırlatılmıştır.

¹⁵⁷⁰ BOA.DH.MKT.1949.29 (Tarih: H.17 L 1309/M. 15 Mayıs 1892)

¹⁵⁷¹BOA.BEO.269/20147 (Tarih: H. 21 S 1311/M.3 Eylül 1893)

5.5.2.2. Maliyet Karşılama Yöntemleri

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar olan süreçte Bursa'nın yapı üretim faaliyetlerini besleyen mali kaynakların çeşitlilik gösterdiği görülmüştür. Vakıf eserlerin vakıf gelirleri ile, yetmediği takdirde Simkeş Han örneğinde olduğu gibi halktan ve esnaftan para roplanarak ve bu da yetmediği durumlarda kalan masrafın Hazinece karşılandığı, kamu yapılarının ise çoğunlukla hazine tarafından finanse edildiği anlaşılmaktadır. Yapıların söz konusu masrafları bazen bir önceki senenin bazen de bir sonraki senenin ilgili tahsisatında (ayrılan bütçesinde) kalan paradan karşılanmıştır. Bursa Askeri İdadi binası inşaatında olduğu gibi eğer askeri bir yapının onarım ya da inşası söz konusu ise bu masraflar Hassa Ordu-yu Humâyûn'un önceki, o yılki ya da sonraki yılın inşaat tahsisatından karşılanmıştır. Ancak devletin fiilen savaşta olduğu dönemler, bütçe tahsislerinin durumunu ortaya koyar niteliktedir. Bursa'da 1918 yılında yeni bir hükümet konağı inşası için inşaat masraflarının üç seneye bölünerek ertesi senenin bütçesinden karşılanması ve inşaatla başlayabilmek için yeteri kadar meblağın tahsisatı istenmişse de, buna merkezden verilen cevap, uzun yıllar süren savaşlar sonucunda Osmanlı Devleti maliyesinin inşa ve onarım sürecindeki mali örgütünün durumunu gösterir niteliktedir: Mevcut sene bütçesinden bu talep karşılanamayacağı gibi sonraki senenin bütçesinde bile yeni inşaatlar için tahsisat ayrılamayacaktır ve bu sebeple yeni bir Hükümet Konağı inşası için izin verilememiştir. İnşa ve onarım işlerine ait bütçe tahsisleri bazı durumlarda farklı ödeme kalemlerinden de yapılmaya çalışılmıştır. Ziraat Mektebi bünyesinde yapılacak inşa ve onarım işleri için gereken bütçenin, Ankara ve Hüdavendigâr vilayetleriyle İzmit Sancağı memur ve mühendislerinin istihdamı için ayrılan, ancak bunların istihdam edilememeleri neticesinde tasarruf edilerek bütçede kalan mühendis maaşları kaleminden karşılanması kararlaştırılmıştır. Ancak söz konusu tahsisatın bir türlü gönderilmemesi nedeniyle *Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti*, daha önce tahsisata ilişkin gönderdiği yazılara atıfla, "*..ondört kıt'a tezakir-i çâkeri üzerine henüz bir irâde-i âliye şerefvuku' bulmamış olduğundan*", yani bu konuda on dört yazı yazılmasına rağmen, henüz bir irade çıkmamasından yakınmaktadır. Nitekim bu tahsisatın gönderilebilmesi 1899 yılını bulacaktır.

Bir yapı için ayrılan bütçe çoğu zaman inşaat masraflarına yetmemiş, yapıların inşaatları yarım kalabilmiştir. Mekteb-i İdâdi-i Mülki bünyesine o tarihlerde ilave edilecek binaların yarım kalmış inşaatı buna örnektir. 1899 yılında Mülkî İdâdi

kompleksine “bir bina daha inşâsına mübâşeret” edilmişse de “tahsisatın kifayet etmemesine mebnî üç sene evvel inşâât ta’til” edilmiştir. Görüldüğü üzere ilave derslik inşaatı başladıktan iki sene sonra 1901 tarihinde ödenek yetersizliği yüzünden yapım işleri durmuştur. Ayrıca ek derslik binası inşaatı durdurulunca bina “hâli üzere bırakılmış olduğundan bu nâ-tamam binânın üzerinden her kış geçtikçe vuku’a gelen tahribat ilerlemekde ve bu sene yağacak kar ve yağmurlar dahi bu tahribâtı bir misli daha” arttıracaktır. Kısaca yarım kalan inşaat bu haliyle durmaya devam ederse daha fazla hasara uğrayacak ve bu da “şimdiye kadar sarf edilmiş olan birkaç bin liranın mahv ve heba olması” demek olacaktır. Bu da yetmeyen bütçelerin daha büyük zararlara uğraması demektir.

İnşaatların bütçe yetersizliği nedeniyle mecburen durdurulmasının yanında başka durumların da ortaya çıktığı görülür. Yine Mekteb-i İdâdi-i Mülki bünyesindeki hamamın yarım kalan inşaatı buna örnektir. Hamamın ilkin başlayan inşaatı için tahsis edilen bütçenin, o sırada kompleksin diğer binaları öncelendiği için onlara harcandığı ve hamamın inşaatını tamamlamaya yetmediği görülmüştür. Hamamın ilk inşası için hazırlanan keşif bedelleri ile rayiçleri arasında da daha sonraki keşiflerde çokca fark çıkmakta, bu da “o müddet zarfında râyiç-i mahallînin fevkalade terakkî” etmesinden yani geçen zaman içinde rayiç bedellerinin de çok fazla artmasından kaynaklanmaktadır. Yetmeyen bütçelerin daha büyük zararlara uğramasının bir başka boyutu da budur.

Tanzimat’tan itibaren Bursa’nın yapı üretimi ve mimarlık ortamı, giderek artan bütçe sorunlarıyla sık sık yüzleşmek durumunda kalmıştır. 20.yüzyılın hemen başında bu sorunlara çözüm bulabilmek ve yapıların bazı masraflarını karşılayabilmek amacıyla farklı yöntemlere başvurulmuştur¹⁵⁷². Örneğin 1902-1909 tarihleri arasında, Bursa Sanayi Mektebi ihyaçlarını karşılamak ve eğitim kalitesini yükseltebilmek adına ve Gureba Hastanesi masrafları için bazı tarihlerde piyangolar düzenlenmiştir. “Mektebin istihsâl ve istikmâl-i esbâb-ı terakkisi için” yapılması düşünülen bu tarz işlere Devlet önce sıcak bakmış daha sonra ise piyango tertibinin birtakım sorunlara yol açması ve bazı öncelikli/zaruri kamusal işlere engel olması sebebiyle bu tip uygulamalardan kaçınmıştır. Bursa’nın önde gelen şahsiyetlerinden birinin teklifi ile şartnamesinin dahi hazırlandığı bir piyango tertibi, İstanbul’dan daha uygun şartlarda

¹⁵⁷² Mali sorunların Sanayi mektepleri özelinde çözülmesine ilişkin bazı örnekler için bkz.: B.Özgüven, “a.g.m.”, s.50.

teklif veren bir tüccar tarafından sekteye uğratılmıştır. Ya da Bursa hastahanesi ile Sanayi mektebi için tertib edilip satışa sunulan piyango biletlerinin, o tarihlerde Bursa'ya gelen muhacirlerin iskânına destek için düzenlenen piyangoyu engellemiş, bu nedenle hastane ve okul için piyango düzenlenmesinden vazgeçilmiştir¹⁵⁷³. Ne kadar işe yaradığı tartışılabilir de, kısaca o tarihlerde Bursa'da piyango düzenlenmesi, mali kaynak sorununa bulunan bir diğer çözüm olarak gösterilebilir.

Erkek Rüşdiye Mektebi olarak inşası düşünülen ancak daha sonra Kız Muallim Mektebi olarak tamamlanacak olan yapının “*masârîf-ı keşfiyesi bin kise yüz otuz yedi kuruş*”tur. Bu masrafın yarısı “*sancak ahâli-i islâm virgüsüne ilâveten tesviye ve ifâsıyla*”, diğer yarısı ise hazinece karşılanacaktır. Yapı üretiminde inşa ve onarım masraflarının, halkın vergilerinden ve hazine tarafından karşılanması dışında, kentlinin gelenlerinin ve halkın nakdi yardımları ile de desteklenmesi söz konusu olmaktadır. Örneğin, Bursa'da kurulacak olan İbtidai Mektebinin inşa masrafları için, dönemin valisi başta olmak üzere şehrin idari, adli, ilmi ve askeri yöneticilerinin de bulunduğu bakkalından tüccarına, tiyatrosundan kasabına kadar pek çok ileri gelen şahsiyetin nakdi katkılarıyla 2675 Kuruş para toplanmıştır¹⁵⁷⁴. Bir başka örnek, 1908 yılı içerisinde müceddeden inşası düşünülen Bursa hükümet konağının muhtemel masraflarının finansmanı çabaları için verilebilir. Belirtilen inşaat işleri masrafları için halktan yardım toplanmasına izin verilmiş, “*himmetdâr ahâli tarafından da muâvene-i mümkünine ifâsından geri durulmayacağı*” vurgulanmıştır¹⁵⁷⁵. “*Geçen zaman ile ahşap kısımların tamamı çürük bir hale gelmiş olmakla dayanmaya gücü kalmamış, esas kirişlerinin dayanak noktaları da çürümüş...*”¹⁵⁷⁶ olan hükümet konağının bu perişan ve harap durumundan Bursa yerel idaresi sık sık yakınsa, hatta “*Hükümet konağı ile hapishanenin hâl-i hâzır-ı harâbisi, teşrif-i hümayûn esnâsında bizzat sadrazam paşa hazretleri tarafından dahi görülmüş*”¹⁵⁷⁷ ve ilgili Nezâret'e acilen 5.000 kuruş gönderilmesi emredilmiş olsa da bütçe finansmanı sorunları devam etmekteydi.

Sanayi mektebinin özellikle Reşid Mümtaz Paşa zamanında inşa edilen birimleri için, Bursa'nın orta sınıf bürokratları denilebilecek bazı memurları veya eşraftan bazı

¹⁵⁷³ BOA.Y.MTV.227.146.1.1 (Tarih: H.26 Z.1319/M.5 Nisan 1902); BOA.BEO.2757.206740 (Tarih: H. 16 Z.1323/M.11 Şubat 1909)

¹⁵⁷⁴ **Bursa Gazetesi**, no: 2, s.2-3 (6 R 1308/19 Kasım 1890)

¹⁵⁷⁵ İane yöntemiyle yapılan işler hakkında bilgi için bkz.: Nurcan Yazıcı Metin, **Devlet Kapısı**, s.43-46.

¹⁵⁷⁶ BOA.DH.MUİ.3-3.9.20.1 (Tarih: 22 B 1327/M.9 Ağustos 1909)

¹⁵⁷⁷ BOA.DH.MUİ.3-3.9.15.1 (Tarih: 11 R 1327/M.26 Eylül 1909)

kişilerin, inşaat masraflarının karşılanması/paylaşılması konusunda nakdi yardımları olmuştur. Devlet bu yardımlara karşılık, mali yükün altına elini koyan kişileri madalya ile ödüllendirmeyi ihmal etmemiştir. Örneğin 1902’de Bursa Turuk ve Maabir mühendislerinden İzzet Efendi, Reşid Mümtaz Paşa zamanında inşa edilen yapılar için 50 Osmanlı Lirası bağışlamıştır. İzzet Efendinin bu yardımı büyük takdir görmüş ve vilayetçe yapılan teklifle de İzzet Efendiye madalya¹⁵⁷⁸ verilmiştir. Aynı şekilde Bursalı bir hayvan tüccarı olan Bahçivanzâde Mehmed Efendi’nin Sanayi Mektebi için “*hıdmet ve muâveneti*” oldukça önemsenmiş ve sadece yardımları değil aynı zamanda hizmetleri için de “*rütbe-i râbi’a*”yı haketmiştir¹⁵⁷⁹. Bursa’nın mimarlık ortamında yapı inşa ve onarım sisteminin dayanağı olan maliyet karşılama noktasında kaynak olarak özetle vakıf eserler için vakıf bütçeleri, kamu yapıları için ilgili Bakanlık bütçeleri (Ticaret ve Nafia Nezareti, Harbiye Nezareti vs.) hazine bütçeleri ve bu ikisi ile birlikte haklın ve şehrin ileri gelenlerinin yardımları ile toplanan mali kaynaklar sayılabilir.

Hem kamu hem de şahıslara ait inşaatlarda çalışan kalfaların sermaye birikimlerinin büyük ölçüde sarraflara ya da tüccarlara bağlı olduğu, devletin sağlayacağı malzeme ve iş gücünü beklemeden kalfaların yürüttükleri işlerde bu yöntemle finansman sağladıkları görülmektedir¹⁵⁸⁰. Bursa Ulucami inşaatında kalfalık yapan Mısırlı Yani kalfa buna örnek gösterilebilir. Yani kalfa Ulucami inşaatı için Hacı Körepe adında bir sarraftan 3000 kuruş borç almıştır. Sarraf Körepe Bursa mutasarrıfına hitapla yazdığı dilekçesinde, borcunu ödeyemeyen kalfadan parasının faizi ile birlikte tahsil edilmesini istemiştir¹⁵⁸¹. Sarrafin borcunu talep etmesinden tam üç ay sonra Mısırlı Yani kalfa, Bursa Ulucami ve türbelerin tamiri için harcadığı kireçten zarara uğradığını iddia etmiştir¹⁵⁸². Yani kalfanın bu iddiasını, Sarrafa olan borcunu ödemek için ileri sürdüğü düşünülebilir.

Bunlardan başka farklı bir örnek olması sebebiyle; hasar gören kamu binalarının herhangi bir sebeple çevresindeki yapılara da zarar vermesi durumunda, bu zararların nasıl karşılandığına dair uygulamalar da söz konusu olmuştur. Hacı Cemile Hatun’un Bursa’da vali konağı yangınında evinin yanmasından dolayı, kendisine yeniden bir ev

¹⁵⁷⁸BOA.BEO.1823.136703.1.1 (Tarih: H.28 Z.1319/M.7 Nisan 1902); BOA.MF.MKT.640.48 (Tarih: H.25 Ra.1320/M.12 Haziran 1902)

¹⁵⁷⁹BOA.DH.MKT.758.65 (Tarih: H.11 Ş 1321/M.2 Kasım 1903)

¹⁵⁸⁰ O. Şenyurt, **Değişim ve Dönüşüm**, s.222. Belge için bkz.: BOA.A.MKT.DV.162.70 (Tarih: H.7 Z 1276/M.26 Haziran 1860)

¹⁵⁸¹ O. Şenyurt, **a.g.e.**, s.161-62.

¹⁵⁸² BOA.A.MKT.MHM.196.14.1 (Tarih: H.9 Ra 1277/M.25 Eylül 1860)

yapılması ve bunun bütçesinin de Bursa evkaf hasılatından karşılanması buna örnek olarak gösterilebilir.¹⁵⁸³

5.5.3. Mimar/Mühendis/Kalfalar ve Keşiflerde Karşılaşılan Sorunlar

Son dönem Osmanlı mimarlığında, Bursa'nın yapı üreticileri olarak görülen sorumlu teknik personel ile usta, işçi, amele gibi işgücünün temini; özellikle mimar, mühendis ve kalfaların yetkinliği; son olarak inşa-onarım işleri için hazırlanan keşifler konusu, gerek yerel idare gerekse merkezi idare için önemli bir sorun oluşturmaktaydı.

1855 depremleri kentin sivil ve dini tüm yapılarını etkilemiş, şehrin harabe haline gelmesi de, 19. yüzyıl ikinci yarısı için Bursa'nın yapı üretim sisteminin tıkanmasına, yetersiz kalmasına sebep olmuştur. Yetmiş işgücü ve teknik elaman temini zaten dönemin en önde gelen sorunu olarak duruyorken, bu büyüklükte bir doğal afetin kentin şekillenmesinde büyük bir zorluk meydana getireceği, inşa ve onarım faaliyetlerini tabi olarak sekteye uğratacağı bellidir. Tam da bu tarihlerde şehrin yeniden ayağa kaldırılması çalışmalarını yürütenlerin sayısı, merkezden görevliler de gönderilmiş olmasına rağmen yine de çok azdır. Bu noktada şehirde inşa edilecek yapıların keşiflerini yapacak, planlarını hazırlayacak teknik personel bulmak; daha doğrusu boşta bir mimar/mühendis bulmak neredeyse imkansızdır. Sayıları az olan bu görevliler şehrin en önemli ve öncelikli yapılarında zaten çalışmalara başlamışlardı. Bir yandan Selatin yapılarının teknik işlemleri yürütülüyor diğer yandan da şehirdeki yıkıntılar, dağ gibi oldukları dönemin gözlemcilerince de belirtilen molozlar, yıkık duvarlar vs. kaldırılmaya ve sokaklar temizlenmeye çalışılıyordu. Tüm bunlarla birlikte, depremlerin sebep olduğu yıkımın bir an önce üstesinden gelmek için, şehirde her türlü sıkıntıya rağmen bir mimari hareketlilik yaşanacaktır.

Yukarıda değinilen bu ortamda, depremlerden hemen önce yapımına karar verilen bir okul binası için çalışmalar yapılacaktır. Sonraları Kız Muallim Mektebi olacak olan bu binanın keşfini yapacak, planını hazırlayacak boş bir görevli bulunamamış olmalıdır ki, il idaresi çareyi o tarihlerde şehirde kadastro çalışmaları yapan ekibin başındaki Suphi Bey'den yardım istemekte bulur. Nihayetinde Suphi Bey, okul binasının keşif ve planlarını, ekibiyle kent planını hazırladıkları sırada tamamlar ve 1857 sonlarında bu evrakı il idaresine teslim eder. Böylece döneminin en büyük sivil

¹⁵⁸³BOA.A.MKT.NZD.222/72. (Tarih: H.1273/M.1857)

mimari örneği olarak yapının inşasına başlanır.

1908-1910 arası yazışmalarda görüldüğü üzere, o tarihlerde büyük bir proje olarak inşası planlanan Hükümet konağının *“müste'id bir mimar marifetiyle terakkiyât-ı hâzıra-i mi'mâriye muvâfık”* şekilde yapılması istenmişti. Sorun, bu sıralarda Bursa'da ehil ve yetkin bir mimar bulunamamasıydı. Bu sorunlara çözüm arayan Hüdavendigâr valisi Ömer Azmi Bey *“Burada mimar bulunmamasına binaen dersaadetçe ifâ-yı muktezâsına ve yeniden keşif icrâsına lüzum görüldüğü takdirde burada el-yevm mimar bulunmadığı cihetle kâbil olamayacağından dersaadetten bir mimar tayin ve iğrâmina veyahut evrâk-ı mürseleden (yollanan belgelerden) irâe edilen (gösterilen) inşaatın oraca münakasaya vaz'ına müsaade..”* edilmesini istemek zorunda kalmıştı. Kısaca o tarihte Bursa'da bu nitelikte bir projeyi hazırlayacak mimar yoktur ve söz konusu Hükümet konağı için yeniden bir keşif yapılması istenirse de, o zaman merkez bunu yapacak bir mimar göndermelidir. Ayrıca gönderilen plan ve keşif evraklarına bakılarak yapılmasına izin verilen inşaat için münakasasının da merkezce yapılması istenmektedir. Aynı şekilde 1911'de proje hazırlıkları devam eden Bursa Hapishanesi olarak yapılacak binanın, sağlık şartlarına göre inşa edilebilmesi için, Dersaadet bu gibi konularda ihtisası olan bir mimar tarafından projelerin hazırlanmasını istemiştir. Ancak vilayetin *“ahvâl-i mi'mâriyyesi”* buna imkan vermez. Nitekim *“Bursa'da böyle bir mimar bulunmadığı gibi nâfia memurları vezâif-i asliyelerini bile ifâ'ya vakit bulamayacak derecede meşgul oldukları”* için ne resim ne de keşifnâme Bursa'da hazırlanamamıştır. Özetle Nezaret şartlarını belirlediği projenin usullerini Bursa'da 1912-12 tarihlerinde uygulayabilecek bir mimar bulamamıştır. Vilayet bünyesinde çalışan Nâfia memurları ise kendi işlerine bile yetişemez durumdadırlar. Belediye teşkilatının henüz tam olarak oturtulamaması ya da beledî işlerde sürdürülen lakayt tavırlar nedeniyle olmalıdır ki, şehir bünyesindeki kamu yapılarıyla vakıf eserlerin keşiflerinin bir kısmı vilayetlerdeki nafia mühendislerine yaptırılmaya başlanmış, bu durum muhtemelen nafia mühendislerinin şikayetleri üzerine, merkez tarafından vilayetlere ikaz içerikli talimatlar ile bildirilmiştir. Bu duruma ilişkin bir örnekte, Vilayetlerde süregelen *“'umûr-u nâfi'ânın çokluğu ve nâfi'â mühendislerinin azlığı”* sebebiyle, kamu yapıları ile vakıf eserlerin inşaat ve tamiratlarına yönelik keşiflerinin belediye mühendisleri ya da kalfalar eliyle yaptırılması istenmiştir. Yukarıda dile getirilen, Bursa'daki bazı işlerin keşiflerini hazırlamak için merkezden memur

gönderilmesi gibi talepler de reddedilmiş; nafia mühendislerinin ancak iş yoğunluklarının azaldığı zamanlarda kendilerine verilen keşif evrakını inceleyebilecekleri ifade edilmiştir. Tüm bu talimatların sonunda en önemlisi, “*Memurin-i fenniye nin vazifeleri haricindeki işlerle iş tugal edilmemesi*” emridir¹⁵⁸⁴. Tek başına bu son ifade dahi, dönemin ağır aksak yürütölmeye çalışılan ve “*umuru ebniyeye vukufli bir memur*” bulunmasında sorunlar yaşanan inşa ve onarım işlerine, mimarlık ortamına ayna tutuyor denilebilir.

Dönemin yapı üretim sistemi içerisinde yetişmiş eleman bulmak ne kadar sorunsa, piyasada bulunan yetersiz, yetkin olmayan ve denetimsiz kalfalar da bir o kadar sorun teşkil etmekteydi. Bu kalfaların kontrolünde süregelen inşaatlar sadece kamu binaları ve dini yapılar çerçevesinde yürütölmüyor, aynı zamanda özellikle Dersaadet'te benzer sıkıntılar halkın yaptırdığı inşaatlarda da görölyordu. “*Fenni mi'mârîde mahâreti ve te'sis-i ebniyede mikyâs kudreti olmayan bir takım dülgerler*” kendilerine kalfalık süsü verip halkın binalarının müteahhitliğini yaparak işleri berbat etmekte, sahiplerini de lüzumsuz yere bir çok zarara uğratmaktadırlar. Plan bilgileri olmayan ve kendileri de Şehremaneti tarafından bilinmeyen bu kalfalar, kurallara aykırı inşaatlar yapmaktadırlar¹⁵⁸⁵. Kalfalık yapan kimseler bilir bilmez istediği mahallerde inşaatlara fiyat vermekte/belirlemektedir. Bu durum hazineyi ve insanların inşa ettirmekte oldukları binaları zarara uğratmaktadır. Bina sahipleri de her gün neccarlar ile tartışıp kavga etmektedirler¹⁵⁸⁶.

Tanzimat'tan sonra kurumsal ya da tüzel yapı üretiminin ana aktörlerinden olan mimar/kalfaların sorunlu faaliyetlerinin kaynağı olan uzmanlık/yeterlilik/ehliyet ve liyakatlarının niteliği noktasında, 19. yüzyılın son çeyreğinde bile halen süregelen eksikliklerine ilişkin dönemin bazı basın-yayın organlarında uyarı yazıları yayınlanmıştır. Örneğin, Eylül 1886 tarihli Hamiyet gazetesi, inşa ve onarım faaliyetlerinin yapı bazında örgütleyicisi konumundaki mimarları ana aktör olarak göstermekte ve kabaca mimarın tanımını yapmaktadır. Gazete yazısına göre bir mimarın birinci görevi, bina ve inşa edeceği yapıların resim ve şekillerini kurgulayabilmek ve yapı bölümlerinin birbiriyle uyumunu sağlamak, yapıyı sağlam

¹⁵⁸⁴ BOA.DH.İD.37.9 (Tarih: H.8 Ra 1330/M.24 Ocak 1915)

¹⁵⁸⁵ BOA.ŞD.684.25.5.1 ve 5.2 (Tarih: H.29 L 1292/M.28 Kasım 1875)

¹⁵⁸⁶ BOA.ŞD.684.25.6.1 (1875 yılı ikinci yarısı) Bu ve benzeri sorunlara ilişkin 20.yüzyılın başlarında mimar Alexandre M. Raymond'un tespitleri de dikkat çekicidir. Raymond makalesinde mal sahipleri ile mimarlar arasındaki anlaşmazlıklara, mimarların çalışma koşullarına değinmiş, hem inşa ustülerinde hem de inşaatlara ait planlara onay veren kurumlarda süregelen sorunlara ilişkin tespitlerde bulunmuştur. Bkz.: O. Şenyurt, **a.g.e.**, s.217-18.

bir şekilde inşa edebilecek malzemeleri temin etmek, kendi idaresi altında çalışacak taşçı, demirci, ressam, duvarcı, hatta nakkaş, doğramacı, oymacı, dökmeçi gibi mesleklerinden uzman kişileri temin etmektir¹⁵⁸⁷. Özetle bir yapı üreticisi olarak mimar, teknik açıdan yeterli olmalı, yapı malzemelerini tanımalı ve temin etmeli ve işgücünü temin edip örgütleyebilmelidir. II. Abdülhamid'in iktidarının ilk on yılının sonunda, imar ve inşa faaliyetlerinin yoğunlaşmaya başladığı bir dönemde, mimarlık ortamının ana unsurlarından biri hakkında, olması gereken ideal sistemin/düzenin kısmen de olsa küçük ama önemli parçasını tasvir eden gazetede bu düşünceye göre; o tarihlerin genel durumunun özeti şudur: Osmanlı coğrafyasında mevcut olan ve hiçbir okuldan çıkmadıkları halde kendilerine kalfa diyen kişilerden hiçbiri, İslam milletinin iftihar kaynağı olan ve güzellik ve mükemmellikleriyle Avrupalıları hayretler içinde bırakan, takdirlerini toplayan eski mimari eserlerimizi değil taklit etmeye, takdir etmeye bile bilgileri ve birikimleri yoktur. Büyük mimarlarımızın bıraktıkları eserlerden birisinin tamirine ihtiyaç duyulsa ve bu kendisine kalfa diyen kişilerin eline verilse, bu cahiller elinde o yapıların tamamıyla harap edileceği ortadadır¹⁵⁸⁸.

Benzer durumlar Bursa'nın yerel basınına göre 19. yüzyıl Osmanlı mimarlık ortamının Bursa'ya yansıyan yüzünde, şehrin imar ve inşasına yön veren "şehrin yetkisiz etkilileri" denilebilecek bu kişiler için de geçerlidir. Bir bina resmi bile yapamayan ehliyetsiz ve sadece çok az bilgi sahibi kalfaların menfaatleri uğrunda işler yapıldığından bahseden gazete, *"herkesin ve hatta şehrimize lâ-eclü'z-ziyâre gelmiş olan zevâtın ma'lumları olduğu üzere şehrin en büyük caddeleri üzerinde üstü örtülmüş ve keresteleri çatılmış binaların mevcudı, kalfaların mülk sahibinin parasının idare ve kifâyesi nisbetinde binaya teşebbüs itmediklerine, yani mevcut paraya göre bina tersim ve inşâsına muktedir olmayanların mevcûdiyetine şahiddir. Metânetsiz ve münâsebetsiz pek çok binâlar dahi kalfaların noksanına delâlet itmektedir.."*¹⁵⁸⁹ Yerel basının bu uyarısı, sorumsuz, yeteneksiz ve işgüzar kalfaların elindeki Bursa'nın 1892 yılı fotoğrafını ortaya koymaktadır. Büyük caddeleri üzerinde yarım kalan inşaatları, *"yolsuz ve ihtimamsız"* yapılan tarihi eser onarımları ve *"mevcut paraya göre bina tersim ve inşâsına muktedir olmayan.."* kalfaları tarafından sürdürülen inşa faaliyetleri, Bursa'nın Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar

¹⁵⁸⁷ **Hamiyet**, Birinci sene, numro 11. 15 Eylül 1302 Pazartesi (27 Eylül 1886), s.81.

¹⁵⁸⁸ **Hamiyet**, s.82.

¹⁵⁸⁹ **Bursa Gazetesi**, no: 90, s.3 (12 Rebiül evvel 1310/ 4 Ekim 1892)

olan inşa ve onarım sürecindeki örgütlenmesinin temel aktörleri özelinde yaşadığı en büyük problem olarak görülmektedir.

Yukarıda değinilen yapı üretiminin temel unsurları olan mimar/kalfaların yaratıkları sorunlar dışında, şehrin idaresinin de inşa ve onarım işlerinde benzer durumları yaşadığı görülmektedir¹⁵⁹⁰. Yerel basın burada da halkın/shəhrin sorunlarını idarecilere duyurmaya çalışmış, sıkıntı yaşanan yerlerin, yapıların inşa ve onarım süreçlerini takip ederek, bu noktada yaşanan aksaklıkları dile getirmiştir. Örneğin, başlığı "*Beyan-ı teessüf*" olan bir haberde¹⁵⁹¹ Namazgâh mahallesinden ışıklara ayrılan kestirme yol üzerinde yıkılmak üzere olan karınca deresi köprüsünün tamir edilmesine yardımcı olunması için gazetenin önceki sayılarından birinde, belediyeden "*ricada*" bulunulmuştur. Bir süreliğine bu rica cevapsız kalmış olmalıdır ki, "*Köprü'nün tamiriyle olası tehlikelerin bertaraf edilmesi, belediyenin başlıca görevlerinden iken, küçük bir masraftan çekinilerek diğer uyarılar gibi bunun da kulak ardı edilmesine ve her an bir tehlike arz ediyor olmasına rağmen bu derece lakayt tavır alınmasına hakikaten teessüfler ederiz.*" denilmektedir. Tespit edilemeyen ilk haberden sonra ikincisi 29 Kasım 1892¹⁵⁹², üçüncü olarak da yukarıdaki 2 Ocak 1893 tarihli haber ile Karınca deresi'nin ne denli tehlikeli bir hal içerdiğini duyuran gazete yönetimi, Haziran ayına gelene kadar belediyenin ilgili dairesinden bir girişimde bulunulmaması ve daha çok Belediye'nin "lakayt" tavırları nedeniyle "*köprü'nün tamirinin basit bir hesaplama 150 kuruş masrafta tamir ettirilebileceğini*" belirtmiş, "*insaflar olsun*" serzenişiyile de haberi noktalamıştır¹⁵⁹³. Benzer bir başka uyarı, temelinden yukarıya doğru köşe duvarı tehlike arz edecek kadar ayrılıp, yer yer büyük taş parçaları düşen Eski İpek Han'ın bu kısmının tamiri için belediyeye ihtar başlığı altında duyurulmuştur¹⁵⁹⁴. Belediye yönetiminin, şehrin imarı için yetersiz kalmasının sebebi burada sadece yetkin eleman sorunu olarak gözükmemekte, ayrıca bu işlere yönelik Belediye görevlilerinde bir gevşeklik veya ciddiyet sorunu olduğu da görülmektedir.

¹⁵⁹⁰ Ahmet Şerif isimli seyyahın 19 yüzyıl ikinci yarısında Bursa Belediyesi çalışanları hakkındaki gözlemleri şöyledir: "*..birkaç kere belediyeye gittim; orada da kahvehane hayatından başka bir şey görmedim. Birçok değersiz memur sabahtan akşama kadar lafla vakit geçiriyor. Salonda bir kahve ocağı var ki, arzu eden memur kahvesini kendi pişirip içiyor. Dışarıdan kahve içmek isteyen kimseler belediye gelip belediye memurlarına katılıyorlar. Bir araştırma ile anladım ki belediye bu uğurda ayda üçyüz-dört yüz kuruş masrafa giriyormuş.* Bkz.: Günaydın-Kaplanoğlu, *Seyahatnamelerde Bursa*, s.221.

¹⁵⁹¹ **Bursa Gazetesi**, no:103, s.3 (21 Kanunievvel 1308 / 2 Ocak 1893)

¹⁵⁹² **Bursa Gazetesi**, no:98, s.1 (9 Cemaziye'l-evvel 1310 / 29 Kasım 1893)

¹⁵⁹³ **Bursa Gazetesi**, no: 125, s.4 (27 Zilkade 1310 / 12 Haziran 1893)

¹⁵⁹⁴ **Bursa Gazetesi**, no: 126, s.5-6 (4 Zilhicce 1310 / 19 Haziran 1893)

Şehrin mimari eserlerinin inşa ve onarımı noktasındaki Belediye hizmetlerinin yaşadığı sorunların halka nasıl yansıdığını gören ve bunu da yaptığı habelerle paylaşan Gazete yönetimi, Mart-Nisan 1893 yılında mevcut belediye heyetinin görev süresi dolacağından yeni heyeti seçecek olanlara, heyetin seçimi noktasında uyarılarda bulunmaktadır: Belediye reisliği ve üyeliklerine seçecekleri kişilerin *“iktidarsızlığını ve belediye işlerine vukufiyetsizliklerini bildikleri halde güzel hatırları ya da kendi menfaatleri için toplumun menfaatini feda ederek, kendilerine verilen kutsal bir vazifeyi, salahiyet ve kanuniyeyi suistimal ediyorlar. Geride akıllı ve belediye işlerine vakıf kişiler duruyorken, hizmetini ve görevini tanımaktan aciz olan ve bazen de ticaretinin başından ayrılmayan diğer şahsı seçmekten çekinmiyorlar.”*¹⁵⁹⁵ Gazete yönetimi bu haberiyle kısaca, Belediye işlerine vukufiyetsiz olanların alınmaması, işlerde dost hatırı yapmamak, iş başına değerli adam bulmak, şehrin imarına çalışacak gayretli memurları bulmak için seçimlere dikkat çekmektedir.

Bursa'nın 19. yüzyılda yapı inşa ve onarım/yapı üretim sürecini etkileyen bir diğer önemli sorun, önceki örneklerde de görüldüğü gibi hazırlanan keşiflerin nizamnamelerde belirtilen kuralları içerisinde yapılmamış olmasıdır. Yetersiz, alelacele hazırlanmış keşifler nedeniyle, yapının başlamış olan inşası/onarımı, ilerleyen zamanlarda durmak zorunda kalmıştır. Depremlerden hemen sonra keşif yapmak üzere görevlendiren memurların yaptıkları incelemelerin de aceleyle yapıldığı, bu şekilde yapılan keşiflerin ise sağlıklı olmadığı görülmüştür. Bu da yeni keşifler yapılmasına ve dolayısıyla inşa ve onarım işlerinde zaman ve emek kaybı oluşmasına sebep olmuştur. Örneğin, Osman ve Orhan Gazi türbelerinin *“..enkazile tolu olduğu halde icrâ olunan keşifleri dahi pek de nisâb-ı sıhhatde..”* olmadığından, bu türbeler için birkaç keşif daha yapılması zorunlu olmuştur. Benzer şekilde Hüdavendigâr Cami ve türbesi için yapılan eski keşiflerin yetersizliği, yapıların inşaatları başlamış olsa bile *“..keşf-i sâbıkının kifâyetsizliği sebebiyle dâhil ve hârici nâ-tamam..”* bir şekilde iç ve dış kısımların inşaatlarının yarım kalmasına sebep olmuştur. Bazen inşaatların yarım kalmasının sebebi de, daha yapının en başında yaşanan sorunlardan kaynaklanmıştır. Mühendis Dimitri Naci idaresinde 1912-1915 arasında başladığı düşünülen yeni Bursa hapisane binası inşaatı da, yapı temelindeki yanlış uygulamalar yüzünden durdurulmuştur. Bu yapı özelinde tespit edilen ilk

¹⁵⁹⁵ Bursa Gazetesi, no: 104, s.2 (28 Kanun-u evvel 1308 / 9 Ocak 1893)

sorun, yapının yanlış konumlandırılmış olmasıdır. Bu sebeple temellerinin kaldırılıp yeniden temel inşaatının yapılması gerekecektir. Ayrıca temeller, kırılmadan kullanılan dere taşı ve kum ile eksik harç kullanılarak inşa edildiğinden, yapının yükünü çekecek derecede dayanıklı değildir. Temeller yeteri kadar derin de yapılmamıştır. Son olarak yapının beden duvarlarının diplerinde, hava şartları ve kullanılan malzeme/inşa tekniği kaynaklı fiziksel bozulmalar, yani “çürüme” meydana gelmiştir. Özetle tüm bu yanlış uygulama, yanlış/eksik malzeme kullanımı ve yanlış inşa teknikleri nedeniyle inşaat devam ettirilmemiş, savaş ortamının da etkisiyle inşaat süreci uzamış ve hapishane inşaatının tamamlanması yeni Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasından sonra 1925’lerde mümkün olabilmektedir. Temelde yanlış/eksik malzeme kullanımına bir başka örnek olarak, Bursa’nın hükümet meydanında bulunan ve uzun yıllardır idareten onarımlarla ayakta tutulmaya çalışılan hapishanenin “*beden duvarlarında harç yerine çamur isti’ mâl olunmasından*” dolayı sorunlar yaşandığı görülmektedir.

Yeşil Camiinin 1869 civarında inşa edilen şadırvan avlusu ve diğer bazı binaların, depremlerden sonra yapılan tamirlerinin oldukça kötü olduğu “*..vuku'-u zelzeleden sonra icrâ olunan ta'mirâtı ehliyetli me'mur ve kalfalara tesâdüf itmemesinden midir nasılsa gayet yolsuz ve ihtimamsız yapılarak masârıf-ı vâkı'ası hebâ olmuş..*” ifadeleriyle anlatılmıştır. Burada dini yapıların inşaatlarına nezaret eden memurlar ile yüklenici kalfaların işlerinin ehli olmamalarından şikayet edilmektedir. Aynı şekilde son yüzyılda Bursa’nın bazı dini yapılarının onarımlarında görülen ihmaller dile getirilmiştir. Örneğin, Yıldırım Bayezid Camiinin depremlerde zarar gören yerlerinin tamirinde “*..bu mühim âbideyi ta'mîr idenler, câmi'in çok güzel bir kısmını ihmal etmişler, hatta bu ihmallerini nazardan saklamak için bu kısımlarda mevcûd olân kapuları bile sed etmişlerdir. Bu câmi'in en şimâldeki aksâmının sıvaları dökülmüş ve bu kısmın câmi' dâhiline açılan kapuları sed edilmiş. Binaenaleyh burası hâl-i hazırda karga yuvası ve mezbele halindedir...* ve II.Murat dönemi yapılarından “*..Muradiye câmi'inin revâka muttasıl aksâmı da böylece bir tâ'mîr esnâsında ihmâl edilmiş ve buralarda hâl-i hazırda ancak teneşirlerleve tabutlar muhafaza idilmekte*”dir¹⁵⁹⁶. Bu dönemde ekonomik zorunluluklar sebebiyle inşasına başlanılan bir yapının, aradan on yıla yakın bir süre geçmesine rağmen tamamlanamadığı durumlar da yaşanmıştır. Mülki İdadi hamamı inşaatı buna örnektir. Hamamın ilk

¹⁵⁹⁶ Cenûbî Marmara Havzası Bursa Vilayeti Coğrafyası, s.132.

inşaatı R.1316/M.1900 yılında başlamıştır. “1316 senesinde talep olunan mebâliğin altı sene sonra sarfına me’zûniyet...” verilmesi sonrasında, “hamamın ikmâl-i inşâsı zımında geçen 321 senesinde” çıkan izin üzerine inşaat komisyonu o tarihlerde toplanıp, ilk olarak gelen bu parayı hamam haricinde (aradan uzun zaman geçmesi nedeniyle rayiç bedeller değiştiğinden ve bu nedenle de, gönderilen para hamamın tamamlanmasına yetmeyeceğinden), o tarihlerde inşaatları yarım kalmış olan yatakhane, yemekhane, laboratuvar ve ek derslik gibi binaların tamamlanmasına harcamış, hamam inşaatı bu nedenle bir süre daha ertelenmiştir. Yıllar sonra yapının yarım kalan inşaatı tekrar tamamlanmak istenmişse de, bu kez yapılan diğer keşiflerde sıkıntı yaşanmış, Pavli Efendi bu sorunları çözmek ve incelemelerde bulunmak üzere 1908 yılında Maarif Nezareti tarafından Dersaadet'ten Bursa'ya görevlendirilmek zorunda kalmıştır. Pavli Efendi'nin raporu bir kaç ay sonra Şura-yı Devlet'e sunulmuş, Şura-yı Devlet kendilerine gelen evrakta *ihale yöntemi ile ilgili* bir açıklama olmadığı için tüm keşif evrakını Bursa'ya iade etmiştir. Sonuçta yapılan münakasaya bir talipli çıkmadığından hamamın emaneten inşa edilmesi kararlaştırılmıştır. Özetle, küçük bir hamam inşaatı on yıllık bir sorun haline gelebilmiştir.

Keşif ve keşif yapanların sorunları dışında, bazen devletin yapmak zorunda olduğu hizmetler de şikâyet konusu olmuştur. Bursa-Aksu-İnegöl güzergâhında faaliyette olan yolun onarımı işi, 1910 yılında yüklenici Ali Bey'e verilmiştir. Müteahhit'in çalışmaları sırasında tamiratı yapılan yolların üzerindeki köprüler yıktırılmıştır. Bu sebeple geçiş yapılamadığından ticaret büyük oranda aksamış ve bu da şikâyet konusu olmuştur. Bursa ile önemli ticari ilişkileri bulunan İnegöl eşrafından Keresteci Ali Bey ile arkadaşları, 16 Ekim 1910 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdikleri şikâyet dilekçesinde¹⁵⁹⁷, Temmuz ayından itibaren Bursa ile 50 bin nüfuslu İnegöl arasında ticari faaliyetlerin durma noktasına geldiğini, bölge esnafının yüklenici ve başmühendis tarafından binlerce lira zarara uğratıldığı ifade edilmiştir. Dilekçede şikâyete konu olan mesele için, daha da ileri boyutta ifade ile bu aksaklığın vatana ihanetle eş değerde olduğu beyan edilmiştir. Merkezden talep edilen bilgiye istinaden de Hüdavendigâr vilayeti başmühendisliğinden gerekli açıklamalar yapılmış; işlerin fenni zorunluluk nedeniyle bu şekilde yapılması gerektiği, İnegöl halkının geçici bir süreliğine başka bir geçit yolunu

¹⁵⁹⁷ BOA.DH.İD.3.10.2.1 (Tarih: R.3 Teşrinievvel 1326/M.16 Ekim 1910)

kullanabilecekleri ifade edilmiştir¹⁵⁹⁸.

5.6. Osmanlı Taşrasında Mimari Örgütlenme Ve Üretimini Bursa Örneği

19.yüzyılın Batılılaşma anlayışları paralelinde oluşturulmaya çalışılan yeni düzen için, vilayet ve ebniye nizamnameleri kapsamında pek çok kurumsal yapının meydana getirildiği bilinmektedir. Askeri, idari, eğitim, sağlık gibi zorunlu/temel hizmetlerin yürütüldüğü alanlarda işlevselliğini yitirmeye başlamış ve bu nedenle revize edilen/elden geçirilen eski kurumların yeniden örgütlenmesiyle taşrada kent ölçeği nispetinde yeni kurumlar/idare meclisleri/belediye teşkilatı oluşturulmuştu. Osmanlı taşrasında 19. yüzyılın bayırdırlık ve imar faaliyetleri vilayet genelinde il meclisi kanalıyla, sancak özelinde ise Belediye meclisleri eliyle yürütülecekti. İl meclisi bünyesinde “*memleket mühendisi*” ya da “*vilayet nafia sermühendisi/mühendisi*” gibi sıfatlarla görev yapan Vilayet Nafia Mühendisleri daha çok bayırdırlık¹⁵⁹⁹ (*yol açma, genişletme, köprü, menfez inşası ya da göçle gelen halka yani mahalle tesis ve planlaması gibi*) işleriyle ilgilenirken, Belediye bünyesinde, “*belediye mimarı*”, “*belediye kalfası*”, “*belediye mühendisliğinde müstahdem*” olarak görev yapan teknik personel¹⁶⁰⁰, sancak dâhilinde yürütülen inşa ve onarım faaliyetlerinin (*keşiflerin yapılması, rayiç bedellerin hazırlanması, plan ve projelerin çizimi gibi*) sorumlularıydı.

Bazı durumlarda merkezi idarenin ilgili Nezaret’te görevli mimarları, taşradaki mimarlık işlerine doğrudan müdahale edebilmekteydi. Dersaadet’te Maarif Nezareti mimarı olan Pavli Efendi’nin Bursa’ya gelişi buna örnek olarak verilebilir. Nezaret mimarları bu şekilde bazı sorunları çözmek adına taşraya gönderilir, buralarda gerekli incelemeleri yaparak merkeze sonucu bildirirdi. Bunun sonrasında da yerel idarenin yapması gereken teknik düzenlemeler/revize edilmesi gereken noktalar yeniden ele alınırdı. Bazı durumlarda ise taşradaki yapı üretimi, modern hapisane inşaatlarında olduğu gibi merkezi idarenin tüm ülke genelinde uygulanmasına kadar verdiği tip plan/tip proje çerçevesinde yürütülürdü. Bu noktada yerel idarenin böylesi büyük projelere yönelik yapı örgütlenmesindeki yetersizliği sebebiyle, mimar, mühendis hatta iş gücü dahi merkez desteğiyle ya da taşra genelinden karşılanmaya

¹⁵⁹⁸ BOA.DH.İD.3.10.3.1 (Tarih: R.24 Teşrinievvel 1326/M.6 Kasım 1910)

¹⁵⁹⁹ Bursa’nın Modernleşme dönemi ulaşım çalışmaları için bkz.: Nilüfer Alkan Günay, “a.g.m.”, s.251-269.

¹⁶⁰⁰ Bunların bulunamadığı durumlarda, Bursa’nın mimari örgütlenmesinde Belediye kalfası Pandalaki örneğinde görüldüğü gibi kalfaların belediye meclislerinde yer alması da söz konusu olmuştur. Ayrıca bkz.: İ. Ortaylı, **Teşkilat ve İdare Tarihi**, s.318-24.

çalışılırdı. 20. yüzyıl başlarında bu sıkıntılar Bursa özelinde sıkça yaşanmıştır. 1912’de inşaatına başlanan Büyük Hapishane binası için gazete ilanıyla mühendis bulunmaya çalışılmış, merkezden gönderilen mühendis dışında yapı işgücü noktasında Ordu’nun bu inşaata büyük oranda kalifiye eleman sağladığı görülmüştür. Belediye bünyesinde görev yapan mimar/mühendislerin sayıca yetersiz olması nedeniyle, neredeyse Bursa’nın tüm imar faaliyetlerinde vilayet nafia mühendisleri de bir şekilde görev almış, bu durum bazen o kadar yoğun hale gelmiştir ki merkezi idare, vilayetlerdeki nafia mühendislerinin yürütmeleri gereken kendi işlerinin yoğunluğu nedeniyle, yereldeki mimari faaliyetlerde rahat bırakılmaları noktasında uyararak zorunda kalmıştır. 19. yüzyıl ikinci yarısında Bursa yerel idaresi, mimari örgütlenmesi içerisinde yeteri kadar teknik görevli istihdam edememiş, buna toplumun bu işleri meslek olarak tercih etmeye yanaşmaması ve aynı zamanda eğitim sisteminin de henüz bu konuda yaşanan sorunları aşmaya yönelik çözümler üretecek düzeyde olmaması sebep olmuştur.

Mimari üretim, yapı örgütlenmesi ile paralel olarak *mali kapasite* ile de çok yakın bir ilişki içerisinde olmak zorundadır. Ancak bu yakın ilişkinin taşradaki yapı üretimlerine yönelik tüm sorunları çözdüğü de düşünülmemelidir. Aslında çoğu zaman bu üçlü sacayağından her seferinde biri hep zayıf olur ya da uzun bir süre ihtiyaca cevap veremezdi. Dersaadet’te; İstanbul’un İmparatorluğun merkezi olması sebebiyle, mali sıkıntılara rağmen özellikle Tanzimat’tan itibaren yürütülen yoğun mimari faaliyetlerin merkezi olması yadsınamaz ise de, orada bile bu üçlünün ekonomik tarafı yapı üretiminde bazı projelerin uzun yıllara yayılmasına/geç de olsa zorluklarla bitirilmesine neden olmuştu. Bu durum mali sorunların gölgesinde Bursa genelinde de yaşanmıştı. Büyük yapı üretimi noktasında mimari/mâlî kapasite sorunları nedeniyle bazen inşası tasarlanan bir binanın, yapısal birimlerinin ve yapı malzemelerinin ayrı ayrı münakasa edilerek inşa edilmesi düşünülmüştür. Uzun yıllar müstakil bir binaya kavuşamayan Bursa yerel idaresi, 1909’da *Evkaf nezareti mimarlarından Asım Bey’e* hazırlattığı proje doğrultusunda yapılmasını tasarladığı büyük Hükümet Dairesinin, “*bilcümle aksam-ı inşaiye ve malzeme parça parça münakasa edilirse*” ancak bu şekilde inşa edilebileceği gerçeğini dile getirilmiştir.

Taşradaki mimari üretim, yerel yapı organizasyonu içerisinde görev alan mimar/mühendis/kalfaların tamir ve inşa planlamaları çerçevesinde yürütülecek işlerin teknik hazırlığını yapması ile başlar, “*tamir ve termim*” edilecek ya da

“*müceddeden / tecdiden inşa*” edilecek yapılar için keşifler yapılır, keşif defterleri ve eğer yapılmış işe münâkasa evrakı, rayiç pusulaları, harita, resim gibi teknik çizimler vilayet meclisinden çıkan üst yazılar ile merkeze gönderilirdi. Merkezde bu evrak, ilgili Nezaret tarafından şehremaneti hendesehanesinde incelettirilir, buradan çıkan sonuç üst makamlara iletilerek bildirilirdi. Meclis-i Vâlâ ya da Şura-yı Devlet olumlu-olumsuz karar alır, proje revize edilecekse durum vilayete bildirilir, proje öylece kabul görmüş ise yapı inşaaı için Padişah iradesi ile izin alınır ve inşa masraflarını karşılanmasına yönelik işler yürütülürdü. Tanzimat’tan Cumhuriyet’e kadar süregelen Osmanlı taşrasındaki mimari örgütlenme içerisinde yürütülecek imar faaliyetleri için özetle bu şekilde bir yol izlendiği söylenebilir.



6-SONUÇ

19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Bursa, Osmanlı Devleti'nin yenilikçi anlayışının son dönemde bir taşra idaresi bünyesinde ortaya koyduğu gelişmeleri yakından izleyebilmeye imkan sağlayan, dönemin en önemli vilayet merkezlerinden birisi olmuştur. *Yüzyılın ortasında yaşanan ve şehrin mevcut yapı stoğunun neredeyse tamamını derinden etkileyen doğal afetler – ve farklı dönemlerde ortaya çıkan büyük yangınlar-* ile *Tanzimat yönetiminin modernleşme hareketleri çerçevesinde geliştirdiği kentleşme/mimari üretim/bürokratik örgütlenme modelini taşrada mücessem hale getirme amacı*, dönemin Bursa'sının şekillenmesinin temelinde yatan iki önemli etken olarak görülmelidir. Bu iki etken, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar Bursa'nın mimarlık ortamına yön vermiş; depremler sonrasında bir taşra idaresi olarak Bursa'nın mimari örgütlenmesinin oluşturulmasını, şehir merkezinde ve dahası vilayet genelinde yapılan mimari üretimlerde ampir, neoklasik, eklektik, neogrek ve neorönesans üslupta revivalist izler taşıyan yapıların inşa edilmesini sağlamıştır. 1855 depremleri sonrasında hız kazanan bu süreçte Ahmet Vefik Paşa'nın hem müfettişliği hem de valiliği dönemleri ile diğer valilerin çalışmaları, Bursa'nın mimari açıdan şekillenmesini sağlayan itici güç unsurları olmuştur.

Bursa'nın mimarlık ortamında, 19. yüzyıl ortalarında başlayan kentin yeniden inşa edilmesi sürecinde yapı üretiminde etkin olan isimlerin büyük çoğunluğunu *gayrimüslim mimar/mühendis/kalfalar* oluşturmuştur. Bursa'daki mimari faaliyetlerde otuz yıldan fazla görev alan Belediye kalfası Pandalaki, bu süreçte adı en çok geçen kişi olmuştur. Bunun dışında vilayet sermühendisi Batyano, Baraçanos; mühendisler Bedros, Avenik, Mihalaki, Abdullah, İrfan, Nuri, Osman ve Saffet Efendiler ve Kalfa Penayut ile İnşaat memuru Edhem Efendi, Bursa'nın 1870'lerden sonraki yapı örgütlenmesinde doğrudan görev alan isimlerdir. Bunların dışında merkezi idarenin görevlendirmesiyle İstanbul'dan gönderilen ve Bursa'daki bazı çalışmalara nezaret eden teknik personel de bu süreçte Bursa'nın mimarlık ortamında etkili olmuştur.

Bursa'nın bu dönemdeki iki büyük meydanından biri olan "*Hükümet Meydanı*", 1857-1923 arası esas şeklini korumuş; depremler ve sonrasında yaşanan yangınlar, binaların zamanla harap olması, yeterli ve gerekli onarımların tam anlamıyla yapılamaması gibi nedenlerle meydan bünyesinde bulunan idari birimler zamanla aynı alan üzerinde farklı yapılara taşınarak yer değiştirmiştir. Dönemin kaynaklarında geçtiği şekliyle "*Vilayet dairesi*", "*hapishane dairesi*", "*merkez mutasarrıflığı dairesi*", "*zabita dairesi*", "*hükümet dairesi*", "*evrak mahzeni*", "*evkaf dairesi*", "*mahbushane*", "*tevkifhane*", "*adliye dairesi*", "*telgrafhane*", "*polis dairesi*", "*jandarma dairesi*" gibi idari birimler bu dönemde Hükümet Meydanı'ndaki farklı yapılarda hizmet vermiştir. İdari örgütlenme temelinde ortaya çıkan ihtiyaçlara göre, bu alanda yaşanan yer sıkıntıları nedeniyle bazı zamanlarda şehrin farklı noktalarına dağılan yönetim birimleriyle hizmet vermeye devam eden Bursa idaresi, yüzyılın son çeyreğinde müstakil bir Belediye binasına kavuşmuşken, idari anlamda yine müstakil ve tüm birimleri bünyesinde toplayacak bir Hükümet Konağı inşa edememiştir. Bu ihtiyaç ancak Cumhuriyet'in ilk yıllarında yine bu alanda yapılan Muhasebe-i Hususiye/Hükümet Dairesi, Adliye ve Maliye/Defterdarlık binaları ile giderilmeye çalışılmıştır. Hükümet meydanı içerisinde bulunan eski hapishane tahliye edilmiş, bu çalışma ile Mimar Kemalettin'in Bursa'da uygulanmış tek projesi olarak tespit edilen modern ve büyük bir hapishane binası ise şehrin kuzeyine ve merkeze yakın bir arazi üzerine yine Cumhuriyet'in ilk yıllarında inşa edilebilmiştir.

Bursa'nın ikinci meydanı olan "*Meydan-ı Osmani*" ise, 1855 depremlerinden sonra yürütülen çalışmalar ile şekillenmeye başlamıştır. Depremlerden sonra 1862-66 yılları arasında Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbelerinin etrafındaki mülklerin kamulaştırılmasıyla ve Türbelerin yeniden inşasıyla Meydan-ı Osmani düzenlenmeye başlanmış, II. Abdülhamit döneminde; ilki Ahmet Vefik Paşa'nın valiliği sırasında, ikincisi 1890 yılında ve günümüze ulaşan sonuncusu 1905'te inşa edilen saat ve yangın kulesi, Türbe çevresine yapılan çeşmeler ve meydana inşa edilen şadırvan ile birkaç aşama geçirmiş olan meydan düzenlemeleri sonuçlandırılmıştır.

Çalışma kapsamında ele alınan sivil ve dini yapıların inşa ve onarım süreçleri izlenirken, yapılarda etkin olan isimlerin dışında, yapı malzemeleri ve bunların bazılarının temin/üretim yerleri tespit edilmiştir. Bazı dönemlerde birkaç yapı özelinde inşaat malzemelerinin hazır halde İstanbul'dan temin edilerek yerinde

montajının yapıldığı da söz konusu olmuşken, genel itibariyle ana yapı malzemelerinin (ahşap aksam ile taş/mermer/alaturka kiremit vb.) büyük çoğunluğu, Vilayet dahilinden; dönemin yeni teknolojik ürünleri ise (İngiliz çimentosu, Marsilya kiremidi, putrel vb.) ithal edilerek karşılanmıştır. Hem ahşap malzemede hem de pişmiş toprak malzemede Bursa'nın merkez köyleri dönemin yapı üretimine malzeme sağlayan ana kaynaklardır. Taş ve mermer malzemeler de ağırlıklı olarak yine vilayet içerisinde (marmara adası önemli bir mermer üretim yeridir) temin edilmiştir.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar Bursa'da yürütülen inşaa ve onarım işlerinde, Dini yapılar ile kamu yapılarında kâgir üretim söz konusu iken, halkın mâli gücü nispetinde konutlarda yine ahşap yapıların ağırlıkta olduğu görülmektedir. Kamu eliyle yürütülen kâgir yapı üretimi iki farklı ihale yöntemi ile gerçekleştirilmiş; Tanzimat'tan sonra Bursa'da yürütülen bazı inşaa ve onarım işlerinde münakasa usulü ile emaneten usulü ihale yöntemi olarak kullanılmıştır. Bursa'nın bu dönem mimarlık ortamında münakasa yöntemi ile yapılan işlerin oldukça az olduğu, yapılan inşaatların genel olarak emaneten yöntemi ile yürütüldüğü tespit edilmiştir. Münakasa yönteminin Bursa'nın yapı üretiminde her zaman öncelikli olarak tercih edilmesine rağmen vilayet genelinde bu yöntemle iş alabilecek, yüksek meblağlı inşaat işlerine finansman sağlayabilecek, ya da bu inşaatlara kefil olabilecek yüklenici olmaması nedeniyle bu yöntemin zorunlu olarak yerini emaneten yöntemine bıraktığı görülmüştür.

Bursa'da 19.yüzyıl ortalarından 20.yüzyıl başlarına kadar yürütülen mimari faaliyetlere doğrudan etki eden iki önemli sorun dikkat çekmektedir. Bunlar yetişmiş teknik görevli/işgücü temini ile mâli kaynak sorunlarıdır. Yapı üretimi çoğunlukla bu sorunların paralelinde yürütülmeye çalışılmışsa da, bu tür zorluklara rağmen bir Osmanlı taşrası olan Bursa'da yine de azımsanamayacak nitelik ve kalitede bir mimari faaliyet ortaya koyulmuştur. Bunda 1876'dan sonra başlayan II. Abdülhamid döneminin eğitim, sağlık, sanayi ve askeri gibi alanlardaki kalkınma politikaları etkili olmuştur. Pekçoğu II. Abdülhamid döneminde inşaa edilen ve günümüze ulaşan kamu yapıları buna kanıt olarak gösterilebilir.

Bursa'nın mimarlık ortamında dikkat çeken başka bir durum ise yerel basın Bursa'da yürütülen mimari faaliyetlere olan bakışıdır. Çalışma kapsamında Bursa'da çıkarılan yerel gazetelerin, şehirde gerçekleştirilen inşaa ve onarım çalışmalarını

yakından takip ettikleri, inşası düşünölen yapıları halka duyurdıkları, halka tehlike arzeden ya da uzun süredir harap halde duran bazı yapıların durumlarını ilgililere/yetkililere bildirdikleri ve bunlarla ilgili uyarılar yaptıkları, inşası biten yapıların resmi açılışlarına da bizzat katıldıkları ve o anları yazılarıyla tasvir ettikleri görölmektedir. Bunların dışında, inşa ve onarım işlerinde karşılaşılan idari aksaklıklar karşısında da eleştirel bir tavır takınmaktan çekinmedikleri; bu amaçla il idaresine, sorumlu mimar ve mühendislere sık sık uyarılarda buldukları görölmüştür. Sonuç olarak Bursa'nın bu süreçteki mimarlık ortamı, yüzyılın ikinci yarısından sonra yapı üretim/onarım faaliyetleri ve örgütlenme temelinde çeşitlilik göstermeye başlamış, dönemin ekonomik şartlarına göre azımsanamayacak ölçüde ve nitelikte eserler inşa edilmiş, yapı malzemeleri ve işgücü ağırlıklı olarak vilayet içerisinden sağlanmış, temin ve nitelik sorunlarına rağmen mevcut işgücü ile yoğun bir şekilde imar faaliyetleri yürütölmüştür. Böylelikle Bursa, yenilikçi ve modern anlayışlar paralelinde Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar hareketli bir mimarlık ortamına ev sahipliği yapmıştır.

7. KAYNAKLAR

Abacı, (Dörtkök), Zeynep, 2005, **Modernleşme Sürecinde Bursa Kentinin Mekansal ve Sosyal Değişimi (1860-1910)**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa.

-----, 2007, “Bursa’nın Kent Dokusundaki Değişim: 18.-19.Yüzyıl”, **Bursa’nın Kentsel ve Mimari Gelişimi Sempozyum Kitabı** (07-08 Nisan 2007-Bursa), Osmangazi Belediyesi Yayınları: İstanbul, s.165-182.

ACUN, Hakkı, 1994, **Anadolu Saat Kuleleri**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: Ankara.

-----, 2011, **Osmanlı İmparatorluğu Saat Kuleleri**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: Ankara.

AHUNBAY, Zeynep, 1988, “Mimar Sinan Yapılarında Kullanılan Yapım Teknikleri ve Malzeme”, **Mimarbaşı Kocasinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri**, VGM Yayınları: İstanbul, s.531-38.

AKAR, Tuba, 2010, “Tanzimat Öncesinde Vakıf Kurumu ve Yapılarının Korunması”, **Vakıflar Dergisi**, Haziran, Sayı 33, s.89-110.

AKCAN, Erol, 2015, “Colmar Von Der Goltz Paşa’nın Osmanlı Ordusu Ve Asker-Sivil Aydınlar Üzerindeki Etkisi”, Uluslararası Tarihi ve Kültürel Yönleriyle II. Türk-Alman İlişkileri Sempozyumu (14-17 Kasım 2013), Julius-Maximilians-Universität Würzburg/Almanya, **Atatürk Dergisi**, Cilt 4, Sayı 1, s:13-35. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/26231> Erişim Tarihi: 04.04.2019.

AKKILIÇ, Yılmaz, 1987, “1925 Yeni Hükümet Binalarının Yapım Çalışmaları”, **Bursa Ansiklopedisi**, Bursa Hâkimiyet, 1987, Cilt s.305.

-----, 1999, “Beş Padişahın Bursa Gezileri”, **Bursa Defteri**, Cilt 1, Yıl 4, s. 37-46.

AKPOLAT, Mustafa S., 2002, “Tanzimat Sonrası Osmanlı Mimarlığı”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları: Ankara, Cilt 15, s.350-59

AKSOP, Necip, 1943, “Bursa’ya Gelen Valiler: Ahmet Vefik Paşa-1”, **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, Sayı 56-57 s.17-26

-----, 1949, “Mahmut Celalettin Paşa”, **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, Sayı 61, s.43-45.

AKTUĞ, İlknur, 1986, "16. Yüzyılda Kullanılan Bazı İnşaat Malzemeleri ve Kullanım Yerleri", **II. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi-Bildiriler**, İ.T.Ü. 28 Nisan-2 Mayıs 1986, İTÜ Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi Yayınları: İstanbul, s.71-76.

-----, 1995, "Ayazma Camisi İnşaat Defteri", **9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi Bildirileri (23-27 Eylül 1991 İstanbul)**, Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara, Cilt 1, 79-90.

AKYILDIZ, Ali, 1993, Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform, Eren Yayıncılık: İstanbul.

AKYÜREK, Göksun, 2011, **Bilgiyi Yeniden İnşa Etmek: Tanzimat Döneminde Mimarlık, Bilgi ve İktidar**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul.

ALTIN, Hamza, 2011, "Osmanlı Son Döneminde Muallim Okulları Dışındaki Öğretmen Yetiştiren Kurumlara Genel Bir Bakış", **Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, s.11-24.

ANBARTEPE, Zehra, 2014, "Geçmişten Günümüze Hünkâr Köşkü", **Bursa'nın Tarihi Mahalleleri-III**, Editör: A.Elbas, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları: Bursa, s.207-214.

AOKİ, Miyuki, 1999, "1855 Depremi Sonrası Onarımı ve Leon Parvillee", **Bursa Defteri**, Cilt 1, Yıl 4, s. 94-96.

-----, 2002, **Leon Parvillee: Osmanlı Modernleşmesinin Eşiğinde Bir Fransız Sanatçı**, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

ASAF, Ali, 1891, **Hüdavendigâr Vilayeti, Coğrafya ve Ahval-i Umumiyesi**, Matbaa-i Vilayet: Bursa.

ARSEVEN, Celal Esad, 1973, **Türk Sanatı**, Cem Yayınevi: İstanbul.

-----, 2017, **Osmanlı Dönemi Mimarlık Sözlüğü-İstlâhât-ı Mi'mâriyye**, Çeviren: Şeyda Alpay, Kaknüs Yayınları: İstanbul.

ASLANOĞLU, Rana, 1998, "Bursa Kent Planlama Tarihi", **Kent, Kimlik ve Küreselleşme**, Asa Kitabevi: Bursa.

ASLANAPA, Oktay, 1989, **Türk Sanatı**, Remzi Kitapevi: İstanbul.

AŞIK, Esin Şebin, "Bursa'da Fransız Katolik Kilisesi", **Bursa'nın Tarihi Mahalleleri-I**, Editör: N. Dostoğlu ve ark., Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları: Bursa, s.102-109.

AVCI, Yasemin, 2016, **Osmanlı Hükümet Konakları: Tanzimat Döneminde Kent Mekanında Devletin Erki ve Temsili**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul.

-----, 2016, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Belediyeciliği Üzerine Karşılaştırmalı Analizler", **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 24, s.167-180.

AYDIN, Remzi, 2019, "Mimar Kemaleddin Bey'in Hapishane Projeleri", **Osmanlı Sanatında Değişim ve Dönüşüm**, (Ed: A.Budak-M.Yılmaz), LİTERATÜRK Academia Yayınları: Konya, s.11-36.

AYVERDİ, Ekrem Hakkı, 1966, **İstanbul Mimari Çağının Menşei ve Osmanlı Mimarisinin İlk Devri (630-805/1230-1402)**, Baha Matbaası: İstanbul.

-----, 1972, **Osmanlı Mimarisinde Çelebi Mehmet ve II. Murat Devri (806-855/1403-1451)**, Baha Matbaası: İstanbul.

-----, 2006, "Bursa Orhan Gazi Camii ve Osmanlı Mimarisinin Menşei Meselesi", **Vakıflar Dergisi**, sy. 6, İstanbul 1965 (Ayrı Basım, Ankara) s. 69-84.

BARCAN, Ö. Lütfi, 1955, "Türk Yapı Ve Yapı Malzemesi Tarihi İçin Kaynaklar". **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, İstanbul, Cilt 17, Sayı 1-4, s.3-26.

-----, 1972, **Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1500-1557)**, Cilt 1
T.T.K Yayınları: Ankara.

-----, 1979, **Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1500-1557)** Cilt 2,
T.T.K Yayınları: Ankara.

BAŞARALI, Hakan, 2016, **Bursa Keşif Defterleri**, Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları: Bursa.

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ REHBERİ, 2010, (3.Bs.), (Haz: Komisyon), İstanbul.

BATUR, Afife, 1985, "İstanbul Art Nouveau'su", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları: İstanbul, Cilt 4, s.1086-1088.

-----, 1985, "Batılışma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları: İstanbul, Cilt 4, s. 1038-67.

BAYKAL, Kazım, 1948, **Tarihte Bursa Yangınları**, Emek Basımevi, Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu Yayınları: Bursa.

-----, 1976, **2000 Yıllık Bursa'nın Belediyesi**, Özkardeşler Matbaası: Bursa

-----, 1982, **Bursa ve Anıtları**, TAÇ Vakfı Yayınları: İstanbul.

-----, 1989, **Bursa'da Ulucami**, Hakimiyyet Matbaası: Bursa

----- 1993, **Bursa ve Anıtları**, Çekül Vakfı Yayınları: İstanbul.

BAYRAKAL, Sedat, 2008, **Erken Osmanlı Dönemi Minberleri (1300-1500)**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.

BAYSUN, M. Cavit, 1949, “Emir Sultan’ın Hayatı ve Şahsiyeti”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, s.77-94.

BORA, Cemal, 1978, “İlk Türk Mimarlık Okulu”, Mimarlık, No 155, Yıl 16, Sayı2, s.14-15.

BUDAK, Ayşe, 2018, “Onarımın Tarihi Görsellerden Okunması: Bursa Orhan Camisi Örneği”, **Sanat Tarihi Yıllığı**, Sayı 27, s.39-62.

-----, 2018, “Bursa Yeşil Cami ve Türbesi’nin 1855 Depremi Sonrası Çizilmiş Planı ve Gerçekleştirilen Onarımlar”, **Mediterranean Journal of Humanities-Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi**, Akdeniz Üniversitesi, Cilt 8, Sayı 1, s.67-85.

BURSA ALBÜMÜ 1946-1985, **Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu**, Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu Yayınları, Hakimiyet Matbaası, Bursa 1985.

BURSA ANSİKLOPEDİSİ, “Belediye Sarayı (Bursa)”, Cilt 1, s.246-47.

-----, “Belediye Sarayı (Bursa)”, Cilt 1, s.247.

-----, “Hamidiye Medrese-i Muallimini”, Cilt 3, s.835.

-----, “Bursa”, Cilt 1, s.370-372.

-----, “Darümuallimin”, Cilt 2, s.509.

-----, “Emir Sultan Türbesi”, Cilt 22, s.642.

-----, “Gureba Hastanesi’nin Açılışı”, Cilt 4, s.1465.

-----, “Işıklar Askeri Lisesi”, Cilt 3, s.893.

-----, “Paşalar Konağı”, 2002, Cilt 4, s.1428.

-----, “Saat Kulesi”, Cilt 4, s.1460.

-----, “Vali”, Cilt 4, s.1683.

-----, “Ziraat Mektebi”, Cilt 4, s.1766-67.

-----, “1925 Yeni Hükümet Binalarının Yapım Çalışmaları”, 1987, s.305.

BURSA SERGİSİ REHBERİ, 1339, İstanbul.

CAN, Cengiz, 1992, **İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı Ve Levanten Mimarların Yapıları Ve Koruma Sorunları**, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

-----, 2000, "Tanzimat ve Mimarlık", **Osmanlı Mimarlığı'nın 7 Yüzyılı, "Uluslarüstü bir miras"**, YEM Yayınları: İstanbul, s.130-36.

CAN, Selman, 2002, **Osmanlı Mimarlı Teşkilatının XIX. Yüzyıldaki Değişim Süreci ve Eserleri İle Mimar Seyyid Abdülhalim Efendi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

-----, 2010, **Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları İle Son Dönem Osmanlı Mimarlığı**, İstanbul.

-----, 2011, "II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Mimarisi ve Sanat Anlayışı", **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid**, (Haz: Komisyon), Erciyes Üniversitesi Yayınları: Kayseri, Cilt 5, s.25-41.

-----, 2015, "Sultan Abdülmecid Dönemi Mimarlık Örgütünün Yapısı ve İşleyişi", **Sultan Abdülmecid ve Dönemi (1823-1861)**, Editör: Kemal Kahraman-İlona Baytar, İBB. Kültür AŞ. Yayınları: İstanbul, s.422-31.

-----, 2016, "Ortaköy Camii Keşf-i Evvel Defterleri", **Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**", Sayı 37, Erzurum, s.198-239.

CANSEVER, Meltem, 2009, **100 Saat Kulesi**, NTV Yayınları: İstanbul.

CANSEVER, Turgut, 2009, **İslam'da Şehir ve Mimari**, Timaş Yayınları: İstanbul

CEMAL Bey, "Kız Muallim Mektebi", **1934 Bursa Yıllığı**, s.24.

CENÛBÎ MARMARA HAVZASI BURSA VİLAYETİ COĞRAFYASI, 1927, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti Coğrafya Encümeni, Cild 29, İstanbul.

CEZAR, Mustafa, 1971, **Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi**, İş Bankası Yayınları: (I.Bs.) İstanbul.

ÇADIRCI, Musa, 1985, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 1, s.210-230.

-----, 1993, "Osmanlı Döneminde Yerel Meclisler", **Çağdaş Yerel Yönetimler**, Cilt 2, Sayı 4, s.3-12.

-----, 2011, **Tanzimat Sürecinde Türkiye: Anadolu Kentleri**, (Derleyen: Tülay Ercoşkun), İmge Kitabevi Yayınları: İstanbul.

ÇALIŞKAN, Nurten, 2010, **Bursa İle İlgili Osmanlı Devri Görsel Belgelerinin Sanat Tarihi Açısından Değerlendirilmesi**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.

ÇANTAY, Gönül, 2002, **Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.

ÇELİK Gözde, KUBAN Zeynep, 2009, "İstanbul Tarihi Yarımadası'nda Tanzimat Dönemi İdari Yapıları", **İtüdergisi/a Mimarlık, Planlama, Tasarım**, Cilt 8, Sayı 1, s.67-80

-----, 2010, "Tanzimat Döneminde Tarihi Yarımada: Tercihler, Yaklaşımlar, Görünümler", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi-TALİD**, Cilt 8, Sayı 16, s.227-58.

ÇELİK, Serpil, 2001, **Mevcut Belgeler Işığında Süleymaniye Külliyesinin Yapım Süreci**, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi: İstanbul.

ÇELİK, Yüksel, 2006, "Üsküdar Paşakapısı Tevfikhanesi: İnşaat ve İşgali (1912-1923)", **Üsküdar Sempozyumu IV 3-4 Kasım 2006 Bildiriler Kitabı**, Cilt 2, İstanbul, s.235-46.
https://www.uskudar.bel.tr/userfiles/files/4_sempozyum_cilt_02.pdf Erişim Tarihi: 16.02.2019.

ÇETİN, Atilla, 2002, "Bursa'da Bir Eğitim-Öğretim Kurumu: Bursa İdadisi (1883) ve Sosyo-Kültürel Önemi", **XIII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler Kitabı**, Cilt: 3/II, Ankara:2002, s.785-99.

-----, 2009, "Bursa Mevlevihanesi", **Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyumu 10-11 Nisan 2009 Bildiriler Kitabı**, Editör: Cafer Çiftçi, Osmangazi Belediyesi Yayınları: İstanbul, s.69-79.

ÇETİN, Osman, 1993, "Bursa Şer'iyye Sicilleri Işığında Osmanlılarda İlk Tıp Fakültesi Bursa Darüşşifası ve Tıbbî Faaliyetler", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı 4, s.121-149.

ÇETİN Osman, HIZLI Mefail, 1999, "Bursa Mekteb-i Sultanisi (Bursa Erkek Lisesi) ve Şeref Defteri", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 8, Sayı 8, s.75-95.

-----, 1995, **Arşiv Belgelerine Göre Bursa Darüşşifası-1402-1923**, Uludağ Üniversitesi Basımevi: Bursa.

-----, 2006, **İlk Osmanlı Hastanesi: Bursa Yıldırım Darüşşifası. Bursa Mahkeme Sicillerine Göre**, Göz Nuru Koruma Vakfı: İstanbul.

-----, 2011, "Bursa Tarihinde Yer Alan Bazı Sosyal ve Kültürel Yapılar", **Bursa Kültür Envanteri: Anıtsal Eserler**, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları: Bursa, s.287-94.

ÇETİNASLAN, Mustafa, 2012, "Bursa Ulu Camii Hünkar Mahfili", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 6, Sayı 25, s.189-200.

ÇETİNTAŞ, Sedat, 1949, **Türk Mimari Anıtları-Osmanlı Devri**, Cilt 1, MEB. Yayınları: İstanbul.

-----, 1952, **Türk Mimari Anıtları. Osmanlı Devri. Bursa'da İlk Eserler**, Milli Eğitim Basımevi: İstanbul.

-----, 1952, **Türk Mimari Anıtları. Osmanlı Devri Bursa'da Murad I ve Bayezid I Binaları**, Milli Eğitim Basımevi: İstanbul.

-----, 2011, **İstanbul ve Mimarî Yazıları**, (Haz: İsmail Dervişoğlu), Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.

ÇİFTÇİ, Cafer, 2009, "Hüdâvendigâr Hamidiye Zirâat Ameliyât Mektebi **Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyumu 10-11 Nisan 2009 Bildiriler Kitabı**, Editör: Cafer Çiftçi, Osmangazi Belediyesi Yayınları: İstanbul, s.292-93.

ÇOBANOĞLU Ahmet Vefa, ERTUĞRUL Özkan, 2002, "Kemâleddin Bey, Mimar (1870-1927)", **TDVİA**, Cilt 25, s.230-31.

DANIŞMEND, İsmail Hâmi, 1948, "Hayrullah Efendi'nin Gördüğü Üç Bursa", **Yapı ve Kredi Bankası Bursa Şubesinin Açılış Hatırası**, İstanbul, 4 Haziran 1948.

DAŞ, Ertan, 2003, **Erken Dönem Osmanlı Türbeleri (1300-1500)**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.

-----, 2007, **Erken Dönem Osmanlı Türbeleri**, Gökkuşbu Yayınları: İstanbul.

DEMİRTAŞ, Timur, 2010, "Hürriyeti Bağlayıcı Cezaların ve Cezaevlerinin Evrimi **Hapishane Kitabı**, Editör: E. G. Naskali-H. O. Aytun, Kitabevi: İstanbul, s.3-40.

DERİNGİL, Selim, 2002, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji-II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)**, Çeviren: Gül Çağalı Güven, Doğan Kitap: İstanbul.

DEVELLİOĞLU, Ferit, 1998, **Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Aydın Kitabevi Yayınları: Ankara.

DOĞANAY, Aziz, 1994, **Erken Devir Osmanlı Bursa Türbelerinde Tezyinat**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: İstanbul.

DOĞUOĞLU, M.M. Fındıklıgil, 2002, **19. Yüzyıl İstanbul'unda Alman Mimari Etkinliği**, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi: İstanbul.

DOSTOĞLU, (Türkün) Neslihan, ORAL Özlem, 1999, "Bir Osmanlı Kenti Bursa'nın Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Fiziksel Değişimi Süreci", **Osmanlı Mimarlığı'nın 7 Yüzyılı "Uluslararası Bir Miras"**, YEM Yayınları: İstanbul, s.286-295.

-----, 2001, **Osmanlı Döneminde Bursa: 19. Yüzyıl Ortalarından 20.Yüzyıla Bursa Fotoğrafları**, AKMED Yayınları: Antalya.

-----, 2003, “Osmanlı’dan Erken Cumhuriyet Döneminde Bursa’da Sağlık Binaları”, **Hekimce Bakış**, No 54, s.62-66.

-----, 2004, “Bursa Kent Müzesi: Yaşayan Kent, Yaşayan Müze”, **Mimarlık Dergisi**, Mayıs-Haziran.
<http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=29>

-----, 2009, “Modernleşme Döneminde Bursa’daki Kentsel Gelişme”, **Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyumu 10-11 Nisan 2009 Bildiriler Kitabı**, Editör: Cafer Çiftçi, Osmangazi Belediyesi Yayınları: İstanbul, s. 11-30.

-----, 2011, **Bursa Kültür Varlıkları Envanteri: Anıtsal Eserler**, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları: Bursa.

-----, “Bursa’da Geçmişten Günümüze Kentsel ve Mimari Değişim”, **Osmangazi Belediyesi Hisar Dergisi**, ‘Eskinin Bursa’sı’ Sayısı, T.y., s.20-31.

DÖNMEZ, Aysun Yedikardeş (Ed.), 2012, **Bursa'nın Köklü Eğitim Kurumları: Bursa Kız Lisesi (Bursa Kız Muallim Mektebi)**, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları: Bursa.

DÖLEN, Emre, 1985, “Mühendislik Eğitimi”, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları: İstanbul, Cilt 2, s.511-14.

DUMAN, Tayyip, 2002, "Mesleki ve Teknik Eğitimin Gelişimi", **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları: Ankara, Cilt 15, s.61-71.

DURAK Selen, ARSLAN Tülin Vural, 2011, “Geleneksel Osmanlı Kenti’nden Modern Cumhuriyet Kenti’ne Bursa’da İdari Yapılar”, **Bursa Kültür Varlıkları Envanteri: Anıtsal Eserler**, Hazırlayan: N.Türkün Dostoğlu, Hamdi Dostoğlu, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları: Bursa, s.261-83.

-----, Selen, 2002, “Vilayet-Adliye-Maliye Binaları”, **Güney Marmara Mimarlık Dergisi**, No 13, s.12-17.

DUTEMPLE, Edmond, 1883, **En Turquie d’Asie; Notes de Voyage en Anatolie**, Paris.

DUYMAZ, A.Şevki, 2003, **II. Abdülhamid Dönemi İmar Faaliyetleri (Türkiye Örneği)**, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi: Isparta.

DÜNDAR, Abdülkadir, 2000, “Osmanlı Mimarîsinde Yapıların İnşa Süreci Üzerine Bir Araştırma”, **KÖK Araştırmalar, Osmanlı Özel Sayısı**, Ankara, s.155-84.

DÜSTUR, 1939, I. Tertib, VI.Cilt, Devlet Matbaası: Ankara.

EĞRİ, Sadettin, 2014, "II. Abdülhamid Döneminde Eğitim Sisteminde Modernleşme Çabaları: Kızların Eğitimi ve Bursa İnas Rüşdiye Mektebi", **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 15, Sayı 26, s.127-48.

ELBAS, Aziz (Haz.), 2011, **Bursa'nın Köklü Eğitim Kurumları: Tophane Teknik ve Endüstri Meslek Lisesi**, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları: Bursa.

ERDENEN, Orhan, 1966, "Eski Mimarlarımızın Yetişmeleri", **Mimarlık**, No 32, Yıl 4, Sayı 6, s.19-22.

ERDER, Leila, 1975, "Factory Districts In Bursa During The 1860's", **M.E.T.U. Journal of the Faculty of Architecture**, Vol.1, No.1, pp.85-99.

ERER, Sezer, 2010, "Osmanlılar Döneminde Bursa'da Yapıtılan Hastaneler", **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl 11, Sayı 19, s.241-252.

ERGENÇ, Özer, 2005, "Payitaht Bursa'dan Hüdavendigâr Sancağı'na", **Osman Gazi ve Bursa Sempozyumu: "Payitaht Bursa'nın Kültürel ve Ekonomik İlişkileri"**, (4-5 Nisan 2005) **Bildiriler Kitabı** Osmangazi Belediyesi Yayınları: Bursa, s.101-108.

ERGÜN, Mustafa, 1996, **II. Meşrutiyet Devri Eğitim Hareketleri (1908-1914)**, Ocak Yayınları: Ankara.

ERHAN, Safiyüddin, 2017, "Bursa'da Emir Sultan Külliyesi", **Bursa'nın Tarihi Mahalleleri-IV**, Editör: Aziz Elbas, Bursa Kültür A.Ş. Yayınları: Bursa, s.67-90.

EROĞLU Süreyya, 2016, GÜLEÇ Hayal B., "Victoria and Albert Müzesi Deposunda Bulunan Yeşil Cami ve Yeşil Türbe'nin Çinileri İle Leon Parvillée İlişkisi", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 9, Sayı 47, s.331-352.

EROĞLU, Onur, 2012, "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinden Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Kamu Maliyesi", **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 12, Özel Sayı 2010, s.57-89.

ERSOY, Ahmet, 2010, "Başka Bir Darülfünun ve Kalfalığın Sonu Yahut Sarkis Bey'in Rüyası", **Batılılaşan İstanbul'un Ermeni Mimarları**, (Haz. Hasan Kuruyazıcı), Hrant Dink Vakfı Yayınları: İstanbul, s.58-79.

ERTUĞRUL, Alidost, 2009, "XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Ortaya Çıkan Farklı Yapı Tipleri", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi-TALİD**, Cilt 7, Sayı 13, s.294-312.

EYİCE, Semavi, 1963, "İlk Osmanlı Devrinin Din -İçtima Bir Müessesesi: Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt 12, s. 1-80.

-----, 1998, "Hüdâvendigâr Külliyesi", **TDVİA**, Cilt 18, s.290-95.

-----, 2006, “Bursa’da Osman ve Orhangazi Türbeleri”, **Vakıflar Dergisi**, V.G.M Yayınları: Ankara, (1962 den Aynı Basım) Sayı 5, s.131-148.

FEHMİ Bey, “Bursa Ziraat Mektebi”, **1934 Bursa Yıllığı**, s. 25.

GABRIEL, Albert, 2008, **Bir Türk Başkenti: Bursa**, Hazırlayan: A. Kazancıgil ve ark, Osmangazi Belediyesi Yayınları: İstanbul.

GİRGİN, İsmail, 2011, **20. Yüzyıl Başlarında Bursa’da Eğitim Öğretim Faaliyetleri**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Ankara.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, 1967, “Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilâtına Etkileri”, **Bellekten**, Cilt XXXI, Sayı 121, s.93-111.

GÖNEN, Yasemin Saner, 2010, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Hapishaneleri İyileştirme Girişimi", **Hapishane Kitabı**, Editör: E. G. Naskali-H. O. Aytun, Kitabevi: İstanbul.

GÜLGEN, Hicabi, 2009, “Ulucami Hatları Bursa Ulucami Yazıları”, **Bursa’nın Kalbi Ulucami**, Editör: M.Kara-B.Kemikli, Bursa İl Özel İdaresi: Bursa, s.113-121.

-----, 2016, “Bursa Ulu Cami Müezzin Mahfili ve Tezyinatı”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 25, s.51-72.

GÜNAY (Alkan), Nilüfer, 2009, “Modernleşme Dönemi Bursa’sında Ulaşımındaki Gelişmeler”, Editör: Cafer Çiftçi, **Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyumu 10-11 Nisan 2009 Bildiriler Kitabı**, Osmangazi Belediyesi Yayınları: İstanbul, s.251-269.

GÜNAYDIN Nurşen, KAPLANOĞLU Raif, 2000, **Seyahatnamelerde Bursa**, Bursa Ticaret Borsası Yayınları: Bursa.

GÜRMENT, Hayri, 1944, “Işıklar Lisesi”, **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, Sayı 63, s.5-8.

GÜRSAKAL, Necmi, “Zor Zamanlarda Açılan Lise”, **Bursa'nın Köklü Eğitim Kurumları: Bursa Erkek Lisesi**, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları: Bursa, s.27-38.

HALAÇ H. Hanım, İLHAN S. Özdemir, 2014, “Kentsel İmge Olarak Saat Kuleleri; II. Abdülhamit Han Dönemi Saat Kulelerinin İstanbul Dışı Türkiye Coğrafyasında Dağılımları Ve Bir Tipoloji Denemesi”, **E-Journal of New World Sciences Academy (NWSA-Humanities)**, 4C0189, 9, (4), pp.190-200.

HASAN TAİB, 2007, **Hatıra ya da Bursa'nın Aynası**, Çeviren: M. Fatih Birgül, Bursa İl Özel İdaresi Yayınları: İstanbul.

HASOL, Doğan, 1979, **Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü**, YEM Yayınları: İstanbul.

HIZLI, Mefail, 1993, “Hüdavendigâr Vilayeti İmar Faaliyetleri Defteri (1307-1309/1891-1893)”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 5, Sayı 5, s.233-254.

-----, 1993, “Osmanlı Vakıf Eserlerinin İnşa, Tamir ve Restorasyonları”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 5, Sayı 5, s. 219-232.

-----, 2009, “Modernleşme Dönemi Bursa’ında Eğitim Öğretim”, **Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyum Kitabı (10-11 Nisan 2009)**, Editör: Cafer Çiftçi, Osmangazi Belediyesi Yayınları: Bursa.

İBNÜ'L CELAL SEZÂİ, 1308, **Bursa'ya Seyahat**, Alem Matbaası: Kostantiniyye.

İLİKLİ, Yeliz, 2010, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Öğretmen Yetiştirme Sorunu (Darülmüallimin ve Darülmüallimatlardan Öğretmen Okullarına)**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

İRTEŞ, Semih, 2009 “Ulucami'nin Son Onarımı 2006-2009”, **Bursa'nın Kalbi Ulucami**, Editör: M.Kara-B.Kemikli, Bursa İl Özel İdaresi Yayınları: Bursa, s.145-63.

İZZETTİN, Y., “Ahmet Vefik Paşa Hastahanesi”, **1934 Bursa Yıllığı**, s.34.

KAÇAR, Mustafa, 1994, **Osmanlı Devleti'nde Mühendishânelerin Kuruluşu ve Bilim ve Eğitim Anlayışındaki Değişmeler**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

KANDES, Vesileios I., 2009, **Kuruluşundan 19.Yüzyıl Sonlarına Kadar Bursa**, Gaye Kitabevi, Çeviren: İbrahim Kelağa, Ahmet, Haz. S. O. Tansel, Gaye Kitabevi: Bursa.

KAPLANOĞLU, Raif, 2000, “Bursa Belediye Sarayı”, **Bursa Defteri**, s.80-82.

-----, 2006, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa (1876-1926)**, Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları: Bursa.

-----, 2008, “Bursa'nın Kentsel Gelişmesi”, **Bursa Defteri**, Sayı 31-32, s. 39-51.

-----, 2010, “Bursa Kiliseleri”, **Bursa Araştırmaları Dergisi**, Yıl 8, Sayı 30, s.10-25.

KARACA, Mehmet (Ed), 2012, **İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz**, İstanbul Teknik Üniversitesi Maden Fakültesi Jeoloji Mühendisliği Bölümü ve Avrasya Yer Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

KARACABEY, Salih, 2011, “Mesajları ve Muhtevası Açısından Bursa Yeşil Camii ve Türbe İç Yazıları”, **Bursa'nın Tarihi Mahalleleri-II**, Editör: N.Dostoğlu ve ark., Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları: Bursa, s.130-143.

KARAKAYA, Ebru, 2006, **Türk Mimarlığı'nda Sanayi-i Nefise Mektebi/Güzel Sanatlar Akademisi'nin Yeri Ve Restorasyon Alanına Katkıları (1883-1960)**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: İstanbul.

KAYA, Şennur, 2012, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Geç Döneminde İzmit'te İnşaa Edilecek Üç Yapı İçin Hazırlanan Keşif Defterlerinin Yapı Malzemesi Açısından Değerlendirilmesi", **Sanat Tarihi Yıllığı XXI**, Sayı: 21/2008, s.59-88.

KAYGALAK, Sevilay, 2006, Kapitalistleşme Sürecinde Bir Osmanlı Anadolu Kenti: Bursa, 1840-1914, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.**

KAYNAR, Hakan, 2002, "Siyasal İktidar ve Şehir: 19. Yüzyıl Osmanlı Şehirlerindeki Mekansal Değişimler Üzerine", **Kebikeç**, Sayı 10, s.141-158.

KEPECİOĞLU, Kamil, 2009, **Bursa Kütüğü**, 4 Cilt, (Haz: Hüseyin Algül vd.), Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları: Bursa.

-----, 2009, "Rüşdiye Mektebi", **Bursa Kütüğü**, Cilt 4, s.59.

-----, 2009, "Kız Muallim Mektebi", **Bursa Kütüğü**, Cilt 3, s.42.

-----, 2009, "Saat Kulesi", **Bursa Kütüğü**, Cilt 4, s.61.

-----, 2009, "Sanayi Mektebi", **Bursa Kütüğü**, Cilt 4, s.78.

-----, 2009, "Ahmet Vefik Paşa Hastanesi", **Bursa Kütüğü**, Cilt 1, s.95.

-----, 2009, "Belediye", **Bursa Kütüğü**, Cilt 1, s.194.

-----, 2009, "Orta Mektep", **Bursa Kütüğü**, Cilt 4, s.14.

-----, 2009, "Askeri İdâdisi", **Bursa Kütüğü**, Cilt 1, s.144.

-----, 2009, "Orhan Camii", **Bursa Kütüğü**, Cilt 4, s.10.

-----, 2009, "Türbeler", **Bursa Kütüğü**, Cilt 4, s.180-181.

-----, 2009, "Emir Sultan Türbesi", **Bursa Kütüğü**, Cilt 2, s. 37.

-----, 2009, "Vali", **Bursa Kütüğü**, Cilt 4, s.220.

-----, 2009, "Yıldırım Camii", **Bursa Kütüğü**, Cilt 4, s.261.

-----, 2009, "Yıldırım Medresesi", **Bursa Kütüğü**, Cilt 4, s.263.

-----, 2009, "Ziraat Mektebi", **Bursa Kütüğü**, Cilt 4, s.280.

-----, 2009, "Lise", **Bursa Kütüğü**, Cilt 3, s.78.

-----, 2009, "Mimar", **Bursa Kütüğü**, Cilt 3, s.197-98.

KILIÇ, Selman (Ed), 2011, **Osmanlı Mimarisi**, Çamlıca Yayınları: İstanbul.

KIENITZ, Friedrich Karl, 2014, **Sultanların Şehirleri**, Çeviren: M.Haydar Gümüş, Yeditepe Yayınları: İstanbul.

KIRAYOĞLU, Mithat, 1988, "Cumhuriyet Döneminde Bursa'da Mimari Değişim", **Bursa'da Yaşam-1**, Olay Basın Yayın: Bursa.

KOCA, F. Dilek, 2004, "Bursa Tarım Meslek Lisesi", **Bursa Defteri**, Mart, s.80.

KOLAY, İlknur Aktuğ, ERSEN Ahmet, 1991, "Bir 15. Yüzyıl Yapısı Olan Tahtakale Hamamında Kullanılan Bazı Yapım Teknikleri", **Taç Vakfı Yıllığı**, Cilt I, İstanbul, s.25-55.

-----, 2006, "Osmanlı Belgelerinde Yer Alan Bazı Ahşap Yapı Malzemesi Üzerine Düşünceler", **Sanat Tarihi Defterleri**, Ege yayınları, Sayı:10, İstanbul 2006, s.23-46.

KOLAY İlknur Aktuğ, ÇELİK Serpil, 2007, "**Malzeme ve Teknoloji**", Bir Saheser Süleymaniye Külliyesi, **Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: Ankara, s.125-47.**

-----, 2016, "Osmanlı Dönemi İnşaat Belgelerine Göre Anıtsal Yapılarda Örtü Ve Duvar Sistemleri", **8. Ulusal Çatı & Cephe Sempozyumu (2-3 Haziran 2016)**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, <http://catider.org.tr/pdf/sempozyum8/24-OSMANLI-DONEMI-INSAAAT-BELGELERINE-GORE ANITSAL.pdf> Erişim Tarihi: 10.11.2019.

KOYUNLUOĞLU, A. Memduh Turgut, 1935, **Bursa ve İznik Tarihi**, Vilayet Matbaası: Bursa.

KUBAN, Doğan, 2007, **Osmanlı Mimarisi**, Editör: Gülçün İpek, YEM Yayınları: İstanbul.

KUM, Naci, 1939, "Tanzimat Devri Ricalinden Ahmet Vefik Paşa", **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, Sayı 2, s.11-16.

-----, 1939, "Tanzimat Devrinde Bursa", **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, Sayı 2, s.31-36.

KUNTER, Halim Baki, 1942, "Kitâbelerimiz", **Vakıflar Dergisi**, Sayı 2, s. 431-55.

-----, 1958, "Emir Sultan Vakıfları ve Fatih'in Emir Sultan Vakfiyesi", **Vakıflar Dergisi**, Ankara, Sayı 4, s.39-63.

KURAN, Aptullah, 1964, **İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami**, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları. Ankara.

LAUNAY Marie De, Bonkofeski Bey, 1298, **Bursa ve Civarı**, Tercüme: Ahmed Ata, İstanbul.

LAURENT, Beatrice St. 1989, **Ottomanization and Modernization The Architecture and Urban Development of Bursa and the Genesis of Tradition 1839-1914**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harvard University.

-----, 1994, "Ottoman Power and Westernization: The Architecture and Urban Development of Nineteenth and Early Twentieth Century Bursa", **Anatolia Moderna-Yeni Anadolu** 5, Paris, s.199-232. https://www.persee.fr/doc/anatm_1297-8094_1994_num_5_1_931 Erişim Tarihi: 01.12.2017.

-----, 1996, "Bir Tiyatro Amatörü: Ahmed Vefik Paşa ve XIX. Yüzyıl'da Bursa'nın Yeniden Biçimlendirilişi", Çeviren: İsmail Yerguz, **Bir Masaldı Bursa**, Yapı Kredi Yayınları: İstanbul, s.105-18.

-----, 1999, "Bir Tiyatro Amatörü: Ahmed Vefik Paşa ve 19.Yüzyılın Son Çeyreğinde Bursa'nın Yeniden Biçimlenmesi", **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, Editör: Paul Dumont-François Georgeon, 2.Bs, Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul, s.79-90.

MACFARLANE, Charles, 1850, **Turkey and Its Destiny: The Result of Journeys Made in 1847 and 1848 to Examine into the State of That Country**, C.I, London.

MAZLUM, Deniz, 2001, **Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında 22 Mayıs 1766 İstanbul Depremi Ve Ardından Gerçekleştirilen Yapı Onarımları**, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

MEHMED ZİYA, 2009, **Bursa'dan Konya'ya Seyahat**, Çeviren: M.Fatih Birgül, **Bursa İl Özel İdaresi Yayınları: İstanbul**.

METİN, Nurcan Yazıcı, 2015, "Osmanlılar'da Mimarlık Eğitimi", **Sanat Tarihi Araştırmaları**, Editör: Aziz Doğanay, Lale Yayıncılık: İstanbul, s.363-96.

MİMAR NİHAT, 1933, "Mimar Kemalettin ve Eserleri", **Arkitekt**, Cilt: 1933, Sayı:1933-01 (25) s.19-21. <http://dergi.mo.org.tr/dergiler/2/88/925.pdf> Erişim Tarihi: 25.02.2019.

MONTANİ EFENDİ, 2010, **Osmanlı Mimarisi (Usul-i Mimari-i Osmani)**, Hazırlayan: İlhan Ovaloğlu, Çamlıca Yayınları: İstanbul.

MÜLAZİM ABDÜLKADİR, 2008, **Bursa Tarihi Kılavuzu**, Çeviren: M.Fatih Birgül -L.A. Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi Yayınları: İstanbul.

OĞUZOĞLU, Yusuf, 2001, "Osmanlı Arşiv Kayıtlarına Göre 1855 Bursa Depremi", **Bursa Yöresinin Depremelliği ve Deprem Tarihi**, Editör: Nurcan Abacı, Uludağ Üniversitesi Yayınları: Bursa.

ORHONLU, Cengiz, 1981, “Şehir Mimarları”, **Osmanlı Araştırmaları II**, İstanbul, s.1-30.

-----, Cengiz, 2002, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları: Ankara, Cilt 10 s.528-539.

ORTAYLI, İlber, 1985, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları: İstanbul, Cilt 1, s.231-44.

-----, 2006, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Alkım Yayınevi: İstanbul.

-----, 2016, **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Cedit Neşriyat: Ankara.

ÖCALAN, Hasan Basri (1992), **B 97/302 Nolu Şer'iyeye Siciline Göre Bursa'da Hayat**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

-----, 2014, “Bursa Hamidiye Medrese-i Muallimîni”, **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 26, s.71-85.

ÖNEN, Fatih, 2016, **Osmanlı Devleti'nde Fotoğrafçılığın Gelişimi Ve Fotoğrafın Tarihsel Kaynak Değeri**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Bursa.

ÖNKAL, Hakkı, 1999, **Selçuklu-Osmanlı Sultanları ve Türbeleri**, V.G.M. Yayınları, Ankara.

-----, 2017, **Osmanlı Hanedan Türbeleri**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: Ankara.

ÖZAYDIN, Neslihan, 2017, **Arşiv Belgeleri Işığında 1855 Depremi ve Bursa Yapılarına Etkisi**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi: Bursa.

ÖZCAN, Besim, 1999, “Bursa Depremleri”, **Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, Sayı 5, s.73-118.

ÖZCAN, Koray, 2006, "Tanzimat'ın Kent Reformları: Türk İmar Sisteminin Kuruluş Sürecinde Erken Plânlama Deneyimleri (1839–1908)", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, VII/2, s.149-180.

ÖZDEMİR, Nezaket, 2015, **Fotoğraftan Önce Bursa-Gravürler**, Bursa Valiliği Yayınları: Bursa.

ÖZENDES, Engin, 1999, **Osmanlı'nın İlk Başkenti Bursa; Geçmişten Fotoğraflar**, YEM Yayınları: İstanbul.

ÖZGÜVEN, Burcu, 1990, “İdâdi Binaları”, **Tarih ve Toplum**, Sayı 82, s.44-47.

-----, 2016, “Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu’nda Meslek Öğrenimi: Sanayi Mektebi Binaları”, **Geç Osmanlı Döneminde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları**, İş Bankası Yayınları: İstanbul 2016, s.45-73

ÖZKAN Nevin, DEMİRHAN, Fatih, 2009, “Seyahatnâmeler Işığında Modernleşme Dönemi Bursa’sı”, **Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyumu 10-11 Nisan 2009 Bildiriler Kitabı**, Editör: Cafer Çiftçi, Osmangazi Belediyesi Yayınları: İstanbul, s.320-24.

ÖZTÜRK, Nazif, 1995, “Evkâf-ı Hümâyun Nezâreti”, **TDVİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul, Cilt 11, s.521-24

ÖZTÜRK, Yücel, 2014, Kuruluşundan 1950’ye Kadar Bursa Belediyesi Ve Hizmetleri, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi: Erzurum.**

ÖZYİĞİT, Ömer, 1990, “Alaturka Kiremidin Oluşumu”, **Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi**, Sayı V, İzmir, s.149-179.
http://dlir.aiys.org/archive/archive/files/arkeoloji_sanat_tarihi_dergisi_v-5_p149-179_a20ada9c52.pdf Erişim tarihi: 18.10.2019

PAKALIN, Mehmet Zeki, 1942, **Ahmed Vefik Paşa**, Ahmet Saim Matbaası: İstanbul.

PARVİLLE, Leon, 1874, **Architecture et decoration turques au XV. siecle**, Paris.

PAY, Salih, 2010, **Kuruluşundan Günümüze Yeşil Külliyesi**, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları: Bursa.

-----, “Bursa Yeşil Camii”, **Bursa’nın Tarihi Mahalleleri-II**, Editör: N.Dostoğlu ve ark., Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları: Bursa, s.106-115.

POLAT Sibel, KARAKAŞ D.Yıldız, 2011, “Gökdere’den Pınarbaşı’na I. ve II. Ulusal Mimarlık Akımları Etkisindeki Kamu Yapıları”, **Bursa’nın Tarihi Mahalleleri-I**, Editör: N.Dostoğlu ve ark., Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları: Bursa, s.136-144.

-----, 2013, **Kamusal Dış Mekânlarda Mimari Kimliği Değerlendirmek İçin Bir Yöntem Önerisi: Bursa-Cumhuriyet Alanı Örneği**, Nilüfer Belediyesi Yayınları, Bursa

RENDA, Günsel, 2002, “Yenileşme Döneminde Kültür ve Sanat”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları: Ankara, Cilt 15, s.265-283.

SAİD PAŞA, 1328, **Hatırât-I**, İstanbul.

SAMİ, Şemseddin, 1317, **Kâmûs-u Türkî**, İkdam Matbaası: Dersaadet.

SATICI, Emre, 2008, **19. Yüzyılda Hüdavendigâr Eyaleti**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

SCHNEIDER, E.C.A.,1846, **Letters From Brousa Asie Minor**, Chambersburg.

SEVİNÇ, Sezim Sezer, 1997, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İstanbul'da Latin Katolik Yapıları**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, 1992, "Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri", **OTAM**, Sayı 3, s.323-32. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/835/10577.pdf>
Erişim Tarihi: 12.04.2016.

-----, 1996, "Yerel Yönetim Metinleri (II): Zokaklara Dair Nizamname", **Çağdaş Yerel Yönetimler**, Cilt 5, Sayı 1, s.59-70.

-----, 1996, "Yerel Yönetim Metinleri (V): Turuk ve Ebniye Nizamnamesi ve Getirdikleri", **Çağdaş Yerel Yönetimler**, Cilt 5, Sayı 3, s.67-81.

SHAW, Stanford J., 1975, "**The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System**", International Journal of Middle East Studies, Vol. 6, No. 4, pp.421-459.

-----, Stanford, Shaw E.Kural, 1994, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Çeviren: M. Harmancı, E Yayınları: İstanbul.

SÖNMEZ, Neslihan, 1996, "Osmanlı Mimarlığında Yapı ve Malzeme Terminolojisi Üstüne Bir Deneme", **Aslanapa Armağanı**, Hazırlayan: S. Mülayim, Z. Sönmez, A. Altun, Bağlam Yayınları: İstanbul, s.183-238.

-----, Neslihan, 1997, **Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü**, YEM Yayınları. İstanbul.

SÖNMEZ, Zeki, 2000, "Cumhuriyet Dönemi Mimarlığının Fikir Temelleri", **Cumhuriyetin Yetmişbeş Yılında Kültür ve Sanat Sempozyumu Bildiriler Kitabı** (18-19 Mart 1999), Sanat Tarihi Derneği Yayınları: İstanbul, s.66.

SÖZEN, Metin, TANYELİ Uğur, 1996, **Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü**, Remzi Kitabevi. İstanbul.

ŞEN, Fevzi, 2005, "Ulucami ve Restorasyon Çalışmaları", **Bursa Araştırmaları Dergisi**, Sayı 11, s.58-61.

ŞEN, Ömer, 2007, **Osmanlı'da Mahkum Olmak-Avrupahlaşma Sürecinde Hapishaneler**, Kapı Yayınları: İstanbul.

ŞENYURT, Oya, 2003, "20.Yüzyılın İlk Çeyreğinde Anadolu ve İstanbul'da Bazı Hapishane İnşaatları", **Arredamento Mimarlık**, 100+61, s.76-80.

-----, 2006, **Türkiye'de Yapı Üretiminde Modernleşme ve Taahhüt Sisteminin Oluşumu**, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

-----, 2011, **Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm**, Doğu Kitabevi: İstanbul.

TANMAN, M. Baha, “Emir Sultan Külliyesi”, **TDVİA**, Cilt:11, s.148-151.

-----, 2007, “Osmanlı Kimliğinin Kent, Külliye, Mimarlık ve Peyzaj Boyutlarının Oluşumunda Bursa'nın Yeri”, **Bursa Araştırmaları**, Bursa Araştırmaları Vakfı Yayınları: Bursa, Sayı 17, s.3-11.

TANSEL, Fevziye Abdullah, 1964, “Ahmed Vefik Paşa”, **Belleten**, Sayı 109, s.117-139, Ankara.

TANYELİ, Uğur, 1999, “Bursa’da Kentleşme Süreci”, **Bursa Defteri**, 2:11.

TEKELİ İlhan, İLKİN Selim, 1997, **Mimar Kemalettin’in Yazdıkları**, Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı Yayınları: Ankara.

-----, İlhan, 1999, "Bursa'nın Tarihinde Üç Ayrı Dönüşüm Dönemi", **Uluslararası XI. Yapı Yaşam Kongresi, Osmanlı Devletinin Kuruluşunun 700. Yıldönümünde Bursa ve Yöresi**, (06-08 Mayıs 1999), s.7-28.

TEKİN Saadet, ÖZKEŞ Sevilay, 2008, “Cumhuriyet Öncesi Türkiye’de Hapishane Sorunu”, **ÇTTAD**, VII/16-17, s.188-201.

TEXIER, Charles, 2002, **Küçük Asya-Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi**, Hazırlayan: K.Yaşar Koprıman, ve ark., Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı: Ankara, Cilt 1, s.193-200.

TOPRAK, Zafer, 1993, “Altıncı Daire-i Belediye”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı Ortak Yayını: İstanbul, Cilt 1, s.220-223.

TURAN, Şerafettin, 1963, “Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları”, **Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, Ankara, Cilt 1, Sayı 1, s.159-202.
TURYAN, Hasan, 2006, “Bursa Erkek Lisesi”, **Bursa Araştırmaları Dergisi**, Sayı 13, s.46-47.

URFALIOĞLU, Nur, 2002, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Mimarlığında Aydınlanma Döneminin Yansımaları", **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları: Ankara, Cilt 15, s.344-49.

ULUDAĞ, Osman Şevki, 2007, **Bursa ve Uludağ**, Hazırlayan: M.F. Birgül ve ark., Bursa İl Özel İdaresi Yayınları. İstanbul.

ULUSOY, Ahmet Tevhid, 1912, “İlk Altı Padişahımızın Bursa’da Kain Türbeleri-1”, **Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası**, 1 Teşrin-i evvel 1328/14 Ekim 1912, cüz: 16, s. 977-981.

-----, Ahmet Tevhid, 1912, “İlk Altı Padişahımızın Bursa’da Kain Türbeleri-

2”, **Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası**, 1 Teşrinievvel 1328/14 Ekim 1912, Cüz: 17, s. 1047-1060.

-----, 1914, “Bursa’da En Eski Kitabe”, **TOEM**, Cilt 5, No 29, s.318-20;

UYVAL, Osman, 2007, “Bursa’da Erken Osmanlı Dönemi Minareleri”, Editör: Cafer Ciftçi, **Bursa’nın Kentsel ve Mimari Gelişimi Sempozyumu (07-08 Nisan 2007) Bildiriler Kitabı**, Gaye Kitabevi: Bursa, s.107-149,

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, 1972, **Osmanlı Tarihi**, Cilt 1, T.T.K Yayınları: Ankara.

WALKER Mary A, 1866, **Brousse. Album Historique**, Constantinople.

YALMAN, Bedri, **Bursa Yeşil Camii Pencere Parmaklıklarındaki Gümüş Kakma Motifler**, Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa: 2003.

-----, 2011, “Bursa Yeşil Camii Pencere Parmaklıklarındaki Gümüş Kakma Motifler”, **Bursa’nın Tarihi Mahalleleri-II**, Editör: N. Dostoğlu ve ark., Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları: Bursa, s.118-121.

YAVAŞ, Doğan, 2004, “Bursa’da Osmanlı Dönemi Karakolhaneleri”, **Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 5, Sayı 5, (2003/2), s.71-80.

-----, 2006, “Bursa Muradiye Külliyesi”, **TDVİA**, Cilt 31, s.196-98

-----, 2007, “Orhan Gazi Külliyesi”, **TDVİA**, Cilt 33, s. 387-89.

-----, 2007, “Orhan Gazi Türbesi”, **TDVİA**, Cilt 33, s. 389.

-----, 2007, “Osman Gazi Türbesi”, **TDVİA**, Cilt 33, s. 467-68.

-----, 2012, “Bursa Ulucami”, **TDVİA**, Cilt 42, s.88-89.

-----, 2013, “Yıldırım Külliyesi”, **TDVİA**, Cilt 43, s.532-34.

-----, 2007, “Aksaray Valide Cami İnşaat Defterleri”, **Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 13, Sayı 13, s.437-48.

-----, 2009, “Bursa Yeşil Cami’de Yapılan Onarımlar”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, (Kasım-Aralık) Prof. Dr. Oktay Aslanapa Özel Sayısı, TDAV Yayınları: İstanbul, s.589-98.

-----, 2009, “Ulucami’nin Geçirdiği Tamirler”, **Bursa’nın Kalbi Ulucami**, Editör: M. Kara-B. Kemikli, Bursa İl Özel İdaresi Yayınları: Bursa, s. 133-44.

-----, 2010, “1855 Depreminden Sonra Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbelerinin Yeniden İnşası”, **XIII. Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri**, (14-16 Ekim 2009), Pamukkale Üniversitesi: İstanbul, s. 681-92.

-----, 2011, “Bursa Yeşil Cami’de 2009/2010 Restorasyonu”, **XIV. Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri**, (20-22 Ekim 2010), Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Konya, s. 629-55.

-----, 2013, “2013-Bursa Koruma Kurulu Askeri Hava Lisesi Hamamı Sanat Tarihi Raporu”, BKVKBK.

-----, 2014, “Bursa Harir Dârutta’limi Restorasyonu”, **XVI. Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu** (18-20 Ekim 2012) **Bildiriler Kitabı**, Sivas, s.819-828.

-----, 2015, “Belgelere Göre Muradiye Külliyesi’nde Yapılan Bazı Onarımlar”, **Sultan II. Murad ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri**, Bursa, Editör: İ.Yaşayanlar, Gaye Kitabevi: Bursa, s.220-230.

-----, 2015, "Harir Dâru't-Talimi", **Bursa'nın Tarihi Mahalleleri-III**, Editör: A.Elbas, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları: Bursa, s.219-224.

YAVUZ Yıldırım, ÖZKAN Süha, 1987, “Osmanlı Mimarlığının Son Yılları”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 4, İletişim Yayınları: İstanbul. s.1078-85.

-----, **Yıldırım, 2009, İmparatorluktan Cumhuriyete Mimar Kemalettin 1870-1927**, TMMOB Mimarlar Odası ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Ortak Yayını: Ankara.

YAVUZ, Mehmet, 2001, 19. Yüzyıl Sonu 20. Yüzyıl Başlarında İstanbul’da Alman Mimarların Yaptıkları Mimari Eserler, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi: Erzurum.**

-----, 2002, “Osmanlı’da Alman Mimarlar ve Eserleri”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları: Ankara, Cilt 15, s.400-11.

-----, 2004, “Mimar August Jasmund Hakkında Bilmediklerimiz”, **Sanat Tarihi Dergisi**, Sayı 8, s.181-205

YAZICI, Nurcan, 2003, “Osmanlının İlk Mimarlık Kitabı: Usul-u Mimari-i Osmani”, **Arkitekt**, Temmuz-Ağustos, Sayı 497, s.12-19.

-----, 2007, **Osmanlılar’da Mimarlık Kurumunun Evrimi Ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

-----, 2008, "Trabzon Örneğinde Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hükümet Konağı Binaları", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Vol 1/5, s.943-59.

-----, KAYA, Şennur, 2009, “Municipal Buildings From Tanzimat To Rerpublic: Bursa Province”, **Thirteenth International Congress of Turkish Art**,

Editör: Geza David-Ibolya Gerelyes, Hungarian National Museum: Budapest, s.713-27.

-----, 2011, “Amasya Hükümet Konağı Binaları”, **Sanat Dergisi**, s.91-105.

-----, 2011, "II. Abdülhamid Dönemi'nde İstanbul'da Yapılması Düşünülen ve Yapılan Saat Kuleleri", **Safranbolu Saat Kulesi ve Zaman Ölçerler Sempozyumu (21-22 Mayıs 2010) Bildiriler Kitabı**, Editör: Prof. Dr. Ahmet Gürbüz, Safranbolu, s.97-120.

YEDİYILDIZ, Asım, 2009, “Ulucami’nin Tarihçesi”, **Bursa’nın Kalbi Ulucami**, Editör: M. Kara-B. Kemikli, Bursa İl Özel İdaresi Yayınları: Bursa, s.27-39.

YENAL, Engin, 1996, “Osmanlı Başkenti”, Osmanlı Kenti Bursa, **Bir Masaldı Bursa**, Yapı Kredi Yayınları: İstanbul.

YENİŞEHİRLİOĞLU, Filiz Çalışlar, 2010, “Urban Texture and Architectural Styles after the Tanzimat” **Economy and Society on Both Shores of the Aegean**, Editör: L.Tanatar Baruh and V.Kechriotis, Alphabank: Atina, s.487-527.

YERASİMOS, Stefanos, 1996, “Tanzimat’ın Kent Reformları Üzerine”, **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, Editör: P.Dumont-F.Georgeon, Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul, s.1-18.

YILDIRAN, Neşe, 1989, **İstanbul’da II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Mimarisi**, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

-----, 2002, “II. Abdülhamid Dönemi Mimarlığı”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları: Ankara, Cilt 15, s.367-73.

YILDIRIM, Fahri, 2013, **14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi’ne Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: 2013.

-----, 2014, **14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi’ne Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler**, Nilüfer Belediyesi Yayınları: Bursa.

YILDIRIM, Savaş, 2007, “Bursa Yeşil Camii Mihrabı”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 47-1, Ankara, s.165-177.

YILDIZ, Gültekin, 2012, **Mapushane Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)**, Kitabevi: İstanbul.

YILDIZ, Mehmet, 2002, “1855 Bursa Depremleri”, **Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Deprem Semineri (22-23 Mayıs 2000) Bildirileri**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi: İstanbul, s.119-40.

YILDIZ, Özgür, 2015, "Osmanlı Hapishaneleri Üzerine Bir Değerlendirme: Karesi Hapishanesi Örneği", **Akademik Bakış**, Cilt 9, Sayı 17, s.91-111.

YILMAZ, Hayri Fehmi, "Bursa Valilik Binası", **BKVKBK Valilik Binası Sanat Tarihi Raporu**.

YÜCEER, Saime, 2001, **Bursa'nın İşgal ve Kurtuluş Süreci**, Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları: Bursa.

YÜCEL, Erdem, 1963, "Bursa Ulucami Restorasyonu", **Arkitekt**, Cilt XXXII, No 312, s.121.

YÜKSEL, İ.Aydın, 1995, "Ekrem Hakkı Ayverdi Biyografisi", **Ekrem Hakkı Ayverdi Hatırâ Kitabı**, (Komisyon), İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları: İstanbul, s.11-24.

BELGELER

A.AMD:

A.AMD.27.6 (Tarih: H.8 S. 1267/M.13 Aralık 1850)

A.M: A.M.24.9.1.1 (Tarih: H.1277/M.1860)

A.MKT:

A.MKT.DV.162.70 (Tarih: H.7 Z 1276/M.26 Haziran 1860)

A.MKT.MHM.75.54.1.1 (Tarih: H.7 M 1272/M.19 Eylül 1855)

A.MKT.MHM.130.69.1 (Tarih: H .21 N 1274/M.5 Mayıs 1858)

A.MKT.MHM.133.62.1.1 (Tarih: H.17 Za 1274/M.29 Haziran 1858)

A.MKT.MHM.138.57.1.1 (Tarih: H.15 M 1275/M.25 Ağustos 1858)

A.MKT.MHM.144.1.1 (Tarih: H.18 Ra 1275/M.26 Ekim 1858)

A.MKT.MHM.167.9.1.1 (Tarih: H. 7 Ra 1276/M. 4 Ekim 1859)

A.MKT.MHM.196.14.1 (Tarih: H.9 Ra 1277/M.25 Eylül 1860)

A.MKT.MHM.280.80. (Tarih: H.4 Ca 1280/M.18 Ekim 1863)

A.MKT.MHM.288.35.1.1 (Tarih: H.13 B 1280/M.24 Aralık 1863)

A.MKT.MHM.290.94.1.1 (Tarih: 17 Ş 1280/M.27 Ocak 1864)

A.MKT.MHM.298.51.1 (Tarih: H.18 Za 1280/M.25 Nisan 1864)

A.MKT.MHM.302.59.1.1 (Tarih: 29 Z 1280/M.5 Haziran 1864)

A.MKT.MHM.386.87.3.1 (Tarih: R.14 Eylül 1282/M.26 Eylül 1866)

A.MKT.MHM.386.87.4.1 (Tarih: H.15 Ca 1283/M.25 Eylül 1866)

A.MKT.MHM.386.87.4.2 (Tarih: H.15 Ca 1283/M.25 Eylül 1866)

A.MKT.MHM.386.87.5.1 (Tarih: R.24 Ağustos 1282/M.5 Eylül 1866)
A.MKT.MHM.386.87.6.1 (Tarih: R.17 Kanunuevvel 1282/M.29 Aralık 1866)
A.MKT.MHM.414.94.1.1 (Tarih: H.07 Ra1285/M.27 Temmuz 1868)
A.MKT.MHM.429.55.1.1 (Tarih: H.24 Ş 1285/M.10 Aralık 1868)
A.MKT.MHM.494.24.1.1 (Tarih: H.26 L 1304/M.18 Temmuz 1887)
A.MKT.MVL.20.95.1.1 (Tarih: H.18 Ca 1265/M.11 Nisan 1849)
A.MKT.MVL.75.59.1.1 (Tarih: 4 S 1272/16 Ekim 1855)
A.MKT.MVL.76.73.1.1 (Tarih: H.29 Ra 1272/M.9 Aralık 1855)
A.MKT.MVL.78.51 (Tarih: H.20 Ca 1272/M.27 Şubat 1856)
A.MKT.MVL.81.55 (Tarih: H. 2 M 1273/M. 2 Eylül 1856)
A.MKT.MVL.84.83.1.1 (Tarih: H.26 C 1273/M.21 Şubat 1857)
A.MKT.MVL.94.51.1.1 (Tarih: H.26 Ca 1274/M.13 Ocak 1858)
A.MKT.MVL.95.95.2.1 (Tarih: H.20 B 1274/M.6 Mart 1858)
A.MKT.MVL.95.95.3.1 (Tarih: H.10 B 1274/M.24 Şubat 1858)
A.MKT.MVL.124.47.1.1 (Tarih: H.15 B 1277/M.27 Ocak 1861)
A.MKT.NZD.158.10.1.1 (Tarihsiz)
A.MKT.NZD.158.59.1.1 (Tarih: H.29 Za 1271/M.13 Ağustos 1855)
A.MKT.NZD.164.22.1.1 (Tarih: H.8 M 1272/M.20 Eylül 1855)
A.MKT.NZD.166.40.1.1 (Tarih: H. 27 M 1272/M.9 Ekim 1855)
A.MKT.NZD.222.72. (Tarih: H.1273/M.1857)
A.MKT.NZD.254.103.1 (Tarih: H.6 Ş 1274/M.22 Mart 1858)
A.MKT.NZD.321.74.1 (Tarih: H. 28 M 1277/M.16 Ağustos 1860)
A.MKT.NZD.408.72.1.1 (Tarih: H.24 N 1278/M.25 Mart 1862)
A.MKT.UM.237.27.1.1 (Tarih: H.13 Ş.1272/M.20 Nisan 1856)
A.MKT.UM.340.44.1 (Tarih: H.6 Ca 1275/M.11 Ocak 1859)
A.MKT.UM.374.76.1.1 (Tarih: H.3 R 1276/M.30 Ekim 1859)
A.MKT.UM.466.24.1 (Tarih: H. 8 L 1277/M.19 Nisan 1861)
BEO:
BEO.41.3075.1.2 (Tarih: H.2 M 1310/M.27 Temmuz 1892)
BEO.41.3075.2.1 (Tarih: H.3 R 1310/M.25 Ekim 1892)
BEO.77.5745 (Tarih: H. 4 Ra 1310/M.26 Eylül 1892)
BEO.136.10168.1.1 (Tarih: H.26 C 1310/M.15 Ocak 1893)
BEO.269.20147 (Tarih: H. 21 S 1311/M.3 Eylül 1893)
BEO.415.31073.2.1 (Tarih: H.6 Zilhicce 1311/M.10 Haziran 1894)

BEO.415.31073.3.1. (Tarih: H. 6 Zilhicce 1311/M.10 Haziran 1894)
BEO.501.37537.1.2 (Tarih: H.23 R 1312 /M.24 Ekim 1894)
BEO.844.63297.1.1 (Tarih: H.7 Ra 1314/M.16 Ağustos 1896)
BEO.1250.93680.1.1 (Tarih: H.14 Ş 1316/M.28 Aralık 1898)
BEO.1265.94833.1.1 (Tarih: R.25 Kanunisâni 1314/M.6 Şubat 1899)
BEO.1411.105816.1.1 (Tarih: 30 B 1317/4 Aralık 1899)
BEO.1411.105816.2.1 (Tarih: H.17 B 1317/M.21 Kasım 1899)
BEO.1425.106858.1.1 (Tarih: H.27 Ş 1317/M.31 Aralık 1899)
BEO.1823.136703.1.1 (Tarih: H.28 Z.1319/M.7 Nisan 1902)
BEO.2331.174807.1.1 (Tarih: H.27 S 1322/M.13 Mayıs 1904)
BEO.2649.198638 (Tarih: H.22 C 1323/M.24 Ağustos 1905)
BEO.2757.206723 (Tarih: H.16 Z.1323/M.11 Şubat 1906)
BEO.2757.206727 (Tarih: H. 16 Z.1323/M.11 Şubat 1909)
BEO.2757.206740 (Tarih: H. 16 Z.1323/M.11 Şubat 1909)
BEO.2765.207365.1.1(Tarih: H. 27 Z 1323/M.22 Şubat 1906)
BEO.2914.218480 (Tarih: H.2 Ş.1324/M.21 Eylül 1906)
BEO.2924.219257.2.1 (Tarih: R.23 Eylül /M. 6 Ekim 1906)
BEO.3376.253131 (Tarih: H.7 B 1326/M.5 Ağustos 1908)
BEO.3461.259538.2.1 (Tarih: H.25 Za 1326/M.19 Aralık 1908)
BEO.3511.263282.2.1 (Tarih: H.13 S 1327/M.6 Mart 1909)
BEO.3606.270447.2.1. (Tarih: 3 B 1327/M.21 Temmuz 1909)
BEO.4351.326303 (Tarih: H.10.C 1333/M.25 Nisan 1915)

C.C.A. Dosya: 36-14, Yer: 20-50-16. Kurum: 30-18-1-1 Kararlar Daire Başkanlığı
Tarih: 4 Ağustos 1926)

DH:

DH.EUM.6.Şb 51.52.3 (Tarih: H.24 R.1335/M.17 Şubat 1917)
DH.EUM.6.Şb 51.52.8 (Tarih: H.14 R.1335/M.7 Şubat 1917)
DH.EUM.6.Şb.51.52.19 (Tarih: H.15 M.1335/M.11 Kasım 1916)
DH.EUM.6.Şb.51.52.21. (Tarih: R.30 Teşrin-i evvel 1332/M.12 Kasım 1916),
DH.EUM.6.Şb.51.52.25 (Tarih: H.15 M.1335/M.11 Kasım 1916)
DH.İ.U.M.91.4.2.1 (Tarih: H.07 Ş 1334/M.09 Haziran 1916)
DH.İ.U.M.91.4.1.1 (Tarih: R.09 Haziran 1332/M.22 Haziran 1916)
DH.İD.37.9 (Tarih: H.8 Ra 1330/M.24 Ocak 1915)

DH.İD.3.10.2.1 (Tarih: R.3 Teşrinievvel 1326/M.16 Ekim 1910)
DH.İD.3.10.3.1 (Tarih: R.24 Teşrinievvel 1326/M.6 Kasım 1910)
DH.KMS.52.61(Tarih: H.14 Ş 1337/M.15 Mayıs 1919)
DH.MB.HPS.18.71 (Tarih: H.16 Za 1332/M.6 Ekim 1914)
DH.MB.HPS 25.7.2.1 (Tarih: H.1 M.1337/M.7 Ekim 1918)
DH.MB.HPS.34.22.2.1 (Tarih: H.27 Ra 1329/M.28 Mart 1911)
DH.MB.HPS.34.22.4.1 (Tarih: H.25 R.1329/M.25 Nisan 1911)
DH.MB.HPS.34.22.5.1(Tarih: R.15 Mart 1327/M.28 Mart 1911)
DH.MB.HPS.34.22.7.1 (Tarih: R.14 Mayıs 1327/M.27 Mayıs 1911)
DH.MB.HPS.34.22.8.1 (Tarih: R.23 Mayıs 1327/M.5 Haziran 1911)
DH.MB.HPS.34.22.15.1 (Tarih: R.27 Temmuz 1327/M.9 Ağustos 1911)
DH.MB.HPS.38.24.2.1 (Tarih: R.15 Nisan 1331/M.28 Nisan 1915)
DH.MB.HPS.38.24.1.1 (Tarih: R.21 Nisan 1331/M.4 Mayıs 1915)
DH.MB.HPS.39.33.1 (Tarih: R.28 Temmuz 1333/M.28 Temmuz 1917)
DH.MB.HPS.39.33.2 (Tarih: H.21 R 1335/R.12 Temmuz 1333/M.11 Temmuz 1917)
DH.MB.HPS.39.35.1.1 (Tarih: R.16 Mayıs 1333/M.16 Mayıs 1917)
DH.MB.HPS.39.35.3.1 (Tarih: R.23 Mayıs 1333/M.23 Mayıs 1917)
DH.MB.HPS.39.35.4.1 (Tarih: H.18 C 1335/M.11 Nisan 1917)
DH.MB.HPS.39.35.7.1 (Tarih: R.30 Temmuz 1333/M.30 Temmuz 1917)
DH.MB.HPS.39.35.9.1 (Tarih: R.24 Mayıs 1333/M.24 Mayıs 1917)
DH.MB.HPS.39.41.2.1 (Tarih: R.11 Ağustos 1333/M.11 Ağustos 1917)
DH.MB.HPS.39.41.4.1 (Tarih: R.2 Teşrinievvel 1333/M.2 Ekim 1917)
DH.MB.HPS.39.44.2 (Tarih: H.21 Z 1335/M. 8 Ekim 1917)
DH.MB.HPS.39.44.5 (Tarih: R.20 Teşrinisâni 1333/20 Kasım 1917)
DH.MB.HPS.39.47 (Tarih: R.23 Kanunievvel 1333/23 Aralık 1917)
DH.MB.HPS.40.42 (Tarih: H.4 Za 1337/M.1 Ağustos 1919)
DH.MB.HPS.40.58 (Tarih: H.10 C 1338/M.1 Mart 1920)
DH.MB.HPS.80.7 (Tarih: H.07 L 1336/M.16 Temmuz 1918)
DH.MB.HPS.80.6 (Tarih: H.6 N 1336/M.15 Haziran 1918)
DH.MB.HPS.85.77.1.1 (Tarih: R.28 Mart 1328/M.10 Nisan 1912)
DH.MB.HPS.85.77.2.1 (Tarih: R.28 Mart 1328/M.10 Nisan 1912)
DH.MB.HPS.85.77.3.1 (Tarih: R.2 Mayıs 1328/M.15 Mayıs 1912)
DH.MB.HPS.85.77.4.1 (Tarih: R.28 Nisan 1328/M.11 Mayıs 1912)
DH.MB.HPS.85.77.5.1 (Tarih: R.1 Mayıs 1328/M.14 Mayıs 1912)

DH.MB.HPS.143.3.3.1 (Tarih: H.10 Ra 1329/M.11 Mart 1911)
DH.MB.HPS.146.83 (Tarih: H.29 Z 1331/M.29 Kasım 1913)
DH.MB.HPS.164.46.2 (Tarih: R.7 Kanunisâni 1336/M.7 Ocak 1920)
DH.MB.HPS.165.20.2.1 (Tarih: R.6 Kanunisâni 1335/M.6 Ocak 1919)
DH.MB.HPS.165.20.3.1 (Tarih: R.31 Kanunisâni 1336/M.31 Ocak 1920)
DH.MB.HPS.165.20.3.1 (Tarih: R.6 Kanunisâni 1335/M.6 Ocak 1919)
DH.MB.HPS.113.22.1.1 (Tarih: R.30 Kanunievvel 1333/M.12 Ocak 1915)
DH.MB.HPS.113.22.2.1 (Tarih: R.30 Kanunievvel 1333/M.12 Ocak 1915)
DH.MB.HPS.150.6 (Tarih: H.1332/M.1914)
DH.MB.HPS.150.35 (Tarih: H.1332/M.1914)
DH.MB.HPS.M.1.24.1.1 (Tarih: R.16 Mart 1327/M.16 Mart 1911)
DH.MB.HPS.M.1.24.2.1 (Tarih: R.16 Mart 1327/M.16 Mart 1911)
DH.MB.HPS.M.26.73.1 (Tarih: H.22 Ra 1336/M.5 Ocak 1918)
DH.MB.HPS.M.35.94.3 (Tarih: H.17 M 1337/M.23 Ekim 1918)
DH.MB.HPS.M.52.27.1 (Tarih: H.12 Ca 1328/M.22 Mayıs 1910)
DH.MB.HPS.M.53.26 (Tarih: H.2 Ş 1329/M.29 Temmuz 1911)
DH.MB.HPS.M.53.26.1 (Plan)
DH.MB.HPS.M.53.26.2 (Plan)
DH.MB.HPS.M.53.26.3 (Plan)
DH.MB.HPS.M.53.26.4 (Plan)
DH.MB.HPS.M.53.26.5 (Plan)
DH.MKT.237/9.1.2 (Tarih: H.11 Zilka'de 1311/M.16 Mayıs 1894)
DH.MKT.275.73 (Tarih: H. 24 S 1312/M. 26 Ağustos 1894)
DH.MKT.411.13.1.1 (Tarih: H.17 S 1313/M.9 Ağustos 1895)
DH.MKT.411.13.2.2 (Tarih: H.21 S 1313/M.13 Ağustos 1895)
DH.MKT.411.13.1.1 (Tarih: H. 21 S 1313/M.13 Ağustos 1895)
DH.MKT.606.6 (Tarih: H.30 B 1320/M.2 Kasım 1902)
DH.MKT.758.65 (Tarih: H.11 Ş 1321/M.2 Kasım 1903)
DH.MKT.1035.5 (H.26 L 1323/M.24 Aralık 1905)
DH.MKT.1121.30 (Tarih: H.14 Ş.1324/M.3 Ekim 1906)
DH.MKT.1184.76.1.1 (Tarih: H.24 C 1325/M.4 Ağustos 1907)
DH.MKT.1184.76.2.2 (Tarih: H.11 C 1325/M.22 Temmuz 1907)
DH.MKT.1285.11.1.2 (Tarih: H.25 B 1326/M.23 Ağustos 1908)
DH.MKT.1423.112 (Tarih: R.21 Mayıs 1303/M.2 Haziran 1887)

DH.MKT.1437.58.1.1 (Tarih: H.18 Za 1304/M.8 Ağustos 1887)
DH.MKT.1502/84 (Tarih: H.9 Ş 1305/M.21 Nisan 1888)
DH.MKT.1566.8.1.1 (Tarih: R.7 Teşrin-i sâni 1304/M.19 Kasım 1888)
DH.MKT.1608.25 (Tarih: H.19 B 1306/M. 21 Mart 1889)
DH.MKT.1949.29 (Tarih: H.17 L 1309/M. 15 Mayıs 1892)
DH.MKT.1955.61 (Tarih: H.4 Za 1309/M.31 Mayıs 1892)
DH.MKT.1975.10 (Tarih: H.25 Z 1309/M.21 Temmuz 1892)
DH.MKT.2177.71 (Tarih: H.02 Za 1316/M.14 Mart 1899)
DH.MKT.2614.69.1.1 (Tarih: H.27 Ş 1326/M.24 Eylül 1908)
DH.MKT.2815.69.02.01 (Tarih: R.3 Mayıs 1325/M.16 Mayıs 1909)
DH.MKT.2815.69.05.02 (Tarih: R.5 Mayıs 1325/M.18 Mayıs 1909)
DH.MKT.2026.128 (Tarih: H.13 Ca 1310/M.3 Aralık 1892)
DH.MKT.2307.66.1.1 (Tarih: H.17 L 1317/M. 18 Şubat 1900)
DH.MUİ.3-3.9.1.1 (Tarih: H.17 Ş 1327/M.3 Eylül 1909)
DH.MUİ.3-3.9.15.1 (Tarih: H.11 R 1327/M.26 Eylül 1909)
DH.MUİ.3-3.9.17.1 (Tarih: R.27 Ağustos 1325/M.9 Eylül 1909)
DH.MUİ.3-3.9.18.1 (Tarih: H.8 B 1327/M.26 Temmuz 1909)
DH.MUİ.3-3.9.20.1 (Tarih: 22 B 1327/M.9 Ağustos 1909)
DH.MUİ.3-3.9.21.1(Tarih: H.8 B 1327/26 Temmuz 1909)
DH.MUİ.3-39.9.1 (Tarih: 25 Ş 1327/M.11 Eylül 1909)
DH.TMIK.S.24.61. (Tarih: H.9 Z 1316/M.20 Nisan 1899)
DH.SAİDd.37.439 (Tarih: H.29 Z 1269/M. 3 Ekim 1853)
DH.UMVM.76.38.4.1 (Tarih: H.4 C 1340/M.2 Şubat 1922)
DH.UMVM.47.29.1.1 (Tarih: H.20 Ş 1334/M.22 Haziran 1916)
DH.UMVM.47.29.2.1 (Tarih: R.15 Haziran 1332/M.28 Haziran 1916)
DH.UMVM.78.21.1.1 (Tarih: R.15 Teşrinievvel 1332/M.28 Ekim 1916)
DH.UMVM 78/21.1.2 (Tarih: R.15 Teşrinievvel 1332/M.28 Ekim 1916)
DH.UMVM.78.21.3.1 (Tarih: H.17 M 1335/M.14 Kasım 1916)
DH.UMVM.78.21.4.1 (Tarih: R.3 Teşrinisâni 1332/M.16 Kasım 1916)

EV.d:

EV.d. 9898 (Tarih: H.25 R 1205/M.1 Ocak 1791)
EV.d.15782.2 (Tarih: Muhtemelen 1864-65)
EV.d.15785.3 (Tarih: muhtemelen Nisan 1855)
EV.d.15840.3 (Tarih: H.15 M 1272/M.27 Eylül 1855)

EV.d.15785.5.1 (Tarih: muhtemelen Nisan 1855)
EV.d.16001 (Tarih: H.3 Ş 1272/M.9 Nisan 1856); EV.d.16001.2, EV.d.16001.3,
EV.d.16001.7, EV.d.16001.8, EV.d.16001.9, EV.d.16001.10, EV.d.16001.13,
EV.d.16001.18, EV.d.16001.19.
EV.d.16249.2 (Tarih aralığı 1857-1861)
EV.d.16249.3 (Tarih aralığı 1857-1861)
EV.d.16642.2, 3, ve 4 (Tarih: H.25 Ra 1275/M.2 Kasım 1858)
EV.d.16830 (Tarih: H.5 Ca 1275/M.11 Aralık 1858)
EV.d.17957.2 (Tarih: H. 15 Z 1279/M.3 Haziran 1863)
EV.d.20073.3 (Tarih: H.14 L 1283/M.19 Şubat 1867)
EV.d.20073.4 (Tarih: H.27 C 1283/M.6 Kasım 1866)
EV.d.20073.6 (Tarih: H.27 C 1283/M.6 Kasım 1866)
EV.d.20073.9 (Tarih: H.15 C 1283/M.25 Ekim 1866)
EV.d.20073.10 (Tarih: H.15 C 1283/M.25 Ekim 1866)
EV.d.20073.11
EV.d.20073.12 (Tarih: H.15 Ra 1284/M.17 Temmuz 1867)
EV.d.21185.4 (Kaydın tarihi: H.4 M 1286/16 Nisan 1869)
EV.d.21185.5 (Kaydın tarihi: 9 M 1286/M.21 Nisan 1869)
EV.d.21185.6 (Kaydın tarihi: H.13 Ca 1286/M.21 Ağustos 1869)
EV.d.21185.7 (Kaydın tarihi: Muhtemelen 1869 sonları)
EV.d.21185.8 (Kaydın tarihi: 13 B 1286/M.19 Ekim 1869)
EV.d.21185.9
EV.d.22525 (Tarih: R.22 Teşrinievvel 1288/M.3 Kasım 1872)
EV.d.22525.3 (Tarih: R.22 Teşrinievvel 1288/M.3 Kasım 1872)
EV.d.22597.3 (Tarih: R. 9 Kanunisâni 1288/M. 21 Ocak 1873)
EV.d.25117 (Tarih: H.1297/M.1881)
EV.d.32540.3 (Tarih: H.1 Ra 1274/M.20 Ekim 1857)
EV.d.32540.4.
EV.d.32540.2
EV.d.32540.3 (Tarih: H.1 Ra 1274/M.20 Ekim 1857)
EV.d.32540.7 (Tarih: H.27 C 1283/M.6 Kasım 1866)
EV.d.40389 (Tarih: R.5 Kanunuevvel 1300/M.17 Aralık 1884), EV.d.40389.2,
EV.d.40389.3, EV.d.40389.4, EV.d.40389.5, EV.d.40389.6, EV.d.40389.7,

EV.d.40389.8, EV.d.40389.9, EV.d.40389.10, EV.d.40389.11, EV.d.40389.12,
EV.d.40389.13, EV.d.40389.14, EV.d.40389.15, EV.d.40389.16, EV.d.40389.17.

HAT:

HAT.1522.5.1 (Tarih: H.16 Ra 1228/M.22 Mart 1813).

HAT.1537.47.1.1 (Tarih: H.29 Z 1231/M.20 Kasım 1816)

HRT:

HRT.h.2138.1 (Tarih: R.1 Eylül 1319/M.14 Eylül 1903)

HRT.h.1300.2 (Tarih: R.1 Eylül 1319/M.14 Eylül 1903)

HRT.h.1300.3 (Tarih: R.1 Eylül 1319/M.14 Eylül 1903)

İAS:

İ.AS.73.21.1.1 (Tarih: H.18 B 1326/M.16 Ağustos 1908)

İ.AS.73.21.2.1 (Tarih: H.12 B 1326/M.10 Ağustos 1908)

İ.AS.73.21.4.1 (Tarih: H.23 B 1326/M.21 Ağustos 1908)

İDH:

İ.DH.4.161.1.1 (Tarih: H.14 Ş 1255/M.23 Ekim 1839)

İ.DH.89.4462.1.1 (Tarih: H.9 B 1260/M.25 Temmuz 1844)

İ.DH.316.20363.3.1 (Tarih: H. C 1271/M. Mart 1855)

İ.DH.319.20667.2.1 (Tarih: H.10 Ş 1271/M.28 Nisan 1855)

İ.DH.319.20667.3.1 (İrade: H.22 Ş 1271/M.10 Mayıs 1255)

İ.DH.327.21337.1.1 (Tarih: H.28 Ca 1271/M.16 Şubat 1855)

İ.DH.401.26532 (Tarih: 18 N 1274/M.2 Mayıs 1858)

İ.DH.429.28401.1.1 (Tarih: H. 13 N 1275/M.16 Nisan 1859)

İ.DH.432.28579.2.1 (Tarih: H.20 L 1275/M.23 Mayıs 1859)

İ.DH.451.29806.1.1 (Tarih: H.24 C 1276/M.18 Ocak 1860)

İ.DH.521.35498.1.1 (Tarih: H.19 Ş.1280/M. 29 Ocak 1864)

İ.DH.540.37565.1.1 (Tarih: H.22 R 1282/M.14 Eylül 1865)

İ.DH.590.41098.1.1 (Tarih: H.27 Z 1285/10 Nisan 1869)

İ.DH.590.41098.2.1 (Tarih: H.17 M 1286/M.29 Nisan 1869)

İ.DH.614.42783.5.1 (Tarih: H.4 R 1287/M.4 Temmuz 1870)

İ.DH.662.46112.1.1 (Tarih: H.27 Z 1289/M.25 Şubat 1873)

İ.DH.1011.79844.1.1 (Tarih: H.4 Ra 1304/M.1 Aralık 1886)

İ.DH.1011.79844.3.1 (Tarih: H.16 Ra 1304/M.13 Aralık 1886)

İ.DH.1023.80687 (Tarih: H.11 C 1304 / M.7 Mart 1887)

İ.DH.1153.90161.2.1 (İrade Tarihi: H.2 M 1307/M. 29 Ağustos 1889)

İ.DH.1316.28.2.1 (Tarih: R.6 Temmuz 1310/M.18 Temmuz 1894)
İ.DH.1316.28.3.1(Tarih: R.10 Temmuz 1310/M.22 Temmuz 1894)
İ.DH.1316.28.4.1 (Tarih: R.8 Eylül 1310/M.20 Eylül 1894)
İ.DH.1316.28.5.1 (Tarih: R.22 Eylül 1310/M.4 Ekim 1894)
İ.DH.1325.41.1.1 (Tarih: H.16 M 1313/M.9 Temmuz 1895)
İ.DH.1325.41.2.1 (Tarih: H.4 Ra 1313/M.25 Ağustos 1895)
İ.DH.1330.17.1.1 (Tarih: H.23 Ca 1313/M.11 Kasım 1895)
İ.DH.1388.36.1.1 (Tarih: H.4 C 1319/M.18 Eylül 1901)
İ.DH.1388.36.3.1 (Tarih: H.15 C 1319/M.29 Eylül 1901)
İ.DH.1406.7.1.1 (Tarih: H.21 L 1320/M.21 Ocak 1903)
İ.DH.42783 (Tarih: H.4 R 1287/M.4 Temmuz 1870)

İ.EV:

İ.EV.2.39.1.1 (Tarih: H.24 Ca 1310/M.14 Aralık 1892)
İ.EV.2.39.1.1 (Tarih: H.15 C 1310/M.4 Ocak 1893)
İ.EV.2.41.1.1 (Tarih: H.24 Ca 1310/M.14 Aralık 1892)
İ.EV.2.41.2.1 (Tarih: H.15 C 1310/M.4 Ocak 1893)
İ.EV.17.35.1.1 (Tarih: H.13 Ra 1315/M.12 Ağustos 1897)
İ.EV.20.44.1.1 (Tarih: H.28 B 1316/M.12 Aralık 1898)
İ.EV.20.44.2.1 (Tarih: H.14 Ş 1316/M.28 Aralık 1898)
İ.EV.21.8.1.1 (Tarih: R.26 Kanunievvel 1314/M.7 Ocak 1899)
İ.EV.21.8.2.1 (Tarih: R.25 Kanunisâni 1314/M.6 Şubat 1899)
İ.EV 28.18.4.1 (Tarih: R.2 Haziran 1317/M.15 Haziran 1901)

İ.HUS:

İ.HUS.4.128.1.1. (Tarih: H.22 R.1310/M.13 Kasım 1892)
İ.HUS.116.81.1.1 (Tarih: H.26 S 1322/M.12 Mayıs 1904)
İ.HUS.140.105.1.1 (Tarih: H.28 S 1324/M.23 Nisan 1906).
İ.HUS.142.70.1.1 (Tarih: H.24 R 1324/M.17 Haziran 1906))

İ.MF:

İ.MF.5.103.2.1 (Tarih: H.3 Z 1317/M.4 Nisan 1900)
İ.MF.5.103.3.1 (Tarih: H.18 Z 1317/M.19 Nisan 1900)
İ.MF.11.25.1 (Tarih: H.11 Ra 1323/M.16 Mayıs 1905)
İ.MF.11.25.2 (Tarih: H.20 Ra 1323/M.25 Mayıs 1905).
İ.MF.13.3.2.1 (Tarih: R.3 Kanunievvel 1322/M.16 Aralık 1906)

İ.ML:

İ.ML.69.40.1.1 (Tarih: H.5 Zilhicce 1323/M.31 Ocak 1906)

İ.ML.69.40.2.1 (Tarih: H.19 Zilhicce 1323/M.14 Şubat 1906)

İ.MMS:

İ.MMS.187.8.1.1

İ.MMS.187.8.1.2

İ.MMS.187.8.1.3

İ.MMS.187.8.1.4 (Tarih: M.20 Temmuz 1912)

İ.MMS.187.8.3.2 (Tarih: R. 20 Nisan 1330/ M. 3 Mayıs 1914)

İ.MMS.187.8.3.4 (Tarih: R.20 Nisan 1330 / M.3 Mayıs 1914)

İ.MMS.187.8.5.1 (Tarih: R.14 Haziran 1330/M.27 Haziran 1914)

İ.MMS.187.8.6 (Tarih: R.14 Haziran 1330 / M.27 Haziran 1914)

İ.MMS.94.3995.2.1 (Tarih: H.13 R 1304/M.5 Haziran 1887)

İ.MMS.94.3995.2.2 (Tarih: H.24 S 1305/M.11 Kasım 1887)

İ.MMS.94.3995.1.1 (Tarih: H.19 Ra 1305/M.5 Aralık 1887)

İ.MMS.94.3995.3.1 (Tarih: H.20 Ra 1305/M.6 Aralık 1887)

İ.MVL:

İ.MVL.127.33247.1.1 (Tarih: H.18 S 1264/M. 25 Ocak 1948)

İ.MVL.127.33247.2.1 (Tarih: H.24 S 1264/M.31 Ocak 1848)

İ.MVL.194.5903.1.1 (Tarih: H.3 S. 1267/M. 8 Aralık 1850)

İ.MVL.194.5903.2.1 (Tarih: H.12 S. 1267/M.17 Aralık 1850)

İ.MVL.194.5903.1.1 (Tarih: H.3 S. 1267/M. 8 Aralık 1850)

İ.MVL.212.6973.1.1 (Tarih: H.11 S 1267/M.16 Aralık 1850)

İ.MVL.327.13991.1.1 (Tarih: H.25 C 1271/M.15 Mart 1855)

İ.MVL.341.14722.6.2 (Tarih: 15 L 1271/M.1 Temmuz 1855)

İ.MVL.341.14722.6.3 (Tarih: 15 L 1271/M.1 Temmuz 1855)

İ.MVL.341.14722.6.4 (Tarih: 15 L 1271/M.1 Temmuz 1855)

İ.MVL.341.14722.6.13.1 (Tarih: H.18 Za 1271/2 Ağustos 1855)

İ.MVL.341.14722.6.15.1 (Tarih: H.15 Z 1271/29 Ağustos 1855)

İ.MVL.341.14722.6.16.1 (Tarih: H.5 M 1272/17 Eylül 1855)

İ.MVL.341.14722.6.17.1 (Tarih: H.25 M 1272/7 Ekim 1855)

İ.MVL.341.14722.6.18.1 (Tarih: H.26 M 1272/8 Ekim 1855)

İ.MVL.341.14722.10.1 (Tarih: H.4 Za 1271/M.19 Temmuz 1855)

İ.MVL.344.14903.4.1

İ.MVL.344.14903.4.4.2 (Tarih: H.3 Za 1271/M.18 Temmuz 1855)
İ.MVL.344.14903.5.1 (Tarih: H.7 Z.1271/M.21 Ağustos 1855)
İ.MVL.344.14903.6.1 (Tarih: H.8 Z.1271/M.22 Ağustos 1855)
İ.MVL.344.14903.7.1 (Tarih: H.8 M.1272/M.20 Eylül 1855)
İ.MVL.344.14903.9.1 (Tarih: H.7 M.1272/M.19 Eylül 1855)
İ.MVL.344.14903.12.1 (Tarih: H.5 S.1272/M.17 Ekim 1855)
İ.MVL.344.14903.13.1 (Tarih: H.5 S.1272/M.17 Ekim 1855)
İ.MVL.344.14903.16.1 (Tarih: H.9 S 1272/M. 21 Ekim 1855)
İ.MVL.344.14903.19.1 (Tarih: H.15 Ra 1272/M.25 Kasım 1855)
İ.MVL.344.14903.20.1 (Tarih: H.19 Ra 1272/M.29 Kasım 1855)
İ.MVL.386.16865.1.1 (Tarih: H.6 R 1274/M.24 Kasım 1857)
İ.MVL.386.16865.2.1 (Tarih: H.18 R 1274/M.6 Aralık 1857)
İ.MVL.386.16865.3.1 (Tarih: H.3 Ca 1274/M.20 Aralık 1857)
İ.MVL.386.16865.4.1 (Tarih: H.12 Ca 1274/M.29 Aralık 1857)
İ.MVL.388.16940.1.1 (Tarih: 1857)
İ.MVL.388.16940.2.1 (Tarih: H.21 Ra 1274/M.9 Kasım 1857)
İ.MVL.388.16940.4.1 (Tarih: H.14 R 1274/M.2 Aralık 1857)
İ.MVL.388.16940.5.1 (Tarih: H.6 Ca 1274/M.23 Aralık 1857)
İ.MVL.388.16940.9.1 (Tarih: H.19 C 1274/M.4 Şubat 1858)
İ.MVL.388.16940.12.1 (Tarih: H.4 B 1274/M.18 Şubat 1858)
İ.MVL.401.17437.11.1 (Tarih: H.21 M 1275/M.31 Ağustos 1858)
İ.MVL.401.17437.6.1 (Tarih: H.20 R 1275/M.27 Kasım 1858)
İ MVL.401.17437.4.1
İ MVL.401.17437.5.1 (Tarih: H.19 Ra 1274/M. 7 Kasım 1857)
İ MVL.401.17437.6.1 (Tarih: H.20 Ra 1274/M. 8 Kasım 1857)
İ MVL.401.17437.10.1 (Tarih: H.16 M 1274/M. 26 Ağustos 1858)
İ.MVL.434.19147.1.1 (Tarih: H. 4 M. 1277/M. 23 Temmuz 1860)
İ.MVL.507.22890.1.1 (Tarih: H.24 R.1280/M.3 Mart 1864)
İ.MVL.507.22890.3.1 (Tarih: H.17 Za.1280/M.24 Nisan 1864)
İ.MVL.507.22890.4.1 (Tarih: H.24 Za.1280/M.1 Mayıs 1864)
İ.MVL.558.25080.1.1 (Tarih: 1862)
İ.MVL.558.25080.2.1 (Tarih: H.13 Za 1278/M.12 Mayıs 1862)
İ.MVL.558.25080.3.1 (Tarih: H.14 Za 1278/M.13 Mayıs 1862)

İ.MVL.558.25080.4.1 (Tarih: H.15 Za 1278/M.14 Mayıs 1862)
İ.MVL.558.25080.5.1 (Tarih: H.4 M 1279/M.2 Temmuz 1862)
İ.MVL.558.25080.6.1 (Tarih: H.28 M 1283/M.12 Haziran 1866)
İ.MVL.558.25080.7.1 (Tarih: H.8 R1283/M.20 Ağustos 1866)
İ.MVL.558.25080.8.1 (Tarih: H.12 R 1283/M.24 Ağustos 1866).
İ.MVL.696.9.1.1 (Tarih: H.22 Ş 1281/M.20 Ocak 1865)

İ.OM:

İ.OM.5.24.1.1 (Tarih: H.23 L 1315/M.17 Mart 1898)
İ.OM.5.24.2.1 (Tarih: H.25 S 1316/M.15 Temmuz 1898)
İ.OM.5.24.4.1 (Tarih: H.25 S 1316/M.15 Temmuz 1898)
İ.OM.5.24.5.1 (Tarih: H.11 B 1312/M.8 Ocak 1895)
İ.OM.5.24.7.1 (Tarih: H.12 B 1316/M.26 Kasım 1898)
İ.OM.8.28.2.1 (Tarih: R.22 Kanunisâni 1318/M.4 Şubat 1903)
İ.OM.8.28.3.1 (Tarih: R.1 Şubat 1318/M.14 Şubat 1903)
İ.OM.12.15.1.1. (Tarih: 28 Ra 1325/M.11 Mayıs 1907)

İ.ŞD:

İ.ŞD.9.473.1.1 (Tarih: H.18 Ra 1285/M.9 Temmuz 1868)
İ.ŞD.16.695.1.2 (Tarih: H. 1 Ca 1286/9 Ağustos 1869)
İ.ŞD.16.695.2.1 (Tarih: H.25 Ra 1286/M.5 Temmuz 1869)
İ.ŞD.16.695.3.1 (Tarih: H.19 Ra 1286/M.29 Haziran 1869)
İ.ŞD.16.695.5.1 (Tarih: H.19 Ra 1286/M.29 Haziran 1869)
İ.ŞD.16.695.6.1 (Tarih: H.11 Ca 1286/M.19 Ağustos 1869)
İ.ŞD.35.1782.1.1 (Tarih: H.10 B 1294/M.21 Temmuz 1877)
İ.ŞD.35.1782.2.1 (Tarih: H.18 B 1294/M.29 Temmuz 1877)
İ.ŞD.66.3898.1.1 (Tarih: R.15 Teşrinisâni 1299/M.27 Kasım 1883)
İ.ŞD.66.3898.1.1 (Tarih: R.20 Kanunuevvel 1299/M.1 Ocak 1884)
İ.ŞD.66.3898.2.3 (Tarih: R.5 Şubat 1297/M.17 Şubat 1882)
İ.ŞD.66.3898.3.1 (Tarih: Ekim 1881)
İ.ŞD.66.3898.4.1 (Tarih: R.27 Kanunuevvel 1299/M.8 Ocak 1884)
İ.ŞD.81.4839.1.1 (Tarih: H.24 N 1303/M.24 Haziran 1886)
İ.ŞD.81.4839.1.1 (Tarih: H.19 L 1303/M.21 Temmuz 1886)
İ.ŞD.81.4839.2.1 (Tarih: H.26 L 1303/M.28 Temmuz 1886)
İ.ŞD.95.5647.1.1 (Tarih: H.12 Ca 1306/M.14 Ocak 1889)
İ.ŞD.95.5647.1.1 (Tarih: H.4 C 1306/M.5 Şubat 1889)

İ.ŞD.95.5647.2.1 (Tarih: H.10 C 1306/M.11 Şubat 1889)
İ.ŞD.106.6348.1.1 (Tarih: R.28 Şubat 1306/M.12 Mart 1891)
İ.ŞD.106.6348.1.1 (Tarih: R.23 Mart 1307/M.4 Nisan 1891)
İ.ŞD.106.6348.2.1 (Tarih: R.4 Nisan 1307/M.16 Nisan 1891)
İ.ŞD.113.6804.1.1 (Tarih: H.13 Ca 1309/M.15 Aralık 1891)
İ.ŞD.113.6804.2.1 (Tarih: H.30 Ca 1309/M.1 Ocak 1892)

İ.TAL:

İ.TAL.1.100.1 (Tarih: H.14 M 1310/M.8 Ağustos 1892)
İ.TAL.5.14.1.1 (Tarih: H.7 Ra 1310/M.29 Eylül 1892)
İ.TAL.136.93. (Tarih: H.8 Z 1315/M.29 Nisan 1898)
İ.TAL.330.46. (Tarih: H.15 S 1322/M.1 Mayıs 1904)

İ.TNF: İ.TNF.2.41.1.1 (Tarih: H.10 L 1310/M. 27 Nisan 1893)

MF:

MF.MKT.2.6.1.1 (Tarih: H.16 R 1289/M.23 Haziran 1872)
MF.MKT.94.99.1.1 (Tarih: R.1 Nisan 1302/M.13 Nisan 1886)
MF.MKT.95.52 (Tarih: H.7 S 1305/M.25 Ekim 1887)
MF.MKT.124.75.1.1 (Tarih: H.25 Ca 1308/M.6 Ocak 1891)
MF.MKT.153.120.1 (Tarih: H.20 R 1310/M.11 Kasım 1892)
MF.MKT.161.69 (Tarih: H.9 Ş 1310/M.26 Şubat 1893)
MF.MKT.181.51.1.1 (Tarih: R.7 Eylül 1309/M.19 Eylül 1893)
MF.MKT.188.30.1.1 (Tarih: H.20 Ra 1311/M.1 Ekim 1893)
MF.MKT.188.30.1.2 (Tarih: R.12 Teşrinisâni 1309/M.24 Kasım 1893)
MF.MKT.198.32.1.1 (Tarih: 31 Kanunusâni 1309/M.12 Şubat 1894)
MF.MKT.198.32.2.1 (Tarih: 28 Şubat 1309/M.12 Mart 1894)
MF.MKT.221.21.3.1 (Tarih: R.19 Eylül 1310/M.1 Ekim 1894)
MF.MKT.221.21.4.2 (Tarih: R.3 Teşrinievvel 1310/M.15 Ekim 1894)
MF.MKT.221.21.5.1 (Tarih: R.18 Haziran 1310/M.30 Haziran 1894)
MF.MKT.221.21.6.1 (Tarih: R.23 Temmuz 1310/M.4 Ağustos 1894)
MF.MKT.221.21.6.2 (Tarih: R.18 Ağustos 1310/M.30 Ağustos 1894)
MF.MKT.221.21.7.1 (Tarih: R.20 Teşrinievvel 1310/M.1 Kasım 1894)
MF.MKT.221.21.8.1 (Tarih: R.24 Teşrinievvel 1310/M.5 Kasım 1894)
MF.MKT.398.21.2.1. (Tarih: H.27 Za 1315/M.19 Nisan 1898)
MF.MKT.398.21.2.2. (Tarih: R.25 Nisan 1314/M.7 Mayıs 1898)
MF.MKT.403.6.1.2

MF.MKT.403.6.2.1 (Tarih: R.14 Mayıs 1314/M.26 Mayıs 1898)
MF.MKT.403.6.2.2 (Tarih: R.31 Mayıs 1314/M.12 Haziran 1898)
MF.MKT.403.6.3.2 (Tarih: R.20 Haziran 1314/M.2 Temmuz 1898)
MF.MKT.403.6.1.1 (Tarih: R.28 Mayıs 1314/M.9 Haziran 1898)
MF.MKT.431.18.1.1. (Tarih: H.12 B 1316/M.26 Kasım 1898)
MF.MKT.431.18.1.2 (Tarih: R.28 Teşrinisâni 1314/M.10 Aralık 1898)
MF.MKT.431.18.4.1 (Tarih: R.21 Kanunuevvel 1314/M.2 Ocak 1899)
MF.MKT.640.48 (Tarih: H.25 Ra.1320/M.12 Haziran 1902)
MF.MKT.825.36.1.1. (Tarih: H.9 Ş 1322/M.19 Ekim 1904)
MF.MKT.825.36.2.1. (Tarih: H.9 Ş 1322/M.19 Ekim 1904)
MF.MKT.825.36.3.1. (Tarih: H.13 Ş 1322/M.23 Ekim 1904)
MF.MKT.825.36.3.3. (Tarih: R.4 Teşrinisâni 1320/M.17 Kasım 1904)
MF.MKT.825.36.4.2. (Tarih: R.30 Kanunuevvel 1320/M.12 Ocak 1905)
MF.MKT.974.75 (Tarih: 15 Z.1324/M.30 Ocak 1907)
MF.MKT.1021.25.1.1 (Tarih: R. 8 Mayıs 1323/M.21 Mayıs 1907)
MF.MKT.1021.25.2.1 (Tarih: R. 10 Mayıs 1323/M.23 Mayıs 1907)
MF.MKT.1021.25.3.1 (Tarih: R.10 Mayıs 1323/M.23 Mayıs 1907)
MF.MKT.1021.25.3.2 (Tarih: R.10 Mayıs 1323/M.23 Mayıs 1907)
MF.MKT.1021.25.4.1 (Tarih: R. 26 Haziran 1323/M.9 Temmuz 1907)
MF.MKT.1021.25.4.2 (Tarih: R. 31 Temmuz 1323/M.13 Ağustos 1907)
MF.MKT.1021.25.5.2 (Tarih: R.26 Eylül 1323/M.9 Ekim 1907)
MF.MKT.1021.25.6.1 (Tarih: R.18 Teşrinievvel 1323/M.31 Ekim 1907)
MF.MKT.1021.25.7.2 (Tarih: R.18 Teşrinievvel 1323/M.31 Ekim 1907)
MF.MKT.1021.25.8.1 (Tarih: R.3 Teşrinisâni 1323/M.16 Kasım 1907)
MF.MKT.1021.25.8.2 (Tarih: R.29 Kanunuevvel 1323/M.11 Ocak 1908)
MF.MKT.1021.25.8.3 (Tarih: R.8 Mayıs 1324/M.21 Mayıs 1908)
MF.MKT.1021.25.14.1 (Tarih: R.23 Eylül 1324/M.6 Ekim 1908)
MF.MKT.1021.25.14.2 (Tarih: R.18 Teşrinievvel 1324/M.31 Ekim 1908).
MF.MKT.1021.25.15.2 (Tarih: R. 22 Teşrinisâni 1324/M.6 Aralık 1908)

MV:

MV.20.49.1.2 (Tarih: H.6 R 1304/M.29 Mayıs 1887)
MV.21.79.1.2 (Tarih: H.26 L 1304/M.18 Temmuz 1887)
MV.46.63.1.2 (Tarih: H.28 Z 1306/M.25 Ağustos 1889);
MV.128.39 (Tarih: H.17 Ca 1327/M.6 Haziran 1909)

MVL:

MVL.173.79.1.1 (Tarih: 1856)
MVL.173.79.2.1 (Tarih: H.16 L 1272/M.20 Haziran 1856)
MVL.173.79.2.1 (Tarih: H.4 M 1273/M.4 Eylül 1856)
MVL.321.15.1.1 (Tarih: H.28 C 1274/M.13 Şubat 1858)
MVL.349/15188 (Tarih: H.13 Ca 1272/M.20 Şubat 1856)
MVL.665.26 (Tarih: H.4 Ş 1281/M. 2 Ocak 1865)
MVL.1054.40 (Tarih: H.16 Ş 1284/M.13 Aralık 1867)
MVL.739.36.4.1 (Tarih: H.18 Ş 1284/M.15 Aralık 1867)
MVL.739.36.1.2 (Tarih: H.18 Ş 1284/M.15 Aralık 1867)
MVL.739.36.2.1 (Tarih: H. 19 Ş 1284/M. 16 Aralık 1867)
MVL.348.59 (Tarih: H.5 Ca.1272/M.13 Ocak 1856)
MVL.651.103.1.1 (Tarih: H.1 Z 1280/8 Mayıs 1864)
MVL.660.25.1.1 (Tarih: H.22 C 1280/M.4 Kasım 1863)
MVL.660.25.3.1 (Tarih: H.4 C 1280/M.16 Kasım 1863)
MVL.660.26.1.1 (Tarih: H.4 C 1280/M. 16 Kasım 1863)

PLK.p: PLK.p.2356, PLK.p.3443.1, PLK.p.3443.3, PLK.p.3443.5, PLK.p.50,
PLK.p.56, PLK.p.1752.1, PLK.p.1752.2

ŞD:

ŞD.147.36.1 (Tarih: R.2 Kanunievvel 1314/M.14 Aralık 1898)
ŞD.160.50.1 (Tarih: H.18 N 1320/M.19 Aralık 1902)
ŞD.220.39.1 (Tarih: 28 M 1323/M.4 Nisan 1905)
ŞD.220.39.3 (Tarih: H.1 S 1323/M.7 Nisan 1905)
ŞD.225.23.1 (Tarih: H.2 B 1327/M.20 Temmuz 1909)
ŞD.225.23.3 (Tarih: H.2 B 1327/M.20 Temmuz 1909)
ŞD.222.67.1 (Tarih: H.17 N 1325/M.24 Ekim 1907)
ŞD.222.67.3.1 (Tarih: H.24 N 1325/M.31 Ekim 1907)
ŞD.426.59.1 (Tarih: 22 Şevval 1323/M.20 Aralık 1905)
ŞD.435.113.1 (Tarih: H.8 R 1326/M.10 Mayıs 1908)
ŞD.435.113.3 (Tarih: H.28 M 1327/M.19 Şubat 1909)
ŞD.518.31.5 (Tarih: R.29 Haziran 1310/M.11 Temmuz 1894)
ŞD.518.31.7 (Tarih: H.13 C 1312/M.12 Aralık 1894)
ŞD.518.31.1 (Tarih: H.8 M 1312/M.12 Temmuz 1894)
ŞD.518.31.3 (Tarih: H.6 C 1312/M.5 Aralık 1894)

ŞD.537.41.1 (Tarih: H.17 M 1325/M.2 Mart 1907)
ŞD.537.41.3. (Tarih: H.30 S 1325/M.4 Nisan 1907)
ŞD.537.41.5 (Tarih: H.9 S1325/M.24 Mart 1907)
ŞD.537.41.7 (Tarih: H.14 B 1324/M.3 Eylül 1906)
ŞD.537.41.9 (Tarih: R.12 Kanunievvel 1320/M.24 Aralık 1904)
ŞD.684.25.5.1 (Tarih: H.29 L 1292/M.28 Kasım 1875)
ŞD.684.25.5.2 (Tarih: H.29 L 1292/M.28 Kasım 1875)
ŞD.684.25.6.1 (Tarih: 1875 yılı ikinci yarısı)
ŞD.875.47 (Tarih: H.25 Za 1303/M.25 Ağustos 1886)
ŞD.1198.15.1 (Tarih: H.9 N 1310/M.27 Mart 1893)
ŞD.1584.19.3 (Tarih: H.20 Za 1320/M.18 Şubat 1903)
ŞD.1584.19.7 (Tarih: H.18 Ş 1320/M.18 Ocak 1903)
ŞD.1584.19.9 (Tarih: R.14 Ağustos 1318/M.28 Ağustos 1902)
ŞD.1584.19.11
ŞD.1584.19.12 (Tarih: R.6 Ağustos 1318/M.19 Ağustos 1902)
ŞD.1584.19.13 (Tarih: R.4 Ağustos 1318/M.17 Ağustos 1902)
ŞD.1584.19.14 (Tarih: R.10 Teşrinisâni 1297/M. 22 Kasım 1881)
TFR: TFR.I.SL.84.8304 (Tarih: 14 B 1323/M.14 Eylül 1905)

YILDIZ:

Y.A.HUS.422.65.2.1 (Tarih: 15 Teşrinisâni 1317/M.28 Kasım 1901)
Y.A.HUS.301.4.1.1 (Tarih: H.21 Zilhicce 1311/M.25 Haziran 1894)
Y.MTV.227.146.1.1 (Tarih: H. 26 Z.1319/M.5 Nisan 1902)
Y.MTV.275.8.1.1 (Tarih: H. 1 R 1323/M.5 Haziran 1905)
Y.MTV.289.90.1.1 (Tarih: H.2 C 1324/M.24 Temmuz 1906)
Y.MTV.294.93.1.1 (Tarih: H.26 Z 1324/M.10 Şubat 1907)
Y.MTV.298.83.1.1 (Tarih: H.20 R 1325/M. 2 Haziran 1907)
Y.PRK.ASK.27.6.1.1 (Tarih: H.Ş 1302/M. Haziran 1885)
Y.PRK.ASK.27.6.2.1 (Tarih: R.30 Mayıs 1301/M.11 Haziran 1885)
Y.PRK.AZJ.14.7.1.1 (Tarih: H.29 Z 1305/M.6 Eylül 1888)
Y.PRK.UM.14.59.1.1 (Tarih: R.25 Mart 1305/M.6 Nisan 1889)
Y.PRK.UM.14.59.2.1 (Tarih: R.25 Mart 1305/M.6 Nisan 1889)
Y.PRK.UM.19.74.1.1 (Tarih: H.5 R 1308/M.18 Kasım 1890)

Y.PRK.UM.78.61.1.1 (Tarih: H.23 M 1324/M.19 Mart 1906)

Y.PRK.UM.78.61.1.2

Y.PRK.UM.78.61.1.3

Y.PRK.UM.78.61.1.4

Y.PRK.UM.78.61.1.9 (Tarih: H.23 M 1324/M.19 Mart 1906)

Y.PRK.UM.78.61.1.10 (Tarih: H.23 M 1324/M.19 Mart 1906)

Eski Harfli Türkçe Gazete, Dergiler

Bursa Gazetesi, 1890, No: 1, 2, 3, 4.

Bursa Gazetesi, 1891, No: 7, 10, 19, 29, 48, 50.

Bursa Gazetesi, 1892, No: 65, 79, 80, 88, 90, 94.

Bursa Gazetesi, 1893, No: 98, 103, 104, 105, 106, 111, 120, 123, 125, 126, 132, 134,
No: 141, 143, 147.

Hamiyet 1886, No:11.

Hüdavendigâr Gazetesi, No: 13, 1869.

Hüdavendigâr Gazetesi, No: 1020, 1883.

Nilüfer Mecmuası, 1891-1892, No: 52.

Resimli Kitap, Cilt:2, f.11, s.1091 (R.1 Ağustos 1325)

Servet-i Fünûn, 1906, No: 806.

Tasvir-i Efkâr, 1864, No:199.

Yeni Fikir Gazetesi, 1925, No: 15.

Yeni Ses Gazetesi, 1926, No:10.

Haritalar:

1857-59 Suphi Bey Haritası, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Matbaası. Basım: 1278
(1862)

1893-94 Fransız Sigorta Haritası (Raif Kaplanoğlu Arşivi)

1907 Bursa Haritası, 1325 Bursa Salnamesi

1924-32 Bursa Haritası (Raif Kaplanoğlu Arşivi)

Hüdavendigâr Vilayeti Salnameleri: 1286, 1287, 1288, 1289, 1290, 1292, 1293,
1294, 1297, 1301, 1302, 1303, 1304, 1305, 1306, 1306 (R), 1307 (R), 1310,1311,
1312, 1313, 1314, 1315, 1316, 1317, 1318, 1319, 1320, 1321, 1322, 1323, 1324,
1325, 1927 .

Eski Harfli Türkçe Yazma Eserler:

Yazma Defter, (1891-1893 Arası Hüdavendigâr Vilayeti Dahilinde Yapılan İnşa Faaliyetleri), Bursa YEBEK, Katalog No: GE-5432.

İşâret-nûma, Gökmenzade Hacı Çelebi, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, No: 06 Hk 1314.

Usul-u Osmâni-i Mi'mârî, **Bursa YEBEK**, Katalog No **Basma 2075**



8-EKLER

EK-1. Tablo: 1. 1911 Bursa Hapishane Binası Projesi Fiyat Cetveli

Fiyat-ı vâhid Kıyasları	Yevmiye (kuruş)	Levâzımâtın çeşidi ve miktarları	Fiyatı (Kuruş)
Adi Amele	8	Lame demiri	2,10
Tesviyeci ve erbâb-ı amele	9	Gedüzlü ebniyelik demir	2,75
.... Baltacı tamirci	10	Putrel demiri (beher kıyyesi)	3
Duvarcı kalfası	15	Külçe kurşunun beher kıyyesi	4
Taşçı kalfası	15	Kurşun boru (beher kıyyesi)	5
Duvarcı ustası / 1.derecede	22	Başlı kara eğer? (beher kıyyesi)	2,25
Duvarcı ustası / 2.derecede	18	Adi kadife?	2
Taşçı ustası / 1.derecede	22	Beyaze? için	2,50
Taşçı ustası / 2.derecede	18	İngiliz çimentosu (Beher fevci)	60
Kalemkâr / 1.derecede	28	Fransız çimentosu (Beher fevci)	54
Kalemkâr / 2.derecede	25	Bergama... ? çimentosu (beher tûli)	18
Kalemkâr / 3.derecede	23	Obanlık senaber ağacı 10x018x0,12	30
Doğramacı Silici / 1.drc.	20	Obanlık senaber ağacı 9x018x0,11	25
Doğramacı Silici / 2.drc.	18	Senaber biçmesi 6x012x0,6	15
Doğramacı Silici / 3.drc.	15	Senaber biçmesi 5,5x014x0,6	12
Demirci ustası	20	Senaber biçmesi 400x013x0,6	10
Tek Beygirli Araba	25	Yedili ağacı 5,50x013x0,6	10
Çift Beygirli Araba	35	Muhacir yedilisi 6,00x012x0,58	6
Öküz Arabası	30	Muhacir yedilisi ufak 4,50x0,10x0,5	5
Bir kilo barut	10	Senaber biçmesi 500x0,12x0,05	4
Bir kutu kıyık	7	Yaş (baş?) tavan tahtası 3,00x0,50x0,5	18
1 m ³ sönmemiş kireç	9	Doğramalık orta tavan tahtası 3,0x0,4x0,2	12
1 m ³ sönmüş kireç	7,5	İnce tavan tahtası 3,00x0,30x0,2	5
1 m ³ kireçli harçlı	60	Beyaze? tahtası 3,00x0,24x0,15	3,50
1 m ³ Portland çimentosu	410	Kalın meşe ağacı 6,00x016x0,15	27
1 m ³ çimento harcı	197,50	Meşe ağacı 4,50x015x0,14	23
1 m ³?	2	Meşe ağacı 4x013x012	18
1 m ³ ...?	2,60	Doğramalık için meşe tahtası 3,00x0,25x0,5	22

1 m ³ kum (imalat sanayi için-üç kilo geldiğine göre)	12,25	Ceviz tahtası 2,50x0,35x0,5	30
1 m ² şap	14,25	Kitabeler için selvi ağacı 3,00x,040x0,02	40
İngiliz alçısı	4	Kitabeler için nısf selvi ağacı 1,50x0,40x0,28	20
Yerli alçı	3		
1 kıyye mermer kireci	1		
1 kıyye kıyık (kıyılmış olduğu halde)	1,50		
Cam, Silme ve Köşe vesaire için 1 m ³ Marmara mermeri	100		
1 m ³ sövelik Marmara mermeri	150		
1 m ² kaplamalık Marmara mermeri	100		
1 m ² döşemelik Marmara mermeri	100		
1 m ³ çam? küfeki taşı	100		
Kalın Takoz Tuğlası (beher bini)	120		
Kalın Takoz Tuğlası (beher bini)	90		
Yerli kiremid (beher bini)	120		
Avrupa kiremidi	750		

EK-2. Tablo: 2. Bursa Salnamelerinde Adı Geçen Belediye Mimar ve Mühendisleri

Yıl	İlgili Dairesi	Ünvan	Görevli	Syf	Basım
1286 H.	Bursa Belediye Meclisi	Sermühendis	Batyano	36	Def'a 1
1287 H.	Bursa Belediye Meclisi	Mühendis	Mösyö Batyano	58	Def'a 1
1288 H.	Bursa Belediye Meclisi	Mühendis	Mösyö Batyano	50	Def'a 2
1289 H.	Bursa Belediye Meclisi	Mühendis	Mösyö Batyano	48	Def'a 3
1290 H.	Bursa Belediye Meclisi	Mühendis	Mösyö Batyano	48	Def'a 4
1292 H.	Bursa Belediye Meclisi	Mühendis Belediye Kalfası	Mösyö Batyano Penayut ve Pandalaki	50	Def'a 6
1293 H.	Bursa Belediye Meclisi	Vilayet Sermühendisi Belediye Kalfası	Mösyö Batyano Penayut ve Hacı Pandalaki	47	Def'a 7
1294 H.	Bursa Belediye Meclisi	Memleket Mühendisi Memleket Kalfası	Mösyö Batyano Penayut ve Hacı Pandalaki	47	Def'a 8
1297 H.	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis	Mösyö Batyano	79	Def'a 11
1301 H.	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis Kalfa	Pandalaki Penayut	147	Def'a 12
1302 H.	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis Kalfa	Pandalaki Penayut	493	Def'a 12
1303 H.	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis Kalfa	Pandalaki Penayut	237	Def'a 13
1304 H.	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis Kalfa	Avenik Ağa Penayut	127	Def'a 14
1305 H.	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis Kalfa	Pandalaki ve Bedros Efendi Penayut	31	Def'a 15
1306 H.	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis	Pandalaki ve Bedros Efendi	135	Def'a 16
1306 R.	Bursa Belediye Dairesi	Kalfa İnşaat Memuru	Hacı Pandalaki Edhem Efendi	60	Def'a 17
1307 R.	Bursa Belediye Dairesi	Kalfa	Hacı Pandalaki	272	Def'a 18
1310 H.	Bursa Belediye Dairesi	Kalfa	Hacı Pandalaki	129	Def'a 19
1311 H.	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis	Hacı Pandalaki	118	Def'a 20
1312 H.	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis	Hacı Pandalaki	122	Def'a 21
1313 H.	Bursa Belediye	Mühendis	Hacı Pandalaki	178	Def'a 22

	Dairesi				
1314 H.	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis	Hacı Pandalaki	132	Def'a 23
1315 H.	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis	Hacı Pandalaki	58	Def'a 24
1316 H.	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis	Hacı Pandalaki	75	Def'a 25
1317 H.	Vilayet	Nafia Sermühendisi	Berâciyânus Efendi 4 Mecidi	62	Def'a 26
	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis	Hacı Pandalaki	83	
1318 H.	Vilayet	Nafia Sermühendisi	Berâciyânus Efendi 4 M/4 Osmani	62	Def'a 27
	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis	Abdullah Efendi 4 Rabiâ	84	
		Belediye Kalfası	Hacı Pandalaki		
1319 H.	Vilayet	Nafia Sermühendisi	Berâciyânus Efendi 4 Mecidi	64	Def'a 28
	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis	Mihalaki Efendi	84	
		Belediye Kalfası	Hacı Pandalaki		
1320 H.	Vilayet	Nafia Sermühendisi	Berâciyânus Efendi 4 Mecidi	64	Def'a 29
	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis	Mihalaki Efendi	85	
		Belediye Kalfası	Hacı Pandalaki		
1321 H.	Vilayet	Nafia Sermühendisi	Berâciyânus Efendi 4 Mecidi	72	Def'a 30
	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis	Saffet Efendi	93	
		Belediye Kalfası	Hacı Pandalaki		
1322 H.	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis	İrfan Efendi	83	Def'a 31
		Belediye Kalfası	Hacı Pandalaki		
1323 H.	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis	İrfan Efendi	83	Def'a 32
		Belediye Kalfası	Hacı Pandalaki		
1324 H.	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis	Nuri Efendi	262	Def'a 34
		Belediye Kalfası	Hacı Pandalaki		
1325 H.	Bursa Belediye Dairesi	Mühendis	Osman Efendi	379	Def'a 34
		Kalfa	Hacı Pandalaki		

9. SÖZLÜK

Avadanlık, abadanlık: Marangoz, dülger ve taşçıların kullandıkları alet edevat¹⁶⁰¹.

Ayna Cam: “Âyine camı”; bir cam çeşidi¹⁶⁰².

Battal: Çok iri, pek büyük¹⁶⁰³.

Devr: Yuvarlak. Pencere veya kapı üstündeki müdevver, yuvarlak ya da yarım daireden oluşan kemer benzeri kısımlar¹⁶⁰⁴.

Dikme: Kuşaklama arasında başlıksız olarak dikine konulan direk¹⁶⁰⁵.

Halis harç: Topraksız olarak kireç ile kum ya da kireç ile horasandan ibaret harç¹⁶⁰⁶.

Hafr: Toprak kazma, kazılma¹⁶⁰⁷.

Kaba Tarak: Bir taşın yüzeyini kabaca yontmak için kullanılan taşçı aleti¹⁶⁰⁸.

Kalafat [-lamak]: Kaplama tahtalarının aralarını tıkayıp üstüne zift sürdürmek¹⁶⁰⁹.

Karfiçe: Ebat ve şekilleri çeşitli, üstü kalaylı mismâr, fabrika çivisi¹⁶¹⁰.

Kaygan Taşı: Döşeme zarlarında ve kiremid makamında puşide olarak kullanılan safiha halinde siyah bit taş çeşidi¹⁶¹¹.

Külüng/Küleng: Taşçı kazması¹⁶¹². Külünk: Binaları yıkmak, kayaları parçalamak, sert taşları kırmak, yumuşak taşları sayalamak ve lağım deliği açmak için kullanılan uzun, kalın ve ucu sivri çelik çubuk¹⁶¹³.

Mukavves: 1. Yay gibi eğri. 2. Kavisli, bükülmüş, kemerli¹⁶¹⁴.

Musattah: Satırlandırılmış, düz¹⁶¹⁵.

Mücellâ: Parlatılmış, parlak, cilalı¹⁶¹⁶.

Nühâs: Bakır (Bkz. Küliçe-i nühâs¹⁶¹⁷).

Pedavra tahtası: Kolay bükülür ince tahta. Döşeme tahtalarının aralıkları altına konulan ince tahta¹⁶¹⁸. *Pedavra*; 1-Kutucuların kullandığı ince çam tahtası. 2-Kiremitlerin altına konulan tahtalar. 3-Kökнар, Kestane gibi suya dayanıklı

¹⁶⁰¹ Arseven, *İstlâhât-ı Mi'mâriyye*, s.21

¹⁶⁰² N. Sönmez, "Osmanlı Mimarlığında Yapı ve Malzeme Terminolojisi Üstüne Bir Deneme", s.198; a.mlf.;

Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü, s.27.

¹⁶⁰³ Devellioğlu, *a.g.e.*, s.73.

¹⁶⁰⁴ Arseven, *a.g.e.*, s.83.

¹⁶⁰⁵ Arseven, *a.g.e.*, s.85.

¹⁶⁰⁶ Arseven *a.g.e.*, s.75.

¹⁶⁰⁷ Devellioğlu, *a.g.e.*, s.311

¹⁶⁰⁸ Arseven, *a.g.e.*, s.131.

¹⁶⁰⁹ Ş.Sami, *Kâmûs-u Türkî*, s.1035.

¹⁶¹⁰ Arseven, *a.g.e.*, s.127.

¹⁶¹¹ Arseven, *a.g.e.*, s.143.

¹⁶¹² Devellioğlu, *a.g.e.*, s.534.

¹⁶¹³ N. Sönmez, "Osmanlı Mimarlığında Yapı ve Malzeme Terminolojisi Üstüne Bir Deneme", s.213.

¹⁶¹⁴ Devellioğlu, *a.g.e.*, s.680

¹⁶¹⁵ Devellioğlu, *a.g.e.*, s.687.

¹⁶¹⁶ Devellioğlu, *a.g.e.*, s.704.

¹⁶¹⁷ Devellioğlu, *a.g.e.*, s.534.

¹⁶¹⁸ Arseven, *a.g.e.*, s.53.

ağaçlardan yapılan ve yaklaşık 20 cm eninde ve 2 cm kalınlığında çatı kaplama tahtası¹⁶¹⁹.

Pişgâh; Kuddâm: Ön taraf, ileri taraf¹⁶²⁰.

Putrel: Kalınlığının iki tarafı tırnaklı demir kiriş¹⁶²¹.

Rıhtım: Çimento, taş veya çini kaplanacak alt yüzeylerin altına önceden ince çakıl veya tuğla kırıntılarıyla çimento veya kireçli harçtan ibaret olarak yapılan döşeme¹⁶²².

Saçak: Çatıların binadan dışarıya taşan/çıkan kısımları¹⁶²³.

Sakıf, Saksıf: Çatı örtüsü¹⁶²⁴.

Sath-ı müstevî: Düzlem, Plan¹⁶²⁵.

Sâyelik, Sâyeban: Gölgeleme, çardak altı¹⁶²⁶.

Senavber/Sanober/Sanavber/Sanevber: Çam fıstığı ağacı¹⁶²⁷.

Silme Avadanlık: Çeşitli profilde rende veya kalıplarla taş veya tahta üzerine yapılan silmeler¹⁶²⁸.

Silme: Tahta veya taş üzerine özel şekillerde rende veya kalemle açılmış oyuklardan oluşan çeşitli süsleme¹⁶²⁹.

Som: Yekpare, bütün ve içi dolu, kaplama ya da taklit olmayan, katışıksız¹⁶³⁰.

Somaki: Çeşitli renklerde damarlı mermer cinsinden taş¹⁶³¹.

Şebeke: Ağ gibi yapılmış kafes veya bu şekilde tahta, taş ya da maden üzerine kesilerek yapılan oyuklardan oluşan korkuluk¹⁶³².

Tarak: Taşların yüzeyini yontmak için kullanılan, dişli bir çeşit çekiç şeklinde taşçı aleti¹⁶³³.

Tesviye: 1. Berâber etme, düz etme, düzleme. 2. Ödeme. 3. Neticeye bağlama, sonuçlandırma¹⁶³⁴.

Tolos: Birbirine eşit iki duvar veya iki putrel üstünü örten uzun kemer¹⁶³⁵.

Zıvana, Zebâne, Zevâne, Zıvâne: 1. Birbirine geçen kereste vesaireye açılan delik. 2. İki taşın birbirine bağlanması için her ikisine delik açılarak, içlerine kurşun akıtılıp tutturulan demir çubuk¹⁶³⁶; İki ucu açık küçük boru, birbirine geçirilecek aletlere açılan boru şeklindeki delik¹⁶³⁷.

¹⁶¹⁹ N. Sönmez, "Osmanlı Mimarlığında Yapı ve Malzeme Terminolojisi Üstüne Bir Deneme", s.221.

¹⁶²⁰ Devellioğlu, **a.g.e.**, s.525.

¹⁶²¹ Arseven, **a.g.e.**, s.57.

¹⁶²² Arseven, **a.g.e.**, s.89.

¹⁶²³ Arseven, **a.g.e.**, s.103.

¹⁶²⁴ Arseven, **a.g.e.**, s.97.

¹⁶²⁵ Devellioğlu, **a.g.e.**, s.921.

¹⁶²⁶ Arseven, **a.g.e.**, s.93.

¹⁶²⁷ N. Sönmez, "Osmanlı Mimarlığında Yapı ve Malzeme Terminolojisi Üstüne Bir Deneme", s.225.

¹⁶²⁸ Arseven, **a.g.e.**, s.99.

¹⁶²⁹ Arseven, **a.g.e.**, s.99.

¹⁶³⁰ N. Sönmez, "Osmanlı Mimarlığında Yapı ve Malzeme Terminolojisi Üstüne Bir Deneme", s.227.

¹⁶³¹ Arseven, **a.g.e.**, s.109.

¹⁶³² Arseven, **a.g.e.**, s.101.

¹⁶³³ Arseven, **a.g.e.**, s.113.

¹⁶³⁴ Devellioğlu, **a.g.e.**, s.1093.

¹⁶³⁵ Arseven, **a.g.e.**, s.119.

¹⁶³⁶ Arseven, **a.g.e.**, s.91.

¹⁶³⁷ Devellioğlu, **a.g.e.**, s.1182; N. Sönmez, **a.g.e.**, s.116.

10. ÖZGEÇMİŞ

1979 yılında Bursa'da doğdu. İlk ve orta öğretimini Bursa'da tamamladıktan sonra 1998 yılında girdiği Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nü 2002'de bitirdi. 2005 yılında Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi'nde göreve başladı. 2007'de Kültür Bakanlığı tarafından yapılan görevlendirme ile İstanbul Süleymaniye Kütüphanesinde İslam Seçen ve Gürcan Mavili'den altı ay süren "Yazma ve Nadir Eserlerin Restorasyonu" eğitimi aldı. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi'nde 2010'da başladığı Yüksek Lisans programını, Cild sanatının Bursa örnekleri üzerine hazırladığı teziyle 2013 yılında tamamladı. 2015 yılında yine aynı üniversitede doktora programına başladı. Ulusal ve Uluslararası Bilimsel toplantılarda bildiriler sundu. Halen Kültür Bakanlığı bünyesinde Bursa'da bir taşra biriminde görev yapmaktadır.